

Присвячую своїй родині —
Неллі Корнієнко
й Оксані Панюк

Александр

Лесь ТАНЮК

ТВОРИ
ЩОДЕННИКИ
без купюр

в 60-ти томах

XXVI том

1970 р.

березень-грудень

Київ
«Альтерпрес»
2013

Танюк Л. С.

T18 ТВОРИ. Щоденники без купюр. В 60-и томах.
Том 26. 1970 р. (*березень-грудень*). — К. : «Альтерпрес»,
2013. — 736 с.

ISBN 966-542-189-1 (серія)

ISBN 978-966-542-534-2 (т. XXVI)

«Діаріуш» 1970 року – не просто емоційна й пережита автором хроніка тогочасних подій. Це, крім того, постійна подорож від Бориса Антоненка-Давидовича до Івана Буніна з його органічною ненавистю до комунізму, від неунормованого Сергія Параджанова до правдиво жорстокого Валентина Мороза і до репресованого Вацлава Дворжецького та багато іншого. Звісно, стрижнем щоденника залишаються, як і в попередніх томах, Лесь Курбас, Микола Куліш, розстріляні на Соловках, і понівечена сучасна Україна – цього разу в оточенні Бергмана, Бажана, Бердяєва і Ролана Бикова. Гостями «Діаріуша» стали також звільнений з табору Опанас Заливаха, академік Андрій Сахаров, невгамовний Олег Єфремов, поет і театрал Богдан Бойчук із США...

Фінальна частина «Щоденника» присвячена вбивству художниці Алли Горської.

На завершення читач знайде блискучий самвидавний есей Андрія Амальрика «Чи проіснує Радянський Союз до 1984 року?»

У томі подано «Список репресованих», іменний покажчик та відгуки з листування читачів.

ББК 84.44

НАША ДУМА

наша пісня
Не вмерла, не загинула
Отъ де люди, наша слава
Слава України!

Маликайко і Павлюк і Тарас Трясило
Із могили кличуть нас на святе діло,
Гей, згадаймо славу смерті лицарства-козацтва,
Щоб не втратить марно нам свого юнацтва!

березень -
липень
1970

«Я не одинокий, я не сиротина...»

Тарас Шевченко

1970

березень-липень

Зошит №38

З листа Льоні ясно, що він має рацію. Він має рацію – а я не маю театру. Київська перспектива – як Софія: мудра й довга; мовчить.

**Неділя,
1 березня
1970 року**

Звідусіль стає очевиднішим, що навколо нас плететься якесь павутиння. Листи суціль надходять або розірваними або переклеєними; почастішали безпричинні дзвінки, що я їх вважаю перевірками (чи не виїхав куди?). Євг. Кузьмівна застерігала, що **хтось цікавився** мною у їхній Спілці (з якої б це речі?). Переклади не йдуть, про статті взагалі нема мови. Дуже поганий настрій у Алли, та й Зарецький не в гуморі, втікає від усього до села, бо, каже, «тиснуть, як олію з макухи».

Воно й не могло бути інакше, помалу-малу розкручується негативна реакція на Чехословаччину, і, звісно, процес викорінення крамоли вступив у завершальну фазу.

За що найбільш тривожно? Не дадуть вони Неллі захистити дисертацію. Якщо те, про що казав Мушкетик, правда (а я не сумніваюсь), питання лише в тому, яка це правда, місцева чи загальносоюзна. Київ усе-таки часто попереду прогресу. Бо Нелля каже, в її інституті такого переляку (щодо Курбаса!) немає; тема як тема...

Тема як тема, але якийсь Станішевський в останню хвилину таки подасть «сигнал». У них там суцільна йосипенківщина, і на те поки нема ради.

*Над Києвом мряка,
але не весняна.*

Київ справив цього разу дуже сумне враження. Ніби я з ним попросився. Один хіба Борис Дмитрович та ще Порфирович – без страху. Пані Орисенька живе від листа до листа, а потім западає у сплячку, не виходить з дому. Трагічна, самотня доля.

А все-таки, а все-таки – наше колись буде зверху!

Я вже не витримую. Вчора так зчепився з однією телевізійною дамою – жах! Вона здумала при мені компліментувати деякі колізії з роману Кочетова «Так чого же ты хочешь?» (я уважно вивчив цей опус ще у грудні; то не просто книга – символ **повороту**, сигнал бойової труби). Від неї пішов дим, а я мав неприємності – сьогодні вранці, телефонувала наша шефіня: «Зачем вы так? Не могли промолчать? Совсем необязательно пересказывать все, что вы знаете. Хотите работать без «Огонька»?»

Якби не така перелякана Україна, Спілка все-таки відсвяткувала б 70-річчя Антоненка-Давидовича. Дещо пробує робити з цього приводу у Москві. Дещо обіцяє зробити Честнокова з «Совписа», але треба знайти хоч одного **позитивного** рецензента з Києва! Добірка ювілейних реплік, що я готував, **не пішла**, потрібна буде саме **рецензія на рукопис**. Борис Дмитрович просив пов'язатися з Яриною, але я так того й не зробив. Ми з Дейчами

*Антоненко-Давидович,
Пузіков; Дейчі*

почали через Пузікова, і це краще. Тепер список творів пішов **«ніби не від Антоненка-Давидовича»**, а, так би мовити, визначений авторитетами московської спілки (під псевдонімом «Дейч»). Однотомник.

Вдома в нього знову біда. З Ганною Антонівною.

Одне його втішило: Н. пообіцяла дати три його оповідання у літдрами по радіо. Отож Карабутенко чи Андрієвська мали б їх перекласти, терміново. А може, це зробила б Ярина?

Збереглися щоденники Буніна за 1917–18 роки. Цілковита зневіра й лють. Росію любить – і ненавидить. Він взагалі проти «черні». В окаянні роки...

«Нет никого материальной нашего народа. Все сады срубят. Даже едя и пьа, не преследуют вкуса – лишь бы нажраться. Бабы готовят еду с раздражением. А как в сущности, не терпят власти, принуждения! Попробуй-ка введи обязательное обучение! С револьвером у виска надо ими править. А как пользуются всяким стихийным бедствием, когда все сходит с рук, – сейчас убивать докторов (холерные бунты), хотя не настолько идиоты, чтобы вполне верить, что отравляют колодцы. Злой народ! Участвовать в общественной жизни, в управлении государством – не могут! Не хотят! За всю историю!...»

Порфирович – про табори ім. Горького в ГУЛАГу.

Були й іменні?

Горький таврував Лосева (!) «безсоромним лицеміром» і зрадником народу. Добре б ще знати, з якої **нагоди і з якою метою?**

Бунін: «Ти зійшов на корабель, здійснив плавання, досяг гавані; час сходити».

Je crois bien que j'étais un bon marin.

(Гадаю, я був добрим моряком).

«Якщо тобі заважають люди, нема сенсу жити. Втікати від людей – самогубство». Це сказав Лев Толстой, який потім сам покінчив життя втечею від людей.

Ніна Нерсесівна застерегла – ота моя перепалка з приводу Кочетова недоречна, «телевидение – режимная организация, тут у каждой стены – уши. Именно **вам** этого не следовало делать...»

«Именно вам» – бо ви «підписант». Але внутрішньо вона на моєму боці, і я теж їй симпатизую.

**Понеділок,
2 березня**

Може й дурний, що нарвався на партійну ідіотку. Втім, у нас в редакції нормальні люди, ніхто з них не терпить того ж Кочетова, – як і я.

*Київ стливає
українське кіно?
(КПМ)*

Заговорили про Параджанова, і я чомусь згадав, як він у Харкові розповідав мені, що закінчив хореографічне училище! Ну й фантазія у цього вигадника!

Але яке б могло у нас бути кіно! Довженко, Чухрай, Алов і Наумов, Параджанов, Юр. Ільєнко, Шпаліков – усі з Києва! І всі мусили **виїхати** з Києва. Або **змушені будуть**. Втім, чи не так само – Тбілісі або Єреван? Може, це закон центру, доцентрова сила? І все одно я гадаю, це наслідок специфічної **політики**. Раніше, за старих часів, існували провінційні центри культури, – і в Росії, і на Україні, і в тій же Польщі, і у Франції. Тепер поза Парижем – майже немає театрів, а добряча їх сотня – у Парижі. Москва й Ленінград затягають у себе як у вир. А провінція – бий своїх, щоб чужі боялись?

Це – снівся мені Київ, і Клуб Творчої Молоді, і навіть моя «Патетична...» Який був завзятий на тих перших пробах Чорновіл! Ось тільки надто швидко говорив, так не можна, так ніхто нічого не розбере. У Куліша фраза з відтяжкою, духовита, з дуже невиразним переходом од світла до тіні. Оті напівтони все вирішують.

**3 березня,
вівторок**

Авжеж, добре, що ми дочекалися «Спогадів» про Курбаса. Проте не погрішу проти істини, зауваживши, що вони... м'яко кажучи, надто **провінційні**. Їх так довго марудили, так редагували, що переляк відчувається у кожній статті. Тепер треба готувати наступну подачу, в якій уже витлумачити Курбаса **як автора «Народного Малахія» та «Мини Мазайла»**: у Василька всі автори соромливо **відхрещуються** від цих шедеврів. Це для них, як і для Кузякіної – націоналізм...

А як міг потрапити туди Полторадурацький?

Чому такий настрій? Поклав поруч дві книги – «Встречи с Мейерхольдом» – і київського Курбаса. Небо й земля!

Москва Мейєрхольда підносить. Курбасівці вишукують помилку, оперують загальниками, крізь рядки лізе вірнопідданість.

Шамота закликає до погрому «Мальв» Іваничука. (?)!

У статті «Петербург Юрия Завадского» Пульхрітудова наполягає на **соціальному** прочитанні Достоевського: залізне павутиння, «везде жрут, пьют, ругаются», «красные рожи, клочковатые бакенбарды». Я ж гадаю, суть задуму Завадського – в пошуках **християнського мислення й почування!** І це перш за все Ген.(надій) Бортніков, а потім – Ія Савіна. Він приводить Раскольника до істинного покаяння, і це чи не найемоційніший момент вистави.

Інша річ, що найвагомішими стали сцени Бортнікова – Л. Маркова, тобто Раскольників і Порфірій Петрович. Вони ведуть свої діалоги як **експериментатори**, де об'єктом вивчення є партнер. Обидва тонкі, обидва ядучі, обидва в чомусь незахищені, незважаючи на крокодилячу шкіру...

Висновок: це не зовсім Петербург Завадського, це швидше Петербург Геннадія Бортнікова-Раскольника, і Завадський відверто подає виставу через його, Раскольниківську призму сприйняття.

Блискучий художник Олександр Павлович Васильєв, блискучий саме тут; божественно філігранне світло.

Добре вона зауважила: «Образ Петербурга рождається в спектакле из тьмы, эта тьма и есть сам город, его поэтический символ»...

Від вахтангівського впливу – асоціація з «Чудом святого Антонія»? Мені Ю.А. свого часу говорив про інші впливи – посилався на Бахтіна і на його «Проблемы поэтики Достоевского».

Я б ще одне додав до Пульхрітудової: це вистава-блюз, не інсценування роману, а музично-пантомімічна імпровізація, в якій текст Достоевського **провідної ролі не відіграє.** (Та ж роль флейти як першооснови). Імпровізація на тему воскресіння Лазаря...

*Юр. Завадський і його
Достоевський. Блюз.*

Одне мені не сподобалось. Боячись, що керівництво не так його зрозуміє («богоискательство»?!), Юрій Олександрович записав перед початком і наприкінці вистави свій виступ, власний текст-звернення, і тут уже дав цілковитий соцреалізм! Можна було сміливо без того обійтися.

П. Г. ГРИГОРЕНКО

О СПЕЦИАЛЬНЫХ ПСИХИАТРИЧЕСКИХ БОЛЬНИЦАХ

*НАТАЛЬЯ ГОРБАНЕВСКАЯ
в своей книге «Полдень»
приводит этот рассказ П.Г. ГРИГОРЕНКО,
публикуемый здесь с сокращениями:*

Идея психиатрических специальных больниц сама по себе ничего плохого не содержит, но если говорить о нашем специфическом осуществлении этой идеи, то нет ничего более преступного, более античеловеческого.

Дело в том, что метод расправы с неугодными людьми путем признания их сумасшедшими и помещения на длительные сроки или на всю жизнь в психиатрические лечебницы начал применяться с тех пор, как появилось понятие «сумасшедший». Учитывая это, передовая общественность издавна боролась за то, чтобы лечение психически больных проходило под ее контролем. Общественность боролась также и за то, чтобы люди, совершившие преступления в состоянии невменяемости, уголовному наказанию не подвергались, а направлялись на психиатрическое лечение. Боролась за это и выдающиеся русские психиатры БЕХТЕРЕВ и СЕРБСКИЙ. Советское законодательство пошло навстречу этим требованиям передовых людей. Но беда в том, что все это дело было полностью изъято из-под надзора общественности, отдано в руки специально подобранный аппарата. Врачи в психбольницы назначаются по особому

му подбору, при котором врачебная квалификация не играет главной роли, на первом месте другие качества, главное из которых – умение подчиняться, не проявлять своего медицинского «я».

Начать надо с выяснения, всегда ли в специальные больницы попадают действительно психически больные люди; не заложены ли в самой системе условия для произвола. Человек попадает на психиатрическое обследование в скандально знаменитый Институт судебной психиатрии им. проф. Сербского на основании постановления следователя. Институт этот номинально входит в систему Минздрава СССР, но я сам неоднократно видел заведующего отделением, где я проходил экспертизу, проф. ЛУНЦА, приходящим на работу в форме полковника КГБ. Правда, в отделение он всегда приходил в белом халате. Видел я в форме КГБ и других врачей этого института. Какие взаимоотношения у этих кагебистов с Минздравом, мне установить не удалось. Говорят, что кагебистским является только одно отделение – то, которое ведет экспертизу по политическим делам. Мне думается, что влияние КГБ – притом решающее влияние – распространяется на всю работу института. Но если дело обстоит даже так, как говорят, то возникает вопрос – может ли психиатрическая экспертиза по политическим делам быть объективной, если и следователи и эксперты подчиняются одному и тому же лицу, да еще связаны военной дисциплиной?

Расскажу о том, что видел сам. Прибыл во 2-е (политическое) отделение института им. Сербского 12 марта 1964 г. До этого я даже не слышал о таком способе расправы в наше время, как объявление здорового человека невменяемым; не знал, что в нашей стране существует система «чаадаевизации». Я понял это, лишь когда мне самому было предъявлено постановление о направлении на психиатрическое обследование.

Я, прочтя постановление, посмотрел на следователя и спросил: «Что, нашли выход из тупика?» Следователь, находившийся в большом смущении, стал заверять, что после экспертизы следствие будет продолжаться и дело будет оформлено. Я подумал, что никакого следствия больше не будет, что мне обеспечена психиатричка на всю жизнь.

В отделении, куда я прибыл, было 11 человек. Исходя из своих представлений о характере экспертизы, я предсказывал всем 11-ти, кого из них какое заключение ожидает. И без медицинского образования было ясно, что психически неполноценный среди нас – один только ТОЛЯ ЕДАМЕНКО, но именно ему я и предсказывал обычный лагерь. «Дурдом», по-моему, ожидал троих: меня, ПАВЛА БОРОВИКА (бухгалтер из Калининграда) и ДЕНИСА ГРИГОРЬЕВА (электромонтер из Волгограда). У всех троих следственное дело было пустое, и наполнить его содержанием возможности не представлялось. Все остальные, по-моему, должны были быть признаны нормальными, хотя некоторые очень искусно «ломали Ваньку», изображая психов. Один был у меня под сомнением – ЮРИЙ ГРИШ, крановщик из Москвы, который распространял листовки с карикатурой на ХРУЩЕВА. Ему я сказал: «Не раскаешься, пойдешь в «дурдом», раскаешься – в лагерь» (к нему несколько раз в неделю приезжал следователь и, обещая ему всякие блага, убеждал «раскаяться»). ЮРИЙ «раскался» и получил три года лагерей строгого режима. Случай с Гришем наилучшим образом свидетельствует о том, что институт им. Сербского – всего лишь подсобный орган следствия. И следователь и врач-эксперт говорили с ЮРОЙ только об одном – о раскаянии. При этом врач вел себя хамовитее следователя и картинно живописал, как ГРИША упрячут на всю жизнь среди «психов», если он не раскается.

И в Ленинграде я встретился с теми, кто попал в психиатричку, не будучи психически больным. Особенно тягостное впечатление производил на меня инженер ПЕТР АЛЕКСЕЕВИЧ ЛЫСАК. За выступление на студенческом собрании против исключения нескольких студентов по политическим мотивам он попал в психбольницу и к моему прибытию находился там уже семь лет. Злоба за эту страшную расправу, за искалеченную жизнь затопила его мозг, и он ежедневно писал жалобы, которые, естественно, никуда не доходили, а попадали в его больничное досье и служили основанием для дальнейшего «лечения» (из СПб не принято выписывать тех, кто не признал себя больным). Я пытался втолковать, ему эту истину. Однажды во время такого разговора я с раздражением сказал: «Вы настоль-

ко нереально рассуждаете, что я начинаю сомневаться в вашей нормальности». Он вдруг остановился, посмотрел на меня взглядом, который не забыть до самой смерти, и тихо, очень тихо, с какой-то горькой укоризной отпросил: «А неужели вы думаете, что здесь можно пробыть семь лет и остаться нормальным?». В этом вся суть бесчеловечности системы принудительного лечения. Весь ужас положения здорового, попавшего в эти условия, состоит в том, что он сам начинает понимать, что со временем превратится в одного из тех, кто его окружает.

Военная закалка, а может, железное здоровье, которым наградили меня родители, позволили мне быстро приучить себя к самоизоляции, и мое пребывание в больнице прошло без особого вреда для моей психики. Единственное, чего не могу забыть, от чего иногда просыпаюсь по ночам, – это дикий ночной крик, смешанный со звоном разбитого стекла. От этого я изолироваться не мог. Во сне, видимо, нервы не защищены от таких воздействий. Но я представляю, что должен переживать человек, который все окружающее принимает на «открытую» нервную систему, у кого не развиты, как у меня, защитные функции.

Если бы в такую обстановку люди попадали лишь изредка, случайно, то и тогда каждый такой факт надо было бы расследовать самым тщательным образом, с соблюдением широчайшей гласности. Но здесь не случайность, а система. Притом широко практикуемая. Я говорил, что только за месяц, когда я был на экспертизе, институт им. Сербского произвел трех здоровых в сумасшедшие и отправил одного безусловно психически ненормального человека в лагерь. Последнее тоже система. Я это понял, только прочитав книгу А. МАРЧЕНКО «Мои показания». Психически больные нужны в лагерях, чтобы делать жизнь здоровых еще невыносимей.

В ЛСПБ я встретился с интересным молодым собеседником. Он попал туда при следующих обстоятельствах. Его арестовали за мелкую кражу и, возможно, выпустили бы, не отдавая под суд, если бы следователю не вздумалось с его помощью закрыть одно «дохлое» дело – нераскрытое убийство. От подследственного требовалось немного: показать, что один из его друзей в момент совершения

убийства находился в том населенном пункте, где оно произошло. Рассказчик знал, что это неправда, и отказался дать такие показания. Следователь заявил: «Ах, не хочешь помогать следствию... Так я тебя упеку в такое место, что ты меня всю жизнь не забудешь». И направил на психиатрическую экспертизу. Экспертиза признала невменяемость. Молодому человеку повезло. Ему попался честный врач, сумевший добиться отмены заключения экспертизы. Но для этого потребовалось **шесть** лет. Как правило, отменить заключение экспертизы невозможно, потому что оно многократно подтверждается повторными экспертизами, а отменено может быть лишь с согласия врача, поставившего первичный диагноз. Страшна психиатричка здоровому человеку своей средой, но не менее страшна полным бесправием и безвыходностью. У «больного» СПб нет даже таких мизерных прав, которые есть у заключенного. У него вообще нет человеческих прав. С ним могут делать все, что угодно, и никто не вмешается, никто не защитит, никакие жалобы не уйдут из больницы. Остается одна надежда – на честного врача.

Но я настаиваю на том, что никуда не годна та система, при которой остается надежда только на чью-то честность.

Обстановка сумашедшего дома, полное бесправие и отсутствие реальной перспективы выхода на свободу – вот те страшные факторы, с которыми сталкивается каждый, кто попадает в СПб.

Надо бороться за коренное изменение системы экспертизы и содержание больных в СПб, за предоставление общественности действительной возможности контролировать условия содержания и лечения больных в этих условиях.

(ХТС, 31.XII.69, №11)

4 березня,
середа

Высоцкий: «Я скачу, но я скачу **иначе...**»

5 березня,
четвер

Чому всі революції, як правило, завжди літературні і театральні? Це – вичленування якогось **особливого** змісту, невиразного поза карнавальністю революційного

вчинку? Очевидно, акції, яка не набуде громадської оцінки, а, отже, й мусить мати **сприйняття** (публіку), просто **не існує**, і вона щезає для нащадків? Революціонер же числить себе особою історичною, через що полюбляє картинність, позу, жест – усе те, без чого він не відрізниться від людини натовпу.

*Революція
поширюється з
мистецтва?*

Революція – абсолютна протилежність схимі, самопізнанню, затворництву. Схимник проживає **власне** життя, революціонер подумки орієнтується на публіку (нащадки!). То цілком інша самооцінка, і тоді історія стає сценою, на якій грає революціонер (той же Раскольніков у Достоевського). Актором був Сталін, безумовно, про це є сила свідчень. Не кажучи вже про Мусоліні. І про Гітлера, який просто брав уроки майстерності актора.

Але якщо **гра** – неодмінний атрибут життя, то й схимник так само «актор навиворіт»; тільки не для Публіки – для Бога?

*Спогади про ЦДП,
«Казки Пушкіна»,
козбище корито*

Рядок для вірша: «востаємо у спогади свої ми...»

Рецензія Бояджієва на «Казки Пушкіна» з'явилась не сама по собі. «Хмари кругом облягли...», і Путінцев запросив педагогів. Вони були шоковані, – не власне вчителі, а чиновники з міністерства, – з обох міністерств. Я пробивався до Фурцевої, і її секретарка Тетяна Мик. Саватеева (чи референтка?) обмовилась, що «у Сказки о золотой рыбке» (у нас говорять) **социальный** подтекст». Саме тоді з'явилась у них формула «неуправляемого подтекста» – ніхто не винен, але звучить «неуправляемо по смыслу». І тоді на одному з обговорень виступив Сергій Михайлович Бонді (вони двічі дивились виставу – з Наталією Володимирівною, реагували – чудово!). «И обратите при этом внимание: у него, украинца, киевлянина, сказки получились более русскими, чем у многих русских, вместе взятых! Даже у Зона не было такого глубинного осознания

6
березня,
п'ятниця

Г. Бояджієв

пушкинської природи народности... Взгляд со стороны – многое определяет, режиссеру удалось как бы единовременно ухватить целое!..» (Ми потім з ним на цю тему кілька разів говорили, на мою думку, культура є глибоко особистісне сприйняття, це не є тільки **спожиття**, – культура є передовсім **тлумачення**). Після того Шах-Азізов про всяк випадок запросив Бояджієва, так само «не русского» (тобто **оті** чиновники й заперечували казки під кутом зору **російської** правовірності, а «розбите корито соціалізму» приплітали для красного слівця, аби було звучніше й «ідеологічніше»). Бояджієва моя вистава, на Шахів подив, **справді** схвильовала, і Шах заспокоївся, **признав**, а Григорій Нерсесович за ніч написав оту свою статтю.

(Це я знайшов стару записку від Бонді – «Дорогой Лесь Степанович, позвоните мне И-7-05-33»).

Ми цікаво говорили з ним про київське, від Київської Русі, коріння Пушкінових казок. Мені взагалі цікаво, що у Пушкіна менше татаро-монголоїдних, азійських запозичень, він все-таки стоїть на **європейській** площі культури. Так, зокрема, вважає і Мих. Павлович Алексеєв.

*КТМ – і
Аполлінер*

Телебачення, організаційна рутинна. Вислав у Париж до Емілія Крюби все, що той просив. Сиджу над Аполлінером. Хоч переконаний, безрезультатно – ніхто українською не друкуватиме. Не ті часи, не той перекладач, не той поет. Я ж не маю сумніву, що після Драча й Ліни Костенко Україні потрібна (в поезії) **аполлінерівська** реформа, новий словник, розширена предметність поезії. Так шкода, що цей процес загнущався розгромом КТМ! Воно тільки-тільки почалося – об'єднання розпорошених сил та енергій – і під ніж! Може, тут і ми винні: треба було **повільніше**, не так поспішати переводити художнє в політику. Але то від нас не завжди залежало. Ми були невеличкою українською шхуною чи там козацькою чайкою, – кудись допливли, проти течії певний час вигребли. А далі почали діяти потужніші сили, океан є океан. Доки пливли Дніпром – нічого. Та й у Чорному морі спершу – теж нічого. Далі – хвилі-вали, **порозмітало**.

Блаженний Августин написав трактат про шлюб, і цей трактат нагадав Бердяєву «систему скотоводства» («он даже не подозревает о существовании любви и ничего не может об этом сказать, как и все христианские учителя, которые, по моему глубокому убеждению, всегда высказывали безнравственные истины персонализма, рассматривали личность как средство родовой жизни»).

Якщо людство розглядати як мислячий мурашник, можна зрозуміти, чому гинуть Ромео і Джульєтта, Трістан та Ізольда. «Любовь платоническая оказывается трагически безысходной». Шлюб – інститут соціальний, тоді як любов – ніякий не інститут («социализирована семья, а не любовь»). («О рабстве и свободе человека», Париж, 1939).

Але ж християнство дало культ Прекрасної Дами, трубадурів і романтиків; воно так само йшло до істини персоналізму, як і відходило від неї у проповідництві чернечого аскетизму, запереченні статі й кохання, у ствердженні любові до Христа, де всі рівні, всі брати й сестри і де не існує сутності статевої любові, власне акту зародження нового життя, акту злиття душ і тіл.

Кожний новий виток пробудження України – стрибок від поганства до християнських сутностей; від родової одностайності до персоніфікованого самоусвідомлення. На найглибшому рівні це можливе тільки через **любов**, бо це найпроникливіше взаємопізнання. Через те вона часто й завершується смертю, бо вичерпує себе звершенням, реалізацією. У КТМ найбільше запам'ятовувалися **пари**.

Це окрема тема, і я колись над цим поміркую. Перекохалися й переженилися ми всі відтак не тому, що «ластівки літають – бо літається, а Ганнуся любить – бо пора». Це теж була одна з тих океанічних хвиль, які виплескуються поза людськими волями. І в цьому теж є історична вартість того здвигу, що його дали шістдесятники, Клуб Творчої Молоді. Хоч усі здебільша намагаються

*Блаженний Августин,
Бердяєв, шлюб як
«система скотоводства»
– віз поганства до
християнських цінностей.
Маса чи одиниця?*

звести його до соціальних і національних площин. Я й досі тримаюсь крамольної думки, що історію ніколи не рухають **маси**. Маси, як правило, гальмують, устальнюють, затримують рух тих чи інших процесів; маси безликі й керовані, Божий сенс має «Число Один».

Номенклатура – таке ж природне явище, як і народ. Але в поняття народу кожен вкладає свій зміст. Наша доба особливо збезчестила це слово, прикриваючи ним всі свої гріхи. В тому числі й гріх обезличення, може, найтяжчий гріх соціальних систем.

**8 березня,
неділя**

Свято – було весело й гамірно, й ажніак не за Розою Люксембург. Гриць Халимоненко видавав майже геніальні тости, я розійшовся й читав вірші і навіть переклади, Загоруйко весело хуліганів і збивав романтизм на бурлеск. Неллі сьогодні світла і божественно красива. Щодня відкриваю її для себе заново. У нашому домі друзів їй нелегко (це ж тобі не масточок якогось Чикаленка чи Сави Морозова); але всі ми – веселі пиворізи середини ХХ століття, і нам не позичати в один одного любові та віри. Я б, може, й хотів побути десь на самоті як на острові, «вдали от шума городского»... Але один уже мріяв про острів і про маяк – і одержав його. Ні, доки ми разом, доки нас не рознесло війною чи революцією (якби не наврочити гіршого!) – пиймо, поки п'ється... Кришталева чарочка, срібнеє дно?...

**9 березня,
понеділок**

Козел отпущения – «цап спокути»?

З розповіді Вацлава Яновича:

«А какие правильные фильмы снимали! Была такая лента «Путь к океану» – вот, мол, какие порядки в наших лагерях! Зеков отмыли, переодели, выдали галстуки и ботинки и усадили за белые столы с чистыми скатертями – белый хлеб, полные тарелки дымящихся щей, куски мяса. Ну, рассадили нас... думаю, хоть поедим. Не тут-то было! У стены поставили охрану с автоматами и

*З розповіді
Дворжечького*

предупредили: если хоть один кто возьмет кусок хлеба или ложку в миску оукнет – стреляем без предупреждения...» Уявляю собі вирази їхніх облич у кадрі!..

Потім їх вивели – й охорона все підїла – з начальством і з тими, хто знімав фільм. Демонстрація духу приниження, помордаси...

Ми були з Неллею у Олександра Павловича Васильєва і Тетяни Іллінічни Гулевич (вона актриса ЦДТ). Плюс Марина Орлова.

Таня – жінка домашня, саме для упорення художника-академіка. Він – ніби революціонер і бунтар, постійно проти течії, але це тільки зовній вияв характеру; бідаха Олександр Павлович – типовий затворник з Альтони, і голос може піднести хіба в родині. Між тим справді один з найкращих театральних художників (академічної школи, старої). Таня: «Знаєте, Лесь Степаныч, он очень хотел бы, чтобы вы его пригласили на спектакль, ему ваша «Вдова полковника» ох как по сердцу!»

Я б – з охотою, але ближчим часом мій поїзд від станції не відійде.

Розійшовшись після чарки коньяку, ляяв Юрія Олександровича Завадського. «Ну так всего боится, так боится!»

А вони ж зробили «Петербургские сновидения», і нікого не боялися!

Раневська називає Завадського Пушком. У них цікаві взаємини, вони один одного не переносять, але – працюють разом.

Про Завадського:

– Я не терплю мессы в борделе.

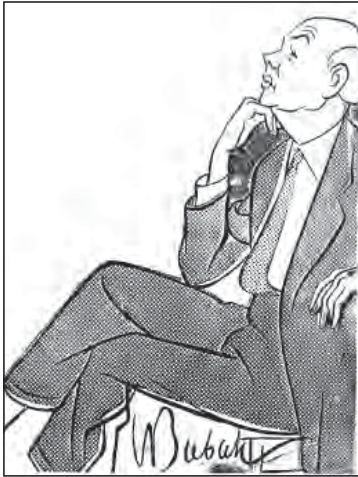

В. Дворжецький

*Про театр
Завадського: Васильєв,
Раневська*

Ф. Раневська

– Завадському сниться, що он умер и похоронен в Кремлевской стене.

– Завадський їй: «Вон из театра!»

Вона – йому: «Вон из искусства!»

– Завадський, реагуючи на неї, вибігає із зали: «Нет, я повешусь!»
Раневська: «Не переживайте за него, он обычно в это время ходит в туалет».

– Завадский – вытянутый лилипут.

– Маразмист-затейник.

– Завадский родился не сорочке, а в енотовой шубе.

– Где вы играете? На помойке, в

театре Завадского.

І остання фраза, яку вона сказала мені, – коли я читав у них на художній раді «Гуску» Миколи Куліша, і всі вони тішилися, слухаючи. Ми сідали в ліфт, з нами була Сарра Брегман, і Раневська вирішили трохи опустити мене на землю:

– Не верьте ему, пьеска у нас **не пойдет...**

– Но ведь Юрий Александрович...

Вона – Саррі Яківній:

– Молодой человек еще не знает, что Ю.А. – блядь в кепочке.

А я гадав, між ними цілковите порозуміння.

Проте вона мала рацію: під тим чи іншим соусом Ю.А. уникнув і «Патетичної сонати», і «Гуски», і «Пророка» Винниченка, а призначених мені «Лелек» передав Жені.

Ледве перевів зйомки «Огонька», нема йому кінця та краю. Але все одно все йтиме так, як планував я – жодної гри у піддавки. Господи, як мені все це остогидло – починаючи від їхніх «установок» і кінчаючи моїм відлученням від театру!..

Ночував у нас кілька днів Василь Вечерський, який просив нічого ніде не нотувати – «різне може статися, не довіряй паперові нічиєї долі – і своїї теж...»

Не довіряю. Але не можу не записати, як ми згадували з ним нашу поїздку на Соловки, розмови про Курбаса, Куліша, плиту Калнишевського, Бору Головатюка.

Розповів я йому й те, що знаю від уже покійного Гамсахурдіа. Той знав сестру Любченка (Панаса). І – від неї дізнався, що Любченкова смерть **не самостріл**. Любченка застрелив енкаведист; в перерві роботи... Любченко поїхав пообідати, дружина зустріла **внизу**, сказала – борщ ставлю на плиту... А слідом приїхав нарком Леплевський (призначений після Балицького, який ще сяк-так «тримав» стару гвардію). А на пленумі Любченка вже назвали контрреволюціонером і «карателем» підпілля. Леплевський його й застрелив. Прибігла на постріл дружина Марія Крупеник – він вистрелив і в неї. Як стало відомо? Двірник бачив з будинка, напроти, через вікно – розповів сестрі. Потім двірника машина переїхала, а Леплевського через рік розстріляли... А тоді труп Любченка виставили у вікні-вітрині, напоказ – щоб люди самі побачили – лежить з револьвером у руці.

Інценівка.

Виникає питання і з Скрипником. Теж є версія убивства – **не самогубства**.

Додаток

А це вже публікація Вечерського, здається, в 1998 році (він помер 2003 року), – актив «Меморіалу», дуже тими проблемами переймався...

...
березня
1970

Інф. «Хрещатика».

НЕ САМОГУБСТВО ЦЕ

Точка зору

Радіопередача «Політична студія» дуже цікава, вельми потрібна для формування аналітичного політичного світогляду, особливо молоді. Автор та ведучі вміло використовують документи й аргументовано їх коментують. Проте мене і дивує й обурює те, що «Політична студія» продовжує повторювати оті енкаведистські «качки» про те, що М. Скрипник та П. Любченко наклали на себе руки. Невже нам і нині не зрозуміло, що подати вбивство, як самогубство то був найраціональніший метод НКВС розквитатися з відомими державними діячами без зайвого клопоту.

Може так статися, що особливого поширення в їх «діяльності» цей метод набув після смерті зацькованого ними, але незламного Миколи Хвильового. Але ж письменник застрелився, як кажуть «на миру», з письмовою мотивацією свого вчинка. А смерть М. Скрипника та П. Любченка надто вже скидається на вбивство. А за тими мотивами, що їм приписали сталінські кати, мали б стрілятися насамперед Ягода, Балицький, Єжов та подібні їм. Тоді хіба що вони знали, на якій «законності» працювала їхня система. Щодо Єжова, зокрема, відомо, що Сталін на зустрічі керівників делегацій республік, що передувала партійному пленумові, виніс по суті, вирок йому, сказавши: «Органи НКВС – гострий меч партії, ви, товаришу Єжов, повернули супроти партії, партія цього не потерпить».

Вести слідство проти досвідчених партійних і державних діячів, таких, як Микола Скрипник та Панас Любченко було складно для малоосвічених лейтенантів НКВС, а головне небезпечно для їх шефів, бо підслідні могли б взяти в орбіту слідства і тих, хто став їхніми суддями, і тих, хто доносами розчищав собі шлях у верхні ешелони влади.

Члена Політбюро ЦК КП(б)У, члена Президії ВУЦВК та ЦВК СРСР Панаса Петровича Любченка та його дружину застрелив головний

енкаведист УРСР. В перерві роботи пленуму П. Любченко приїхав додому, а вслід за ним приїхала машина наркома НКВС. Він піднявся на другий поверх в той час, коли Панас Петрович був у вітальні і впритул застрелив господаря, а потім і дружину. Цю сцену подвійного вбивства випадково бачив через вікно сусіднього будинку двірник, який і розповів про це сестрі Панаса Петровича.

Вважаю, що історикам варто проаналізувати й «самогубство» М. Скрипника поза легендою чекістів, або хоч позначати в зносках, що це подається за даними НКВС.

До речі, друге видання УРЕ не взяло до уваги розповсюджене твердження і не подає смерть цих діячів як самогубства.

ВАСИЛЬ ВЕЧЕРСЬКИЙ.

* * *

10. III. 70
Київ

Дорогой Александр Иосифович!

17 марта Приемная комиссия СП Украины должна решать судьбу Вашего кандидата П. Мовчана. Познакомился с ним. Хочу думать, что все будет благополучно. Над «Лорелей» бьюсь полвека. Wunderbar — конечно — «чудесно», но русское «чудесно» уже не говорит о чуде и волшебстве.

— Посидим сегодня дома...

— Вот и чудесно!

Горы-скалы переделаю в одну скалу.

Спасибо за дружескую критику.

Сердечный привет Вам обоим от Т. Н. и меня.

Будьте здоровы.

Ваш Ник. Ушаков

В оригиналом сверила

Е. Дейч

**Вівторок,
10
березня
1970**

Загоруйко вітає мене з тим, що травневий «Огонек» закріпили за мною. На його думку, це велика перемога (?). Я ж переконаний, це просто наслідок того конфлікту, після якого Ніна Нерсесівна Григор'янц змушена була сказати своє вагоме слово. Ми спілкуємося з нею мало, але спільну мову знаходимо повсякчас. Вона твердий горішок, Іванов змушений з нею рахуватися. І команду ми з нею мені підібрали – гарну. Отож треба не підвести, редакція робить на це ставку.

*Спротив –
доля мислячих?*

Офіційний Київ у таких випадках грішить доносами. А тут і серед людей офіційних, серед номенклатури – зустрінеш людей впертих, свідомих свого опору й спротиву. Тут рівень професійності вирішує для референтної групи більше, ніж ідеологічна вказівка згори. Якось стало непристойним виявляти **абсолютну** лояльність. Втішний симптом. Перецвітають старі ідеологічні цінності, осипаються. Особливо – у нових професіях: радіо, телебачення, газети, будівельна справа, фізика, кібернетика, ЕВМ, радіоелектроніка. Сьогодні вже стало нормою, що «підписанти» – або митці, або математики. Номенклатура, робітники й селяни (особливо їхні бригадири й ланкові), військово – люди покладисті, старого гарту. Хіба тут можна дати правку, що від якогось часу почали **і в армії** (особливо – флот) з'являтися ті, що читають самвидав, **замислюються...**

Спротив зароджується не в глибинках, де стояча вода, а по центрах, у великих містах; передовсім у столицях республік і в Москві. Де вищий рівень інформації. Розгерметизація держави ніяк не сприятиме зміцненню соціалізму в тому його розумінні, як це тлумачать нинішні ідеологи. І тут ще багато поколінь вдячні будуть Хрущову, який не зовсім відав, що творив, бо сам же потім кидався Матросовим на амбразури; проте було пізно. Радіо, телебачення, книжка, газета, контакти із Заходом-Сходом, ділові стосунки, – і рабства меншатиме. Не кажу, що воно зникне – рабство є передовсім **стан душі**; але вже й зараз видно, що народжується цілком нова порода людей, позбавлених генетично-

го страху обшуку й розстрілу. Я не про героїв – ті долають страх **свідомо**. Я про тих, які про це не думають, бо мають багато інших справ. Так витісняється відкладання життя на завтра (соціалістична мораль: потерпимо, бо так треба, а от з понеділка – з понеділка, коли нарешті діждемося того-то й того-то, почнемо життя з іншої ноги, і тоді вже воно буде безкомпромісним!) А той понеділок не надходить, бо жити треба сьогодні, зараз, – (іншого не дано).

*Це саме, але в
аспекті: прагматика-
романтизм*

Однак тут існує й інший аспект. Що є вигідніше для прогресу: змагання людей ідеї чи аматорів прагматики? Чому Сталін пішов на винищення старої гвардії? Чому відлигу почала генерація **старого** Хрущова, а не якогось із молодих, просвітленого новим знанням? Затятих прихильників (і знавців класичних постулатів марксизму!) все меншає. Основна ж маса тих номенклатурників, що прийшли до влади, **ніколи своїх класиків не читала**. Що може дати нова (молода) комсомольська номенклатура, яка в масі своїй ставиться цинічно до першооснов марксизму, але через їхнє унеможливлення не має душевного надлому? І проте є найактивнішим (саме цинічним) борцем проти Сахарова, Солженіцина, національних проблем. Відбувається певна модифікація влади. «Лібералізований» Семичастний, відправлений на Україну, саме й спричинився до хвилі арештів 1965-го року. Є в Москві й серед самвидавного люду прихильники міцної руки, які вважають, що «железний Шурик» міг би скрутити в'язи слабкодушним бюрократам типу нинішніх «стариків» і вивести Союз на новий, вищий етап. І що то буде за етап, питаю? Хто піде тим етапом?

Ідея комунізму елементарно підмінюється механізмом влади; але програмово це й не пахне лібералізацією і вросанням у великий світ. Та й старі кадри по республіках до певної міри тішилися тим, чого досягли по своїх теренах – у будівництві, культурі, індустріалізації; себто тим, як вони розбудували власні республіки – Грузію, Україну, Литву, Естонію тощо. Сьогодні їх починають чистити; але хто на взамін? Бо їх же тепер винуватять у **патріотизмі**, маючи на

увазі патріотизм місцевий, не всесоюзного взірця. То який шлях розвитку сьогодні кращий? Консервативний? Чи активно реформний?

Я трохи знаю сучасний комсомол, його столичний верх. Вони **соромляться** республік, з яких їх сюди привезено. Так було й за Сталіна, коли Скрипники й Мікояни потерпали за своє «інородство»; але за тією генерацією принаймні стояла класична схема ілюзії, бодай теоретичні ідеали марксизму. Вони могли вважати те, що діється, порушенням; Хвильовий і скарвав себе за неможливість зупинити ті ревізії. Для нинішніх кар'єрних шефів м'олоді ідея не чинна; куди важливішою є просто **влада**. Підучившись у Заходу, чи не стануть вони страшнішими за тих, кого хочуть замінити? Бо ж їм і в голову не заходить проблема зміни курсу, зміни цінностей, домінанти Людини й вільного обміну інформацією. Змагаючи до влади, чи не стануть вони католиками правовірнішими за Папу Римського?

**Середа,
11
березня
1970**

Завадський дав статтю про Григорія Нерсесовича Бояджієва, і по радіо сказали – до ювілею. Неуважні – ювілей – 60 років – у нього був торік. Але добре, що Юрій Олександрович написав про нього; Бояджієв – справді злата уст театру, він один з тих критиків, які люблять ходити в театр, люблять актора, люблять запас куліс... ця порода вимирає, приходять «знатоки» й «заочники», які пишуть формулами й «концепціями». Я не про пересушених інтелектуалів (типу Тетяни Шах-Азізової). Завадський згадує Дживелегова, Мольєра... Сумнівно щодо його «пристрастия... – к социалистическому реализму», але чого не напишеш на вимогу «Советской культуры»?

І якщо вже зайшло про публікації, то прислала мені Рая Скалій дві сторінки – витинка з «Вітчизни», рецензія на збірку «Лесь Курбас. Спогади сучасників». Добре. Популярно. На рівні оцінок, які вимагає сьогодні театральна Україна. Тобто Курбас – «не ворог реалістичної гри акторів». Продовжувач «кращих традицій Саксаганського» (для мене осо-

бисто це нонсенс, які такі «традиції» Саксаганського? Помилка у прізвищі? (Хвалить Сердюка, який «не замовчує вад Курбаса». Молодий театр. «Гайдамаки». Біла Церква. Наголошує на відсутності порівняння двох «Макбетів» (справді треба!).

Пишучи про «Березіль», не називає Курбасових шедеврів – «Мини Мазайла» і «Малахія», – знову про «досить часто... помилки». Ці абстракти наче ті якорі, котрими вони, театрознавці, утримують на плаву свої хисткі суденця... Прикро, але що поробиш.

Я б не так захоплено хвалив мудрого Василька за розкриття «системи Курбаса», бо він у своїй статті пише речі загальновідомі, і лише неофіти можуть сприймати їх за одкровення. Тут я більше згодний з пані Орисею, якій ця стаття «муляє».

А от **цілком** не згоден: до «поверхового, описового висвітлення постаті Курбаса» – спогади І. Стешенко, С. Свашенка, Є. Стрелкової. Спогади нічим не гірші за Сердюкові чи того ж Тягна, яких зараховано у «плюси». Просто – інший підхід, і не слід критикувати нієї роботи за те, чого в ній немає. Втім, я відчуваю в цьому сліди її полеміки з пані Орисею, особистісні зіткнення. Їх не можна й не слід перенести на газетні й журнальні шпальти...

Добре про «Диктатуру».

Дурне – про «формалізм» «першого періоду діяльності Курбаса в «Березолі»: тут потрібна цілком інша методологія оцінки, годі грати на шаховій дошці партію, розставлену попередніми соцреалістичними гравцями.

Добре – про педагогіку Курбаса, про Говерлу театрального мистецтва.

Але: **мовчить** про Курбаса як про постановника «Народного Малахія», «Мини Мазайла», «Маклени Граси», як про **національного** режисера! Мовчить про це і Васильківсько-лабінська книжка, і рецензентка Рая Скалій. З якою ми вже не раз про це говорили, між іншим...

Зрештою, може, вона й хотіла б щось такого сказати. Але не дали? Чи все той же провінційний переляк?

Раїса Скалій:
«Вітязина»,
№ 3. Лесь Курбас

ПАМ'ЯТЬ ЙОГО ПОКОЛІННЯ

Лесь Курбас. Спогади сучасників.
К., Мистецтво, 1969

Минув чималий відтинок часу для того, щоб об'єктивно оцінити таке суперечливе, але безумовно визначне мистецьке явище, яким був для українського театру Лесь Курбас. Вже написано чимало статей, спогадів, у яких було намагання висвітлити постать Курбаса в мистецтві.

І ось тепер у світ вийшла книжка спогадів сучасників Курбаса, людей, які разом з ним пройшли складний період творення радянського театру. Це перша ґрунтовна книга про видатного режисера нашого часу, який вписав багато яскравих сторінок в історію українського радянського мистецтва і ім'я якого по праву повинно стояти в одному ряду з такими реформаторами сцени, як Мейєрхольд, Вахтангов, Таїров, Марджанов, Ахметелі.

Гортаючи сторінки книги, бачиш Курбаса неначе живим з початку його життя і до останнього дня роботи в створеному ним театрі «Березіль». Курбас постає в цих спогадах і як людина, і як актор, і як режисер, і як організатор мистецького процесу. Так, у спогадах Х. Водяного, друга його юнацьких років, описаний ранній період формування людини і митця, вироблення його творчого кредо: кругозір і інтереси, навчання в Віденському і Львівському університетах, ознайомлення з мистецьким життям Відня, перші спроби в царині театру. В спогадах Г. Юрчакової і Т. Демчука відтворено перші кроки Курбаса як актора і режисера львівського професійного театру «Руська бесіда» і створеного ним театру «Тернопільські театральні вечори».

Курбасу дуже часто закидали, що він нехтує традиціями театру корифеїв, що він був ворогом реалістичної гри акторів. Але сама його творча практика як актора, яскраво висвітлена в спогадах Г. Юрчакової, Т. Демчука і особливо О. Сердюка, спростовує ці закиди. Курбас був проти натуралістичної гри актора гри «нутром», не за-

фіксованої і не контрольованої самим актором, коли на сцені лється море сліз, а глядач залишається байдужим. Курбас обстоював точне відтворення образу шляхом перевтілення і фіксації, і в цьому він був продовжувачем кращих традицій Саксаганського, який до дрібниць проробляв роль, інтонацію, мізансцени. Курбас розвивав далі кращі надбання корифеїв в роботі над словом, культурою мови, в розробці масових сцен. О. Сердюк, на наш погляд об'єктивно оцінює складність пошуків, досягнень і знахідок Л. Курбаса, в той же час не замовчує його вад. Він говорить про ту тяжку, незорану цілину, на яку прийшов Курбас, про його намагання піднести український театр на рівень кращих європейських театрів.

Працюючи в театрі Садовського, Курбас згуртовує навколо себе театральну молодь, яка мріє про створення нового революційного українського театру, і починає студійну роботу над трагедією Софокла «Цар Едіп». Згодом студія перетворюється на «Молодий театр», який, незважаючи на короткий час свого існування, зіграв певну роль у розвитку театального мистецтва на Україні. В трупі цього театру згуртувались досить значні, згодом загально визнані актори, режисери і художники української сцени: Л. Курбас, Г. Юра, П. Самійленко, М. Терещенко, В. Чистякова, А. Петрицький, Л. Болобан, В. Василько, Г. Ігнатович, П. Долина та інші. І, як гумористично писав О. Вишня (стор. 301), з студії «Молодого театру» «пішли і єсть і Березильці, і Франківці, і Шевченківці, і Одещане, і Заньківчане, і багато ще «мертвих і ненароджених» українських театрів». Про цей період діяльності Курбаса вміщені цікаві спогади С. Бондарчука, П. Самійленко, С. Мануйлович, Л. Болобана.

Визначною подією в театральному житті була постановка в 1920 році інсценізації Шевченкових «Гайдамаків». В часи польсько-шляхетської навали вистава прозвучала як гострий політичний заклик, який мобілізував народні маси на боротьбу з пілсудчиками. Постановка «Гайдамаків» здобула всенародне визнання і виставлялася майже всіма театрами України по інсценізації Л. Курбаса і в його мізансценах, і навіть у наш час театри ставлять «Гайдамаків» в Курбасовій інсценізації.

В часи окупації білополяками Києва Курбас разом з частиною акторів «Молодого театру» виїздить до Білої Церкви, де в липні 1920 року засновує театр Кийдрамте. Це майже недосліджений період

творчості Л. Курбаса, і тому дуже цінними є спогади Л. Болобана, Х. Шмаїна, І. Авдієвої. Але вони, на жаль, позбавлені глибокого аналізу постановок. А для дослідників театру ці постановки мають винятковий інтерес, особливо вистава «Макбет», вперше на українській сцені здійснена Л. Курбасом. Ця постановка цікава й тим, що здійснена в реалістичному плані, тоді як друга постановка Курбасом «Макбета» в «Березолі» в 1924 році була формалістичною. І, звичайно, для театрознавців було б цікавим порівняння цих двох постановок, і бажано було б, щоб учасники і очевидці цієї вистави описали її більш детально.

В 1922 році Л. Курбас організував театр «Березиль», де провів ряд найбільш визначних експериментальних робіт. Такі постановки, як «Гайдамаки», «Газ», «Джیمмі Хіггінз», «Пролог», «Диктатура», «Маклена Граса» принесли Курбасові всесоюзне визнання. В ті роки багато українських театрів перебували під безпосереднім впливом «Березоля», наслідували його досвід, прийоми і, на жаль, досить часто... помилки.

Цьому складному, суперечливому, багатому на творчі злети і падіння періоду творчості Курбаса в книзі відведено найбільше місця в спогадах Г. Ігнатовича, М. Верхацького, Р. Черкашина, Д. Власюка, Б. Тягна, Х. Шмаїна. Багато уваги вони надали Курбасу-педагогу, вихователю талановитої плеяди митців. Розкриваючи систему роботи з актором в постановках і в студійній роботі, соратники Курбаса знімають з нього несправедливі звинувачення щодо приниження ролі актора в творчому процесі. Та й самі факти говорять за себе: жодний мистецький керівник не виховав таких майстрів сцени, як Курбас.

Дуже вагомою є стаття В. Василька, в якій він стисло, але ґрунтовно виклав фрагменти системи Л. Курбаса й послідовно розкрив його творчий портрет. Це дуже цінно, тому що до цього часу ще не було статей про Курбасову систему виховання актора. Теоретична спадщина митця дуже складна, суперечлива, і театрознавцям доведеться докласти чимало зусиль, аби послідовно розкрити погляди Курбаса, мистецтво взагалі і на акторську систему зокрема. Але аналіз В. Василька Курбасових законів сценічної дії, методу перетворення, вчення про театр акцентованого вияву і акцентованого впливу, проблеми просторового та часового планів у творчості актора і режисера допоможуть історикам у цій складній справі.

Проте в деяких спогадах має місце дещо поверхове, описове висвітлення постаті Л. Курбаса, без глибокого аналізу його роботи чи бодай цікавих згадок про постановки Курбаса чи значні епізоди його праці з акторами. Це перш за все спогади І. Стешенко, С. Свашенка, Є. Стрелкової.

Трапляється також не зовсім правильна оцінка роботи Л. Курбаса харківського періоду. Так, Ю. Смолич на стор. 48 пише про «провал «Диктатури» Микитенка». Це не зовсім так. У багатьох спогадах соратників Л. Курбаса (В. Василька, М. Верхацького, Р. Черкашина) і майже в усіх статтях того часу постановка «Диктатури» висвітлювалась як новаторське явище. Так, В. Василько на стор. 35 пише: «Диктатура» було сміливою спробою створити синтетичну виставу, в якій рівноцінно відігравали і музично-інтонаційні, і пластично-рухомі засоби театру. Вистава викликала захоплені оцінки одних і не менш сильне обурення інших. Але, здається, ще Дюма сказав, що коли виставу одні хвалять, а інші лають, – в ній щось є, гідне уваги. Якщо спробувати підійти об'єктивно до оцінки цієї вистави з позицій розвитку театрального мистецтва, то треба визнати, що не слід було огульно все заперечувати і відкидати. Коли уважно вчитатись і вдуматись у те, що говорилося на різних диспутах та обговореннях, приходиш висновку, що далеко не всі, хто давав оцінки, розуміли те, що вони критикували».

Високо оцінює цю виставу і Р. Черкашин, запевняючи, що «Диктатура» зустрічала гарячий відгук глядачів не тільки в Харкові, а й на гастролях театру в Тбілісі (стор. 270).

Справа в тому, що в цій експериментальній виставі Курбас вперше вдався до нових прийомів подачі словесного матеріалу: перервані діалоги, діалоги через голову співрозмовника, діалоги в публіку замість партнера, «виїзд» актора на сцену, рух речей і підлоги навколо актора, рух актора не тільки по горизонталі, а і ввверх, і вниз, затримані рухи. Значна частина цих прийомів успішно використовується тепер на сценах деяких театрів Москви.

Гадаю, що не можна погодитись з деякими висловленнями О. Полторацького, який пише: «Я вважаю, що правильно було б взагалі зняти з перших постановок Л. Курбаса обвинувачення в формалізмі» (стор. 175). Або на стор. 177: «Лише через кілька років після інсценізації Сінклера Л. Курбас скерував свій величезний

талант на манівці націоналізму і замкнувся у фортеці «чистого мистецтва», «безоглядного формалізму».

Якщо вже говорити про формальні постановки, так їх було більше саме в перший період діяльності Курбаса в Березолі». Такі постановки, як «Газ» і «Макбет», були чисто формалістичні, і від тих формальних прийомів, які були там використані, Курбас відмовився в першу чергу сам, ще до прем'єри визнавши їх як «провал».

Курбас був дуже емоційна людина. Він міг підпадати під вплив якої-небудь мистецької течії чи талановитої людини, але все в його діяльності підпорядковувалося пошукам нових, виразніших засобів для глибшого змалювання величезних змін нашої доби. І досягав це Курбас титанічною працею. А. Макаренко наводить у своїх спогадах (стор. 208) такі слова Курбаса: «Тисячі разів доцільніше дряпатися на Говерлу і зриватися з неї, доцільніше потовктися при цьому як слід, але таки видряпатися на неї, ніж повзати на низах». І, говорячи образно, весь шлях Курбаса в театрі – це підйом на Говерлу театрального мистецтва. На цьому шляху були в нього перемоги і поразки, досягнення і зриви, але не було одного – самозаспокоєння. Митець був дуже вимогливий і принциповий, і в першу чергу до себе. Він чесно визнавав свої помилки, сміливо відкидав знайдене вчора для того, щоб іти далі.

До речі, І. Мар'яненко, один з усіх його друзів, який відстоював Курбаса в найтяжчі хвилини, в своєму виступі на засіданні Колегії НКО УРСР від 5 жовтня 1933 року (стор. 303) сказав: «Я, зокрема, вважаю, що до Курбаса у нас були талановиті актори, були режисери, наші корифеї, але грамоти мистецької, театральної на Україні не було. Грамота з'явилася разом з особою й роботою Курбаса. Я цінував і ціную в Курбасові його вічне шукання, його вимогливе ставлення до своєї роботи, зрештою – намагання дати цінності, які були б гідні нашої епохи, створити дійсно сучасний театр. Хай буде вам відомо, що ті образи, утворені акторами, яких ви вважаєте надзвичайно талановитими, вони утворені товаришем Курбасом, тому що у нас в театрі є «диктатура режисера». Цю диктатуру ми, актори, свідомо йому дали, тому що ми йому довіряєм. Хай буде вам відомо, що майже кожен рух і кожна інтонація, кожний образ пророблені Курбасом...» І це говорив актор з великим творчим багажем, актор, який в щоденній роботі не завжди погоджувався з усіма положен-

нями Курбаса, але який зумів справді сміливо й об'єктивно оцінити роботу митця!

Книга спогадів охоплює весь творчий шлях Л. Курбаса від львівського театру «Руська бесіда» до харківського періоду «Березоля» і навіть роботу в кіно. Це перша капітальна збірка про видатного діяча української сцени. Будемо сподіватись, що ця книга стане в пригоді для багатьох дослідників і шанувальників українського радянського театру.

Рік без мами. Вона мені часто сниться.

Побралися вони з батьком 30 квітня 1930 року. Цю подію було зареєстровано у книзі Осівської сільради під №15. (Брусилівський район Київської округи).

Мама гарно марила Києвом. Він як той Рим, на семи горбах. А якби Римові Дніпро, він би не занепав. «Нам би такий занепад», – коментував батько.

Досі маю її старенькі картки з краєвидами Києва, це перший чи другий щоденник, я забрав його з Луцька по маминій смерті. Окремо – Софія з Христом-Пантократором і веселими скоморохами, які так завжди дивували маму. Окремо – руїни Золотих воріт, Андріївська церква. Розповідала про нашу квартиру на Фундуклеївській, біля іподрому (чи велодрому?). Як іти вгору від Хрещатика – праворуч у дворі, за оперою, не доходячи до будинку письменників з меморіальними дошками. Розповідала про Оперу, завсідницею якої себе вважала од молодих літ (у дитинстві вони ходили туди з боннами і батьками). Не лише тому, що любила музику й сама чудово грала на роялі, а й тому, що знала Оперу, сказати б, ізсереди, – «ще з тих часів, коли він був театром імені Лібкнехта» – ?); дружили родинами з Лапицькими; коли з

**Четвер, 12
березня
1970 року**

*Дещо з
життєпису
батьків*

Москви приїздив на Україну Вячеслав Іванович Сук, вони неодмінно зустрічалися «він і Микола Юлієвич, приятелі; а в тридцятих в Опері працювали наші родичі – Наталя Павлівна Алексеева та Іван Григорович Курочка-Армашевський. Курочка був знаменитий художник, орденоносець, герой

анекдоту «Чоботи від Сталіна»; слід по ньому по війні зник. Розповідали, його бачили в Канаді, де він славно розписував церкви. Мама ходила в Оперу «за так», дуже з того пишалася, знала, хто кого співає, хто яку партію танцює, хто «подає надії», а за ким просто стоїть «хтось». Мама розповідала про це з гумором, і мені завжди було жаль артистів, які так залежали від вказівного перста начальника... Крушельницький на першому курсі теж іронізував, що йому дзвонять з ЦК виключно мужчини й питають, чому сьогодні не танцює **така-то балерина**, – жодного разу ніхто не поцікавився, чому не танцює такий-то балерун. («У ЦК жінки не працюють на відповідальних посадах...»)

Коли ми переїздили з Гірної на Ковельську, з горища на Красному – на інший бік Стиру, батько чи то загубив, чи викинув серед іншого «мотлоху» мамин пакунок з нотами. Там були старенькі клавіри, кілька – з чудернацькими текстами шансоньє, з печаткою «Кієвъ. Шато де Флер». Отож, можливо, за молодих літ мама мала до того якесь відношення, а не лише до неокласиків, про яких я вперше дізнався від неї. Мама дуже переживала ту втрату

й довго не могла подарувати того батькові. На щастя, збереглися домашні фотоальбоми, і вона, було, вечорами пояснювала мені, хто є отой хвацький офіцер з вусами, а хто – ота дівчина з короткою стрижкою чи в береті (Оля Калиновська?).

У Луцьку ми робили виходи «в концерти»; це означало, що ми одягаємо найкраще й виходимо у філармонію; хтось приїхав, чи свої, – здебільшого класика. Публіки там було не густо, але всі один одного знали, там панувала якась особлива атмосфера. Це були ті люди, які вирішували, чи гарна є чергова театральна прем'єра, чи вийде з Петра Сензюка справжній художник, «задавали тон»...

З Києва усіх маминих рідних порозкидало по цілому світу. Курочка опинився у Канаді, Наталя Павлівна – у Ленінграді, взяла шлюб із Горбуновим, у якого була закохана ще до революції. Халютіни – до Москви. Між іншим, Анатоль Петрицький був вихованець Дитячого Притулку для сиріт залізничників, попечительницею якого була Антоніна Василівна Халютіна, дружина Павла Петровича Алексєєва. Кирило Халютін емігрував до Югославії, де одружився із сербською дівчиною Катрусєю, мама якої була українка, і вони часто згадували Київ. Зараз вони живуть десь на Східному Уелсі, в Англії. Халютіна Софія – МХАТ, народна артистка; мама розповідала, як вона вчила Поля Робсона російської мови. Були ще Калиновські, які теж перебралися до Москви.

Одна з маминих кузин Катя після Інституту Шляхетних дівочи поїхала у Париж і вступила до когось із відомих малярів у підмайстри. Вона вийшла там заміж за політемігранта князя Давида Аїтова, караїма. Він був редактор емігрантського видавництва. У якийсь вельми мудрований спосіб дві його книжки якось потрапили до нас, і мама чомусь ховала їх не серед книжок, а за каструлями... Були в Аїтових діти – четверо чи п'ятеро дочок, серед них – Марі, вчителька, – викладала математику десь у паризькому ліцеї. Вона приїздила до Луцька й листувалася з мамою; це було предметом

тривоги для батька. Марі було десь під 50, вона приїхала на старенькому «Сітроені» (чи «Пежо?»), власному – і це так само стало предметом дискусій: «вчителька з експлуатованого класу – і може купити собі машину й подорожувати Європою: скажуть – не інакше як шпигунка!» – сусіди й пильні ідеологи.

Мама все міряла «на київський лад». В Ківерцях зі мною вчився Борис Чернуха, і мама цікавилась, чи не з тих він Чернух, що мали на Хрещатику «писчебумажный магазин», де продавали особливі зошити з веселими обкладинками. А коли я працював у театрі, і там прем'єром був Федя Балабуха із золотою пластинкою в голові (рана часів війни), мама так само питала, чи не з тих він Балабух, чиї батьки торгували в її дитинстві на Хрещатику мармеладками й кренделями; там було, згадувала вона, спеціальне «сухе варення», яке іменували балабухою – засушені пастили й мармелади у формі квітів. Отака була моя мама, киянка до останнього спогаду, якій **заборонили** жити в Києві...

А старенький Гамсахурдіа Костянтин Романович, колишній жонглер і циркач, наш родич по лінії Халютіних, – нагадав мені якимось про полковника Костя Оберучева, артилериста, дідового товариша, відомого есера, вихователя студентів-крутян, автора спогадів... Так ось: там же, на Угорській горі, поряд з іншими крутянами, поховали й першого маминого жениха, студента юнацької школи імені Богдана Хмельницького. З тих, котрі загинули під Крутами. Я шукав його прізвище серед списків тих, кого перепоховали, і з Микол знайшов лише Ганкевича, 1900 року народження. Але був Ганкевич учень не школи Хмельницького, а 8-го класу київської гімназії імені Кирила та Мефодія...

Ось як воно чудернацьки пов'язалося – від паризьких князів та канадського богомаза – до хлопців, постріляних під Крутами і до полковника з його вихованцем. «Який там жених, – махала рукою мама, – так, зустрілися. А Максим ревнував...»

Максим – це Максим Тадейович, приятель Михайла, тобто Михайла Павловича Алексєєва.

«Сов. культура» 11 марта 1969 г.

СЛОВО О СОВЕТСКОМ ТЕАТРОВЕДЕ

Ю. Завадский, народный артист СССР

Театроведы бывают разные. Иные посвящают себя науке. Это историки и теоретики театра, они пишут толстые книги, становятся докторами искусствоведческих наук, профессорами. Другие предпочитают непосредственное участие в работе театров: заведуют литературной частью, они ищут и изредка находят хорошие пьесы, подчас являясь не указанными на афише их соавторами. Третьи ощущают себя истолкователями живого искусства: их статьи – это сейсмографы театральной жизни, а сами они – ее летописцы...

Да, театроведы бывают разные. Только ведь мне хочется сказать о человеке, удивительным образом совместившим в едином лице все ипостаси театроведения. О художнике, артисте своего дела, ибо театроведение – это не только наука, но и искусство, труднейшее и ответственнейшее, у которого та же необъятная аудитория, что и у театра. Имя этого человека олицетворяет для меня и советскую театральную критику, и творческую практику в работе с автором пьесы.

Григорий Нерсесович Бояджи́ев – доктор искусствоведения и профессор ГИТИСа имени А. В. Луначарского. Мольерист с мировым именем и автор поистине необозримого числа интереснейших статей о современном советском и зарубежном театре. Уче-

ный, воспитавший не одно поколение мастеров сцены и ее историков, и тонкий знаток живого искусства, чей талант, опыт, знания так часто приходят нам на помощь, и дарят яркими театральными впечатлениями, расширяют художественный кругозор тех, кто, раз встретившись с его книгами, статьями, их не забудет.

Что привлекает вас в искусстве?

Быть может, вы хотите пересечь параллели и меридианы и встретиться с противоречивым, контрастным и сложным театральным миром Америки, Франции, Испании? Или смешаться с шумной толпой зрителей комедии масок? Или ощутить могучее дыхание новой поэзии Шекспира, встретиться с лукавым и бесстрашным «королем комедии» Мольером?

Вас интересуют московские студийные театры 20–30-х годов? Вы размышляете над особенностями советской актерской школы? Хотите осмыслить тот или иной спектакль? Интересуетесь боем быков? Боготворите Микеланджело и Леонардо да Винчи?

Григорий Бояджиев поведет вас за собой и в глубь веков, и к познанию нынешних театра, литературы, живописи.

Он сделает все это, не поступаясь интересами науки и истины, без скидки на «общедоступность», но с той силой логики и убеждения, с таким темпераментом мысли и чувства, с таким умением заставить «ощутить», «увидеть», «соприсутствовать» тому, что видел и узнал он сам, что не даст вам не понять его.

И вы не сможете не разделить любовь Бояджиева к тому, о чем он пишет, – к искусству, не почувствовать, что перед вами труд человека многогранно талантливого, но глубоко театрального, театром воспитанного и преданного театру по призванию.

Не случайно Бояджиев – ученик А. К. Дживелегова, покорявшего своей эрудицией и окрылявшего своей влюбленностью в искусство, в жизнь. Не случайно его любимый «театральный» герой, его друг и собеседник – Мольер, в чьем творчестве, в чьем облике слились высокая правда общественных страстей и живая душа театральности. Для Бояджиева – ученого, теоретика – нет на сцене театральности без правды, но нет и правды без театральности в ее бессмертной, оптимистической сущности, в ее мажорном поэтическом звучании.

Бояджиев пишет о разном. Пишет, находя слова, которые способны точно передать динамику театрального действия, движение мысли и чувства создателей, участников спектакля, его героев, воссоздать в воображении читателей трудноуловимые мгновения творческого процесса, перевести на язык слов язык сценической пластики и ритмов.

Бояджиев в полной мере обладает даром «перевоплощения» и «переживания», которые необходимы театроведу, – оттого так широко и разносторонни его вкусы, так впечатляющи его описания спектаклей, в которые естественно включается увлекательный, истинно художественный анализ искусства.

Бояджиева трудно с кем-нибудь спутать: он живо, страстно откликается на все подлинно новое в искусстве: он полон решимости поддерживать и растить молодые таланты актеров, режиссеров и критиков: он открывает перед нами все новые и новые пласты истории театра. И истоки этого своеобразия, этой страсти, этой решимости, этой неумности в творчестве и науке – в предельной увлеченности Бояджиева театром, в ясности его художественного пристрастия реализму, социалистическому реализму.

Бояджиев пишет о разном, но, в сущности, об одном и том же – о мощной силе поэзии театра («Поэзия театра» – так назвал он одну из своих книг). Дадим слово самому Григорию Нерсесовичу, ибо невозможно писать о Бояджиеве и не поддаться искушению процитировать его: «Поэзия театра – что означает это определение?.. Поэзия театра – в волнующей правде и образной силе действия, в активном творческом ощущении современности, в той захваченности увиденным на сцене, при которой зрители переживают высокую радость зрители переживают высокую радость эстетического наслаждения и духовного обогащения и, потрясенные, взволнованные, уносят из театра главное – мысли, нужные современности».

Вот что утверждает в театре талант советского театроведа; вот как широко, возвышенно, современно понимает он поэзию театра – и о ней не скажешь лучше, точнее, взволнованнее, чем сказал Бояджиев, – не стоит и пытаться.

Я встретился с Григорием Бояджиевым тридцать два года назад, когда «Студия п/р. Ю. Завадского» сделалась Ростовским драматическим театром имени А. М. Горького.

То было исключительно трудное для всех нас, студийцев, время – надо было создать репертуар для огромной сцены нового театра... И вот на обсуждение пьесы местного драматурга Ф. Готьяна «Тигран» пришел хрупкий восторженный юноша с сияющими глазами – Бояджиев. Он произнес зажигательную речь в защиту «Тиграна», поразил их темпераментом, прекрасным чутьем театра и назавтра... стал завлитом нашего театра.

Сколько хорошего, доброго было сделано им за те памятные мне два года! Он дал «Тиграну» жизнь; он помогал нам в работе над «Трактирщицей», «Забавным случаем», «Укрощением строптивой», где Марецкая, Мордвинов, Оленин сыграли, быть может лучшие свои роли; он писал статьи в буклетах к постановкам «Разбойники», «Дни нашей жизни», «На берегу Невы»...

Бояджиев с юношеской неутомимостью, изобретательностью, смелостью вошел в свою большую театральную жизнь.

Прошло тридцать два года, я помню то время и безмерно радуюсь, что в сегодняшнем облике Бояджиева проступают черты того неутомимого, изобретательного юноши. Я благодарю Григория Нерсесовича за те «ростовские» дни и желаю навсегда хранить душевную молодость, преданность правде, верность театру.

И дело, как видите, совсем не в том, что Григорию Бояджиеву в эти дни шестьдесят лет. Как я завидую тем, кто умеет произносить застольные речи, и прежде всего, конечно, самому Бояджиеву, который вот уже тридцать лет неизменно поражает меня своим красноречием. Но вот он стал «виновником» торжества, и, повторяю, дело все же не в этом

А в том, что Г. Н. Бояджиев преподает нам блистательный урок – как быть настоящим советским театроведом.

Перебираю старі папери.

Мама – 1902 року народження.

1945–1946 – я скінчив 1-а клас у Білій Церкві, переведений, як зазначено у табелі, «з грамотою», тобто всі п'ятірки. Викладали: українську мову (усну, письмову, загальну), арифметику, військово-фізичну підготовку, малювання, музику, співи. Поведінка – 5, запізнь і пропущених уроків – не зазначено. То була школа № 3.

1949-го року я закінчив повний курс початкової школи (Луцьк, СШ № 2 на Красному) і при «відмінній поведінці» виявив такі ж «відмінні знання» (цитую) – з української та російської мов, а арифметики й природознавства, з географії та історії. Свідоцтво виписане мені 4 червня 1949 року, і виписав його учитель Покальчук.

Додам від себе, що 48-й і 49-й роки – це коли мама вчить мене французької. Потім ми продовжили, але вже у паралель з англійською.

Микола – на рятувальній станції з 22 травня 1959 року. У березні 1961 р. його рекомендують до медучилища. Але... Секретар комсомольської організації при Волинському облкомітеті ДОСААФ.

Батько: довідка від 7 квітня 1926 року:

Дана Козинским Сельсоветом, гр-ну ТАНЮКУ Степану Самойловичу в том, что он действительно со своим семейством 1915–1916 году жил беженцем в с. Козинки Грайворонской волости. Сам т. Танюк был несовершеннолетний и жил в самых скверных условиях, в летний сезон проживал в экономиях, что подписью и приложением печати удостоверяется.

Председатель С-с

АКІР

Секретар

Ф. Головков

Р. С. Ф. С. Р.

Козинский Сельсовет

Грайворон. Волость Курск. губ.

Апреля 7 дня 1926 г. № 664

П'ятниця,

13

березня

Мої старі папери

Це був його коник – писати у всіх спогадах і довідках, що він – «найбідніший селянин села Теремне». Мамі це не подобалося: «Бог тебе покарає, Степане... Та ж ви жили справно. Велика родина, це так. Але он Настя розповідала, що й коні у вас були, і навіть крупорушка... чотири корови...»

– Так треба! – огризався батько. Я зауважив, що волиняки взагалі часто прикидаються бідняками, навіть коли у хаті й у дворі всього вдосталь

Родина батькова була велика. 12 чи 13 дітей. Один із синів – Теодор (?) – десь в Америці; починав з того, що мив вікна. І доробився, кажуть, до мільйонера.

В останнє я не вірю. Бо на тих фотокарточках, що він прислав – будиночок простенький. Діти – у баптиських конфедератках...

24 серпня 1955 року я вступив на завод імені Хрущова (Ковельська, 56, зразу за мостом, праворуч, якщо з центру – на Красне). До ливарного цеху – формувальником. Видали мені розрахункову книжку № 113, ще з Леніним і Сталіним, де російською та українською повідомлялося:

- За січень 1956 року заробив я 691 крб. 19 коп. по відрядній оплаті плюс 36 крб. 52 коп. премії, разом – 727. Вирахували при цьому з мене за аванс попереднього місяця 253 крб. 75 коп., прибутковий податок – 33 крб., зайом – 40 крб., «вклад» – 100 крб, за брак – 4 крб. 12 коп. – отож утримано 430,87. І одержав я на руки – 296 крб. 84 коп.
- За лютий 1956 я заробив 750. 41, вирахували 490,33, на руки одержав – 260,08.
- За березень відповідно заробив 612,37, на руки – 242,77.
- За квітень – 601,40, на руки – 176,82.
- А за травень заробив 335 плюс відпускні 370,08, отож видали на руки величезну суму – 637,19. То вже останній запис.

У Білій Церкві жили ми по вул. Франка, 45. Скалічений у таборах батько з вересня 1946 р. по 5 серпня 1947 р. не працював, перебивався рибальством і домашньою роботою. Що й засвідчив йому у скрутну хвилю, коли йому хотіли приписати «тунеядство», управдом.

У записах за 1957 рік зберігся папірець, написаний по-черком мого класного керівника Євгена Теофановича Голловіна: характеристика на мене: 1951 – 52.

«Тонюк Леонід, учень VII (сьомого) класу, дуже здібний і талановитий. Вчився майже виключно на «п'ять». Багато читає художньої літератури. Відчувається інтелігентний вплив батьків, які працюють вчителями. Активний комсомолец. Був членом літературного гуртка. Відрізняється особливою пам'яттю. Трохи амбітний, але цілком дисциплінований».

Не такий я вже був дисциплінований; і амбітний не «трохи». Але Зуб мене любив, і я йому платив тим же. Якби нам отак читали українську літературу, як він – російську!

А від проблеми «особливої пам'яті» я мав і троянди, і колючки. Якщо я цього дуже хотів, то легко запам'ятовував цілі сторінки тексту, – як фотографував, варто було раз чи двічі прочитати очима. З дитинства мене демонстрували як вундеркінда: поставлять на стільця, і я їм читаю – російською – «Руслана та Людмилу» (повністю, з будь-якого місця!) або навіть «Євгенія Онегіна»: українською – всіх «Гайдамаків» від першого слова до останнього, німецькою – фрагменти з «Пісні про Нібелунгів». Пізніше батько примусив мене вивчити поему Міцкевича в перекладі Рильського – у нас багато поляків, і це справляло фурор. Я міг на потребу й «виключати» пам'ять. І те, чого **не хотів** запам'ятовувати, запам'ятати **не міг**. Пригадую, якось мене дуже образив викладач військової справи. І я при всіх дав слово, що вмру, а не пам'ятатиму, хто з них лейтенант, а хто майор... Досі, по багатьох роках, я **справді не можу запам'ятати**, хто з них є хто за погонами. І злостився на себе, і брався вивчати, тренував на цьому пам'ять – як відбило, ні в зуб ногою! Не знаю – і край! Така «особлива пам'ять».

Так само було мені з хімією, уже в школі № 5, куди мене перевели з української. Була вона суцільно офіцерська, а директриса Александрова – слониха у спідниці, товстеленна дама, всім погрожувала й виявляла «буржуазних націо-

налістів». (Ніхто не міг мені пояснити, чому – буржуазних?) Я прийшов з української школи, і там хімію вчив українською. А тут хімічка почала з мене насміхатися, і я побив колби; ми посварилися з нею на все життя. Я зненавидів хімічні формули як полчища тарганів і вирізав їх з підручників, як мусульман невірних. Я поклав собі – **не знати** цих формул – хоч ти там що. І досі не знаю. Хоч для випускного іспиту довелось «вимкнути сигнал», все за два дні вивчити, одержати п'ятірку – і на другий день все з пам'яті стерти. О, з якою садистською втіхою я рвав потім сторінку за сторінкою з тієї товстелезної «Хімії», примовляючи: не буду нічого знати, не буду, не хочу! Отож і не знаю, хоч давно змінилися установки, і я вже кілька разів **пробував** зняти з себе оце табу. Не виходить, це дужче за мене.

А може я просто дурний і впертий?

Перечитав – і народилось почуття скепсису, недовіри до самого себе – надмірна увага до власної персони драгує так, ніби не я автор. Але я давно намагаюсь розібратися в собі. Згадуючи, я ніби перепроверяю самого себе, свої підвалини: цікаво покопатися в душі. Напевне, не завжди це виходить щиро, іноді вбачаю і самодемонстрацію; але в тому, що я її **помічаю**, теж є сенс погляду збоку. Про батьків пишу часто, бо тут моя коренева структура. Батьки й книги.

**Неділя, 15
березня
1970**

*Підпільний вечір
Окуджави у Києві*

З блокнотика за 6 березня 1960¹ року (ювілей!). Підпільний вечір Булата Окуджави у Києві. Здається, до сьогодні другого – не було. Ми тоді ще добре приятелювали з консерваторцями, після щедривок і погрому; і потай від начальства влаштували цю зустріч у фойє Оперної студії, на другому поверсі. Вечір – не точно сказано; там ще не було світла, і ми зробили це вдень, о третій. Зранку Віктор Платонович Некрасов водив його по Києву, а потім ми почали туди прослизати через

¹ Помилка. Насправді вечір Окуджави був у березні 1961 року (Л.Т., 1998)

центральный хід, бо той, з Хрещатика, був зачинений. Як він геніально співав! Тихий, худючий, без жодного кокетства. Із стариків витягли ми тільки пані Орису й Кочура; тягли Дон-Кіхота, але не розшукали на тому місці, де мали зустрітись. А може він і сам прийшов, не пригадую. Саша Клушин привів аспірантів-математиків; забув, ще був Івакін, який пробував читати свою пародію, і це вийшло добре.

З наших катеємівців був Чорновіл, дуже схожий на Булата, були Алла з Вітьком, пробував записувати на «Весну» Окуджаву Світличний, – не знаю, чи вийшло.

Булат співав години півтори-дві... Геніальний вечір. Я мав потім неприємності, хтось показав на мене як на організатора. Обійшлося, тільки баба Галя Ніколаєнко «негодвала» – «кто вам разрешил, да еще в чужом помещении, без педагогов?»

А між тим вона помилялась. Окуджава не співав нічого такого, що суперечило б **добі**. То був період ностальгії за «комісарами в пыльных шлема». Пам'ятаю саме цей настрій, цю тональність.

Зрештою, про це був і вірш Коржавіна, що я його тоді переписав у нього. Коржавін прочитав його саме з присвятою Булатові, і Булатові було приємно.

Оцей вірш і нав'яв мені спогад.

КОМИССАРЫ

Где вы? Где вы? В какие походы
Вы ушли из моих городов?
Комиссары двадцатого года,
Я вас помню с тридцатых годов.
Вы вели меня, люди стальные,
Отгоняли любую беду,
Хоть вы были совсем не такие,
Как бывали в двадцатом году.
Озаренней, печальнее, шире,
Непригодней для жизни земной...

Больше дела вам не было в мире,
Как в тумане скакать предо мной.
Словно все вы от части отстали,
В партизаны ушли навсегда...
Нет, такими вы не были – стали,
Продираясь ко мне сквозь года.
Вы легко побеждали, но все же
Оставались всегда ни при чем,
Лишь в Мадриде встречали похожих,
Потому что он был обречен...
О, как вы отрешенно скакали,
Зная правду, но веру храня,
И меня за собой увлекали,
Отрывали от жизни меня...
И летел я, коня погоняя,
Прочь куда-то, в пыли и в дыму.
Почему – я теперь уже знаю,
А куда – до сих пор не пойму.
Я не думал о вашей печали,
Я скорбел, что живу как во сне,
Но однажды одни вы умчались
И с тех пор не являлись ко мне.
И пошли мои взрослые годы,
В них не меньше любви и огня.
Но скажите, в какие походы
Вы идете теперь без меня?

Рядок «О, как вы отрешенно скакали,
Зная правду, но веру храня...»

довго потім мене баламутив і бентежив точною смислу. Ця «отрешенность» відчувалась і в Булатові Шалвовичу, пригаслий романтизм революції, апеляція до пам'яті й совісті.

Отак ми тоді жили – «зная правду, но веру храня...»

Увечері пішли проваджати Окуджаву на вокзал, і він говорив, що хотів би жити в Києві. Чому? «Київ – сплошной Арбат... вот уже и строка для песни...»

Але пісні про Київ він так, здається, і не написав?

Лист від Василя Андрійовича Загоруйка, усе з тієї ж сумоти за комісарами. Він пише правду, яка нікому не потрібна. Історики пишуть лише портрети генералів. Про солдат пишуть лише письменники. «То що ж його робить?»

* * *

**Лист від Василя Загоруйка
13. 03. 70**

*Лист від
В. А. Загоруйка*

Дорогие друзья Нелля и Лесь!

Посылаю вам обоим прежде всего на прочтение и заключение свою книгу «Под знаменем Богдана», т.е. это еще не книга, а только рукопись.

Если кто-то из вас захочет внести в рукопись свои литературные правки, то буду очень благодарен.

Если вы найдете возможным показать ее к. л., ну, например, в редакции журнала «Дружба народов» или в Воениздат, то сделайте любезность, дайте им на просмотр. Посылаю по почте – это значит ждать очень долго и ничего не узнать.

Я послал экземпляры видным военным начальникам т. командиру корпуса ген. Латышеву и т. командующим армией рецензию (военно-политическую) и после положительных рецензий думаю послать одну рукопись в Госполитиздат Украины.

Я знаком с той литературой, которая издается в нашей стране. В ней почти ничего нет о рядовых сержантах, о командирах взводов и рот. А тут это есть. Кроме того все это выстрадано.

Ненавязчиво показано воспитание советского героизма, работа партполитаппарата, начиная от агитатора взвода и выше.

Показывается дружба народов, окропленная кровью и т. д. и т. п.

Если вы даже ничего не сделаете с этой рукописью, а только прочтете и сделаете свое заключение, то и за то спасибо.

Валера пишет, что фортуна к Лесю опять начинает поворачиваться передом. Я очень рад этому. Пока...

Как дела у тебя, Нелля? Какие перспективы? Когда станешь доктором или фельдшером наук?

Привет вам от Анны Николаевны и Галочки.

Пишите хотя бы открыточками.

Обнимаю, целую обоих.

Вы же за меня поцелуйте Оксаночку.

Ваш Василий Загоруйко

13.03.70

Одесса

**Понеділок,
16 березня**

*Читаю
Бергмана*

Уважно читаю Бергмана. У наших критиків виробився стереотип подавати все тільки через критику «разлагающего буржуазного общества». Це, так би мовити, умовний знак «проходимости» матеріалу. Те, над чим іронізує Дейч, кажучи Євгенії Кузьмівні перед тим, як вона розгорне йому перед сном пресу: «Ну-с, прочитаем... Что там сегодня? Рубрика: маленькие радости советской власти...» Це значить – тамтешні неприємності (у капіталістів) – міст обвалився, землетрус у Болівії, десь вибухнув вулкан...

У вступі говориться, що фільми Бергмана «несут истину о всем мире рухнувшего индивидуализма и духовной нищеты» (це Н. Гординська, укладач збірки – «Искусство», М., 1969)

А ось передмова – «Ингмар Бергман в поисках истины» Б. Чижова – зовсім іншого стибу, не до порівняння.

Він виводить Бергмана з Августа Стріндберга, з його захоплення фільмами Карне, з християнських мотивів, з експресіонізму (вплив якого сам Бергман заперечує), – щоб поступово ввести в лоно шведської національної традиції (кінематографічної). Але це в нього погано виходить, – Бергман все одно стоїть осібно від усього (втім, я надто мало знаю шведське кіно, аби говорити щось про «традицію»).

Я особисто сприймаю Бергмана у світлі порівняння із «Самопізнанням» Бердяєва. Тільки оперує він не текстами, – кінометафорами. «Воспоминание – основная и истинная стихия несчастного, – писал Серен Кьеркегор. –

И когда личность, которая теряет воспоминание или которой не о чем вспоминать, не хочет стать надеющейся личностью, но продолжает быть вспоминающей, – то перед нами образ несчастного». (Серен Кьеркегор. Несчастнейший. «Северный сборник». Кн. 4. СПб, 1908, 33-34).

Б. Чижов вважає, що вся творчість зрілого Бергмана – це, по суті, «боротьба с трагически безысходными антиномиями датского философа», боротьба глибоко внутрішня. Я ж переконаний, що він більше мав рацію, коли ввів у назву статті принцип пошуку істини як сутності; не вбачаю «безысходности» ні у Стріндберга, ні у К'єркегора, ні у Бергмана. Просто їм повезло – у дитинстві ніхто не тягнув їх за вуха в піонери й не висилав в Артек, ніхто не примушував читати книжки «за шкільною програмою», ніхто не відлучав від світової філософії.

Фелліні-Бергман. Штейнер з «Солодкого життя» як цитатний герой з Бергмана (стор. 26). Бунюель як «перше кінематографічне одкровення» Бергмана.

Бог как «личная идея». «Стоит ей утратить этот личный характер – и она превращается в свою противоположность: вместо того, чтобы вести человека к другим людям, она воздвигает вокруг него стены отчуждения». – (стор. 29).

Фільми Бергмана:

Криза (1945); Дощ над нашим коханням (1946); Корабель іде в Індію (1947); Музика в темряві (1947); Портове місто (1948); Тюрма (48 – 49); Спрага (1949); До радості (1949); Такого тут не буває (1950); Літня гра (1950); Жінки чекають (1952); Літо з Монікою (1952); Вечір блазнів (1953); Урок кохання (1954); Жіночі мрії (1955); Усмійки літньої ночі (1955); Сьома печать (1956); Полунична поляна (1957); Біля витоків життя (1957); Обличчя (1958); Джерело (1959); Око диявола (1960); Як у дзеркалі (1960 – 61); Причастя (1961 – 62);

Мовчанья (1963); Не кажучи вже про всіх цих жінок (1964); Персона (1966); Час вовків (1968).

А це дуже близько до того, на чому наполягав Крушельницький:

«Я считаю, что пока пьеса или фильм не встретились со зрителем, это все еще не пьеса и не фильм, а полуфабрикаты. Только в момент этой странной и ужасной встречи возникает произведение. Я очень много размышлял над тем, откуда идет этот страх, этот ужас, это чувство обнаженности и бессилия. Думаю, что именно от ощущения полузаконченности произведения, его незащищенности перед тем, как оно войдет в сознание зрителей» (стор. 279).

А ось прямо один з моїх постулатів, **заперечуваний** багатьма іншими режисерами. З щоденника Вільгота Шемана:

Без дати, ноябрь 1961...

«Режиссерская работа Ингмара, очевидно, развивается в этом плане. Он не ограничивается тем, чего могут достигнуть актеры как актеры. Ему нужно проникнуть глубже в их личный мир так, чтобы в своей игре они отражали свои собственные конфликты. (Некоторые артисты охотно помогают ему в этом, они знают, каким плодотворным может быть конфликт. Другие робеют или отказываются). Работать, всегда зная, где лежит точка пересечения личных проблем артиста и его таланта, – вот где скрывается одна из режиссерских хитростей Бергмана. (стор. 275)»

Репетируючи «Світ без мене» Едліса в Театрі Маяковського, я намагався **ототожнити** ситуацію в п'єсі з ситуацією в театрі. У п'єсі щойно загинув могутній Никник (Николай Николаевич, ас науки)², який все брав на себе і від якого всі залежали. Його немає – всі розгублені: що світить їм далі, хто його замінить, як відіб'ється його смерть на кожному з них? Щойно з Театру пішов Охлопков, і ситуація для акторів була **аналогічна**. Я зумисне йшов на ці паралелі – і виникало багато такого, чого в жодній п'єсі не вигадаєш. Охлупін, Саша Лазарєв, Мізері, Толя Ромашин, Марцевич, Лазарєв Женя, Немоляєва. На якомусь етапі аналізу вони навіть почали дивуватися, як глибоко драматург **зашифрував**

² Між іншим, на жаргоні КГБ «НикНик» – тобто «Н.Н.» – «наружное наблюдение». (Л.Т.)

історію їхнього театру та їхні персональні колізії у п'єсі «нібито на іншу тему». Я домагався абсолютного ототожнення акторів з персонажами. До певної міри це вийшло.

Карти сплутав Гончаров, якого раптом призначили на головного режисера театру. Виникла нова колізія, яка суперечила п'єсі **категорично**, принципово. Я всіляко унеможлилював хепі-енд, мене цікавила необхідність «преображення» («розібрати себе за старою схемою і сотворити заново», за **новою структурою мислення й буття**, – відлуння того, що у Курбаса називалося перетворенням, але я брав це в чисто біологічному, психологічному контексті, йшлося не про виставу, а саме про життя **актора**, п'єса була тільки матеріал).

Поява в театрі Гончарова полярним чином змінила й акторське самопочуття, і п'єсу (навіть!) тим більше, що він логічно зажадав **позитивного** вирішення конфлікту. Та й не любив, не визнавав Гончаров Едліса, вважав його надто тонкошкірим («Я розумію, Софронов вам більше нравиться, там был **предмет для розговора**» – кричав Юлік Едліс в нестямі на обговоренні, коли Гончаров з Управлінням вимагали зняти згадки про 1937-й рік, про зраду, про **ті конфлікти**).

Сьогодні я не раз чув від режисерів, навіть досвідчених: *«Не лезьте во внутренний мир актера, чужая душа потемки, вы даже не представляете себе, чем это может для вас кончиться...».*

Теж правильно. Але я вважаю, Бергман ближчий до істини, ніж оці наші «спеціалісти від мізансцен». Ми ж і ходимо в театр з однією метою – зазирнути акторові в душу.

Бергман не любить, коли актори переглядають фільм, знятий під час незавершеної роботи. *«На этот счет у него своя теория: если актеры себя увидят, они начнут придирааться к себе, займутся самоанализом, будут смотреть не туда, куда надо, и непосредственность их работы будет нарушена».*

Я в цьому переконувався, пишучи виставу на телебаченні, – актори постійно хотіли підглядати себе на моніторі, і це дуже заважало. Проте тривалий час я сповідував ідею експериментального зняття на телеплівку наших репетицій, перегляд їх і обговорення. Ми й пробували це – в КТМ, але знімали там цілими фрагментами. Нічого з того не вийшло, техніка підвела – тоді ще не було такого, як зараз. Знімали ж бо на кіноплівку, любительську. Не оперативно.

А ось чисто українська варіація:

«Ситуация курьезная: ряд его сценариев издан на важнейших европейских

языках – но не на шведском» (стор. 268).

Бергман, який видав власноруч «антибергманівський журнал» під виглядом француза Ернеса Ріффе.(268).

Бергман – дитя пастора.

«Каково быть ребенком в семье пастора, где папа каждое воскресенье уходит из дому, чтобы посвятить себя какому-то другому, совсем чужому человеку по имени Иисус Христос?» (стор. 265)

«Мы здесь, в нашей варварской стране, так мало видим фильмов»... 261

«Актера ведь нельзя обмануть. Он всегда инстинктивно чувствует, направлено ли мое «радарное устройство» на него или нет» (стор. 258)

«Руководитель театра должен иметь хороших помощников, которые дали бы ему возможность заниматься самым главным – находиться в сердце театра. а сердце театра – это актеры, – а именно актеры на сцене – не актеры в канцелярии, куда они приходят по всяким своим делам. Я считаю это, пожалуй, самым главным. По-моему, руководитель театра, который не ставит пьес, подобен курице, которая не ходит к петуху, – в конце концов она перестает нестись...» (стор. 255)

«Для меня самым большим в жизни литературным переживанием был Стриндберг. Есть у него вещи, от которых у меня до сих пор шевелятся волосы на голове...» (стор. 247).

«Есть старый рассказ о том, как в Шартрский собор попала молния и сожгла его до основания. Тогда на месте пожарища стали стекаться тысячи людей со всех концов света, словно гигантская процессия муравьев. И все вместе они снова построили собор на старом месте. Они работали до тех пор, пока окончательно не восстановили весь собор, это были мастера-каменщики, рабочие, клоуны, дворяне, священники, бюргеры. Но имена их остались неизвестными, и никто до сих пор не знает, кто же построил Шартрский собор» (стор. 249).

І ось – про його **так званий** індивідуалізм. Бо все полярно навпаки.

«В наше время личность стала высочайшей формой и величайшим проклятием художественного творчества. Мельчайшая царапина, малейшая боль, причиненная личности, рассматривается под микроскопам, словно это категория извечной важности. Художник считает свою изолированность, свою субъективность, свой индивидуализм почти святым. Так в конце концов все мы собираемся в одном большом загоне, где стоим и блеем о нашем одиночестве, не слушая друг друга и не понимая, что мы душим друг друга насмерть. Индивидуалисты смотрят пристально один другому в глаза, и все же отрицают существование друг друга. Мы блуждаем по кругу, настолько ограниченному нашими собственными заборами, что больше не можем отличить правды от фальши, гангстерских прихотей от чистейших идеалов.

Поэтому, если меня спросят, каким я представляю себе общий смысл моих фильмов, я ответил бы, что хотел бы быть одним из строителей храма, что вознесется над равниной. Я хотел бы создать голову дракона, ангела, дьявола – или, возможно, святого – из камня. Все равно кого; главное – чувство удовлетворения. Независимо от того, верующий я или нет, христианин или нет, я внес бы свою лепту в коллективное строительство собора».

Статті **про** Бергмана уже простіші. Хіба тільки фрагменти з монографії Іорна Доннера потребують ретельнішого читання («Обличья дьявола»), вони ставлять його в ряд – Пруст, Стріндберг і Кафка...

«Противоположный ему Брехт...» (стор. 47).

«Вечер шутов» як мистецьке кредо... Я дуже хотів би побачити саме цей фільм Бергмана, з балаганними акторами-масками.

Стаття Ростислава Юренева з «Искусства кино» (1964,12) все-таки банальна.

Доннер – колишній асистент Бергмана і його учень по кіно?

Сценарій «Земляничной поляны» справив на мене враження, може, більше, ніж раніше – фільм. Чи тому й вплинув, що я вже бачив фільм? Годинник без стрілок, незнайомиць без обличчя під капелюхом, вимерле місто, рука мерця, яка хапає руку автора наче обценьками – і цей мертвяк – сам автор...

Ось тільки діалоги здались мені задовгими – в читанні. Зате описи того, що йому, Ісакові Боргу, уявляється – просто геніальне письмо!

Просвітлений фільм. Ні чорта лисого наші критики в ньому не зрозуміли. Їм подавай ідеї.

А це, як у Бассіна, **про неусвідомлені форми вищої нервової діяльності, самоорганізація через самопізнання. Можливо, самоорганізація остання.**

Репліка від Ст. Тельнюка:

– Ти питав про Осьмачку? У Тичини був такий запис: «Зайшов О-ка. Казав Ліді: «Павлові треба взяти торбу запасу та походить по селах, а потім уже комінтерн воспівати. Бо добре сидівши в Києві, обклавшись книжками, бути революціонером» (1922).

**Вівторок,
17
березня**

*«Программа
демократического
движения»*

І все-таки вона крутиться! За підписом «Демократы России, Украины, Прибалтики» з'явилась «Программа демократического движения Советского Союза» (1969-?)

Отже, хтось таки **міркує** на ці теми?

На тлі різкої критики «восточного социализма» – тези еволюційного розвитку демократичної думки. Є багато слушного. Всупереч марксизму капіталізм не приречений на загибель, соціалізм – має тенденцію ліберально модифікуватися («Привет из Праги?»); але це не єдине романтичне уявлення про можливість самовдосконалення...

Національне питання? Вони його вирішують просто – референдуми неросійських народів у складі Росії – під наглядом ООН. Спрощено вкрай, жодного натяку на механізм реалізації. «Одни уже попробовали...» А як бути з «неросійськими народами» у складі СРСР, з тією ж Україною?

Проте сама ідея самовизначення для них є основоположною.

Цікавий документ: багатопартійність, три гілки незалежної влади, три види власності. Найкраще – опис сучасного стану речей, антитоталітаристська спрямованість. Нарешті, виразна тенденція до еволюції – не до повстань і зброї.

Хто писав?

Ажніяк не «об'єднані сили», очевидно – москвичі або ленінградці. По-перше, поверховий національний підхід. По-друге, є чисто «столичні проколи»; існує така категорія «застольних розумників», – «гладко было на бумаге – да забыли про овраги, а по ним ходить».

Абсолютна (принципова?) недооцінка великоросійського державного шовінізму. Навіть відчують прихований страх – якщо збудяться національні проблеми, як того джина знову запхати у пляшку?..

А проте навіть утопічні їхні пропозиції носять цілком обдуманий (тактичний) характер.

Одного вони намагаються не розуміти. Нічого не зміниться доти, доки «ідеї не оволодіють масами». А для цих «мас» такі програми ще не стали і не скоро стануть необхідністю. Будь-які внутрішні процеси набувають прискорення лише після того, як станеться у світі якась **подія**: потоп, війна, землетрус, падіння на Землю якогось Тунгуського метеориту, вичерпання **нафти**, смерть Сталіна... Ми консервативні й страхопудні, головна тема «мас» – «аби не було гірше».

І ще одне питання: до чого ж треба було довести свого часу Україну, щоб «жінки навіть – з рогаками пішли в гайдамаки»? Який там стався здвиг земної кори, який землетрус?

Чи це просто ми добігаємо – історично – «кінця віку», і все міряємо тоді – крізь призму занепаду? І наступна генерація, підживлена такими «програмами», спробує вхопити бика за роги?

Знаю одне, що всі ми опинилися у ситуації Гайне, який скаржився, що сів драконів, а збирання врожаю дало йому бліх. На відміну від Кадма, який убив дракона й посіяв його зуби – а з тих зубів вирости лави озброєних спартанців. Наші ідеологічні дракони – беззубі або давно носять вставні щелепи й виймають їх на ніч.

**Середа,
18
березня**

*Принищувають
процес ті, котрі
його загальмують*

Щодо вчорашньої тези про референдуми і самовизначення. Комісіям ООН буде в чому розібратися. Сталін зумисне кроїв карту СРСР так, щоб етнічні кордони не співпадали з кордонами державними, республіканськими, регіональними. При такому референдумі Східна Україна (Донбас, Одеса, Крим, Запоріжжя) скажуть зовсім не те, що – Тернопіль, Галичина, Волинь. У Киргизії живе 30% казахів, 30% росіян, приблизно така ж ситуація у Казахстані, де є 30% киргизів і значно більше – росіян. Ось чому «благими намереннями» може бути вимощене пекло. Суть не в ідеях, з цього боку давно всім все зрозуміле. Суть у **механізмах** реалізації ідей. Тут – Родос, тут і стрибай.

Ще одна річ, яка не йде з голови. Еволюційний процес пришвидшують не лише ті, котрі хочуть його прискорити, але й ті, які за будь-яку ціну намагаються його загальмувати. Будь-яка гребля чи загата є лише **збільшення** потенційної енергії; недарма електростанції ставлять на греблях. Що дали київські репресії 1965 року? Спалах нової хвилі, **реакцію** на затиск. Нагадає спробу загасити вогонь бензином. Живе собі людина розміреним міщанським життям; і раптом дізнається, що її приятеля, колежанку або що – арештували й раптом судять – за що? І людина хочеш не хочеш починає зацікавлюватись цим абсурдом; а від зацікавлення до допомоги – половина кроку.

Чи розумним був навіть з точки зору соціалізму процес Даніеля–Синявського? Ні. Пішла геометрична прогресія **відлунної** хвилі.

Закон бумерангу.

Можливо, це розуміють і наші «вожді», позаяк пішли розмови про лібералізацію становища «підписантів», про появу «ліберального крила» на вершинах партії, в комсомолі та профспілці (про Галину Борисівну³ щось такого не чути!);

Не маю сумніву, – це просто зміна тактики. Про глибинні реформи не йдеться, політичне життя таке ж інерційне, як і раніше.

Але зміна тактики є й причиною кадрових змін. (Можлива й протилежна залежність – кадрові зміни, які вже відбулися, спричинили до нової тактики). Заговорили про демонополізацію управління, про залежність оплати від «выработки», про необхідні елементи конкурентності (під виглядом соцзмагання) у плановій економіці.

Не говорять про децентралізацію. Відблиски цього нового процесу, як не дивно, можна спостерігати в інших небесах, на інших широтах – в Югославії, Чехословаччині (саме так! ідейно розгромили – проте взяли на озброєння деякі ідеї погромлених, економічні ідеї), навіть в Угорщині 60–х років після відомих подій та найжорстокіших розправ пішло на **економічну лібералізацію**: система намагалася сама себе рятувати.

Себто, іншими словами – куди вони подінуться? Сталін ще міцно сидів за залізною завісою, і непроникливість рятувала. Сьогодні ми вже приречені на відкритість. А, отже, на зміну ієрархій та цінностей.

Курбас, Хвильовий, Микола Куліш, Зеров – **лише за-сіяли** нашу ниву. Ми, діти 60–х, урожаю з неї зібрати не змогли і так само **не встигли**. Може, тому, що теж були надто самовпевненими, – зокрема, у своїй вірі у різні

**Четвер,
19
березня**

³ Госбезопасность (Л.Т.)

комунізми – «один за Реомюром, другий – за Цельсієм...» Ми все-таки виявилися дітьми доби, виплеканими у **позитиві...** Нам забракло і знань, і досвіду, і волі. Лише тепер **дещо** починає прояснюватися.

Винні в тому, зазвичай, і вони, наші батьки й наставники, які надто глибоко ховали від нас своє рабство і свою розтоптаність. Так, я саме про них, про наших Бажанів і Стешенків, як і про батьків наших, яких ми **любимо**; але заперечувати їх – мусимо, повинні! Тільки зараз ми починаємо це – важко! – усвідомлювати. Їх уже потоптано, випростались одиниці, та й ті не на повен зріст («применительно к ситуации» – скільки разів нам вбивали у голову цю формулу!) Ми їм дані для спокути й самовідновлення (бодай часткового). Саме тому вони в кожного з нас так уважно вдивляються, – хто ми, чи здолаємо принести нову добу – чи так само заграємося (хай навіть криво) з добою старою (чи переходовою, – по-суті це одне і те ж) – і підпорядкуємось їй?

Бачу життя в упор, наче під дулом револьвера. Через те й похмурий. Але виходу нема – треба жити. Жити й не згоджуватися на прижиттєву панахиду. Принаймні не аплодувати брехні.

Лінгвістичний анекдот:

- Что такое КПСС?
- Глухие согласные.

*Настин російського
«православ'я»*

«Молода гвардія» наступає. Відбувається елементарна, повзуча ревізія ХХ з'їзду. Отже, повилізало з усіх щілин махрове русофільство. Чалмаївщина.

Подейкують, їхнім шефом є Полянський. «А братія мовчить собі, витріщивши очі», – всі оті ідеологічні відділи ЦК, «Правда». Чи це вже «узгоджена» лінія?

Палієвський і компанія.

Гена Грицай.

Є щось спільне між глибинним російським православ'ям а la Союз Михаїла Архангела – з ісламом; і навіть з

мормонами. Як іслам не визнає певних юридичних норм і вимагає підпорядкуванню виключно законів шариату, так і православ'є – доводить, що російський народ живе за особливими принципами, виключно спираючись на закони совісті. Релігійний чинник і є, мовляв, найвищим (аналогія з хасидами). Я набрів на іронічний віршик Бориса Алмазова (попадався мені як завзятий театрал), «співця хвилини»:

По причинам органическим
Мы совсем не снабжены
Здравым смыслом юридическим,
Сим исчадьем сатаны.

Широки природы русские!
Нашей правды идеал
Не влезает в формы узкие
Юридических начал...

Сказав добру сотню років тому, – як у воду дивився! Сьогодні ідеї «чорної сотні» почали активно протиставлятися рухові за права людини, відкритості суспільства. Пішла хвиля «чорного» самвидаву, **хвиля спланована**, аби збити «Хроніку...»

Стратегічне славянофільство нинішнього дня промовляє до старозавітності, до патріархального чину – до благань–закликань зберегти незайману чистоту народу від освіти, культури, знання законів, навіть від професійної медицини (як розквітло знахарство й потяг до НЛО!)

Від Європи, мовляв, іде вся ганьба й бруд. Отож закріймо вікно у Європу, дивімося тільки на Москву. Ну, а з Москви видно неозброєним оком Сибір, «колыбель русской демократии»...

Росія ніколи не вірила власній інтелігенції, інтелігент неодмінно вважався відступником. Через те в «народі» такий живий «культ держиморди»?

А може це просто рецидиви боротьби християнства – з язичництвом?

Чи наслідок закорінення в «істинно руській душі» східного деспотизму? Диктатурі **потрібна** неосвічена маса, потрібні **раби**, які почувалися б у тому рабстві як риба у воді.

І ось маєш відмінність: разінщина й пугачовщина є вияв того ж рабства, тільки з протилежним знаком. На Україні це Кармалюк. На протилежній чаші терезів – українське козацтво. Як Орден Волі.

Вони були свідомі власного сенсу, відчували відповідальність за націю, за церкву, навіть поляки змушені були давати їм права і вольності. І що важливо – трималися Закону, тобто визнавали групову суспільну **домовленість**, мали суворі «правила гри».

Саме це в Україні – європейський чинник. На відміну від Росії.

**П'ятниця,
20
березня**

Якуб Колас – справжнє прізвище Міцкевич?

...

Перечитав про шістдесятників – учорашнє. Славко Ч(орнові)л добре сказав: «Ми – пацани війни».

Генерація пацанів війни.

...

«Колхоз, не прекращая топчущейся, тяжелой пляски, тоже постепенно запел слабым голосом. Слов в этой песне понять было нельзя, но все же в них слышалось жалобное счастье и напев будущего человека».

(А. Платонов)

Шолохов–Синявський

Смішно, але був письменник Шолохов–Синявський. Реальний – з оцим подвійним прізвищем. Після процесу Даніеля й Синявського і виступу Шолохова письменникові Шолохову–Синявському прийшлося б туги. Він помер саме тоді, 1967–го...

У нас телебачення перетворюється на виключну інформатику. Так воно рано чи пізно виродиться у супер-телефон чи в нову ЕВМ. А ось Зігмунд Хюбнер, директор Старого театру у Кракові, переконаний, що «важнейшая особенность ТВ-театра – экспозиция искусства актера».

Зрозуміло, що телетеатр – далеко не все телебачення. Проте які б спецефекти не вигадувалися, без актора і без живої людини Телебачення виродиться у «Латерну-магіка» і скисне. Або вриватиметься в дім нахабством реклами й агітації.

Хюбнер – проти створення телетеатру з постійним складом виконавців.

Він поставив «Мертві душі» Гоголя (Чічіков – Тадеуш Ломницький), «Останню зупинку» Ремарка, зробив «Барона Мюнгаузена». А в театрі – «Мізантропа» та «Приборкання норавливої». В «Мізантропі»...

«я должен был порвать с верностью историческим реалиям и костюмам. Ибо костюм – это один из барьеров, которые надо преодолеть. Для польского зрителя традиционный мольеровский костюм – наряд гротесковый и столь же неправдоподобный, как наш кунтуш из пьес Фредро – для француза. Зритель не чувствует своей близости с персонажем, который «парадирует» на сцене в таком комичном убранстве. Парадирует, потому, что в складках кружевных жабо и в волнах завитых париков теряет всю свободу и естественность. Такой свободы и не было при дворе Людовика XVI, она не разрешалась этикетом...»

А «Приборкання норавливої» – прийом «театру в театрі»: пожарники в Качем Доле ставлять шекспіровську комедію...»

(Советская культура, 21. 03. 70)

**Субота,
21
березня**

*Телебачення –
інформатика
чи художність?*

Був цікавий хлопчина з України. Ну, скажімо так, – з математиків. Мав колись відношення до КТМ.

Розповів, що Микола Руденко здав свій трактат «Формула Сонця» у видавництво, і – як не дивно – йому пообіцяли підтримку й ось-ось підпишуть угоду про видання.

**Неділя, 22
березня
1970 року**

*Микола
Рученко*

Це той самий Руденко, якому закрили тоді п'єсу у франківців.

Але п'єса, як на мене, була все-таки поверхова.

А ось інша його річ справила на мене дуже гарне враження! Це – про загибель планети Фаетон, яку самі ж фаєтонці знищили – власною Хіросімою. Прозора апеляція до наших днів, знак тривоги – землянам. Це називалося «Слідами космічної катастрофи».

Так от у новому своєму творі він ніби **заперечує** Маркову ідею додаткової вартості як енергії поступу – і **протиставляє** їй ідею Сонячної енергії, до якої нібито наприкінці життя прийшов сам Маркс.

І це надрукує Київ?

Як каже пані Орисенька, «свежо предание, но верится с трудом».

Те, що Маркс наприкінці життя багато від чого відмовився з написаного в «Капіталі» – факт. Він ніколи не був партійним практиком, а за столом революції не роблять. Каутський був останнім ортодоксом марксизму – і саме тому категорично не сприйняв Жовтня в Росії, через усе ті ж розстріли й терори. Всіх фахівців з марксизму Сталін розстріляв – наприклад, Д. Рязанова! – після чого введено було в ужиток «марксизм-ленінізм». І мій колега-математик хоче сказати, що Київ зважиться **полемізувати?**

*Тюремний фольклор
як жанр*

Думав про привабливість тюремного фольклору. Спершу здається, що тут діє закон ототожнення, «я» підставляю себе під героя блатної новели – і співчуваю самому собі («я в запропонованих обставинах»). А потім починаєш розуміти, що авантюризм «блатяги», «фраєра» чи вбивці з фінкою – це просто букваризований макет великого життя. Через оте спрощення й читається «гоп со смыком» як епос навиворіт.

Але є й третій момент. Злодій, блатняк, урка **запам'ятовуються** тим, що вони – вигадники і **митці** (своїї справи, через людинознавство – знову ж таки **спроцене**). Він

є **виразний** тип. Через це уркаганний фольклор дуже театральний. Він сприймається передовсім на інстинктивно-му рівні – як секс, як родинні проблеми, як «взяти гроші».

Нарешті, всі ці сюжети – немов з життя іншої країни, куди кожному цікаво зазирнути, де кожний хоче неодмінно виявити (навіть потай!) свою причетність до «того світу». Особливо приваблює це «в юні літа», коли формується вдача.

Кожен злочинець має виразне «я». Навіть оті сірі ідіоти, які **не оформились**, цікаві як екземпляри. Для вивчення. Для колекціонування.

*Комсомол мене
не любив*

Уперше мене виключили з комсомолу за зрив уроку хімії: я хімію не зносив на дух, всі це знали – на тому й виник «ідейний конфлікт». Я мусив покаятися й тоді був би прощений. Я не покаявся, і директриса наполягла, щоб мене виключили. Мене й виключили, але якось так, що через півроку забулося. Ніхто мене не відновлював, я вважав, що вони не мали права – і квитка не віддав.

Удруге – в інституті: ні, тут **двічі**. Перший раз мене відстояв Крушельницький і Олена Іванівна Стуруа. Вдруге – в Ленінградському райкомі – Валерка Клеменюк, перший секретар (це вже за КТМ). Йому Солдатенко чітко наказав: винести на бюро райкому й **виключити**. А на бюро сиділи нормальні люди, – я почав їм про Клуб, про молодіжний театр – і замість виключення бюро проголосувало за допомогу мені в цій справі.

В інституті за мене взялася було Ніколаєнко – світогляд мій видався їй «розмитим». Річ у тім, що я бовкнув щось про Угорщину. Викликав мене Ткаченко, я не був з ним ввічливий, і його прорвало: «Я таких гадів топив у сімнадцятому году!» (фальцетом). Мені б промовчати, – я кинув: «Дехто з «ваших» вижив і тепер реабілітований, а у цих людей знаєте яка пам'ять?» Лютя його була неймовірна: топав ногами, вищав – чистий тобі Мольєр!

Але це мало продовження. Другого дня були якісь збори, і Ткаченко ляв там «курс Крушельницького», а про

мене сказав, що якби це було раніше, мене б «викрили, як троцькіста». Я з місця кинув: «Тепер знаємо, хто викривав!»

– Викривали і будемо викривати! – почав він вколочувати в зал.

Потім спинився і суворо спитав:

– А ви знаєте, який сьогодні день?

Ми не знали, і він пояснив:

– День злочинського убивства Кірова! – Це прозвучало зловісно. Ми ахнули. Справді було 1 грудня. Семен Михайлович пов'язав мою «демонстрацію» з цим днем – і мені могли пришити казна-що.

Але саме тому, що він це пов'язав, справа розсипалась. Елена Іванівна Стуруа після зборів «по-большевицки прямо» зайшла до нього в кабінет і мала з ним «крутой разговор». І розповіла нам про це, режисерам – на уроці. На тому й присохло.

Який же це був рік? 59 чи 60? Так, це було **до того**, як я їздив на Соловки. А Клуб уже починався. Швидше за все 60-й...

**Вівторок,
24
березня**

З московських дотепів:

«Еврейская жена не роскошь, а средство передвижения».

*Ел. Мв. Стуруа –
и сын Берии*

Елена Іванівна Стуруа – дочка Вано Стуруа, вбитого у квітні 1931 року. Берія прийшов тоді на ці похорони як найкращий його товариш.

З її розповіді:

– Когда у этого мерзавца Берии родился сын, его поначалу назвали Отаром. Это было в 1925 году. А уже в 1926-м перекрестили в Серго – потому что Серго Орджоникидзе перевели в Москву, и Берия сделал на него ставку. Затем он же и стал убийцей Орджоникидзе.

А сын Берии живет в Киеве. Приличный человек. Но глубоко несчастный.

Дивились увечері в Домі Кіно: «Белое солнце пустыни». Нарешті – справжнє кіномистецтво: жанр, прекрасні актори, гумор і сум'яття. Мотиль, Окуджава, Луспекаєв: «Не везет мне в смерти, повезет в любви». Це, може, перший приклад, коли фільму не псує **ідеологія**, коли над нею (з неї) іронізують. Люди, характери й сюжети перекрили, вигартували **тенденцію**. І вийшов чудовий фільм – як у французів, як в італійців (але не «як у американців!»)

Навіть Спартак Мішулін тут – не ляльковий, як звичайно (багато їх у Плучека – весь «Кабачок...» – маски); сподобався й Кузнецов Анатолій (Сухов) – уперше! І той хлопчинка, що грає Петруху.

Першим планом іде, звичайно, Верещагін-Луспекаєв.

Кажуть, спочатку сценарій запропонували Андронові Кончаловському, і той відмовився, не хотів повторювати свого «Первого учителя». А потім запропонували Мотілю – після «Жени, Женечки и Катюши» він прозвучав уже і як режисер на комедію. Приложився й Марк Захаров – оті листи, що їх пише Сухов «своей ненаглядной» Катерине Матвеевне.

Я вже про цей фільм читав, – про зйомки, і про те, як спочатку не дуже хотіли брати на роль **Луспекаєва** – у нього ампутовані пальці на обох ступнях (курив дико – гангрена...) а тут ще й конфлікт Луспекаєва з Товстоноговим, той вигнав його з театру.

Ні, це справді стало знахідкою і вирішило долю картини: він поклав усіх на лопатки, Луспекаєв – друзів і недругів. Блискучий і зовсім нового стилю актор!

«Белое солнце пустыни»

Але що мені сказали на перегляді: ідіоти з **Госкино заборонили** фільм (перший варіант) саме з «ідейних» міркувань, – мовляв, вони споганили боротьбу з басмачами. І фільм поклали на полицю. Тільки Його Величність Випадок виручив: хтось підсунув фільм на перегляд особисто Брежнєву, той подивився й розчулився – Госкино було «посрамлено».

Через це й такі гучні перегляди, і така увага преси.

Але картина того варта, слово честі! Це той рідкісний випадок, коли треба погодитись, що у Брежнєва непоганий смак.

Весник знову розпитував мене про свого «Тартарена из Тараскона». А потім – про Луспекаєва:

– Гениальный артист Паша, это невооруженным глазом видно. Но бузотер, каких мало. Я тоже люблю выпить, но чтобы так... Но я не об этом. Он, знаешь, верит очень; вот, цыганка ему нагадала, что будет ему беда, если потеряет свою трость. Он же с палкой ходит – ноги... И он мне как-то говорит: «Слышь, Женя, следи за мной... Я так всем говорю. Чтобы палку не свиснули. Или чтобы не забыл где. Если я ее потеряю – умру. Это точно, я знаю...»

Так у него перед самой премьерой фильма палку-то и сперли! Пока мы сидели на лавочке и лясы точили – смотрим – нет палки! Шли ребятишки, шантрапа – вроде бесхозная, ну и подхватили. Представить трудно, что с ним сделалось!

Сперли, как назло! Ну просто судьба! И он, понимаешь, поверил в это совпадение! Губы трясутся, побелел весь, дрожит...»

Фільм – чудовий. Я б охоче подивився ще раз.

Зараз Луспекаєв на розхват, знімається в головній ролі Віллі Старка у фільмі «Вся королевская рать».

* * *

Москва. 27. III.69

Шановний Лесю!
Турбую вас за дорученням
Валерія Шевчука. Мав би з вами
побалакати.

Я в Москві буду біля 10-ти днів. Прошу вас задзвоніть ч и вранці до 10 годин, чи ввечері по телефону 1344525. Ми з вами не знайомі. Моє ім'я Юрій Покальчук. Так спитаєте по телефону. Якщо б у вас був телефон, то перекажіть, коли мене б не було на місці і я задзвоню вам пізніше сам.

Наразі всього найкращого.

Ю.

Записка від
Юрія Покальчука:
знайомство

«Современник» – чвара. Ті, кого Єфремов викохав і вивів у люди, кидають у нього каміння. Табаков, Галя Волчек. Націлені на те, що він залишить їм театр? Гряде якась революція – у них? Олег Миколайович похмурий.

Це мені розповіли у видавництві.

**Середа,
25 березня**

У Києві вчора закінчився якийсь там за номером з'їзд комсомолу. Першим секретарем ЦК став Капто, і це, якщо перефразувати жарт Озерова про Агнію Барто, – «форменно не то». Валентину Шевченко **не переобрали** ні в бюро, ні в секретарі. Зняли Олега Ситника з «Молодої України», хоча вже й тут він поведився відтак не ліберально, як у часи КТМ на попередньому місці. Пішов на підвищення Адольф Гренко, – тепер 2-й секретар, з дніпропетровського клану, маю підстави думати про нього погано. Тома Главак на місці, хоч певна критика на її адресу лунала.

Шелест у промові натякнув на «молодь», яка цікавиться більше «свободою» для себе, ніж побудовою комунізму.

У негативному контексті названо журнали «Ранок» і «Дніпро».

Газета пише про все бравурно, у стилі «барабанів епохи».

**Субота,
28
березня**

З'їзд комсомолу
в Києві

Левый Манюк

ДОГОВОР

на написание сценария (сценарного плана) для телевизионной передачи

Гор. Москва 196 г.

ЦЕНТРАЛЬНОЕ ТЕЛЕВИДЕНИЕ

Комитета по радиовещанию и телевидению при Совете Министров СССР

именуемое ниже «ТЕЛЕВИДЕНИЕ» и лице Главного редактора Главной редакции литературно-драматических передач Козловского Виктора Николаевича с одной стороны, и Корнилко Влади Николаевич (инициалы) с другой.

именуемый ниже «АВТОР» с другой, заключил настоящий договор в следующем: 1. ТЕЛЕВИДЕНИЕ поручает, а АВТОР обязуется написать сценарий (сценарный план) телевизионной передачи под условным названием Театральные сезоны

на тему Книга Михаила Кушмина "97" объемом 40 мин

согласно утвержденной ТЕЛЕВИДЕНИЕМ и приложенной к настоящему договору расширенной аннотации (развернутой заявке), заключающей в себе идейный замысел, краткое изложение содержания и характеристику материала, который будет положен в основу сценария (сценарного плана). 2. Представленный автором сценарий (сценарный план) должен соответствовать утвержденной ТЕЛЕВИДЕНИЕМ аннотации (развернутой заявке) и содержать в себе подробное литературное описание содержания будущей передачи, драматургически разработанное сюжетное развитие, переходы, включая литературный диалогский текст, фотомонтажный и кинематографич. тексты надписей. Сценарий (сценарный план) должен дать конкретные представления о зрительном материале будущей передачи. 3. ТЕЛЕВИДЕНИЕ обеспечивает АВТОРУ и передача по возможности:

Угода на "Михолю Кушмина"

1. Требования ТЕЛЕВИДЕНИЯ к материалу и условиям съемочной работы... 2. АВТОР обязуется написать и представить... 3. ТЕЛЕВИДЕНИЕ обеспечивает АВТОРУ и передача по возможности: 1) право... 2) право... 3) право... 4) право... 5) право... 6) право... 7) право... 8) право... 9) право... 10) право... 11) право... 12) право... 13) право... 14) право... 15) право... 16) право... 17) право... 18) право... 19) право... 20) право... 21) право... 22) право... 23) право... 24) право... 25) право... 26) право... 27) право... 28) право... 29) право... 30) право... 31) право... 32) право... 33) право... 34) право... 35) право... 36) право... 37) право... 38) право... 39) право... 40) право... 41) право... 42) право... 43) право... 44) право... 45) право... 46) право... 47) право... 48) право... 49) право... 50) право... 51) право... 52) право... 53) право... 54) право... 55) право... 56) право... 57) право... 58) право... 59) право... 60) право... 61) право... 62) право... 63) право... 64) право... 65) право... 66) право... 67) право... 68) право... 69) право... 70) право... 71) право... 72) право... 73) право... 74) право... 75) право... 76) право... 77) право... 78) право... 79) право... 80) право... 81) право... 82) право... 83) право... 84) право... 85) право... 86) право... 87) право... 88) право... 89) право... 90) право... 91) право... 92) право... 93) право... 94) право... 95) право... 96) право... 97) право... 98) право... 99) право... 100) право...

Про Ірину Іванівну Штещенко: (з її розповідей):

Як хто її називав:

Марія Михайлівна Старицька – Убоїще.

Садовський – Рижетка

Гіряк – Джульетта, Ярославна, Марія Стюарт

Грушевський – «Жінка ХХ сторіччя»

Бучма і Батько – Орька

З присвячених їй у дитинстві віршиків (здається, Людм.

Мих. Старицька)

Неділя, 29

березня

1979 року

В березовому лісі
Цю книжечку Ориси
Тримаю я в руці
Пишу їй вірші ці.

Орису схаменися,
Тобі дванадцять літ,
На Бога, не казися,
Дивуєш ти весь світ.

Не їж по п'ять котлеток
Відразу на обід,
Не заливай серветок,
Сідай за стіл, як слід.

Не обридай бабуні
І з дурочців не плач
Щоб в хаті у татуні
Робить по п'ять задач.

Як будеш пам'ятати
Ти всі уваги ці,
То будеш завжди мати
Сухесенькі штанці.

*Про
Ір. Ів. Штещенко*

На стінах:
 Портрет Гірняка (автор – ?)
 Потртет Старицього роботи Фотія Красицького
 Старі українські екслібриси
 Італійський художник (Рібейра ?) – Міланська академія
 мистецтва
 Вас. Кричевський
 Леон Пастернак
 Пимоненко, Нестеров, Маковський, В. Д. Орловський,
 Васильківський, Левченко, Бурачек, Поленов, Бурячок Іван,
 Іван Труш.
 Крісло (фотель), у якому, за її словами, сиділа Леся Укра-
 їнка.
 Ця квартира заслуговує стати музеєм, тут усе треба збе-
 регти як зараз.

* * *

**Москва, Б – 61, Б. Черкизовская,
 кв-л 8 – 11, корп. 3, кв. 45.
 Корниенко Нелли Николаевна**

*Он Орисічка Стешенко, –
 Успідниці сам чортенко,
 Що читає все романи,
 Розвалившись на дивіні...
 І які ще?! «Кров і месть»,
 Та «Могилы трашной месть»...*

*Передай Лёне, что я никакого отношения ни к каким
 пластинкам не имею. Чего он мне о них писал – не по-
 нимаю!*

*Что касается материала, полученного Вами от каких-
 то Лёниных нью-йоркских корреспондентов, то большое
 спасибо, но мне они не нужны. Все, что меня интересует
 и мне необходимо, что заслуживает внимания, – я уже
 давно имею от моих близких друзей.*

*Как Твои дела? И какие у Тебя перспективы?
 Будь здорова*

Целую

Ор. С.

* * *

Лист від пані Ор. Стешенко

22. III. 70 г.

Нелличка милая!

Очень долго не отвечала на Твое письмо. Извини, — не могла. Да и сейчас не очень могу. Все зашло слишком далеко и сейчас приходится прибегать к крайним мерам, чтобы выдыхивать «..ки» и всякие болезни.

Что касается наших с тобой «неполадок», то, конечно, дело в редких (в свое время) письмах. Я Тебе верю, верю в Твои чувства и уж никак не смешиваю с Ир. Дмитр.!! Что общего?! Не понимаю, откуда Ты это взяла.

Кстати, я с ней давно-давно не общаюсь, но это не имеет к тебе ни малейшего отношения.

Дело, конечно, не в «мелочах» по-моему, Ты меня достаточно знаешь. А вот, что они были «обоюдны» (как Ты упорно утверждаешь) — тут уж позволь с Тобой не согласиться. Твои неоднократные намеки, что я в чем-то перед Тобой виновна, — не имеют абсолютно никаких оснований. В этом я твердо убеждена. И поэтому эти Твои повторы на данную тему настраивают меня не в лучшую сторону. Очевидно, кое о чем у нас с Тобой совершенно различные понятия.

Наши «вечірні розмови» и обоюдная откровенность ничем не омрачились, и в этом отношении ничто во мне не изменилось. Надеюсь, что не изменится вообще.

А вот обижаться Тебе на меня все-таки не за что.

Произошло кое-что покрупнее, очень покоробившее и оскорбившее меня, и все вместе довело меня до катастрофического состояния (думаю, что лично Ты к этому отношения не имеешь). Но об этом я ни говорить, ни думать не буду — это мне строжайше запрещено.

Сейчас я прохожу первый этап лечения, после которого через неделю (приблизительно) начнется второй – под руководством доктора из Павловской больницы.

Откуда Ты взяла, что я уезжаю во Львов? Зачем? Я «ехала» во Львов в гости, чтобы отдохнуть, и так и не доехала покуда... То туда нельзя, то не могу... Вот и все. Если (очень строгое и напряженное состояние что-то изменит к лучшему) то поеду, наконец, или во ... или в санаторий, а нет – в больницу.

Спасибо за привет к 8-му.

Писать не могу, поэтому валяюсь.

Передай Лене, что я никакго отношения ни к каким пластинкам не имею Чего он мне о них писал – не понимаю!

Что касается материала, полученного Вами от каких-то Лениных нью йорских корреспондентов, то большое спасибо, но мне они не нужны. Все, что менч интересуєт и мне необходимо, что заслуживает внимания, – я уже давно имею от моих близких друзей.

Как твои дела? И какие у Тебя перспективы?

Будь здорова.

Целую.

Ор. С.

Вівторок,

31

березня

Дві події: Юрій Покальчук (Луцьк, наші батьки один одного знали й десь навіть разом працювали). Енергійний циганського типу хлопець, абсолютно не схожий на свої писання (дещо я читав). 1941 року народження. Років п'ять тому скінчив Ленінградський університет, східні мови. Пробує перекладати. Хотів би вступити до Спілки, але ніби ще нема з чим. Розмова – загальна; емотивний, захоплюється. Хлопець безумовно цікавий, – запальний, негайно фантазує. Ажніяк не тип застольного писаки: авантюрний пірат.

Друга – пустили в діло нашого Миколу Куліша, ніби реабілітація проблеми. Підпи-

сали навіть угоду, нову. І я вже мав кілька розмов з Бурковим, якого ми знову запрошуємо на Копистку (і на самого Куліша, хід на заміщення).

Бурков зараз у «Современнике», і цікаво розповідає про все те, що там діється, він глибоко симпатизує Єфремову, через що «замовники» викликають у нього і подив, і спротив.

Після цих діалогів мене так тягне у театр! хоч не розмовляй.

Подзвонив до Аллочки Горської. Почала розповідати про Смогителя, якому треба допомогти, бо він талановитий; ніби я Вадима не знаю! 2 березня померла Вікторова мама, поховали на Берківцях. Бабуся Марія – пам'ятаю її добре – була жінка тиха й славна, Алла з нею знаходила спільну мову краще, ніж з дідом Іваном. Рак, була операція, вони забрали її з Василькова до себе, але... Додай сюди Аллине безробіття, ідіотство зі спілкою, загальну атмосферу – і можна зрозуміти Аллин настрій.

1 квітня

*Алла просить
допомогти
Смогителю*

– Аллочко, чому б вам не приїхати сюди? До Москви? Ми б тут з вами виставу яку-небудь зварганили...

– Не смішіть мене, пане президенте! – це в неї часто такий гумор. – Ви – без театру, я – без пензля – що й треба було довести! Але ми тут не киснемо. А що, – я б поїхала кудись на виставу! Та тільки з вами. Особисто!

Зараз вони взяли батька до себе на Рєпіна, і я так розумію, для Алли це ще одна проблема.

Рятує їх хіба секція монументалістів. Яку теж, як я зрозумів з Аллиних слів, «хочуть прикрутити».

Життя йде хвилями, і кожна нова хвиля б'є нас об гранітні мури сучасності все гостріше. Поговорюють, що реформуватимуть музичну редакцію, де я ще щось

**Четвер,
2 квітня**

можу робити. Відразу ж заговорили і про «недостатки Кулиша», – забувши, що вже підписали угоду? Чи – одні підписують, а інші – невдоволені? Недобре крутиться і навколо «Мар'яна Крушельницького» в «Искусстве», «имеются поползновения...»

З Києва та Львова докочуються самі негаразди. Українські комсомольці погрожують взятися за «ідейну спрямованість молоді»; уявляю собі, чим це обернеться у творчих спілках, у театрах, на кіностудії. Поетам дозволяють друкувати лише «паровози». Все більш-менш розумне втікає у переклад. Але ще рік-два – і ці вікна буде зачинено; уже й зараз різко зменшують об'єм друкованих перекладів. Попри весь попит на них.

Лист від пані Келіної; **на місяць пізніше** і , звичайно, роздертий.

Пані Орися – у черговій кризі: знову посварилася з Іриною Дмитрівною Авдієвою. Від якогось часу вона пише нам листи виключно російською. Аристократизм Княгині – чи відчуття, що ми з Неллею ніколи не повернемося на Україну?

А кожна така нова криза для неї – хвиля переляку. То їй Л. Плющ видавався не дуже українським (бо ж приятелює з Авдієвою, колишньою її **найближчою** подругою-березилівкою). Тепер боїться прочитати, що мені пише Богдан Бойчук з Нью-Йорку про пана Юзка. А платівки Віри Вовк – подвійний переляк.

Та що поробиш, таке життя. Аби була здорова, це найголовніше.

Кожна нова хвиля має навчити нас краще плавати. З океаном жарти погані, але і його можна якщо не приборкати, то здолати. Треба тільки впіймати ритм цих хвиль. Мусять же вони мати якусь логіку, якусь систему.

* * *

Лист з Чехословаччини:

Дорогая наша Нелли!

Надеюсь, что не обидитесь за такое обращение (семейное).

Очень меня порадовало Ваше милое и сердечное письмо, в таком горе внимание друзей действует утешающе.

Смерть моего мужа была совершенно неожиданной и потрясла не только нашу семью, но и всех наших знакомых и его пациентов.

Он чувствовал себя в последнее время совершенно прилично. Конечно, сердце давало себя чувствовать, но настроение и жизненная энергия были отличны.

Он, как Вы возможно знаете, еще работал, на пенсии, как интернист в здешней психиатрической больнице. Ходил туда на три часа в день и говорил, что это для него забава.

Больница находится в пяти минутах ходьбы от нашего дома. Это былший большой монастырь, очень большой объект, но там жило раньше не более семи – восьми монахов. Это был орден премонстратов, куда принимали только монахов с высшим образованием.

Монастырь существовал более 800 лет, но фактически был почти пустой.

В давно прошедшие времена там, как видно жило много монахов, так как постройки огромны и теперь там находится на лечении 450 пациентов и около ста служащих.

Природа здесь прекрасна, много лесов и две реки, и большая и малая плотина, есть и скалы, так что романтики много и Пражане любят ездить с ним на каникулы. Я Вас с Вашим супругом приглашаю ко мне в гости, когда только Вы захотите.

Теперь мне душевно очень тяжело, как Вы можете себе представить. Спасают меня здешние психи врачи, которых здесь четверо, все принимают свое участие в моем несчастье и стараются мне помочь хотя бы тем, что дают мне лекар-

ство для успокоения нервов. Это производство восточной Германии и прекрасно действует.

Принимаю до сих пор. Коля, как я Вам писала, пришел домой к обеду и полчаса перед своим отходом телефонировал мне, что просмотрит еще несколько пациентов и скоро придет. Голосом весьма бодрым и веселым. А через полчаса его принесли люди, которые нашли его на улице перед нашим домом. Представьте как это могло подействовать. Благодарю Вас за Ваше приглашение, теперь конечно это неосуществимо, но не отказываюсь в будущем. Буду ли жива и здорова.

Вы, милая Нелли, произвели на нас незабываемое впечатление, хотя мы виделись с Вами лишь один раз в жизни. Но бывают такие встречи!

Сердечный привет Вам и Вашему супругу

Ваша Ольга Келина.

На всякий случай, мое имя отчество Ольга Сергеевна (как сестра Пушкина).

П'ятниця,
3 квітня
1970 р.

Пахне весною. Може, тому, що наближається Неллин день народження? 7 число – будень, вівторок.

Дуже цікавий дідуньо взяв мене у полон. З українським прізвиськом, на «енко», але, каже, з діда-прадіда у Москві. Не випускав мене з рук півтори години.

— Вы из музыкальной редакции, мне сказали, вы один можете это понять и сделать такую передачу. О колоколах.

І надзвичайно захоплено почав переповідати мені про дзвони, – з чого вони, як їх ллють, а головне – чому дзвони з храмів мали здатність відводити холеру абощо. І чому за однієї хвороби («мору») калатали в одні дзвони, за іншої – в інші.

Він робив експерименти, на межі звучання та біоенергетики. Син у нього доктор біологічних наук, допомагає йому лабораторно (?!). Суть у тому, що певні тембри звучання церковних дзвонів дуже конкретно діють в діапазоні ультразвуку на певні хворобливі бактеріальні «бульони» – убивають їх. Він запевняє, що набором дзвонів може вилікувати астму, грип, стрибки тиску. Деякі дзвони впливають на воду так, як впливає на неї срібло. Через це реалізується феномен «святої води».

Справді, існують легенди про те, як дзвони рятували цілі міста від мору. Я читав про дзвонарів, які ніколи не хворіють, бо «дзвін – лікує».

Він пропонує зробити передачу – з **демонстрацією** досліджень (?) – щоб це було і для музичної редакції, і для редакції науки. («Очевидное – невероятное»?)

Ну добре, ми сьогодні такі підковані, підкуті знаннями, нам може допомогти син-доктор наук. А за старих часів, коли й слова «вірус» не чули, коли про бактерії і не ходило, як практичним шляхом дзвонарі могли дійти до знання, які дзвони для чого є ефективні?

Мимоволі замислюєшся. І дурний наш скепсис усезнайків – чванство. Дідуньо не такий уже й безумний, як його подавали, випускаючи на мене.

Оригінальне –
про дзвони

**Субота,
4 квітня**

Очевидно, весна не кращим чином діє на психіку: у Бориса Дмитровича знову проблеми. Минулого разу це трапилось восени-наприкінці літа; Ганна Антонівна почала дзвонити в Ге-Бе, вимагати, щоб його арештували як націоналіста, він там щось кудись передав і таке інше. Такі психічні кризи в неї були, вона вже лежала у відповідних клініках, а днями стався знову такий же напад. Це розповідала Алла, просить поради, чи немає у Москві якогось лікаря, з порядних, відомого, щоб запросити його... Не знаю; є у Москві «фахівці», але вони **звісно по якій лінії**.

Домовились, якщо буде рецидив, вона мені перекаже; але я пораджусь тільки про ліки; є тут у нас Льоня Вінницький, у нього велике коло знайомих. Та психіатра з **порядних** я не знаю.

Борис Дмитрович намагається все менше бути вдома, в Києві – то Львів, то ще кудись. Йому не пишеться. Та й сам він хворий...

Це я все на доповнення про ті нові хвили, котрі все важче й важче долати.

Жаль дуже Ганну Антонівну. У нормальному стані вона все розуміє і намагається якось тієї ненависті до Бориса Дмитровича, до Михайлини, до всього його оточення – не показувати. Напруги, в якій вони живуть, не витерпить і кінь. Та ж Антоненка-Давидовича жаль більше.

*А Роза Люксембург
була мудра жінка!*

Я марно недооцінював Розу Люксембург. Між тим саме вона попереджала: *«Якщо політичне життя у державі буде придушене, Ради теж не зможуть уникнути прогресуючого паралічу. Без загальних виборів, свободи друку та зборів, вільної боротьби думок в будь-якому суспільному інституті життя гложне, стає видимістю. І тоді єдиним активним елементом цього життя стає бюрократія»*.

Отже, розумні люди бачили механізми, закономірні для системи. Тому не треба списувати все на погану вдачу Сталіна чи помилковість такого-то кроку Політбюро. Без про-

точної води у ставку вода так само зеленіє, риба гине, лишаються самі жаби. Або горопашні карасики у мулі.

І я б, як Руссо, хотів у своєму щоденникові сповідатися й просити вибачити мені мої гріхи. А найперший гріх – гріх бездіяльності. Якого чорта стирчу я в цій музичній редакції? Ну добре, зніму свій «надзвичайно важливий» «Огонек», вмонтую туди кілька правдивих історій (шукаю за такими людьми! Дехто вже є) – і що? Сама ідея **свята**, святкування – під знаком запитання. Що таке перемога у війні? Та ж святкують її лише ті, котрі **вижили**. А якої думки про це ті, кого вже немає? Хто робив, хто готував цю перемогу? Хто платив за неї **справжню** ціну? Та ж не секрет, що в революціях та війнах гинуть одні, – кращі, а потім збирають врожай ті, хто лишився. І до них пристають тисячі й навіть мільйони тих, кого не назвеш найкращими. Хто окопався в тилу й робив на війні свій гешефт. Або здобував собі кар'єру. Я б, – якби від мене залежало – робив ці дні перемоги **дуже** драматичними, щоб усякій погані соромно було приписувати собі «и мы пахали...»

Другий мій гріх – що я сьогодні **тут, а не там**, з Аллою та Світличним. Я розумію, жоден з Гірняків чи Шевельових не назве гріхом те, що вони живуть не на батьківщині, а розбрелися по чужині. Але вони роблять там свою справу відверто й правдиво, бо мають змогу називати речі своїми іменами. Я ж поставлений і тут у позицію **умовну**: про Крушельницького треба написати правду, але так, щоб це «пройшло»; Курбаса реабілітувати й видати, але на тих же засадах, тобто висвітлити хоча б те, що **можна** висвітлити, щоб мати змогу все інше написати **потім**. А коли – «потім»? і кому це «потім» буде потрібне, якщо все залишиться таким, як є?

Роблю і я тут, що можу, і часом навіть те, чого не можу, – проте цього мало. Ото й почуваюся, як собака у човні посередині Дніпра бурхливої погоди...

Неділя, 5
квітня
1970 року

*Гріх бездіяльності.
Міліца Симакович.
Ніна Н.*

Міліца Миколаївна Симашкевич прислала свій каталог. Виставка ювілейна, до 70-річчя. Вона вчилась у Ф. Кричевського, – далі Меллер і Курбас. Одна з тих небагатьох, кого не заарештували.

ОПИС ВИСТАВЛЕНИХ ТВОРІВ

ТЕАТР «БЕРЕЗІЛЬ» — КИЇВ

1923 р. «Газ», Казімер. Антриса В. Чистанова в ролі дочки міліардера. Графічний рисунок розм. 25×16. Пап. Туш.

1924 р. «Джимі Хікіс» за С. Синклером, актор П. Долина в ролі міліардера. Графічний рисунок розм. 25×16. Пап. Туш.

1925 р. «За двома зандями», М. Старціцький. Антриса О. Стецюк в ролі Прони. Графічний рисунок розм. 29×13. Пап. Туш.

ТЕАТР «БЕРЕЗІЛЬ» — ХАРКІВ

1928 р. «Сава Чалий». І. Тобілевич. Ескіз декорації IV дії розм. 54×37. Пап. Аква.

ОДЕСЬКА КІНОСТУДІЯ

1932 р. «Копітщина». Ескіз декорації «Покої поміщика» розм. 50×31. Пап. Аква. 3 ескізи костюмів розм. 28×21. Пап. Аква.

З СЕРІЇ ЕТНОГРАФІЧНИХ ЗАРИСОВОК

ТЕАТР РЕВОЛЮЦІЇ — ОДЕСА

1923 р. «Тад Уейнштейн» за Ш. Андерсеном. 3 ескізи костюмів розм. 42×26. Пап. Аква.

«Прийорбенне сварлозі», У. Шекспір. Ескіз костюма розм. 42×27. Пап. Аква.

ОПЕРНИЙ ТЕАТР — ОДЕСА

«Лебедине озеро». Ескіз костюма розм. 38×26. Пап. Аква.

КІНОСЬКА КІНОСТУДІЯ

1926 р. «Наталія Потапова», І. Котлярівський. 6 ескізів костюмів розм. 50×29. Пап. Аква.

1928 р. «Вірмени», Ю. Яворський. 4 ескізи костюмів розм. 38×21. Пап. Туш.

1929 р. «Маска мін» за Гоголем (режисерська філія). Ескіз «вступної декорації «Ваня генерала» розм. 34×28. Пап. Аква. Ескіз павільйонної декорації «Сварог» розм. 27×25. Пап. Аква. Гуаші 2 ескізи костюмів розм. 50×25. Пап. Аква.

ОБЛАСНИЙ ТЕАТР — ЖИТОМІР

1927 р. «Жовтень крижаний». Ескіз декорації розм. 41×28. Пап. Аква.

КУРНО-ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР ім. І. ФРАНКА — В. ФРАНКІВСЬК

1933 р. «Ілар Стодола», Т. Шевченко. Ескіз декорації «Світлиця» сценими. 1 ескіз розм. 54×37. Ескіз «Хан» — вступним. 11 ескізів розм. 54×35. Ескіз «Пуч» 10 дія розм. 46×45. Пап. Аква. Туш. 8 ескізів костюмів розм. 55×34. Пап. Аква. Гуаші.

«Сукня І. Тобілевич». Ескіз декорації «Коті Ветерці», розм. 41×27. Пап. Аква. 10 ескізів костюмів розм. 26×13. Пап. Аква.

«Наталія Потапова», І. Котлярівський. Ескіз декорації I дії розм. 43×48. Пап. Аква. Гуаші. Ескізи костюмів розм. 52×32. Пап. Аква.

«Пів випиває Павло», К. Симашкевич. Малюк до вистави. Етюд «Дощ», розм. 40×27. Пап. Аква.

1954 р. Костюми часів Переяславської Ради. 15 ескізів розм. 39×28. Пап. Аква.

1955 р. «Про тих, хто любить», П. Антокольський. Ескіз декорації «Казкового лісу» розм. 56×40. Пап. Аква. Гуаші. Ескіз декорації «В скелях», розм. 38×25. Пап. Аква. Ескіз декорації «Болото», розм. 39×26. Пап. Аква. 3 ескізи костюмів, розм. 28×18. Пап. Аква.

«САВА ЧАЛИЙ»

«ВІЙ, ВІТЕРЕЦЬ!» ЕСКІЗ КОСТЮМА

«Віть за Гоголем». Ескіз костюма панночки, розм. 55×24. Пап. Аква.

«Сміє і сльозю», С. Мізанюк. 3 ескізи костюмів, розм. 18×13. Пап. Аква.

1965 р. Графіка.

«Щасливе дитинство», ліногравюра, розм. 28×80. Дві гуашлі, кольорова ліногравюра, розм. 38×26.

Гуаші — ліногравюра, розм. 30×28.

Катерина — ліногравюра, розм. 28×20.

«Люди, беріть мір», ліногравюра, розм. 45×50. Засл. арт. УРСР А. Огіренко в ролі Лорда Фабіані у виставі «Мурія Тодор». Ліногравюра, розм. 31×10.

* * *

**Лист від Ніни Новоселецької
Київ, 1. IV – 70 г.**

Дорогие!

Хоть сегодня первое апреля, но я не шутя хочу в Москву. Однако, пока не представляю, удастся ли и как вырваться.

Если в самом деле смогу приехать 26 апреля, надеюсь, увидимся. Ни о чем не спрашиваю, так как уж не знаю, на чем мы остановились.

Привет Загоруйкам.

Целую.

Ваша ...

Н. Новоселицька

Чому Росії так потрібен жупел українського буржуазно-націоналізму? Чи не тому, що це – єдиний спосіб, здатний об'єднати «російських патріотів»? При тому, що «патріоти» є двох розрядів. Патріотів другого розряду може об'єднати ще антисемітизм. Ну а всі анекдоти про «чуків» і «чурок» – доповнення до цих двох розрядів.

Потрібен «образ ворога». Його наявність сприяє мобілізації сил.

1906 року вийшла брошурка «Россия для русских» – Статут чорної сотні, «Союза Михаила Архангела». Там улаштували «разнос» демократам – прихильникам республіканського ладу. Мовляв, вони «мешают Русскому Народу свободно и открыто высказывать Русскому Царю свои и пожелания, и скорби, чтобы вольготней дышалось при постоянном непосредственном общении с хозяином земли Русской – Царем Самодержавным».

Товариство було знайоме – Загоруйки, Галя Іванова, Марина Орлова, Ївга Кузьмівна, Юрко Покальчук, Вадим з Галею. Були вірші, була музика, «вино лилось рекой», бо

**Понеділок,
6 жовтня
1970 року**

**Вівторок, 7
квітня**

кожен приніс із собою пляшку; та головне, що змогли поговорити й про речі важливіші за тости.

Нелля лишилась втомлена, але очі сяяли. Київ і Львів – дзвінки.

**Середа, 8
квітня**

Телестудія, і я весь по вуха у своїх проблемах

**П'ятниця,
10 квітня**

Вчора вийшов зранку – повернувся вночі. Телестудія. Радіо. Шукав різні записи. Дзвінки, організація: і так цілий день.

«Новый мир», N4: рецензія на Дейча «День нынешний и день минувший».

Ні про що не думається, лягаю спати як убитий.

**Субота,
11 квітня**

*Реріхи українського
пракореня?*

А тут ще й Серж, як на гріх, закохався в Нелю. Рветься на телефонне інтерв'ю, та коли я підхожу, кидає трубку.

А в мене професійна пам'ять на голоси, з першого «алло» все ясно.

Ну та що поробиш, вона в мене варта того, щоб у неї закохувалися. Тільки ж не такі хлопчиська, не «архівні ноші»; часом у Білоконеві пробивається щось вельми нахабне. Та й Нелля до того не ставиться серйозно.

Однак облишмо, існують речі важливіші, ніж Сергієві капризи.

Зовсім недавно мені прорізалось, що Реріх – українського пракореня. Київ був для нього святинєю, земним пунктом особливої культури. Для нього взагалі Київська Русь пов'язана якимось химерним способом з Індією. Але недавно натрапив я і на інший зв'язок. виявляється,

батько Миколи Костянтиновича Костянтин Федорович організував у Петербурзі товариство імені Шевченка, метою якого була допомога бідним студентам з України – там були Мікешин, Модест Чайковський, Данило Мордовець. Хоч офіційно головою числився Маркевич. Це те саме товариство, в якому вийшов 1907 року «Кобзар» Доманицького, а потім альбом з малюнками Шевченка.

Власне, засновувалося воно, товариство, на квартирі Реріха. Уже символічно.

Пошукати: була в мене колись стаття Івакіна «Реріх і Шевченко», це ще Харків...

Ці кілька днів я почувався кисло, ніби навіть температуралило. Триває процес накопичення втоми. Відживлюють мене – Нелля, Оксана, книжки. З книжками у мене твориться щось просто ненормальне. Читаю запоєм, наче школяр, і що більше читаю, то більше хочеться; ніби не видно тому ні кінця, ні краю. Причому читаю не тільки доцільне й розумне – трапляється й бездарно дурне. Але й дурного – теж хочеться! Ніби працюю на телебаченні, мав би вже прив'язатися до ящика. Де там! Книжка – це сторінка за сторінкою – а що там далі? Для мене, хай там що кажуть – кращі ліки. Інша річ, що псую очі. Але втома після читання – здорова втома. Живчик цікавості, «хочу все знати». Це справді щось дитяче.

Книжка, яку в мене забрали (недочитаною!) – ніби втрачений шмат життя. Ну ніби хто помер. І я довго мучусь тим, щоб оживити втрату, знайти...

Ще одне стало звичкою: варто прочитати щось аж надто цікаве, ну коли там підступає під серце радість, відкриття якесь, хай на мікрорівні – такий жаль бере, що я ось прочитав, а Неллі не доведеться! (як же це – я знатиму, а вона – ні?) Ніби незручно, що мені одному такий подарунок...

Але якби мені сказали, яку там книжку я взяв би з собою в космос чи які три книжки для мене найвартіші, – гублюся,

**Неділя,
12 квітня**

як школяр, який от-от збреше... Не надто я маю **вибраних** творів. Іноді й Шевченко – як заняття з військової справи.

Треба брати приклад із Світличного. Він так за книжками не переживає, як я. Усе роздає. Та й купує свій наплечник, повний – для всіх. Я з книжками розлучаюсь важче. А деяких – нікому не віддам.

Але я й людей так люблю слухати, як книжку. І обличчя мені подобаються, так хотілося б – змалювати (ось кому я завжди заздрих, то це художникам, які вміли – при мені – «спинити мить», замалювати).

Щоб уже зовсім покінчити з цією книгоманією, признаюсь, що в дев'яти випадках з десяти я мимоволі подумки **ставлю** книгу. Тобто уявляю собі все **в просторі**, в русі, в кольорі, дійово. Найцікавіший тренаж, коли складний синтаксис, коли фрази не вимовиш і не окреслиш, – Ремарк, наприклад. Хемінгуея «ставити» легко, там конкретні картини. Легко і поетів ставити, бо там картини абстрактні, зате є настрої, стиль і ритм.

Мені здається, і Курбас був схильний до усамітнення. Хоч режисура – фах суспільний, робота на людях, мав би звикнути. Часто сумую за тишею і пустелею. Звісно, схимник з мене не вийшов би, я спраглий до вражень, мені потрібен постійний обмін, ритм, дія. Але це химерним чином поєднується – спрага дії, робота напоказ – і ностальгія за усамітненням.

**Понеділок,
13 квітня**

Искренний – це той, який спалахує подібно до «искри»? Українське «щирий» – з іншої породи, «щирець» – щось неторкане, приміром, неторкана земля. Є слово «щирина», яке означає середину, незаторкнуту, не займану середину.

Взагалі, якби я не був режисером, засів би за словники. Страшенно цікаво. Кочур мене не марно ганяв по словниках. І пані Орися.

Знову нагадали мені на п'ятихвилинці про ту мадаму з Кочетовим, яка, виявляється, не вгамувалась і подала на мене якогось **доноса** на «сиятельные верхи». Але Ніна Нерсесівна їх не підтримала: «Скільки можна?»

Ні, у нас в редакції люди непогані!

У **Лермонтова** часто погляд ніби з висоти, наче він летить. Таке часто сниться дітям, які ростуть. Мій постійний сон – з дротами, за які я боюсь зачепитись...

Лермонтов – як Демон? Спроба автопортрета?

*Лермонтов, який
«летить»*

Хіба може бути таке, щоб я пам'ятав себе з двох-трьохрічного віку? Оту пічку-голандку синьої кахлі, біля якої мама годує мене манною кашею, – це ж було до війни, до Німеччини! А педальна машина, яку мені купив батько і яку в перші дні війни пристосував возити картоплю з села – зняв кузов, а на днище почепив якісь дошки...

Катя, яка в нас жила тоді за економку, теж дивувалась, що я розповідаю їй речі, яких не мав би знати, надто був малий. Вона переконана, що це я – з розповідей мами. Але ж ні!

Була художня рада, мене хвалили (хоч матеріалу в останньому монтажі не бачили?!). Було трохи прикро – ніби на телебаченні мають працювати непрофесійні режисери, і той, котрий знає, чого хоче – рідкість. Втім, може, це стосується саме цієї редакції, де мало чисто постановочних програм?

*Телебачення
як сутність*

Я ж, відверто кажучи, зняв би щось формально-гостре, розважальне, де можна погратися вигадкою і технікою, на гарних голосах і пластиці. Я бачив кілька американських програм – не до порівняння. Ми ще на рівні бронзового віку.

**Вівторок,
14 квітня**

Вперше мені здалося, що телебачення може посутньо змінити наш образ життя. Себто радянський. Не ідеологія, а саме **форми** нового **тривання**. Вони множитимуться, і ми змушені будемо гнатися за новими технологіями, і нам захочеться **інших** барв. Це зараз, коли програм 1-3, ми не встигаємо, а завтра, коли їх буде 12? Кажуть, проробляється система, яка може давати сигнал через супутники (?), і тоді програм може бути до сотні?

І віриться – і не віриться. Це означало б революцію в ефірі. Ефір – великий чоловік, починає впливати. Маю на увазі не лише інформацію; ходить і про формальний прорив, про революцію (повстання? бунт?) форм.

Попри все те я не телевізійний режисер, моя справа – театр, жива людина, сугестія взаємин залу й сцени.

Якби Україна мала гідний театр, їй легше було б стати Україною.

Може, тому нам і нав'язують – «На такому рівне и оставайтесь?»

**Середа,
15 квітня
1970 року**

*З Ант. - Д-м
вийшло, все гаразд*

Передав записку Антоненкові-Давидовичу – **вийшло, виходить** з його книжкою – тут! Світ не без добрих людей. Упорядкується і з проблемою перекладу. Я б і сам взявся перекладати його російською (було таке «ползновеніє» мені запропонувати – принаймні частину роботи), але не слід. Я в такій якості йому не підмога. Краще хай беруться свої, «кадрові», «видавничі» спеці; для них це добре оплачуваний шмат роботи, – і тоді вони стають активними захисниками майбутнього видання. З'являється додатковий важіль тиску. Сьогодні він уже мені зателефонував – спасибі!.. Швидко.

Перечитав стару статтю Дзюби про Голобородька, 65-го року. І щойно зараз побачив, що Дзюба вхопив дуже істотну річ – появу **нового шару** української поезії, її апеляцію до підсвідомого. Мушу знову перечитати Уйтмена. Або – значно

ближче – Богдана Антонича з його хрущами, які живуть на вишнях, що їх оспівував Шевченко.

Голобородько, Кордун, Воробйов. Продовження Вінграновського (й, можливо, Драча) – чи заперечення?

На мене, швидше заперечення. Хоч би цілковитим ігноруванням **громадянського** начала, «поэтом можешь ты не быть».

Себто на зміну революціонерству перших неофітів прийшов естетичний еволюціонізм неофітів других.

В цьому сенсі Ліна Костенко не належить ні до одних, ні до інших. Вона окрема й цільна у своїй геніальній схимі.

Ці дві жінки мені подобаються особливо – і Ліна Костенко, і її мале відредагзоване видання («Малая Библиотека Поэта?») – Ірочка Жиленко. Ні, я не маю на мислі нічого применшуючого Іринку; їй не бракує самотності. Але Лінин вплив на ній очевидний. У тій частині, де криця.

А я співставляю Голобородька – з Аполінером. Формальне «аполінерство» (скандал форми, каліграми, нова мова поезії, яку можна, виявляється, писати навіть «екскрементами на манжетах») – це у Драча. Аполінерство ж в **одухотворенні** флори й фауни, одвічних природніх статур і фактур – це у Голобородька.

Ні, ми вступаємо в цікавий період життя. Якщо все воно не захлинеється, як захлинулась хвиля КТМ, – чекай вибуху. Невипадково ж вважають, що поезія першою відчуває тектонічні зміни, – десь на глибинах.

Але Іван Драч все одно неперевершений поет. Попри всі його побутові хитання й страхи. «Пока не требует поэта к священной жертве Аполлон...» – він один. А потім на разі щось трапляється, іскра, блискавка – і вирізьблюється така гайдамацька вдача, що троє Наливайків позаздрили б!..

Яке ж все-таки огидне це наше малоросійське вислужництво! Я про статтю у січневому числі «Радянського літературознавства». Його призначено на роль головного хорта у цькуванні Дзюби?

У пристойному товаристві такій людині не подавали б руки.

**Четвер,
16 квітня**

**П'ятниця,
17 квітня**

*Смерть
Луспекаєва*

Телевізія – цілий день.

Ошелешений дзвінком Жори Буркова – помер Луспекаєв! «Обширный инфаркт, разрыв сердечной аорты».

Він жив тут у готелі «Мінськ», на Горького, зйомки («Вся королевская рать»?). В суботу мали знімати великий епізод.

Жора Бурков – про містику і про ту палку, яку в нього, Луспекаєва, вкрали... Ось і говори потім про «виключний зміст обставин».

Але ж він був зовсім молода людина! Років сорок, не більше...

**Субота,
18 квітня
1970 року**

Кажуть, він знав, передчував, що йому лишилося мало. Може, тому й пив так безбожно, і смалив цигарку за цигаркою, хоч у нього вже була гангрена.

Студентами ми грали у виставах Товстоногова – коли БДТ гастролював у Києві, в Російській драмі. Пам'ятаю Луспекаєва на репетиціях. Я так розумію, його привіз у Київ Варпахівський? Але він у Києві побув мало, один-два сезони. Грав тоді Бакланова («Второе дыхание» Крона), всі жінки були в нього закохані – фактура, морська форма, непідробність поведінки. Перед Товстоноговим на пробах він троху тушувався, – і потім робив спроби відігратися на інших.

Трагічно жаль такого талановитого чоловіка, актора найвищої проби.

А який він просто божественний у «Білому сонці пустелі...»! Так він і залишиться у пам'яті – як Верещагін... Потужна, майже тотемна російська натура – з усіма «загадками» й «волею»-«неволею». Уже тоді я відчув у його розбишачтві – сум і смуток. Він грав цю роль ніби про втрату чогось глибоко особистого – щось обірвалося, безповоротно, втрачено здатність любити, жити, бути щасливим.

Цей сум і смуток і є ознака справжнього таланту. Бо у мистецтві, яким би воно не було, ми завжди ностальгуємо за втраченим.

Творчість – як печаль за втраченим раєм?

Лист від Сергія Білого Коня – знайшов фотосвітлини з курбасівських вистав.

Неділя,
19 квітня

Просить вислати йому силует пані Орісі.

Все інше виглядає комічно.

Нелля мала розмову з Оглобліним, який доволі безшабашно (сиречь «залихватски» або «загонисто»?) запрошує мене до Харкова, – проте з посиланням на те, що «можуть і не дозволити». Я їм усім вдячний за турботу, але на місці кожного з таких «ліберальних обіцяльників» спочатку провів би переговори саме з тими, які «можуть і не дозволити». Бо їм здається, що «осталось уговорить Ротшильда», – а це ж, відомо, не моя роль, не моє амплуа.

Оглоблін запрошує мене до Харкова. Мишлось чловити Ротшильда

Словом, це ви серйозно, пане Оглоблін – чи по-українському? Всі такі розмови – лише колихання повітря, ніхто з них не хоче ризикнути розмовою «з начальством».

Напишу свої пропозиції – хай розглянуть серйозно.

Між іншим, «Големанов» – міг би на Україні прозвучати. Дуже схожі **типи**. Але я ставив би це куди лютіше, ніж написано. Хочеться портретизувати **наш** час, а не далекі болгарські інтриги.

Себо: загримувати їх поведінкою, гримом і костюмом – під болгар, а налити в пляшку – української перцівки, з міністерським ярликом, міністерською наклейкою, само проситься.

«Ревізора» я б так само повів слідами Курбаса й Садовського: тезу про українського Дмухановського («дмухати»!) і про підлу українську провінцію (малоросійську!) – як ковбаса у «Так загинув Гуска» – у нас ще не розроблено. Я вже пробував щось такого в «Шельменку» (паралель Шпак-Скворцов, антиномія енд схожість), але то був бурлескний жарт. В «Ревізорі» можна зробити це **на психологічному** рівні, через модель поведінки...

Або взяти зовсім чистий твір – «Царя Федора». Тільки зробити скупю, без толстовського сентименту, авангардніше (в реакціях, наприклад). Декорація – абстрактний всесвіт, історія як факт. Тут особливу роль міг би зіграти **вірш** (зазвичай режисери його нищать, обертають на прозу) – від нього могла б піти літургійність постави. Цю п'єсу я давно «відчуваю»...

* * *

Лист до
Оглобліна

Москва,
19 апреля 1970

Здравствуйте, Владимир Николаевич!
Нелля передала мне Ваш разговор. Спасибо за приглашение. Мои соображения по этому поводу таковы.

Разумеется, я бы **хотел** работать на Украине. Однако не мне Вам рассказывать, что дело это сложное, запутанное, и у меня есть все основания не верить в активность украинского министерства культуры (относительно меня). Опять же, – я не тот режиссер, который будет ставить **все** – в этом смысле мои убеждения не изменились, и пьесы, которые я считал недостойными сцены, я все так же не буду ставить, – значит, придется нам оговорить это **конкретно**, и прежде всего с точки зрения **художественной**. Поэтому я вижу единственный путь к **постоянной** работе в театре (скажем, в театре имени Шевченко, который я знаю, уважаю и люблю) – через постановку спектакля. Покупать кота в мешке (как Вам, так и мне) – не стоит, чтобы впоследствии не было недоумений. Если спектакль выйдет таким, что это устроит все стороны, можно будет решать вопрос о **переезде** в Харьков. А так срываться, не зная, что будет дальше, и на какую ногу завтра встанет Х или У, – дело не шибко серьезное.

Я бы предложил – всерьез – «Ревизора» (с Ивченко в роли Хлестакова), «Царя Федора Иоановича» (опять таки с Ивченко) болгарскую пьесу «Големанов» (я ее перевел сам с болгарского, комедия Ст. Костова, классика). Ну, о названии можно было бы поговорить конкретнее.

Всего Вам доброго.

Л. Танюк

Поздравляю с прошедшим днем рождения!
Пусть Тебе будет хорошо!

Дарині дещо!

12 красавіка 1970

Г. Мінск

Скасава адроз: засудавалі Бог Чыбе. Калісьці
ішоу — і ні чуу. Калі вернуцца наволаку
палаўнаму, ін чысе неадразава здыража
да Чыбе са сніжнямі паслашчымі. Але
зноў наўзганне, бо яму мо і вяршніці
выкапачі прасябу да Чыбе здырае — здырае
Монка, на здыці раз пасылае.

А чыбе, — да сярэці. Ці ішоу у Чыбе ма-
жымае прыкаці да нас і пасылае
бывае ішоу? Казла — на здырашчымі. Монка
кавіці «Вора аў рідзін»; пра здыці бо, здырае,
печалі тавару сямі. А монка — «Жаварыак».
Шоура? Магчыма першым — здырае палатка
здырае ішоу і першым палатка калішоу —
наш. Зас удасяраці, аўрамаці прымі-
павра здырае.

Калі навабывае нашы дзядзюшкі
здырае да Чыбе, заслае ішоу аўрамаці,
у якіх надрывае ішоу здырае.

Немаючы аўрамаці, які бузе здырае
на наволаку палатка, здырае — на ішоу
пра тэ калі наволаку на ішоу ішоу зас.

Здырае у ішоу, аўрамаці здырае наволаку
бо ішоу у ішоу. Ці бузе ішоу у ішоу зас ішоу
Хачыма ішоу ішоу.

Шоура палатка Калі ішоу
На-бывае ішоу ішоу —

12 красавіка 1970
Г. Мінск

А. Р. Вольскаму
11.12.70

Ліст від Антыра
Вольскаго: моа
віровід

* * *

20 апреля 1970

Дорогие мои три Туза из Тюза!

Я, конечно, после Вашего письма устыдился, что так и не ответил Борису Александровичу.

Каюсь, краснею – и оправдаться нечем. Разве что неразберихой в своих делах (организационных) и дикой занятостью. А занят я тем, что снимал после нового года «Огонек» на 9 мая (25-летие Победы), а это – сложнейший труд (фильм!), а потом еще – монтаж пленки, – словом, весь март и апрель я сижу за монтажным столом, и клею, клею, клею, режу и снова клею. И ни о чем другом не помышляю.

Но май уже не за горами, и можна подумать о дальнейшем. Приглашение Ваше – чудесное. Разумеется, оба эти названия – из моего репертуара, и то и другое мне не хочется упустить. И Вы просто молодцы, что вводите эти названия в план. Знать, дела у Вас идут хорошо – поздравляю!

Давайте говорить о «Горе от ума». Я – двумя руками за него, тем более, что и по распределению ролей, как мне кажется, все может быть нормально. А кто бы мог сыграть Жанну в «Жаворонке»?

Спасибо за переводы стихов, – очень хороши. Кстати, Петрусь, я не присылал Вам изданную на Украине Антологию белорусской поэзии (где есть и мои переводы Ваших стихов)? Потому что мне кажется – присылал, но, может, это мне только кажется? Тогда я вышлю, она еще есть в Киеве, я попрошу, мне привезут.

Как поживают Ваши семьи, и столько ли у них юмора, как у почтенных отцов-руководителей?

Обнимаю всех – напишите (честное слово, буду отвечать вовремя!) А Нелля всех целует.

Всего Вам доброго.

Ваш

Лесь Танюк

* * *

14. 04. 70
Київ

Дорогая Неллочка!

В рукописном отделе Института литературы им. Т. Г. Шевченко АН УССР (ч. 75, ед. хр. 615) есть фотографии спектаклей «Джиммі Хіггінз», «Сава Чалий», «Машиноборці».

Сегодня много вспоминал о той прекраснейшей неделе, которую я у Вас когда-то провел. И песню о Томашове, и Вас обоих, когда мы читали роман, и Селезненка... Ей-Богу, славно быть сентиментальным, — тогда хоть изредка размышляешь о чем-то светлом...

Полагаю, что если б Ты помнила, что где-то существует некто N, ты прислала бы обещанное еще в декабре большое письмо.

Передай, пожалуйста, Танюку: очень прошу его непременно выслать мне на 2–3 дня силуэт п. Орыси.

И не передавай:

целую крепко.

Твой С. Б.

* * *

*Записка від
Скалій*

Неллочка, милая, здравствуй! Вчера впервые вышла из дому — одолело меня сердце. Чувствую себя еще скверно, но все же взялась за письмо, а то ты, наверное, ругаешь меня за лень. В связи с вышеизложенным новостей у меня никаких нет. Вчера видела на студии Леню Череватенко — у него все хорошо. Говорил, что звонил Вам и жене, но увы...

Нелла, страшно стучит в голове, поэтому не буду много писать. Люба почему-то не приезжала. У Ивана неприятности с ролью (приедешь — расскажу).

В Киеве пока «тишь та благодать». Нелка, когда будешь выезжать, обязательно дай телеграмму — я тебя встречу.

Привет большущий Лесю и Загоруям.

Целую крепко. Рая.

17/IV – 1970

Щоб уже покінчити з листами – Титус Геврик:
Юніверсіті оф Пенсильванія, Філадельфія, 10.IV.70

* * *

Вітторок, 21 квітня

*Лист від Титуса
Геврика - Відбитки
з «Н. 9нів»*

Дорогий Лесю!

Спізнено, але відписую і вибачаюсь!

Гратуляції Вашій Неллі за закінчення аспірантури. Не думаю, що це було легко виховувати Оксану і учитися. З власної практики знаю, як це тяжко.

У нас тепер усе під гаслом дітей. Наші розбишаки або плачуть або кричуть немов на змагання, хто буде голосніший.

Питаєтесь, що цікавого роблю. Дальше працюю на універзитеті як «city planner» себто містобудівничий (по польськи це так гарно звучить – урбаніст). Наш універзитет (18000 студентів) є один з краєвих у США. Тепер ми у процесі перебудовування: за останніх п'ять років ми побільшили ужиткову площу приблизно 3 000 000 квадратів стіп (один метер – три стопа)...

Окрім цього, так «на боці», працюю в приватній архітектурній фірмі як «designer». Мій перший проект, запроєктований в цій фірмі, незадовго зачнуть будувати.

Між іншим, як буде по-українському – «designer»? В англійській мові «to design», «designer» – це поняття, що охоплює творчий процес майже кожної творчої ділянки, починаючи від внутрішнього вигляду і умеблювання будинку («interior design», «interior designer»). Чи є на це слово український відповідник?

Мій «гобі» (по Вашому «хобі») це народна дерев'яна архітектура. Отож і надія, що це раз зможу відвідати Радянський Союз, побачити старі дерев'яні будівлі. Дуже хотілося побачити і Ленінград... Може знову зможу поїхати як гід туристичної групи. Побачимо!

Кінчу, здоровлю.

Тит.

P.S.:

В Університетській бібліотеці знайшов кілька чисел журналу «Нові Дні» – висилаю Вам відбитки.

Якби найбільша трудність для Неллиної аспірантури була Оксана, можна було б вважати аспірантуру райським заняттям! Він (вони) все міряють своїми дітьми, про наші «труднощі» там і не здогадуються.

По-друге, чому це «урбаніст» – польською, а українською – під знаком питання? Кому-кому, а Титусові не личило б думати про сучасну вжиткову українську мову так, що в ній самі лише «традиційні» слова. Урбанізація, урбаністика – давно стали звичними термінами (і Польща тут нікого не випередила). Українські архітектори-урбаністи відомі на цілу Європу. І навпаки. Про того ж Ле Корбюзьє писали у нас ще в тридцятих, із знанням справи.

Все-таки їм там здалеку нас роздивитися важко. Ми для них terra incognita.

Така ж ситуація з дизайном. В українських словниках цього терміну запевне ще не існує – наші мовники не дуже поспішають за життям. Але в українському побуті все чудово розуміють і без відповідника, дизайн є дизайн. Може тільки рівень дизайну печерний: я бачив, як у французькому журналі подають меблю – який вигин, які ручки, як зручно! Там же й посуд, і ручки для дверей, і технічні форми. А тут ми (Союз) довго ще пастимемо задніх. Психологія одна: **а воно нам треба?**

Дав собі слово не описувати своїх телевізійних прикросів і не буду. Сподіваюсь, моє «вилучення у телевізію» залишиться невиразним епізодом мого життя. Тут що не зробиш **свого** – вмить набігає згряя нездар і порадників, бо кожному хочеться дати і свій глек, щоб і він був Хвеська. Ні, братове, я коло вас бігати не буду. Оце закінчу «Огонек», ще трохи помучусь із фільмом про Бетховена (а раптом?), ще раз – Микола Гурович, – і ауфідерзейн...

Сідаю за переклади – тут принаймні душею відпочиваєш. Хоча б тренаж.

22 квітня,
середа

*Фільм Норштейна.
Мульти і театр?*

Ю. Норштейн

Уперше побачив чудову мультиплікацію – фільм режисера Юрія Норштейна «25-е – перший день». Ні, я бачив, звісно, Діснея, бачив Амальріка, була чудова «Баня» Юткевича і ще там когось, є, нарешті, Іванов-Вано і Хитрук. Але цей хлопець убив мене наповал! Кажуть, це його перша робота. Не може бути!

Ляльки й малюнки, чужі застигли сюжети – можуть бути промовистіші за актора? Тоді Крег має рацію. Це треба обмізкувати.

І ще одне: а як щодо перенесення (проб) мультиплікації на **театральну сцену**? І не лялькового театру – нормального, акторського, тільки малювати тут – не фарбою і не лінією олівця, – лінією людського тіла. Лінією пластики. Це ж відкривається стільки можливостей!..

Євреїнов на малюнку Анненкова: типовий мульти.

Між іншим, в літературі Козьма Прутков – мультияшка?

А може, це в мене просто реакція на «Мемуари» Гольдони – навіл з «Війною буффонів», котру я сів перечитувати? Відверто кажучи, зараз, як ніколи – час для комедії дель-арте. Або для фарсового Мольєра. Наші інтелектуали беруться за Мольєра філософського: їм ніби соромно за буфф. А **сучасне життя і є буфф**, мультфільм, побрехенька у звуках, фарбах і лініях...

23 квітня,
четвер

Порадив Юрі Живлюку ще раз уважно придивитися до хвалених Медведевих. У деяких твердженнях вони майже ортодоксальні комуністи, найтвердішої випічки. Рой Медведев подав («Политический дневник») відгук на книжку

Автора, де чорним по білому донос – що велику рекламу цій книжці дає група Григоренка-Литвинова.

Юра звернув мою увагу на ще один момент, – мовляв, деякі фотокопії книжки реагують на лічильник Гейгера, себто мічені **конторою**. І отой «критик С...», у якого «навесні 1969» «изьяли» ТВ – Світличний: йому підсунули, мовляв, саме такий «радіоактивний» примірник.

*Юра Ж. і трошки
Рой Медведев.*

Я не став йому розповідати, що був після того в Києві, і Світличний у деталях розповів про той трус, коли Кольчик **заздалегідь** знав, де лежить книжка. Іван поводився сміливо – був переконаний, що книжки вдома нема, бо за годину перед тим один його родич мав винести її з хати. І – не зробив цього. А Світличний заснув, от і не знав.

Все в розповіді Юрія Миколайовича було вже мені відоме, крім одного – він сказав, що копію зроблено було в Ленінграді. А це – звідки він міг би знати?

На ту книжку у Києві була черга, і в тій черзі мав бути ніби і я; після Плюща і Василя. Отже, це справді була добре спланована провокація? Але який дурень на це піддався – отой **перший**, котрий починав «чергу»? Чи – не дурень?

Колись треба й на це одержати відповідь.

Може, на це могли б пролити світло ленінградці, – якщо Живлюк не вигадав? Бо він, я помітив, іноді любить задемонструвати свою обізнаність.

Але в Роєві Медведеві я розчарований. Абсолютно. Таких речей не можна робити. Навіть якщо принципово не поділяєш певних позицій Автора. Це **підлий** рикошет в Генерала.

Чорновола звільнили з роботи. З тієї самої метеостанції, на якій перед Новим Роком йому запропонували було посаду начальника станції. Спершу приписали «професійну непридатність»; потім, коли Славко почав воювати з таким «формулюваннячком», змінили наказ – і тепер він звільнений «за власним бажанням».

Аби тільки уточнили – за **чийм** власним бажанням?

**24 квітня,
п'ятниця**

*Чорновола
звільнили з
метеостанції*

*Басс заговорив
фальшивим
тенором: Дзюба?*

Статтю, що про неї я згадав (див. за 16 квітня), написав Іван Іванович Басс з інституту літератури, «бессменний редактор» «всіх видань», – зокрема, франкоїд... Україна має знати своїх героїв. Він не просто шпетить Дзюбу за в цілому нормальні статті, а вимагає від нього каяття. Мовляв, нехай Дзюба не прикривається своїм «марксизмом» – «шлях до участі в роботі на ниві справді марксистського літературознавства і критики для І. Дзюби пролягає не через декларативні заяви, а перш за все через якнайглибше усвідомлення своїх методологічно хибних поглядів, через до кінця критичне переосмислення багато чого, написаного ним, зокрема й згаданих тут статей» (про дореволюційну літературу – Л.Т.)

Отже, їм мало. Вони вестимуть Дзюбу від «каяття до каяття»: є такий метод поступового зливання води із ставка. Доки карасики не затріпотять у цілковитому безводді.

Триває розправа над знайомими й родичами дніпропетровських хлопців – Сокульського, Кульчинського, Савченка. У Кульчинського Миколи навіть старого батька звільнили з роботи, – попри те, що він був **реабілітований за сталінщину**.

**25 квітня,
субота**

*у Володимирі
судять
Караванського .
Ніна С.*

А у Володимирі судять Караванського; днями повернеться Ніна, розповість про те жажіття. Дещо вже докотилося – її не допустили на останнє слово Святослава.

Докотилося й інше: основне, чого йому не можуть пробачити – твердження, що польських офіцерів розстріляли в Катині не німці, а НКВД. Його звинуватили у потаканні фашистам, які скликали 1942 року міжнародних експертів і доводили цю версію. Караванський **знав** особисто людей, які свідчили німцям, що були учасниками й свідками розстрілу. Всі ці свідки опинилися потім в ГУЛАГу. Так ось, один з тих, на кого послався Караванський, виступив на суді (розшукали!) й свідчив

тепер уже навпаки – **проти** Караванського, підтримав не першу свою версію (бо інакше за що його посадили?!), а вже другу, **постфактумну...** Захищає Караванського Ромм з Москви, дуже досвідчений адвокат. Найбільше лютували «хлопці з Києва», вимагали збільшити строк «рецидивістові».

Світлий Великдень. Були у нашій Преображенській церкві Іллі Пророка. Чисто на серці й легко. Може, після Пасхи піде на краще?

26 квітня,
неділя

Лист від Ганаги.

28 квітня,
вівторок

Дорогой Лесь Степанович!

Рады Вашему согласию. Рады будем видеть Вас. хотелось бы скорее узнать о сроках, которые Вас устроят – сентябрь, октябрь, ноябрь, декабрь? или с переходом на 1971 год?

У нас появились новые молодые актеры, которые могли бы быть кандидатами на роль Чацкого.

А вот Мартынов уже не в труппе.

Но зато теперь Юрий Николаевич Тур наш. Да, да. Он – главный художник.

Если захотите, чтобы оформлял он, мы можем закрепить его за Вами, командировать в Москву для получения ЦУ. Прошу Вас не задержать ответ, так как мы решаем новый сезон, а «Горе от ума» сложный, массовый спектакль и все другие названия должны возникать в зависимости от него.

Весь театр, все наши семьи шлют Вам и Нелли сердечный привет.

Ждем Вас и Ваших вестей

Б. Ганаго

26/IV. 70 г.

*Лист від
Б. Ганаги*

На краще нічого не пішло. Караванському дали – (жах!) – п'ять років тюрми плюс три – в таборі суворого режиму! Себто вісім! До цього долучаються роки, що їх він не добув з попередньої відсидки, тобто ще два – разом **десять!**

Ну як тут не матюкнешся! Хоча й гріх це – по великодніх святах.

Навіть у скромному, стриманому переказі Володимира Борисовича це звучить як потворна беріївщина найгіршого гатунку. А ми ж сподівалися, нічого подібного не може повторитись. Повторюється – як трагічний фарс.

Караванського жалко. Це ж такий талановитий чоловік! Ніна у відчаї, але тримається.

Шукали їй ліки і ледве знайшли.

**30 квітня,
четвер**

Відключили, сволоти, телефон. Воно вже ніби й пізно, але хоч би примаймні помститися. Теорія «мелких пакостей».

День як день, без пригод. Проводжав Ніну: дуже дякувала Неллі за те, що Нелля зняла з неї «стрес». У нашому лазареті не вона перша відходить душею.

Іван Олексійович пробився до одних наших спільних знайомих: передайте Лесю, що до нього може приїхати Вол. Мих. Іванишин з Івано-Франківщини. Це нормальний чоловік, йому треба допомогти.

Якщо обізвався, то з Іваном все гаразд.

Отак і минув місяць квітень, – можна сказати, без катастроф і зигзагів. Не сказав би, щоб він став місяцем весняним.

Та й надворі – суцільна нежить і мряка.

P.S.

Внесу цю заяву в запис за 1 травня – звісно, одержав її пізніше

Прокуророві УРСР Голові при КДБ
при Раді Міністрів УРСР
від гр. Іванишина В.М.

СКАРГА

Звертаюся до Вас з приводу відкритого нападу і незаконного затримання мене у м. Івано-Франківську працівниками управління КДБ.

29 квітня 1970 року я відвідав у Івано-Франківську свого знайомого Мороза Валентина Яковича. У його квартирі я застав працівників Івано-Франківського УКДБ Басистого, Остролуцького, Баранова (прізвище четвертого не знаю) з обшуком. Мене так само тут незаконно обшукали. І хоч у мене не виявили нічого, від мене вимагали без пред'явлення будь-яких постанов поїхати у слідчий відділ КДБ буцімто для в'яснення якоїсь справи. Я категорично відмовився і запротестував. Через дві години мені дозволили піти... Я пообіцяв господареві, що повернуся через кілька годин.

Коли я навідався вдруге, обшук ще тривав, але мене до хати не впустили. Один з тих, що проводили обшук, – Басистий – виводив мене на вулицю, вимагаючи знову поїхати в управління КДБ. Я вдруге опротестував цю вимогу як незаконну.. Тоді Басистий разом з Остролуцьким почали застосовувати до мене силу, викручуючи мені назад руки. Я звільнився і пішов геть. На вулиці Матейка мене наздогнали «Волгою». У машині разом з шофером сиділо четверо. Всі вони накинулися на мене, намагаючись збити мене з ніг, а шофер при цьому викрикував нецензурні лайки. Зібрався народ. Тих, хто хотів втрутитися і заступитися за мене, відганяли, розмахуючи кадебістськими посвідченнями.

Мені подряпали руки й ноги, пообривали гудзики й рукави на сорочці та костюмі. Я кілька разів запитував, за що мене так беруть, але всі вони мовчки мені крутили руки, поки не вкинули в машину.

Щоб затримати й обшукати людину, треба мати для цього ґрунтовні підстави і відповідний дозвіл. Згадані працівники КДБ

порушили ці положення рад. законодавства, грубо принижували мою людську гідність, за що повинні нести відповідальність.

Як вияснилося у обласному управлінні КДБ, ніяких суттєвих претензій до мене не було. Працівники КДБ Черкасов і Ковальчук вимагали написати письмове пояснення про мету приїзду до Івано-Франківську та відвідини Мороза В.Я., також вимагали віддати їм паспорт, якого я вже пред'явив для встановлення особи в квартирі Мороза В.Я. Паспорт я відмовився їм віддати як некомпетентним у цій справі особам (йшлося про те, що у паспорті не продовжено прописку).

Як злочинця, мене з нарядом міліції за наказом Черкесова у черговій міліцейській машині («воронку») відвезли у відділ міліції, щоб відняти паспорт. Лише о 22 год. 40 хв. вечора мене звільнили. Загалом я пробув у КДБ та міліції сім з половиною годин.

У нашій країні, де кожна людина за Конституцією користується правом недоторканості особи, цей факт я розцінюю як розбійницький напад серед вулиці і серед білого дня.

Прошу притягнути до відповідальності поіменованих вище працівників КДБ разом із шофером. Особи, які зловживають своїм правом під час виконання обов'язків, повинні бути покарані.

Моя адреса: с. Дуба, Рожнятівського району

Івано-Франківської області

Іванишину Володимирі Михайловичу.

1 травня 1970 року.

(В. ІВАНИШИН)

Л.Т. Був обшук і у Василя Романюка

Нічого не виявили, – забрали «Історію України». Чому?

На Великдень у нього були люди з Івано-Франківська.

Причина – Романюк/Мороз.

«Трудовий ритм ювілейної вахти», «Бути дбайливими господарями», «Перспективи небачених перетворень», «Авангард світового прогресу», «Вірні помічники партії», – у мажорні звучання заголовків дніпропетровських обласних газет за 7-8 лютого 1970 року раптом великими чорними літерами ввірвалось

знайоме старшому поколінню з 30-х років зловісне: «Отравленные перья», «Маска і обличчя наклепників», «Так, це зрада!».

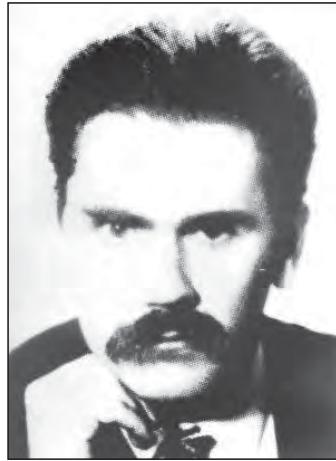
Отже, спіймано ворогів, які хотіли скаламутити спокійне щастя мільйонів трудящих Дніпропетровщини. Хто ж вони: терористи, бандити, агенти буржуазних розвідок?

Молодих поетів Івана Сокульського, Миколу Кульчинського та асистента металургійного інституту Віктора Савченка судили в Дніпропетровську наприкінці січня фактично при закритих дверях. Покарали двох з них дуже суворо: І. Сокульського засудили на 4,5 роки ув'язнення у таборах суворого режиму для політичних (у Мордовії), М. Кульчинського на 2,5 роки таборів загального режиму, відправили в товариство гвалтівників, злодіїв і хуліганів. В. Савченка засуджено умовно.

Що ж так налякало дніпропетровських кагебістів і суддів, які аж вісім місяців розслідували «злочини» трьох хлопців і нарешті так круто їх покарали? Яка то чудодійна зброя була в руках юнаків, що за її допомогою вони хотіли «підірвати чи ослабити радянську владу»?

Автори газетних статей називають цю зброю: «наклепи», «отравленные перья». Троє «злочинців» не мали, однак, своїх радіостанцій чи друкарень для поширення тих «наклепів», вони лише переписували і давали читати знайомим якісь мудро не названі в газетах «самвидавівські» статті та ще «Лист творчої молоді Дніпропетровська», який тільки перелякана уява може назвати антирадянським.

Натомість у кожній хаті чи квартирі на Дніпропетровщині стоїть радіоприймач, а у більшості ще й телевізор, щоденно надходять газети й журнали. Багатьох освічують у мережах політосвіти у школах, вузах, на заводах, в колгоспах. Тисячі «правильних» ідейно-виховних слів сиплеться щодня на мізки кожного громадянина. То

М. Плахотнюк

чому ж так налякалися слова цих хлопців, якщо воно й справді, було «наклепницьким»? Звідки у нас така недовіра до людини, до її здорового глузду, до її вміння розібратися без кагебістських помічників, де правда, а де брехня? Невже «наклепи» одиниць настільки легко перемагають масово насаджувану «правду», що єдиний порятунок – це КГБ, тюрма і ваші газетні прокльони на людей, позбавлених можливості публічного захисту?

А може й справді ці троє – визначні революціонери, що несли в маси якусь нову ідеологічно-диверсійну бацилу, здатну розкласти марксизм? Ні ж бо, вони не мали ніяких власних ідеологічних позицій, що суперечили б марксистсько-ленінській ідеології. Ви ж самі (хоч і з невірою та насмішкою) цитуєте слова Сокульського: «Якщо ми марксисты, то потрібно змінити нашу дійсність, щоб вона відповідала ленінським нормам і радянським законам».

Ви накидаєтеся на трьох думаючих хлопців з особливою люттю за те, що вони були «націоналістами». Давайте ж розберемося, навіть на основі ваших упереджених звинувачень, в чому виявляється той їхній «націоналізм».

Насамперед, ви знайшли його в «нездорових» турботах про українську мову на Україні. Один з вас, Цуканов, люто обурюється, що «факт зростання ролі російської мови (визнаєте все-таки!) у «Листі творчої молоді» трактується як перемелювання «у надійних, як і 50 років тому, жорнах русифікації», як і брудне топтання русифікаторським чоботом по національній гідності українського народу». А чому б вам, журналістам, замість того, щоб вергати прокльони, не задуматися над таким питанням: чому це у великому промисловому місті на людину, яка всюди розмовляє літературною українською мовою, показують пальцем? Що ж поганого, облудно запитує Цуканов, коли у Дніпропетровську «звучить також російська мова»? У цьому «також» уся ваша щирість. Івана Сокульського та його друзів хвилювало не те, що «не всі говорять українською мовою», як ви їм приписуєте, а те, що внаслідок шовіністичного засилля нею в Дніпропетровську ніхто не говорить...

«Русифікація» – це нині найхитріша вигадка, пущена в хід нашими ворогами. Це наживка на гачку ідеологічних диверсантів... » нанизує голосні слова Цуканов. Русифікація – вигадка...

Скільки цинізму виплекала в собі за роки прислужництва ця людина, навчаючись дивитися на життя крізь замазані офіційною фарбою окуляри!

Русифікація – вигадка... А в Дніпропетровську ніде не почуєте українську мову як повноправну або рівноправну – ні в дитячих садках і школах, ні в професійно-технічних училищах, технічних вузах. Русифікація – наклеп... А «державна» мова УРСР вигнана з радянських, партійних, господарських установ і закладів Дніпропетровська. «Русифікація» – диверсія... А в тих кінотеатрах, що, як ви пишете, носять імена українських діячів, жоден фільм не йде українською мовою, навіть вироблений на «українських» кіностудіях і т. д. і т. п.

Ви обурюєтесь, де міг набратись таких уявлень Іван Сокульський, і киваєте на «ідеологічні диверсії». А йому за «наклепами» не далеко було ходити – хоча б у ту зросійщену лісову школу-інтернат для хворих туберкульозою українських дітей з усієї області, де працювала прибиральницею Іванова мати.

Хитро, але не дуже, сипнули ви піском цифр. «З 1929 загальноосвітніх шкіл у 1255 викладання ведеться українською мовою. Половина з півмільйонного загону школярів (252 тис.) засвоює основи знань українською мовою. У Дніпропетровську, де особливо багато людей різних національностей, 35 українських шкіл», пише Цуканов. Арифметика проста. 250 тис. школярів вчать рідною мовою у 1255 школах області. І стільки ж учнів вчиться у 274 російських школах. Російські школи, таким чином, в середньому в 5 разів більші, до того обладнані набагато краще, ніж українські. В українських школах в містах, крім того, завелось стільки паралельних російських класів, що від так званих українських шкіл залишилися тільки вивіски. Але і таких шкіл (лише з українською вивіскою) українці Дніпропетровська мають тільки 35 (переважно на околицях), а росіяни – втричі більше... Тільки вивіски залишилися і на багатьох «українських» дитячих садках і яслах.

Ще показовіша картина у вузах, технікумах, профтехнікумах, які на Дніпропетровщині повністю або майже повністю зрусифіковані. Як, зрештою, скрізь на Україні. Хіба, може, назвете наклепником і запропонуєте відпровадити у Мордовію на «перевиховання»

міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР Даденкова, який у серпні 1965 року подав разючі цифри: майже всі технічні вузи УРСР (за винятком кількох із змішаним навчанням у Західній Україні) повністю зрусифіковані, університети зрусифіковані на 4/5 і більше, в українських вузах, внаслідок дискримінаційних явищ при вступі і навчанні, вчать тільки 55 відсотків українців, викладачів-українців у вузах менше половини та й ті читають лекції російською мовою і т. п. Навіть міністр Даденков не вважав таке явище нормальним, Міністерство розробило ряд конструктивних заходів щодо українізації вузів УРСР, які, щоправда, успішно провалилися під тиском шовіністичного пресу.

Добрячий поступ вперед на шляху «інтернаціоналізму» зробили ми за 5 років, коли те, що міністр Даденков у закритому листі ректорам називав тоді ненормальним явищем, сьогодні з гордістю виноситься на сторінки преси (поки що обласної): «У вузах викладання провадиться російською мовою, – пише Цуканов. – Але ж при чому тут русифікація?». «Але ж при чому тут здоровий глузд і елементарна журналістська порядність?» – можна відповісти на це отаким цукановим.

Така красномовна картина з українською мовою у школах, вузах, установах Дніпропетровщини, яку визнають самі автори погромницьких статей. І. Сокульський і його товариші не вигадували «наклепницьких фактів» – вони послуговувалися тими ж даними, що й Шило, Цуканов, Вибляя. Питання тільки в тому, хто робить наклепницькі висновки з цих фактів: ті, хто вважає таке становище ненормальним, називає його русифікацією і відступом від ленінських норм, чи ті, хто проголошує це успіхами «інтернаціоналізму» і обурюється проти «націоналізму» й «ідеологічних диверсій». Факти ті самі, тільки у цуканових вони прогресивні, а у Сокульського «крамольні».

Читач – не дурень, він з вашої статті зрозуміє, що така крамола і чого треба боятися.

Треба боятися вдивлятися в обличчя – і зовсім не страшно дивитися трохи нижче.

Треба боятися шукати однодумців – і зовсім не страшно шукати «субутьльників».

Треба боятися казати правду – і зовсім не страшно заявляти: «російська мова стала другою рідною мовою для всіх народів», «цією мовою говорили наші брати, які прийшли на поміч Радянській Україні у громадянській війні», «цією мовою говорили бійці Радянської Армії, яка принесла нашій республіці визволення».

Такі фрази можна наводити без кінця, але коли б я перейнявся вашою логікою, то уявіть собі такий нудний перелік: цією мовою говорили опричники Петра I, які у 1708 році в столиці України не залишили жодної живої душі, навіть дитини; цієї мовою говорили російські царі і жандарми; цією мовою говорили денікінці і всі білогвардійці, які – ви не станете заперечувати – душили і русифікували Україну. А бійці Радянської Армії розмовляли, як хто умів, але вони мали застереження В.І. Леніна: не повторювати «наше-ствия истинно русского человека; великоросса, шовиниста, в сущности подлеца и насильника, каким является типичный русский бюрократ». Ви ж не станете стверджувати, що бійці Радянської Армії йшли на Україну, щоб нав'язати їй «другу рідну мову»?

Ви, мабуть, читали статтю Леніна «О национальной гордости великороссов», де Ленін пишається своєю приналежністю до російської нації, а не до якоїсь «інтернаціональної єдності», і вчить пишати всіх великоруських пролетарів: «Чи чуже нам, великоруським пролетарям, почуття національної гордості? Звичайно, ні! Ми любимо свою мову і свою батьківщину, ми найбільше працюємо над тим, щоб її трудящі маси підняти до свідомого життя демократів і соціалістів».

Люблячи свою мову і свою Батьківщину, такі люди, як І. Сокульський та М. Кульчинський знають російську мову і культуру, беруть з цієї культури все краще. Видатним російським письменникам і митцям зовсім не треба таких захисників, як ви. Якщо вони мають силу, то прийдуть до нас власними ногами без регульовальників із КДБ.

Ви захищаєте не мову сусіднього народу, з яким ми живемо в одній державі, а мову російських бюрократів і шовіністів, яких В.І. Ленін таврував за їх підленьке плазування перед вищими і за їх насильства над нижчими. Такий раб, писав Ленін, «наприклад, називає удушення Польщі, України і т. д. «захистом вітчизни» вели-

коросів, такий раб є холуй і хам, що викликає законне почуття обурення, презирства й огиди».

Саме проти них, російських бюрократів і шовіністів, В.І. Ленін застерігав у листі до XII з'їзду партії. «Надо ввести строжайшие правила относительно употребления национального языка в национальных республиках входящих в наш союз, и проверять эти правила особенно тщательно. Нет сомнения, что под предлогом единства фискального и т. п. у нас, при современном аппарате, будет проникать масса злоупотреблений истинно русского свойства».

Нині ви висуваєте на захист русифікації двадцяти вузів Дніпропетровщини набагато дурніший «предлог»: що в університеті вчаться «представники 22 национальностей». Звичайно, куди паризькій Сорбоні до такого «міжнародного» центру, як Дніпропетровське! Але Сорбона пропонує всім гостям вивчати (зважає – не любити, а вивчати) французьку мову.

Шило, певно, і оком не моргнув, коли писав про «взятый партией и всем советским народом курс на расцвет и сближение наций». Ще й обурюється, що І. Сокульський та І. Дзюба, у якого Сокульський буцімто почерпнув «наклепницьку» платформу, вбачають у тому «не что иное, как «русификаторство»! А чи задумався він коли-небудь над тим, як може відбутися «расцвет» нації без розвитку її національної культури? І чи може розквітнути культура без свого духовного підґрунтя – мови. А де ж тій мові розвиватися, як не в наукових закладах? Де має формуватися українська технічна інтелігенція, де має вироблятися і шліфуватися наукова термінологія, як не у вищих навчальних закладах, які у нас повністю зрусіфіковані?

За браком фактів «злочину» Цуканов цитує щоденник І. Сокульського. Як відомо, злочинці і негідники не ведуть щоденників. І. Сокульський писав щоденник для себе, а не для «антирадянської пропаганди» і не для цуканових, які навіть не розуміють аморальності і цинізму свого втручання в сферу інтимного. Вибиралися явно «найстрашніші» фрази зі щоденника, але вони говорять на користь поета, який йшов прямо з відкритим обличчям і шукав таких самих облич: «Я дуже пильно придивляюсь до дніпропетров-

ських облич», «чи зумів я тут хоч що зробити з того, задля чого їхав? Перш за все, треба познайомитись із людьми моїх переконань».

«Це вже програма» – хапав поета за руку Цуканов. Залізна логіка «охоронців безпеки» і їхніх газетних помічників: скрізь шукати «програми» і «організації» – навіть у щоденниках!

Здавалося б, яке діло цукановим до щоденників і взагалі до переконань в нашій країні, де конституція гарантує демократичні свободи? Один каже придивлятися до фасонів одягу, інший до спідниць, а хтось і до облич. Чому ви чіпляєтесь саме до того, в чому найбільше людського? Чому ви дивуетесь, що людина шукає однодумців? І чому ви надягаєте на обличчя цієї людини маску, коли вона саме тим і виділялася, що завжди ходила з відкритим обличчям?

Всі три газетні статті настільки схожі поміж собою змістом, що складається враження, буцімто Цуканову, Шилову та Виблаї вручили готові тези для статей, залишивши їм ініціативу тільки для лайок. І все ж акценти в статтях розставлені дещо по-різному.

І. Шилові, наприклад, який пише у російській обласній газеті про «отравленные перья», найбільше допекли десь сказані І. Сокульським слова про «перевертнів» та «розумово бідних йолопів», і він зачав активно доводити, що він – не йолоп і не перевертень (на злодієві шапка загорілась...): «Представьте, никогда не мог подозревать, что я – «перевертень», т. е. «оборотень». И только потому, что ходил в школу, которая учила не только родному украинскому языку, но и тому, на котором пишется эта статья. Слава богу, что у нас плохо преподавали язык иностранный. Иначе, владей им, как русским, в глазах Сокульского я выглядал бы «дважды перевертнем». Что за чушь, скажите вы. Верно, чушь. Но небезобидная...».

Навіщо ви прикидаєтесь дурником і зневажаєте читачів убогістю своїх аргументів? Невже ви справді не розумієте значення таких слів, як «перевертень», «покруч», «перебіжчик», «яничар», які придумав не Сокульський? Яничарство – страшна болячка на тілі народу, явище ущербленої віками неволі національної психології. І при характеристиці його балачками про знання кількох мов не обійдеться.

Іван Франко писав українською, польською, німецькою, російською мовами. Але це не заважало йому залишитись сином свого народу і з ненавистю ганьбити здеморалізованих перевертнів.

Учений і письменник Агатангел Кримський знав біля семидесяти мов народів світу. Але він увійшов в історію літератури як найбільший український – сходовознавець. І знання мов віддав для піднесення насамперед рідної культури. А куди ви подінете російського письменника Паустовського, який тих, хто цурається рідної мови, називав «дикунами».

І. Сокульський добре знав російську мову, вивчав білоруську і перекладав з неї, цікавився молдавською. Але себе і не думав долучати до «перевертнів». А вам, отаким собі шилам, цукановим, вибляям, які, я певен, послуговуються українською мовою тільки для заробітку, нічого обурюватися, коли вас називають покручами. Краще скинути б з себе це ганебне вбрання і як журналісти, допомагати корчувати явища, які породили такі поняття, як «перевертень».

«Лист творчої молоді Дніпропетровська» ви всі троє називаєте одностайно антирадянським документом. Але справжній його зміст і спрямування замовчуєте. Ви навіть не наважуєтеся сказати, що приводом до написання цього листа послужив відьомський шабаш, який ви і подібні вам жандарми від журналістики і літератури вчинили навколо роману О. Гончара «Собор». Якраз на захист ідей «Собору», зокрема ідеї збереження духовних цінностей нації (а серед них рідна мова – цінність першорядної величини), виступили автори цього листа.

Усім вам, особливо Шилу, явно вже час перекваліфікуватися в гумористи. Яка «кампанія гонений»? – здивовано запитує Шило. Та ж то були тільки «литературные и театральные дискуссии, проходящие по поводу новых книг и спектаклей», – після яких ряд учасників «дискусій» «звільнилися» «по собственному желанию, подав заявления». Оригінальне явище – оці «дискусії по-дніпропетровському»: на шпальтах газет з'являються організовані за вказівкою з обкому шельмувальні статті про Гончарів «Собор», всі «неорганізовані» рецензії чи відгуки, де про «Собор» писалося позитивно, кладуться під сукно, а тих, хто наполягав на друкуванні їх, легально звільняють «за власним бажанням». Таким самим був і фінал «театральної дискусії» в Дніпропетровському театрі з приводу постановки п'єси М. Стельмаха «Кум королю». Саме про такі «вільні дискусії» й писалося у «Листі».

Ви й зараз, вдаючись до перекручень і лайок у статтях про дніпропетровських «ворогів народу», розраховуєте на надійність такої «літературної дискусії», бо ж певні, що ніхто не матиме змогу публічно викрити вас і притягнути до відповідальності. Звичайно, цієї моєї відповіді вам дніпропетровські газети не надрукують. Але я, принаймні, вступаючи з вами в «дискусію», гарантований від такого фіналу, як у ваших дніпропетровських опонентів. Мене не викинуть з праці «за власним бажанням», бо ще до початку дискусії «скоротили» в Київському медінституті після двомісячних умовлянь виявити «власне бажання». А все тому, що кагебістам не сподобалися мої покази як свідка у справі І. Сокульського...

Ви всі троє перебріхуєте «Лист творчої молоді» і пишете, буцімто його автори глузують із російських святинь, протестують проти спорудження пам'ятників росіянам у Дніпропетровську. А насправді у «Листі» писалося, що «у перспективному плані монументальної пропаганди у Дніпропетровську ви не знайдете й близько імен видатних українських діячів минулого» і називалося багато прізвищ письменників, діячів культури і науки, у тому числі й видатного більшовика-ленінця Г. Петровського, ім'ям якого названо наше місто. Натомість плануєте спорудити другий пам'ятник Горькому (одного, бачите, мало...), пам'ятник Матросову і т. д. Це ви називаєте глузуванням із святинь?

Коли вже зайшло про осквернення національних святинь, то лише згадайте, як безкарно блюзнірствувала на пам'ятникові Шевченкові у Києві доцент, кандидат медичних наук Тельнова; як по-зłodійському вчинила наругу над могилою і прахом видатного українського полководця Івана Сірка ваша землячка – Крилова, науковий співробітник Дніпропетровського історичного музею ім. Яворницького; як 22 травня 1967 року у Києві міліція вчинила дику розправу над тими, хто прийшов до пам'ятника Шевченкові вшанувати великого поета...

« Запрет» на Шевченко! А-я то, грешным делом предполагал, что вранью может быть предел... » – квапиться з обурення Шило. Я був 22 травня 1969 року у Дніпропетровську біля пам'ятника Шевченкові, прийшов, щоб за традицією вклонитися в цей день Кобзареві. Було там і ще кілька шанувальників поета. А напроти

нас на лавочці сиділи працівники обласного КДБ. Навколо пам'ятника із ввімкнутими транзисторами, із лементом марширували дружинники, яких було більше, ніж шанувальників поета. Так пильно охороняли Кобзаря цілий вечір...

У Києві відомо не один випадок звільнення з роботи «за власним бажанням» і без нього тих, хто насмілювався 22 травня прийти до пам'ятника Шевченкові. У Дніпропетровську пішли далі: людей, які насмілилися написати про те, що відбувалося 22 травня біля пам'ятника, посилають за дроти й обстрілюють у пресі.

Ви судите найчесніших – безкорисливих ідеалістів, яких нині треба з вогнем посеред дня шукати серед метушливої маси людей, яка зайнята власними клопатами і не вірить в ніякі ідеї та ідеали. Кого ж ви протиставляєте їм – людям, які хочуть, щоб на українській землі шанували українську мову і культуру, щоб діти цього народу росли духовно здоровими, а не каліками, змушені топтати рідну мову, душу, губити національне обличчя і горбитися, аби непомітно злитися із знівельованою масою, збайдужілою до всього, крім горілки.

Виблая, маючи мабуть на меті дати приклад «інтернаціоналізму», протиставляє «злочинцям» кількох представників тієї кількомільйонної маси, яка після війни поселилася на Україні і тепер заявляє (цитую за статтею Виблаї): «На Україні я почуваюся, як вдома». Ще б пак! Навколо них панує рідна мовна стихія, їхні діти не калічать мови в чужомовних школах і садочках, для них є все – кінотеатри, книжки, газети, радіо, телебачення рідною мовою. І вони, як правило, не чують себе обтяженими моральними обов'язками щодо народу, поміж яким живуть. Навпаки, дозволяють собі благодушно покепкувати над «хохлами», а якщо в тих «хохлів» прокинеться національна гідність, тоді ці «інтернаціоналісти» показують шовіністичні зуби і гвалтують про «націоналізм». Чи має такі права і можливості українець, переселений в Росію, якщо над ним знушаються навіть на Батьківщині – на Україні?

Ось такого «героя нашого часу», «інтернаціоналіста», який чує себе на Україні «як вдома», пропонує нам за взірць Виблая. Виникає запитання: що сказав би такий герой, зачувши, що Івана Сокульського та його товаришів судили тільки за те, що вони хочуть

бачити свій народ культурним і повноправним? Якщо цей герой справді порядна людина, поспівчував би «злочинцям» і задумався б над ролею, яку йому, хоче він того чи ні, випало грати на Україні. Якщо ж це один із «ташкентців-обрусителів» (як їх називав Салтиков-Щедрін), то він сказав би: «Давить надо таких – мало мы их давили...». У першому випадку його не врятувало б російське походження, і на нього завели б «Дело номер...», як завели на киянина Олега Бахтіярова. У другому випадку ви перейшли б на його злісноміщанський шепіт і умовляли б його: «Митя, не надо, зачем же так откровенно?»

Аби очорнити гарних людей, ви не гребете нічим. Ви всі трое старанно замовчуєте прекрасні характеристики, які на вимогу прокурора надіслали зі школи, де вчився Кульчинський, і з армії, де він служив. Але одностайно повторюєте, що його батько був колись священиком і був репресований. Ех, лицеміри! Якби ваші батьки навіть складали беріївську «тройку», то на основі тільки цього я б не наважився вас характеризувати. Наскільки це огидно і аморально: спиратися на сталінські вироки проти батьків, щоб скомпрометувати перед людьми синів! Невже ж не було у нас ХХ і ХХІІ з'їздів партії, неville ж тільки для годиться поговорили тоді про «культ особи і його наслідки»?

Якщо справді думаєте, що джерело «нездорових» настроїв цього чесного хлопця у батьківському священицькому минулому, то послушайте, що написав він у тюрмі перед судом про українську пісню:

«Слухаю тебе. Роблюсь чистим, як ти, і дзвону, напоєний тобою. Ти вивела мене з хаосу пристрастей, бажань хиткого, незрозумілого і байдужого світу на світлу і ясну дорогу любови до людей, до рідної землі. Ти врятувала мою душу, серце і мозок від спустошення й виродження. Мамо моя люба! Ти перша заспівала над колискою немовляти чарівну мелодію мого краю, сповнила мене нею і наситила кожну клітину маленького тільця майбутнім полум'ям... Схиляюсь перед тобою, тату, що не дав згаснути полум'ю рідної пісні у моєму серці».

Чуєте ви, «тройка», де джерело отрути, за яким ви полюєте? О, ви мусите ненавидіти таких людей як приклад нагадування про людську чистоту, як голос сумління.

Ви злякалися кількох людей, кинутих за ґрати і позбавлених можливості говорити. Ви вдалися до замовчування, залякування і наклепів. Значить, є істина, якої ви не любите, якої боїтеся, яку хочете знищити. Щоб налякати інших, ви суворо розправилися із чесними благородними людьми. Але ви їх не перемогли, бо ПРАВДА за ними.

м. Київ

Квітень 1970 р.

МИКОЛА ПЛАХОТНЮК

2 травня

1970 року

Вчора не записав ані рядка – день народження Оксанки, люди, гамір; увечері читав цікаві речі, не до щоденника.

**3 травня,
неділя**

Але ж і доба! Нема на неї Шерлока Холмса з доктором Ватсоном...

Нас тут, очевидно, мають за цілковитих дурнів?

Вибіг за хлібом – неділя, біля нас немає, довелось на Преображенку. Вертаюсь – мене зненацька біля тролейбусу перехоплює чолов'яга:

– Пане Лесю! А я до вас!..

І – в обійми мене. Ніби ми з ним пуд солі з'їли.

Слово за слово – він Івано-Франківський, від Валентина Мороза й Іванишина, приїхав порадитись, куди йти скаржитись. У них там чорт зна що робиться – вчителя з Надвірної Скрипника звільнили з інтернату – за вечір Шевченка, у Косові відсторонили від церкви Василя Романюка – за те, що закликав колядувати на Різдво й носити народні строї, в Івано-Франківську зняли з роботи якогось доцента педінституту, – за те, що викладав українською, а у Мороза був обшук, при цьому побили Михайла Іванишина...

– Володимира?

Він збився, отетеріло крутнув головою:

– Та звісно ж... Володимира Михайловича...

І почав розповідати мені, які кепські справи у Києві, Львові, навіть у Луцьку.

При цьому ми вже йшли алеєю до нашого дому, і я почувався як нашорошений вовчик. Не в обмовці була справа – очі йому бігали, а я ж все-таки режисер, можу відрізнити чорне від білого...

Зауваживши, що я тільки слухаю й не маю наміру відповідати на його навіть ніби невинні запитання, він знітився:

– Ви мені не довіряєте? Але ж вас мусили попередити, що я приїду...

Я й на це промовчав і тільки заохотив його:

– Ну...

Тим часом алея скінчилась, я мав би повернути до дому – натомість попрямував далі, роблячи коло навколо будинку ліворуч, де крамниця.

Він добре зрозумів цей маневр і каже:

– Пане (авжеж, саме – «пане», на галицький лад!) Лесю, я не ображаюсь. Авжеж, ви режисер, людина відома, вам ці зв'язки з Україною ні до чого. (Ну не сучий син?) Може, ви б могли дати мені телефон Сахарова чи Алексєєвої, чи хоч подзвонити їм, щоб я міг комусь передати наші заяви?..

– Передайте мені. (Я вже був переконаний, що це звичайний провокатор).

– Ну, ви ж самі розумієте, я з собою не ношу...

– А де ви зупинились?

Він щось непевне пром'якав, а потім – ніби перепрошуючи:

– Ну, мені казали... я думав, що... ну, що можна буде у вас...

– Ні, у мене не можна, – уже нахабно сказав я, розуміючи, що й він розуміє, що я кажу неправду. – У мене вже живуть двоє. Вам вони ні до чого.

Далі розмова була вже ні се ні те, я сказав йому, що автобус зупиняється он там, тролейбус – трохи далі, година така, що я маю справу... гуд бай...

І все. Так він і поїхав, ображено дивлячись на мене.

Хіба, не цирк?

Але люди, яким телефонував Світличний, **поза підозрою!**

Ні. То вже в мене зайвий рефлекс. Абсолютно все ясно. Не великий труд підслухати – там або тут.

Але ж яке дурне «заведеніє»! Елементарно – знати пана по халявах!

Єдине, що правда – українець, західняк, з вимови чітко відчувається. Якби не той поспіх і не ті очиці, можна було б і вскочити.

Гумор: ні в кого не зупинився, а заяв із собою не носить. То він їх що, у камері схову залишив? Дитячий лепет.

Прокуророві УРСР
Першому секретареві ЦККПУ
т. Шелестові
Голові КДБ при Раді Міністрів
УРСР т. Нікітченкові

ЗАЯВА

26 квітня 1970 року я знаходився в селі Космач Косовського р-ну Івано-Франківської області серед багатьох десятків туристів, які приїхали подивитись на космацький Великдень з його неповторними писанками, уборами й співанками. Помітивши, що я записую великоднє богослужіння на магнітку стрічку, до мене підійшли троє невідомих, поширюючи навколо себе різкий сивушний запах. Не пред'являючи ніяких санкцій, не називаючи себе, п'яні зажадали, щоб я ішов з ними (потім виявилось, що це були директор місцевої школи і двоє працівників з Костівського райкому). Коли я відмовився, хулігани спробували вжити силу. Віруючі, яких кругом було дуже багато, обурились і закликали хуліганів до порядку. Все це відбувалося на церковній території під час свяченої пасхи. Отже, людям перешкодили здійснити забезпечені законом релігійні обряди.

29 квітня я приїхав додому. Через кілька годин до мене прийшли працівники КДБ – Пригодницький, Басистий, Бараков, Остролуцький – і «по свіжих слідах» зробили обшук. Про рівень його можна судити з того факту, що серед забраних речей опинилися «Мальви» Іваничука, дитяча казка «Кіт Мурко» Ірини Стасів. Забрали більшість книжок і журналів старих видань, незалежно від змісту, вірші Симоненка, Ліни Костенко, Вінграновського, Драча (Все що «пережило» три обшуки і аж тепер виявилось крамольним). Помітивши у записнику мого сина-першокласника слова «пістолет-маузер і 8 патронів», провінційні Шерлок-Холмси стали на повному серйозні (!) вимагати у мене пістолет і 8 патронів. Довго я доводив, що каракулі писані рукою мого сина, але до кінця, здається, так і не переконав.

На моє зауваження, що постанова про обшук дозволяє вилучати лише антирадянські твори, мені відповіли, що крім антирадянських, є право вилучати всі твори, які вважають потрібними.

Під час обшуку в моє помешкання зайшов літературний критик Володимир Іванишин. Його теж обшукали, незважаючи на протести, хоч ордеру на його обшук ніхто не давав. Потім його відпустили, а після того знову затримали на вулиці і повели в КДБ, розірвавши при цьому костюм і показавши рідкісну навіть для працівників КДБ брутальність. Сцена відбувалася на вулиці, під обурливі крики натовпу. Характерно, що за несправедливо задержаного вступилися дружинники, що проходили поряд.

Трудно перевірити, наскільки є небезпечні для влади «ідеологічні диверсії» з закордону, про які день і ніч кричить радіо. Зате я переконався на власні очі, як катастрофічно підривають авторитет влади «охоронці закону» і п'яні «кадри» з райкому, що вилучають «Мальви», шукають зброю у дитячому записнику і спричиняють вуличать бунт демонстративним ігноруванням будь-якої законності.

2 травня 1970 року.

Валентин МОРОЗ

10 травня
1970

*Пішов в ефір мій
«Вогник»:
проблеми. Іванов*

Вчора до певної міри мій день, бо ще на одній «історії» було поставлено крапку. Правда, перемога Піррова, здобув ще одного сильного ворога. Але справу довів до кінця.

Пішов в ефір мій святковий «Огонек», на весь Союз, – пішов з успіхом, з добрими побажаннями, зливою сьогоднішніх дзвінків – і з переляком редакції.

Воно все йшло на добре, і в четвер мене ошчасливили наказом, що я зарахований в штат редакції на постійну посаду (до того я був **тимчасово**). Ми випили на radoщах пляшку дуже гарного коньяку, й мені пророкували славне телевізійне майбутнє.

Ні.

Я працював над цією роботою не один місяць. Висиджував сценарій, шукав за цікавими людьми. Ідея була – не помпа, а людські долі. Важкі. Чоловік, який випередив подвиг Матросова, проте лишився живий. А потім без рук вів танк. Старий, який воював у Білорусії й розповів про ту війну відтак не за офіціозом. (Наприклад, коли сіяли – партизани – німці їх не чіпали, важливо було – хто збере хліб... Про ту курву, що кокнула (підірвала) Коха й стала Героїнею Радянського Союзу (а була звичайна Кохова курва) І таке інше. Воєначальники, солдати, вдови. Не хотілося злегковажити **ціни** перемоги. Хотілося, щоб там була Литва, Латвія, Україна, Білорусь, а не тільки «матушка Русь». Хотілося людської інтонації і **правди**.

Воно ніби й вийшло. У розпал моїх «командувань» обгорілий однорукий танкіст притис мене цурпалком до стіни в коридорі й незрозуміло блискаючи очима, сказав:

– Знаєш, Танюк, я бы тебе дал...

Мені вчулася в тому погроза, і я зрозумів, чому: вони всі хотіли висловитись, декого я знімав майже на порожню плівку, для антуражу. А це живі люди, за кожним – подвиг і кров...

– Я бы тебе дал... – повторив полковник, і мені здалося, що далі слід чекати солдатського матюка чи гіршого... – Я бы тебе дал... – Батальйон!»

Несподіваний фінал! Мені відлягло від серця: полковникові сподобалось, як я командував ними всіма – генералами й полковниками. Все було чітко.

Отож на батальйон я вже тягну.

Ні, Георгію Олександровичу, нас големи руками не візьмеш. Батальйон у мене вже є.

Зйомки були нервові, довелось пройти крізь десятки цензурних рогаток, віднікуватися, не показувати нікому матеріал у роботі, – важка справа.

Коли мене уперше ввели до зали, де сиділи маршали й адмірали (добряча сотня-дві!!!), генерали армії, полковники й герої, і сказали, що це ось режисер, він головний, він буде командувати, – вони дружно **встали** й узяти мені під козирьок! Я ахнув, але це було в них серйозно і **професійно**: начальство є начальство.

Мушу признатися, слухали вони мене унікально. Павло Іванович Батов, Соловйов-Седой зі своїм «Прощай, любимый город», Френкель з «Ой Дніпро...» Тарапунька і Штепсель (ну хіба ці двоє трохи каверзували). Десятки людей, з якими я здружився – справді чорне тіло війни, не показуха. Половину ж я сам розшукав і відібрав.

Зняли, змонтували, передивилися Художньою Радою. Цілковита підтримка. Дуже драматична вийшла передача, перемога **крізь трагізм втрат**. І ностальгія за братством, яке їх тоді єднало, а сьогоднішнє життя їм того не дає...

Нарешті дійшло до здачі Комітетові.

Приймав готову передачу Георгій Олександрович Іванов, ім'ям якого, як я зрозумів, на телебаченні лякали дітей. Після перегляду в маленькій зручній залі найвищого керівництва Іванов дав кільком висловитись. Ті були компліментарні й високо оцінили кожний номер, композицію, добір виконавців і персонажів. Підтримали концепцію, ідею, напрям. Один навіть сказав: «Вот что значит на-

Т. Ол. Іванов

стоящая театральная режиссура, Лесь Степанович не телевизионщик, он привнес сюда драму жизни, ее правду и боль...»

Не назву його, бо потім він так само чітко змінив думку **на протилежну**, коли вона розійшлась із думкою Іванова.

Далі підвівся Іванов. Пройшовся, «обмозговивая» підсумок, – пауза, в якій панувала тиша. Напевне, Сталін так тягнув паузу після перегляду фільму... Домисливши все до кінця, Іванов сказав:

– Работа прекрасная, и мы можем только поздравить и режиссера, и музыкальную редакцию с таким уровнем показа...

Ніна Нерсесівна розцвіла і відкрила рота, щоб докинути слово чи, може, подякувати, але він кинув на неї погляд, і вона промовчала.

– Тем не менее, – вів далі Іванов, – не со всем я могу согласиться. Это День Победы. Остается горький осадок. Есть сюжеты, просто влияющие на психику. Будет смотреть Политбюро, там люди немолодые, воевали. Не всякое волнение и не для всякого хорошо. Мы должны формировать положительные реакции. Не надо создавать такое настроение. Праздник есть праздник. Вы мыслите только этой передачей, а я обнимаю взглядом весь телевизионный день 9 мая. Будет перед этим минута молчания, когда мы погрузимся в память. Погрузимся, чтобы выйти из нее – к свету. Вывод: два эпизода – про Очкина с его танком и гранатой в зубах, которой подорвался тот ваш мальчишка – **снять**. И весь эпизод с Хатынью – **снять категорически**. Он у нас потом пойдет отдельно. В другой день. Это отлично сделано, но – снять. Сокращаем. А все остальное прекрасно. Поздравляю. Все. Вы свободны.

Для мене це був шок. Два епізоди, названі ним, були **стрижневі** для передачі! Можна було пожертвувати багатом іншим, якби йшлося про час. Тільки не цим. Мені ж бо йшлося про **ціну перемоги**. Він – за Корнійчуком, я – за Василем Биковим і Некрасовим...

Чисто механічно він спитав:

– Вы согласны?

І в цій паузі я сказав – неголосно, але твердо:

– Я не согласен. Я этого не сделаю.

Серед присутніх прошелестіло щось на зразок вітерця: я тільки тоді зрозумів, що з Івановим тут **не сперечаються**.

– Это... кто? – показав він на мене пальцем.

– Это – Танюк, который снял все это и которого вы поздравляли с успехом.

Я сказав це, як мені здалося, дуже витримано, але всі бачили, чого вартувала мені та витримка.

Іванов знову подумав-подумав і розпорядився:

– Всем – уйти. А вы, Танюк, оставайтесь.

І ми лишилися удвох. Хвилин зо три він розглядав мене як певний зоологічний нонсенс.

– Вы меня знаете? – спитав він, неквапно запалюючи цигарку.

– Да вот сейчас... узнаю... – відповів я йому в тон.

Ще хвилину він помовчав, не знаючи, на якій ноті вести розмову.

– Вы у нас работаете?

– Я работаю **на телевидении**.

– По договору?

– Во временном штате.

Знову затяжна пауза.

Потім він вийшов із-за столу, підійшов чомусь до екрану монітора, колупнув його. Перевірив, чи лишився на пальці пил. І заговорив – цілком миролюбиво, довірливо, майже по-батьківськи. І почав пояснювати, що він справді вперше бачить роботу такої високої якості. Що вкладено сюди колосальні кошти й людські зусилля. Що відривати від такої композиції навіть крихту – це було б пошкодження для всієї роботи. І справа не в ній. Робота блискуча, нею можна пишатися. І не в мені. А лише в тому, що я пішов **від себе**, забув про людея, які дивитимуться «Огонек». А будуть дивитися **всі**. «Я сказав про членів Політбюро. Не в них же справа. І навіть не в тому, що буде дивитися «лично Лео-

нид Ильич». Людям, що пережили війну, треба полегшити переживання про війну, вони не повинні зашоритись на тих, хто загинув, їм треба подарувати радість. Нарешті, не можна знімати й проблеми Політбюро. І це вже не ваша відповідальність – наша. Хвилини мовчання цілком вистачить. Якщо залишити все як є, вони **втомляться**. Тому **прошу вас** зняти ці два найважливіші для вас, як я зрозумів, епізоди. Хатинь і Очкіна. Я гадаю, ви мене розумієте».

Я розумів. Але щось в мені вже забетонувалося, і я не хотів його розуміти. Скільки героїчного ми читали про війну! А про німецькі концтабори і про шляхетних підпільників, які йшли в газові камери один поперед одного!.. А в очах мені була та дитяча макабрична картинка, коли свої ж таки вбивали свого – за те, що украв офіцерського пояса із зіркою (справжня шкіра!) і зварив, щоб з'їсти! Не просто вбивали – катували, мордували – зацімлювали пальці дверима й **ламали**, вбивали голки чи гвіздки під нігті! Есесівці стояли осторонь і реготали – а ці «герої» старалися... Десь на глибині в мені сиділа **моя** війна, і цього «попелу Клааса» я не міг, не мав права зректись. Принаймні, так мені вважалося.

Моє мовчання його роздратувало. Він сказав – різко, тоном наказу:

– Зробіть, як я сказав. Інакше це зробимо ми – без вас. Зробимо гірше, бо ми **змушені** це зробити. Тому краще зробіть ви. Все. Словом, подумайте, як вийти з цього положення – звичайно, не пошкодивши всього задуму. Щоб не погіршити передачу.

Тон був наприкінці знову лагідний.

Я пообіцяв подумати і вирішити.

Це було 6-го, а 7-го видали наказ про моє зарахування у штат на постійну роботу.

8-го моє начальство ніяк не могло розшукати Іванова, його викликали кудись нагору. Але він був переконаний, що його наказ – закон.

І я **під свій страх і ризик** довів справу до кінця: зняв **два інші** прохідні епізоди (йшлося ж і про скорочення ефірно-

го часу), а Хатинь з Очкіним – залишив. Ми конфліктували з начальницею майже до ефіру. Домовились на тому, що її цього дня на роботі **не було...** (У неї була складна ситуація – Іванов розпорядився видати наказ про моє зарахування до штату на постійно – отже, ми з ним знайшли спільну мову?)

Все пішло в ефір **так, як я хотів**. Оператори й електрики жбурляли мене вгору як м'ячика. Додому мене везли на машині, повній квітів.

Вчора.

(Проте Фіма-оператор прощався зі мною як з покійником).

А сьогодні мені переказали, Іванов був лютий і кричав, що звільняє нашу начальницю. Йому пояснили, вона – хворіла, і передачі не бачила, ні позавчора, ні в ефірі... Може, вам покликати Танюка?

– Не надо! –

Приймаю сьогодні поздоровлення. Дзвонили і мої герої – Батов, полковники, партизани. Дзвонив обгорілий танкіст, який вирішив, що мені можна дати батальйон.

Отож батальйон у мене вже є.

Ну і чорт з вами всіма! Нам своє робить.

P. S.

Був ще один скандал – позаяк дійшло до Леніна.

Навколо Лебедева-Кумача.

Я **відмовився** штампувати «лажу» – «Вставай, страна огромная!» за яку Л.-К.-ч одержав Сталінську премію. Насправді написав Олександр Бодє, вчитель з Рибінська, і послав її Лебедеву-Кумачу. Той не посоромився привласнити.

Таке ж було і з піснею «У самовара я и моя Маша» – Лебедев-Кумач привласнив чужу, автор її Фаїна Квятковська, до війни жила в Польщі. Зараз вона звернулась до юристів, але...

Були ще «Братья Покрасс», яких влучно охрестили «Братья покрасть»...

**Вівторок,
12 травня**

Був на ЦТ. Востаннє? Позаяк переказали мені буцім-то вказівку Іванова: «Снять все передачи Танюка, забрать пропуск и на ЦТ больше не пускать».

«Не пуцать». «Ты этого хотел, Жорж Данден».

Треба сприйняти цей новий, як кажуть львів'яни, «бздур» – спокійно. Єдине, – жаль, не заплачать тепер гонорар ні за сценарій, ні за постановку. А це ж все-таки **три місяці праці**.

Іноді треба їздити на таксі. Можна дізнатися чимало нового.

Поспішав з Останкіно на радіо й мусив схопити машину. Підсів ще один хлопчина, оператор: знімав чи знімає щось там за Шатровим. Розговорилися: побиває Шатров Сталіна Леніним – чи пече йому «попіл Клааса»? Тут і вліз у розмову небалакучий таксист:

– Да ваш Мишка Шатров пишет о Ленине не из классовой солидарности! Из национальной!

— ?

– Объясню. Я в ИМЭЛ работал, мужика одного возил: партийный, но из хозяйственников. ИМЭЛ – это не «имэя тебя в виду», а – институт у их есть такой – И – «Маркс-Энгельс-Ленин», там все про них собрано, за все годы: диссертации, консультации, революции, контрибуции. Так этот мужик – по-пьянке, видимо, – раз и говорит: «Наши-то все – Лениным клянутся. А жидов – Радека, Троцкого, Зинов'єва с Каменевым – поливают! А ведь у самого-то Ленина дед – еврей был, из Житомира! И фамилия ему – Бланк!

Уеззнаючи оператор запротестував: дід Леніна справді Бланк, Олександр Дмитрович, відомий лікар. Але він був дворянин – євреям дворянського чину присудити не могли. «Так что у вашего мужика осечка получается...»

Таксист мотнув головою:

– Никакой осечки. Я расспросил подробно. Этот ленинский Бланк был выкрест, и звали его при рождении

Цю річа Леніна

Израиль Мойшевич или Мошкович. Шел он поступать в Петербург в медицинскую академию, туда жидов не берут, – пришлось выкреститься. Потом он в полиции служил, стучал, наверное, остсюда и дворянство. Да вы у своего Шатрова спросите, они друг про дружку все знают. Оттого и старается.

Ось як тлумачить великий російський народ трудовий Ленінову біографію.

Та й це – нове за інтонацією: «...партийный, но из хозяйственников». Нове й те, що світлий образ Леніна для таксиста відразу побляк, коли з'ясувалося, що він – «не з щирих росіян». Калмицьку кров він йому ще б сяк-так пробачив...

Ленін, Сталін, Маркс, Троцький, Хрущов, Брежнев. Крива біжить донизу. Інфляція легенди. Про Леніна ще не було анекдотів. Про Сталіна були стримані, іноді на підсвідоме возвеличення. Хрущов уже пішов на мідні копійки. Про Брежнева й геронтологію – без задачі...

Реалізм робить свою роботу?

Телефонувати: Київ, Березину Еф. Иос.
224-11-00 + Б-4-50-50 По срочному (Штепсель)

Р. С. Дзвонив. Він просто зайшовся компліментами зі мною їм було так цікаво працювати!– набалакав, що й не доберу, де правда, а де ні.

Але цікаве інше. Він підтвердив, що історія із вилученими з моєї програми «Лады» з Вад. Мулерманом – не анекдот. Виявляється, пісню зняв зі зйомок сам **Іванов** (!) [А мені редакція – що то Мулерман захворів. І відмовився приїхати на зйомку!] Чому зняв? Йому вдалось **неможливим** для поширення слова «Нам столетье не преграда!..» Мовляв, в річницю «столетия Ленина» это звучит двусмысленно!»

Мабуть, Єфим Йосипович знає все з першоджерелами від самого Вадима?

Але хіба не ідіоти наші начальники?

У мене була інша версія – в передачі було багато єврейських прізвищ, а Іванову це не сподобалось.

Але «нам столетье не преграда» – це клас!

* * *

Мій лист до
Танаги

Дорогой Борис Александрович!

Как Вы смотрите на то, чтобы «Горе от ума» началось работаться в октябре и вышло к Новому году (если получится, то раньше)? В августе я хочу отдохнуть (а в июле заканчиваю съемки двухсерийной телепьесы о Бетховене), в сентябре я бы закончил монтаж пленки, и в октябре начал бы работу у Вас. Разумеется, всю предварительную работу над спектаклем (макет, костюмы, распределение и др.) можно сделать и раньше.

Кстати, о «Жаворонке» Ануя разговор возник всерьез или предварительно? Я ведь человек на работу жадный, и мог бы совместить эти две работы; есть у меня один парень, который мог бы быть ассистентом по «Жаворонку» и работать параллельно со мной, а выпускал бы я (скажем, через месяц после «Горя от ума»). Фамилия этого парня – Бутенко, он – дипломат Киевского театрального института, это была бы его в некотором роде дипломная практика. Сейчас он у Завадского на практике, ведет с Ю. А. переговоры о «Балаганчике» и «Незнакомке» Блока (спектакль в фойе). А по распределению это можно было бы сделать так, чтобы были параллельные репетиции. Или – это слишком много для одного раза? Смотрите, не церемоньтесь, и напишите мне все, как думаете – с точки зрения того, как это нужно **Вам**. Если бы возник вариант с двумя пьесами, на «Жаворонка» я бы пригласил художником Свету Ставцеву (помните, она была главн. Худ. Красноярского ТЮЗа (а «Горе от ума» мы бы сделали с Юрой Туром). А если одно «Горе», то мне еще не совсем ясно, кто художник; Юра Тур – это очень хорошо, мы с ним дружны и сработались на «Малыше», но за Ставцевой то преимущество, что она все время рядом, и можно поработать побольше и кропотливей. Но это все – **варианты**, я ни на чем пока не настаиваю **категорически**; давайте посоветуемся.

Теперь еще вопрос: переводы этих пьес – существуют (белорусские)? С «Горем» на белорусском языке я бы хотел познакомиться пораньше – тут для меня важно звучание **стиха**. Или переводы будут только делаться? Тогда – интересно, какой вариант пьесы берется для перевода? – их ведь было до чертиков. У меня много

текстов, в том числе и фальсифицированных, сделанных «под Грибоедова» и введенных в настоящий текст.

Напишите мне, когда театр (и где) гастролирует, когда Вы идете в отпуск, когда открываете сезон. И вообще – каковы Ваши планы (до моих предложений – и с моими вариантами).

Большой Вам привет от Нелли, а также от Галины Ивановой из ЦДТ, приехавшей к нам на премьеру. Она вспоминает о своем визите в Ваш театр с большим воодушевлением. Кстати, ЦДТ возвратился сейчас из Нюрнберга, где в целом имел успех, и, в частности, покорила всех там Иванова.

В Москве – сплошная театральная пауза, за исключением нескольких премьер («Чайка» в «Современнике» и др.) – смотреть почти нечего. Зато следующий сезон обещает быть интереснее.

Всего доброго, Борис Александрович. Привет Петрусю Макалю и Гале, Артуру Витальевичу и всем, кто меня помнит

Ваш

Лесь Танюк

Вторник, 12/V – 1970

На пам'ять про того таксиста:

У нього ще одна була фраза, яку варто записати; я запи-
тав його, як він сам до всього того ставиться.

– ИМЭЛ я их всех в виду! – скаламбуривав він на про-
щання.

Конспективно, – бо нема часу.

Все навпаки! Григорянц лишили у спокої, а до мене ставлення як до фаворита (відважився сперечатися із самим Івановим, після чого його зарахували у штат!) Знімаю Куліша, знімаю Бетховена – бурхливо й авантюрно: треба встигнути зробити якнайбільше, доки фаворитство не розсипалося і доки не приїхав справжній Ревізор...

Але смішно!

Між тим веду переговори з Театром Станіславського.

Бобильов виявився симпатичною людиною і лише зовні

**П'ятниця,
15 травня**

*Фортунна
повертається
обличчям до
мене*

Охлопков –
Стаценко –
Куба

скидається на провінціала. Є від нього враження як від людини моральної.

Сьогодні сиділи у мого нового знайомого генерала Стаценка. Він приятель Владлена Махлянкіна, і його пориває писати п'єси. Зокрема, щось «документальне» про Кубу: криза, Хрущов – Кеннеді, ракети – війна, У Тан... Розповідь його унікально правдива, деталі – просто шокуючі правдою. До того ж виявилось, що він небайдужий до українського, високої думки про Олесь Гончара, знає Ірину Вільде.

Колись Стаценко високо злетів, але на тій Кубі погорів: висунули на звання Героя Рад. Союзу, а перед тим ледве не засудили до розстрілу (осмілився не послухатися наказу Кремля). Він вважає, що **відвернув світову війну...** Бо всі тоді, починаючи від Мікояна, умили руки...

А в театрі Стаценко – прихильник Охлопкова. Сьогодні й нагода була згадати Миколу Павловича, йому виповнилося б 70, про нього стаття у «Комсомолці» – власне, не стаття, – його, Охлопкова, тексти, – з книги, яку готують в «Искусстве».

Охлопков – пристрасть театру, «веду исчисление этого особого времени от Октября», – «художник, пробужденный набатом революции»: і це не слова. Він спрвді був масштабний чоловік («То, что Пушкин относил к необходимым драматическому писателю качествам: «Философия, государственные мысли историка, догадливость, живость воображения, никакого предрассудка любимой мысли» – нужно и режисеру»). Стаценко й хотів би відновлення **такого театру**, – як у Гоголя сказано – «вдруг стало видимо во все концы света». І мені, вважає генерал у відставці (десь він викладає в академії, після немилості: на глибині душі брежневською добою незадоволений, Брежнев – не Охлопков...), який зробив «такой эпический, с таким охватом «Огонек», а до этого были «Сказки Пушкина»; да я ведь видел и ваше «Гусиное перо»!, сам Бог велів «работать в охлопковском стиле». Звідси ідея – чому б

мені не повести переговори з Театром Советской Армии, «Леня Хейфец режиссер ничего, но типичный хлюпик, может жить только на волне – сам волны не делает»...

Ні, з мене Охлопкова не вийде, не та доба, і до героїки я не надаюсь. Переконавав його, що в мене все-таки скептичний розум, і героїку я найчастіше сприймаю як комплекс неповноцінності, як пародію на темперамент. Згоден з ним щодо масштабності, щодо епосу – але вони не конче героїка.

Між тим публікація в «Комс. правді» – справді цікава: мине час, і Охлопков стане такою ж далекою історією, як Мейєрхольд, блідою копією якого він був (інший час! інша публіка! інші установки!). Равенських, Охлопков – це вже інша генерація... Курбас і Мейєрхольд, Ейзенштейн, Довженко, Пудовкін – набагато вищий клас, хоч їм і довелося покласти суперзусилля на «сотрясеніє воздуха».

Колись і я вірив у словосполучення «монументальний театр», – Рудницький посіяв у мені сумнів, а далі я й сам переконався, що великі маси й грандіозні баталії – плакат, що минулися часи **армій і дивізій**, пора й углиб. Напевне, бувають в історії здвиги, коли вся нація, увесь народ приходять у рух, коли плинуть материки й виходять з берегів ріки, але це виняткові, ексцесні періоди, істина ж – у тиші й зосередженості... Драма Охлопкова була, як на мене, саме в неможливості цього зосередження, від нього вимагали тільки **масштабу**, та й був він таким велетнем, і було його **багато**. Але «Іркутська історія», але «Гамлет» – проби **цілком іншої** реальності.

У цій статті трохи дратує його іронія, за якої акторський «полушепот» – «а зритель – мирно дремлет»; погано, коли будить його лише «крик» і «неистовство».

Для професійного режисера важлива теза Охлопкова про симфонізм режисури, симфонізм вистави. І тут Охлопков ажніяк не «кондовий»: «Как прекрасно, когда бурный порыв сменяется нежнейшим легким анданте»... «Единое литье всех искусств» – найкращий «фон для актера».

Начитавшись Охлопкова, Стаценко пропонує на сцені **два пароплави**, океан, відразу Кремль і Білий Дім, Секретар ЦК – і Президент, народи і солдати. Важко пояснити генералові, що це не театр військових дій, не фільм з пейзажами до і після битв, – бо що робити в такому **бойовищі** режисерові? Сюди подавай полководця, – як мінімум.

Втім, Курбас у «Джimmy Хіггінсі» не марно вводив кіно на театральну сцену, це теж була проба розширення масштабу, постановка проблеми «на глобус». Кінчає Охлопков спогадом про масове дійство 1921 року. Нехай вважають, що я помиляюсь, але це **не спогад про майбутнє**. Площадність карнавалу – це одне, а першотравнева демонстрація – інше. У демонстрації все-таки маленьке, обмежене коріння, за цим немає **вікопмної** традиції. Тому Різдво чи Паска можуть стати колись грандіозними виставами, а політичні демонстрації – ні. Для Охлопкова це тільки «езда в незнаемое». Я ж гадаю, майбутній театр можливий **виключно** через пізнання старожитностей, через глибинне занурення у **вічність**, поза примхами «быстроменяющейся современности».

Помиляюсь? Чи просто на мій театр так дуже впливає **література**, процес **психологічного** вживання людини в людину? А тоді це діалог, спроба **перетворити** партнера, людський дует і полілог. Власне, й монолог на театрі є лише форма спілкування «душі з душею».

Не хотів би модифікації театру до рівня спорту (стадіон) чи військового параду. Ще коли гусарські виїзди були кінні, коли мчали карети з лакеями на зап'ястях, все несло характер карнавалу, свята; теперішні танки й ракети не викликають симпатій, це відверта показуха. Навіть якщо ці ракети – фанерні.

А може й у тому суть, що відчуваєш – фанеру?

Н. П. ОХЛОПКОВ

ТЕАТР – ЕЗДА В НЕЗНАЕМОЕ

Сегодня исполняется 70 лет со дня рождения выдающегося мастера сцены, народного артиста СССР Николая Павловича Охлопкова. Он был страстным пропагандистом героического искусства. Много лет руководил Московским театром имени В. Маяковского. Кинозрители знали и любили его прекрасные работы в кино: рабочего Василия в фильмах «Ленин в Октябре» и «Ленин в 1918 году», комиссара Воробьева в «Повести о настоящем человеке», Батманова в «Далеко от Москвы».

Н.П. Охлопков оставил после себя книгу, в которой подытожил свои творческие искания и выразил свое художественное мировоззрение. Мы публикуем отрывок из этой книги, готовящейся к печати в издательстве «Искусство».

Вероятно, я не взялся бы писать книгу, если бы не надежда высказать все, то накопилось в душе.

За свою жизнь я написал немало статей, но думаю, что ни в одной из них не сумел сказать главного. Нередко главное ускользало за частными сиюминутными задачами, которые тоже нуждались в разрешении. Что хотелось сказать в книге? Более всего о том, насколько удалось мне выполнить то, что считал своим назначением, ради чего я прожил жизнь.

Наше время – время глубокого анализа и размышлений, я веду исчисление этого особого времени от Октября. Художник, пробужденный набатом революции, принял как главную задачу всей своей жизни: открыть глубочайшие закономерности человеческого бытия, осветить своим факелом жизнь. Я хотел бы, чтобы в книге, которую я напишу, отпечатались суть моего мироощуще-

ния. Мерило чуткости художника – умение отразить те моменты, которые принадлежат к сфере философии, истории и политики, то есть к жизни народа в целом. То, что Пушкин относил к необходимым драматическому писателю качествам: «Философия, государственные мысли историка, догадливость, живость воображения, никакого предрассудка любимой мысли», – нужно и режиссеру. Не сухая умозрительность, не поверхностная тенденциозность, а живая чуткость, даже боль художественных ощущений, от которых надо идти и идти к философским глубинам. Таким входит в историю художник, глубина его мировоззрения выражается в самом его творчестве

Художник должен отразить время, отразить эпоху: с этим мы, ровесники XX века, вступали в жизнь, начинали свою деятельность. Это ощущение неуклонно и неукоснительно вело к тому, что и круг выразительных средств искусства для нас ширился, раздвигался, перед художником открывались новые перспективы мастерства, новые возможности выразить мир и человека. Как у Гоголя говорится – вдруг стало видимо во все концы света. Я понял и поверил навсегда, что небывалая еще пора исканий настала для всех нас, и был счастлив этим как художник и человек.

Моей верой был театр, идущий от народных истоков, не оторванных от жизни, питающийся самой жизнью, идеями, мечтами, интересами народа.

Я поверил в силу театра, служащего не узкоэстетским вкусам, а жизни общества, интересам и целям народа. Я захотел отразить в своем творчестве человека в сфере более широкой, чем его частный, замкнутый мир, к которому привела театр каменно-психологическая бытовая пьеса. На этом основывались все или большинство моих опытов и поисков – удачны они или неудачны – не мне судить.

Найти убедительные и живые художественные средства для того, чтобы показать человека во всем его величии, – вот к чему я шел. Шел рядом с большими художниками – Мейерхольдом, Эйзенштейном, Довженко, Пудовкиным, Диким, В. Вишневским, Р. Симоновым. Поэтический театр не случайно расцвел в годы революции: он питал мысль, активировал волю, обогащал духовную жизнь, давал возможность набрать высоту.

Не отрицая, не опровергая других путей в искусстве театра, я воюю за тот театр, который близок мне, театр монументальный, театр, выражающий душу народную, судьбы народа. Возможен ли такой театр? Да! Мысль о создании такого театра вдохновляла меня всегда; я растил в актерах ростки искусства такого театра, и думал о принципах режиссуры, о сценических площадках театра монументальных форм.

Я уверен, что театр, где зритель и актер отделены один от другого, если хотите, лишен настоящей атмосферы искусства. Искусство должно сблизять, объединять людей: художник вступает в творческий контакт со зрителем, а не отгораживается от него.

... Однажды мы собирались в театре имени Маяковского для беседы, которой я ждал очень давно: напротив меня стоял архитектор Б. Мезенцев, он внимательно рассматривал, изучал проект нового театра, сделанный мной, архитектором В. Быковым и инженером И. Мальциным. Он отмечал его положительные стороны, его недостатки и достоинства. Ему нравилась идея.

«Не будет ли это слишком нерасчетливой тратой места и актерских сил, ведь мы знаем предел актера?» – спрашивает кто-то из присутствующих.

Вопрос, как говорится, висит в воздухе, он назрел. Мы тогда привыкли к камерным измерениям, без них – ни шагу. Только бы поставить актеров друг подле друга, пусть они тихим полупшепотом объясняются друг с другом, а зритель – мирно дремлет, услышав первую же реплику героев. Режиссера тянуло к бытовым ситуациям и бытовым конфликтам, в которых ни поэтического обобщения, ни фантазии, ни настоящего драматического действия не было, все это дремало, а порох театра отсыревал. Для такого театра все лишь бы помельче, поменьше, потише, попроще.

Но дело-то в том, что не все в искусстве в таком положении и не все театры в таком состоянии. Есть большие силы в театре, большие богатства души, таланта, как среди молодежи, так и в среде старой гвардии. Режиссер ищет – и может найти жизнь во всем мире спектакля, мире театра. Нет, не для того, чтобы «затирать» актера, пришел в театр режиссер: он поможет актеру стать сильнее, глубже, активнее.

Предел сил актера, по-моему, так сужен, что вряд ли можно говорить, что мы знаем их истинный предел.

Чувства актера на сцене проверяются симфонией, ибо спектакль – это симфония, симфония чувств, мыслей, образов. В симфонии многообразие тем, мыслей, партий. Сложность красок: есть форте и фортиссимо, есть тончайшие анданте и скерцо, пиччикато. Как прекрасно, когда бурный порыв сменяется нежнейшим легким анданте. Но представьте себе только одни анданте на протяжении всей симфонии, только пианиссимо. Разнообразие красок, глубина звука нужны для выражения мысли, сложных образов. Тут многообразие выразительных сил свойственно театру, он синтетичен, и это обстоятельство не унижает актера и никуда его не отодвигает. Напротив – единое литье всех искусств, входящих в искусство театра, рельефнее подает актера, ибо создает для него живой фон, а не мертвящий бутафорский антураж. Как многообразны краски жизни вокруг человека, так многообразна должна быть среда, в которой живет актер. Художественно, выразительно многообразна. Этой целостностью может быть передана большая идея.

Сложное, большое, действительно идейное искусство – режиссура. Актера должен воспитывать не педагог-нянька, ведущая его за руку, а педагог-художник, верящий в могущество театра. Я проверял силу актера еще совсем молодым, когда ставил спектакли в Реалистическом театре – «Разбег», «Мать», «Железный поток», «Аристократы», – я верил в его силы и потом, когда стал руководить театром имени Маяковского. Здесь я тоже пробовал, делал как бы эскизы моего будущего, чаемого театра, ставя «Сыновей трех рек», «Молодую гвардию», «Гостиницу Астория», «Гамлета», «Медю». Я вывел актера в зал, и он не стал от этого хуже, мельче. Мной движет не пустое тщеславие, а желание сделать свой театр выражением искусства, которое стремится не только отражать, но и преобразовывать жизнь...

Я верю в актера. Не люблю, когда говорят, что актер не может сравниться в своем развитии с современными физиками или геологами. Что за сопоставление? Актер в своем искусстве может сделать такие открытия для человека, которые не менее важны для человечества, чем технические или промышленные открытия.

Но если и бывают повертия, во время которых актеры «выцветают» и их самостоятельность в творчестве понижается, то виноват тот, кто видит в актере безгласного исполнителя и культивирует педагогический принцип, при котором актер не должен знать ничего о роли, даже самую роль, а только выполнять извлеченные из ситуации физические действия.

Я актер, сыграл много ролей и знаю, что лучшая педагогика для актера – доверие к его самостоятельности, к его умению преследовать трудные и высокие цели.

Мы много говорим о правде в искусстве. Иногда под этим скрывается бескрылый натурализм. Иногда пустая тенденциозность, декларативность, болтовня. И это при душевной узости и обывательском взгляде на мир. Но для того чтобы открыть правду и выразить ее, нужны широкий мир актера, широкий мир режиссера, культура зрителя. Все это возможно только при новых общественных отношениях...

Детство. Юность. Вспоминаю, как я выхожу на площадь, под легкой метелью в тонком спортивном костюме.

Вместе с товарищами, такими же двадцатилетними, дирижирую огромной толпой, кавалерией, пехотой. Мы ставим массовое действо в 1921 году, сразу после освобождения Сибири от колчаковцев и интервентов.

Что нас привело к площади? Вера в жизненную реальную силу театра, а это означает, что он вмешивается в жизнь, в политику, в реальность борьбы. Помогает человеку осознать себя и услышать те силы, которые движут жизнью. Для этого искали театр на площади, вели его к народу, оставаясь поэтически настроенными художниками, романтиками в душе.

Художник всегда находится в процессе исканий: искания – самое его творчество, искания – ход его мысли, искания – вся его жизнь. Найти то, что еще не выражено, не воплощено: в этом движение искусства. Точно сформулировал это Маяковский: поэзия вся – езда в незнаемое. Если нет у него беспокойной, тревожной, никогда не утоляемой жажды неустанно идти в неизведанных направлениях – нет искусства. Я не помню момента, чтобы живой художник остановился на найденном – и не угас, не остановился

как художник. Находились умники, призывающие: все открыто, вот готовые образцы, учитесь по ним. Но примерно в то же время я записывал в своем дневнике: «Правду жду, истину ищу!» Я хотел высказать в искусстве правду о жизни человека, о его призвании, о его силах, о том великом свершении, которым была наша революция, и о том, что делали, внося свои силы в строительство новой жизни, художники советского общества.

«Комс. правда», 15 мая 1970

**Субота,
16 травня**

Отый, що «від Мороза», котрий «пане Лесю!» – справді пшик. Ніхто його до мене не посилав. Був би я ідіотом, якби дав йому телефони С. чи А! Нема сумніву, що він (вони) їх знають, але тоді це була б **рекомендація!**

І все одно: якщо їхні шашні робляться так примітивно, на який успіх вони можуть розраховувати? Чи й тут є глибший задум: відволікти **примітивним**, аби підсунути щось **складніше?** То чекаймо фокусів?

Мих. Грушевський

Читаю «Вибрані праці» М.Г(рушевського). Набрів на сторінки, де він розповідає, як «большевики запальними стрільнями розстріляли» їхній фамільний дім у Києві. Муравйов задалегідь продумав «операцію»! Згоріли бібліотека, рукописи, листування, колекція килимів, посуд, меблі, малюнки, порцеляна. Згорів рукопис книжки «На порозі нової України».

Ось і списуй потім на «стихію революції». Так продумано горіла й бібліотека в Києві. Так нищать рукописи Ахматової в руках у Горбаневської, так палять церкви, так розбили бюст Миколи Куліша у тринадцятій кімнаті в КТМ. Як правило, це завжди – артпідготовка перед атакою; розвідка боєм нової різні, нових покосів. Справді, щоб знищити націю, не конче вводити у країну чужу армію. Треба знищити її культуру. У гіршому випадку «На такому уровне и оставайтесь» – Остап Вишня про «російського посла» Морозова...

О примхлива сутінкова жіноча душа! Вчора телефонував до пані Орісі, і вона розчулено говорила зі мною суцільними компліментами, зате вже лаяла Івана Олексійовича (не заходить, я йому потрібна тільки як «передаточний пункт для книжок, куплених у «Сяйві») та Ірину Дмитрівну («я дружила з нею двадцять років, а вона виявилась такою!..») плюс негарні епітети; недобрі натяки на «службу» Авдієвої – о Господи, коли то все скінчиться?). А коли сьогодні увечері я додзвонився до Івана, він зі свого боку м'яко попросив мене «не звертати уваги на зміни настрою Ірини Іванівни» – то вона вас із Неллею боготворить, а то – клене на чім світ стоїть. Треба частіше сюди приїздити. Після чого я вже сам вирішив переговорити з Авдієвою; вона не хотіла вдаватися в подробиці, але сказала, що у них з Іриною Іванівною «повний розрив»: після того, що вона мені наговорила про Льоню Плюща...

Ця неврівноваженість – звичайно ж, наслідок її непевності. День на день у пані Орісі не приходиться – сьогодні вона героїня, а завтра – суцільний переполох у підпіллі...

Переговори з обласним театром. Боря Поюровський переконаний, що треба погоджуватись на пропозицію Тартаковського і йти до нього головним. За що люблю Бориса Михайловича – то це за оптимізм. Лишилося вмовити Ротшильда – «а в остальном, прекрасная маркиза, все хорошо, все хорошо!»

Мабуть, цього року все скінчиться Білорусією. Хоч після мого конфлікту з Івановим були про мене розмови і в кількох московських театрах.

Світличний вважає, я марно гайную час – треба сідати й перекладати Шекспіра, видання заплановане. «Тараса на Парнасі» він передав Кочурові.

**Неділя,
17 травня
1970 року.**

*У п. Орісі
змінюється настрій*

**Середа,
20 травня**

З того, що не увійшло в «Огонек», я «зліпив» ще одну передачу – «Наша песня боевая». Вийшла доволі цілісна презентація ліричної пісні війни, на зразок того польського фільму, який мене так було захопив. Вдалося зробити стрічку в певному стилі, і цей головний здобуток – мій; переконався, що телебачення **може** бути мистецтвом. Тому легше мені йде Бетховен. Тоді як з Кулішем важче: навіть у Буркова є «театр», себто «видима гра». А має бути гра невидима, тонша.

Невеличкий грім: Дейч-Бетховен-Володя Чернявський...

* * *

*Лесь Вія
Танагі*

*Дорогой Лесь Степанович!
Начало работы в октябре нас устраивает. О сроке выпуска, вероятно, сейчас трудно говорить точно. Может быть, мы пока условимся о двух вариантах – конец декабря или после каникул в январе? Раньше вряд ли успеют цеха. Ведь «Горе от ума» массовая «костюмная» пьеса. (О «Жаворонке» будем рассуждать в Минске, когда Вы здесь окажетесь) (Две такого плана и объема пьесы нам сразу не под силу).*

Ни я, ни Артур Витальевич не против приглашения Светы Ставцевой, но нам бы хотелось не обижать Юру Тура. Я с ним еще не говорил определено, так как не мог назвать пьесу для его работы. В ближайшие дни название будет определено, и мы ответим Вам. Но сам Юра давно горит желанием оформить «Горе от ума». У нас возникали конфликты с Министерством из-за молодых режиссеров-выпускников Белорусского института, поэтому приглашение на дипломную практику из другой республики в данный период нежелательно.

Перевод Вам высылаем. Просим сообщить о Вашем отношении к нему. П. М. Макаль считает, что в нем нужно подчистить некоторые слова.

В первой декаде июня мы едем на прибалтийский фестиваль детских театров в Таллин. Потом – гастроль по республике до 12 июля и отпуск. С середины августа я начну репетировать пьесу Мавзона о комсомольцах-подпольщиках Витебска к юбилею комсомола Белоруссии. Надеюсь выпустить в конце сентября.

Одновременно со мной наш новый молодой режиссер Тарасова будет работать над «Пеппи – длинный чулок». Выпуск предполагаем в середине октября.

После выпуска моего спектакля, надеюсь, можно будет начать работу над «Горем».

После выпуска «Горя» думаем выпускать «Нестерку». Кажется, я отрапортовал Вам по всем вопросам.

Сердечный привет Неле.

Передайте мой поклон и Гале Ивановой. Я сожалею, что мне не удалось узнать ее ближе.

Вас мы все помним и ждем.

Когда Вы сможете выслать наметки по распределению ролей? Там, где Вам окажется затруднительно, прошу сообщить о решении образа.

Привет от всего коллектива

Ваш Б. Ганаго.

Сьогодні я, нарешті, послав обіцяне Йосифу Конфорті у Софію: Мейєрхольд, Вахтангов, деяку пресу. **Четвер, 21 травня**

Нелочка пише про Курбаса, і виходить у неї надзвичайно цікаво, на інтуїтивному рівні вона здогадується до такого, чого не знайдеш у газетах чи «стенограмах». Частиною свого «я» вона ніби живе у тому часі і пише від «я в запропонованих обставинах». І мені тоді лишається тільки скорегувати чисто режисерську технологію, себто, те, що може пережити **лише режисер**, і саме в процесі роботи з актором, драматургом, композитором.

Найцікавіше, що потім ці «здогадки» (прозоріння!) **знаходять** підкріплення! Так, сьогодні я читав «самвидав» – Геночка Пархоменко дав три лекції Штейнера. І що ж? Окремі

Нелля –
Курбас

фрази **молодого** Курбаса – просто **цитати** з Штейнера! Отам, де про собак, про жертвність...

Коли Нелля це зауважила, я не зразу повірив. Але справді, справді – дуже близько!

Отож фраза з Курбасового щоденника про Ед. Шюре і Штейнера – не випадковість! І те, що стверджувала (стверджує!) Авдієва – так само! Треба ще і ще говорити – з пані Орисею, з Ігнатовичем – більше нікому все те згадати. Романенко чи Сердюк – натури грубіші, як і Степан Бондарчук чи та ж Самійленко.

Хочу взятися за Курбаса й німців; у Неллі німці не викликають захвату, вона з експресіонізмом не приятелює. Він віддає їй політикою і публіцистикою.

Наче й не сентиментальний – а обдало теплом після розмови з Іваном, коли бачились востаннє; він скаржився, що часта зміна тиску погіршує йому зір, ніби пелена перед очима. Катаракта як у Дейча? Чи забагато читає, і треба хоч іноді – відпочивати? Щось подібного у Неллі, – втома і спазми головних судин, а все разом – до погіршення зору. Треба міняти цей клятий режим – він нас доконає.

**П'ятниця,
22 травня**

*Німці у Києві:
з розповіді
Гамсахурдіа*

Константин Романович Гамсахурдіа навчив мене робити палітурки й розповідав «про славне минуле». Треба буде записати його оповідь про те, як німці розстріляли хворих Кирилівської лікарні. Власне, розстріляли потім лікарів, а спочатку – отруїли у машинах-душогубках **до півтисячі хворих**. Потруїли – і заковували там же, в саду, біля палат.

Розповідь про нашого діла Миколу Юлієвича, який за місяць – два перед арештом **розвівся** з бабою Аделею (юрист! усе знав або передчував), щоб її і дітей **не зачепило**. І вони вижили, хоч фактично були «дети врага народу»...

Розповідь про те, як заарештували Степана Самійловича, – уперше, як «мішечника», коли він порушив комен-

дантський наказ і намагався привезти з села продукти. Двічі йому це вдалося (до речі, на отій моїй педальній машині, переробленій у візок), а на третій спробі патруль його схопив. Тільки мамине втручання, **як дочки розстріляного більшовиками** німця, врятувало батька, історія, про яку мої старі не говорили ніколи.

А коли арештували вдруге, це було серйозніше – ніби запідозрили й зв'язках з підпільниками, десь там проскочило у «списах» його прізвище. Тоді він просидів два місяці. І чудом вирвався – знову ж таки, вважав Гамсахурдіа, зусиллями мами. Якби не її німецька мова і не дідове прізвище, не писав би я сьогодні ці щоденники...

До вчорашнього запису: батькове прізвище не Танюк, а Тонюк. Його батько – Тонюк Самуїл Кузьмович, його мати Тонюк Параска Кипріянівна.

У першодокументі – Стефан Тонюк. Звідси й ота «плутанина» – Стеф Антонюк, яка щасливо «вилучила» його зі «списку», бо шукали Антонюка...

Брат-американець – Теодор Тонюк, і дружина його – Розалія.

23 травня – день народження мами: 1902.

Зустрів чорного як ніч Семена Львовича Лунгіна, який ошелешив мене новиною – поховали Іллю Нусінова. Він помер 19 травня у відкритому морі, десь біля Норвегії. Смерть нагла й неояснима – зупинка серця.

Сталось це на військовому кораблі, флотське керівництво запросило їх у круїз (як авторів фільму «Мічман Панін») – від Сєвероморська через Європу – до Одеси. Третя доба вояжу стала для Іллі фатальною. Корабель повернувся у наші води, труну опустили на невеличкий катер, морський салют – військова шана – і далі Семен на військовому літаку доправив труну до Москви. Я цілий тиждень жив як затворник і нічого цього не знав.

**Субота,
23 травня**

*Тонюк, а не
Панюк*

Це була прекрасна людина, талант, розум, дотепність, активна реакція на життя. З Лунгіним вони були пара, окремо їх не можна уявити.

Товариш Копелєва, Віктора Некрасова, Саші Галича, Пінського...

Разом були вони – вдвох – як один –
Елька Нусінов і Сима Лунгін...

Прийміть його душу, небесні світи!

Прощай же наш друже! Прощай і прости...

* * *

Віт С. Білокозя

15. 05. 70

Київ

Здравствуй, Нелли!

Вчера или позавчера – сказать трудно, т. к. в ½ четвертого ночи – закончил я печатать свою курсовую работу о просвещении (часть диплома «Развитие социалистической культуры украинского народа в годы гражданской войны. 1917–1920 гг.»). Отнес Лаврову и, таким образом, рассчитался с частью хлопот – до завтрашней защиты.

Как всегда, нехватает времени. К 50-летию смерти одного графика написал восемь статей, из них пять разных. Почти окончил публикации: «Невідомі Самійленкові переклади з Беранже», «Нове про Миколу Лисенка (за родинним архівом Старицького)». Это продолжение серии публикаций, начавшейся с: «Завещание Михаила Старицкого» («Радуга», 1970, № 1, – редакцией текст испорчен). Провел студконференцию на даче, для которой написал, составил и напечатал на ротаторе «Вестник». Написал воспоминания о Вроне в серию материалов об украинских искусствоведах (статья о С. Таранушенко: «Народна творчість та етнографія», 1969, № 6; редакции – два сапога пара). Провел с А. А. Сидоровым дискуссию по нацвопросу. Ко всему этому повседневная кутерьма плюс лавиной движется на меня сессия. (Течет за пожеланием).

... А в мозку – лемент – тартар – регіт – труни...,
такое буйство неимовернейших течений, такое разнообра-
зие ситуаций, что

«еть от чего в отчаянье прийти».

Слава Богу, не влюбился, так что работоспособность более-
менее приличная. Но я чувствую, что долго на одних нервах не
протяну, если не влюблюсь. (Похвали меня). И всю дорогу одича-
нье. Больше всего дружу с восьмидесятилетними старцами, –
это особый разговор; в конечном счете союз бесперспективен,
т.к. они действительно последние, а мир изменился. Коллеги
по генерации в дотошном неприятии отвергают по существу и
меня, а исключения подтверждают правило. Остальное состав-
ляет функционирующую особым образом массу, рады мне, когда я
не рад, и наоборот. Наши общие знакомые все читают мне лекции
на курс ниже, вспоминают обо мне, лишь когда я к ним стучусь.

Так и живу. Гнусно, по совести говоря.

Иногда думаю о Тебе. Это один из оазисов, где я отдыхаю...

Поставил многоточие, так как дальше все уходит в область
неслышимых ультразвуков (во-первых) и не хочу поверять себя
алгеброй (во-вторых). Тем не менее мне действительно иногда
хочется удрать к Вам...

Музыки, о которой Ты пишешь, я не знаю. Был бы рад, чтоб
она мне так же понравилась, как Ewa Demarczyk.

Вот. А я хочу с друзьями уехать на июль в Карпаты в Космач.
Получился бы тоже своего рода оазис, только вот голову нуж-
но поддерживать. А это хлопоты – тем более неуместные, что
бывает очень нужно разыскать друга с камином, сложиться –
перочинным ножиком, что ли, – и – заснуть немного. Увы, этой
идеальной картине не соответствует в жизни ни один штрих,
а это уже становится тяжело, хоть и играешь все еще на одной
последней струне.

Впрочем, очевидно, все не так то уж прискорбно. Я живу уже
третий десяток лет, встречал прекрасных людей, выработал
если не мировоззрение, то угол зрения; не погиб, не реализировал-
ся, не стал босяком *ets*, – не достаточно ли для самоутешения?..

– Ох, занесло же меня на обочину и дальше с этим тезисным
изложением отвлеченных рассуждений... –

Хочу Тебе поставить на вид, – Ты когда-то что-то такое просила. Мне кажется, Ты ассимилировала глубоко в себе категории московского (городского) мышления, точнее сама сильно ассимилировалась. Впрочем, если б Ты и проявила в этом усердие, пришлось бы много энергии потратить на перестройку, а результаты деятельности – наверное – тогда весомее и «натуральнее», когда развивать и углублять черты врожденные. Каково?

Мне бы очень хотелось, чтоб Ты мне в скором времени написала, в частности о работе над Л. С. К. Был ли я прав, предлагая Тебе иную перспективу? Ты скажи только, как Тебе сейчас кажется: да или нет.

Твой Сергей.

Р. S. Одна особа, когда я не захотел играть в прятки, сказала, что любила меня, а теперь не будет. И все из-за того, что я не люблю подолгу сидеть в раковине. Так вот мне интересно: не покорило ли Тебя мое письмо? (Это, кстати, была не столько аналогия, сколько далекая ассоциация)

Р. P. S. Если Танюк отправил мне силуэт п. О. заказным, пусть предъявит квитанцию на почте: я ничего не получил; не допускаю, конечно, чтоб он не сдержал слова. Привет ему!

Пусть будет вам хорошо!

С. Б.

Дві ваниски віг
Юта Локальцка

* * *

Київ. 20. V. 1970

Шановний Лесю!

Повернувшись з Ленінграду, де я був після Москви, застав у Києві массу всяких справ виключно термінових, бо кинувся в них і лише оце оговтався.

Щодо твоїх питань.

1. Балакав з Кочуром і Синиченком про Шекспіра. Заплановано. Є проспект, але поки що не рухається. Орієнтовно 1972 рік.

2. Про білоруські поеми я добалакався з Л. Коваленком. Він сам поговорить з Бандурою і чи сам напише (якщо Бандурі не потрібні авторитети – професори), а ні – то запропонує Кирилюкові чи ще комусь з наших літбосів.

3. З мистецтвознавства у ВАКу є представником України Йосипенко.

У Луцьку буду в кінці цього місяця. Задзвоню до твого тата.

В Києві клімат непевний. Всі чогось чекають. А чого – не знають. Драч і Коротич їздили в турне до Латвії. І дуже успішно.

Наразі будь здоровий. Пиши.

Щиро

Юрко (Покальчук)

У Москві – 25. V. 70.

**Неділя,
24 травня**

Листи: білоруси запрошують, швидше за все – «Лихо з розуму», про Ануїля – потім; не проти Ставцевої, але «нам бы хотелось не обижать Юру Тура».

Руки сверблять на «Лихо з розуму». Назріває рішення будь-що залишити телебачення. Це різні жанри і різні професії, – і не помітиш, як театр стане спогадом.

А то була б зрада.

Сергій Білокінь скаржиться, що «Коллеги по генерації в дотошном неприятти отвергают по существу и меня, а исключения подтверждают правило. А «функционирующая особым образом масса» – «рада мне, когда я не рад и наоборот». Але з пані Орисею він у цьому циклі, видно, не в сварі, – пише про заповіт Михайла Старицького та інш., а це ж її архіви. Знайшов нам дещо з бібліографії, молодець. Хоче на липень у Космач і ностальгує за кращим життям, – «Ох, занесло ж меня на обочину...»

Наскільки я розумію, ця його зневіра – чисто українська. Ситуація в Києві погана, тиск і твань, усім, хто мав дотичність до КТМ – непереливки. Сергій хоча й «архивный

юноша», проте з чулою душею, його пориває і до поезії, і до слави, і до успіху. Він працьовитий як сільський вітряк. Але так само швидко спиняється, коли немає вітру...

Та й вочевидь, на сердечному фронті в нього проблеми... «А Ганнуса плаче, бо пора...»

Тільки це щось в нього нове – **перейшов на російську...**
Тиснуть?

З двох листів Юрка Покальчука ясно, що Шекспір – у плані на 1972 рік (К.С. Станіславський: «Не верю!»). Про білоруські поеми Юрко розмовляв з Л. Коваленком, той обіцяє побалакати з Бандурою, запропонують передмову Кирилюкові чи «ще комусь з наших літбосів».

Я цікавився, хто представляє ВАК від України. Виявляється, Йосипенко! І тоді Неллі не бачити кандидатської як власних вух! То чоловічок хижий, і пропустити йому Курбаса (у Москві!) – самогубство.

«В Києві клімат непевний. Всі чогось чекають. А чого – не знають.»

Клімат непевний повсюдно в Союзі. Після чеського спалаху й відкату справді **чекають**. З одного боку помпа – 100-річчя Леніна, у Києві відкрили шикарний палац «Україна», зробили монумент слави у Львові, у Краснодоні – музей молодогвардійців. З іншого – готуються до XXIV з'їзду, через що, подекуди, іде «послаблення» на «підписантів». Але зовсім з іншого боку – абсолютне загострення ідеологічної пропаганди, звільнення й утиски тих **нових**, які щойно «врубалися» в проблему (спроба обмежити протестне коло?) Як я знаю, шурують по спілках і по церквах (сектах).

Брежнєв, Косигін, Шелест і Машеров їздили до Праги; ніби й «навели» з Гусаком мости, але Свобода й Штроугал, передають, висловили «деякі претензії». Єдина новина – після їхнього повернення з Праги лектори почали говорити про необхідність **двох вихідних** на тиждень... Дуж-ж-же важливий результат переговорів!..

Окремо: проблема Хортиці, меморіал та ін.

* * *

Київ, 22. V. 1970

Лесю, привіт!

Я тебе турбую вдогін за попереднім листом, бо випадково побалакав учора з компетентною людиною, яка сказала, що Йосипенко не член ВАКу і взагалі зараз має партійну догану і «не біля справ».

У ВАЦі по театрознавству з України немає нікого, а Сиваченко (директор ін.-ту мистецтвознавства) – член пленуму ВАКу чи щось таке.

От і все.

Ну, хай живе.

Привіт твоїм жінкам і «столице нашей родини».

Юрко

Від С. Білоконя. Курбас.

І. Золотоверхий. Становлення української радянської культури. К., в-тво, 1961, ст. 89, 106!, 265, 374, 378

Нелии Николаевне
Курбасенко
автору, на
паче што особисто
Зачеи дил пленижен
данн 16 муну 1970 год
(сесси она состоит!);
Вот тебе мое письмо
так.
Привет
24. V. 1970.

Коментар з 2005 року:

Неллі була автором кількох передач у Літ. драмі – врешті за її сценаріями було знято два документальних фільми з серії: «Летопись века» – двадцять роки (не тридцять!). Тоді ЦТ дихало бажанням змін, пошуком нових нестандартних облич і форматів. Редакція Літдрами замовила Неллі кілька передач – про театральний диспут 20-х років (Мейєрхольд, Курбас, Вахтангов, Таїров), про сучасний театр (Любимов, Ефрос, зарубіжні гастролі). Головному редакторові вона сподобалась на моніторі – володіє собою в кадрі, по слово до кишені не лізе, вродлива, новий тип жінки – і їй запропонували самій вести в кадрі свої «сторінки». Сторінка про моду (ризикована на той час проблема) так і не побачила світ – Неллі зняла цікавий і дискусивний матеріал, але «для рівноваги» і підтримки редакції запросила до участі в передачі Любов Орлову – а та в останню хвилину підвела; заміні ж такі персони тоді не підлягали, на це потрібен був особливий «дзвінок верхів»!

На одній із своїх «Сторінок» вона й заприятелювала з Іраклієм Андроніковим, який мав тоді шалену популярність через його «Телепортрет» й унікальні дослідження. Іраклій Лаусарбович кокетливо заявив, що боїться йти в кадрі після чарівної Неллі Корнієнко – «Вы меня затмили, после Вас мои изыскания будут скучными». Неллі назвала його компліментарником, – «наоборот, это мы от вас в восторге, такое сотрудничество – для нас честь и подарок на всю жизнь». Обидві «сторінки» мали успіх і силу вибухів. Неллі згадує, що автограф не просила – не в її характері – дала в обмін на свій автограф, якого він жадавав. «Унікальний був чоловік – талант зусебіч, з якого боку не глянь. А його передачі – епоха на телебаченні – вона завжди збирала мільйони глядачів».

**Понеділок,
25 травня
1970**

День веселий і занозистий: сварився на ТВ з господарниками, у них тут хаос і безладдя, і я сказав, що будь моя воля, я б їх усіх порозганяв. Краще б я поставив їм пляшку горілки, цю мову вони розуміють краще. Але й погроза подіяла: відразу знайшли все, що треба.

Ще одна пропозиція – зробити «Жирофле-Жирофля» (у нашій же редакції, з акторами оперетти). Можна було б вийти на гостроформальну річ, з демонстрацією нової телемови (спецефекти тощо).

Умовляю Бажана виступити опонентом по Нелліній дисертації: має бути **хтось** від України. На першому етапі переговорів він уже погоджувався... Але життя вступає у неспокійну фазу, і Микола Платонович знову нервує.

Окремо розповім, як Нелля говорила про захист з Пархоменком. Він з Академії суспільних наук, себто партійний ідеолог. На Україні його колись образили, зачепили за живе, і він не проти того, щоб декому з **тих** «вставити фітіль». Це Олександр Йосипович Дейч, якому він зобов'язаний допомогою, втягнув його у цей захист. Без такої гармати крупного калібру годі й думати про захист. Авторитет і сміливість Бажана були б тут вельми до речі.

Авторитет – є, сміливості – бракує.

Треба, щоб Нелля написала йому особисто; етюд в лагідних тонах.

**Вівторок,
26 травня**

Телефонував Тихвінський (це ми з ним і з Азовим були співсценаристами «Огонька» і «Нашей песни фронтовой»): «ефір у день війни 22 червня – ждите» Але керівництво переглянуло й не знайшло нічого «предосудительного». Отож чекаю.

Дзвонив і Марк Захаров. Він зробив щось на зразок політичної п'єси «Право на бунт или Театр Виктора Гюго», чи не взявся б я поставити? Сказав йому, що подумаю.

*Літдрама, сценарій
Марка Захарова*

Насправді ж Літдрама дала мені текст сценарію ще в п'ятницю. Написаний недбало, поспіхом, але я вже внутрішньо погодився: **моя тема.**

Саме моя. Вже й актора вибрав: тільки Леонід Марков. Саме з його «негативинкою» може вийти правдиво; інші – заромантизують, поставлять на котурни.

Маркові я цього не сказав, – треба переговорити з Марковим. Отож рік мені на телепропозиції «везучий». Інша річ – друкуватися. Анічирк! Торік опублікував 12 різних матеріалів, у Києві й Москві. Цього року – як змовились. Ну ще вийшла ота збірка про піонерський театр, що її давно мусолив Дмитро Чередниченко; і все. Мала вийти хрестоматія, що її готували Михася з Кочуром, – там була моя «Аталі» Расіна. Зірвалося з гачка уже в готовому вигляді і, здається, безповоротно. Ні, ще в «Новом мире» проскочила рецензія на «День нынешний и день минувший» Дейча, четверте число. А послав же я в різні редакції добрий десяток – і статті, і переклади, і поезії.

Станіславський як пророк – і як жертва власної «системи»? Я б охоче зробив порівняльний аналіз методу Станіславського і «Про техніку актора» М. Чехова. Рукопис (без передмови) лежить у мене давно, маю змогу його вивчати. Це, може, перша книжка, яку я читаю без конспектування й виписок, настільки **все** в ній потребує **пам'яті і вживання**. З лютого, коли обсідали мене дратування й утома, виручає Михайло Чехов: читання – «театр для себе», репетиції з самим собою. Митець невтоплених бажань і мотивів, Чехов небездоганний у логіці; але його апеляція до образів-привидів носить майже релігійний, естазний характер.

Тут він близький до Курбаса з його образним перетворенням, «преображенням». Чим Курбасова метафоризація важлива? Вона є виклик реалізму: призначення метафори – збуджувати активність, енергетичність уяви, подавати явище на лезі, на зіткненні різних універсалій, себто являти його одночасно в **кількох площинах**.

І, звичайно, тричі показово, що М. Чехов епіграфом до розділу «Воображение и внимание» бере тезу Рудольфа Штейнера: «Не то, **что есть**, побуждает к творчеству, но то, **что может быть**; не действительное, но возможное».

*Мих. Чехов
«О технике актёра»*

Мистецтво і є «можливе», а не «дійсне», воно ж бо дійсне виключно у світі уяви й фантазії. Так створюється інша, непідвладна розсудові реальність. «Все моложе и моложе чувствует себя тот, кто вступает в мир воображения. Теперь он знает: это рассудок старил его душевно и делал таким негибким» (Р. Мейер)

І це – другий епіграф до того ж розділу. Є й третій, тепер уже від автора:

«Образы фантазии живут самостоятельной жизнью».

*Мацкін про
Фейхтвангера*

Телебачення ще не скоро стане мистецтвом, воно щодалі більше утилітаризується. Сама можливість того, що я можу дивитись телевизор у паузі між склянкою чаю та копирсанням у вусі, що можу «коментувати» мистецький акт своєю пляшкою пива, що, нарешті, у телевизорі я – лише об'єкт для споживання всього, що в мене запихають інші, – як це далеко від театру! За кордоном, розповідають, телевізія вироджується у рекламу, новини (як правило, сенсаційні, для тієї ж реклами), погані авантюрні фільми і прогнози погоди. Є ще жанр «говорящих голов» – з будь-якої нагоди. Інакше кажучи, телевізія – швидше різновид газети, ніж театру, хоч там є і музика, і живопис, і географічні мандри, і чужі війни, і календар (ювілеї). Тільки якщо туди прийде оригінальна людина, телебачення засвітиться, бо воно вмить все проявляє, як найкраще, так і найгірше...

Мацкін розповідав у Дейча про зустріч з Фейхтвангером, якому не сподобався обстановочно-декоративний (нічого собі термін?) Камерний, а у Станіславського – «театр діалогу», коли двоє говорять про те, до чого не може бути байдужим чоловік у залі... я ніби повторюю те, що писав про Охлопкова? І тоді Дейч (сліпий Дейч!) сказав, бо йшлося саме про телевизор: «Лучшего средства оболванивать

люди ще не придумали. За що я люблю театр, – так это за то, що он все-таки свободен. Как бы его не запрягали – не пашет. Жив курилка. Может, оттого, что **на людях построено**. Что люди театра и есть его язык...»

Між іншим, Мацкін обіцяв мені спогади про Курбаса. І не робить!

Обіцяє і Дейч. Деякі речі я за ним записую.

Є лист Вольпіна, Буковського, Под'япольського, Якіра, Вишневської, Лапіна та Белгородської до Уряду СРСР і в ООН з протестом проти брутального арешту Андрія Амальрика (21 травня, у Підмосков'ї – сьогодні він уже невідомо де. Є варіант – у Свердловську. Чому? – Л.Т.)

Очевидно, це реакція на його есей «Просуцествуєт ли Сов. Союз до 1984 г.», який одержав світову пресу.

Він 1938 року, з родини історика й археолога. З МГУ виключили за прихильність до норманської теорії походження Київської Русі. Я його знаю як автора п'єс «Восток-Запад», «Конформист ли дядя Джек?», «Моя тетя живет в Волоколамске» – за них він сів 1964 року, звинувачення у порнографії (якої там не було; п'єски химерні, більше для читання, але якби ж ми жили в Європі, хтось би й поставив). Відсидів він півтора роки – «за тунєядство» (?) – за слання своє яскраво описав у книзі «Нежеланное путешествие в Сибір», яка вже відома в кількох мовах.

**Середа,
27 травня**

*Тата
Сельвінська*

Тата Сельвінська, Тетяна Іллінічна – Е-392, Гольяново, корпус 48, кв. 101, м. Щелковское. Мені, на відміну від Фейхтвангера, подобаються й «обстановочно-декоративні» художники сцени, а не тільки Давид Боровський та інші «предметники». Поезія теж не є комбінація виключно реальних понять; психологічна **повнота** вимагає часом і абсурду, і кольору, і дурного звучання. Тата – дочка поета, великого поета, і в її роботах незримо існує поетичний ритм, клекіт метафори, існує незаангажоване диво. Ми з нею робили «чудо-юдо» за Гайдаром, політичний ребус на

китайські теми (Струкова!), дитяча площадка й «сині гори» (глобус). Це не пішло, закрили – пояснили політичною кон'юнктурою, яка раптом змінилась. Але жодна політична кон'юнктура не мала відношення до нашої вистави. Це була спроба розкутої (хуліганської!) імпровізації на теми «буржуїнства», хунвейбінів і червоних прапорів – покладена на цілком оригінальний і невинний текст Гайдара. Шах-Азізов спочатку дуже тішився, бо тішились актори; та коли побачив сам...

Т. Сельвінська

Три-ха-ха! Всупереч усім інтригам мені виплатили гонорар, і сьогодні я робив рейд по букіністичних крамницях. Купив «Маски» – чотири книги, і долучив до своєї колекції три «Ежегодника императорских театров» (1899-1900; 1909 і 1910). Купив три томи Гауптмана і дев'ятитомник Шоу (видання Сабліна), – без 6-го і 8-го томів. Крім того, потрапив мені на очі «Сборник историко-театральной секции», т. I, 1918, і я теж не пройшов повз нього.

Колись це буде неоціненний внесок у театральну бібліотеку України, якщо така утвориться. На Україні нема й крихти того, що потрапляє мені на очі тут. Між іншим, навіть україніка у Москві ширше представлена, ніж у нас. Нема чим хвалитись, але так є. І українці, живучи в Москві чи Ленінграді, мали б скуповувати тут стару українську книжку, українське малярство, українські ікони, старий посуд, скульптуру... А там, дивись, із приватних колекцій це могло б колись перейти в якісь музеї чи бібліотеки... Бо який інший шлях для повернення крадених і вивезених раритетів?

Отож гонорар було витрачено вдало. Принаймні, генеральну його частину.

**Четвер,
28 травня**

29 травня, п'ятниця Нелля жартує: «Ну ось, а ти кажеш. То ти **продавав** книжки, – тепер знову **купуєш**. Телебачення щедріше за театр».

Вона має рацію: треба пробиватися в театр.

А продавати книжки навчив мене Гриць Халимоненко. Якось заявився з величезною мотузязкою і почав нишпорити по моїх полицях. А це тобі нащо? Господи, а це що за мотлох? («Переяславська рада» Натана Рибака) Ну, а вже Мамина-Сибіряка ти б міг здати в букіністику! А повний Шолом-Алейхем? І назбирали ми отак всілякої класики й некласики, може, з кілограмів двісті! Три дні розносили по крамницях. В мене й справді було багато зайвого.

Тепер місця знову мало.

Субота, 30 травня Працюю на телебаченні, і що про це писати? Здобуваю хліб насущний у поті чола. А потай від телебачення проваджу переговори з театрами.

Вузлик на пам'ять: про 1937-й рік.

*1937-й рік і
Гітлер*

Виявляється, це не тільки генеральний рік **сталінського** терору, не лише рік масових убивств і затоплень барж у Соловках. Влітку 1937 року Гітлер створив **німецькі** Соловки – за нашим прикладом – Еттерберг. Уже в половині липня 1937 року концтабір прийняв перші вагони з «ворогами народу». Там і з'явився напис «Кожному своє». Згодом цей табір було перевезено (переназвано?) у Бухенвальд.

Це – правдиві дані, позаяк – телевізійні. Тут взагалі інформатика на вищому рівні. Інша річ, мало людей, яким це потрібно. Фабрика ефектів і розваг. Це формує і певний тип працівника, **цинічно** налаштованого (на етику й істину). Пошесть банальних посередностей, кожен третій – заробітчанин. І того одного чи одну, для якого (якої) існує щось святе й глибоке, можуть буквально зацькувати. Інстинкт самозбереження **отари?**..

P.S.: подзвонити Анастасьєву Арк. Микол. (25-735-19), він мав розмову з Борисом Євг. Родіоновим, це начальник управління культури Москви; хоче щось розповісти. Залишив і телефон Родіонова – 221-98-64.

Неділя,
31 травня

Сперантова й
Анастасьєв –
про Родіонова

Виявляється, Родіонов – сам, з власної ініціативи, – каже Анастасьєв – наводив про мене довідки. Розмовляв з ним, з Аркадієм Миколаєвичем. А перед тим мав розмову з Завадським і з Равенських. Судячи з усього, це його реакція на Марецьку? (Анастасьєв не знає, що Сперантова й Марецька «предприняли шаги» і десь щось говорили на мій захист). Основна теза була наступна, – що «такой молодой и талантливый режиссер, вся Украина за ним плачет (оце вже неправда!), как же это – его выдвигали на высшую премию, Государственную, за «Сказки Пушкина», писали как о смене, а потом сбили с ног – за какое-то письмо! А что, Товстоногов или Ефремов не подписывали писем? Им за это ничего, а молодого парня – сразу в кутузку!» (Це мені Сперантова переказувала у своїй хлоп'ячій лексиці.)

Отже, не з власної ініціативи. Але вже цікаво. Анастасьєв вважав, що я маю іти до нього на прийом. «И не смотрите, Лесь, что он мужик мрачный, – ей-богу, он к вам благоволит. Тональность вопросов была ... ну, без подвоха, я это чувствую...»

Не знаю, чи йти. Я ж подав ту заяву на Зайцева, як Георгій Маркович порадив. Де написав, що вважаю звільнення з ЦДТ незаконним, політичною розправою. Проте на тому й скінчилось – Хамаза говорила зі мною паскудно, ніби я їй щось винен.

Хамаза⁴ Інна Леонідівна, 220-45-24. Між іншим, приятелька Анастасьєва, вони обидва фахівці з неросійського театру.

Клопочеться про мою долю й Кисельов, але з іншого боку. У нього давно є ідея, щоб я поставив якусь українську п'єсу, наприклад, у Театрі Рад. Армії. Але, звісно, мова може йти про п'єсу виключно **залізобетонну**. І таку п'єсу мені вже вислав Павло Автомонов (дзвонив).

⁴ А потім років через п'ять мені сказали, що вона полковник чи підполковник КГБ. Божилися, що знають достеменно. Дивилась вона на мене завжди «пильно». (Л.Т. -2003).

Кисельов якось пов'язаний з Татою Сельвінською (вона одружена з його сином?).

Але п'єса про війну... Звичайно, «Огонек» теж був про війну, але то особливий жанр, і я довго вибирав людей і сюжети.

Ставити мені у Москві те, від чого я змушений був виїхати з України?

Автомонов
Павло

* * *

Добрый день, Лесь Степанович!

Хотел Вам писать и звонить на театр, но И. М. Киселев дал мне Ваш домашний адрес.

Буду краток. Хочу предложить театру Советской Армии героическую комедию на два действия, 8 картин «Автограф майора Цыбули», которую я только что написал. В сущности, главный герой сержант, но для дела ему дают временно звание майора. Это пьеса о наших парашютистах-минерах и разведчиках. Но мои хлопцы совсем не похожи на разведчиков Дольда-Михайлика, Вадима Кожевникова и героев польских авторов, которые ходят в белых перчатках и пьют коньяк чуть ли не с самим Гиммлером. У меня, можно сказать, обыкновенные парни, минеры и разведчики по нужде, по велению обстоятельств. Антось – это народный украинский хлопец, умеющий не только бить врага, но и смеяться над ним, как били и смеялись над своими врагами-супостатами запорожцы. В основе пьесы – подлинная диверсионная операция, которую осуществил отряд Героя Советского Союза Грабчака, осенью 1943 года и собственный опыт. (Во время войны я трижды десантировался в тыл противника с группой товарищей на боевые задания). Пьеса на украинском языке. Думаю, что это для Вас не помеха, чтобы с ней познакомиться.

Несколько слов о себе. Я автор книг «В Курляндском котле», трилогии «Коли народжувались зорі», «Без межі», «Недописана анкета», в этом году в журналах напечатаны «Капітан Русанов» и повесть «Мій танк – 317-й». Кроме того, я осуществил литературную запись партизанских книг генерал-лейтенанта

Т.А. Строчака. «Наш позивний – Свобода», генерал-майора В.А. Бегми «Шляхи нескорених» і гвардії генерал-майора танкових військ Івана Вовченко «Танкісти». Більшість книг виходило в Москві. Деякі перекладаються на російський зараз. Виходила за кордоном. Захистив кандидата історических наук на тему «Боевое взаимодействие украинских партизан с советскими войсками в битве за Днепр осенью 1943 года».

Вот и все. Хочется высадиться десантом на сцену театра Советской Армии со своим Антосем Цыбулей. Если Вы заинтересовались моим предложением, напишите. Я вышлю Вам рукопись или привезу. Я собираюсь в июне быть в Москве.

Всего доброго. И... как сказал Цыбуля: «Господи, помогай ночами за Дунай...»

З щирою пошаною до Вас

Павло Автомонов

Киев, 30, ул. Ленина 68, кв. 20
Автомонов Павло Федорович
27 мая 1970 г.

* * *

**Москва,
1 червня 1970**

Вітаю Вас, Павле Федоровичу!

Листа вашого одержав сьогодні. Пропозиція Ваша мене, звісно, зацікавила; українських п'єс у Москві нема, а комедій і поготів. Стан з репертуаром зараз кепський, і тема, про яку Ви пишете, як на мене, могла б зацікавити театр Радянської Армії. Отже, чекаю на Вашу п'єсу. А як будете у Москві, зателефонуйте мені (262-4-987), і ми зустрінемося.

Прозу Вашу я знаю, читав, зокрема, «У Курляндському котлі». То ще цікавіше буде познайомитись із комедією.

Зараз у театрі Радянської Армії деякі режисерські перестановки, і як там складається ситуація, я не знаю. А знати ситуацію для гарної висадки того десанту, що про нього Ви пишете, треба. Весь червень я буду у Москві – повідомте, коли приїдете, то ми удвох ту ситуацію і вивчимо.

Бажаю гарного гумору.

На все добре.

Вітання Йосипові Михайловичу! Як його здоров'я?

З щирою пошаною –

(Лесь Танюк).

* * *

Добрий день, Лесю Степанович!

Надсилаю Вам «Операцію «Цибуля». Читайте. Збираюсь бути в Москві на тому тижні, якщо, звичайно, щось не переб'є.

З щирою пошаною до Вас

Павло Автомонов.

12. VI. 70 р.

Мій телефон 24-45-88.

1 червня 1970

Автомонов – письменник плодовитий, Дейчі розповідають – колишній моряк, закінчив ВПШ.

У листі – про сміх (запорожці над супостатами – ворогами); це зумисне для мене? Чи я вже став надто підозрливий?

Неясно, як може бути п'єса «про подлинную диверсионную операцію». Нарис, документальна повість – розумію. Але п'єса?

Ні, **щось тут не те**. А проте Йосиф Михайлович просить **відразу** не відмовляться.

1-3 червня

Поховали Валентину Григорівну Андрушкевич. Вона відійшла спокійно, останні три дні не приходила до свідомості. Швидко набиралась вода, проколи ставали щораз болючіші. Худа, виснажена, вона вже хотіла смерті. Замовила пельмені, червоної ікри (категорично не можна!), солодкого і вина... А потім – коматозний стан.

Тут – і писати про це боляче, але ми з Неллею були вражені: знаючи, що мама вмере, Лара в лікарні **зняла з неї**

живої золоті сережки і перстень. «Щоб не пропали...» Лара в неї єдина дочка. Валя її дуже любила. Ховали – скромно й тихо, – родина, Тетяна Кузмівна, ми, кілька акторів з ЦДТ, дві-три подруги.

Всі вже були готові до цього, всі знали діагноз, усі змирились. А мені було боляче до сліз. Ми ж з Андрушкевичами жили (у них!) як одна родина. Між нами не було таємниць, і вона мене не раз виручала порадою.

Мала Оксанка була їй як внучка.

Вона болісно переживала моє звільнення з ЦДТ. І вірила, що це не кінець. Що я відроджусь.

Про смерть пишуть як про поезію, в якій є вищий смисл. Тут я його не бачу. Абсурд, несправедливість і розчарування. Хіба що кінець Валиним нещастям. Земля їй пухом!..

Уперше на студії мав пів дня вільного і сидів над «Крушельницьким». Воно було б усе легше, якби не спроба бодай пунктирно вималювати **тло** – театр Курбаса. Поза Курбасом писати про Крушельницького вже не можна. Та й треба використати той момент, що в Москві проблема Курбаса не є така пекуча, як у Києві, – там досі панують всі ті, чії руки у Курбасовій крові. Ну й, нарешті, панічна українська страхопудія націоналізму...

Що мене ще дратує на телебаченні, то це необхідність **постійно говорити**. Всі мелють як млини, а режисери – найбільше. В театрі теж не дуже промовчиш, але там розмова на глибині, це не втомлює, – навіть підзаряджає. А тут **пустопорожність** тебе вительбушує...

Згадую Крушельницького з його уроками мовчання. Він доводив, що люди неговірки мають здатність прожити довше за балакунів.

Перефразовуючи Сократа: «Помовчи, щоб я пізнав тебе?»

Правда, Круш хоча й був з не дуже балакучих, але довгожителем не став. Його приклад суперечить і гіпотезі Курбаса про благодійний вплив перевтілення на організм актора. Проте гіпотеза дуже красива.

2 червня
1970,
вівторок

Знову сідаю за
«Крушельницького»

**3 червня,
середа**

Світличний продиктував назву журналу, де надрукували рецензію на збірку Курбаса: Bury Stanislaw Edvard, -Slavia orientalis, Warszawa, 1970, N4. Непогано б дістати, позаяк Нелля пише свій відгук у «Театр». Але де?

Шишов знайомив мене з Кожушком, культатташе, – може, пошукати Шишова? Я зустрічав його на Шаболовці. Маю телефон його тещі Анни Кузьмівни (234-20-48), але у них там якісь «взаємини»?

Пан Міхал Кокушко.

*Меня Стрелкова і
дочка її Слава
Балабан*

Розмова із Стрелковою і Славою Балабан (Владимирською). Враження, що курбасівців у Москві більше як у Києві. Лена Магат (яка давно уже не Лена, але Дейчики звать її тільки так).

Бегичева, до якої вони з прохолодою. Рожинський, який усе поривається робити зі мною програму для філармонії. Нарешті, Ханан Мойсейович Шмаїн, якого я підбиваю на спогади про «Народного Малахія». Десь, кажуть, живе й академік Запорожець, який починав як актор «Березоля»?

Стрелкова була дуже вродлива – збереглися чудові фото. Вона й Ганна Бабіївна. Не кажучи про «мавпочку»

Валю Чистякову. Слава є в кадрі – у тому фільмі, що я маю, «Курбас в Одесі». На руках у мами.

Є в тому фільмі й Гірняк.

До речі, про пана Юзка: пані Оріся тішиться як мала – одержала від нього друкарську машинку (каже – «малолітражка»!) Але то кумедія – бо ж ніколи вона на тій машинці сама не друкуватиме, в тому й сенс, щоб водити

Й. Гірняк

ручкою по паперу, інакше вона не втне. А стогін за машинкою – «щоб як у людей».

Цього разу кляла на всі заставки Лабінського й Довбищенко, які взялися під орудою Смолича видати «Гайдамаки»; але які вони були насправді, знає, звісно, одна лише пані Орися. Сама ж розповідала їм, що Гірняк зберіг ноти до «Гайдамаків» (клавір), а коли Микола захотів йому написати, аби вислав копію, образилась смертельно. Не думаю, що Микола й Галя якось там повелися б недобре з тією музикою; але зібрати до купи все «гайдамацьке» явно не завадило б. Авжеж, не так скупю, як у Антоновича й Власюка: проте ідея розпочати реконструювати окремі вистави Курбаса – блискуча; так доживемо колись і до «Малахія», і до «Мини Мазайла». Пані Орисеньці кортить бути монополісткою? Між іншим, на що вже вона Неллю любить, але, прочитавши силу схвальних відгуків на її публікацію в «Театрі» (N4), Ірина Іванівна не приховала дози роздратованості, здорової заздрості, що хвалять Неллю, а не її. Цікаво це з жінками, ревність.

Драма в тому, що жоден з учнів і сучасників Курбаса **не в змозі** написати про нього повно й правдиво. Хіба Гірняк, а він далеко і в іншому світі. **Наші** всі сприймають Курбаса крізь призму самовиправдання, самопорівняння, «з поправкою на подальші тридцять років». На Курбаса треба подивитися з пташиного лету, охопити поглядом його життя **на тлі всієї доби**, якої ми досі так і не знаємо. Власне, знання наші про неї або надумані або недодумані, картина цілого не ліпиться. А ті, що існували в цій добі, тим більше не можуть охопити її цілісним поглядом, бо вони лише частки її. Курбаса треба виводити на рівень світових процесів, і радянське життя – лише фрагмент такого процесу, далеко не найвагоміший. Я вже не кажу, що Курбаса треба пізнавати поряд із Мейєрхольдом, Таїровим, Ахметелі, Станіславським, Вахтанговим, себто на тлі драми кожного з них, бо всі вони – постаті глибоко трагічні, починаючи з Станіславського.

*Пані Орися клене
Довбищенко й
Лабінського
(авансом)*

Мейєрхольд почав набагато раніше, і розстріляли його пізніше. Бачу в цьому не випадок – закономірність.

Коли учні або сучасники розповідають про Курбаса, це набагато цікавіше за те, що вони здатні **записати**. У незримих інтонаціях іноді вчуєш щось таке, чого не вмістиш у слово.

Знати, знати, відчувати 20-ті, як ми відчуваємо сьогодні добу КТМ чи процес Данієля-Синявського! Колись його опишуть, і ми, котрі були свідками – не впізнаємо правди з тих описів.

У Неллі є талант перевтілюватись в епоху, абсолютно розчиняється у ній, іти **через** себе.

А може, їм, мемуаристам, шкода розлучатися з власними маревами й спогадами? Доки вони є заручники своїх спогадів, вони живуть. Втративши їх, переклавши **себе** на папір – вмирають?

Якщо пишуть правду – і кров'ю?

**Четвер,
4 червня**

Я не так записав: Михайло Кожушко не культураташе, а представляє тут якусь торгівлю. Українець.

Зустрів Віктора Сергійовича Розова з Надею, тобто з Надією Варфоломіївною. Він мені відразу ж нагадав, що сердитий на мене – за МХАТ і за «Традиційний збір», але то вже було більше для форми. Здивований, що я поза театром. Розпитував детально, – з підтекстом «вплинути»; але я сказав, що вболівальників досхочу, проте всі бояться «начальственного гніву». Розов поморщився, він не дуже любить, коли говорять

В. Розов

околяса. Але відразу ж зауважив, що не слід було мені підписувати ті листи (я поправив – «листа», але він м'яко, проте настирливо повторив «листи» – мовляв, не треба мені лапші на вуха, я знаю); он Марк Захаров не підписав, Фоменко не підписав, Хейфец не підписав – «У вас другая профессия, Лесь, вы должны это понимать». Що ж, чоловік він розсудливий, і я не знаю, як він повівся в історії з Даніелем та Синявським. Напевне, удав, що то його не обходить?

Головна фраза – рефреном: «Для чего было давать Шах-Азизову карты в руки?»

Мацкин про Мейєрхольда як про Галілея, котрий покався. «Узник інквизиції»: колись новий Брехт напише про нього п'єсу.

Цікаво, що в розповіді Мацкіна Мейєрхольд – роздвоєний: митець – одне, революціонер-комуніст – інше. Про Курбаса ж він говорить з незмірно більшим пієтетом, без будь-яких «але». Справді, різниця разюча: Курбас ніколи (майже ніколи!) не був представник **влади**.

Розов лаяв вахтангівців: зовсім скапустились, після Корнійчукової «Пам'яті серця» – «Человек с ружьем» Погодіна – **який рік надворі?**

Остання пристойна прем'єра у них була – Мольєр, ставив Шлезінгер – «Міщанин у дворянстві». А ті два «полотна» робив Євгеній Симонов. Після «Коронації» Зоріна він, бідаха, на смерть перелякався й тепер відпрацьовує «гріх».

У Москві вахтангівці – придворний театр, Королівський.

Вахтангову таке й не снилося. Ні, він не був революціонер, це точно. Але прислужництвом не страждав.

*Мацкин про
Мейєрхольда*

**П'ятниця,
5 червня**

*Грицько
Халмоненко*

День як день – телебачення, «Крушельницький», дзвінки. Нікого особливого не зустрів, ніхто мене не лаяв – не хвалив, театри їдуть на гастролі. Єдина розрада – Гриць Халмоненко – нашумів, накаламбурич, ночуватиме. Зараз кудись побіг.

Він – закоханий в Образцову, знає, коли в неї який концерт. І жодного не пропустить.

Авжеж, Гриць – чудо! Дивовижна республіка Україна: один такий Гриць чи одна така Михася Коцюбинська могли б зробити їй славу на довгі роки. Той же Гриць міг на Україні подвигнути сходознавство, як Агатангел Кримський. Але нікому того не треба.

До речі, місяць тому в нього був день народження – 5 травня. Отож є нагода привітати келишком грузинського вина, яке випадково застоялося в холодильнику. Геночка Пархоменко приніс, але за філософськими балачками й медитаціями – забули.

Алочка Горська дуже любить Гриця, у неї нюх на добрих людей. Так само як і у Неллі. Гриць – світлий чоловік, чистої душі. Ніколи я не чув, щоб він сказав про когось зле, навіть спересердя. Ну і трудяга, звичайно. Зараз перекладає когось із грузин, Чіладзе чи Пшавелу. А ще погрожує взятися за турків (чи вже взявся?).

**Субота,
6 червня**

Іван Жель

Була цидулька від Івана, що приїде Іван Гель, просить його прийняти і розшукати йому Ступака.

Гриць поїхав – Гель на поріг.

Вдумливий, поміркований, чемний. Глибокий (хоч університету не скінчив, – його арештували 24 серпня 1965 року). Судили круто, дали 3 роки таборів суворого режиму, Мордовія. Чорновіл написав про нього у «Лихові з розуму». Я переконаний, це врятувало Іванові життя – **засвітився**.

Ступак – МГУ, Ленинские горы, зона «В», кімн. 1030, якщо писати – Москва В-234, МГУ, до запитання.

Неллі переказала – дзвонив Тартаковський Ісидор Михайлович, просив терміново знайти його – дом. телефон 229-01-86. А тут, як назло, телефон «відключився». Отож пару днів, доки буде Гель, з дому не подзвониш...

Елементарне свинство. Розкажи комусь в інтерв'ю – не повірять, скажуть – наклеп. Шкода, що я не веду «журналу відключень», – можна було б розкласти по полицках.

Ми з Гелем з того сьогодні сміємося, а завтра?

Я про себе дав йому прозвище – Івангелія, галичани ж роблять наголос саме на цьому складі – Євангеліє. Та й ангели – янголи літають більше у Таврії чи на Полтавщині – від Тернополя до Львова й Станіславіва – ангели. Чи то просто вплив польської?

А він справді – ніби євангелічний хлопець, якась аж надто велика зосередженість на внутрішньому світі, на власному «я» – без випендрюжу. Там на глибині триває важкий процес, без вимкнення струму, «вічний вогонь». Таку зосередженість я бачив хіба тільки у Стуса.

Нашого полку побільшало.

P.S.

Гель пожив у нас тиждень – і добре потрудився. (Вал. Мороз та ін.). заохочений моїми записами, вийшов зі спліну, в якому прибув до Москви. Обміковували з ним один захід, йому пече спроба оглянути поле української культури, в Дзюбинському розрізі.

Потужний і надійний чоловіча.

Вітання й дещо інше – від В. Ч.

Гель

Неділя,
7 червня

*Нова чмова для
обльєатру*

З Тартаковським усе зрозуміло. Розмова сліпого з глухим. Я йому подобаюь, він бачив мої вистави, розмовляв з тим-то і тим-то, і вважає, що на чолі його обласного театру я був би незамінимий. Але на цей подвиг йому потрібна **індульгенція від міністра культури Союзу**, або, як мінімум, від міністра РСФСР! Отож вони з Поюровським вирішили, що я мав би докласти всіх зусиль, записатися на прийом і одержати такого листа.

Лишилося умовити Ротшільда. Ніби не було у мене розмови з Владикіним, ніби не писав я протестної заяви до Попова, ніби не мав принизливої балачки з Інною Леонідівною Хамазою, яка плела мені нісенітниця й вимагала покаяння.

Три-ха-ха! – як сказала б пані Оріся. Якби я міг одержати «охоронну грамоту» від котрогось із міністрів, можна було б говорити і не з театром Тартаковського! Адже це щось на зразок білоцерківського, я ті вистави бачив. З таким листом мене узяв би і «смільвий» Юрій Олександрович Завадський!... Я хочу працювати в театрі, де є гарні актори, майстри. Бо вже дозрів до певного рівня діалогу й не відчуваю остраху, працюючи з Марецькою, Сперантовою, Весником, Струковою, хлопцями й дівчатами із «Современника», Ролланом Биковим тощо. Тривають і переговори із Завадським відносно українського курсу; проте на це теж потрібне «височайшее соизволение».

Але піти по новому колу прохачем до мінкультурників – не піду. Доволі мені **їхнього** заложництва й дволикості. «Тартюфы! – этот род потомками богат!»; я цієї каші вже куштував. Якби Тартаковський аж так прагнув добра своєму захланному театрові, мусив би сам перейти ці клопоти. Зрештою, це **він** мене запрошує, а не я – напрошуюсь.

Славко Ступачок, який з нагоди візиту Геля з'явився нині в гості, не поділяє такої моєї крутої позиції. Нагадав про метання бісеру перед певним біологічним різнови-

дом начальства. Ну, він істинний галичанин, не во гнів моїм приятелям будь сказано. Ми, волиняки, упертіші й менш схильні до дипломатичних перемовин. І хоч я себе виховую у толерантнішому дусі, мені не завжди вдається триматися середини.

А тут же й не середина – іди знай, який буде тон розмови, та й чи потрапляю ще я на ті прийоми.

Хоч усі кажуть, – до «підписантів» сьогодні є певне послаблення. Он і Аркадій Миколайович Анастасьєв десь із байки про «Еремушку и соломущку». (Для Оксани – колись на пам'ять: цей віршик Некрасова я не злюбив до такої міри, що й сам Некрасов викреслився з моїх приваб – хоча в дитячі роки читав його «Генерала Топтигіна» з естради, і мав значний успіх. Ось вони, ті рядки:

«Сила ломит и соломущку,
Поклонись пониже ей,
Чтобы старшие Еремушку
В люди вывели скорей...»)

Стишок

Отож можна сказати, що з театром Тартаковського ніц не бендзе.

А вечір був між тим гарний. Зійшлися Гель із Ступаком, мої славні звірята – Галя Іванова з Машею, Таня Павлова (без нагоди, «просто так»), і одна надзвичайно симпатична мені дівчина – Ліля (або Елеонора) Соловей (К-9 до запитання або И-254, Добролюбова 9-11, кімната 126, покликати до телефону 143-40-60). Еля – наша нова знахідка, українка з Чернівців, світлий розум і ясне сонечко.

Окремо про Ступака: талант Божою милістю, але сам себе занапащає. Вирвався з цупких обіймів України аби поринути тут **не у творчість**, – у богему. Його розповіді про те, що він хоче написати, носять фантастичний характер. Самородок – можу порівняти хіба з Валерієм Шевчуком; але іноді йому приверзеться й таке, що жодному реалістичному Валерієві не примариться! Явно під впливом латиноамериканської прози. Проте все це носить невірисьблений, не відмитий характер: горщик таланту, – а не з'їси й ложки,

бо він, здається мені, того **не записує**. Відкладає на завтра. А це «завтра» може й не надійти. Або «наступити» в російському сенсі – комусь на голову.

Живлять його (духовно, бо заробляє на життя іншим – іноземні студенти, шпана, богема) переклади. Звичайно, чужі тексти набувають йому в голові власного звучання, бо він таки **питомий українець**. Тексти, що він їх мені показував – не переклади, а переспіви. А власне – проза з відгалуженням, внутрішні монологи, потік свідомості; складний синтаксис, думки без ком і крапок. Зі Ступака може вийти гарний письменник – якщо він утомиться бешкетувати й змінить рейки. Треба писати, а не **говорити про писання**. Треба виробити щоденними справами **стиль**, а це каторжна праця. Як оце, що він дав нам з Неллею сьогодні: одна фраза на півтори сторінки, внутрішній монолог... блискуче! Та цього мало.

У принципі він міг би й може **бути**, якщо вчасно зупиниться: долає богема. Якщо дасть собі раду, – виробиться у модерного українського письменника, цілком нового погляду на світ, на життя. Цікавий тим, що є природньо український (на цьому ще Світличний наголошував!); і водночас має талант відчути, побачити Україну ніби збоку, з пташиного лету... масштаб і далекозорість.

Ой, Ступаче-Ступаче, який ти ледащо! – співав я йому, а він мені все про негрів та вродливих японок.

І для Елі Соловей, і для Ступака, і для Геля – світлячок є Неллі. Вона вміє «завести» співбесідника на найпотаємніше, на глибоке, зачепити за живе. Виникає «іскра» порозуміння – на фундаментальній основі.

Гель каже, такого товариства він і у Львові не має.

Львів не винен, що звідти тікають.

Принишкла Україна.

Якось пані Оріся «бовкнула», що треба бути подалі від Віктора Іванисенка, бо над ним плетуть сітку. Нелля обурилась – як же так? Пригадуєте, ми з ним човном їздили

на Дніпро, на острів, він, ми, Світличні – та ж Іванисенко один з найцікавіших літераторів? На що премудра пані Орися й каже:

– Коли шука в ставку казиться, що карась робить? Глибше в мул. Учїться у природи...

Отож є різні риби. Один – в мул. Інший – проти течїї.

Карасїв побільшало, не у гнів корифеям будь сказано, і щуці воля.

Гель – «А я хлопець із Самбора,
Вуйко хворий, вуйця хвора,
Гуляю я...»

**Понедїлок,
8 червня**

Які ж відчайдушно-пронизливі оці галицькі пісні, де чоловік все одно сміється – хоч би там що?! Чи не така сьогодні Україна у своїй पनिшкlostі? Обертони того сміху – ой, загрозливі!..

...

1 червня Валентина Мороза арештували, і є підстави вважати, що це серйозно. Така пішла луна...

Про Геля не треба було Іванової записки: я ж знав Геля і з Алиних розповідей, бачив його й особисто.

* * *

Хороші мої Неля і Лесь!

Даруйте, що так нестерпно довго мовчав. Кляті іспити за V курс наче гадини ссали мій мозок.

Гастролю Миколаїв – Одеса.

Репертуар: «Лір», «Суєта», «Невольник», «Грїх і покаєння», «Блакитна троянда», «Бережу мою тайну», «Нїч на полонині», «Доки сонце зїйде роса очі виїсть», «Перший грїх». Остання річ Коломїйця під знаком питання. Мих. Васильовича викликали в Київ...

Карпати! В серпні місяці (3 – 4) їдемо в Криворівню.

Нелю, вітай Олю. Дуже дякую за гарний лист.

Цїлую Вас – Б. Козак

**Середа,
10 червня**

*Льоня Селезненко
і О. Я.*

Зустрілися у нас – тендітний Льоня Селезненко й твердорішуча Оксана Яківна. Він – музичний, тихий, любить ліричну поезію; вона – «і креше, і крушить, як стій».

Оксана Яківна за суттю своєю протилежна пані Орисі, бо хоч що там кажи, Ірина Іванівна – актриса, сповнена примх і непостійності; Оксана ж Яківна – цілком інший тип. Аскет і трикутник.

Льоня дуже добре розповідає про Стуса, приятелює і з Світличним; він мені трохи схожий на Сашка Клушина, кібернетика з КТМ. Може, тільки Селезненко ближчий до літератури; принаймні, у нього є більший сентимент на художнє начало. А Сашко Клушин був структурніший, втілення послідовності. Десь ми його втратили з виду.

Льоня до всіх хоче бути гарний. І Льоля, й Оксана Яківна переконані, що Ераст Біняшевський був у КТМ засланий як провокатор, і що багато лихого було від нього. Я не переконаний, хоч деякі його вчинки й реакції видавалися і мені сумнівними. Ось вони й сперечаються нині до хрипоти, хто такий Біня. Для цього треба було їхати до Москви?

Нова мішень для Оксани Яківни – Микола Холодний. Багато всякого літає в повітрі, і я не можу сказати чогось певного, – знаю лише з переказів, через другі й треті руки. Ось чому з такою цікавістю вивчаю грудневий лист **Холодного до Ніни Матвієнко**.

Нехай матимемо можливість перечитати його й за рік, і за десять, і за двадцять – з тієї висоти буде видніше. Але про наш час лист Холодного свідчить вельми конкретно...

*Лист
Мик. Холодного
до Ніни Матвієнко*

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ ДО НІНИ МАТВІЄНКО

Не подумай, Ніно, ніби цей лист продиктований якимсь меркантильним розрахунком. Мене не може не хвилювати криза, яку переживає твій талант. Над ним навис Дамоклів меч – і ніхто не гарантує, чи завтра про тебе не говоритимуть як про Пашу Симаченко – у минулому часі.

Можна, звичайно, позіхаючи, спостерегти з власного віконечка, як у сусіди горить хата. Як оті «найближчі», що допомогли тобі закопати в землю те, чим обдаровує природа одного серед мільйону. І коли я пишу цього листа, я адресую його не тільки до тебе.

Митець не має стояти осторонь життя. Але він повинен підійматися над різними інтригами в суспільстві, щоб не стати в них розмінною монетою. Що свого часу чекало на Івана Драча. Не кажучи вже про автора цих рядків. За допущені помилки митець розплачується іменем. Обиватель же лишається збоку, бо він безіменний. Цю істину досі збагнула спільна наша знайома, бандуристка Галина М(енкуш). Що приємніше: в якомусь клубі трамвайників чи ще десь розважати групу тих самих осіб на влаштованих ними «вечорах», а чи – впливати на переповнені аудиторії з великої сцени?

Понад рік тому заговорили про Ніну Матвієнко як про явище. Як про те, що богом дане, приходять раз на тисячоріччя. Твоя пісня зазвучала як крик самотньої душі на затопленому острові. Вона, мовби цілюща вода, оживляла скам'яніле серце людини. То було свято нашого народу. Загал миттю з Оксани Петрусенко – її якраз повернули з забуття – перекинувся на тебе. Твоє ім'я ставилося поруч з іменем Соломії Крушельницької, Імми Сумак.

Щоправда, українські цінувальники мистецтва щедрі на компліменти. Однак нечуваний за останнє десятиріччя буф навколо твого феноменального співу мав під собою ґрунт. Ти співала душею. Твоя пісня лилася наче забута молитва. І з'явилася усмішка на пересохлих устах народу. Нехай ти, за визнанням фахівців, співала десь у межах 7-12

тонів, ти не потребувала ніякої школи. Сама була нею. Перед твоїм стихійним голосом поблякло трафаретне класичне «виконання» – оте виконання, що оголосило колись народний спів «неблагонадійним».

Ти тільки починала! Тільки ступила через поріг творчого подвигу. І раптом закружила на місці, як підстрелений танк.

В чому причина? Може, дано вказівку на ігнорування? Нічого подібного. Ні один поет у наш час не має такої трибуни, як ти! Жодній співачці за царських умов не було надано такої можливості передати своє мистецтво народові.

Важко митцем народитися. Ще важче митцем померти. Одні зупинилися напівдорозі, інші, зробивши крок уперед, робили два назад: кожен з-поміж нас по-своєму спалахує і по-своєму згасає.

Вір мені, чи ні, але в усіх останнім часом створюється враження, що ти не претендуєш більше, як на роль штучного супутника безіменної планети, що вивела тебе на орбіту навколо всіма нами знаного музею. Непомітно для себе ти стала там живим експонатом. Тебе заінвентаризовано там заодно з померлими кобзарями. Як ніби для загалу не випущено платівок з твоїми піснями. Некваліфікований запис, здійснений в умовах музею, є карикатурою на твій спів. Тим не менше його підносять відвідувачам – і то не з Радянського Союзу – як єдиний на всю Україну діамант.

У мене нема якихось особливих претензій до власника музею. Кожен з нас має ті чи інші вади. Але є щось більше за нас, що всіх нас об'єднує. Мене, наприклад, вражає, що ця людина повернулася з війни не з трофеями, а з підбраною десь на згарищі картиною козака Мамаю. За перших років існування музею у багатьох відкрилися очі на рідну культуру, на себе.

Так було, доки з легкої руки збирача його оселі не обернули собі на притулок особи, котрі, замість того, щоб творити історію, весь час «вивчають» її. Зрозуміло, хто не шанує предків, той подає поганий приклад нащадкам. Але ж не можна весь час тільки те й робити, що «шанувати». Тим паче, якщо це набуває потворних рис.

Так, коли подивитися, як господар, піддавшись тенденції останніх років, переодягає у шаровари юних відвідувачів, то мимоволі уявляєш те, чим займалися колись хуторяни.

Нас ще й тепер величають козацькою нацією. Але не переоцінюймо козаків. Не можна не погодитися з рядом слухних за-

уважень, висловлених на їхню адресу Белінським у рецензії на «Історію Малороссии» Маркевича. Не завжди ідеально вміли розв'язувати національні питання й українські гетьмани.

Та й чом це раптом зводить історію України до доби козацтва? Буцім-то не було на нашій землі ні Київської Русі, ні 1917 року. В трипільську культуру сягають писанкові елементи. З поганських часів успадкували ми полюблювані нами колядки й щедрівки.

Але не нав'язуймо силоміць того, що відкинула історія. На цьому я вже акцентував у статті «Мощі чи живе тіло поезії?» (газета «Радянська культура» 27.09.1964) і в статті «Про душу в пісні та про пісню в душі» (журн. «Ранок», 7, 1965).

Був час, коли театр Саксаганського відіграв прогресивну роль. Та ж Курбас не прийняв його засад.

Я знаю особу, яка упродовж років звертається до найвищих інстанцій з пропозицією насадити в українських містах калинові гаї і розвести в них солов'їв. Я запитав якось цього товариша, чи не досить йому того всього в українській поезії?.. Але він не заспокоївся.

Декого послушали. І як гриби після дощу почали з'являтися різні «Корчми», «Курені», «Вітряки». А хтось навіть подав ідею створення товариства вболівальників за українську мову. Все інше, на що багата Україна, їх чомусь не цікавить.

Потрапивши в музеї в оточення натренованих філістерів, ти, вчорашня сільська дівчина, не вміла подібно до них жонглювати цитатами авторитетів про нашу мову, пісню. А як тобі показали замацану пальцями «патріотів» «Історію України» (немовби до неї не відкрито вільного доступу в бібліотеках столиці), на тебе почав давити комплекс неповноцінності. Аби здаватись «вищими» у твоїх очах і причетністю до тебе набивати собі ціну.

Їхня бездіяльність, тривіальні розмови про красу української мови (для декого зараз це основна професія) – заповнили дорогоцінний час, упродовж якого ти мусила б працювати над собою. Якби співачка, з метою оновлення її репертуару, прослуховувала щодня по 6 пісень з отих 200 тисяч у магнітофонних записах інституту мистецтвознавства АН УРСР, то тільки на це в неї пішло б 25 років.

Скориставшись із твоєї неготовності розпоряджатися своїм талантом (не твоя вина, що по українських селах унікальні голоси –

природне явище, і їм там не надають якогось особливого значення), з тебе зробили співачку «з викликом на дім». Два роки тебе водили по хатах тих, чий образ влучно відтворив у вірші «На печі» Володимир Самійленко. Розплачувалися алкоголем.

І ось кілька місяців лікування. Яка шкода, що ми забуваємо оте прадавнє: «І не кидайте перлів своїх перед свиньми, щоб свині не порпали їх ногами своїми».

Як не прикро, твій давній симбіоз триває. Бо в твоєму розумінні порвати з ними – це стати на шлях національної зради. Ти ще й досі живеш ілюзією, що вони – «хребет нації». Надто хисткий «хребет»!

Переоцінює його і сам збирач. Якщо типовий репрезентант «хребта» за кілька років сновигання по музею навчився вести нескінчені розмови про мелодійність української мови, то господареві від того невелика дяка. Либонь, мелодійніші за українську мову в'єтнамська, полінезійські!

І все ж ледве не всі досягнення в національному житті України приписуються колекції, що – у її хаотичному вигляді – має сумнівну вартість. Коли й додаються якісь пояснення до експонатів, то вони настільки примітивні, що лише знецінюють їх.

«Прозрілий» з активного втручання в життя переключається на оплакування етнографічних останків. Багатьох же – і то українців – відвернули від України умовляння любити її.

Я не апологет Марінетті і не стовідсотковий його антипод. Але від цього музею мені чомусь віє цвинтарем. Коли почуєш, як відвідувачі пошепки розмовляють між собою, то, слово честі, здається, що десь поруч лежить покійник, і всі бояться, аби не погасла свічка в його руках.

Безумовно, всяк має право вибирати, куди йому йти – до музею, а чи до буфету. Тільки нерідко і перше, і друге викликане тим, що людині без чітко окресленої життєвої програми нема куди себе після роботи подіти, і вона з двох лих вибирає менше.

Те, що в музеї, то вже поза межами життя. Хочемо ми того чи не хочемо. І ніколи не згоджуся, що Україна – то її минуле. Скільки б там не чимчикувало паломників до приватного храму подивитися на мертву красуню.

Та це не лякає! Лякає інше. Як може громадянин при згадці про Переяславську Раду відбуватися мовчанкою, а поза очі – возвели-

чувати її в граніті? Не поділяти специфічного ставлення Горького до українського слова – і ставити його бюст поруч із Шевченком (ліворуч, розуміється, Горького, а Шевченка – праворуч) на чатах біля входу до господи. Що це – «малі втрати» задля «великих здобутків», а чи горезвісний інстинкт самозбереження? Особисто в мене оте «дипломатичне» ходження між двома стільцями не викликає захоплення. Ми зараз вибачаємо їхню роздвоєність, «увіходимо в становище». А наслідок – залишаємося ні в сих, ні в тих.

Безперечно, що в кожного з нас є якісь життєві прорахунки. І адресат нам, його критикам, міг би закинути: «Лікарю, зцілися сам». Адже факт, що «постійні відвідувачі» літературних вечорів докладали всіх зусиль, аби автора цих рядків обернути з поета на хулігана.

З'явилася категорія людей, що вміють лише «обурюватися» та висловлювати незадоволення. А що ти зробив, аби була «справжня філософія, справжня драматургія»? Від кількості відпущених вусів і надягнених вишивок нічого не зміниться. Ми довго ремствували, що не маємо в перекладах на рідну мову сучасних зарубіжних авторів. Заки не зрозуміли, що треба перекладати, щоб «мати». Без затримки вийшли і поезії Плужника, і збірка Богдана Антонича, і «Український портрет» Білецького. Як тільки упорядники поклали їх на редакційного стола.

Все йде. Все минає! І одна річ вигукувати, що гине культура. А інша – не тільки колекціонувати вже кимось зроблене, але й собі його примножувати. Бодай для того, щоб виправдати високе звання.

Багато хто каже: «Навіщо за неї піклуватися, якщо вона за себе не піклується?» І справді, ніхто так не стає людині на перешкоді, як вона сама. І що з того, як під цим листом підпишеться десяток осіб?

Речі промовляють самі за себе. І якщо вони на тебе не вплинуть, то підписи тут не допоможуть. Кожен з нас по-своєму спалахує і по-своєму згасає.

Київ, грудень 1969 р.

Микола ХОЛОДНИЙ

**П'ятниця,
12 червня
місяця
гарячого.**

Була передача: на чому світ стоїть лають Йосифа Сліпо-го. Він приїздив до Англії і, звичайно, виступав там перед українцями. Страшний його злочин перед радянським народом – що, він, виступаючи, не приховав, що сидів у сталінській тюрмі! Треба ж таке!..

А найобурливіший, виявляється, його заклик до єднання українців та їхніх церков! Єднатися? З якою метою?

Ідеологи у нас, – не вигадась.

Цікаво між тим, як складаються у них взаємини – Мстислав і Сліпий? Сліпий ніколи не належав до тих, про кого ка-

жуть, де два українці, там три партії. Про Мстислава такого теж ніхто не скаже.

Лист Холодного – сумбур. Не можу зрозуміти, чим йому не вгодив Іван Макарович енд «відвідувачі»? Я сам з числа тих відвідувачів, і користь від тих відвідин для мене – незаперечна. Справді, є у Гончара й чимало другорядного, малозначного, але чому не говорити про те **найкраще**, чим він багатий? І як може Микола закидати Гончарові дволикість – «Горький», офіційні «патрети»? Треба було добре перед тим подумати, чи має він на це право, на такий осуд!

А що вже потім пішло після тієї публікації – гіркий сміх! В принципі йому оголосили бойкот. Щоб його розірвати, він сам, кажуть, під псевдонімом «Богдан Смерека» накатав на себе відповідь якомусь Дмитрові Явору, котрий його шпестив. Як тут не згадати Райкіна – «В случае чего я сам на себя анонимку хлоп! – и все!» Я цей опус читав: неприємно, – особливо коли дізнався, що авторство – його ж...

Складається враження, що він справді вимірює себе масштабом Франка чи Шевченка, не менше. Ніщо так не

губить талант, як отака гіперреалістична переоцінка. В деяких місцях це починає віддавати істерикою.

Шкода, він людина безумовно здібна й за певних умов міг би вийти на справжнього поета. Не мені його судити з Москви, – Україна у значно глибшій криниці; але **чому саме він?** Звідки такий центропупізм? Може, є резон у тому, що доля кожного поета осібна, він завжди «проходить стороною, как осенний дождь»? Але й дощі бувають різні. Вірші Стуса мені подобаються більше, ніж вірші Холодного (хоч деякі рядки в нього – блиск!), але Стусові таке і в страшному сні не присниться – поперти проти всіх, хто тобі допомагав...

Проте я не хотів би, щоб у майбутнього читача мого щоденника склалося враження, нібито сімдесятий рік був роком відступництва й скисання. Холодному – холодне, гарячому – гаряче. Бо гаряче – гаряче й серед снігів.

Отож ще один есей, що його слід неодмінно зберегти й перечитати по тих самих десяти-двадцяти роках, – він подає цілком **іншу грань** України сучасної...

ВАЛЕНТИН МОРОЗ

СЕРЕД СНІГІВ

«Серед снігів»

Березень 1953 року. Москва.

Спресовані юрми ридаючих людей, тіснява... всі пруться до гробу померлого Вождя. Десятки задушених, затоптаних під ноги...

Не один іноземець, випадковий свідок «всенародного горя», подумав: мабуть, років сто треба, щоб вивітрився цей фанатизм. Але чекати довелося недовго. Через три роки Вождя (мертвого!) прив'язали до ганебного стовпа і оголосили злочинцем. І... ніхто не гавкнув. Звичайно, обурювалися, але на печі... Ніхто не самоспалився, ніхто не відрубав собі навіть мізинного пальця. А де ж фанатики – ті, що недавно пхалися до священного гробу? А їх, виявляється, не було. Були сонні шкапи, які й не помітили, що їх завернули

і женуть в інший бік. Фанатизм виявився налоскотаним. Фальшиві алмази від справжніх тепер відрізняють легко. Вирізнити справжні емоції від налоскотаних – важче. Налоскотавши себе, можна викликати не тільки штучний сміх. Так само викликають штучний трагізм, фанатизм. Найбільша тасмниця сталінської доби полягала в тому, що, незважаючи на «потрясаючі клятви» у «відданості», «вірності», «готовності», вона не мала нічого, крім нігіліста – людини, яка не вірила ні в що. Тобто шкапи думали, що вони дійсно віддані, «вірні», «готові». Вони переконали себе в цьому (найлегше переконати себе). Але все це було налоскотане.

Не можна без кінця випускати грошові знаки – бо знеціняться. Не можна без кінця напихати в людську голову слова – бо наслідком буде та ж сама девальвація. Девальвація слова – основна моральна проблема, яку залишила по собі сталінська доба. Епітети вищого й найвищого ступенів, знаки оклику, заклики, виклики – усю це досягло такої концентрації, що зникли будь-які реальні критерії. Величезна, до краю надута повітряна куля, обписана крикливими лозунгами, відірвалась від землі і попливла. І сам вождь не відав, де він опиниться і які вітри керують ним.

Ніхто не вірив ні в яку реальність – ні в реальність зобов'язань, взятих колгоспним бригадиром, ні в реальність оцінки, даної критиком свіжонадрукованої поеми. Витворилося два світи – остаточно диференційовані один від одного. Перший складався з буднів, де люди надихались не то що без героїзму, але й без елементарної порядності. І був ще другий – світ кіно, книжок, де молодогвардійці співали арії перед шахтою, у яку їх мали скинути за п'ять хвилин. Молодогвардійці, – як і все інше, що потрапило в цей надутий, нереальний світ, мусили також стати нереальними.

Ніхто цього вголос не казав, проте весь час закрадалися сумніви: а чи справді існували молодогвардійці з їх подвигами? Чи це, може, така сама «ліпа», як цифра урожайності в колгоспі, як відсоток успішності в школі, як кількість прочитаних лекцій у товаристві «Знання»? «Акулов не бывает» – ця логіка надто тверезого малюка з книжки Чуковського стала негласним кредо. Міщанин любив смакувати сенсації, що Олег Кошовий (ви чули?) зовсім не вбитий, а живе в Західній Німеччині, і що взагалі все це «брехня».

Девальвація слова потягла за собою жакливу девальвацію цінностей. До розряду вигаданих потрапили мета, ідеал, героїзм, подвиг. Міцно відгороджений своїм нігілізмом від усього духовного, «трудящий» викинув за борт усе. Про Тичину знали тільки, що він «пише вірші, та все гірші». Що можна було б сказати про геніальність Тичини в умовах, коли геніальність асоціювалась з Дем'яном Бедним, коли її чіпляли до штанів кожного комісара?

Для України трагедія стала подвійною – як для всіх «націоналів» Радянського Союзу. Бо такі поняття, як нація, патріотизм, рідна мова, Вітчизна теж потрапили до реєстру «вигаданих», «книжних» речей. Людина, яка не вірила ні в що, мусила збайдужіти і до України.

І от на це холодне згарище, де вже навіть попіл давно розвіявся за вітром, прийшли шістдесятники – «Симоненкове покоління». Не все було вартісним і глибоким у їхніх перших творах, і все ж прихід їх був – епохою. Бо вони повернули втрачену вагомість словам і поняттям, заставили людей знову повірити у реальність духовного світу. Це був справжній подвиг: в атмосфері тотального зневір'я у щось повірити. І запалити вірою інших.

«І нічого іншого люди так не ждуть, як живого прикладу героїчної громадської поведінки. Людям потрібен цей приклад не тому, що без нього не можуть скласти уявлення про істинне громадське діяння, а тому, що їм потрібна певність, що і сьогодні таке героїчне діяння можливе, і сьогодні воно не безплідне».

Ці слова Дзюби про значення Симоненка є фактично оцінкою ролі шістдесятників в цілому. Кожна епоха мала таких будителів, що відроджували слова і поняття після девальвації, надавали їм знову живого змісту. Моральне омертвіння спричинилося не лише «культами» на зразок сталінського. Воно наступає періодично в міру того, як духовність старіє, вичерпує себе і викривається зроговілим панцером. Так було з пізнім Римом, у якому сума старих моральних приписів, сперта на релігії Венери і Юпітера, перестала бути зобов'язуючою, зробилася формальною, у якому не було вже Муція Сцеволи, що спокійно поклав руку на вогонь.

Рим оновили християни. Що ж дало силу неписьменному християнинуві з його наївними проповідями перемогти римського філо-

софа, обтяженого вантажем грецької і догрецької мудрості? Може, християнський проповідник знав щось таке, чого не знав римський філософ? Ні, справа не в цьому. Філософ знав більше, ніж християнський проповідник. І взагалі: суттєва різниця не в тім, що один знає, а другий не знає. Суть у градусі емоційності, з якою людина ставиться до тієї чи іншої істини. Один просто знає це. Другий живе цим. Для одного дана істина є просто інформацією, знанням. Для другого – откровеніє, без якого життя втрачає сенс. Істина, розігріта в душі до певного «градуса», стає цінністю. Знання переростає у віру. І тільки тоді людина починає жити. Леся Українка називала цей стан одержимістю.

Одержимість це не художність. І не науковість. І навіть не публіцистичність. Одержимість – це зовсім окрема субстанція, необхідний поряд з іншим компонент для повноцінного духовного життя. Можна мати чудові руди – але вони ніколи не перетворяться у сплав, не оживуть без необхідної температури в печі. Можна мати великі духовні скарби – але їх просто не помітять, доки не візьметься за них одержима людина і не розтопить їх в горнилі своєї одержимості. Фінський загал не знав, чим він володіє, доки Леннорт не зібрав епос «Калевала» і не показав усім, що це таке. Був Тичина і були його геніальні вірші – але з таким скарбом у руках він не мав сили зробити українцями навіть найближчих, виховати їх так, щоб вони розмовляли українською мовою. Чого ж забракло? На холодній волі, приспаній сибірськими снігами, не було вже жодної іскри одержимості – жодної з тих, що розліталися колись золотими водоспадами і розпалили пожежу українського відродження двадцятих років. А Симоненко чи Вінграновський одним доторком побуджували в людях заснулу українську душу, робили їх живими.

Це й була місія шістдесятників: принести в замерзлу українську дійсність іскру одержимості. Без неї не мав сили навіть Шевченко. Його читали і не помічали...

Маленький гурт людей у Києві розбризкував іскри на цілу Україну, і де вони падали – відразу танув довголітній лід байдужості і нігілізму. Кожне слово їх палахкотіло одержимістю, фанатичною ненавистю до холодних і слизьких, фанатичним бажанням прискорити кінець лодовиковому періодові на Україні.

Ви – крикуни пихаті й тлусті,
Хабарники, набиті лоєм,
Що кланяється лангусті
І ходите на збори строєм.

Ви пузаті ченці без віри,
Ви спекулянти слизькохвості,
Ви барабани товстошкірі,
Напнуті на ідейні кості.

І головне – лавину нічим було спинити. Усе, що виставляли проти цих людей, будувалося з льоду, – а лід моментально танув від їхніх іскор. Найбільшим сюрпризом минулого десятиріччя було те, що арешти 65-го року не загальмували, а прискорили сучасне українське відродження. Ера Великого страху минула. Арешти не злякали, а викликали грандіозне зацікавлення – не тільки на Україні, але й у цілому світі. Репресувати декого в сучасних умовах означало створити йому ореол, зробити мучеником (незалежно від того, мучиться людина чи ні).

Це був прорахунок... і помилку негайно кинулись виправляти. Випустили з в'язниці Івана Світличного – хоч і вважали його «головним». Тактику змінювали на ходу. Не вдалось залякати? – значить, треба скомпрометувати і розчарувати. Першим досягненням в цьому напрямі була стаття І. Драча в «Літературній Україні». Потрібно було, щоб Драч публічно почистив чоботи Полторацькому. Це міг зробити будь-хто, кандидатів не бракувало, але хотіли, щоб саме Драч або хтось з його кола. Потрібно було вбити віру, окриленність, загасити іскру одержимості і повернути людей знову у стан жовчного нігілізму. Потрібно було забрати в людей приклад, що їх зігрівав, переконати, що їхній бог – це зовсім не бог, а бутафорія. Іван Дзюба оголосив бойкот Драчеві після цієї статті в «Л.У.» Одержимий не міг зробити інакше.

І тепер я згадую цей факт, читаючи заяву Дзюби у тій самій «Л.У.», багато в чому подібну до статті Драча. Ті ж самі лайки, начерпані з лексики полторацьких («провокаційна маячня», «політиканське суєслов'я»), така сама анафема «націоналістам»... Сумніву нема: слизькохвості можуть поздоровити себе з новим успіхом.

Читав я аргументи, викладені Дзюбою, слухав також захисників його заяви. Слухав і дивувався: яке це все дрібне і несуттєве... Серед причин, наведених захисниками заяви, висувуються і такі: якби Дзюба не написав заяви – зняли б з друку його переклад, що має ось-ось вийти. Виключення його із Спілки автоматично потягло б за собою втрату роботи. Ну що ж, коли це серйозні причини – в такому разі необхідно відмовитись від будь-яких планів. Кожний крок, кожний новий твір, де є хоч які небудь відхилення від канонів Бідного Дем'яна, автоматично тягне за собою більші чи менші неприємності. І хто хоче уникнути їх – мусить взагалі скласти руки і нічого не робити.

Основний гріх, який приписують захисники Дзюбиної заяви нам, її противникам, – це донкіхотство, відсутність реалізму. Ну що ж, тут нема навіть необхідності відповідати власними аргументами. Можна взяти їх з Дзюбиної промови, виголошеної у 1965 році, коли він ще був іншої думки про донкіхотів і про «реалістів».

«В той час, як вони були великодушними реалістами, добре знали, що можна і чого не можна, яке діло виграшне а яке програшне, – в цей час, в їхню добу торгашеської тверезості Василь Симоненко

був безнадійним донкіхотом, кажучи словами Лесі Українки, відмовлявся визнати т. зв. «історичну прірву» за прірву реальну і вимагав зовсім неможливого: «Хай мовчать Америки й Росії, коли я з тобою говорю», – а з ким він говорив – звісно, і все; ой як неможливе і як безнадійне це з точки зору вченого і премудрого поросяти.

«З точки зору вченого і премудрого поросяти» найбільшим божевіллям був виступ Дзюби у кінотеатрі 4-го вересня 1965 р. Це був апогей донкіхотства: у розпалі арештів виступати з протестами. «Торгашеська тверезість» диктувала інше: сиди, мовчи і радуйся, що не перехопали всіх. Але «безнадійно-донкіхотський» Дзюба і на цьому не заспокоївся. Він ще пустив у світ свою книгу... і от виявилось, що це донкіхотство дало більше користі, ніж «реалізм» усіх премудрих поросят, разом узятих. Якось так виходить, що найкраще ростуть квіти, посіяні на морозі. Найменше простуджуються ті, що не зважають на погоду, що самі для себе є погодою. Парадокс тут чисто зовнішній. «Реаліст» і одержимий репрезентують собою не логіку і не логічність. Вони просто є репрезентантами двох типів логіки. «Реаліст» послуговується куцою, приземленою логікою сьогоденного дня. Але в тім то й річ, що майбутнє будується за іншою логікою – логікою завтрашнього дня. І віднайти її може тільки одержимий. Усі відкриття, усі винаходи, все нове – справа рук донкіхотів. Не завжди одержимі намацують стежку в майбутнє – часом збиваються на манівці. Але з обережністю «премудрих поросят» взагалі не зрушиш з місця. Не всі квіти, посіяні на морозі, ростуть. Більшість гине. Але іншого виходу нема. Для нації, що сотні років живе в льодовиковому періоді, в умовах постійної зими, це єдиний вихід: «Буду сіяти квітки на морозі». Та й сама Україна – це квітка, що виростає серед снігів. Україна – це квітка – ломикамінь. Українська живучість – це алогізм, ірреальність, парадокс, якщо користуватись логікою «реалістів» – так само, як і цвітіння білотки (едельвейс) на крижаних вершинах. Україна живе завдяки іншій логіці – логіці одержимості. Тільки одержимий міг бути українцем в умовах Києва чи Харкова у 19-му столітті, коли Україна вважалась неіснуючою, похованою. Тільки одержимий може бути українцем у цьому ж Харкові тепер, коли «премудрі поросята» переконані, що всі нації незабаром зіллються в одну і що України в наступній семирічці вже не буде. «Реалісти» на Україні ніколи не були українцями – вони неминуче ставали малоросами.

Біймося, як вогню, «реаліста», коли хочемо бути українцями! З точки зору «реалістів» українська справа завжди була безнадійною. Тому й робили її завжди ті, що не злякались «безнадійної реальності» і вперто йшли за своєю мрією, «так, як Ізраїль йшов за стовпом огняним».

Для нас уже стало традиційним нарікати на свою слабкість. Насправді ж Україна показала унікальний приклад сили. Інші народи в наших умовах давно зникли, стали Провансом⁵. А ми – витримали! Яка ще заборонена мова дала таку багату літературу? Твердість українського характеру мусить бути справді неабиякою, коли й росіяни, і поляки сказали незалежно одні від одних те саме: «Упрям как хохол» і «Uparty jak rusin». Це й є основою дивовижної української твердості знаходити силу і надію в собі, бути незалежним від зовнішніх джерел сили і надії. Заповідь Григорія Сковороди – «шукай все в собі!» – знову й знову оживає в українцеві. Єговіст запитав у Левка Лук'яненка у мордовському таборі: «А ти впевнений, що твоя Україна вічна?» Той відповів: «Ні, не впевнений, бо в таких речах ніхто не може мати певності». Єговіст зареготався і зробив висновок: «То ти навіть не знаєш, за що борешся. От я знаю, що ми, свідки Єгови, здобудемо вічне життя. А що ти знаєш?» І тоді Лук'яненко сказав: «Коли б я був єдиним українцем на світі – я й тоді боровся б за Україну». Вже кілька сторіч українська живучість тримається саме на цій логіці. Українців, які б не любили Україну – мізерна кількість. Українців, які хотіли б зникнення України з лиця землі – ще менше. Люди русифікуються не тому, що не люблять України або не хочуть її. Люди русифікуються тому, що їм не вистачає сили повірити в Україну, зберегти віру в гидотній атмосфері Харкова чи Одеси, де «убрання в мову, як в одягу – не ганьба, не жах, а норма». Їм треба – прикладу. «І нічого іншого люди так не ждуть, як живого прикладу...»

Не всі відкрили щось нове для себе у книзі Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І все ж книга ця стала для всіх відкриттям. Що з русифікацією треба боротись – це знали. Але цього було не досить. Треба було ще побачити реальну людину, яка реально бореться проти русифікації. Потрібна була іскра, щоб запалити в людині давно

⁵ Цікаво, що Луначарський назвав Прованс «Французькою Україною», бажаючи підкреслити однакові умови, що випали на долю обох народів. Україна в цих умовах вижила, Прованс перестав існувати як нація, опустився до рівня французької провінції (В.М.)

готове багаття. Якраз у цьому сенс Дзюби та інших шістдесятників – у тій іскрі одержимості, яку вони принесли в заморожену українську дійсність. Саме тут потрібно шукати відповіді на питання, чому навіть деякі порівняно невеликі факти і події 60-х років збудили таке велике зацікавлення і викликали такий гучний резонанс. Люди шукали в книзі Дзюби не аргументів – вони шукали там віру, заряд одержимості. Зовні виглядає так, ніби людину спочатку переконують, а потім вона починає вірити. Насправді ж це буває навпаки: спочатку людина спалахує, заражається вірою – і тільки потім підбираються аргументи для готового переконання. Аби повірити – аргументи знайдуться. Часом наївні – але то вже не грає ролі.

Огляньмося навкруг: чи багато у зрусифікованому, потрощеному Києві свідомих українців? Збільшувати їх коло – це і є реально боротись із русифікацією. Без цього наша праця втрачає сенс. І от стоїть перед нами зрусифікований, зруйнований українець, людина без власного «Я». Чим пробудити в ньому приспану українську душу? Аргументами? Не було ще випадку, щоб апостол навернув будь-кого в свою віру аргументами. І риторика, і красномовство тут безсилі. Християнські апостоли не мали ні того, ні другого.

«Обмежені, вузькі, неосвічені, без будь-якого досвіду у справі пропаганди, учні Ісуса були у повному розумінні слова маленькими людьми». «Мова авторів Нового Завіту бідна до такої міри, що у кожного є свій маленький запас слів», – пише про них Ренан (Е. Ренан. «Апостоли»).

І ці темні люди без досвіду за короткий час зробили Римську імперію християнською. Апостоли! Апостоли потрібні сучасній Україні, а не ситі пристосуванці – «реалісти» з їхніми аргументами! Ні один духовний переворот не відбувся без апостолів! Сучасне українське відродження також неможливе без них.

Сенс таких постатей як Дзюба – в апостольському горінні. Без цього вони щезають, перетворюються в ніщо. Для таких охолонути – значить умерти. Біймося втратити святе полум'я одержимості! Бо тоді залишаться аргументи, будуть множитись товсті монографії, але все це нікого не пробудить. Холодний скептик з його риторикою нікого не запалив і не запалить. Найкраще сказав про це сам Дзюба у 1965 році: «Бувають епохи, коли вирішальні битви провадяться на площині соціальної моралі, громадянської поведінки, коли

навіть елементарна людська гідність, опираючись брутальному тискові, може стати важкою бунтівничою, революційною силою. До таких епох, на мою думку, належить і наша епоха... Ось чому, може, ніщо інше не має зараз такого значення, як висота громадянської поведінки».

Так, позиція тепер важить більше, ніж слово. Словам не вірять – вони жажливо здевальвувалися. Слово необхідно підкріпити позицією. Живемо в епоху, коли і Сверстюк, і Шамота говорять однаково слова про Шевченка: обоє називають його геніальним. Різниця між ними, отже, визначається не словом, а позицією.

Одному доцентові довелося колись бути на нараді, де виступав Дзюба. «Ну й як?» – запитали його. – «Та... хотів чоловік похизуватися», – відповів доцент. Куций реаліст ніколи не збагне, що таке позиція. І широко прийматиме її або за театральну позу, або, в кращому випадку, за наївне донкіхотство. Тепер захисники Дзюбиної заяви кажуть нам: «Досить театральних поз. Треба працювати». І доводять, як то важливо, щоб Дзюба був у Спілці, щоб там було багато таких, як Дзюба, і що взагалі треба здобувати «становища». Тільки вони тратять порох даремно. Ніхто не думає заперечувати сказаного ними. Звичайно, дуже хочемо, щоб у Спілці взяли гору такі, як Дзюба. І не лише у Спілці. Смішно було б заперечувати також необхідність методичної буденної роботи. Так, одержимість не змінить не таланту, ні працьовитості – але цього ніхто й не стверджує. Протиставляти одержимість буденній роботі – те саме, що протиставляти сірники дровам. Одержимість не є заміником ні таланту, ні працьовитості – але без неї і те і друге лежатимуть мертвою брилою. Таланти є завжди і скрізь – чому ж тоді бувають епохи розквіту й епохи сірості? Одержимість – це не екстремізм і не вибуховість. Вибуховими бувають частіше налоскотані емоції. Полум'я одержимості горить рівно і спокійно. Самоспалюватись не обов'язково. Мені, наприклад, більше імponує філософія Швейка, який казав: не той добрий вояк, що вмирає за вітчизну, а той, що заставляє ворога...

13 червня

...вмирати за вітчизну. Так що закиди в донкіхотстві і непрактичності адресовані не туди. Ми не проти роботи – в тому числі найбуденнішої. Хтось мусить говорити ідіотські офіцій-

ні промови, щоб мати можливість зробити добру справу, використовуючи своє становище. Хтось мусить писати нікчемні ювілейні вірші – щоб утриматись на посаді задля цієї ж мети. Але чи мусить це бути Іван Дзюба? Не тільки не мусить, але й не має права. Причин для цього є принаймні три.

Перша. Людей, які хотіли б трохи любити Україну і мати трохи комфорту, ніколи не бракувало. Павличка ніколи не доводилося спеціально культивувати – він завжди виростає сам. Ніхто не каже, що Павличко не любить Україну. Павличко щиро любить Україну і хоче зробити для неї якнайбільше – тільки при умові, що для цього не доведеться жертвувати комфортом. Він чує, що це слабина, його мучить совість, але він чудово вміє цьому зарадити. Павличко переконав себе, що він теж великомученик, що його переслідують, дивляться на нього скоса і т.п. Взагалі: чим більше людина боїться, тим більше вважає себе великомучеником. І це правда – бо найтяжче мучиться той, хто найбільше боїться. Ну, звичайно, Павличко, нізачо не признається навіть собі, що причиною його поведінки є ординарний прозаїчний страх. Ні, він вигідає собі цілу теорію. Він, бачите, свідомо бере на себе таку невдячну, негероїчну роль – аби тільки послужити справі. Нового тут нічого нема. Так буває завжди: чим дрібніший стимул керує людиною – тим величніші і романтичніші причини вона вигідає.

Знаємо, що Павличко відповість на це скептичною усмішкою. Але знаємо також, що джерело цього скепсису – страх і втома. Найкраще про таких сказав колись Дзюба – про людей, що закриваються «мелодраматизованим скепсисом, в який залюбки і «вишукано» тікають від тяжкого громадянського обов'язку, тікають з лінощів, тікають з страху, і по сліпоті; жалюгідним скепсисом мудруючого раба, який хоче сам себе обдурити і вдає, буцімто так захоплений грою в парадокси, що й не помічає ярма на шиї». Так буває завжди: спочатку людина втомлюється, стоячи на позиції, а потім вже підводить «теоретичну базу»: кому це, мовляв, потрібно, зовсім це не позиція, а театральна поза, і взагалі пора кінчати з донкіхотством.

Одержимий і скептик – споконвічні антиподи. Вичавлений, охлялий скептик завжди приписує людині з пружною мускулатурою донкіхотство і непрактичність. Втомлений тягарем своєї ерудиції римський філософ міг виставити скільки завгодно «незаперечних» аргу-

ментів проти християнина-неофіта і з точки зору куцої практичності він мав рацію. Християни не перевернули світу і не збудували на землі царства Божого. Але будуючи його, воскресили умерлу духовність. А їхній опонент-скептик з його незеперечними аргументами назавжди залишився мертвим.

Бувають також епохи, коли найціннішим буває скепсис. Що правда, то правда. Це епохи масового психозу, періоди налоскотаного фанатизму.

Але ми живемо в інші часи. Скептик – якраз те, чого найбільше мусить боятися сучасна Україна. На Україні ще й нічого гасити – ще треба розпалювати. Так що рано Дзюба «взявся за розум» і попрощався з донкіхотством.

Ні, не треба закладати спеціальні парники для культивування Павличка. Він виросте сам, не турбуйтеся, ще й до того самообслужиться – тобто переконає себе і ближніх, що й він мученик, що й він жертва. Справа не в тому, щоб оголосити Павличка абсолютно негативною фігурою. **Павличківство** – явище складне і суперечливе, носить в собі як негативний, так і позитивний зміст. Павличко зробить багато для України – мусимо це визнати. Але не про це мова. Йдеться про те, що на одного Дзюбу завжди припадає сотня Павличків. А тому перекваліфікувати Дзюбу на Павличка просто не раціонально – не тільки з точки зору донкіхотів, а й з точки зору премудрих поросят. Надто мало на Україні тих, що носять в собі іскру одержимості і можуть запалювати інших. І ще про те йдеться, що павличківство – явище наступальне, агресивне. Психологи добре знають: той, хто опинився в багні, завжди має бажання (здебільшого неусвідомлене) стягнути до себе того, хто стоїть на сухому. Саме цим бажанням павлички й небезпечні. Ніхто інший, як вони, нашептали Драчеві його статтю. Тепер вони нашептали заяву Дзюбі. Втім то й річ, що Дзюба зробив поступку не козаченкам, а павличкам. Протистояти зовнішньому тискові легше. Боротися з тими, хто розкладає зсередини – далеко важче. І тут Дзюба виявився не на висоті.

Як бачимо, для обґрунтування першої причини цілком вистачило аргументів, взятих з виступу Дзюби. Вистачає їх і для обґрунтування другої. Ще кілька слів із того ж виступу у 1965 році:

«Адже більшість молодих поетів і літераторів починали і починають від не гіршого рівня, як починав Василь Симоненко, і «стихійного таланту» в тих було напевно не менше. Отже багато хто з них міг

би стати таким, яким став Симоненко, але стають такими одиниці. Решта йде не вгору, а вниз. Скільки вже на наших очах здрібноло, збаналізувалося і занепало талантів! В чому ж справа?.. Коли людина говорить на повен голос, голос її міцніє. А коли привчає себе говорити напівпошепки – цей півшепіт стає її нормальним голосом. Василь Симоненко мужньо говорив правду, і правда його робила самого все більшим і більшим. Поетові потрібен простір прикладання сил для того, щоб сили його множилися. А хто собі той простір звужує, хто своїх сил не вживає, не напружує докраю й постійно, того м'язи непомітно слабшають, того сили зменшуються, той мізернішає. Є в медицині поняття «ледаче серце».

Як це небезпечно: регулювати свій голос так, щоб не вигнали із Спілки.

Скільки вже «здрібноло, збаналізувалося і занепало талантів», поклавшись на таку логіку: тепер я пишу для «друку», а справжнє буде потім. І от пройшло життя, а справжнє так і не з'явилося!

Ні, ми не кличемо до авантюризму. «Тайный союз меча и ора-ла» закликати не треба. Хтось мусить пристосовувати свій голос і до Спілки, і до журналу «Блокнот агітатора». Хтось – але не Дзюба. Надто мало на Україні таких як він. Безконечне лихоліття породило на Україні плоску, **одновимірну** людину. Якщо одержимість – то вже партизанська анархічна. Якщо ж практичність – то обов'язково рабська, безпринципна. Будьмо, нарешті, глибшими. Навчимося робити буденні, прозаїчні справи, **не втрачаючи чистого палахкотіння одержимості**.

І, нарешті, причина остання. Склалося так, що найвагомим документом сучасного українського відродження, його сконденсованим виразом стала Дзюбина книга. Світ вивчає теперішню Україну «через Дзюбу». Дзюба став символом. Став прикладом – а про значення прикладу сказав він сам. Ідеї не досить. Ідея гола і суха – потрібне живе її втілення. Істину знають – треба віри. Щербата українська доля обрала Івана Дзюбу. Щербата українська доля поклала на його плечі **тягар символу**. І скидати його під ноги – не достойно. Надто багато написав і сказав Дзюба, щоб носити тепер письмові виправдання до Козаченка.

Дзюба забув про тисячі і тисячі людей по всій Україні, для яких він уже став богом. О, розумію, розумію, як смішно звучить це для декого: «бог», «символ». Для того, хто «вишукано тікає в скепсис»,

все це «примітивно». Але пам'ятаймо: цих примітивів сорок мільйонів! З них складається українська нація. І доки їх не пробудять, не розморозять – будуть генералами **без армії**. Не знаю, може й вони «примітивні!» Зате інше знаю твердо: щасливі ті, **що мають Бога! «Нема Бога – нема людей»**, – ці слова я чув спочатку від жінки на Поліссі, а вже потім прочитав у модерного європейського філософа. Дзюба став для людей богом – і вони повірили. Його заява дихнула морозом нігілізму на тоненькі паростки віри. Можна почути вже й таке: «Був один принциповий чоловік на Україні – і той написав заяву». Оцього й хотіли, щоб Дзюба отруїв збуджену віру і знову повернув людей у стан мертвого нігілізму. Тому й надрукували його заяву моментально великим тиражем. Чи побачила б вона світ, якби була на нашу користь, якби не була компрометуючою? Чи голосували б проти виключення Дзюби козаченки й корнійчуки, коли б не допустився він помилки? Не будьмо наївними...

Ну добре, згодьмося на хвилику, що від Дзюбиного перебування у Спільці залежить доля людства і що заради нього можна жертвувати принциповістю. Але ж він, виявляється, нічого не здобув, написавши заяву! Заяву, виявляється, розглядають «лише як перший крок», а його дальше перебування в Спільці залежатиме від другого, третього, четвертого... Невже Дзюба не збагнув досі елементарну поліцейську істину: хто сказав «А», на того **втричі** посилюють тиск, щоб витиснути «Б». не один вже бекнув, ставши на цю дорогу!

Україна чекає від Дзюби нових творів. Але ж перша сторінка, написана не в ключі Дем'яна Бедного, знову поставить на порядок денний проблему його виключення із Спільки. По суті вона вже стоїть. Чергова «антидзюбинська» стаття І. Басса в останньому номері «Радянського літературознавства» вважає **післязаявного** Дзюбу таким самим «націоналістом», як і дозаявного, нахабно вимагаючи, щоб Дзюба довів свою безгрішність «не декларативними заявами» (стор. 70). Не встигло ще висохнути чорнило у тому місці, де Дзюба написав «А», як на нього вже знову почали тиснути, вимагаючи «Б». Що ж дала в такому разі заява? Як бачимо, логіка «одержимих» є **реальнішою**, ніж логіка «реалістів». Наївним і непрактичним виявився той, хто закидає донкіхотство іншим.

Україна бачила вже багато таких, що говорили й закреслювали, потім знову говорили й закреслювали власні слова, може тому й наступила масова зневіра, що на очах загалу падали найвищі. Пігмеї

завжди лизали п'яти капралам. Але, щоб «сержантам, які самочинно одягли погони генералів», кланялися такі велетні, як Тичина – цього ще, мабуть, не було ніколи. І – хто знає – може саме це спричинило людям найглибшу травму? У що і в кого вірити, коли всі відрікаються, коли боги стають денщиками?

Україна вже бачила Остапа Вишню, який вийшов із в'язниці і одразу заявив, що він ніколи там не був і що «націоналісти брешуть», Україна вже мала Епіка, який писав у 1935 році:

«Підготовляючи терористичні акти, ми безневинним тягом багатьох років грали такі ролі, у порівнянні з якими дії розбійника з великого шляху є зразком чесності і гуманності. Я зрозумів, що наймилостивіший вирок пролетарського суду – зробити зі мною так, як роблять з оскаженим собакою, знищити, як сапного коня, вийняти з тіла суспільства. Комуністична партія великодушно повірила моєму каяттю. Партія подарувала мені життя, давши мені цим найбільшу з усіх можливих нагород на землі – право на життя, на радість праці».

Досить вже цього. Україна спрагла за такими, що ні від чого не відрікаються і ні перед ким не виправдовуються. Маємо силу силенну людей, які, сказавши добре слово про Україну, негайно роблять три реверанси в бік Росії. Вони ніколи не напишуть «Шевченко і Пушкін». У них завжди виходить «Пушкін і Шевченко». Це виходить у них механічно. Рабське почуття **вторинності** міцно в'їлося їм у кров. Перед усім українським у них стоїть буква «і». Пушкін і Шевченко і Франко, Некрасов і Леся Українка. Ніколи вже не вивалося з їхньої підсвідомості почуття, що Україна – це **додаток**, перед яким обов'язково мусить стояти, відділене буквою «і», щось головніше. Дехто з цих людей голосував проти виключення Дзюби із Спілки. І за це їм щире спасибі. Можливо, уперше за багато років вони відчули себе людьми, відважившись захищати Дзюбу. Вони можуть мати талант, багато працювати і принести багато корисного для України. Але українську зиму розтоплять не вони. Бо в їх організм введена вакцина, яка дає надійну гарантію, що іскра одержимості там не спалахне.

Українське відродження потребує **людей нової якості, аристократів духу**. Ми звикли по плебейському реготати над словом «шляхта» і забули, що від нього походить також «шляхетність». Най-

більше лихо України в тому, що постійні лихоліття зробили з нас **націю плебеїв. А будівничі**, елітарні якості може мати тільки аристократ. Це добре розуміли... Сталін запевняв нас, що головна сила історії – «пролетаріат», але чомусь нищив нашу інтелігенцію, еліту. Коли релігія була панівною, а соціалізм переслідували – порядна людина ні слова не говорила проти соціалізму, навіть коли вважала його не вартим уваги. Це й був аристократ. Тепер, коли соціалізм є панівним, а релігію душать, порядна людина ні слова не скаже проти релігії. Це аристократ нашого часу. Дзюба має право як завгодно трактувати «націоналізм». Але виступати проти нього в умовах, коли націоналістом називають кожну порядну людину (в т. ч. Дзюбу) – таке Дзюба робить уперше.

У мордовських таборах були єговісти, приглянувшись до них зблизька, ми зрозуміли, що це наші найзапекліші вороги, найнадійніші агенти русифікації, бо, зробившись єговістом, українець стає безнадійно глухим до національної проблеми. Так, єговісти були нам дуже антипатичними. Але виступати проти них у табірній стінгазеті, де писали виключно донощики, – це було б ганебно. Дзюба може як завгодно оцінювати українську еміграцію – це його справа – але писати проти неї у фельдфебельській газетці, якою чистить чоботи Козаченко, в «редагованій як стінгазета районного відділу міліції «Літературній Україні»⁶ – цього від Дзюби не чекали.

«Найменування «націоналіст», хто б у нього що не вкладав, не приймаю», – пише Дзюба і поспішає запевнити, що він дотримується у національному питанні «принципів наукового комунізму», вчення Маркса-Енгельса, Леніна». Але цьому повірити трудно. Абсолютне відкидання націоналізму, «хто б у нього що не вкладав» – це **сталінська**, а не ленінська теза. Ленін так не робив. Ленін, як відомо, вкладав у націоналізм пригнобленої нації **позитивний** зміст. Дзюба тут розходиться не тільки з Леніном, але й з... собою, п'ять років тому у книзі «Інтернаціоналізм чи русифікація?» він писав:

«Треба ж хоч трохи знати і шанувати Леніна, знати його пряму вказівку: про недопустимість формальної постановки питання про націоналізм «вообще», вказівку про два роди націоналізму, про те, що джерело місцевого націоналізму – російський державний шовінізм» (стор. 223)

⁶ Слова Дзюби

П'ять років тому Дзюба виступав проти своєї теперішньої позиції – тобто проти відкидання націоналізму «вообще», «хто б у нього що не вкладав», підкріплюючи свої аргументи словами із матеріалів 12-го з'їзду, (стор. 38).

Отже, не мають рації ті, які кажуть, що Дзюба не відмовився ні від своєї книги, ні від своїх позицій. Мабуть, неуважно читали вони Дзюбину книгу.

Відкинувши найменування «націоналізм», хто б у нього що не вкладав, можна опинитись не лише у смішному, але й ганебному становищі.

Бо тоді мусимо відкинути й Шевченка, про якого Луначарський писав:

«В націоналізмі Шевченка є, певна річ, ворожість, але лише до гнобителів. Його націоналізм, як ціль його ніжна найбільше і передусім повен любові. Не можна, однак, заперечувати, що Шевченко – поет не тільки національний, але й поет-націоналіст. Питання про долю української національності займає перше місце в його поезії. Це зрозуміло вже з політичних причин, які споріднювали націоналізм Шевченка з націоналізмом Міцкевича, Фосколо, деяких ірландців, з націоналізмом великої народної поезії сербів» (стор. 19).

«Тараса Шевченка я ставив поряд з іншими поетами націоналістами, але жоден з них, навіть великий з великих – Міцкевич, не виявляв своєї любові до Вітчизни в такій зворушливій формі, з такою майже шаленою силою!» (стор.20)

«Шевченко-літератор підтримував Шевченка-громадянина в його націоналізмі» (стор. 21).

«Цей демократичний націоналізм Шевченка зовсім не суперечить новому соціалістичному світогляді» (стор. 25)

«...благородний націоналізм, який стоїть проти всякого насильства, який домагається рівного права для всіх народів (стор. 30-31). «Тому ми, соціалісти, повинні підтримувати глибоко народний, братній до інших народів націоналізм таких людей, як Шевченко» (стор. 26)⁷

Ось ще кілька оцінок націоналізму:

«Дух свободы как сознание нации, как национализм» (стор. 106); «в национальном сознании, в национализме заключается

⁷ Луначарський А. Великий народний поет Тарас Шевченко. К., 1961

сила, которая может открыть путь к лучшему будущему» (стор. 107); «Наш национализм должен быть позитивным, должен быть национализмом созидающим» (стор. 107); «Без национализма нет прогреса, без национализма нет нации» (стор. 108)

Ні, я цитую не емігрантський журнал. Всі ці фрази взяті з книги Сукарно «Индонезия обвиняет», надрукованої в Москві ще у 1961 році. Як бачимо, в Радянському Союзі давно друкують такі оцінки без коментарів. Друкували подібні речі навіть до 20-го з'їзду. З книги Неру «Відкриття Індії», що вийшла у Москві у 1955 році, читаємо:

«В современной Индии национализм был и остается неизбежным; он представляет собой естественное и здоровое явление.

...События последнего времени во всем мире показали, что мнение, будто бы национализм исчезает под натиском интернационализма и пролетарских движений, неправильно. Он попрежнему остается одним из самых могучих стимулов, движущих народом... В то время, как прослойка буржуазной интеллигенции постепенно отходила от национализма или думала, что отходит, рабочее и пролетарское движение сознательно опираются на принципы интернационализма, все более склоняясь к национализму» (ст. 50); «принцип национализма имеет глубочайшие и прочные корни; он не является чем-то отжилым, не имеющим значения для будущего» (ст. 51)⁸

Можна ще додати слова Сун-Ят-Сена із згаданої книги Сукарно: «Национализм является той драгоценностью, которая дает данному государству силу стремиться к прогрессу; дает данному народу силы отстаивать свое существование» (ст. 103), Павла Грабовського:

«Націоналізм – конечна умова поступу вселюдського; від загибелі нації терпить не тільки вона сама, а й вселюдськість взагалі».

Дзюба відкидає «найменування «націоналіст», хто б у нього що не вкладав», – в той час як навіть в офіційних брошурах з національного питання вже пишуть, що слово «націоналізм» вживається також у значенні «патріотизм». Так, у цитованій статті Луначарського, що вийшла в Києві у 1961 році, під текстом є редакційна примітка, в якій сказано, що коли автор пише про націоналізм Шевченка, то йдеться про любов Шевченка до Батьківщини (ст. 19).

⁸ Сукарно «Индонезия обвиняет», М. 1961. ст. 51

Під прапором націоналізму (в значенні «патріотизм») відбувається національно-визвольний рух в усьому світі – найзначніше явище сучасності. Дзюба відкидає «найменування «націоналіст», хто б у нього що не вкладав», замість того, щоб спитати: «Доки будемо допотопним посміховиськом? Доки будемо твердити, що земля стоїть на черепасі? Доки будемо вважати лайкою поняття, яке цілий світ вживає в позитивному значенні; яке більша половина людства вважає своїм прапором, про яке один з найвидатніших марксистів – Луначарський – писав, що воно «не суперечить новому соціалістичному світоглядові»?

І вже зовсім загадковим ребусом є т.зв. «український буржуазний націоналізм», від якого Дзюба також відрікається. Відрікатись від т.зв. «українського буржуазного націоналізму» – приблизно те саме, що й відречення від стосунків з чортом у середні віки. Противникові у середньовіччі зажди «пришивали» безбожництво. Папа називав атеїстом Лютера, Лютер – папу. А обидва разом вважали безбожником Кальвіна. І при тому всі три вірили в Бога. Хто тільки не був «українським буржуазним націоналістом»! Костомаров, Грінченко, Олесь, Косинка, Микола Куліш, Остап Вишня, Антонич... Усі вони мали посаду – «українського буржуазного націоналіста». А потім їх зняли без пояснення причин. Та що Грінченко? В націоналістах побували й ті, що власними руками розбили Петлюру: Скрипник, Юрій Коцюбинський... Т.зв. «український буржуазний націоналізм» – це табличка, яку чіпляли кожному, кого треба було знищити – так само, як фашисти чіпляли на спину євреям жовту латку. Треба зовсім відрікатись від так званого «українського буржуазного націоналізму».

П'ять років тому Дзюба теж так думав:

«Кагебістський розгул пробують виправдати теревеннями про «український буржуазний націоналізм» (під яким розуміється всяке відхилення від зрусифікованого стандарту) («Інтернаціоналізм чи русифікація?»), ст. 223).

Ця думка повторюється в книзі кілька разів (ст. 109, 224).

Яке Дзюбі діло до того, що якась там емігрантська газета називала його керівником підпілля на Україні? Хто сказав, що Дзюба мусить за це відповідати? А коли його завтра назвуть фальшивомонетником? ескімосом? далай-ламою? Знову доведеться писати заяву? Бігме, ніколи не думалося, що доведеться колись дискутувати з Дзюбою про такі смішні до очевидного речі!

Дзюба не мав права забувати також про те, що своєю заявою він погіршує становище інших. Бо чим менше на Україні людей, які не пишуть заяв – тим більше на них «насідають». Через півроку буде на волі Опанас Заливаха. Як ми подивимося йому в очі, написавши заяви? Коли ми, дихаючи вільним повітрям, маємо право писати заяви **під тиском**, то Заливаха тим більше має право писати їх і відікатися від «націоналізму»? Але він ще жодної не написав і ні від чого не відікся.

Дуже небезпечна логіка: ставити свою позицію в залежність **від тиску**. Коли вважати її правомірною, Левко Лук'яненко мав право стати донощиком.

Заливаха скоро буде на волі. А на Лук'яненка ще тисне брила років. Чи не соромно нам скаржитись на тиск, пам'ятаючи, в якому становищі перебуває ця людина? Чи не нагадуємо ми ту огрядну даму з кінокомедії, що любила всім розказувати, яка вона «ужасно нещасна»? ми ж чоловіки. Маймо сором хоч перед тими жінками, які досиджують 25 (!) років й жодного разу не поскаржились на тиск!

Чи не занадто ми скисли й облізли в оточенні людей, у яких ентузіазму вистачило на п'ять хвилин, які відмовляються від своїх підписів після першої неприємності, а потім все життя мають благородні претензії до того, хто запропонував їм таку «авантюру»: підписатись під колективним листом. Як виріс Дзюба в їхніх очах, порозумнішав і посерйознішав, як возрадував і окрилив їх своєю заявою! Тепер вони повірили, що їхній відступ – зовсім не відступ, не панічна втеча. Тепер вони урочисто і радісно несуть попереду Дзюбу. Несуть божка – а процесія з божком попереду – це вже не втеча. Тепер вони повірили, що їхній відступ – анітрохи не слабкість, продиктована безсиллям і страхом, а мудрий стратегічний хід. І тепер вони перегризуть горло кожному, хто виступить проти заяви.

Какали й мені так: заява Дзюби погана, але... «Треба проковтнути цю пілюлю» – та й годі. Ні, тисячу разів ні. Досить вже Україна наковталася цих пілюль! І тяжко отруїлася ними – досі хвора. Важко зрозуміти логіку тих, що вважали заяву поганою, були проти її опублікування, але нічого не казали Дзюбі... з делікатності (?!). Тепер вони радять мовчати... з любові до Дзюби(?!). Даруйте, яка ж це любов? Це – **псевдолюбов**: лизати і розмазувати сльози. Отакі й зализали Дзюбу. Справжня любов дійова. Любов – це не завжди теплі компреси. Часом краще допомагає холодний душ. Чехов не соромився

признатись, що видашує по краплині з себе раба. І ми мусимо допомагати один одному звільнитися від тягару плебейства. Погано, що не було поряд людини, яка сказала б сувору правду у вічі – тоді, коли я на першому слідстві поводив себе не найкращим чином. Драчеві пощастило більше – кругом були люди, які різко й нетерпимо зареагували на його статтю – і цим допомогли йому зрозуміти помилку. Є такі люди й коло Дзюби. Чи прислухається він до їхнього голосу? Це вже залежить від самого Дзюби – від того, чи вистачить йому сили глянути на себе критично, переступити через амбіцію, через дріб'язкове самолюбство. Уміння визнавати власні помилки – це ознака сильної людини.

Якщо навіть заява Дзюби була б доброю сама по собі – він мусив би запротестувати проти такого нахабного «обрамлення», у яке вона вставлена. Дехто вважає, що тепер Дзюба повинен демонстративно вийти із Спілки. Інші – не настільки радикальні. Я, наприклад, належу до тих, які вважають, що Дзюба в той чи інший спосіб мусить **відмовитись** від заяви, – щоб нейтралізувати грандіозну шкоду, заподіяну нею. Цього вимагає елементарна етика.

Ніхто не оголошує Дзюбі «смертельного вироку», як пише він в одному листі. Від правди не вмирають. Вмирають від «реалізму», від холодного скепсису, який породив Дзюбину заяву. А ми не хочемо, щоб Дзюба вмирав. Ми хочемо, щоб він знову спалахнув **чистим полум'ям одержимості** – бо це найбільше багатство при сучасній українській **замороженості**.

Лютий 1970 року

А тепер момент найвідповідальніший: як я сам ставлюсь і до статті Івана Дзюби, і до виступу Валентина Мороза?

Момент важкий.

Сумніву не маю, шкода від Дзюбиної заяви – велика.

Стратегічна шкода.

Шкода й Дзюбу: так само не маю сумніву, що написав він її у **сум'ятті** духу. Нові його аргументи менш переконливі за попередні, і, отже, Галілеєве каяття – не є істина, за якою підуть мільйони. В такому сенсі Дзюба **здав назад**, а не пішов уперед.

Але кагебешникам святкувати перемогу рано. Їм не слід сподіватися, що Дзюба очолить нову колону «відступаючих»; їх не буде аж так багато, як це, очевидно, **заплановано**. Перебираю всіх наших, згадую обличчя, очі людські, реакції. Не вплине Дзюбина заява панічно – на Аллу, на Сверстюка, на Світличного, на того ж Панаса. Не кажу вже про Стуса або Чорновола. Той же Гель, Халимоненко... А старші – Антоненко-Давидович, Оксана Яківна? В жодному разі. Навпаки, ця акція оформить нову якість, народився **орієнтир**... Так, саме орієнтир, або **антиорієнтир**.

Мороз виходить на перші місця: стиль, логіка, емоція, – такого яскравого вияву одержимості я давно не відчував!

Не знаю, що мені буде за таку оцінку Морозової статті, але відчуваю полегкість. Після статті Дзюби я почувався важко.

Ось тільки з голови не виходить сам реальний Іван, його життя-буття, його завтра. Його, може, найбільше жаль; всупереч деяким тезам Валентина Мороза. Якщо говорити про втрату, це передовсім втрата Дзюби. Він сам собі того ніколи не подарує. Бо якби ж він повірив у те нове, до чого прийшов, йому, б, може, було легше. А тут ясно, що пише зламаний чоловік, котрий хоче переконати інших, що це не так...

А Мороз – для мене просто відкриття!

Якось «на дозвіллі» я, може, посперечаюсь з окремими його тезами; далеко не все тут ліпиться до купи. Але це будуть **деталі**, які не заперечать цілісного враження, – як від відкриття. Не в тому сенсі, що він сказав щось цілком нове, а в сенсі **формули спротиву**. Психологічно він тут переконливий; талановита людина.

(Може, поспішна фраза про «розчарувати» – чим? звільненням Світличного?).

Сентенції ж про **поетів** – поверхові; існує і таке явище, як **феноменальність** поета. Ці скажені стрибки з ополонки в окріп, а з окропу знову у холодний сніг – про них так просто не скажеш. Це треба взяти **разом** з тим, що поет у цей час **створив**. Бо ж у деяких речах поет просто інструмент.

Я – в особливому становищі – бо звідси, з Москви, не можу, **не маю права** нікого осуджувати. Про такі речі не можна говорити заочно. Та й не можна підставляти замість котрогось із них – себе. Є людська вдача, і нею все, чи майже все визначається. І є люди – хто на день, хто на тиждень, а хто на вічність. Не знаю, що гірше – Микола Вінграновський, який просто «потиху» почав відходити «у тінь», – чи Драч, який «ужарив статтею»? Стаття, принаймні, вчинок. Якого він **соромиться**, – а з сорому люди будуть.

Цілком різні масштаби – публікація Холодного – і Мороз.

І різні режими: Холодний на волі, Мороз – за ґратами. Але обидва – української зими.

Хоча для чого це я співставляю: воно **неспівмірне**.

Неспівмірне

Нагодився Юрій Миколайович Живлюк, і ми говорили про ідею діалогу з владою; лист до керівництва щодо процесів демократизації. Він переконаний, що там, угорі, чимало людей, які теж хотіли б деякої лібералізації, отож інтелігенція мала б не дрімати. Він має зв'язки серед викладачів і в кількох технічних вузах плюс головні НИИ; а мені слід було б узяти на себе театральні кола й письменницькі.

Лишилось умовити Ротшильда. У Юрі завжди грандіозні проекти, його вмінню «стратегічно» все розкидати можна позаздрити. Однак не певен, що він говорить про речі **практичні**.

Я так і не зрозумів, чи підписав Ромм те звернення, яке вони готували разом з А.Д.

Живлюк – молодець, приніс деякі цікаві тексти – філософські. Найцікавіше – ґр. Померанц, культура.

Про есей Мороза я йому розповів, але тексту не показав, – **він був не один**. Іншим разом.

15 червня,
понеділок

*Юр. Ж-к. Візит С.
до Цранезникова*

Розповів про похід Сахарова до Трапезнікова, якого недавно провалили на виборах в академіки: Трапезніков сам його запросив і довго розмовляли «ни о чем»: – «наводив мости»? Версія Юрія Миколайовича, як завжди, цікава – ЦК ніби готує зняття Румянцева з посади директора інституту соціології, і Трапезніков запропонував Сахарову, що він доручить Румянцеву зробити у них в інституті громадське обговорення «Звернення...» Отже, ідея **підставити** Румянцева – бо той надто великий ліберал. Сахаров ніби це зрозумів і **відмовився...**

Трапезніков – керує відділом науки в ЦК партії. Якогось потягу до реформізму за ним ніхто не знав.

А Живлюк переконаний, що **можуть** бути зміни на краще; наступного року – з'їзд партії, а цей рік – ленінський, 100 років, ну й захочуть підмалювати фасад. Зокрема, є установка переглянути політику щодо підписантів... Треба чекати пом'якшення (!).

Не знаю. Якщо брати за приклад Україну, пом'якшеннями не пахне. А Україна завжди була термометр.

Наприкінці Юра питає, а за кого я голосував... Як кажуть в Одесі, «вы будете смеяться», але я тільки сьогодні згадав, що вчора відбулися вибори до Верховної Ради Союзу! Були по радіо фанфари й святкова музика, але я не був на те налаштований – і пропустив. Ніхто мені не нагадав.

Отже, я перед державою у боргу. Ай-ай-ай!..

**16 червня,
вівторок**

Вчора Юра Живлюк питав, – чи правда, що в Києві хочуть знімати Нікітченка? Не знаю, кажу, – якщо так, це тобі ілюстрація до «пом'якшення». Він просить зв'язатися з Світличним, який про Нікітченка говорив непогано, – чи мають ці чутки підставу?

Про 16 червня

Дописую заднім числом, бо 16-го повернувся пізно, набігло інше. Був день народження Ліліани – Лілі Зінов'євни Лунгіної, в яку я давно закоханий як у перекладача – і як

у Людину Світла. Це їй виповнилось 50... Але смерть Іллі Нусінова оповила все серпанком тиші й мудрого спокою. Колись вона розповідала мені, що народилася у Шишаках під Полтавою і ностальгує за Україною. З нею не просто цікаво, вона багато жила за кордоном, знає мови. А в душі – постійна драма – Росія, свобода, антисемітизм як російський ген...

Вся ця родина – нам – мені – дуже близька по духу. По якійсь неприборканій сповідальності.

Свого часу вона дозволила мені правити її білоруський переклад «Карлсон, який живе на даху», за її російським текстом, і я дуже переінакшив перекладача, від побуту до поезії. Вольський розхвалив її мою виставу...

Звичайно ж, вони – Лунгіни – ближчі до інших наших знайомих. «Підписанти». Коло Григоренка, Флори Литвинової, Віктора Некрасова. Помалу-малу змінюю їм і образ України. У Семена Львовича упередженості більше, Ілля його «ускладнював», без нього в цій родині – чорний провал.

Розминулися з Швейцером – він прийшов пізніше, коли я вже прощався. Він теж тут – свій, друг дому, однолітки – обидва Лунгіни, Швейцер, Нусінов...

Унікальне коло російського єврейства. Гумор, мудра печаль, активізм, розвинута пам'ять, четь, шляхетство. За всім стоїть драма самотності.

Ніна Володимирівна передала – для нас – Микола Платонович хворий, серце. Пише спогади про Курбаса, але бути опонентом – не згоджується, бо мало про це знає. І в такому дусі.

Дай Бог йому здоров'я. І нехай вирулить на щось сміливе, бо сам же себе потім картатиме за половинчатість. Це ж треба – у Москві ми можемо знайти тих, котрі цю тему підтримають, а на Вкраїні, де більш ознайомлені – кожен другий боїться відповідальності! Чи саме тому, що «більш ознайомлені»?

17
червня,
середа

Бажан –
з серцем?

Мій Бетховен

Ми з Володею Чернявським, якого порекомендував мені Дейч, зробили сценарій. Усі, хто його читав, не внесли жодної правки. Проходить. Власне, тривожаться виключно за формальний бік справи – дияволіада, напливи, Мефістофель, **оречевлення** музики. Суть – Бетховен написав дев'ять симфоній; десятою симфонією стала його смерть. Невеличкий шкід Чернявського я перевів на мову телевізійних символів. Проте для цього потрібні дуже **натуральні** актори, і я спинився на мхатівцях. Бетховен – Губанов, Мефістофель – Леонідов. Хореографія, пантоміма, музичні абстракції.

Нелля каже, що це моя спроба постмодернізму, – отже, знову ризик. Я ж думаю нині не про «ізми», – мене цікавить сама форма організації уваги глядача (частково, на популярнішому тлі, я **домігся** цього у «Вогнику»). Конфлікт слова й зорового начала, неодмінний контраст – музики і природи, людського стану й інтонації, бунт приреченого генія, пов'язаного по руках і ногах життям реальним, антибожественним. Хочу легалізувати на телебаченні хоч би таку форму протесту – протесту формального; форма диктує зміст.

Крім того, переконаний, тут є й певний релігійний досвід, тривожний погляд на буття **позалогічне**. Перед смертю Бетховену ввижається Мефістофель – ревізує всі його правди й постулати, роздвоєння свідомості і тіла.

Наші – хвалять. Може, тому, що складно для сприйняття, і не кожен хоче задемонструвати своє «але»? Я лише зауважив, що після обговорення сценарію на Художній Раді вони почали дивитися на мене з **більшою** повагою (хоч я й раніше не скаржився на її брак). А може це просто спроба редакції, вельми авторитетної, але зануреної в дурочі, вийти на ширший простір, на європейську стилістику нового **телебачення**? Сказала ж Ніна Нерсесівна, що для цього фільму потрібна школа **нового телемислення**, і вони мусять зробити кілька **семінарів** – для операторів, світла, цехів...

Є й ще один момент: вони раді, що я робитиму щось **без політики**. До того ж досі лежить у Літдрамі Микола Куліш, і дехто **дуже переживає**. Аби не вискочив все той же привид «українського буржуазного націоналізму».

Дейчі, Володя Чернявський з Дашею, Лев Озеров з новими віршами.

Ханан Шмайн – і його спогади про Курбаса.

Була й Россіхіна: запевняє, що з книжкою про Крушельницького все гаразд... Хоч у них у видавництві – перевороти й недовороти, лихоманить.

Отаке наше щастя: тільки-но щось путнє зробиш – починається лихоманка. І на те нема ради.

**Четвер,
18 червня**

МХАТ – «Турбіни». Це ж треба так співпасти – приходжу, а мені кажуть, що приїхав «ваш Шелест» – он сидить. Справді – його знаменита лисина! Він так аплодував, що я його «зауважав» – виявляється, він ще й театрал!

Не знаю, як йому, а мені знову вся ця «Україна» не сподобалась. Люблять вони кпити з Хохландії: неприємно. Все інше – на висоті, а українська «проблематика» – жах. Публіка реагує іронічно на «українське». Може, Шелест тому й прийшов, щоб самому пересвідчитись?

Коли Сахаров розмовляв з Трапезніковим про «Меморандум», останній просив **почекати**, – готуємо з'їзд, – продовольча програма, необхідність нарощування продукції колгоспів, – мовляв, зашиваємось; ідеологія почекає, майте терпіння. Сахаров пожартував – розповів анекдот вірменського радіо:

– Що буде після виконання продовольчої програми КПСС?

– Торжество идейных принципов и всесоюзная перепись оставшихся в живых.

Шкода, не залишиться в історії вираз обличчя Трапезнікова.

**18
червня
четвер**

*Ого: Петро Юх.
Шелест у МХАТі!*

**П'ятниця,
19 червня** Знову дивився «Белое солнце пустыни». Чудово! Уявляю, що було б, якби фільм знімав Андрон Кончаловський, на якого писався сценарій. Мотиль – легка іронія, смуток через веселощі, незаангажованість. І, звичайно, Луспекаєв...

Але яка все-таки доля – примхлива й алогічна! Фільм спершу заборонили – мовляв, політично слабкий, не виховує молодь у дусі боротьби з басмачами. А Брежнєв того не знав – він у себе на дачі часом переглядає для відпочинку «легкие фильмы». На ідеологію старий уваги не звернув – а все інше – на висоті: гарем, солдати, пригоди, «во славу русского оружия»; та й актори не з останніх.

У ролі Віллі Старка знімається тепер Жженов. Єфремов з Ульяновим відмовились; потім ніби вибрали Льоню Маркова, а той запив. Були проблеми з Юрієм Любимовим – театр на плечах, та й акторськи він дуже специфічний, Юрій Петрович. Найбільше підійшов Георгій Жженов. Не знаю, – він, як на мене, простакуватий. Луспекаєв зіграв би це – геніально: вдача!

Тому й загинув: вдача.

М. КУЛЬЧИНСЬКИЙ

ПІСНЯ МОЯ УКРАЇНЬСЬКА!

Пісне моя українська! Моя муко, моя любо, моя згубо. Ти народила на світ мою свідомість, випестила і понесла в безкраї страждань і радощів. Почувши тебе на чужині, линув на твій поклик, бо то був поклик крові. Завмирав і найдрібнішим нервом всмокував твою жагу, твій смуток, твій біль і твою впевненість. Довкола зникло все,

бо у всьому була ти. Я жив тобою, кохав тебе і віддавав тобі. Ти дала мені хвилини, що стануть моєю вічністю, стала сенсом мого існуван-

ня. Слухаю тебе зараз, притулившись вухом до грамчастих дверей, ловлю найтонший і найчутніший звук твоєї мови. Я чую тебе, я знову з тобою. Хай лютують товстелезні глухі стіни, загретовані двері. Їх глухота не спинить, не засмокче твого потужного гулу. Твої невидимі струни завжди єднають нас. Глухі стіни ніколи не бачать і які б вони не були міцні і товсті – їм нас не роз'єднати. Слухаю тебе. Плачу, не соромлюсь сліз своїх. Роблюся чистим, як ти, і дзвеню, напоєний тобою. Ти вивела мене з хаосу пристрастей, бажань хисткого, незрозумілого і байдужого світу на світлу і ясну дорогу любові до людей, до рідної землі. Ти врятувала мою душу, серце й мозок від спустошення і виродження. Мама моя любя! Ти перша заспівала над колискою немовляти чарівну мелодію мого краю, сповнила мене нею і наситила кожну клітину маленького тільця майбутнім полум'ям. Стаю навколішки, цілую руки і схиляюся назавжди в пошані перед Тобою, мама. Молюся, щоб над моєю колискою не линуло чужинських слів і чужинських пісень. Схиляюся перед Тобою, тату, що не дав згаснути полум'ю рідної пісні в моєму серці.

Чолом тобі, моя любя, моя муко: моя згубо – моя українська пісне.

Вересень 1969 р.

Дзюба явно перехльостує, доводячи, що класики марксизму аж так наполягали на національному питанні. Перебільшує і Валентин Мороз, побиваючи Дзюбу – Леніном. Ми знову зводимо все до конкретного чоловіка. Існують підземні рухи, поштовхи тектонічні: прагнення нації стати народом, державою – **з цього ряду.**

Для наших марксистів головний коник – класова боротьба; все інше – горезвісна надбудова. Це все ті ж ідеї переваги матеріального над духовним, – «спочатку хліб – а моральність потім». Ніби не було історії, релігійних воєн, національних повстань... звести все до класів означає звести життя до шлунку, «ситий голодного не розуміє». Але ж і за соціалізму є ситий і голодні, вони так само один одного не розуміють. А люди **духу** є і серед ситих, і серед голодних.

Субота,
20 червня

Стенчук побиває
Дзюбу, побивають і
Стенчука

Як людина, яка хотіла б зберегти свої записи для історії, не передруковуватиму тут опусу «Богдана Стенчука»; його надруковано «для зарубіжжя», він так чи інакше збережеться. Якщо Дзюба використав одні цитати з класиків, «Стенчук» використав іншу добірку, баш-на-баш; але програв Іванові у струнності аргументів, та й просто в інтелекті. А, кажуть, працювала там велика «агітбригада».

Цікаво інше: як пояснити, що в діаспорі знайшлося так багато охочих підтримати «ініціативу» Товариства дружби? Крім газети Кравчука – «Нові дні» в Канаді, «Нові обрії» в Німеччині: **новий курс?** Козаченко хвалився Смоличеві, що таких **нових** багато... Я б не здивувався, якби з'ясувалося, що це **Смолич хвалився Козаченкові**.

Реакцією на цих «нових» і став «Український вісник».

**Неділя, 21
червня
1970 року**

Закінчити переклади для Крюби:
20 bis, rue Vautier,
Joinville le Pont,
France
E. Kruba

*Парадокс про
перекладача
Манюка*

Есей на тему «Ми навіть власної не маєм хати...»
Епіграфом узяти Мономахове повчання синам: «А оружжя не скидайте з себе!»

Ще одна дурість. Десь із півроку тому сів перекладати «Парадокс про актора» Дідро – українською, для «Мистецтва» – і зробив уже добрячу **третину**. Підвела клята неосвіченість. З'ясувалося, «Парадокс про актора» **виходив** українською, у тому ж «Мистецтві», з передмовою Луначарського – у перекладі М. Іванова! Сьогодні мені цей переклад трапив до рук – Чорновіл передав (приклад Світличного?). Ну й дурень же ти, Таюче...

Переклад гарний, – порівняв із своїм і знайшов у себе кілька серйозних прорухунків.

Можна перевидавати; хіба коментар М. Калиновича слід поширити, він виключно довідниковий.

Між іншим, та книжка вийшла у Києві 1937 року.

На Дідро я націлився самоплинно – після того, як **не вийшло** з Антуаном. І як нам стабільно загальмували Крега. Перша заявка до Микитенка у «Мистецтво» була від 20 **вересня 1967 року!** Угоду підписали **в жовтні 1968 року**, себто відразу після одержання рукопису, після позитивних рецензій...

А проте «нету ходу пароходу» – досі.

Невисокий коефіцієнт корисної дії.

І ось який **показник** нашого життя-буття в Москві: За 1969-70 рік Неллі **не дали** жодної п'єси на рецензію. Для порівняння: 1965 – десять, 1966 – 25, 1967 – 17. Але вже в 1968 – лише три, вересень-жовтень (швидше за все, випадково, начальство не догледіло).

Отже, моє підписантське гріхопадіння відбилося й на репутації Нелі. Тому героїчною виглядає її боротьба за дисертацію – про Курбаса! – і підтримка цієї боротьби тут, в інституті, і серед письменників, і тим же Єфремовим; а також мейєрхольдівцями.

Але як активно відбивався сердешний Микола Платонович від спогадів про Курбаса! Та ж він повинен, мусить, – зобов'язаний! – написати про Умань, Кийдрамте, Макбет, Гайдамаки! Він єдиний свідок з тих, хто лишився живий. Розповідати – ще такн-сяк відважується. Написати – ні. Крім того, він розповідав і про Курбаса в кіно. Зрештою, всі ці аспанфути, футуристи... Нарешті, Рільке...

У перший же приїзд до Києва наполягатиму на зустрічі: хто ж, як не він?

16 червня померла Ельза Тріоле. 74 роки. Непогана проза, мало у нас відома. Вишукані переклади з російської поезії.

Великий удар для Лілі Брік.

26 червня
1970 року

Рік роботи на
ЦТ

Сьогодні славна моя редакція, оператори й К⁰, до яких я приріс душею, влаштували мені ювілей. Виявилось, минув рівно рік моєї праці на ЦТ! Цілий рік! Жартували, випили горілки й шампанського, бутерброди (або, як кажуть у Львові, **канапки**). Веселилися, хоч тільки й розмов було, що про **зміни** на телебаченні: нова мітла, нові віяння.

Вийшло щось на зразок прощальної вечери...

Всі дивуються, але по тій «дискусії» з Івановим мої справи ніби не погіршали. Він спокійно пережив мій непослух. Не заперечив, коли йому доповіли, що з «вирізаних фрагментів» Танюк примудрився зробити ще одну телепередачу, самостійну.

Але – заборонили поступово **все інше**, що я робив.

Найбільший удар – заборона «97». Бурков – Копистка і Куліш, коментар і ведення – Нелля, підставний режисер – Ед. Бутенко (щоб мене не було в титрах, про всяк випадок.

Не допомогло й це).

Бурков попереджав, що сцену з роздумами про село, про 1933 рік, про голод (штучно спровокований?), про Куліша на Соловках в ізоляторі, звідки його й повели на розстріл, – що ці сцени (їх було три, фрагментарні, вплетені в сюжет п'єси) **виріжуть**. Не вирізали, заборонили все, **огулом**.

Ми зробили все як слід, озвучили, записали.

Керівництво редакції схвалило матеріал **до показу**.

Але раптом **хтось** зажадав ВМЗ для незрозумілого перегляду.

Два дні ніхто нічого не годен був пояснити – де плівка, хто переглядав.

Нарешті, вчора – повідомлення: сталася прикра помилка, плівку **абсолютно випадково** розмагнітили! Винних знайдуть і покарають, але плівки – нема...

Флора Н.(ерсесова) – як редактор передачі, – «Плівку забрали у КГБ».

Десь так вважає і Жора Бурков. «Понимаєте, Лесь, если у меня в театре Жарковский спрашивает, почему я, стопроцентный русский, снимаюсь в украинської націоналістической пьесе, – это что-нибудь да значит. Жарковский у нас **всегда знает все**».

Отже, це не Іванов?

Але яка різниця?.. Це ж уже не вперше...

Неточно – про Жарковського. Він сказав – «в націоналістической пьесе у **Танюка**». Так чула Оля Бган, яка була тоді в кабінеті...

Бурков не хотів мене пригнічувати – він же веде переговори з Бобильовим і Жарковським про мене і про театр Станіславського. А тут – «от ворот поворот»!

А може, наша вистава колись десь знайдеться? Хоча ВМЗ – справа тлінна; от якби **кіноплівка**... Який дурень вигадав, що рукописи не горять?

З іншого боку, чи не було божевіллям сподіватися, що так ніхто й не зверне уваги, і наш Куліш – проскочить, дійде до публіки?

Нелля розповідь сьогодні про цю «пригоду» Георгію Марковичу, домовились – після десятої туди зайде. Вже дванадцять, а вона ще не повернулась. Дзвонити ж до них не хочеться.

*Заборона Миколи
Куліша*

Отже, 1 червня арештували Валентина Мороза, в Івано-Франківську. Підтвердилося. Слідчі – майор Баранов і капітан Пригорницький, з обласного. Баранов – з крайніх, вів справу студентів, **максимум**. Він же був ентузіастом справи Заливахи – 5 років таборів без жодного речового доказу.

**Субота,
27 червня**

Мороза пробували взяти ще в Космачі, де він записував на магнітофон службу у церкві (правив от. Романюк). Парафіяни **не дали**. І це вже – нове на Україні.

Були обшуки – у Чорновола та в Космачі у Романюка. Майже знищили той його унікальний музей, який справив тоді на мене таке враження. Забрали багато книжок – старі, релігійні. І просто брали: якщо стара палітурка – книжка антирадянська.

У Мороза забрали «Серед снігів»; але текст уже широко розбігся, лови вітру в полі. Я не бачу в цьому есеї «складу злочину». Тому треба, щоб текст пішов у «Хроніку...» – лише тоді Валентинові не зможуть приписати більшого, ніж там є.

Минулого разу йому хотіли приписати «Репортаж із заповідника Берії», але авторства не довели.

Прогрес із Хортицею

Є прогрес по запорізькій справі – меморіал на Хортиці. Вони просили хоч якось погамувати Ватченка, і це ніби вдалося. Минулого разу я поскаржився генералові Стаценкові. Правда, він після свого кубинського самовільництва у неласці, але друзі нагорі в нього лишилися. Принаймні його другом досі іменує себе Мікоян. Отож ми із Стаценком («мы пахали!») подали ідею Хортицького меморіалу як **пам'ятника козацькій славі**, – мовляв, козаки – предтеча слов'янської оборони, ще Маркс їх хвалив, – найкращі оборонці батьківщини й православної віри.

Генерал не спасував. Він таки виявився українським патріотом (білорус Махлянкін мав рацію!), і не лише за чаркою. Маємо ніби втішні наслідки. Зачитав мені листа (копії не дав!) від Міністерства оборони на Шелеста. З'ясувалося, Шелест не дуже любить Ватченка, і якщо Москва на такій позиції, як в листі Міноборони, йому буде легше Ватченка «приструнити».

Але ж Ватченко, розповідають, особистий приятель Леоніда Ілліча?

Ну, дай боже нашому теляті та вовка з'їсти.

Усезнаюча Євгенія Кузьмівна пророчить, що з осені на Україні будуть зміни. Після того, як люди повернуться з відпусток. У спілці чутки, ніби Нікітченком незадоволені й переводять його до Москви...

Незадоволені, що був лібералом, і дадуть крутішого? Чи, навпаки, взяв надто круто, і пришлють ліберальнішого?

Г.М. багато про що вчора розпитував Неллю. Але відповів скупко, що поцікавиться. Ляля бачила мій «Огонек», каже – занадто сумно... Нелля говорила з нею і про те, що мені пропонують очолити театр, але є «проблеми». І це наш дипломат, каже, «взяв до уваги».

Іванова і Лапіна він добре знає.

А ще насмішила мене Ніна Веселовська (за класифікацією Жори Буркова – «Девка **хоть куда**»). Звідки вона вже там дізналась, що я веду переговори із станіславцями (Бурков?); але, зустрівши мене сьогодні на радіо, раптом запропонувала поставити у них в театрі «китайскую пьесу, то есть антикитайскую». Чому? Виявляється, вона у них в театрі тепер великий політик, улюблениця «горкома партии» і всіх райкомів Москви. Так от: восени, «скорее всего в ноябре, начнется война с Китаем. И пьеса будет весьма кстати».

У неї вже є така, «к случаю...»

– И вам, как человеку, который подписал антисоветское письмо, легче будет с таким предложением прийти в театр...»

Очевидно, у тій п'єсі є головна роль – для неї. Уявляю собі красуню Веселовську в «ходженні» по «китайским мукам»!

Хіба не цирк?

Щоб вона одержала роль, **подавай їй війну!**

*Ніна Веселовська
и «китайский
вопрос»*

Ситуація (китайська) справді загострилася. Там надто відкрили крани. І почало рвати різьбу.

Але не слід, як казав один дід в українському анекдоті своїй бабі, «плутати блядство з політикою».

7 липня
1970 року,
вівторок

Я – режисер Театру
Станіславського

Майже подарунок до дня народження. Від сьогодні я – режисер Театру імені Станіславського.

До якого мене колись запрошував ще Львов-Анохін, але я тоді був перебірливий і віддав перевагу Шахові.

Ось уже справді – «подымет и снова бросает В кипящую бездну она», тобто Доля. Проте я ніколи не вив, що їй вдасться мене додушити.

Місяць жахитний. З Києва – не було вже й звичних обіцянок, там для мене закрито «все до основания». З обласним театром – теж не пройшло. Поюровський трохи погеройствував і відступив. Між іншим, він переконаний, що справу зіпсував Шах-Азізов, і що він за мною йде по п'ятах.

Справді – директор театру – «за», начальник обл. управління культури – «за», хто ж тоді проти?

Бурков запропонував свій план. Він поговорить з Бобильовим, це новий режисер, з Пермі (станіславці вже назвали свій театр «Пермская обитель»). Буркову він видається порядним, хоч і трохи провінційним.

А ще через тиждень Солов'юва (область) натякнула Борисові, що існує якийсь «список», і Танюк є у цьому списку, отож **питання знімаємо**. Крім того, він не член партії, а зараз установка – призначати на головних **тільки** членів партії.

Закрили «Бетховена» (майже). Себто частину роботи прийняли, акт підписали, бухгалтерія виплатить акторам **усе до** копійки. Хвалили й мене, але обережно говорилося, що – **складно** для сприйняття, сюрреалізм. Домовились, що зроблю дозйомки – на натурі; та це вже восени. Причина не у фільмі, а, гадаю, в Чернявському: Володя вже в

Ізраїлі, з дружиною Мусіною-Пушкіною і собакою. А в титрах він – співавтор сценарію; от і мудрують, от і паніка...

Нічого не вийшло і з тією заявою, що я подав у Мінкультури Союзу, де вимагав поновити мене на посаді в ЦДТ, бо звільнення незаконне. Відповіли, що вони не вирішують, ЦДТ – у підпорядкуванні РСФСР. Так і спустили мене знову на Московське управління культури. А в РСФСР сказали, що мені треба записатися на прийом до заступника голови міськвиконкому Сизова.

Це прізвище я вже чув – від Віри Петрівни Марецької.

Кілька днів записувався – марно. Допомогла родичка Загоруйкової Емми, достославна Руфа. Я нерідко потішався з цього допотопно-біюрократичного створіння (окремих характер! Просто символ «двох клітин» – матеріал хіба для Раневської; колись я про Руфу напишу неодмінно – у фарбах, але, бачиш, і воно в нашій системі потрібне)...

Записали, та все одно – «завтра, завтра, не сьогодні».

Раптом (у січні!) телефонує Віра Петрівна, – сама, це рідкість – і серед іншого каже: «Сизов о вас уже знає, с ним был разговор. Только я вас прошу, Лесь Степанович, – ведите себя с ним сдержанней. Это же вам нужно, а не ему...»

І не стала більше нічого пояснювати.

Я чекав у приймальні – від нього вийшов похмурий Анатолій Васильович Ефрос із набряклим портфелем під пахвою. Помітив мене:

– Вы... тоже?

– Тоже, – відповідаю.

– Мне вроде пообещал. Вмешается. Мужик матерый, с ним считаются. Впрочем, я уже никому не верю. Желаю вам, Лесь, удачи.

М. Сизов

І пішов. Я зрозумів, що він приходив з приводу «Ромео і Джульєти»: чергова заборона й червоні флажки.

Заходжу. Сизов – літній, грузний, втомлений, весь у телефонах. Вигляд невиспаний. Кивнув головою, щоб я сів – на вусі трубка.

Я сів. Мені хотілося виглядати незалежно, і я сказав – замість вітання:

– Я смотрю, **густо** к нам нынче режиссер пошел...

Сизов умить поклав трубку на важіль:

– А знаешь, на кого твой Эфрос похож?

Хитро посміхається.

– Не знаю.

З удаваною важністю:

– На того террориста, который в Кирова стрелял! – і показав руками Ефросів портфель, очевидно, набитий не п'єсами, а принаймні вибухівкою. «Отакенный!»

– Я с пустыми руками, так что вам никакой опасности...

– Вижу, что не с коньяком! – відрізав умить, навіть не зробивши паузи.

Далі знову телефон – і розмова; признатися дещо шокуєча, я на такій уперше.

Як я зрозумів, дзвонив йому хтось із підлеглих, але у великому чині, – від того підлеглого залежали «витрати коштів» на культурні заходи:

– Ни-ко-лай! – переконував його Сизов (сам – Николай Трофимович) – ты **меня** слушай, а не умников всяких! – Сизова раптом як прорвало. І розсердився уже ніби й по-справжньому. – Ты-то мог бы уже понять, что все это – ре-ник-са! Этот сумасшедший Вучетич добился до Ильича. Кто уж его там допустил, не знаю, только он получил «добро»! Но ты вдумайся в этот проект, мать его... Мало им одного Ленина в гробу! Другого он хочет поставит над ГУМом – на иглу! В небо! Ну, первый вариант они предлагают упрощенный, из фанеры или чего там, пусть люди привыкнут, а затем – бетон! Проектора под тучи! Чтобы на весь мир!

– Доходить? То-то! Вот тут у меня режиссер Танюк сидит, упрямый хохол, так что, думаешь не снимет об этом «Фитиль»? Ты посмотри, у него уже рот до ушей!

А я й не думав сміятися.

– Ты у него спроси, как Москва на это откликнется? Как? Да он же первый журналистам даст интервью и в **самиздате** нас пропечатает!

Ого, думаю, куди повернув! Але ні. Далі не пішло.

Розуміючи, що **тон** розмови певним чином розрахований і на мене, кажу:

– Я б «Фитиль» об этом снял – да Михалков побоится. В Москве давно ни для кого не секрет, что Вучетич – «ку-ку»! Но смеяться не будут, хоть на тучу ставьте. Всем все давно до лампочки.

Сизов – у трубку:

– Слышал? Всем все до лампочки! Да они сами через неделю обо всем забудут. И Вучетич, и Сулов! Он же больной (я зрозумів, – це про Вучетича, жестикуляція – відповідна). Нет, ты представь: Ленина – на иглу! Да нас же потом всех пересажают, если проморгаем! Словом, ты мою позицию понял и меня поддержишь.

Між московським комітетом партії і секретаріатом ЦК існує тертя, і я, мабуть, мимоволі став свідком його наслідків. Розмова завершилася перемогою Сизова. Він поклав трубку, переможно почухав долонею тильний бік лівиці, подзвонив, щоб принесли дві склянки чаю. Йому справді було втішно, що він у моїй присутності **зламав** божевільний план божевільних. Виявляється, він говорив про цей монумент і Ефросові, «но он, по-моему, не врубился...»

Заговорили про мою ситуацію, про ЦДТ, але знову телефон. Його зв'язали з кимось із лікарні, в якій, очевидно, лежала його дружина:

– Так ты считаешь, ничего страшного? Никакого перитонита? А чего ж они пугали? Обойдется? Только я тебя прошу, чтоб ты сам! Дело серьезное. Слушай, а ты сегодня пил? Нет, честно. Ну тогда с богом. Пстой, а студентов у

тебя на операции не будет? А то разохотишься и на «бис» вырежешь ей что-нибудь лишнее?..

За фарсовою тональністю було однак, зрозуміло, що дружину любить і по-справжньому переживає.

Сама ж моя тема зайняла не більше п'яти-десяти хвилин. Я спробував щось пояснювати – він перебив:

– Понимаю! Ты подписал, тебя уволили, работать не дают. Элементарно: садишься, пишешь там в углу заявление, что больше не будешь, и...

Побачивши, що я похитав головою і що я того не зробию, відразу ж повернув кермо в інший бік:

– Понимаю. Ты ни в чем не виноват, ты правозащитник, а они – подручные Бери, Сталина из мавзолея вынесли, а демократии нет как не было. И ты будешь доказывать всем и каждому, как жить. Мой тебе совет: в бутылку не лезь. Не лезь в бутылку, или, как шутили в годы моей юности, не лезь в Бутырку... С Шах-Азизовым не задирайся: человек вчерашний, но ценный кадр, заслуженный. Понял? Сделаешь пару спектаклей, окрепнешь, рекомендации у тебя хорошие, специалисты говорят, парень ты перспективный, хоть и упрямый – сам решишь, как дальше.

– Я тут о тебе справки наводил. Вот. – Кивнув на якісь папери. – В Киев тебе нельзя, для Украины ты отрезанный ломоть. Вернешься – загремишь, там сейчас непросто. Только перестань, брось эти замашки – Кулиш, Курбас, националисты, все это **не нужно. Понял?**

Я мовчав, ошелешений його обізнаністю й **тоном**, – що ажніак не впливало з початку розмови, коли він при мені вів себе ніби й ризиковано...

– Украинских пьес сейчас ставят не будешь. Надо что-нибудь общее. Лучше из соцстран. Кстати, тебя, говорят, в «Новом мире» печатают? У тебя что там, друзья? Меня там не берут.

Я подумав – починається. Це ж він у город Озерової, випитує, **через кого**. Чорта лисого скажу. Та ні, ніби не допитується – коли я переповідав усе Євг. Кузьмівні, вона сказала, що він **теж пише** – його жанром є криміналіс-

тичні нариси. «Лит. газета» їх друкувала, де він, «фахівець по злочинцях», розповідав, як вони, виправившись після тюрми, писали йому вдячні цидули...

Були й інші настанови:

– А если у тебя руки так уже чешутся, если тебя на историю тянет – займись Мейерхольдом. Никто тебе ни слова не скажет. Мы его издавать сейчас будем, это всем надо.

З'ясувалось, що був на «Вдове полковника», «Вера Петровна меня вытянула, я-то вообще в театр не ходок, занят по горло».

– Представь себе, молодое дарование, – я на твоём спектакле **ни разу** не улыбнулся! Эти бабы вправду нас доведут. Злой, очень злой твой Смуул. И вообще, все националы сейчас на Запад смотрят, могут просчитаться. Там вовсе не так все гладко, как вам кажется.

Я теми не підтримав – не був, не знаю, Болгарія – не «запад».

– Может, у эстонцев это и смешно, а для нас... Вере Петровне я бы не советовал, если честно, приглашать на спектакль **самое высокое начальство**. Это не на тебя сработает. Начальство – оно ведь **с женами** в театр ходит, особенно если комедия.

Молодець!

– Нет, ты меня не так понял... Самое высокое начальство плачет только на жалостливых пьесах. А от этих сатир у него ум за разум заходит... Так что ты от меня хочешь?

Це – вже геть під завісу.

– Чтобы не мешали, Николай Трофимович, черт бы их всех побрал... А если какой-нибудь театр хочет меня пригласить – чтобы мог пригласить.

– А есть такие? – це вже як удар шпагою, чекав цього.

Розповідаю про казус з обласним театром.

– Ну, область – не моя парафія. И потом что они там, с луны свалились? Главным тебя никто не утвердит, будь ты семи пядей во лбу. Установка есть – партийность. Поработай очередным, не зарывайся. Молодой ишо...

Зумисне інтонує «ішо»: гумор. «Ближче до народу».

– Вот иди в куклы, к Образцову, весь мир объездишь: там есть место.

– В куклы – не пойду, не мое. Чего зря профессию менять. Я у Крушельницкого учился, это – школа.

– Вот оно как! – з підкресленою повагою, майже пародійно. – Ну тогда в Сатире есть место, после Марка Захарова. (?) Есть в театре Станиславского.

– Скорее в театр Станиславского, где меня знают, я там еще при Львове-Анохине читал пьесу Кулиша.

Незадоволено зморщився, – знову Куліш. Але пропустив мимо.

– Вот и ладно. Вот и дуй завтра к десяти – к Родионову. Я ему позвоню. Мужик нормальный.

І я пішов.

Цікавенна розмова, в цілому **доброзичлива**. Такої шкода було не записати. Враження, ніби він Марецькій чимось зобов'язаний. А може, мені тільки здається. Різні вони тут усі – на поверххах влади. Є безбарвні, котрі стираються з пам'яті враз, наче галька на морі – гладенькі, обкатані, слизькі. Цей – виразний.

Запам'ятати: *Сизов Николай Трофимович*.

Але вернусь у день нинішній. Бо тоді ніби все заглохло.

У Неллі один рефрен – зірветься і зараз. Сизов Сизовим із своїм хоббі «виправляти злочинців» (в цій кампанії Ефрос і Танюк, нічого собі!), але Шах і КГБ теж «не дремлют».

Перевага поки що на боці останніх – телебачення – найбільш прозоре місце, по ньому видно; та й з обласним театром – теж показово.

Отож – запрошення в Управління культури. У приймальні сиділи Жарковський, артист Сатановський (так би мовити, перша партійна скрипка?), новий головний – Іван Бобильов і режисер Юрій Хмелецький, якого Жарковський привів затверджувати (?). Уздрівши мене, були вельми здивовані, і зрадів хіба один Бобильов, якого всупереч трупі силували на Хмелецького. По коридору блукала самотня Еліава й вела розлогі (потім дізнався від тих

же жінок з управління) переговори з дамами: грузинські цукерки та вірменський коньяк. (Дружина Хмелецького).

Але воно у них зірвалося.

Родіонов – першим – запросив мене. Хвилин десять пішло на придивляння й з'ясування позицій, йому не хотілось брати kota в мішку: розпитував про те, як ставлюсь до Любимова, до Ефроса. Ставлюсь прекрасно – й обурений тим, яку вакханалію навколо них підняли. Родіонов крекнув, – очевидно, сподівався, що я буду **принаймні зовні** «сговорчивее». Але здалось мені, моя відвертість його не дратувала. Було кілька слів про Курбаса. Потім – про Завадського й Марецьку: мою виставу він бачив, – про неї не йшлося ні слова. Спитав про «Мир без меня» в театрі Маяковського: я коротко переповів, на чому був мій конфлікт з Гончаровим (Едліс, спроба зняти тему 1937 року, перетягування канату на себе, бо його ж тільки-но призначили: отже, все, що було **до нього** – гірше, ніж те, що буде **при ньому**, а я не пішов на таку логіку пай-хлопчика).

Окремо чомусь зайшло про карнавальність, про вахтангівський стиль. Він бачив «Гусиное перо» та «Казки Пушкіна», а на «Мир без меня» водив сім'ю: «Они у меня все смотрят, и считают, что это был лучший спектакль московского сезона...» (Незрозуміло, для чого цей комплімент). Ще кілька сяких-таких фраз, моя згода йти до театру Станіславського на посаду режисера-постановника, обіцянка взяти першою роботою «что-нибудь из их репертуара» (отже, тут вони вже **домовились!**, це повтор Сизова); і Родіонов запросив Бобильова.

– Иван Тимофеевич, мы с вашим предложением согласны. Лесь Танюк – хлопец в Москве известный, его рекомендует Розов и Вера Петровна Марецкая (цікаво, Розова приплив для красного слівця?): я бы советовал вам поговорить и с Бояджиевым, он о Танюке писал...

Бобильов цвів.

– А теперь пусть войдут Жарковский и Сатановский.

Ті увійшли, похнюплені, у дверях стояв ще й Хмелецький.

– А этот пусть выйдет, я не приглашал, – це Родіонов доволі різко. Жарковського пересмикнуло, та він нічого не сказав. Юра зачинив за собою двері. Сатановський умить переорієнтувався:

– Да, да, вы уж нам помогите взять Лесь Степановича. Настоящего режиссера, в Москве его знают! Со всей ответственностью скажу, Художественный совет активно поддерживает... поддерживает его кандидатуру.

Жарковський мовчав – ображено, хіба тільки його видавали жовна під вилицями – мало не скрипів зубами. Ото матиму приятеля, едрі його в корінь, як казав Зарудний у тій моїй першій п'єсі...

Бобильов тихо саяв, а Родіонов пояснював:

– Театр в сложном положении, театру нужен опытный режиссер, умеющий работать с коллективом. Иван Тимофеевич настаивает, а слово художественного руководителя для нас, бюрократов – закон. Пусть Хмелецкий не обижается, заходит через месяц-два, может, что-нибудь и подыщем **для режиссера его квалификации...** Посмотрите сами, пусть поставит там сказку или что-нибудь... Нет у него еще биографии, московской биографии, сами понимаете, – Танюк в Москве пять лет, да и на Украине успел кое-что сделать, до сих пор помнят.

І посміхнувся, – як мені здалося, загадково, двозначно: невже й туди закидали сіті? – подумалося мені в ту мить. Чи це просто блеф розумного чоловіка – для Жарковського?

Я дивився на вилицюватого Михайла Аркадієвича, про якого уже давно чув, і думав: а може, рано радіти? І бути під наглядом Жарковського не краще, ніж під наглядом у Шах-Азізова? Але там принаймні трупа урівноважувала наші «про» і «контра», а тут один Бобильов... Все інше – суцільна «контра»?

Ні. А Жора Бурков, а Салант, а Рита Рижкова, а Нікіцихіна? Грішу на них – дуже гарна трупа, вистави у них були чудові, той же Ануиль!

Два анекдоти про Жарковського: репертуар Жори Буркова.

Перший. Жарковський – Юрію Петровичу Любимову: п'яному:

– Фу-у, Юра, что-то ты сегодня не в форме.

Любимов – Жарковському, умить тверезіючи:

– Это ты, Миша, сегодня – не в форме...

Другий. Любимов і Жарковський в театрі біля акваріума з рибками. Любимов – співчутливо:

– Что, Миша, – молчат-с???

Отож маю добрячу перспективу.

Ну, і від сьогодні – є наказ на моє зарахування. Представили групі акторів (очевидно, зібрали кого могли). А перед тим – **дуже мила** розмова у Жарковського в його кабінеті, яка закінчилася тим, що він дав мені два свої телефони, робочий і домашній і просив, «если что, не стесняться», «теперь мы свои», «дело есть дело».

– Жена моя – Зинаида Андреевна, кстати, видела ваши «Сказки Пушкина». Непременно пойду, ей – очень понравилось. А у вас супруга – актриса? Мне сказали, Нелли Корниенко?

Але здалося мені, що це він розіграв, бо давно навів довідки і добре все знає. Це так звані театральні «кошки-мышки». У нього чимало друзів, в тому числі й у Нелі в інституті, у Москві як у селі – всі все знають. Тому я лише похитав головою і розмови не продовжив. На родинні теми.

299-44-36 (театр)

148-21-34 (дом)

Купрін повернувся з еміграції навесні 1937 р. Нічого не бачив і не розумів?

Перша його дружина Марія Карлівна Іорданська – 7.V.1963: «А И-ча заперли в сумасшедший дом в Ленинграде, чтобы изолировать от людей (мол, слабоумие, отсутствие памяти...)» Пішов з життя 25 серпня 1938 р.

Ксенія Купріна – дочка (актриса).

Другу дружину звали Єлизавета Моріцівна.

8 липня,
середа

*Невеселий
місячок у день
народження*

З народної загадки:

- Що буде, коли козі мине 7 років?
- Восьмий піде...

Отож мені пішов 33-й. Сталося це непомітно, ніби й не було всіх отих криз і перипетій. Якби не мамина смерть, я міг би вважати все те бурєю у склянці води. Половина з усього того – фантомна.

Хоч би цей рік, ювілейний – Ленін, сторіччя. Коли Нелля й Ольга Кузнецова виїхали були до Львова (офіційне відрядження, проблема ювілею і концерту, мінкультури Союзу!), там лише за три дні спохопилися – **не тих вислали**, це ж Корнієнко, дружина Танюка! Охи й ахи! А нічого подібного! Вітошинський Ярослав Дем'янович прийняв їх як Сквозник-Дмухановський Хлестакова з Петербургу – і так уже їх обходжував; справили враження. Що то значить «бомага із столиці»? Іншими словами, не має значення реальність, вагомішою є реальність «віртуальна», як каже тепер Нелля, занурившись у «науку».

Отак і половина мого життя. Отаке було й моє телебачення. Ні, я радий, – набив руку, дізнався багато нового, – режисер без щоденного самоекзамену й самонавчання – порожнє місце; тут щодня треба **бігти**. Я ніби добіг до театру: але що далі?

Давно вже всі мої гості розійшлися, а було їх, теплих і справжніх, сьогодні багато. ледве розмістилися у нашій невеличкій і заваленій книжками господі. Була гарна музика, було сухе вино, були чудові тости й промови на тему «А все-таки она вертиться!» Як там сказав один з наших сатириків – в соціалізмі без друзей – что в капитализмі без денег?

Згадалося: був на якійсь передачі Голованов з «Комсомолки», розповідав там у вузькому колі – як готували нову експозицію музею Леніна. Військові заводи підключили! А коли один його приятель, якому це доручили, захотів

зробити побільшену копію якогось Ленінового рукопису (на стіну!), його мало не визнали за ворога народу! Виявляється, оригінали рукописів (!!) лежать у герметичних скринях, наповнених **аргоном!** І звідки їх ніхто ніколи не виймає! Оперують же **копіями з копій.**

Він, бідаха, наполягав, але аргументом відмови стало: «Вы с ума сошли! А если их захочет увидеть кто-нибудь через пару тысяч лет?»

Ну то він, сердешний, без усякого на те підтексту здивувався: – Та хто ж захоче?

І йому було надалі **заборонено** тим займатися. А в тих аргонових сайфах бережуть навіть спідню білизну Леніна й Крупської... Навіть галоші...

Ну не фараони? Такого обожествлення світ ще не знав.

Але ж і у Христі сумнівалися. Надходив новий час – і старих богів побивали, викидали в Дніпро ідолів... Що більше заноситись у небеса, тим страшнішим буде падіння. Як цього не може збагнути наш ніби просвіщенний, не поганський час?

І ще вузлик на пам'ять: про Федіна.

Голованов:

– У Федина было прозвище – Чучело Орла. Было и другое, не менее оригинальное: председатель комитета собственной безопасности.

Дотепний чоловік цей Голованов. Він фахівець по космосу, а там серед академіків – люди сміливіші.

Це я – до характеристики 100-річного ювілею фараонства й антифараонства. Ми потрапили на самісіньке лезо політичного ножа, – саме зараз вирішується, які сили впливатимуть **завтра**, куди підемо, вперед, до людей – чи назад – у печеру або в шалаш.

Я не про курінь, бо курінь – це український буржуазний, як відомо, націоналізм. Я саме про шалаш.

З Бобильовим сьогодні говорили – на перший раз поверхово, він – начальственно насупивши брови, я – стриманно, не виходячи за межі театру. Він і не наполягав

на глибокому; а дізнавшись, що у мене день народження, засуєтився, коньяк із шапки, цукерки. Ні, не пили; «обозначили». Так він і сказав:

– Ну, пити не будем, – нельзя; давайте **обозначим**.

Себто випили по чарці – і квит. Без Жарковського, звичайно.

Він мені подобається. Перекоаний, у Москві йому буде важко, тут багато пересиченості й цинізму. Тут йому, як у Пермі, може не піти. Бо навіть саме прізвище «Бобильов» московські євреї вимовляють уже «з підтекстом».

Ось тобі і «русская культура». Напевне Жора Бурков і «Сказки Пушкина» плюс стаття Бояджієва – стали для нього вагомим аргументом. Як були аргументом «Казки» для того ж Бориса Івановича Равенських.

Для чого їм пояснювати, що ті ж «Казки» були для мене пробою цілком **іншого плану**, що ходило мені не про національне російське коріння, а про власне театр, – мої ж українські ідіоти закрили мені Шельменка **з таким же рішенням!** Цікавий карнавал як **символ** непідкорення офіційній пропаганді, як сценічний **самвидав**. Аналогічне робить Таганка. Але я хотів би докопатися до пракоріння, мене брехтівська голизна й марксизм навиворіт мало цікавлять. Тому – Вахтангов, тому – Курбас.

Про це їм ще рано знати. Але у «Вдові...» я спробував, і вийшло не так уже безневинно, як їм хотілося б сприйняти. Якби не заступництво Завадського, звинуватили б, що це «театр абсурду». Ну й, нарешті, Смуул. Перед прибалтами вони ще іноді танцюють навшпінках. Спробував би таку «Вдову» учудити Валерій Шевчук або Дрозд – їм би такого дрозда впаяли!

І це теж – характеристика 1970 року – як року рубіжного, переходового.

Звідки в мене таке відчуття?

А біс його знає!

Ролан Быков – на вулиці (вихор!):

9 липня,
четвер

– Слушай, Лесь, ты все знаешь (?), – за что сняли Романова? Он хоть и сука был, но мне дважды помог. А эти новые строгости на телевидении? Они же хотят забрать у телевидения кино и театр, сократить всю художественную часть до минимума, и сделать главным – **редактора!**

Це – з невідомим жахом, як у дітей.

– Но, с другой стороны, и Михайлова поперли, – из министров по печати; Распутин считает, что это прогресс. Притихли про Солженицина – уже что-то! Как среди ваших, театралов – будет холодно или жарко?

– Я – что, я безработный: спроби у Марка Захарова или у Лени Хейфица.

– Иди ты! Ребята в штаны наложили. Если бы не Плучек, Марк знаешь где бы сейчас был?

Ніде б він не був, Ролан усе перебільшує.

Але він – чудо.

Зі мною говорив так, ніби я принаймні маю друкарню.

– Слушай, старик, дай что-нибудь почитать! Ну я тебя очень прошу! У всех есть – а я будто в стороне.

Ось кого я люблю. Навіть коли він хоче щось награти, це виходить у нього безпорадно й по-дитячому. Нас тоді здружила Болгарія і моя подальша історія – з Шахом. Він мені дуже сприяв, і не лише на словах.

Ролан Быков

Сьогодні – знову Биков – раптом дзвонить:

10 липня,
п'ятниця

– Что же ты не сказал, что у тебя вчера день рождения? Слушай, у меня тут бутылка болгарского вермута, большущая – приезжай, а? А то мы с Миттой ее укокошим.

Ну молодці!

Лев Адольфович розповідав про два з'їзди – письменників і комсомолу. Від письменників у нього повний «упадок сил»; а про комсомольський – оптимістично.

Але ж це було вже давно – у травні? Озеров пояснив, що тільки тепер – «розкручується». І моя історія з Сизовим (я переповів «в особах»!) – для нього теж з оптимістичного ряду.

Борис Головатюк.

Покінчив життя самогубством у Тернополі 18 липня 1970 року. Пішов, розповіли, купатись з акторами на озеро. Роздав борги, сказав, що прощається – пішов у воду – і не повернувся. Актори, які були поруч, вирішили – жарт. Спекта, багато людей – не помітили...

Поховали Бориса у Вінниці, цвинтар на Хмельницькому шосе.

**11 липня,
субота**

Наші дівчата – все знають про космонавтів.

І взагалі Театр Станіславського – енциклопедія московських пліток.

Найновіша – космонавт Борис Єгоров – Фатеєва – Андрій Миронов. А найнайновіша – ті ж мінус Андрій Миронов плюс Дан Спетару, румунський співак. Найновіший анекдот – Єгорова більше не пустять у космос, потрібен надто великий корабель – роги не вмістяться...

А ввечері слухав в одному чудовому місці Галича. Він співав майже три години. В такому оточенні можна співати й до ночі. Багато курить.

Для моєї добірки «Вірші про театр» (3 «Дніпра», № 7 – 1970) Олесь Доріченко:

ГРИМ

В пам'ять артистки Л. Саранчук

Два вірші про театр

Грим – фортеця хитких ілюзій,
грим – це наш нетривкий рятунок,
ми ховаємо в ному горе
і байдужість ховаємо в ньому.
А під гримом турботи наші,
сині кола попід очима,
блідість лиць від очей безсонних
і тенета нещадних зморшок.

... А вона навіть вмерла в гримі
і з усмішкою на обличчі,
в неї губи були багряні
і наліплені вії чорні.
Щось дикунське було у цьому,
щось знущально незрозуміле.
І були в нас льькові лиця
із підведеними очима.
... Грим – фортеця хитких ілюзій,
грим – це наш нетривкий рятунок...

СОЛОМІЯ КРУШЕЛЬНИЦЬКА

Соломія Крушельницька з тріумфом виступала на оперних сценах багатьох країн світу, але постійно мріяла про повернення на Україну...

Вона ішла, і генії схилялись,
її монархи ждали і країни,
від оплесків гучних міста

здригались,

але душа жадала України.

Вітав народ – еввіва, Соломіє!

Кордони відкривали їй гостинно,

але вона про землю рідну мріє,

і ніжне серце б'ється українно.

Мілан... Карузо... чарівний маестро,

схилявся перед нею сам Пуччіні,

вона пливла у розхлюпах оркестрів,

щоб свою славу нести Україні.

Квітками шлях встеляли їй столиці
За світ краси, за пісню солов'їну –
а їй напитися б із рідної криниці,
а їй побачить рідну б Україну.

Доріченко – танцював у Вірського, у нього й освіта хореографічна, здається. Зараз він, наскільки я знаю, у хорі Вірського.

Колись актриси мусили мати власні **туалети** й грими, себто це було щось дуже **особисте**, не бралось на прокат. Вважалось, що інша актриса не може виступити в сукні, в якій грає прима і т. ін. Існує певна театральна містика, вона це **забороняє** досі.

Очевидно, це щось більше, ніж розуміє Олесь Доріченко з балету. Актриса вмерла **перевтіленою**, вмерла в іншій іпостасі, в іншому образі.

Це швидше наближає нас до Курбасового перетворення («преображения»).

Отожнічогодикунськогой «знущально-незрозумілого». Актриса, яка вбирається на сцені в інший стрій, умить відчуває в собі іншу душу, іншу вдачу. Поговоріть з актрисами – і вони вам розкажуть, як змінюється на сцені **геть усе** від вдало знайденої рисочки гриму, від наліплених вій чи **певного** вуття.

Але це годен зрозуміти лише той, хто **живе** театром. Бо лише той, хто театром **живе**, здатний театром **вмерти**.

Перейти в інший вимір.

ПРО КРУШЕЛЬНИЦЬКУ:

1. До проблеми музею на Тернопільщині, **повторити** листа.

2. «Душа жадала України – так, але чи почуває Україна свою вину перед Соломією Крушельницькою? Ну, повернулась вона до Львова – і що? Оточили її славою, спопуляризували досвід, визначили **феномен** геніальної співачки? Чорта лисого!

Отут і є друга частина проблеми, тіньовий бік Місяця: борг нації перед індивідумом, а не лише – навпаки. Кому,

як не поетам, сказати про це? Якого ж ви біса мовчите, Драчі й Павлички, Мовчан і Вінграновський? Чи в жилах у вас вогонь уже згас? Нехай живе спадкове безумство, яке народилось виправить час! Я писав про це молодий і дурний. Уявити собі дурня, який 1963 року – і де? В Одесі! – читає вголос вірша про «дріт ес-ес-ес-ер»! Щоб Соловками й Магданами не обернувся знову день, щоб Україна **розкайданена** цвіла трояндами пісень... Вистачило розуму послухати Алли й Світличного плюс Нечерда й «зробити редакцію»...

Але ми були молоді й безкомпромісні, як дихалося – так і писали.

Заздрити собі молодому – чи іронізувати над собою – вже й не знаю. Але переконаний, приблизно так само почувала себе Соломія в обіймах «геніїв».

Додаток

За браком друкарських потужностей – із запізненням: лист Бутенка, одержаний 6 червня 1970 року. Мушу його, сучого сина, передрукувати, бо написав він його на трьох «полосах», щоб, очевидно, не вчитати. Лист не Бог зна який, але стиль і час – Бутенківські; та й **настрій** певний просвічує. Особливості оригіналу збережу...

Ліси листи
Єр. Бутенка

* * *

Здравствуйте хлопці й дівчата!

Здравствуй, Дюймовочка!

Как там дела в садике? Кого ты будишь по утрам. Не обижает ли тебя мама? Собирается ли папа заработать деньги и купить тебе маленький дом? Вот когда я к тебе перееду насовсем! Буду я тогда уже слепой и старый, буду сидеть на завалинке и сторожить твой дом. Торопи папу, а то я уже начинаю плохо видеть. Как себя чувствуют твои пластинки и игрушки? Тебе должны сниться сейчас хорошие сны: я договорился со знакомым дедушкой-колдуном и он перед каждым твоим сном посылает тебе хорошие сны. Как Кирюша? Привет ему. И обязательно мне напиши или нарисуй, как ты живешь. Я живу воттак (малюнок – чоловік мє сльози, в руці тягар, напис – «хорошо, как видишь» –

волос на голове так мало, потому что я их все обрезаю). Целую тебя. Вот тебе моя рука. (Тобто малюнок).

Папа и мама! Экзамены у меня аж 2-го так что какого черта я спешил в Киев, никто не знает. Настроение прекрасное, особенно ночью, спишь и видишь сны (быть может). Остальное время страдаю Москальней. В двух формах: ЛесьАльгия (с 9.00–13.00), и НельАльгия (с 14.00 – 10), а с 16 до 24 – смешанная форма. С 13 до 14 перерыв на обед (самоедство и самопитство). Как видите разделил свое сердце на Вашу (...) семью. Распейте его на троих: В Киеве при «Союзе писателей», в срочном порядке организовывается подходящее, как мне показалось, название «Слова, слова...» (не мысли). Я предложил согласиться. Может быть, лучше «Слово, слово, слово». Посоветуйте. Кто этим занимается еще не знаю. Меня вызвал пирожок (этакий с горохом, Гороховый Пирожок или Пирожок Гороховый) – 4 (коп.), директор студенческого театра. Сказал, что они хотят меня пригласить на что-то, но пока не известно, что это будет. Собираются даже оставить целый курс (Молостовой) для этого театра. По его разговору я так и не понял, собираются ли они открывать «Пирожковую» (зачем тогда столько актеров) или театр (зачем тогда столько Пирожков). На днях что-то выяснится. Уже пригласили Ивицкого что-то готовить к Лесе Украинке. Одна наша выпускница получила роль Леси Украинки. Гримируется. Идея, по-моему, хорошая: живая Леся Украинка нам нужна, и пожалуй, только в нашей стране простую девушку из военной семьи могут легко превратить в писательницу или что-нибудь другое. «Кто был ничем...». Что сделает Ивицкий, а он хороший тец, для тетра, не понимаю, но тец он хороший. И милый человек. Кто мог меня рекомендовать Пирожку, не знаю, кажется, ректор. Что-то он меня сейчас очень хвалит. А он это дело поддерживает и в ЦК ходит. Шутка такая вышла: сижу я на госкомиссии (компромиссия) (отметки ставят актерам). И вдруг ректор: вот, товарищи, мы и не знаем, какие у нас студенты. Мы воспитываем не только режиссеров и актеров, мы воспитываем Человека. Вот Бутенко. Я знаю его работы (ни черта не видел!). Он увлекается, экспериментирует (еле выговорил слово, отдышался и дальше). Выступает резко. А вот встречаю я секретаря райкома партии и узнаю, что Бутенко провел очень ответственный концерт, а когда ему предложили деньги – отказался. Я, говорит, не могу за эту работу деньги брать, а ведь студент, товарищи (и так далее). Я

его фамилию Овчаренко записал. Вот я, оказывается, хороший ка-кой. И сразу из формалистов в реалисты перевели. Ну вот. Напишу. Грустно... и скучно. Оторвался от вас и заныл...

Смешно, но Вы мой единственный коллектив. Здоровый и крепкий. Дедушка Маяковский писал, кажется: – «Одинок, как последний глаз у идущего к слепым человека». Даже острить не приходится. Тупе. Тоже получается. Мерзликин, говорят, в Москве, смотрит актеров ВГИКа.

Очень хочется влипнуть в это дело с «письменниками». Чешутся руки. По той информации об этом театре, который я располагаю, кина не будет. Если меня привлекут, заактивничаю, если нет, буду привлекаться сам.

Помнишь, Лесь Степанович, собирался я приехать и заняться этим делом, а тут чуть-чуть опоздал. Может быть, и к лучшему.

Не буду утомлять вас. Нудный я сегодня, будет веселее – напишу.

Сволочи вы, приручили мальчика, а когда случается приручать, случается и плакать. Да и жарко в Киеве. Цветут маразмы и благоухают. И муха ко мне влетела в комнату, как самолет. Холодильник мама купила. Радость в доме. И брата в армию забирают. О холодильнике забыли. Вот и стоит пустой. Вы меня и жрать приучили. Скоро буду приучать холодильник кормить меня. Приятно, когда о тебе будут заботиться. Мухе придумал ласкательное имя – Пчелка. Приятнее знать что дом у тебя улей, а не мусорный ящик.

Да-а, не пью. Серьезно. Вот уже сколько дней.

Пчелку выгнал. Поссорились мы с ней. Понизил ее в мухи и выставил в окошко. Вздорная баба.

Чайник закипел. Давайте пить чай. Перезвоните Галочке Ивановой, Татьяне, Загоруйкам, и обязательно Наташе Величко (я ее бубликом угощу). Скажете, Бабмбус приглашает, и она догадается.

Всем привет. В жизни не скучал, а вот... Наверное, я старею или просто что-то хорошее вы мне подарили к моему дню (воз)рождения.

Московское время 22 часа (далі червоним чорнилом). (Ручка отказала). Эстрадный концерт (та-ра-ра-ра-пум-пум. Бац.) Муха не вернулась – обиделась.

Наколдую Вам хороший сон. Попить и корочку хлеба возьмите сами.

Bye-bye

Best wishes, wita loves.

P. S.

Радио орет о том, что «главные матчи не сыграны». Песня та такая. И «зря что-ли львами и тиграми прозвали наших парней»

На останній сторінці – «в каждой строчке только точки...»

Здесь написал, что вам хочется...

Я... *Немочка...* ...*вот так.*

Лесь... *нет, не хочу...* ...*хорошо.*

отдам... *нет, не отдам...* *Оксаночку...*

Счастливые дни... *...железный Феликс...*

Золотой Лесь, бриллиантовая Немля...

медный таз... молочные реки... Кисельные берега.

(Одержав з Києва, від Эд. Бутенка, 6.06.70.)

Ось ще одному з наших... вихованців – негаразд. Едвард при-
наймні не втрачає гумору.

* * *

Дорогие одессизмы!

Официально заявляю: «Приручили Вы меня, цхволочи, и жить без Вас мне никак не хочется!»

Спешу поделиться радостью: закопали Барсегыня! Коллектив выступил с просьбой убрать его, окаянного, ибо театр он зава-
лил, с Мариной Федотовой делают они свои грязные дела; любов-
ниц он имеет, но никак их не удовлетворяет (читай: «творчески»).
В общем, шум – гам, скандал и гнать будут, кажется наверняка.
Делается это, правда, грязненько, но Жорж Данден де Барсегян
этого хотел.

Рога трубят по всему Киеву. Что будет дальше? – Пожидем.

*Как море, а? За Одессу слышал, шо жарко у ней и в море купать-
ся грязно очень. Хочется к морю.*

*Не заплывайте далеко, а то еще утонете, черт задери, кто тогда
у меня останется?*

*Аналогичный случай у моих соседей: постирали белье, повесили
сушить...*

Жара в Киеве адова! Пьянов куда-то уехал. Найду его. Френкель, конечно, договор не подписал – готовил свою выставку. В члены Союза принимать его будут. Хорошие работы показал. Были Лидер, Боровский и всякие-разные. Тепло говорили и доброжелательно. Есть у них ощущение кастовости и это приятно. Давид умница. Мямлил что-то часа полтора, но было видно, что очень его все это волнует и если он и непонятно говорит, видно, что искренне. А если и не понимаешь, что именно искренне, так и не надо.

Значит, договорились: не заплываєте?! Ладушки. И не еште не ночь сырых помидоров. И Лесь, прошу тебя, не пей. Я понимаю, трудно иногда удержаться. Говори, как я: не могу, вредно, печень... и проч. Вспомни, кажется, Пифагор говорил: пьянство – это упражнение в безумии. Хотя...

А теперь отдыхайте.

С легким паром!

Обнимаю,

цалую

and miss you badly.

Бросьте в море копеечку за мою грешную душу.

Э.

* * *

Дорогие Ребята и Взрослые!

Понимаю, как скучно сейчас в Одессе и как мог уже осточереть Вам одесский юмор. Разыскал специально для Вас юмористический рассказ в «Литературной газете» на 17 странице. Рассказ как будто маленький, но сколько в нем иронии, сколько блистательного юмора и какая-то, незаметная, на первый взгляд, легкость слога. Ну, короче, Вы достаточно искушенные в литературе люди и я не буду влиять на Вас.

«17-я страница – Литературной Газеты открыта с целью популяризации юмора и сатиры тех народов Советского Союза, которые еще только начинают оправляться... Оправляться от векового рабства. И вот здесь напечатан рассказ молодого прозаика Дардардылы С. М. на его родном языке.

«Эх» граммалан!

Дло грудлы аррадло дланданот.
Милддал орын ныролал ананнирр.
Мирал, миралмды каддын о надлынан:
«Анол тулал длиндал? – глобнумяр Николай Петрович*.
«Ха-ха-ха*, – болдалянир председатель*.
Гладналана рамдналаляяр граммалан.
«Граммалан?!» – граднумир ттт.
«Эх граммалан!! – расхохотался* грамдаландондт.

Иностранные слова, встречающиеся в тексте:

Эх – грамадла.
Николай Петрович – ардландт.
Ха-ха-ха – грана дланир.
Председатель – ордык.
Расхохотался – гры «ха-ха-ха».

* * *

Если можно письма классифицировать по жанрам (можно!), то Ваше антиписьмо я уже получил. Рад, что Вы прекрасно отдыхаете, что море в этом году чистое и спокойное, что совсем мало отдыхающих и очень дешевые фрукты. Сожалею, что Нелли обожгла спину, надеюсь – это не опасно. Человек меняет кожу – и это прекрасно! *Omnia mutantur!*

Пишу (если письма можно классифицировать по жанрам) письмо-минутку. Уезжаю на ночевку удить рыбу. Зачем? – непонятно! Лесь! Чудесно, что ты бросил пить, умница! Оля, главное Оля! Извините (ошибочное действие) Воля, главное Воля! Ассоциация людей!

Разучиваю сейчас новую песню, потому и ошибся. Вы неверно слышали: «Ольга, Ольга, мутер, Ольга» и т. д. И снова ошибка! Ах, боже мой, что теперь станет говорить княжна Ольга Алексеевна!

Всех быстро обнимаю, хватаю рюкзак, нежно целую, и как говорил Натан Морштейн: «Я удаляюсь – целую, еще раз, но на обратной стороне».

Здесь целую.
Июлеобразного месяца
никоторого числа.

P. S. Возможно Вы моих писем и не получаете?

Черт возьми! Снова эти одесситы обменяли почту на... Состри сам!

P. S. По-моему язык «глокая куздра» может стать в один ряд с любым европейским языком. Поэтому предлагаю написать совместный отзыв в редакцию, а?

Поддержим молодую литературу, Товарищи!

Я уже целую неделю под впечатлением этого рассказа и с нетерпением жду Вашей реакции.

Цалю

Э.

Киев – 27.07.70

Одесса – 27.07.70

* * *

**Від С. Білоконя до Одеси
30 июля 70. Киев.**

*Лист від
Серг. Білоконя*

Здравствуй, Неллочка!

Наверное, интересно было послушать, как я выражался о нашей лучшей из почт. Уверен, что все получилось неспроста; пропадает немного писем, но всегда самые интересные и важные. Плюс ко всему у Тебя нет архивального пунктика, – я, например, могу в любой момент воспроизвести любое из полученных и отправленных мною когда-либо писем, разве кроме нескольких, по разным причинам уничтоженных. Я добрался почти что до бешенства, только представил, кому Твое письмо попало – грязному, волосатому, с кровавыми глазками, огромным извивающимся ртом, длиннорукому – в щедрой татуировке – на коротеньких кривых ножках и т. д., и т. д. Впрочем, я, кажется, увлекся.

Ты пишешь, что будешь продолжать отдыхать «где-то», и я не вполне уверен поэтому, что Ты это письмо получишь. Пишу на всякий случай и наобум.

Во-первых, я бы очень хотел в Тобой встретиться, когда Ты приедешь в Киев. У меня до сих пор неясность с августом. Кстати, Тебе было бы, наверное, лучше приехать в самом его конце; сейчас в городе никого нет, кроме туристов. Хочу Тебе отдать пять библиографических карточек – я сделал выписки из журнала «Книгарь» по Курбасу (1918-9). Кроме того, у меня совершенно гениальные мысли по методике и направлениях работы. Дальнейшая конкретизация и разработка моей старой идеи-фикс; сейчас она еще более прельстительна.

Перепечатка архива, кажется, провалилась, потому что они не решились пойти на предложенное мной. Стучат на машинке. Помнишь, я говорил Тебе о Колосе, участвовавшем в Молодом Театре, близко знавшем Курбаса около 17 года и еще во Львове, а потом Грушевского и Нарбута. Он умер. Жаль, что мы с Тобой не успели из него ничего выжать.

У меня еще неприятность: я поссорился было с п. О. Сейчас будто помирился, но это сплошная видимость. Она меня по неделе не принимает, – столь «заклопотана», можешь себе представить! Не дает работать совершенно: у меня горела большая статья для Москвы в сборник АН «Книга и графика», и она так-таки и не пустила к себе сделать одну очень важную цитату. Пришлось – сочинять своими словами Бог знает что, – только представь себе эту ситуацию! И знала бы Ты причину конфликта! Тысяча и одна ночь.

Опять Танюка кормят предложениями. Когда уже ему что-нибудь дадут в руки?!

У меня много новых публикаций, и все не радуют. Только у того, что курсовая прошла на «ура», а Спицкий на экзамене по спецкурсу поставил пять. С ума сойти.

Я сделал невозможно неуместный поступок. В газете «Молода гвардія» напечатал разнос по поводу НСО на факе, что-то вроде «Летаргии театра», только полокальнее. Редакция послала экземпляр Жмудскому, Жмудский вызвал Порфишку и потребовал мер. А декан глянул и выпалил: «Меры приняты! Мы его с председателя уже сняли!» Заметь: через полгода рас-пределение.

Настроение – не дай Бог.

Ну вот, если это письмо Ты вдруг получишь, то кое-какую информацию будешь иметь. А я ж Тебя увижу.

Не знаю, с кем Ты там сейчас; – передавай привет всем!

* * *

8. VI. 1970 р. Москва.

Добрый день, дорогой Миколо Платоновичу!

Ми дуже вдячні Вам за травневу звісточку. Як Ваше здоров'я, настрої? Що нового у світі?

Наші справи нічого. Танюка дуже (аж надто!) хвалять за «Вогник», присвячений 25-літтю з Дня Перемоги, що він його зробив на телебаченні (цю плівку взяли у фондї, кілька разів демонстрували і т. і.). Зараз він із соавтором зробив на замовлення сценарій телефільму про Бетховена. Мусить його поставити. Запропонувало телебачення поставити велику виставу «Жирофле-Жирофля». Буквально щойно один з Обласних московських театрів запросив на посаду головного режисера... Подивимось, чим усе скінчиться.

Щодо мене. Я теж для телебачення зробила передачу (сама веду її) про «97» Куліша, де йдеться не лише про «97». Вона піде десь у липні. Написала статті-рецензії на збірки Курбаса та Крушельницького (у жжс. «Театр» та «Дружба народів»). У зв'язку з деякими обставинами тільки зараз закінчую редагування дисертації і передаю її на «машинку» у тому вигляді, у якому її прийнято сектором. Книжку пишу повільно (затримки всі пов'язані з побутовими речами).

Миколо Платоновичу, у мене є підступне бажання, тим більше, що його «підслухала» наша дирекція і наполягає на ньому.

Мені б хотілося, щоб саме Ви були опонентом моєї роботи від України. Зрозуміло, якщо це не відвертає від більш важливих справ. Ви розумієте, Миколо Платоновичу, як це для мене важливо й принципово. Очевидно, захист відбудеться у січні 1971 року, а якщо створять Малу Раду, як уже вирішено, – то це все буде значно скоріш.

*Копія
листа Н.К. 90
Бажана*

Опоненти від Москви – М. Пархоменко (доктор філ. наук з Академії суспільних наук) та О. Дейч. І дирекція, і я задоволені.

Незалежно від проблеми опонентства, як ми й домовились раніш, тільки-но я матиму естетично-надрукований екземпляр дисертації, – терміново надішлю його Вам або привезу особисто.

Заздалегідь дуже хвилююсь перед Вашим судом і прошу бути максимально відвертим і не щадити, Миколо Платоновичу.

Як Ви взагалі дивитесь на всі ці підступні бажання?

До побачення! Ласкавого Вам сонця і гарного настрою.

Велике вітання від Олександра Йосиповича та від Танюка.

Хай щастить Вашій родині.

З повагою –

Неллі

*Рецензія Н. Корнієнко на
книжку «Курбас» для
журналу «Театр»*

МАРШРУТАМИ МЕМУАРОВ

«**К**огда Крушельницький на сцені і коли на нього направлені прожектори, я ніяк не можу зрозуміти, хто кого освітлює: прожектор Крушельницького чи він прожектор. Сталкються два снопа лучей і створюють на сцені такий бунт світла, слів, рухів, з тончайших світло-слово-жестомімічних нюансів, що сидиш і думаєш: «Як же багата наша Родина! Де-то там, в Глешаві, в Тербовлянському повіті (родина Крушельницького – Н. К.) проткнув хлопець якоїсь-то ультрафіолетовий промінь, а він – ішов що на театрі виділює!!!»

Це – фрагмент з серії «Художественные силуэты», яку Остап Вишня присвятив видатним людям української культури: А. Довженку, Л. Курбасу, А. Петрицькому, М. Крушельницькому і др. Автор цих рядків опинився на рідкість чутким глядачем. Острівний талент Вишни відчував заразливий темперамент Крушельницького як щось рідне, з початку ошелешуюче. Неможливо без посмішки читати рядки повні стихійного, шумного задоволення від зустрічей з Крушельницьким.

Не случайно именно писатели – А. Корнейчук и О. Вишня – открывают мемуарный сборник, посвященный артисту («Марьян Крушельницкий». Спогади. Статті. «Мистецтво». Київ. 1969). Крушельницкий – одна из тех личностей в украинском советском театре, которой многим обязана украинская литература. Лучший интерпретатор И. Кочерги, А. Корнейчука, Л. Дмитерко, один из лучших исполнителей героев пьес Микола Кулиша, Марьян Крушельницкий сочетал в себе верность лучшим традициям национально исполнительского искусства с завоеванием театра 20–30 годов XX века. Триумф Крушельницкого начался в театре «Березиль» под руководством Леся Курбаса, которого в качестве художественного руководителя театра он сменит в 1933 году. Первые роли в «Березиле»: Кукса в «Остались в дураках», Малахий в «Народном Малахии», Коко в «Микадо», Победоносцев в «Прологе», Аббат в «Жакерии» по Мериме и др., – сразу нашли почитателей, создававших аншлаги спектаклям с участием любимого артиста.

Ему рукоплескали А. Барбюс и И. Козловский, С. Михоэлс и Ю. Завадский, И. Немирович-Данченко и А. Попов. (Завадский назвал артиста своим учителем). Его ценили за высокую поэтичность и глубокий анализ создаваемого.

Драматург Л. Дмитерко, режиссер Б. Равенских, театральный деятель Р. Черкашин справедливо акцентируют в связи с этим на преемственности Крушельницкого от Курбаса, а самым значительным завоеванием актера и режиссера Крушельницкого считают удачи на пути продолжения ним философского, поэтического национального театра. В отличие от философского театра своего учителя театр Марьяна Крушельницкого, представленный режиссурой «Грозы», «Евгении Гранде» (постановка совместно с Р. Черкашиным), «Ярослава Мудрого» И. Кочерги, «Егора Булычова», а также исполнением главной роли в «Короле Лире» (постановка В. Оглобина), – более эклектичен, в нем меньше исследований, на нем – печать иного времени. Взвинченная бунтующая, словно на обнаженном нерве представленная мысль «Грозы» (1938, с Чистяковой в главной роли) сменяется мрачной энергией предчувствий в «Евгении Гранде» (1940). «Ярослав Мудрый» (1946), монументальный, в чем-то даже помпезный спектакль

совмещал в себе с одной стороны, — радость победившей народной мудрости, с другой, — гипертрофию достоинств личности Ярослава Мудрого, поэтизация которого в спектакле оборачивалась объективно трагической интонацией. Зато «Егор Булычев» Крушельницкого, нам думается, еще недостаточно оцененный критикой, — одно из самых ярких проявлений как преемственности прогрессивных художественных идей театра 20–30 годов, так и острой самобытности Крушельницкого. Исполнение актером роли Булычева — нить, которая восстанавливает цепь, идущую от виртуозного исполнения Малахия к самой полемической среди поздних работ Крушельницкого — королю Лиру.

Многолетний партнер Крушельницкого Лесь Сердюк талантливо и подробно останавливается на решении артистом темы «маленького человека» (привязанность к этой теме обудет сквозить во многих ролях, не имеющих отношения к данной теме). Это — шедевр артиста — Иван Непокрытый в «Дай сердцу волю» М. Кропивницкого. Это — Тевье-молочник, Терентий Бублик в «Платоне Кречете» Корнейчука и Малоштан в «Диктатуре» И. Микитенко. Крушельницкий всякий раз чутко улавливает органику драматурга, стремясь психологически раздвинуть рамки роли. Он, как правило, берет автора в соратники, а если спорит с ним, то чаще убеждает автора и зрителя в собственной правде.

Интересно, что если в актере широкого диапазона, каким был Крушельницкий (мог играть от эксцентрического циркового Куксы до короля Лира, от Ивана Непокрытого до образа Ленина), все-таки преобладали краски трагикомедии, то в режиссере Крушельницком явно доминировал героико-романтический план: «Богдан Хмельницкий», «Ярослав Мудрый», «Молодая гвардия», «Фронт» и др. Охватить масштаб Крушельницкого актера и режиссера, прожившего в искусстве долгую жизнь, не представлялось возможным в сборнике такого рода. Вот почему составитель справедливо проориентировал своих авторов на то, что было наиболее значительным. Удачей сборника является композиция его: он состоит из двух разделов; в первой — воспоминания учеников и соратников Крушельницкого, во втором — статьи о нем. Предваряет сборник вступительная статья В. Русанова, составителя и автора комментария. Такая компо-

зиция книги, когда в нее входят статьи, дает возможность более полно отразить творчество талантливого актера и режиссера, вводит элемент анализа в беседу об известном художнике. Вот эта избирательность, присутствующая и в композиции, и в том, **как** проориентированы авторы — чрезвычайно ценна. Поэтому Геляс, Мейтус, Яблонская, Черкашин, Ган, Равенских и Петрова, Алексидзе и Верхацкий, Кавалеридзе и Сердюк сосредоточены на лучшем в наследии Крушельницкого. Вот только до обидного мало в сборнике Крушельницкого **сложного**, полемиического, Крушельницкого, который шел в искусстве «от преодоления» себя. Я говорю не только о Лире, о Победоносцеве («Пролог»), но об Артуре («Овод»), в котором актера постигла неудача и др. Пожалуй, только в мемуарах Дмитерко и Гана мы встречаем попытку поднять эту тему. Хотелось бы объемнее и глубже поговорить об этом. Нас беспокоит некоторая абстрактность, которой грешат такого рода книги, а эта — в частности, в большей степени — ее первая часть. Ну что, скажем, говорят читателю пассажи типа: «честный, требовательный друг, великий артист, ставший нашей национальной гордостью», «бессмертные образы, созданные его трагикомическим талантом, всегда были и будут гордостью великого советского многонационального искусства», — когда они не преследуют более «индивидуальных» аргументов? Ведь, согласитесь, так можно сказать о Михоэлсе и Барро, Скоффилде и Астангове, о многих других. Слова... слова. Оберегая память больших художников, давайте будем пытаться преодолевать риторику во «взаимоотношениях» в них.

Понятно, есть вопросы, которых просто не поднять в небольшой статье, какой должна быть статья в мемуарный сборник. Их восполняет **сумма** мыслей на ту или иную тему. Так, сборник о Крушельницком весь пронизан точной и тонкой мыслью о **национально-поэтическом** в таланте Крушельницкого. Об этом справедливо пишут многие авторы: прежде всего — режиссеры Завадский, Геляс, Казнадий, Терещенко. О Крушельницком как о «глубоко национальном художнике, для которого Украина была его матерью, песней, его музыкой», о стремлении артиста «переосмыслить обычное» сквозь призму национальной поэти-

ки пишет Борис Равенских, статья короткого поднимает проблему, требующую специального исследования: «Режиссер-поет, режиссер-философ» – статья его так и называется.

Наследие Крушельницкого чрезвычайно многогранно.

Художник не просто «пришел, увидел, победил», как часто явствует из мемуарных сборников. И Крушельницкий тут ничем не отличается от иных больших художников. Он был непростым. Он интенсивно жил в искусстве (о чем свидетельствуют авторы), а потому на пути его были не только розы, но и тернии. И в судьбе Крушельницкого были не только последовательность и принципиальность, но творческие и человеческие компромиссы. Мы понимаем мемуарный жанр (хотя сборник не выдержан в чисто мемуарном жанре) не только как средство сказать справедливую правду о честном талантливом художнике. Мы имеем в виду стремление к **полноте** представлений о нем – в этом тоже сказывается уважение к его племени, ведь художник дорог не только своими бесспорными победами, но мучениями, сомнениями в поисках собственной эстетической и этической истины. Мы – об этом.

...Вторая часть книги – статьи – представляется нам чрезвычайно ценной. Мы встречаемся с совершенно новыми фактами, о которых пишет в статье «Тропинками детства и творческой юности» П. Медведик. Он тщательно выстраивает факты, события детства и юности, повлиявшие на юного Марьяна. Это – первый в жизни учитель Синенький, первый в жизни спектакль (1910г.) – театра Й. Стадника; изучение теории музыки у знаменитого дирижера Яр. Витошинского, первые самостоятельные вокальные шаги Марьяна под его же руководством, уроки игры на скрипке Р. Придаткевича. Статья Медведика выстроена почти целиком на мало и вовсе неизвестных фактах и материалах – в этом ее смысл, которым конечно же обязательно воспользуются исследователи творчества Крушельницкого, как в значительной степени и материалами статьи В. Никеева «Молодость, борьба, закал» – о Крушельницком в период его пребывания в театре «Руська бесіда». Дополняет этих двух авторов мемуарист Т. Демчук – он пишет об участии Крушельницкого в «Тернопольских театральных вечерах» (1916–1917), о работе в

«Новом Львовском театре» под руководством А. Бучмы (1919), а также о Крушельницком-актере в новосозданном театре имени И. Франко.

«Задачей театра Крушельницкий считал не только отражение жизни, но и ее **преображение**, пересоздание. И вне борьбы за это искусство современный театр немислим», — об этой мысли Курбаса, которая стала художественным кредо Крушельницкого, пишет в своей статье «Уроки Крушельницкого» его ученик Лесь Танюк. Статья лапидарно и емко знакомит читателя с теоретическими и гражданскими позициями художника Крушельницкого; в ней сделана попытка подвести своеобразный итог вклада Крушельницкого в украинскую науку режиссуры. Приложения к сборнику «Марьян Крушельницкий о науке режиссуры», составленные кинорежиссером В. Денисенком — это фрагменты бесед и лекций Крушельницкого о режиссерском искусстве, прочитанных на курсе режиссуры в Киевском институте театрального искусства имени Карпенко-Карого на протяжении 1953—1956 гг. Они документально подкрепляют теоретические положения статьи «Уроки Крушельницкого», написанной на основе лекций Крушельницкого, прочитанных им в период 1958—1963 гг.

Найти именно те слова, которые только о нем — художнике, человеке — не всегда оказывается делом легким. Для иных авторов проще утонуть в добрых эпитетах. Крушельницкий не признавал «любителей красных слов». Вот почему статьи М. Терещенко и В. Загоруйко о своем учителе — в стиле этики Крушельницкого, они лаконичны, конкретны. Единству человека и художника, тем взаимоотношениям с искусством, когда с ним «на Вы», учил Марьян Крушельницкий, ставший в последние годы своей педагогической деятельности особенно требовательным к себе и людям, а потому более острым и категоричным.

Пройдя через определенные противоречия, иногда компромиссы, Крушельницкий как-то по-особому стал произносить своим ученикам любимую фразу: «Вы будете падать и проваливаться, но не приспособляться, не трудоустраиваться, не фальшивить. Если не быть самим собой, лучше совсем не быть». Этот рефрен последних лет Крушельницкого как бы подвел итог его художественным и жизненным позициям.

Лучшее, во что проник мыслью талантливый художник, человек, гражданин Крушельницкий, будет изучено. Сборник «Марьян Крушельницкий» обязательно ляжет на стол исследователя.

Издержки сборника: некоторая неточность в датах (так, страницы 145 и 166 явно конфликтуют по вопросу о том, когда же Крушельницкий выехал в Прагу), ошибочно в статье «Незабываемые» персонаж комедии Кулиша «Мина Мазайло» дядько Тарас из Киева представлен Полтавой; есть определенная фетишизация термина «учитель», что приводит к казусам, когда в учителя артисту настойчиво каждый из авторов предлагает свою кандидатуру, считая единственно справедливой только свою точку зрения. (Все это сложнее – не стоит торопиться). По-разному смотрят авторы на факт, сыгравший в биографии Крушельницкого принципиальную и чрезмерную роль – факт переезда художника в театр им. Франко. Он оценивается одними авторами как явление положительное (Сердюк), другими – сугубо отрицательное (Дмитерко, Равенских и др.). Это субъективные точки зрения. Пусть они существуют. Только редактор и составитель не должен допускать, чтобы один автор утверждал свою точку зрения с помощью авторитета другого, мнение которого по данному вопросу прямо противоположное (!); следовало бы избавиться и от противоречий, которые имеются в сборнике по вопросу этики Крушельницкого, – между статьей Казнадия и мнением других авторов.

В целом, ожидания оказались счастливо вознагражденными. Мемуарный сборник о большом художнике, нар. артисте СССР, лауреате Государственных премий, профессоре Марьяне Крушельницком – результат серьезного подхода составителя, редактора, издательства «Мистецтво» к насущным проблемам современного искусства.

Доброго пути сборнику и исследователям творчества Крушельницкого, **ибо «принадлежит он не только украинскому театру, а всему советскому искусству, всем нам. Поэтому я не могу говорить о нем: он был, я хочу говорить о нем: он есть»**. Мы присоединились к Борису Равенских.

7 июня 1970 года.

Н. КОРНИЕНКО

* * *

Москва, 20 квітня 1970 року

Лист 90
«Мистецтва»
(Київ)

До видавництва «Мистецтво»
Гончару Віктору Сергійовичу

Шановний Вікторе Сергійовичу!

Прошу розглянути питання про введення до видавничого плану «Мистецтва» збірки «Класична драматургія Болгарії». Список п'єс, що могли б складатися збірку, узгоджено з Комітетом Культури та Мистецтва Болгарії.

1. І. Вазов	«Вигнанці» (Драма)
	«Кар'єристи» (комедія)
2. А. Страшимиров	«Упир» (драма)
3. П. Яворов	«Під горою Вітоші» (драма)
4. П. Ю. Тодоров	«Перші» (драма)
5. Ст. Л. Костов	«Големанов» (комедія)
6. Р. Стоянов	«Майстри» (драма)
7. Й. Йовков	«Албена» (драма)

Передмова, вступна стаття та коментарії – до 2 авт. арк.

Загальний обсяг – до 26 авт. арк.

Напишіть мені, якої Ви про це думки. Вітаю. Чекаю на відповідь.

(Л. Танюк)

Між тим у Коротича з'явилися «Можливості» (Дніпро – 1970) – тут зібрано «кращі твори з попередніх книжок» (лінотипія). Фото – молодий, вродливий, енергійний... «Останнє слово» (монолог Джордана Бруно на багатті), – фінал «Підходьте ближче – погрійтеся біля мого вогню» ніби з моторошною іронією, – але перед тим Д. Б. просить не

палити його серце, не палити його очей, а вкласти їх «дітям в орбіти» – «хоча й на хвилинку», – інший жанр і тон. (Є там навіть: «Бо якщо ви дозволили, щоб мене нині вбили, як я можу, люди, сумувати в розлуці з вами?»). Іншими словами, – не стільки монолог, скільки «погляд згори»... Так само з Клодом Ізерлі, який скинув бомбу на Хіросіму. «На екрані стелі проходить фільм про минуле. І ніщо не кінчається...» Не знаю, чи можна писати **про таке** поза темпераментом?...

Для моєї збірки «Поети про театр».

АКТРИСА

*І вічно шукаємо хоча б
крихти вогню навіть у чужому
душевному попелі...*

О возлюби себе в самій собі!
Пізнай свої прекрасні й дивні риси.
Ти б здивувалась, мила, далекі,
Дізнавшись, як люблю тебе, актрисо.
Моя акторко,
Ніжний світе мій,
Твій смуток за тобою вік полює.
Ти зрозумій себе.
І зрозумій,
Чому тебе шукаю і люблю я.
То втілена в тобі печаль моя
Вкриває світ стосумною габою,
Коли в твоїх зіницях бачу я
Всі сто ролей, не зіграні тобою.
Мої вагання гострені ножі
Твій образ витинають з часоплину.
О не смутися,
Краще розкажи,

В якому сні я очі твої стріну.
 Своїх надій розхлюпавши елей,
 Я образ твій витворюю безкрило,
 З усіх твоїх незіграних ролей,
 Як майстер дістає скульптуру з брили.
 І сподівання знову проросте
 Крізь слово твоє, вимарене й тепле.
 Дай мені крила.
 Дай-но віри в те,
 Що я увесь свій смуток виніс з тебе.

(1968)

Якщо не чужий душевний попіл, в якому поет шукає «хоча б крихти вогню», то поезія гине, бо нема Актрисис, Богом даної, є сурогатт. Між тим йдеться саме про Актрисису?!

Отож, крім епіграфа й «надій елею» – мені подобається. (Чому – елей? Для рими з «ролей»?)

Гарний вірш 1963 року «Я зневажаю слово «взагалі»... (82 сторінка). При тому, що **фінал** слабший, бо тавтологія – «конкретність слів, за котрими стоять ті **речення**, в які ти свято віриш». Віра в речення (гасла?) – риторика; починає **добре**, а потім **спрощує**.

P.S. Хоч тоді, в 1963 році ми зрозуміли, що він – про інфляцію **гасел**, що йому йшлося про відновлення **істинного** змісту. А тепер читається і навпаки: давайте **дотягнемось** до речень, тобто до високий гасел... (?!).

Не всі його «можливості» – від поезії. Є, думаю, й від «Програми» – своєрідна відповідь на «заспів»... Збережу і його – вірш «Безсмертя», яким Віталій відкриває збірку (так званий «паровоз»).

Над планетою прапор твій.
 Мов переможний клич
 І заспівують гімн твій
 Завжди в столунні реву...

З Мавзолею виходить
 На Красний Майдан Ілліч,

І, неначе сонце,
Над землею – сонце вождеве...

...Рідний голос гаркавий
Читає слова Програми,
І рядки застигають
Монументами Іллічу...

Ні дати, ні взяти – поезія сучасного Китаю, і Мао як сонце. Звідки ця наша любов до політичної некрофільії? З цієї ж серії – «Ленін, том 54» (ст. 84) («Не стріляйте в Леніна! Якщо Він Упаде. Вам буде ще страшніше!» Мабуть, рація лише в тому, що стріляли – «свої»; і якби Леніна замінив Свердлов, який усе те організував, справді «було б ще страшніше». Та замість Свердлова прийшов Сталін, і стало «ще й ще страшніше?!»). Але безумство в тому, що **сучасний** Коротич – тут? – оспівує терор! (Див. ст. 92)...

А в іншому вірші – Україна як осліпла мати, –

А син сліпого, онук сліпої жінки,
У комуністи піде назавжди.

(1964)

І хай нікого не вводить в оману – «піде назавжди». Жодної амбівалентності чи натяку тут нема.

Виконанням соцзамовлення виглядають і «Слова здалеку» – принаймні, для мене. Інтонація в нього драматична, але він не замислюється над тим, **чому** ці люди змушені були залишити Україну... Іти під сталінську кулю, на лісоповал – чи врятувати родину і честь в Канаді, Австралії, Штатах... Четвертий вірш тут – «про мертвого **диригента** з України, що загинув у Монреалі від пиятики і туги» (??? Фантазії йому не позичати!), і п'ятий – «про актора живого» (я вже випишував цей вірш «ніби про Гірняка»). Від цих «закордонних вражень» відгонить фальшем... **Попри** те, що саме фактура поезій, проба метафорики – могли б дати картину глибшу, іншу – якби **правда**...

Зате коли Аполон не кличе його до «священної жертви» на політичному полі, то навіть попри «спалену Анголу», де «плаче Гамлет й Офелію ґвалтує солдатня», народжуються рядки справжньої поезії:

ШЕКСПІР

Г. К. (хто це? Гр. Кочур?)

Актори
плачуть
справжніми сльозами,
Актори
умирають від інфарктів,
Руйнуючи декораційні храми.
Актори
щось кричать в червоний партер⁹

Тут
розмовляють з тінями й богами,
Бентежать
Пропонують: «Заспокою...»
А вдома десь
вибризкуються гами
У Лірової доньки під рукою.
За сценами життя
пливе крізь гамір.
І, бредучи
крізь нетрі навмання,
У спаленій Анголі плаче Гамлет
Й Офелію ґвалтує солдатня.
Армади пропливають у поході,
І Ельсінори втопано у глей,
І вигнаними Лірами проходять
Народи сиві сіро між траншей.
А поки що омріюють поети

⁹ Я б все-таки вжив «партёр» – якщо вже взявся писати про театр, мусиш знати...

Довгожаний,
вимарений мир.
Приносять нам
Ромео та Джульєтта
Свою любов,
Величну, як Шекспір,
... Хто є Шекспір?
Чи був він?
Білі руки
Підводять вчені –
їм бракує слів.
Чи був він – той актор,
чиї перуки
Вкривали наймудрішу із голів?
Хто є Шекспір?
А що таке безсмертя?
А як сонети збудують світи?
Митцеві часом необхідно вмерти,
Аби своє безсмертя віднайти.
І хто глибінь тієї слави зміряв
Та правди,
що чуже хитання мод!!!
Народжує Шевченків та Шекспірів
Як знак своєї вічності народ.
Художник
перепони днів ламає.
Якщо на світі гідно він прожив.
Є дійові особи.
І немає
На світі непричетних глядачів.
Високі думи час собою значать.
Стають вони,
мов пасма вічних гір.
Був Гамлет.
Був народ англійський.
Значить,
Напевно, був Шекспір!..

(1964)

* * *

Віталій – безумовно талант, і талант освічений, ерудований. Враження, що ерудиція його й стримує, забагато «міркувань». Інтуїтивно він відчуває, що глибина – як вир у річці, можна й не виплисти. Отож на певному розвороті сюжету він боїться власної незахищеності і гальмує – і переводить пристрась у «міркування». А вони ж здебільша **кон'юнктурні**. Якщо стихія **виключає** пристосуванство, то бажання «відповісти» на всі «запити часу» кінчаються партійними гаслами. І Віталій розривається між смаком тієї ж Юнни Моріц, приміром – і «установками» видавництва «Дніпро», куди без «паровоза» не поткнись.

Що в ньому **візьме** гору? Не знаю. Але підозрюю, що Поет в Коротичеві меншає, а дипломат – зростає. Дуже не хотілося б, аби таким шляхом пішли Драч, Ліна, Вінграновський. Втім, у них емоційний заряд потужніший...

Та ось же який парадокс. Якщо Драч «дихає Леніним», – це в нього щиро. На відміну від нього Коротич, як і Дмитро Павличко – люди не віри, а скептичного розуму. Для Коротича це – **тактика**. Аби тільки не загрався. Позаяк підеш – не вернешся... Поет – стихія, вулканічний шал, опротестування межі й норми; і цілком реально, що може надійти час, коли поетів шануватимуть не за вміння «балансувати в межах», а саме за цей безмір шалу й спраги...

І тоді шкала оцінки наших поетів різко зміниться.

Наприкінці червня «Монд» надрукувала звернення 64-х французьких істориків до президента М. Келдиша:

«С большой озабоченностью мы узнали об аресте нашего молодого коллеги; работа, которую он опубликовал на Западе, неопровержимо доказывает, по нашему мнению, что Амальрик – в сущности историк.

Несмотря на возражения и поправки, которые это произведение непременно вызовет, его сила, его оригинальность, тонкость показывает, что, безусловно, перед нами – ум большой силы.

Мы полагаем, что Вы, будучи коллегой Андрея Амальрика, проявите заинтересованность, следя за соблюдением законности в судебном следствии, которое начато против Амальрика. И мы высоко оценили бы всякое сообщение, которое Вы будете любезны нам передать по этому поводу.

Очевидно, что подготовка 23-го международного съезда представителей исторических наук, который должен состояться летом этого года и на котором должны присутствовать лучшие историки мира, мало совместима с фактом, что советский историк подвергается преследованиям за результаты своего добросовестного исследования...»

Среди обратившихся: Жан-Поль Арон, Александр Беннигсен, Франсуа Крузе, Жорж Фридман, Жорж Люсьяни, Робер Мандру, Анри Ирэнэй Марру, Пьер Нора, Пьер Сорлен, Жан-Пьер Вернан, Пьер Видаль-Наке, Элен Замайска.

А починається лист з високої оцінки Андрієвої праці про розпад СРСР до 1984 року. Сахаров і Чалідзе – лист про долю Петра Григоренка (плюс Турчин) – вимога звільнити генерала із спецпсихушки в Черняхівську.

А 29 травня в Обнінську арештували Жореса Медведева – відвезли до міської психіатричної лікарні.

Вже 31 травня пішли телеграми (Капіца, Сахаров, Астауров, Тамм, Енгельгарт, Твардовський, Тендряков до головного лікаря – з вимогою звільнити Медведева.

17 червня його випустили.

(ХТС. Вип. XIV. 30 юня 1970)

липень -
грудень
1970

*У Неаполі в монастирі Camaldoli над
Вомеро щочверті години черговий чер-
нець стукає по кілках: «Badate, é
passato in quarto d'ora della vostra via»
(«Вважайте! – минуло ще чверть го-
дини Вашого життя!»).*

Десь з Івана Буніна

1917

1970

серпень-грудень

Зошит №39

Липень-
серпень
1970

Коротко перебіжу дистанцію, на якій я був відлучений від своєї друкарської машинки – і не дуже з того потерпав.

Мій театр гастролював у Донецьку, потім у Дніпропетровську, і наздогнав я його вже після Одеси – в Дніпрі, у перших днях серпня. А липень зробив собі відпусткою, бо маю підготуватися до вистави, і першою п'єсою мене було **зобов'язано** поставити «С легким паром!» Брагінського енд Компані...

Над чим ми й почали («скрепя серце») працювати з Світланою Ставцевою... хоч мені дуже того не хотілося, – не для того я повернувся до театру, щоб ставити там «развлекушки»...

Одеса – почалася з листа Богдана Козака (готель «Пасаж» № 366) від 5.07.70. – до Нелі (подаю його, не змінюючи ані титли, ані коми...)

* * *

«День добрий, Нелю!

*Одеса нас зустріла сонцем і оплесками.
Вистави користуються таким же успіхом
як і в Києві. Тьху-тьоху щоб не врікти!*

А тепер по порядку:

1. Ніякого намету. Живемо по хатах.

Отже, кількість людей необмежена.

*Листівка від
Богдана Козака*

2. Що треба з собою взяти? Светер, джинси, кеди (одне плаття до церкви).

3. Щодо їжі, то молоко, яйця, борщ, мід...думаю, досить перераховувати.

4. Думаю, зробимо базу в Криворівні або у Корпанюків (різьбярі).

5. Кількість людей найбільше невизначена справа. Адже люди є люди з усіма примхами і химерами.

Мають бути: Ви, Калинець, Мануляк, Я, Степаненко з чоловіком (Римма Устимівна Степаненко – режисер Харківського театру ім. Шевченка) і ще з двоє людей.

Вітай Леся. Олю поцілуй, чекаю листа. Тримайся.

Згадуйте хоч зрідка Богдана.

5.07.70

м. Одеса»

* * *

25.7.70

«Дорогая Неллечка!

Посылаю тебе рукопись, где сделала и отметила все, что могла. Надеюсь, что ты успеешь получить ее вовремя и к сентябрю привезти все в окончательном виде, готовом к защите.

Итак, книга у тебя получилась прекрасная, огромный труд завершен, с чем тебя и поздравляю, т.к. задача сама по себе титаническая и важности – необычайной. То, что отметки у меня на полях в основном ругательные, – вовсе не означает преумаления твоих заслуг! Вся эта редакционная правка необходима для пользы дела – и для защиты и для книги, которая близка к завершению.

Шлю тебе привет с холодного рижского взморья, где пробуду до конца августа. Передай от меня привет также и Лесю.

Целую тебя крепко

твоя Мар.

Мой адрес: Рига Юрмала Дубулты

Дом творч. писателей»

В Одесі ми зупинилися у Василя Андрійовича. Марили новими Карпатами, – та часу не витрачали. Казилися, плавали, фотографувалися – Надійка, Розстальний, Козак, Брилинський, заньківчанські класики й підтоптани орли, прекрасні заньківчанки – і наша гордість, Оля Кузнецова й Неллі Корнієнко. В Ольгу закохався було й Богдан Козак, вона таки справді вродлива. А вже про Едварда Бутенка – нема й мови: купа листів, і всі любовно-травматичні...

*Одеса, віршинок із
заньківчанами: Нелля,
Оля Кузнецова, Нафія
Брилинська, Л.П.*

Заньківчан Одеса прийняла на ура, і міф про неукраїнськість Одеси було поруйновано: тут багато людей, налаштованих і патріотично, і мудро, і театралью. Добре прижився в театрі Федя Стригун, який ближче до стилю Старицького й Кропивницького; знахідка для галичан. Увійшов у силу Сергій Данченко, про нього всі говорять добре: обережний, але послідовний. Принаймні, вірять, що він щось зробить, а батьки допоможуть. Династія. ТЮГ пішов йому на користь.

Красуня Надійка Брилинська зі своєю флорентійською поставою: хоч малюй її ніжне боттічеллівське обличчя...

Ольга Кузнецова зовсім інша, ще трохи – і почне втрачати привабливість; **нервує**. Але у шумній компанії – ціни їй немає; дотепна, гостра. Богдан Козак під її впливом?

Сезон в Україні – неординарний. Данченка – на заньківчан, Сміяна – на франківців. Сміян – орденоносець і премія Шевченка... У липні Нікітченка поміняли на Федорчука...

Але не про все відразу.

В Одесі я одержав змогу дещо попорпатися в архівах, в бібліотеці у Загоруйка: чимало українки збереглося. Ніна Караванська і все, що з того випливає (Ой, тече вода в синє море, Та не витікає...). Курбас, Великий фонтан; чимало нового дізналися від мене і заньківчани про ті часи...

P.S. Десь тут поблизу – у Білгород-Дністровському – Славко Чорновіл! Тел. Ніни – 6-29-07.

P.S.S. Зустрілися з Славком 17 серпня. Посадив його на поїзд. Археолог!

*Віт Тетяні
Павлової*

* * *

**Лист до Н. К. в Одесу
від Тетяни Павлової з Москви**

(Одержаний 31 липня 70 р.)

Здравствуй, здравствуй, это – я! (Ежели еще помнишь, конечно). У меня все по-прежнему, т. с. мучаюсь теми же сомнениями, болею теми же желаниями, мечтаниями, рассуждениями..., и все так же пребываю в безделье. Тебя нехватает мне очень. (Коротко и ясно, надеюсь).

Кто может понять и принять меня со всеми моими пороками, сладостями и очень маленькими достоинствами, кроме Вас...

Кончается июль, все меньше остается пыли, которую предстоит еще вдохнуть (в музейном хранилище). И рвану-ка я очищать легкие на карельские озера!

В Москве как-будто все вымерло: никаких звонков. Ваша милая Ольга Алексеевна не звонит, ну а я – тоже нет. Вот так-то. Настроение... Мерзко все и безнадежно. Страшно подумать, что буду делать в сентябре. На что решаться. (Как-будто есть выбор!)

Надеюсь, что в волнах Черного моря ты смыла московскую хандру... и «это прекрасно!»

Уезжаю 1 августа, буду в Москве в конце месяца. Долго ли пробудешь в Одессе ты, и есть ли смысл тебе писать туда – не знаю. А то бы из карельских лесов черкнула записочку.

Пишу мало, ибо много – тоска, метания и пр., а ты уж отдохни, пожалуйста, позагорай на своем Ланжероне.

Препаршиво и дома. Жаль маму – отец сбесился, каждый день придирки, оскорбления. А где и в чем выход?

Ну да ладно. Как видишь, сплошной минор. Будь здорова, радостна (по мере возможности) и меня тоже не забывай.

Леничке привет.

Целую. Таня.

* * *

Листівка від Опанаса Заливахи:
Мордовская АССР, П/о Умор учреждение
П/я 385-19-3
Заливахе О.

*Віт Опанаса
Заливахи*

«Лесю!»

28 серпня закінчується мій реченець. Може прислав би мені бандерольку (грам 700 кави та сигарет пару пачок; але не більше кілограма). По звільненні хотів би поглянути на геніального скульптора Ерзю, в Саранську, та ще й не знаю, як складеться.

Вітай! Твій Панас»

7.08.70 р.

(На титулі листівки – віслючок, іграшка якогось Железняка, 1958 р.)

Опанаса взяли ще в серпні 1956-го, – п'ять років! Алла розповідала, як вона їздила туди – і як її не пустили до хлопців, і як Панас потім написав їй про це, – про постать у шубі й бурках посеред безмежної зими. Той його лист, де він порівнює Сікейроса з Довженком, я читав... Ми ще поговоримо з ним про Сікейроса – і про його роль у

полюванні на Троцького... на замовлення Сталіна... Господи, цілих п'ять років! Це ж так багато він пропустив! При тому, що читає як проклятий, все, що трапиться до рук. У листі була, пригадую, одна двозначна фраза – «я мабуть нагадую собі учня школи Піфагора, котрий мусив перші п'ять років мовчати, і тільки слухати, не вступаючи у розмову, а тільки **після того...**» Ото й завершилася його п'ятирічка, його піфагорійська школа... чортів Опанас...аби був здоровий!

Колись і я напишу свою «Думу про Опанаса», не тільки ж Багрицькому... Опанас – талант абсолютно унікальний, і відлучення його **тюрмою** від мистецтва, від пензля і від філософської книжки – один, може з найтяжчих, злочинів брежневської держави! Вони цього не знають, як не знали царі про Шевченка, як не знав той дурний Белінський... Заливаха – обдарований як сама природа.

Якби Франція чи Німеччина мала такого Заливаху, він давно б уже був у числі їхніх національних апостолів. Ми ж **уконтентуємо** Курбасами, Кулішами й Заливахами один і той же шлях – на Голготу. Доба соціального ідіотизму?

* * *

«Дорогий Лесю!

Давно від Вас не мав вістки. Що коло Вас чувати?

23-25 липня буду в Москві та, на жаль, не знаю в котрому готелі.

Хотілобся Вас стрінуги – показали б Ви Софійці і мені Москву...

Здоровлю. Пишіть!»

Ваш Тут

Soviet Union

C.C.C.P.

Москва Б-61

Большая Черкизовская

Квартал 8-11

Корпус 3 кв. 45

Лесь Танюк

Віа Плітуса
Тевніка

З Титусом Гевриком та Софійкою зустрітися не вийшло; не показав я їм Москви. Не склалося, і я за тим дуже жалкую. Але й він не написав точно – в який спосіб можемо пов'язатися. Міг би й зателефонувати у першій половині місяця, доки я був удома. Ну та на «нема» й суду нема.

* * *

**Від Св. Ставцевої з Вільнюса
у Дніпропетровськ
10. 08. 70**

Лесь, милый!

Обстоятельства изменились. Колина пьеса оказалась не залитована, и поэтому сдачу его перенесли на сентябрь. А раз в Одессу его не вызвали, то мы и уехали в Прибалтику. Потрясающе отдыхаем на хуторе; лес, море, дюны, грибы, ягоды, солнце и в общем черт знает как прекрасно. Отсюда заедем на обратном пути в Ригу, Вильнюс, Таллин, Ленинград. В Москве будем 21–23 августа. К этому времени ты напиши на Москву – К– 9 до востребования. Я смогу вылететь к тебе на 2 – 3 дня без эскиза, но скажем, с почеркушками. А потом мы поедем на неделю в Тарусу, и там я могла бы сделать эскиз и в конце месяца подать.

Я понимаю, что может быть подвожу тебя, но с другой стороны, таким нахрапом, как мы собирались, – не дело. Смекни, как лучше сделать и сообщи. Напиши в любом случае, чтобы я была в курсе дела.

Итак, главтелеграф. Ставцевой Светлане.

* * *

**Лист від Е. Бутенка з Києва
до Одеси від 14. 08. 1970.**

Дорогие хлопцы!

Спасибо за письмо. Очень был тронут вниманием Вашим.

Все перепуталось. В письме (цитирую) было сказано: «Мы (я и Оля) требуем лишь «рижской жертвы»... мы прибываем в Киев где-то 8 – 9 августа» и т. д.

О «Рижской жертве» – «их есть у меня!» Я жду вас, разумеется, не задумываясь, бросаю в Вашиим ногам и Рижское взморье и Домский собор.

Но вот, как говорят в Одессе, – «как вдруг...» Уехал я ловить рыбу и вернулся, черт бы меня побрал, 3-го августа. Лежит телеграмма – 2-го Ольга проездом была в Киеве! Я выдрал все волосы у себя на голове, проклинал себя последними словами, но, как известно, словами горю не поможешь. 3-го я помчался на вокзале к Одесскому поезду в надежде, что может быть... впрочем, без надежды, ... помахал 17 вагону и передал ему привет в Москву.

Нелюшка, милая, неужели ты могла подумать, что у меня могут быть какие-либо колебания – встречать тебя в Киеве или ехать в Ригу. Конечно же, я жду тебя здесь, и все мои киевские удобства к твоим услугам. И потому жду телеграмму о твоём прибытии в Киев. Встречу тебя на вокзале и сейчас же провожу в свои апартаменты.

Как Леська? Начал ли он уже репетировать? И проч., и проч. До побачення. Жду и скучаю.

Всегда Ваш Э.

3 Олександра Довженка:

Олександр Довженко

(1894—1956)

2 IV 1942

— Гітлер мобілізує молодь для війни з Англією. Пропаща молодь. Що жде її? Смерть у Європі чи в Азії загибель?

— Чому в Азії?

— А ти думаєш, простять? Нам не прощають, хлопчику, нічого.

— Як страшно жити! Яка страшна є наша доля. Нас сорок мільйонів. Скажіть мені, чому такі нещасні ми і безголові?

— Не варто поринати в давнину. А як поглянути вперед – не час про це думати. Спізналися роки на сто. Зараз, синку, не роз'єднуватись, а кувати єднання треба. І гордість наша перед людством у єднанні.

— Я не згоден.

— Бо дурний. Ти думаєш щось, ідіоте, про німецькі плани. Запам'ятай собі. Німці – мерці. Мерці і ті, хто з ними свідомо чи не-свідомо.

Написати новелу чи епізод... у формі діалогу — може, про долю і характеристику народу, що протягом століть втрачав свою верхівку інтелектуальну, що кидала його з різних причин і діяла на користь культури польської, руської, лишаючи народ свій темним і німецьким в розумінні передової культури. Про відсутність вірності, про легку асиміляцію і безбатьківщину. Про байдужість до своєї старовини й історії. Пригадати тільки наші пам'ятники старовини, всі вони в г... і занепаді. Наша урядова верхівка в цих справах, на жаль, нікчемна і розумове слабенька, провінційна, що і знайшло своє жалюгідне завершення в Н.

Кам'янець-Подільська башта, Меджибіж, Вінниця, Лавра... Видубець, Нікольський собор, Чернігівський ув'язнений музей і Спаська церква... Шабля Богдана і Суботів. Новела про ув'язнений музей. Розбазарювання Лаври... Занепад музеїв.

Витравлювання українського в Художньому інституті. Відсутність в архітектурі. В ім'я чого? За чиєю заборонаю? Про безбаченків і лакиз, і дурників убогих, і про холодних боягузів з замками на душевних вікнах і дверях.

Отаку неприглядну картину треба намалювати, точну, правдиву й чесну, і подати уряду, щоб після війни почати по-новому підходити до свого культурного господарства. Скільки загинуло у війні? Де музеї, де картини, скільки знищено пам'ятників старовини? Непошана до старовини, до свого минулого, до історії народу... шкідлива і ворожа інтересам народу... бо не хлібом, і не цукром, і не бавовною, і не вигіллям єдиним буде жив чоловік у соціалізмі.

5 IV 1942

Сотня наркомів. Всі молоді і середнього віку. Короткошиї, товсті і одягнені однаково. Багато їдять і часто, гімнастикою не займаються і робить нічого. Вигляд повітовий. Багато з них у душі не вірять у свої високі посади. А загалом непогані люде. Мови не знають і не зна-тять. Розмовляють і думають суржиком.

Уже сталося найстрашніше, чого я так боявся. На південному фронті вже разом з німцями є полонені українці, нібито з добровольчих батальйонів, їх розстрілюють, звичайно, так що й сліду од їх не зостанеться. Проклятий Гітлер! Скільки ж народу спантеличить і загубить, скільки сліз, скільки буде розстрілів, і які страшні козири знову даються негідникам... вперед на много літ, скільки поживи для помсти і нищення народу! На українських ланах і селах, в огні і полум'ї вирішується доля людства, вирішується велетенська проблема світової гегемонії, вирішується доля людства на нашій долі. Така нещаслива, земле наша. Така наша доля нещаслива.

Часом думаю, ой як же ж багато дали ми Гітлеру для агітації проти себе. І що найбільше шкода – в таких речах, де нічого заперечувати і де, по суті кажучи, ніколи він не повинен би мати для себе навіть скориночки.

П'ятнадцять сотиків! Горе, горе... Ми будемо ненавидіти бідного дядька і карати його за те, що поліз він на ці сотики. Ми будемо вбачати в цім його вину, а не свою помилку.

8 IV 1942

Церква божа непогрішима. Грішити можуть окремі лише священнослужителі.

13 IV 1942

...Бувають у злочинців діти-квіти. Бувають і в героїв діти казна-що. А воно все одно море людськеє.

Учора вночі при свічці читав «На терновому дроті» Г(речусі) і Ж(илі). Ж. трудно було мене слухати. Він позіхав, крутився на стільці, тріщав. Нарешті зірвався з місця, щоб не захропти, і почав... топтатися по кімнаті. Після читання він зрадів і зразу ж сказав жінці і Г.: – Ну пойдьомте. – Правда, той не пішов. Поговорили трохи. Гарна приємна людина Г. і розумна. Але як мало він знає, яке убоге було, певно, його виховання. Тільки хороша вдача і природний талан піднімає його і тримає в ньому якийсь гарний людяний вогонь. Заговорили про словник український і про історію. Боже ж ти мій! Двадцять п'ять років немає Історії і нема словника. Яка ганьба! Яка мерзота! Чия огидна рука тут діяла і во ім'я чого? Країна виховання безбатченків! Безбатченків без роду, без племені. Де ж і рости дезертиру, як не у нас.

— Бийте, товариші, німців. Рятуйте народ, як славні Богдан, Богун, Сагайдачний, Байда! – викрикують патетики.

— А що це за люди? – питають один одного адресати промов.

— А хто їх зна.

— Байда—та це ж наш старший лейтенант.

— А Сагайдачний?

— Це редактор німецької газети, читав його українські статті у звільнених селах. Страх, який ненавидний.

Горе, може, хоч ти навчиш нас, недобитків невдалої історії. А коли ні – умрем, навіки загинем. Оце подумав я і довго не міг заснути. І плавав наче я, і стогнав у сні, і чухався од руських блощиць.

17 IV 1942

Читав сьогодні «На терновому дроті» Микиті Сергійовичу. У нього ангіна: закутався платком і в шинелі. Увесь білий. Страшно нагадав мені чогось Кутузова. Бесіда була довга і надзвичайно приємна. Гарна і розумна людина. Багато перестраждав, постарів і збирається реставрувати українське господарство. Буду допомагати йому скільки вистачить сил. А зараз буду побільше писати, поки можна.

22 IV 1942

— Ви знаєте, нас було 60 чоловік. Так 59 убило, тільки я один жив, — сказав мені фотограф Ф., радісно і вдоволено сміючись...

Н., на мою думку, зовсім охамів. Я перестану до нього ходити. Сьогодні я прочитав йому мою листівку «До німецького офіцера». «Нащо ти пишеш «я», подумаєш, фігура, ім'я». Я вийшов з почуттям глибокої огиди до цієї підсліпуватої, страшно злої і грубої чиновної людини. К чортовій матері!

А лист я написав гарний. Я чомусь вірю, що він матиме великий практичний успіх. Може, хоч один офіцер почне «ворочать мозгами». Уже я не даром був отут.

Сьогодні у мене в кімнаті хтось із учасників Великої Вітчизняної війни украв книгу – вибрані твори Коцюбинського. Смерть німецьким окупантам! Хай живе соціалізм!

Випхали мене з Києва Бажани, залишили нещасних моїх батьків безпритульними. Щодня ходили мимо хати, і ні один не зайшов. Ніколи було... А потім і самі повтікали в закритих машинах, так і

не побачивши «ні одної сльози». А батьків моїх кинули на смерть. Скільки жив буду – не прощу. Будь ви прокляті, холодні, жорстокі кар'єристи...

27 IV 1942

Рік війни минає. Убито мільйон людей. А герой один – Люба Земська. О, Україно, як же ти збідніла героями!

Перечитав знову Історію України. Боже, до чого ж вона сумна і безрадісна. До чого невдала і безпросвітна. Нігде правди діти – і погані ми, і нещасливі. Більш нещасливі, ніж погані...

2 V 1942

... Учора бачив, як Журахович перекладав у своєму нічному столику украдену у мене книжку Коцюбинського, 2 том. Так мені стало гидко і так противно, що й досі не можу прийти до тями. Поклав йому сьогодні у книжку записку – «Сія книга украдена вором Жураховичем у Довженка в час Великої Вітчизняної війни у місті Воронежі». Побачу, що буде. Яка гидота! Боже, яка аморальна... гидота! Красоти... Куди я попав?

3 V 1942

Сьогодні був у Микити Сергійовича. Теж говорив йому про необхідність фіксування імен героїв Вітчизняної війни, звертав увагу на прикре, недбайливе ставлення до пам'яті героїв революції, що майже ні в одному селі не було меморіальних дощок, ні пам'ятників місцевим героям...

Про жінок, про необхідність закидування листівок до наших українських жінок. Все це було сприйнято радо і по-хорошому. Йому, правда, здалося, що, утворюючи при фронтах і арміях книги героїв, треба доручити це чесним людям і головним чином заносити мертвих, бо «є багато впливових людей, що позаносять у ці книги себе і своїх родичів у першу чергу». Вірно, звичайно, бо ще Святослав сказав, здається, «Мертві сраму не імуть», чого не можна сказати часто про живих.

— Чи не занадто дехто з українців заліз у свої українські рахунки? Чи не забули марксизму й історії? Чи не забули, що справа зараз не в українських проблемах?

Я трохи заперечив. Справа головним чином у стражданні за судьбу народу і боязнь за його знищення. Коли я прочитав, що німці вивезли до Німеччини 50.000 українських дівчат і жінок, я плакав. Але я не знаю, чи плакав би я, прочитавши про вивіз взагалі жінок.

І це цілком природно і законно... І почуття гордості за свій народ – законне почуття.

Пропозиція моя писати листи до української жінки прийнята з великим задоволенням. Очевидно, ніхто раніше про це не думав. А це значить ще раз, що ніхто з полкових і бригадних комісарів не думав про народ.

4 V 1942

Бійці й лейтенанти орють на фронті, оборюють зенітні гармати. Цю землю можна їсти, а вмерти за неї – хоч зараз.

Співають уночі українських пісень. Таке життя, такі люди, такі урочисті настрої, що тільки на війні.

Коні в хатах. Цілий корпус. Хлопчаки зійшлися і розмовляють, хвастають, у кого в хаті кращі коні. Які коні розумні, що вони їдять, що люблять, як їх зовуть.

13 V 1942

Недавно була розмова з полковим комісаром про поетів і письменників. Про страждання.

- Мені нема діла до їх страждань. Це їхня приватна справа.
 - Вони страждають не з приватних причин, а від народного горя.
 - А... а жити вкупі не дозволю.
- І розселив.

15 V 1942

— Я полковий комісар! Я вам наказую! — кричав у штабній редакції один поет на другого.

23 V 1942

Я глибоко переконаний, що німці одружуються з нашими дівчатами згідно таємного наказу: убити ворожих солдат і забрати в подружжя ворожих жінок. Вони уважні кавалери, і так небагато треба, щоб купити жіноче серце, що вирросло серед грубості і бай-

дужості до своєї жіночої статі. А найстрашніше — що дівчата не знають, що, виходячи заміж за німця, вони зраджують Батьківщину, їх не учила Батьківщина — їх учили класовій ворожнечі і боротьбі, їх не учили історії. Народ, що не знає своєї історії, є народ сліпців.

...Народу одпущено страждань такою мірою, такою новою небаченою мірою, про яку навіть і не підозрювало людство.

Народ український загине в цій війні, товариші патетики. Не озлоблених темних жорстоких молодців треба посилати б за військом у трибуналах, а цілителів духовних ран і каліцтв, чутливих і розумних, що знають ціну крихотці добра в лиху годину. Народ наш загибає... Гине... Велика тризна.

26 V 1942

Німці вибирають кращих дівчат. Кращих, розумніших, привітніших. Не горбатих же й не репаних. Сотні тисяч кращих продовжувателів нашого роду зникне з нашої землі і загине спаскуджене, забите, заслано в безповоротну даль. Буде лунати українська пісня недолі по всіх горах, по долинах, по всіх суворих і непривітних Українах.

Вона одповідала на всі запитання коротко і правдиво, її правдивість і фатальна одвертість збивали слідчих з пантелику і вселили в них глибоку до себе антипатію. З кожною хвилиною вона відчувала, що кожне запитання, кожна відповідь були чимось вроді заступу землі в її яму, де вона вже почувала, що лежить на дні. Але вона одповідала мов кам'яна, без пристрасті і пози. І тільки в кінці, коли вона почула, що допитувачі уже не стримуються і задають їй питання зло і пристрасно, коли вона, раптом осяяна передсмертною ніби блискавкою, побачила їхні ситі обличчя, і холод, і повне незнання і бажання знати, як живе народ і що він переніс, вона сказала:

— Слухайте, я знаю, що мені не вийти звідси, тут ось... — вона поклала руку на серце, — щось мені каже, що прийшла моя смерть... що я зробила щось заборонне, й зле, й незаконне. Так от я хочу у вас дещо запитати.

І вона стала їх допитувати, для чого вони кинули її німцям, для чого вони дурили її до останнього дня, для чого вони заспокоювали її танками, а все кинули. Що вони боягузи і брехуни. Що вона не знає батьківщини і т. д. і т. п.

— Не судити вам мене треба, а просити пробачення, що мусила я спати з німцями, що не вилазила з-під них півроку, і рід мій чесний,

нерозбещений, не повія я, а мучениця. Не злочинниця я, а темна і нещасна. Бийте мене, я годувала вас і одягала, я проводжала вас горючими сльозами, довелося горючими і стрінуту. Ви винні, а не я.

15 VIII 1943

Чіткості і точності у військовому господарстві у нас все-таки нема. Це наш радянський недолік, так би мовити, національний.

Я спостерігав на передовій позиції серед гарматного грому під час бою командирів. Я бачив в їхніх очах заховане страждання і страх смерті. Це великий труд. Тут іде така витрата волі людської, як ніде і ніколи в світі.

Я бачив, як лежали вночі поранені на дорозі. Як жалібно стогнали вони од ран, од нестерпного болю. Вони були, мов покинуті діти.

Записати докладно розмову з генералом N про зрадниць Вітчизни. Як він розстрілював їх, як допитував перед розстрілом. Як одна розповіла, що вона вже два роки живе з офіцером, що взяв її, коли їй було 15 років. Як вона любить його.

Багато розмовляв з полковником Галієвим про трагедію безпорадності наших погано вихованих нещасних дівчаток. Мені було приємно, що наші погляди сходяться. Як жаль, що у нас мало таких людей.

28 VII 1943

Запропонував М. С. Хрущову утворити орден Богдана Хмельницького, 29 серпня ранком у Померках. Він прийняв цю пропозицію з задоволенням.

Просив його також кинути війну і зайнятися мирним будівництвом. Бо без нього молоді нічого путнього не зроблять. Уже починається мерзотний бардак з кадрами партійними в Харкові. Почалися повторення зимових харківських арештів. Зимою вислали з Харкова під час нашого перебування в місті коло 2500 душ. Ганьба. Ця ганьба вже повторюється. Через це так багато людей повтікало з німцями.

Перед початком мітингу коло пам'ятника Шевченка появилася бомбардувальник ворога. Почалася стрілянина, був дощ. На трибуну вийшов Микита Сергійович з Жуковим. Всі заспокоїлись. Мітинг був зворушливий.

5 X 1943

Позавчора увечері був у Малєнкова. Він прийняв мене радо і привітно... Дякував і вітав мене з приводу «Битви...»

Я докладно розповів йому про всі основні недоліки Главка хроніки і її мікро-вождя Васильченка, радивши замінити його більш порядною і недрібничковою людиною... Говорили про «Україну в огні». Я розповів йому, як її бояться друкувати через те, що в ній є критичні місця. Як блюстителі партійних чеснот, чистоплюї і перевиконав ці завдань бояться, щоб не збаламутив я народ своїми критичними висловлюваннями. Він дав мені згоду на те, аби видрукувати «Україну в огні» всю цілком і негайно.

Говорили про війну, про «стиль» визволення. Я розповів йому про наших армійських дурнів, у яких нема любові і співчуття до народу, про тупих районщиків, про підозру, арешти та інше непотрібне і шкідливе. Потім я приступив до самого цікавого, що давно вже не дає мені спокою. Я розповів йому свою точку погляду на землекористування у колгоспах. Я доводив, що 1/4 гектара на родину — це шкідлива, нежиттєва річ, яку треба негайно замінити чимось протилежним. Треба не бідністю заганяти основних людей країни до колгоспу, а навпаки — достатком і законним обов'язком, не 0,25 гектара, а цілий гектар на родину, щоб було де працювати підліткам, дітям, чи дідам з бабами, чи й собі у вільний від колгоспу час. Я наводив багато деталей свого плану, прикладів тощо.

— ...Зараз мені важко дати вам відповідь, — відповів мені Малєнков. — Але я думаю, що саме вашу ідею здійснити, можна дати й гектар. Це не суперечить ні принципу влади, ні принципу колективізації.

Мені було приємно слухати ці його слова. Я відчув, що не даром про це заговорив.

Займуся цим питанням детально і напишу т. Сталіну доповідну записку. І Хрущову.

5 XI 1943

Розмова з Микитою Сергійовичем про колгоспи, про бідність.

— Є декілька причин бідності — безземелля, відсутність тягла, стихійне лихо, відсутність посівматеріалу. Колгоспний лад не має цих причин. Отже, коли колгосп бідний, я завжди кажу: шукай-

те дурня. Дурень голова колгоспу і є одною основною причиною бідності.

Микита Сергійович любить цю тему; він говорить про неї часто і завжди цікаво. Він оживає, коли торкається питань землі.

Ми в'їжджали в Київ з М.С. Хрущовим удень 6-го листопада 1943 року. Се було в день визволення. Київ був очищений од німців п'ятого листопада вночі.

Микита Сергійович: — Володіє і керує той, хто ордер випишує, а не той, хто промови виголошує. (Стосовно організації житлового і комунального господарства).

Розмова на засіданні ЦК і Раднаркому...

була надзвичайно цікава, і я дуже радий, що був на ній. Промовляв Микита Сергійович з надзвичайно тонким знанням людини і ситуації. Тут діставалося всім мерзотникам і пройдисвітам... що поводяться як завойовники і сволота в місті, захоплюють кращі будинки, майно, меблі, виставляють скрізь свої пости... Яка гидота, який я був правий, коли говорив про це давно.

Микита Сергійович прищучив при мені цих молодців. Ясність його критичного розуму і державний підхід до всіх рішуче питань – надзвичайні, але він самотній, його оточення слабке і малоініціативне.

Написати оповідання під назвою «Місто-підлабузник» – на основі розмови з П.М. Гапочною про станцію Гришино, що його перейменовувало дурне підлабузництво на Єжово, Шумілово, Баліцкоє, Ягодин, Панасград і т. д.

— У вас, товаришу, вибачте, свиноматочна точка зору на світ.

Компанієць — сильніший за Гітлера. Гітлера буде знищено спільними зусиллями прогресивного людства... Компанієць — лишиться. Я визнаю його за свого переможця.

26 X 1943

Записати діалог мій і Гапочки на тему — єдність протилежностей.

Я прийшов до Г. довідатися про долю списку співробітників кіностудії, що беруться до армії.

Г. — Я передав учора Леоніду Романовичу. Вчора вночі.

Я-Ну?

Г. — Не знаю. Їдьте, дізнайтесь.

Я. — А де він?

Г. — Навідайтесь додому. Він живе на цьому... як його... Одним словом, провулочок, а за його будинком такі, знаєте, круглі ворота.

Я. — Це, щоб ви знали, Покровський монастир.

Г. — Не знаю. Да? Не знаю.

Я. — Не дивно.

Г. — Чому?

Я. — Тому, що ви не цікавитесь нічим, крім програми і наказів.

Г. — (зав'язуючи перед дзеркалом краватку). — Ну от.

Я. — Ви не ображайтесь. Ні один наш радянський губернатор, ні вікарій не знає, коли і як засновано його місто, чим воно славне, чим знамените. У мене була розмова в Чернігові з К. Він, повірте, не знає річки Стрижня, на якій біля мостика жив.

Г. — Ну да. Він увесь час думав, як посилити молочне господарство, поголів'я коней...

Я. — Потім його заарештували як ворога народу по обвинуваченню, що він труїв худобу ящуром. Це, так би мовити, єдність протилежностей.

Г. — Ха-ха. Ну й язик. Ну як вам не соромно?

Я. — Не турбуйтеся. Після його розстрілу виявилось, що ніяких коней він не труїв і загинув безневинно, але на певному даному етапі, чи пак, відрізу часу це було правильно.

Г. зареготав діалектичним своїм реготом. На цьому я й пішов.

Учора ввечері, зайшовши в «Марселі» до Панча й Копиленка, зустрів молодого старшого лейтенанта. Се був скульптор Макогон, про якого я так часто згадував, боячись, що він загине на війні з ласки Компанійця. Макогон справив на мене гарне враження. Се, безумовно, обдарована людина. Треба йому допомогти.

28 XI 1943

Заборона «України в огні» сильно пригнобила мене. Ходжу засмучений і місця собі не знаходжу. І все ж таки думаю: хай вона забороняється, бог із ними, вона все одно написана. Промову виголошено. Я знаю добре, наскільки похитнеться добре до мене ставлення зверху. Може, я ще й поплачуся якось за це. Але я вірю, що, не дивлячись ні на що, не дивлячись на громадянську смерть, «Україна в огні» прочитана, і буде на Україні через оце саме десь якось недозагублено

не одну сотню людей. Я вірю в це, і ніщо не зіб'є мене з цієї віри. Я написав оповідання чесно, отак як воно є і як бачу життя і страждання мого народу. Я знаю: мене обвинувачуватимуть в націоналізмі, в християнстві і всепрощенстві, будуть судити за нехтування класової боротьби і ревізію виховання молоді, яка зараз героїчно б'ється на всіх грізних історичних фронтах. Але не це лежить в основі твору, не в цьому річ. А річ у жалю, що погано здали ми Гітлерюзі проклятому свою Україну і звільняємо її людей погано. Ми, визволителі, всі до одного давно вже забули, що ми трохи винуваті перед звільненими, а ми вважаємо уже їх другорядними нечистими, винуватим перед нами дезертиро-оточено-приспосуванцями.

Ми славні воїни, але у нас не вистачило звичайної людської доброти до своїх рідних людей. У цьому оповіданні я якось напівсвідомо, себто цілковито органічно, заступився за народ свій, що несе тяжкі втрати на війні. Кому ж як не мені сказати було слово на захист, коли отака велика загроза нависла над нещасною моєю землею. Україну знає лише той, хто був на ній на її пожарах сьогодні, а не по газетах чи салютах обчислює її перемоги, втикаючи паперові папірці у мертву географічну карту. Смутно мені.

Смутно мені і тужно недаром. Сьогодні я нарешті говорив по телефону з Хрущовим, що приїхав з Києва до Харкова. Було досить погано чути, і я не все розібрав гаразд. Але те, що я почув і той тон, повний обурення і гніву, яким зі мною було говорено, і ті звинувачення, які мені були пред'явлені Микитою Сергійовичем, остаточно пригнобили мене. Виявляється, я ошукав Микиту Сергійовича, я написав в «Україні в огні» щось вороже нашому народу, партії і уряду, який я обурив своїми брутальними ворожими випадками. Відповідальні товариші, що читали мою писанину, з огидою знижують плечима, не розуміючи, як це Олександр Петрович міг написати отаке. Я образив Богдана Хмельницького, я наплював на класову боротьбу, я проповідую націоналізм і т. д. Я слухав Микиту Сергійовича і думав: не міг я і ніколи не зможу нічого заподіяти шкідливого Сталіну, уже хоча б через те, що зобов'язаний йому своїм життям; коли ж я в якихось формулюваннях чи навіть думках і помилявся, то помилявся не один, адже, я. Помиляються і в війні, і в політиці, і навіть у комбайнах. Я не проти класової боротьби і не проти жорстокої розправи зі зрадниками Вітчизни. І не я ображав Богдана. Я ображався перший за Богдана. Я вісімнадцять

років творив радянське комуністичне мистецтво, і гупо підозрівати мене у ворожих тенденціях та ще в такий ось надзвичайний час. Я розумів проте по тону, яким зі мною говорилося, що Сталін обурений мною, а за ним і Хрущов, що вони по невмінню прощати ніколи мені не забудуть помилок «України в огні», примислюючи до них таємну мою ворожість до політики партії, і що в моєму житті почнуться сумні і невеселі зміни.

Уже в різних колах почала розповсюджуватися балаканина про заборону повісті і постановки, і я відчую скоро по сивому своєму катку увесь тягар розправи. Бог з ними. Бог з ними. Не треба мені ні компанії, ні нічого. Не треба ні близькості, ні зустрічей. Не треба нічого. Уже сьогодні Яновський одмовився друкувати в журналі «Перемогу». Юля сказала: «Можете не друкувати, якщо боїтесь, ми ображатися не будем».

Сьогодні В. Шкловський розказав мені, що в боях загибає велике множество мобілізованих на Україні звільнених громадян, їх звать, здається, чорносвітками. Вони воюють у домашній одежі, без жодної підготовки, як штрафні, на них дивляться як на винних. «Один генерал дививсь на них у бою і плакав»,—розповідав мені Віктор...

І ще розказував мені Віктор, що у Рокосовського перед війною були вибиті всі зуби. Хто їх вибив і за що, не знаю, а ходить тепер Рокосовський з золотими вставними зубами. І ще про нього розповідають, що він не підписує смертних вироків, коли цього вимагають часом його фронтові судді і прокуратори. Він, очевидно, в своєму житті пересвідчився у чомусь вельми важливому.

28 XI (1943)

Я просив у передмові високих своїх читачів незлобливо поправити мене доброю своєю порадою. Спасибі їм, поправили малі у великості своїй.

Сьогодні майже цілу ніч не спав. Почуваю себе душевно пораним. Не хочеться жити. Очевидно, амплітуда коливань од «геніального» злету в «Битві» до «контрреволюційного» болота в «Огні» протягом одного місяця – очевидно, ці гострі одночасові страви міцних кухарів не на мій шлунок і не по серцю. Так не можна. Так гріх керувати митцями.

29 XI (1943)

Один з парадоксів нашого часу є наявність у многих людей ідеї визволення Батьківщини од ярма гітлеризму без змісту самої ідеї. Є командири і політпрацівники, що два роки проливають свою кров... не жаліючи свого життя, воюють за визволення Батьківщини і, визволивши той чи інший скривавлений сплюндрований її шматок, поводяться зі звільненими людьми грубо, недобре, а часом і жорстоко, як із чимось винуватим, ворожим, підозрілим, забуваючи, що Батьківщина – це не тільки земля, а рідні люди, плоть од плоті яких вони є. У них ідея гола і мертва. Що затьмарює їм душу, що засліплює очі? Те саме, що й до війни. Якийсь дефект виховання і стилю нашого життя. Холод формалізму.

Я хворий. У мене болить аорта і все тіло. Болить недобре голова. Заборона оповідання і взагалі усе навколо цієї справи зруйнували мене у повному розумінні свого слова. Не знаю, як я й переживу це горе. Коли б не мати і Юля, умер би, щоб не жити і не мучитись. Художнику треба, очевидно, мучитись усе життя.

29 XI (1943)

Ніяк не можу прийти до тями і не скоро, очевидно, прийду – од тягара заборони «України в огні». Я ходжу спустошений і пригноблений. Сум в'ялить мою душу і сором. Неначе всі добрі люди тикають на мене пальцем – дивись, мовляв, он іде писатель-недопака, що написав чортзна-що, не книжку, ану його.

Зведення повідомляє про залишення нами Коростеня. Отже, Київ наш многостраждальний, поранений мученик, знову під загрозою, знову тремтять його нещасні недобитки, поглядаючи в тривозі на кривавий захід. Знову сидять голодні, без світла і води, без одежі, тепла і спокою. ...Хто глигнув горя з повної чаші так, як упиваються ним на Україні? Ніхто. І коли подумати, то і в минулих віках ніхто не рівнявся з нами, киянами, у пригодах страшних і народному лиху.

Як я жалію, що я вже не молодий, що не мені вже носити меч воїна і молот чи сокиру робітника-будівника своєї безконечно любимої землі, розореної, поруйнованої і тим кращої й милішої моєму серцю.

Я працював би день і ніч хоч сто років і ніколи б не знав ні втоми, ні нудьги, і ніколи б не надокучила мені робота. Коли б не серце, вимучене й знесилене од болю.

2 XII (1943)

ТОРГІВЛЯ РАНЕНИМИ

У Середній Азії і на Кавказі в шпиталях торгують пораненими москвичами. Один поранений коштує сьогодні 6—7 тисяч карбованців, важко поранений каліка – дешевше. Купують поранених москвичів у шпиталях... для «сопровождения инвалида войны в Москву», що є для провоза нічим іншим, як правом в'їзду до столиці, де він потім поринає в людський океан і подібними ж способами купує собі прописку і квартиру. Про це розповідав мені вчора Маневич, що прибув з Тбілісі, про це розповідала мені раніше й Маркіна, що спостерігала це явище в Ташкенті!

3 XII (1943)

Є люде, для яких наказувати – значить лаятись.

Мене скрутило горе. Од Хрущовського телефону, од заборони, од звинувачення, од руйнації виробничих планів, од усього, що впало на мене несподівано, я захворів. Мені не хочеться ні жити, ні думати. Чи, може, я захворів просто. Я надзвичайно чутливий і ранимий. Я боюсь, що гнів, який упав на мою голову, перекинеться на моїх людей.

3 XII (1943)

За моїх часів у Києві зникли такі пам'ятники культури:

Михайлівський монастир з церквою дванадцятого віку. Верхівка Ірининської церкви одинадцятого віку.

Нікопольський собор, збудований Мазепою – надзвичайної краси церква в стилі українського барокко. Дзвіниця цього монастиря.

Київський братський монастир на Подолі. Знамените братство з Академією, звідки вийшли перші просвітителі Росії, де вчився Ломоносов. Дзвіниця одинадцятого віку Кирилівського монастиря. Пам'ятник часів магдебурзького права на Подолі. Самсон, що роздирає лева. Києво-Печерська Лавра – Успенський собор, геніальна по красі церква, рівної якій, може, ніде немає.

Межигірський Запорозький спас—монастир колишніх запорозьких козаків. Чимала кількість других церков старовинних на Подолі.

Десятинна церква. Трьохсвятительська старовинна красива церква.

Університет св. Володимира. Публічна бібліотека на вулиці Кірова.

Хрещатик, Миколаївська, Мерингівська, Ольгінська, Енгельса, Прорізна і частина Пушкінської вулиці – архітектура XIX століття, що надавала місту особливий його власний стиль...

Одне слово, двадцятий вік помстився. Погуляв по слідах і дев'ятнадцятого, і сімнадцятого, і одинадцятого. Зоставив біту цеглу, кам'яні коробочки, на які противно дивитися, і покарбовану землю. Відсутність смаку, одірваність од природи і моральний занепад, і душевна сліпота – разючі і незрівнянні ні з чим. Мені здається, що в наступних часах нашу героїчну епоху будуть вважати епохою занепаду в багатьох смислах. Так мені часом здається. Не може ж хрещатицький нахабно-дурний універмаг, чи будинок ЦК, чи Раднаркому, чи КВО в Києві увійти в історію як позитивний знак епохи. Бо ім'я їм – позичене убозтво, претензійне й бруталне.

Яка шкода, найпотворніші будинки в Києві... zostалися цілі...

Звужується життєве коло. Я почуваю себе ізольованим і самотнім. Очевидно, хтось добре попрацював над моєю ізоляцією.

Не підлягає ніякому сумніву, що в перший рік війни, коли ми одкотилися бог знає куди, на окупованій території люде не вірили в наше переможне повернення, не могли вірити. Вони думали, що сталася велетенська катастрофа, внаслідок якої розпочалася нова тяжка ера. Що «граница на замке», «малой кровью», «на чужой территории» виявилось блефом, і дивовижна моторошна навала Європи з листівками, радіокриком, дисципліною і матеріально-технічними ресурсами паралізували уяву і пригнобили й зламали свідомість великого множення, якщо не всіх людей. Тому сьогодні наші звільнені люде фактично повернулися до нас з другої епохи, «неіснуючої», але, безумовно, мислимої як реальність. Цього ніхто з наших не знає, бо про це ніхто не скаже, боячись звинувачень у «приспособленчестві» чи духовній зраді, самі ж наші не здатні, через своє виховання, додумати становище звільнених і зневажають їх як «трофейний» живий інвентар.

Велика кількість так званих злочинів проти Батьківщини має своєю причиною саме оцю свідомість і буде каратися як звичайна зрада чи класова ворожість, і людей двічі нещасних, двічі ошуканих буде велике множення.

На превеликий сум і жаль, коли оглянутись назад на пройдене життя, треба визнати, що все, що зазнав я кращого в своєму творчо-

ОГОЛОШЕННЯ

Питаннями з 19 листопада, експліт до якої Києву та викладати як вони могли чимось лише з доволу Київського бюро перекладачів.

Вед до боївого воєн сноро заборолялися. Евакуація на димитрові відмінного тиражістю не потребує доволу Бюро перекладачів.

Частини для доволу на відді до Києва експлітацио Сиротини то Бюро півкрати до Київської військової управы, Гемельска муні. 51 (Бюро перекладачів) та до Сиротини-ської сабінкатої управы (Бюро перекладачів).

Нарушення цього розпорядження буде жорстоко каратися.

Робочий година Бюро перекладачів:

КІПВ	СВЯТОПІСНО
починає робити в 8 год.	починає в 8 год.
закінчує в 14 год.	закінчує в 11 год.

Міський Комісар у Києві
БЕРНДТ

му житті і в своєму навіть становищі, все я зазнав у Москві посеред руського, а не українського суспільства. Од своїх я знав здебільшого образи і провінціальну зневагу. Бог з ними.

5 XII (1943)

Війна досягла найвищого ступеня.

У Києві розповідали, що німці вже не вірять у свою перемогу. І до краю збентежені своїм становищем, питають часом наших людей:

— Розкажіть, поясніть нам, як і чому ви воюєте? Ми абсолютно цього не розуміємо. Коли б нас було так поруйновано і пограбовано, ми давно б уже склали зброю.

Очевидно, німці ще проваюють рік, тримаючись на дисципліні і силі наказу. Ми вступаємо в сорок четвертий рік, найтяжчий і най-

жорстокіший рік світової історії. Моральний занепад певних верств людства досяг свого апогею. Політика, дипломатія, торгівля проліють у цей рік стільки руської і нещасної української крові, що страшно й подумати.

6 XII (1943)

Сьогодні одвідав мене Л. Арнштам, добрий мій друг, з яким останні часи я, на жаль, не мав змоги зустрічатися часто. Оповідав багато інтересного...

Розповідав про Шостаковича. Шостакович написав знову геніальну восьму симфонію. Блискача рецензія на цю геніальну симфонію, що була написана по репетиції одним з кращих музикальних дослідників, однак, не була видрукувана в «Правде». Сталось щось типове для нас і таке ж тяжке й невимовне, як і завжди. До Шостаковича підійшов раптом їуда Шапорін, привітав, щось шептав, а далі... словом, вияснилося зі слів Шапоріна, що восьма симфонія – твір трагедійний і тому контрреволюційний і антирадянський. «Чому на початку війни Шостакович, коли ми навіть відступали, написав річ бойову, оптимістичну, а зараз, коли ми наступаємо і б'ємо ворога, він пише трагедію? Значить, наша перемога для Шостаковича трагедія. А раз так, значить, він на боці ворога?»

Отаку безглузду і підлу нісенітницю учинили нікчемні сучасники й колеги геніального руського композитора, яким сьогодні може пишатися не тільки увесь наш Радянський Союз, а й весь чесний культурний світ.

А мистецький Комітет? Що він? Він повірив і вирішив, що Шостакович знову «на ущербі». Отаке-то.

Так, очевидно, побудовано світ, що великим людям завжди при всіх ладах жилося незатишно й тоскно. І Леонардо, і Мікеланджело, і Сервантес, і Чайковський, і Бетховен, і в яку епоху, в яку галузь не заглянь, скрізь життя Шостаковичів ішло під одним і тим же трагічним знаком. Отже, так було, є і буде.

Д. Шостакович

У Кам'янці-Подільському кидали з круч у прірву угорських жінок і дітей. Деякі кати тут же божеволіли і самі кидалися за своїми жертвами.

31 I 1945

Сьогодні роковини моєї смерті.

Тридцять першого січня 1944 року мене було привезено в Кремль.

Там мене було порубано на шмаття, і скривавлені частини моєї душі було розкидано на ганьбу й поталу на всіх зборищах. Все, що було злого, недоброго, мстивого, все топтало й поганило мене.

Я тримався рік і впав. Моє серце не витримало тягара неправди і зла.

Я народився і жив для добра і любові. Мене вбила ненависть і зло великих якраз у момент їхньої малості.

4 III 1945

Я кінорежисер. За все своє творче життя я не бачив ні одної своєї картини в хорошому кінотеатрі, на хорошому справжньому екрані, видрукуваної на хорошій плівці кваліфікованими лаборантами.

Кінотеатри жалюгідні, екрани подібні до поштових марок, маленькі, як правило, скрізь, і нікому на думку не спаде, що екрани можуть бути великими і враження від картини – зовсім іншим – величним і прекрасним. Звук аморальний і аморальна обробка плівки, брудної, з миготінням «бриліантів», засвічена і вбога.

На мене находив гнітючий сум при одній лише думці про перегляд картини. Вона скрізь і завжди була гіршою, ніж я уявляв її і творив. І се було одним з нещасть мого життя. Я був мученик в результатах своєї творчості. Я ні разу не мав насолоди, навіть спокою од споглядання результатів своєї безмірно тяжкої і складної праці. І чим далі, тим все більше переконуюсь я, що 20 років кращого свого життя потратив я марно. Що б я міг створити!

9 VIII 1945

...Осатаніло людство. Я вірю в можливість його самогубства. Я не хочу далі жити. Не хочу готуватися до наступної війни.

Труменова атомна бомба – це й є оголошення нової ери. Почалася нова ера. Вона не буде ерою миру.

14 XI 1946

Дванадцята година. Не сплю.

Мене з'їдає туга по Україні. Завтра мушу «захищати» в Міністерстві план фільму, мов злодій... що виторгує собі копійку.

Сьогодні Ваня Запорозький приніс мені мої останні фото. Поглянув і відчув, що не довго вже ходити мені по чужій землі. Скоро одвезуть мене на мою рідну Україну.

Жалько мені Юлю. Жалько покидати вірну дорогу душу на загибель і поневір'яння серед вовків.

30 X 1949

Сьогодні свято в Україні... Возз'єднання земель. Здійснення мрій народу мого протягом довгих століть і мрій моїх, моєї юності.

Святкують всі трудящі. Тільки я, мов проклятий всіма, всіма забутий і ненавидимий кимсь, один, здається, у цілому світі сиджу і плачу на самоті.

Яку пекельну кару придумано для мене!

Холодну, довгу, тиху смерть. Немов нема мене уже давно й не було. Неначе я й не жив на світі, і не трудивсь, і не творив нічого. І Батьківщину наче нелюбий і (мов) вигнаний помилюваний пес живу, доношую розбите хворе серце.

Усе в мене болить. Нема неначе точки живої. Ніщо не радує мене. Похований по самому останньому розряду, нікому не потрібний... Хто ж прокляв мене? Батько? Мати? Сестри? Вороги? За що? За ту ж таки любов і за ту саму мрію, що її, здійснену, святкують всі сьогодні на Україні.

Ой, земле рідна, мати моя і печаль. Прийми мене хоч мертвого...

Тяжко мені жити.

(Зосталося чотири дні до закінчення сценарію. Чи й витягну: так усе в мені болить...)

15 V 1952

«Минають дні, минають ночі...» Летить мій час і труд мій гине марно. Заборонено мою недописану «Каховку». Вся подорож, думки і мрії, весь творчий, величний і красивий план твору – все ні до чого.

Порожніх півтора року... як жаль мені мого часу. Коли вважати, що кращими роками творчої людини є роки між 50 і 60, то у мене найдорожчі ці роки пропали майже марно. Починаючи від нещасливої помилки «Україна в огні», я мав протягом десятка років зриви, одні лише зриви: «Китай», «Прощай, Америку», «Антарктида», «Повість полум'яних літ», «Каховка». Та фактично і «Мічурін» був наполовину зірваний, у всякому разі понівечений.

О, Б-----в!

Теперечки вже, мабуть, небагато зосталось зриватись: не витримає серце.

Мобілізую все, що є в мені, на нову і вже чи не останню спробу створення трилогії про колгосп. Тільки де ж мені брать уже сили і віру в творчу перемогу?

2 XI 1952

...Я хочу жити на Україні. Що б не було зі мною. Хай навіть скоротять мені недовгі вже мої літа, я хочу жити на Україні. Нехай зневага і зло людське вирують круг мене, хай кличуть мене ворогом народу безсоромні й жорстокі службовці-людожери, якщо їм треба так, я України син, України. Родила мене мати в степу, у полі зростав я, знав щастя і горе у полі – велике життя – і в перетворенім степу над великою урочистою рікою серед народу, де поживу я, втішу своє серце, порадуєш щастю його.

5 XI 1952

Пощо одняли в мене матір-Україну? Нащо збіднили, пограбували моє життя? Вже я білий увесь. Доля моя, пошли мені сили створити ще хоч дві картини про комунізм. Тоді хоть і вмирати.

26 II 1954

Помер Яновський Юрій. Тільки що одержав телеграму з Києва і говорив з Оленою по телефону. Нещасливий мій друг. Скільки й пам'ятаю я, весь

час він мучився, страждав фізично і душевно. Все життя його було скорботне. Навіть писати перед смертю почав по-руськи, очевидно, з огиди до обвинувачень в націоналізмі, з огиди до дурнів безсердечних, злих гайдуків і кар'єристів. Чоловік талановитий, чесний, тонкий, ображений до краю життям. Вічна пам'ять і земля пером, друже й письменнику нещасливий.

Хто ж сьогодні заробить на Вашому сумному некролозі? Хто перелічить Ваші недоліки, хиби? Ваші «злісні намагання» повалити державу робітників і селян, яких Ви так любили? Хто покладе собі за це гроші в кишеню? І. Л. чи якась інша графоманська потвора, жорстокосердна, безжалісна й темна?

Нарешті Ви перестали бути винуватим, перестали заважати комусь і загрожувати хорошими п'єсами. Шаную Вашу любов до народу і чесність.

18 VII 1954

...Три роки ходив до мене в дім генерал Соколов під виглядом знайомого. На «ти» перейшов і, видно, людина була добра. Скільки він мені розповідав всіляких страхітливих речей про своє відомство, про свого шефа Берію. І потім одного разу раптом заявив: «Прощайте, я більше до вас не прийду». А Юлії Іполитівні: «Я мав велику неприємність по службі. Лаврентій Павлович потребував від мене знищувальну доповідь на Довженка. Я сказав, що совість не дозволяє мені нічого, окрім доброго, писати про нього. Тоді Берія грубо вилаяв мене».

З тих пір я ніколи не бачив генерала...

6 X 1954

Москва. Похмуре сіре небо. Гримлять важкі машини за вікном. За дві години я вже почув тут про свій стан так багато прикрих речей, що вже не рад поверненню. Вже не з моїми нервами боротися з недолею. А до того ще й грошей у домі нема і дістати нігде і вже навіть заїкатись про них не можна, бо й тут уже оббрехано мене. Вже К. дістав фальшивку, ніби я за рік минулий заробив якусь шалену суму.

З О-вим зустрівся хороше. Се єдина людина, що ставиться до мене добре. Тільки що він може?

28 X 1954

Я подумав недавнечко: «П'єса моя «Потомки запорожців» не буде поставлена зараз. Її не пустять ні зверху, ні знизу. Глядач мій не народився. Він народиться десь у двотисячному році.

29 X 1954

...Скромненька наша Україна. Все села та села. Хатки, як пашки, та й усе. Мало міст, мало гордих і пишних будов. Століттями ми тут руйнували та кров проливали свою й ворожу. Так хочеться вірити, що все у нас світле в майбутньому.

7 XI 1954

...На сороковому році будівництва соціалізму в столиці сорокамільйонної УРСР(повністю) викладання наук так же, як і в інших вузах УРСР(повністю), провадиться руською мовою. Такого нема ніде в світі. Згадую листи Леніна по національному питанню і думаю: не говоріть мені більше нічого. Я все зрозумів і переповнений вщерть. Якщо мій народ не спромігся на власну вищу школу, — вся абсолютна решта, себто, ну ніщо вже інше не має ціни. Яка нечувана аморальність... Який жорстокий обман... І жаль, і сором...

24 XI 1956**(за день до смерті)**

Причина сірості, безкрилості, нудної буденності нашого мистецтва полягають головним чином в тому, що автори творів стоять холодні й байдужі в одній площині з фактами, з предметами своїх творів. Високе «умственное плоскогорье», висота і ясність точки зору художника-митця і глибина його світогляду під впливом тридцятилітньої ентропії поступилася своїм місцем діляцтву, байдужості і спекуляції на реалізмі плазунів безідейних і дрібних. Нема ні любові, ні пристрасті нема.

Вересень
1970Прийшов
Заливаха

Прийшов худий і виморений, але щасливий – Заливаха! Боже, що вони з нього зробили! А проте дух його незламний, це відчувається; такий же спраглий свіжого слова, спраглий новин, в тому числі й передусім мистецьких... Першим ділом випили міцної чорної кави. Потім говорили й милувалися один одним, а обоє разом – Неллею. Опанас – чудо! Які тонкі й ніжні речі розповідає він про Аллу, з якою – листування! Всі три мої посилки з книжками й журналами він одержав й дуже втішений тим, що ми його не забували. Переживає за квартиру – є проблема. І взагалі не знає свого майбутнього: є розгубленість волею...

Потім пішли в місто купувати йому черевики. Й вибрали найкращі; і ці нові черевики стали для нього символом. Він у них якось відразу випростався, посвітлішав. Купив я йому й сорочку – білу, гарну, але від галстука, себто краватки – він навідріз відмовився й вбрався поверх сорочки у свій світер.

Вдома у нас він довго гортав старі мої книжки, особливо україніку, і я бачив на очах у нього – сльози. Читали вірші; з особливою тривогою розпитував – про Драча, про Дзюбу, про того ж Миколу Холодного. Іншим разом запишу його табірні історії. Він і там не припиняв бути художником(!), такого чоловіка й нечиста сила не бере.

Подарував нам пречудову роботу – оголену жінку над водою, олія по склу, – як колись робили старовинні українські ікони – живопис із внутрішнього боку. Це Опанасова **туга** за жінкою; йому не хотілося з нею прощатися, але він твердою рукою передав малюнок мені. Нам. Вдячності моїй немає меж.

Трохи чефірять. Але через це вони проходять **усі** ... У магазині «Чай» купив йому цілу торбу.

Ось чим буде пам'ятний 70-й рік: вижив Заливаха, повернувся Заливаха, є – Заливаха!

Голові Президії Верховної
Ради УРСР тов. Ляшкові О. П.
Копія: Голові КДБ тов. Нікітченкові В. Ф.
Депутатові Верховної Ради
УРСР тов. Патону Б. Є.

ЗАЯВА

2 червня 1970 року в моїй квартирі органами КДБ було зроблено трус без з'ясування конкретних причин.

Шукали листів Валентина Мороза, антирадянської літератури та «інших предметів, вилучених із загального вжитку». Нічого в мене не було вилучено, нічого компрометуючого не виявлено.

Про те, яку літературу визнають антирадянською, які предмети належать до вилучення, важко зрозуміти: перед трусом не було мені пред'явлено точно визначеного й компетентними установами затвердженого списку книжок, статей і т. ін., що належать до вилучення і заборони.

Прикрій дуже самий цей факт.

Та найбільше схвилювала мене звістка про арешт Валентина Мороза.

Валентина я знаю особисто. Кілька разів розмовляла з ним, коли він, відбувши 4-річний строк ув'язнення, повернувся на волю. Він був змучений і виснажений, але духовно світлий і людяний, привабливий у своєму чистому прагненні до добра й справедливості для загалу людей...

Ще в 1965 році чула я про Валентина Мороза, коли вперше його судили в Луцьку не за якісь доведені злочини, а, по суті, за переконання.

Усього дев'ять місяців прожив він на волі, не трудовлаштований, в атмосфері, затруєній пильним поглядом тієї івано-франківської установи, що заважала йому й у справі трудовла-

штування за фахом, наступаючи на п'яти йому, куди б не поїхав, куди б не пішов, спровокувала його інцидент у селі Космачі, коли він записував фольклорну картину Гуцульського краю на Великдень.

Чи бачив він світ узагалі!

Прямо зі студентської лави кілька років працював на педагогічній роботі, далі судовий штучний процес у 1965 році, 4 роки тюрми й таборів.

Чи після звільнення у вересні 1969 року встиг він роздивитися нашу дійсність? Чи дали йому вільно прикласти творчі сили непересічного інтелекту?

Я на собі відчула всі страхиття концтаборів культурівської доби, коли ні за що, ні про що була засуджена ОСО на 10 років позбавлення волі з фіналом – реабілітація і вибачення...

Не могу я тепер залишитися байдужою до порушення норм законності нашої соціалістичної батьківщини.

Уважаю своїм моральним обов'язком і правом обізнатися на захист Валентина Мороза, який не вчинив злочину: злочин йому органічно не властивий.

Звертаюся до Вас, людей, наділених відповідним офіційним авторитетом і депутатськими повноваженнями, поставити питання в справі Валентина Мороза так, щоб воно могло бути вирішене справедливо, з дотриманням конституційної законності.

17 червня 1970 р.

Київ-86, Верболозна, 16,

МЕШКО ОКСАНА ЯКІВНА

*Мій похід до Єфремова
(«Тоот», «Живий
труп»)*

Ще одна історія – мій візит до Єфремова.

Управління культури відмовилося вирішувати з «Тоотом». Послалися на те, що п'єсу взяв до постанови «Современник» (або хоче взяти), а їх тут немає. Отож маю особисто зустрітися з Олегом Єфремовим. Він уже однією ногою у МХАТі, але питання вирішує і там, і тут.

Ми зустрілися. У Олега вдома.

Я потрапив туди на «застольє», – вони сиділи з Щербakovим, похмурим Фроловим, забігала і зникала Ленка Міліотті. Довелося прилаштуватись у фарватер «проблеми», бо розмова не відразу пішла потрібним мені руслом. Я пояснив, чого хочу, але Єфремов тільки махнув рукою, мовляв, давай спершу вип'ємо і поговоримо «за життя».

Розмова «за життя» була різна і про різне. Найцікавішою стала моя раптова імпровізація – про «Живий труп» Толстого. Я розповів Олегові свій давній задум – цигани як хіппі, протест проти буржуазності як такої, **воля** як незаангажованість бюрократичним ритуалом...

Єфремову дуже хотілося докопатися до того, чим п'єса **сучасна**; а тут він ураз загорівся, очі блищать, тон піднесений! Коротше кажучи, майже домовились – я ставитиму це у нього в МХАТі, він гратиме Федю Протасова: нонсенс, але Єфремов досі цієї ролі не грав! Я, – принаймні, так мені здалося, дуже яскраво розповів-показав, як грав Романов; звісно, Єфремов його бачив. І сказав, що це було **старомодно**... (Сучий син, – старомодно?!)

Посередині розмови Олег Миколайович раптом підвівся, вийшов із-за столу й не договоривши фрази, зник в другій кімнаті. Я спинився, але – Алла Покровська махнула рукою, мовляв, – продовжуйте...Проте він не повертався, і за кілька хвилин «продовження» я поцікавився, де він.

— Лег поспать, – спокійно пояснила Алла. – Он всегда так, когда устанет. Ему надо слегка покимарить – будет как огурчик.

На мою тему ми так і не поговорили, і я, порадившись з Аллою, залишився. І правильно зробив. Години за півтори

зі спальні вийшов Єфремов – свіжий, абсолютно в нормі. І ніби й не залишав нас, – продовжив розмову, природньо, наче не минуло тих півтори години.

Це було пречудово. І ніхто з цього приводу нічого, все як належить. Не те щоб спеціально не помітили, – ні, все було природньо, – і його зникнення, і його поява.

І я подумав собі: чи міг би я бути отакий **вільний** у рішенні: до мене прийшли гості, а я посередині важливої розмови пішов у другу кімнату спати? Ні, Єфремов – це Єфремов...

Нашу з ним справу ми полагодили: Олег пообіцяв переговорити з Табаковим, щоб той від п'єси відмовився.

— Бери и ставь, и скажи в Управлении – дело улажено! Єфремов не против.

Заливаха трохи походив по художниках, але захвату ніщо в нього не викликало. Домовились, що приїде до Москви спеціально, і я організую йому кілька гарних візитів. Тоді й театри подивиться; бо зараз мертвий сезон.

З парадоксів про Заливаху:

На його суді всі вилучені «твори» піддавали експертизі – підібрали спеціальних «літературознавців у цивільному». Один англомовний текст визначили як «антирадянський, націоналістичний, наклепницький». А той текст був – англійський переклад Шевченка, – «Доля»: із збірки 1964 року, друкованої у Москві! Осоромились «фахівці»...

Чи не потрапляла мені книжка, видана в «Сучасності» – «Українська інтелігенція під судом КГБ»? Там є лист на захист Заливахи, від 1966 року, підписаний групою художників на чолі з Горською та Зарецьким. Ніби книжка цього року, 1970-го.

Не потрапляла.

Заливаху треба записувати. У нього примхливий розум, говорить плутано, але у нього в мові виблискують золотинки істини. Він постійно в самоосвіті, у жадібному пізнанні. Може, це його й порятувало в тюрмі – жага до життя й пізнання?

Сковородинство Заливахи.

Модернізм Заливахи трохи скидається на модернізм Ліни Костенко. І там і тут відсутні національні узори. Вони не мережать своїх творів. Їхні **персонажі** – з вічної України, з України духу.

«Коллективне підсвідоме» Юнга не дає спокою Заливасі. Панас не просто проштудіював прислану мною книгу, а й пішов далеко далі. Йому йдеться про фантазійність сучасника, пояснити якої реальними аргументами не можна.

Конкретніше? Він переконаний, що 80-90 % радянських людей чудово усвідомлюють **кривдність** ладу, в якому живуть – себто не лише жертви, а й охоронні системи, її вожді й прелати?. Навіть конвоїри? в таборах – ті, що мають клепку в голові, потай? ненавидять своє життя. Навіть дехто з тих садистів, що особливо лютували, на глибині розуміли, що живуть у гівні й гівно боронять... Своїх вождів – Леніна, Сталіна, Брежнєва – ненавидять (навіть начальники тюрем!) – але демонстративно підносять на п'єдестал. Оце «колективне підсвідоме» продукує саме послух, а не протест, **вписування в доквілля**, а не бунт...

Я теж про це постійно думаю. Колись я написав оті рядки:

Щоб філософія усталена
В своїй з'явленій борбі
Не все звела до культу Сталіна
А щось лишила і собі...

Тепер розумію – проблема ширша, ніж «філософія усталена», тобто «марксизм – ленінізм». Ні Сталін, ні Гітлер, ні Берія не були «втіленням демонів» і жоден з їхніх лихих задумів не годен був би втілитись, якби не був підкріплений отим «колективним підсвідомим». На перший погляд,

абсурд: 1925 року членів Політбюро було семеро: Троцький, Бухарін, Зінов'єв, Риков, Томський, Каменєв і Сталін. Всі, крім Сталіна, виявились найманцями? капіталу, зрадниками, ворогами народу, і знищені. Абсурд? Звичайно ж! Але «колективе підсвідоме» **унормувало** цей абсурд – й уславило переможця! Нищення еліти тривало багато років, часу для аналітики й висновків було достатньо, але «народ» підтримав тортури й страти.

Чому?

Я гадаю, причиною була нелюбов, а й навіть ненависть мас до того, що діється за вікном їхніх хат, несприйняття сучасного життя, усвідомлення страхітної прірви між обіцяною й реальним. Їм обіцяли рівність, а жбурнули в таку нерівність, яка їм не снилась. «Колективе підсвідоме» штовхало «масу» на нищення еліти (Першим варіантом якої був переворот 1917 року – «грабь награбленное!»).

В такому сенсі Сталін – крім усього іншого – наш колективний витвір. Як фараон був колективним вибором рабства. Потреба мати саме такого Сталіна диктувала Фейхтвангерів «Москву-1937», глибинна віра «в ідею революції» примушувала героїв громадянської війни підписувати все, що від них вимагала партія – насправді купка слухняних канцеляристів із числа Сталінського секретаріату.

Боги й Демони – людські творіння, якими ми їх творимо, такими вони й лишаються в історії: Христос, Будда, Магомет – Макіавеллі, Борджія, Наполеон, Ленін, Мао...

Сталін і сталінщина – тест на оздоровлення «радянської нації».

А що такого не існує – оздоровлення неможливе. І нащадки знову примірятимуть на себе мундири й кітелі учорашніх Демонів, невдоволені реальністю уже **свого** життя.

І не швидко народиться потреба відділити «культ» від «культури».

Бо «колективе підсвідоме» – підсвідоме рабства. Росія тут не тільки не виняток – першопроходець! Лідер!

Нащадки схильні швидко забувати страти й тортури – чужа кров менше болить, а піраміди й Дніпрогес залишаються. Тому вожді так віншують перемоги й здобутки.

**5 вересня,
субота**

Все. Починається напружена праця в театрі, і я маю завершити все з Дейчем – про Курбаса. **Терміново!** Доки відпустка в театрі – треба встигнути. Аби тільки Олександр Йосипович був здоровий.

*Тамара Глава
ч Хмельницьк*

Тамара Главак обізвалася – дзвонила... з Хмельницького обкому партії. Видворили її таки з Києва! Теж показово – для клімату. І хоч ніби «комсомолку» послали на підвищення – обком **партії!** – враження в мене цілком протилежне. «С глаз долой – из сердца вон...». Триває ідеологічне посилення, і вона – з ліберальними замашками – «не ко двору». Комсомол д-у-у-у же зміцнили!

Домовились, що вона нам напише. Після тієї сварки з приводу Чехословаччини вони з Неллею не розмовляли.

Ще раз дзвонив Олегу Миколайовичу, і той знову пообіцяв переговорити з Табаковим:

— Убежден, Лесь, ты так ярко рассказал, какой будет спектакль, что ставить – только тебе! Правда, театр гавёный... провинциальные они, понимаешь... хоть и в столице. Это беда всех театров кинозвезд. А там их собрали как на засушку в музей – Коренев, Майя Менглет, Оля Бган, Веселовская, Альберт, понимаешь, Филозов... Есть там одна превосходная артистка, Лида Савченко – превосходная! И так пьет... Вместе с Рыжковой. Да, я там еще люблю Никишихину... очень тонкий человек... Но мужиков – нет! Если бы не Бурков, что б они делали?

Мені від його розмови з Табаковим дуже залежить. Кажуть, Табаков сам цілиться грати Майора?

*Жінки в театрі
як типологія*

Кожна радянська десятирічка має свій акторський образ **героїні** – досвідчений режисер мав би на це зважати. Як усі мавпували – Любов Орлову, Целіковську, Серову! Ніби й телебачення не було, і журналів мод не друкували, й фото у вітринах не виставляли – а **образ** існував, маса його **творила!** Орлова перша

зробила собі перманент – комісарші стриглися скобкою й носили берет, а вона вбралася у капелюшок. Комісарші носили «костюми», або на гірший випадок галіфе, – вона з'явилася в сукні, яка вузько обіймала стегна, підкреслювала стать. Нарешті, вона почала ходити не «більшими мужскими шагами», а як справжня жінка, котра не крокує «строєм» «у батальоні». Александров – мудрий чоловік, він розумів ці примхи масової психології.

Травестійно-підліткова Целіковська дала образ дівчини-хлочиська – темперамент, гумор; така собі босонога Джульєтта-хуліганка з комсомольським значком.

Зараз усе пришвидшилось – колесо крутиться **масовим** тиражем, фільмів багато, публіка не встигає. Дуже мені шкода Олю Бган, яка за певних умов могла б дати цілком **новий** тип.

Новою **радянською** героїнею (робітничо-селянською) стала Дорошина. Не краса, а тип. Так би мовити, безвідмовний...

Маргарита Терехова. Гурченко. Таня Дороніна. Якщо Алла Ларіонова була продовження міфу Орлової (на свій лад), то нова генерація – не дає якогось єдиного типажу... може в цьому є сенс...ми ж не Голівуд?

Алла Демидова – цілком новий образ. Таня Лаврова.

І все-таки у всіх театрах – жінки сильніші, талановитіші за чоловіків. Чи це тільки на мій смак?

* * *

11.08.70.

Друже ти мій єдиний!

(Ще – Оксана, але вона – ми...)

Звісно, до твого Кишинева я ставлюсь вельми стримано. І лист мені не виходить: уперше за наші роки спіймав себе на тому, що починаю його писати втретє. Спершу спробував жартувати а la Butenko, а потім виникло ще щось не моє. А моє – очевидно, сумне й правдиве – на папір не лягає.

*Мої листи
до Нелі*

Я багато думаю про Нас, і Ми вже мені не подобаємось. Життя йде, і ми чимало втрачаємо – з того, що було нашим; а нам здається, що набуваємо. Єдність і єдиність нашого з тобою світу – чи такі вони, якими ми хочемо їх бачити? Як на мене – ні.

Серпень – місяць споглядання й збирання. Все, що сяяло раніше й сходило, колись дозріває. Для мене це свято врожаю – день роздумливо-сумний, як у сотника Забрьюхи.

І промовляє в мені не ревність: я люблю тебе, й усвідомлення недостатності цієї любови вносить у неї нову ноту. Але й ревність також. Не знаю, може, я дозріваю для рішучих дій, – а може, втрачаю останні рештки рішучості?

Ти на цього листа мені не відповідай.. Нехай я помучусь. У споглядальності цього мого серпня я не маю жодної хвилини, від тебе вільної, ніколи я так не був поруч із тобою, як у цій розлуці.

Люба, рідна моя! Ну чому про те, що ти мене кохаєш, ти говориш лише на відстані?

...

А інше? Я тут 9 днів, з них 9 – пляж, вода, сонце, самотність. Намагаюсь робити все, щоб відчутти себе фізично дужчим. Багато й далеко плаваю. Не хвилююся, як співали в ЦДТ, «кого должны повесить – тому не утонуть» (нагадую і перші рядки: «Довольно куролесить, – пора в последний путь»).

У вільний від пляжу час – театр. Про нього завтра, сьогодні – жодного бажання.

...

Ніби й близько від Києва, але – ніби цілком інша земля. Колись тут була Україна, і тут жили українці. Сьогодні тут є все, що ми маємо в листі Дніпропетровської молоді.

Плюс психіатрична лікарня з високим рівнем сербського професіоналізму.

Плюс родичі гарбузові, які один за одним котяться звідси у Москву й роблять там погоду. Наварили соціалістичної гарбузової каші й ось-ось хочуть піднести Європі гарбуза...

Надобраніч, кохана.

P.S. Вийшла чи виходить книжка Антоненка-Давидовича «Як ми говоримо». Подивись у «Сяйві» чи деінде, мушу конче її мати.

* * *

**Лист від Н. К.
16. VIII. 70 г. Київ**

Родной мой, с добрым днем!

Я так хочу, чтобы ты ставил то, что хочешь, что готова отдать нервы, здоровье, все что угодно, только бы сбылось твоё. Почему-то верю. Наверное, в силу неискоренимости иллюзий....

Я нарушаю твою просьбу не отвечать тебе. Поверь, мне очень горько и худо от того, что я вношу ноту разлада в наше. Я не знаю, как это происходит – только это не от легкомыслия или недооценки самого дорогого в моей жизни – нашей встречи, наших чувств, мыслей. Я знаю, что я не утрачиваю лучшего в себе: происходит, очевидно, взрыв крайних взглядов и обретение какого-то нового, более сложного восприятия мира и себя, нас в нем. Я поняла, что это обретение мне дорого стоит (именно в силу невозможности легкомыслия), что это и утрата чего-то. Мне бы не хотелось только одного: потерять тебя.

Мой любимый, мой славный, мне, ей-богу, легче было бы проститься с собой, чем с тобой. Почему я говорю о любви лишь на расстоянии (ты пишешь)? Вспомни. Да ведь и ты – так же. И дело тут, мне кажется, только в том, что расстояние лишний раз уточняет истину, и еще в том, что вблизи шелуха и мелочи вплотную существуют с более значительным, а его-то как раз и не хочется смешивать со случайными настроениями.

Я считаю, что со мной приключилась беда (прости – во многом редкая и счастливая). Я делаю и буду делать все, чтобы со мной впредь ничего подобного не происходило (да это и не бывает в жизни дважды, трижды-четырежды). Я в этом почти уверена: мне хуже, чем остальным, и у меня не так много сил.

Мой единственный, мой Лёнчик, может быть, я стану лучше от этих потрясений. Одно я знаю: я не способна лгать –

вот почему все мы дорого платим (я имею в виду «лгать» не чисто утилитарно).

Я люблю тебя!

Тут новости. Барсегыяна и Марину сняли с работы за аморалку и т. п., что не помешало Барсегыяну стать гл. реж. Оперетты; с Колей Мерзликиным ничего не ясно; что-то репетирует, кажется, ему будут предлагать ТЮЗ, а пока есть мнение, что руководить ТЮЗом будет Быковец(?!). Бабийчука уводят на пенсию. Рагада обещает в Дарницю в Киев перевести Львовский театр Сов. Армии (он тут на гастролях сейчас). Корнейчук ругает Бабийчука и Министерство последнимим словами.

С п. Орысей мы очень хорошо вчера поговорили – все-таки ее душа ко мне не равнодушна. Анжела тут временно. Они с Эмилем живут в разных городах – ничего не понятно. Но она уезжает обратно, без сына.

Тебе привет от всех. Я с мамой еду 20-го в Москву, уже есть билеты.

Пусть, мой любый, у тебя будет доброе настроение – наше. Поклон тебе от нашего Киева. И я его люблю больше всех городов, в которых мы были счастливы.

Скорей бы ты был в Москве! Напиши, я тебя буду встречать 29-го.

Тебя все целуют и любят.

Целую –

Я.

(Мой люблюшка-голубушка!)

Р. S. Да! Я забыла. Я сэкономила и купила себе: шерстяное зимне-осенне-весеннее платье (43 руб.), сарафан (19 руб.), и плащ-дождевик (6 руб.). Довольна.

Папа был у нас в Москве. Муся (херсонская) сейчас в Москве у Юры.

* * *

Дніпропетровське
12.VIII.1970

Мої листи
до Нелі

Здрастуй, моя відсутня,
мій Котику-Котофею!

Вранці був пляж, але потім раптом за-
гриміло, й дощ загнав мене в готель. Ну то розповім про театр.

Їхав я сюди, ти ж розумієш, з конкретною метою: одвести від
себе біду, яка нависла наді мною необхідністю «рятувати театр»
і ставити «С легким паром».

Починати слід було негайно, ролі вже роздруковані, розподіл ми
намітили раніше, тому від мене потрібні були великі зусилля, щоб
усе **поламати** – та ще й не з моєї волі. Допоміг Бурков. Він справді
йде з театру (який жаль!!!) – бо їде з «Современником» на гастролі
до Болгарії та Румунії. А тут я вже «явив принцип» – грати головну
роль може **лише він**. По запеклих дискусіях вирішили: Бобильов їде
до Москви і з'ясує можливості для відмови (бо репертуар уже за-
тверджено, і за існуючим законом банк просто не видасть грошей
на іншу назву – без вказівки Управління культури). Жарковський
«рвет и мечет», бо Іван Тимофієвич нічого не з'ясував, й привіз із
собою угорську п'єсу Іштвана Еркеня «Тоот, майор и другие»... Я цю
напівабсурдистську комедію знав – отож і сказав, що згодний, да-
вайте розглянемо.

Відбулась Художня рада. П'єсу прочитали й обговорили – дискусія
бурхлива, хоч іноді й дурна. Комедія **чорна** ледве пройшла (мо-
лодь підтримала жвавіше!), а старі й партія бояться так званих
«асоціацій». Але позитивне рішення Ради є, і до Москви 10-го пішла
телеграма з проханням дозволити розпочати роботу над «Тоо-
том»... і замість «Легкого пара» взяти цю комедію в постановці
Танюка.

Щойно буде відповідь – почнемо роботу. Обсаду вже намітив –
Сатановський, Філозов, Савченко, наш друг дому Кругляк (у нього
з Таганкою все лопнуло), Шерстньов із своєю страхітною фізі-
ономією (насправді – добряга!). Боря Романов на пуантах? та ін.
П'єса – головоломка, працювати буде цікаво: зупинка за дозволом

і за Ставцевою, сидить (в Одесі? – не дзвонила мені – не знає, де вона) і робить ескізи для п'єси Брагінського.

Щойно заходив до театру. Дозволу з Управління нема. Вже знаю дату, коли їду до Москви: 28 серпня. Отже, 29-го побачимось, слава Богові. Але ще – довгих, як ножі, 16 днів і ночей.

Можна збожеволіти!

13.VIII.1970

Вранці – дощ, пляж – відмінено. Але дощ це моє везіння – подумав я, згадавши, що саме сьогодні Ти відіздиш із Кишинева.

Прощаюсь із Тобою, бо ризикую не відправити цього листа; важко поставити крапку.

Вітання нашому Києву: поклон йому від мене – за те, що в ньому я тебе покохав. Кращого міста не існує. Я весь у Києві – з тобою.

Якби я міг дотягнутися до тебе (Дніпром?) і обійняти тебе?!

Чекай на мене 29-го.

Твій, тільки твій

Л. Т.

14.VIII.70

Оце вже зовсім погода відбилася від рук. То дме, то сльота, а то просто заливає. Весь режим мені шкереберть. Носа з готелю не вистромиш. А читати – цікавого мало... Втім, децю є...

Ми граємо тут в Театрі ім. Шевченка – і в палаці Ілліча. У палаці філармонія взяла театр

«на гарантію» – себто ми не залежимо від продажу квитків – хоч не хоч, а виклади на стіл 45 тис. руб., половину гастрольного плану на Дніпропетровськ. Другу половину маємо заробити самі – у шевченківців (на сьогодні тут – 60-70 % глядачів; а в Донецьку ледве звели кінці з кінцями...).

Глядачі важкі, місто промислове й матюгальне, отож тонкі матерії публіці ні до чого. Наш брат пролетар звик ходити до театру (вірніше – не ходити!) виключно бригадами, за посередництвом міського. Є анекдот: у Донецьку начальник шахти співав шахтаря, якому було перед тим виділено квиток на виставу, та каже: «Не втікай, я ж тебе відпустив з роботи!». А ентузіаст-

шахтар благально дивиться на свого начальника і проситься: «Та ні, я краще відпрацюю!...».

Але й репертуар нашого театру – не для Дніпропетровська. На «Маленькому принці» тітонька біля мене радісно схлипнула: «Ой, я знаю, що далі буде, я читала!». Від Львова-Анохіна у виставі лишилися самі спогади. У виставах Ануїя вони теж уже грають по верхах, не тривожачи себе його одержимістю. Ляхницький у «Принці» – жак і мурло, Олю Бган жалко... Майже у всіх виставах – на одну-дві гарні акторські роботи – десяток нікудишніх. Трупну складено недбало, 56 акторів, з них 29 жінок, 9 грають – 20 без роботи...

Взаємини мої з Б.(обильовим) Та Ж.(арківським) — добрі, позаяк немає справи, на якій вони могли б виявитись. Б. репетирує «Белугіна» і паралельно ставить щось з Островського для тутешнього телебачення (для заробітку). Юра Хмелецький ставить «Міст» Чхайдзе. Хлопець непоганий, тямущий, але героїня в п'єсі – Веселовська (Козлов репетирує краще). Репертуар новий – еkleктичний – «Підступність і кохання» Шіллера, «Белугін», «Міст». Добре, якщо дозволять «Тоота» (до речі, в перекладі Саші!). Однак чи зіграють вони в такій стилістиці?

До речі, була в мене з ним розмова – себто з Сатановським. Він незадоволений з Бобильова, з Шіллера (де грає сам Президента) і взагалі з нинішнього стану Театру Станіславського. А проте Сатановський – чоловік «сам собі на умі», тому я не поспішаю з висновками про нього.

Одне слово, театр на розламі, і Бобильову важко. І вдачі він не революційної. Три-чотири роки – і край. Якщо звісно, Іван Тимофійович не зробить якогось героїчного зусилля...

Дуже мені хочеться, щоб ти побувала у п. Орісі й внесла ясність у ситуацію.

Як вдома? Вітання батькові й мамі. А тобі – вкладаю листа від Степана Самійловича – прочитай вголос «з вираженням»...

Котику мій сірий, якого ти кольору? Як доїхала? Що тобі снилось в першу київську ніч? (Ще 14 днів!).

Дуже хочу, щоб у Тебе був пречудовий настрій. Люба моя дівчинко, посміхнись мені. Я тебе обіймаю і цілую – багато-багато!

Твій, тільки твій

Л. Т.

* * *

*Листи від Неллі
з Дніпропетровськ*

**Від Н. К. – в Дніпропетровськ,
гот. «Україна», кімн. 46.
18. VIII. 70. Київ.**

*Милый мой Лесенька, ну как ты там?
Позвони нам 21-го – 22-го. Я уже рвусь в
Москву, т. к. тут никого не хочется видеть.
После прекрасной встречи с п. Орысей я решила
порвать с ней сегодня...
Много новостей.*

*Подумай, как лучше: оставит Оксаночку **на сентябрь**
с мамой дома или отпустит их в Киев?
Желаю тебе радости и удач! Что нового? Приезжай уже!
Целую – Нэля.*

Приветы!

* * *

**Дніпропетровське
20.08.70.**

*Дівчата мої любі,
Я вас дуже люблю – і цілую-обіймаю та
знову цілую. Завтра, Нельчику, Ти вже у
білокам'яній, у нашій хаті – на нашій, не
своїй землі... Але так воно вже є, що і тут, у Дніпрі, я почуваюся як
не вдома...*

*Справи мої ніяк не вирішуються. Директор чекає дозволу
Москви. Москва ні «бе» ні «ме»... Управління не може знайти нікого
з «Современника» – театр за кордоном. Єфремов знімається –
отож ніхто нічого не знає. Та й літо, мозки у всіх кволі...*

*22-го приїздить сюди Кулешов з управління культури, але він –
«колесо у возі, який ані руш з місця».*

*Гадаю, до відпустки нічого не розпочну. Якщо зателефонує тобі
Ставцева (вона пише, що 20-22 хоче вернутись до Москви з При-
балтики), розкажи їй усе, а я черкну їй на К-9. Хай забуде про «Лег-
кий пар», який чогось їй там до вподоби. А п'єса Еркеня про «Тоота,*

інших і майора» – лежить у мене вдома. Неодмінно прочитай сама, потім дай Ставцевій.

Може, ця п'єса не зовсім для неї як для художника. Мені дуже кортить її зробити, хоч уже нема Буркова на головну роль, і це дуже знижує рівень. Бурков – чи не єдиний тут актор на гротеск: правда – але в дуже гострому, параноїчному виразі. Він зіграв би (зіграє?) Майора як суперінтелектуала, і тоді все... цілком інше світло: через абсурдизм позиції обивателя, з якого можна виліпити **все**. У БДТ «Тоота», кажуть, хочуть дати беззахисному Трофимову – блискуча ідея! Я хочу зробити це без карнавальної театральності, — майже геометрично, пронизливо й сухо. Тоді непотрібною стане карикатура, якою часто підмінюють гротеск.

І друге, чого треба домогтися, — абстрагуватися від суто угорських реалій, якомога наблизити цей ідіотизм до нас, до нашого сприйняття – персонажі мають бути **наші**, рідні, з нашого двору-вулиці, лише названі іншомовними призвищами. Бурков і є – інтонаційно **наш**. Власне, і Сатановський сюди підійде, він – втілення філістерства і втілення обдароване...з правдивою інтонацією.

А ще цікавіше мені було б поставити цього ж «Тоота» з майором Бурковим – у «Современнику».

Розмірявся...

Як твоя курбалесія? Хай мама водить Оксану по лікарях, а ти вже все відклади і берись, щоб була робота друкарці. Бо може так статися, що от-от потрібен буде примірник (Бажан, дирекція, або щось).

А Дейчам не хочеш подзвонити? Телефон у моїй червоній книжечці. Нагадай О. Йосиповичу – за ним борг, я просто **зобов'язаний** завершити з ним оті його спогади про Курбаса. Нехай готується. Частина записів я розшифрував і йому покажу-почитаю.

Вчора був виїзд за місто. Катером по Дніпру і Самарі. О 8-й ранку відчалили, повернулись о 4-й. Погода була не найкраща, але дружньому колективу станіславців і станіславчиків її компенсували дві бочки пива, які театр узяв із собою (і випив до сухого денця) – Дніпро, ліс, вода, гриби – москалі заздрили й пили пиво «За вічну дружбу». Уявляєш, скільки це треба було пива!

Отже, моя важка праця – на пляж з 8-9 ранку, запливи. Оскільки ж не жарко, доводиться зрідись, бігати на ті дистанції, на які недоплив. Проте, Нелю, це на мене не дуже діє – меншою за 68-67 кг вага не сягає.

Сьогодні подивився два фільми: «Фліппер» – про хлопчика й дельфіна і «Шербурзькі парасольки» (досі не бачив, знав лише мелодії). Добре!

Цілую Тебе, моя далека кохана. Мені самотньо серед чужих і сумно. Живу надією на наше побачення.

Твій Л.Т.

P.P.S. А все ж не тішать серце всі ці абстрактні пейзажі, де люди вже нема. Проте ще болючіший слід лишає Дніпропетровська «акція» по фактичному **знищенню** молоді (української). Січневий суд над Сокульським і Кульчинським – два молодих поети. Сокульського ти мусиш пам'ятати по КТМ – досі висить над Дніпропетровськом темною хмарою. Якби не Ромм, вони взагалі б дістали казна-скільки, – так тут було все обставлено. (Ромм – адвокат з Москви)! Ось і міркуй потім про «Центр» і «провінцію».

Вибач, що вилив на папір ажніак не оптимизм. Просто я весь час міркую, – «що день майбутній нам готує?» Тобі, мені, Оксані...

Тривожно – Цілую – багато-багато.

Т.Т.Т.

Ейтінгтон Наум Ісакович (1899 рік)

Псевдоніми – генерал Котов, Леонід Наумов.

Основний спец по терору й диверсіях (убивства за кордоном, в тому числі й Троцького).

Живе у Москві.

6.1X.70

Від Льоні Селезенка, нашого «мрійнохімічного» симпатика: пише, що в однієї бабусі є два автографи – листи Лесі Українки до Віри Данилівни Александрової-Мордовець, плюс її спогади про Лесю! Бабуся ця – Агапова, їй Віра Д. переслала їх ще в 33 році для журналу «Україна»,

*Від Льоні
Селезенка –
про автограф
Лесі Укр.*

Грушевському. Та часи змінились, не стало ні «України», ні Грушевського, і листи вона заховала до кращих часів. Українською мають вийти у «Вітчизні» (№ 9 або 10). Буквально для мене – Мінськ, смерть Мержинського, де Агапова раніше жила, і її матуся приятелювала з Вірою Данилівною.

Може прислати мені машинопис, звірений з оригіналом, просить порадитися з Дейчами, що робити.

Добре!

Дейч – телефон:

– У матросов нет вопросов! Немедленно пусть присылает! Найдем, где опубликовать. Передайте ему, что он просто молодец! Пусть и дальше «так держит»; я убежден, можно многое найти, надо только стараться.

Отож – «їхали цигани із Дону додому», і я передав писульку для Селезененка на його Капітанівську. Тепер треба знайти «Вітчизну»: сиджу над перекладом клятого Драча, так важко! Але написав він дуже міцно. Якби так міцно зняли... Ось тільки забагато «цитат» з самої Лесі, тут потрібен особливий режисерський хід, небанальний.

Якби такий фільм зняв Юрій Ільєнко чи Параджанов!..

Н. К. – хутір «Надія», -125!

Київ-Кіровоград, конференція;
зробити 3-4 сторінки для «Театру».

Існує поширена ілюзія, що французький аеропорт Орлі названо на честь Пилипа Орлика.

Це не так. Насправді – на честь його сина Григорія (1702–1759), лідера укр. еміграції в Парижі, графа, маршала Франції і дипломата.

Ілько Борщак опублікував матеріали про нього.

Де вони? Шукати.

Загинув під час битви від Бергенном, Семилітня війна.

Григорій Орлик як герой можливого фільму, українсько-французького.

Гегель – до моєї теорії комічного:

«...комическое состоит в том, чтобы показать, как человек или предмет **разлагаются в самих себе**; а если предмет не заключает в самом себе свое собственное противоречие, то комизм является поверхностным и беспочвенным».

Лист від
Йосифа Конфорті
Софії

* * *

Лист від Й. Конфорті з Софії

Дорогие мои, Лесь и Нелли!

Простите, что до сих пор не написал, но никак не получился. Просто – сразу всякие дела, и не смог.

Вы не подумайте плохо обо мне, потому что я не совсем плохой человек.

Кстати, я еще не начал работать. Начальство еще решает, и жду решение.

Спасибо за вашу дружбу.

Кстати, если возможно, то позвоните Ангелу и передайте ему привет. Хочу написать ему письмо, но его московский адрес я не знаю, или вернее – потерял.

Передайте привет Тане и Ольге!

Я наслаждаюсь моего родного воздуха, чувствую себе как Антей, который стоит на земле, но вместе с тем наслаждается на красота и пошлость вместе. Повидимому, все идет вместе. Мне грустно, что потерял Москва, метро, которое я называл «зал ожидания» (по моим наблюдениям), мне грустно, что не могу услышат голоса КККииРРРиЛЛа и т.д.

Или – с одной стороны Йосиф находится в Софии, с другой – Кирил находится в Москве/Ленинград/. Где единство? Там, где они должны встретися – либо в Софии, либо в Москве?

Будь!

Йосиф

Передайте привет Оксана от моего Андрея!

Якби вигоріла колись ідея студії (Завадський – Україна), я б використав своє листування з Бойчуком і домігся від нього трьох-п'яти перекладів з Беккета й Іонеску: це можна було б репетирувати студійно, поза планом і цензурою, як **вправи**. Ну а показувати чи ні – було б видно.

Неоціненні для мене його послуги й Титуса. Де б я ще дістав ці книжки? Принаймні не сидиш бовдуром, коли говорять про «заграничне».

Беккет – лауреат Нобелівської премії! Звикнемо ж ми, нарешті, до того, що це – знак якості?!

Ще кілька слів про Орлика. Родом він був не зовсім українець – з чеської шляхти. Європеїзація українського питання була для нього постійною потребою.

А. Єнсен:

«Тим симпатичнішою уявляється мені постать Орлика, що він, як новий Дон-Кіхот, в ліпшій і ідеальній значенню, не покладав рук у невтомній боротьбі за вимріяні образи визволення України з-під тиранського ярма російського панування».

(Орлик в Швеції. Записки НТШ у Львові, 1909, ХСІІ, 94) 5 квітня 1710 року обраний в Гетьмани України.

Дружина Пилипа Анна – «з роду Герциків»

Орлик знав німецьку, латинську, польську, французьку, шведську...

Жив у Швеції бідно.

Після захоплення й викрадення Войнаровського Петро I дав наказ викрасти Пилипа Орлика.

Смерть Карла XII в 1718 році.

Орлик їде в Німеччину, потім до Туреччини.

Лист до запорожців, які «служать – і кому? – найзапеклишому ворогові України – Московщині...»

Смерть у Туреччині (1742) одночасно з Войнаровським.

* * *

7.09.70

Едуард Бутенко:

«Ну вот и кончилось лето. Самое время считать цыплят. Закончились мои любовные экзерсисы: «Ну что ей до меня, Она уже в Варшаве!»

Поговорил с Лесем по телефону и приободрился.

Дела.

1. С театром слова – чтоб он сдох! Решают, решают. Месяц целый водил Френкеля за ручку в Спілку подписывать договор: а получилось – водил за нос. Как доходит до денег – тикают и все ждут кого-то, чтоб подписал. (Збанацкого, Гончара и пр.)

В принципе все «за». Но дать 4 тыс. на спектакль бояться. Подключил к этому делу Пирожка (Жан Луи Пирожок, как я его называю). Он ходит в Совет Министров утвердить ставку худрука. Обещают вот-вот. Жаль, если все это гинется. И «Лісову пісню» жаль: уж очень забавненько все придумалось. И все-таки надеюсь, хоть жаль – время идет.

2. Со Львовом. Мои хлопцы все там. Клим у Опанасенко. Слава и Буба в Русском (временно). Данченко дает мне спектакль. Срок – приблизительно в конце ноября. Пьеса – братской республики (к фестивалю). Нашел симпатичное название, но в отделе «готовятся»: «Пиросмани» Нахуцришвили. Может быть, уже вышла, никто не знает. Я больше склонен искать у прибалтийцев. Мне кажется, это ближе к европейскому Львову. Искать нужно срочно, потомук что ведь еще и перевод заказывать. Не стал артачиться с братской пьесой, т. к. все-таки фестиваль, и потом нужно быть поначалу сговорчивым. Очень меня привлекает /театр/ Заньковецкой. Там два режиссера – Ріпка и Данченко. Директор Антоненко – славный. Есть вакансия. А во Львове можно что-то делать, по крайней мере так хочется думать.

Если будет возможность, помогите с пьесой. Узнать можно просто: Лаврушинский пер. 17 тел. 231-40-40. Кроме того, каждый театр будет что-то получать.

Вот как будто и все.

Если в сентябре пришлют деньги с теле, в октябре мог бы смотаться в Москву.

Целую Вас. Скучаю. И желаю успехов в «новом учебном году»!

Кстати, узнавайте у Загоруйка, почему в музыке Баха так много бемолей. Если он не знает, я напишу в следующем письме.

Оксаночку целую нежнее нежного.

Ваш Э.»

/З Киева – 4.09./

* * *

Едуард Бутенко:

Київ – 16.09.70

«Лесинька, милый, спасибо тебе за такое обстоятельное и деловое письмо, за заботу о моей персоне. Был тронут до слез. И до каких слез!! Затопил половину Киева... Слава богу, вовремя одумался... и сейчас у нас опять солнце, птички поют, помидоры произрастают, и народ – в порядке очереди – пользуется дарами природы (11 коп. кг).

А еще народ покупает арбузы (в порядке порядочной очереди) по 20 коп. кг, предварительно ощупывая их, осматривая, обстукивая и простукивая, прослушивая, как врач пациента, и, поставив диагноз, рискует купить. И безмолствует, безмолствует при этом. И только редкий крик «Сдачу не додали!» долетает до середины Днепра. Но только одинокого рыбака, согбенного над орудиями производства ухи, может тронуть этот крик... И сожмется он весь, и пересчитает он грязной рукой в грязном кармане грязную мелочь и плюнет... Плюнет горемыка на близкого и родного червячка. Да так плюнет, как будто всю душу свою ему изольет. И дальше silence и божья благодать...(продолжение см. в журнале «Новый мир» за 1979 год N 4).

Данченке сразу же письмо отправил и про «Пиросмани» ему поведал. В Министерстве узнал, что если театр дает заявку на перевод, им all the same. В Министерстве готовят приказ – я в театре Заньковецкой (актриса такая была, звалась Maria) с 15 октября сего столетия и сего года.

Как тебе пьеса Мустай Карима «В ночь солнечного затмения»? А? Как? Ну, скажи, скажи. А?

В конце сентября буду звонить во Львов, но уже не Мировичу, а Данченко. Как только он мне ответит по поводу Пиросмани, позвоню тебе. Хочу приехать в театр с твердой пьесой.

Вот будто и все рассказал...

Супругу поцелуйте, пожалуйста. Оксанушке – по секрету, «что я тоже ее люблю», тайно от родителей. Всем друзьям дома, а в частности Загоруйкам, привет.

Кстати, поручение твое выполнил: анонимочку Стешенко отправил.

Все, целую.

Э.

P.S. Да, а что слышно насчет холеры в Одессе?

* * *

Дорогие малыши!

Сегодня имеете письмо из трех блюд.

На первое.

Деньги (спасибо Вам!) получил! 146 рэ и 01 коп., это почти 137 рэ или округленно 140. Для равного счета – 150 рэ, что означает около 200 рэ. Боже мой, целых 200 рублей в одни руки! Спасибо, очень кстати.

На второе.

Львов пока еще висит, хотя ответа от Данченко по поводу Пиросмани не получил. Я незаметно для себя начал работать над «В ночь лунного затмения». И очень увлекся...

На третье.

Компот из свежих фруктов.

Ц. Э.

* * *

Київ—22.09.70

Москва—25.09.70

Л.Т. Це – я через Флору Нерсесову «вибив» йому гононар за Куліша, якого він, холера, не робив... Але в титрах був – нагорода знайшла героя.

* * *

13-16.09.70
Хмельницький
Вул. Леніна
Обком КП України
Главак Т.В. (лично)

Здравствуй, дорогая Нелля!

Пишу тебе из Хмельницкого, где второй месяц работаю в обкоме партии.

По направлению ЦК. Вот уж, пути... неисповедимы.

Очень скучаю за всеми киевлянами. Давно ничего не слышала о тебе. Говорила с Мариной Долгой, но она точно не знает, как твои дела. Что с диссертацией? Возможно, ты уже кандидат. Ведь все шло хорошо и быстрыми темпами. Как дела у Леся? Мне говорили, что работает на телевидении. Видела его передачу, очень-очень интересно, как и все у Танюка.

Приезжайте в Хмельницкий – тут и театр без режиссёра, и город без искусствоведа. Работал известный А. Горчинский, но оставил после себя лишь примитивные амурные скандалчики.

Не знаю, пишет ли Вам Коля Мерзликин, у него, по-моему, на киностудии все удачно. Его уважают, многого от него ждут.

У меня тут еще проходит период знакомства и узнавания. Так что пока о себе нечего писать. Скоро сюда на гастроли придет театр им. И. Франка..

Говорят, что в Москве гастроли театра прошли успешно.

Знаешь, Нелля, мне очень хочется тебя увидеть, поговорить. Если будешь в Киеве – дай знать, я приеду – отсюда лететь до Киева 45 минут.

Большой привет мужу. Как ваша Оксана?

С уважением, Тамара

Жилья еще не имею, поэтому пиши на раб. адрес.

Гете

ПЕРЕДСКАРГА

«Передскарґа»
Гете

Як виглядають нині дивно
Рядки, написані колись,
Рядки, що світом розбрєдись...
Палкий мій лепете наївний!

І вірші, що у різний час
Збирав я крапельку до краплі,
До рук шановним читачам
В одній обкладинці потраплять.

То ж не соромся вад ніколи,
Закінчуй книжечку мерщій:
Все суперечливе у ній,—
Але ж такий і світ навколо.

З німецької переклав
Лесь Танюк

11 вересня (1941)

До «СПИСКУ РЕПРЕСОВАНИХ»:

Німці стрімко йшли на Орел – і Сталін підписав постанову про розстріл в'язнів Орловської тюрми НКВД. 157 політичних розстріляли у Медведівському лісі. Знайшов дані про це в біографії Марії Спиридонової (1884 року народження), лівої есерки...

Тоді там розстріляли Христіана Раковського (1873 року народження) (дані від сина).

З відомих діячів – геофізик й астроном Борис Нумеров (1891-1943, родині дали фальшиву дату й фальшивий «діагноз»). Засновник і директор (1919-1936) Ін-ту теоретичної астрономії СРСР.

Спиридонову арештували 1937-го року – коли вона вже геть одійшла від політики й працювала економістом. Дали їй – «за старі заслуги» – 25 років ув'язнення...

Ще один «штрих» до 1933 року. Саме в розпал голодової війни, на піку перемоги, тобто знищення українських мільйонів – виходить постанова ЦК КПБУ про припинення українізації. Але в 1937 році Москва знищила усіх виконавців – уряд УССР і весь склад ЦК КПБ(б)У.

План, намічений давно, виконано було з величезною точністю.

*Копія листа до
Пітти Геврику*

(Титусові Геврику у США)

13
вересня
1970 року

* * *

Вітаю Вас, Tute!

Шкодную дуже, що не зміг бути на час Вашого візиту до Москви вдома. Ми з дружиною поїхали на відпочинок до моря і повернулися лише зараз, на початок учбового шкільного року. Планували ще виїхати до Львова, а там – відпочити в Карпатах, але не вийшло, бо змінились мої плани. Я залишив телебачення і зараз працюю у драматичному театрі імені Станіславського. Це маленький камерний театр з невеличкою сценою, стоїть у самому центрі Москви, на вулиці Горького. Головний режисер цього театру – новий для Москви працівник, керує театром щойно рік. Поки я там не поставив жодної п'єси, ще не встиг; актори у відпустці.

Всі Ваші книжки одержав, дуже дякую. Потрошку читаю. Але не перекладаю нічого великого, – так, якісь шматочки для себе самого. І взагалі останнім часом не писав нічого (жодної статті) – хочу активніше зайнятись театром, постановками.

Як Вам цього разу почувалося на Україні? Ленінград? Що цікавого запам'яталося? Приїздили з Софійкою? А діти?

Відпочиваючи в Одесі, ми з Неллею подивились майже всі вистави Львівського театру імені Заньковецької. Чудовий театр, розумні актори, непоганий репертуар. Найліпше у них, звісно, йде стара українська класика; а нових українських п'єс і перекладів із західної драматургії – майже нема.

Напишіть, що нового на театральній ниві у вас там?

Тисну руку. На все добре. І напишіть, що з книжок Вас могло б зацікавити.

Лесь.

Григорій Орлик – лист до К. Юленборга.

«Хоч як славим знярядом може здаватися мій батько, щоб його зрозуміли в такому далекосяглім проєкті, однак прохаю добре розважити, що козацький нарід, на чолі котрого він стоїть, як законний вождь, обраний за зізволеньям славної пам'яті короля Швеції Карла XII і признаваний в сім характері Оттаманською Портою, стогнучи від часу нещасливої Полтавської битви під тираньким ярмом російського панування, дихає лише надією на слушний час для увільнення від того ярма».

(«Записки НТШ» ХСІІ, 112)

У Києві 1918 року вийшла друком брошура
Пилип Орлик (Гетьман – Емігрант). Його життя й діяльність.

Автор – Василь Різниченко, історик-бджоляр. Репресований.

13.IX.70.

(Богданові Бойчуку у США)

*Копія листа до
Богдана Бойчука*

* * *

Доброго дня, Богдане!

Дякую за «Поезії». Цікаво було побачити, якими думками й образами перейняті модерні українські вірші. Складність поетичного думання часом заважає (як на мене) сприйняттю змісту декотрих поезій, але загалом поетичний живопис збірки – значний, вагомий, хоч і суперечливий. Щоправда, на терені поезії критик я кепський, і мені в новітній поезії більше подобається, ніж НЕ подобається. Головне – у збірці я не побачив того знецінення людської духовності, що про нього часто читаю в зарубіжній пресі. Хоч помітний відхід від громадських проблем у сферу «чистого мистецтва»; я не є його прихильник. Але то все – суто аматорські зауваги; ще раз дякую за книжку.

Тепер, Богдане, про статтю. Поки що вона лежить у мене без діла, і ось чому: про театр Гротовського у російському «Театрі» вже була стаття, а «Український театр», четвертий номер якого щойно вийшов, поки що не торкається зарубіжних театрів. Він

малий за обсягом, виходить раз на два місяці, і не встигає всього охопити. Доведеться на певний час це питання відкласти.

Але: у російському «Театрі» попрохали мене написати Вам, чи Ви б не погодились від часу до часу присилати їм щось (невеличке за обсягом, переважно інформативне) про молоді нью-йоркські театри; звісно, журнал зацікавлений передовсім новинами про театри, які бунтують проти усталених театральних і громадських форм і догм. Ці кореспонденції вони могли б постійно друкувати. Якщо у Вас, Богдане, таке бажання виникло б, відпишіть мені.

Що прислати Вам з книжок?

Я зараз перейшов на роботу до театру ім. Станіславського. Це невеличка камерна сцена майже у центрі Москви на вул. Горького. Репертуар – сучасна п'єса – Брехт, Ануїль, Достоевський. 55 акторів. У серпні ми були на гастролях в Україні – Донецьк, Дніпропетровськ. Гастролі були гарні, до того ж стояла чудова погода, і Дніпро – як дзеркало.

Що нового у Вас? Чи не ставите української п'єси в театрі?

Прохання: якщо трапиться Вам, Богдане, «Біблія» українська в перекладі Огієнка (і «Євангеліє»), вишліть мені. Я зробив переклад (на українську) Гордона Крега, а він чимало цитує з Біблії та Євангелія; та й часто доводиться звертатися в перекладах до цих текстів (а я перекладаю ще Аполлінера – в ньому теж чимало посилань на них). А перекладати з російського видання «Біблії» окремі рядки – важко, та й можна припуститися помилок. Але – якщо це важко дістати, то не слід; спеціально не треба, тільки принагідно, якщо трапиться.

Вітання Вам від моєї дружини Неллі та від нашої малої – Оксанки. Чи не збираєтесь відвідати Союз?

На все добре. Пишіть мені.

Лесь Танюк.

Ну вот и здравствуй, Иосиф Прекрасный! Все твои дамы, разумеется, передают тебе свои театроведческие приветы, а я, как их волеизъявитель, выполняю их желание /и свое, конечно/ и пишу это письмо.

Во-первых, где же ты в конце концов работаешь и что полезного делаешь? Знаешь, я своей Оксанке каждое утро говорю о «по-

лезных делах», но что-то ощутительного результата пока это не дает. А у тебя как?

Во-вторых, что ты пишешь, и как обстоят дела у тебя с твоим Гео Милевым? Не пытаешься издать у себя? Или уже издал? /ха!/ Тогда пришли полтиража в Москву – всем будет интересно, что же в конце концов получилось из твоей диссертации – «с одной стороны, – и с другой».

Я работаю в театре имени Станиславского (штат), с июля; пока ничего не поставил, т.к. театр ушел в отпуск. Буду ставить венгерскую пьесу, к фестивалю, который состоится где-то в марте-мае. У нас тут новости: Ефремов – художественный руководитель МХАТа, Табаков – директор «Современника», Равенских – главный режиссер Малого Театра. Так что сезон намечается быть здоров!

Кстати, вышла тебе необходимая книжка – «ЛЕНИН. РЕВОЛЮЦИЯ. ТЕАТР», ИСКУССТВО, 1970 (Ленинградское отделение): по твоей будущей теме. Это сборник документов и воспоминаний. Если у вас не будет продаваться, напиши, я тебе вышлю.

С нашей книжкой, которая должна выходить в Киеве – ни ответа, ни привета. Ангелу Будеву я после отпуска не звонил, так что не знаю ничего нового.

Отдыхали с Неллей и Олей в Одессе, очень хорошо было. Там работал Львовский театр имени Заньковецкой, среди его актеров много наших друзей. Мы посмотрели почти все спектакли. Затем поехал в Днепропетровск, догнал театр имени Станиславского (они там были на гастролях), и начал готовиться к постановке. Нелля поехала в Киев, Оля – вернулась в Москву, все мы загорели, сбросили в весе (не общественном!) и в целом чувствуем себя неплохо, если бы не кое-какие детали (неясность срока защиты у Нелли, опять же таки работа, институт и др.).

У них в институте вместо тебя – новый представитель болгарского театра – Русев. Ты его не знаешь?

С Сашей Гершковичем мы было собрались ехать в Карпаты дней на десять, но – раздумали; там дожди, холодно, и даже вроде бы какие-то болезни. Так и не рискнули (а может, он сам еще поедет? Хотя, я не думаю). Тебе привет от него.

Защитилась Наташа Чернова (по балету).

Вот тебе и все новости. Теперь напиши ты – свои, и давай держать друг друга в курсе своих дел.

Оксана диктує: «Дядя Ежи, передавай привіт своїм синов'ям. Приїзжай, захисти дисертацію...» (Очевидно, має в виду докторську – ?)

Ну, всього тобі. Жму твою керівлящую руку.

Будь мені здоров. І передай привіт всій своїй родині. І, розуміється, приїзжай, якщо случиться справа.

Лесь

До проблеми української мови:

21 вересня – річниця. 1920 року, в Харкові Раднарком ухвалив Постанову про обов'язкове вивчення української мови у школах з неукраїнською мовою навчання. Раковський, глава РНК – «інтернаціоналіст» – був проти, але Затонський, Шумський, Гринько та Скрипник – в першу чергу! – його уговкали. Затонський і Шумський – у Президії ВУЦВК. Гринько, Скрипник: Чубар – Раднарком.

...

Є указ по Стаханову – «Гулял по Донецьку Стахановгерой...». А він же, розповідають, – міф. Та ще й з горілкою – у непомірній кількості.

* * *

**Від С. Білоконя
з Києва.**

*Лісточки й
бібліографія від
Серія Білоконя*

Здравствуй, Нелечка!

Ты уже, кажется, дома, – посылаю тебе кое-какую случайно мне понравившуюся библиографию. 30 июля писал тебе в Одессу – как Ты только оттуда ноги унесла! У меня что-то очень мрачное настроение. Сплошные переживания и скрежет зубовный.

Пиши.

Твой

С. Б.

Б. Якубський

[Рец. на кн.:] 916 Літературно-критичний альманах. Книжка перша. Видавництво «Ґрунт», Київ. 1919 р., стор. 75. 12 урив.

«Книгарь» (Київ), Травень, 1919 р., Число 21, про Курбаса ст. 1418-1419.

«Одне з молодих київських видавництв незабаром приступає до друку нового українського декламатора, що уложили Л. Курбас, М. Терещенко: Г. Юра.

«Книгарь» (Київ), Грудень, 1918 р., Число 16, ст. 996, «Видавнича хроніка».

– Лесь Подорожний. Чим був і чим став театр Березиль. «Нова Генерація», 1929, № 8, стор. 29-33.

Л. Бурчак

[Рец. на кн.:] 124 Макс Гальбе. Молодість 21 ст. Драма кохання в 3 діях. Переклав Лесь Курбас. В-во «Ґрунт». Київ. 1918 р. 83 стор. Ц. 5 карб.

«Книгарь» (Київ), Грудень, 1918 р., Число 16, ст. 994-995.

С. Єфремов

[Рец. на кн.:] 954 Віктор Обюртен: - Мистецтво вмирає. Переклав Лесь Курбас. Мистецька бібліотека, В-во «Ґрунт». Стор. 54. ін 8-го.

Київ. 1918 р.

«Книгарь» (Київ), Червень, 1919 р., Число 22, ст. 1489-1492.

В. Міяковський

«Мистецтво», Літературно-мистецький тижневик Української Секції Всеукрліткама. Ч. ч. 1,2,3,4,5-6. Травень-Липень 1919 р.

«Книгарь» (Київ), Вересень-Жовтень, 1919 р., Число 25-26, про Курбаса, ст. 1716.

20.09.70

Один вовк таки в лісі здох! Послаблення стосовно приватної власності. Є постанова ЦК і Ради Міністрів про колективні садові товариства. Дозволено на цих ділянках будувати «літні садові будиночки», садити фруктові дерева, тримати бджіл, кроликів і свійських птахів. Тобто **планово** держава нездатна нам забезпечити – ось і перші сигнали «послаблення». А la Польша й Чехія...

28 вересня
1970 року

Понеділок – день важкий. Сьогодні остаточно переконався, що Олег Миколаєвич Єфремов мене підвів. Вчора, як ні в чому не було, – зустрілись – каже:

– Извини, старик. Я говорил с Табаковым – ни в какую. Отчасти, понимаешь, я сам виноват. Ты так красочно тогда об этом Майоре рассказывал, – а я не скрыл, подначивая, – что он, наоборот, возгорелся страстью. А потом, я узнал, они договорились, что спектакль сделают у них Алов и Наумов. Мудак вы, говорю, ребята, – киношники никогда не имели успеха в театре, это совсем иное искусство! Нет, говорят, пусть Алов и Наумов, им пьеса понравилась. Ну и черт с ними! Не жалею, выплывет что-нибудь другое. В нашем деле надо уметь быть щедрым!

*Олег
Єфремов мене
підвів*

Слабка втіха. Я в принципі знав – від Управління – що «Современник» узяв п'єсу в план, і відступати не має наміру, але ще сподівався на розмову з Єфремовим. Вистава в мене в принципі готова – я міг би починати, і зробив би доволі швидко.

Відпали й Карпати, куди ми вже домовилися було їхати гарною компанією заньківчан плюс Саша Гершкович, з яким ми в угорських справах тепер дуже радимось.

Ну, з Єфремовим – Табаковим зрозуміло: вони розійшлися, «як у морі кораблі», Льолик керуватиме «Современни-

ком», Ефремов втілює свою стару божевільну ідею – в'їхати у МХАТ на білому коні, – у той МХАТ, куди його колись не взяли...

*Літературна
Україна й свіаття
Л. Мужука*

Але ще одна новина – Равенському дали Малий Театр, всупереч усім інтригам Царьова!

Сезончик! (Згадаймо й українські театральні реформи!)

Прийшла «Літ. Україна» за 25-е – стаття Л. Мужука про «Лесиноного побратима» Агатангела Кримського. Чорт-зна які неухажні ці українські «дослідники»! Він пише, що Кримський схарактеризований поетесою, як «Добрий та уважний друг, що вмів шанувати і моїх приятелів, і мою приязнь». Справді, цитовані слова є у Лесі – (в листі від 14 жовтня 1911 року, це 10-й том, стор. 473, я щойно знайшов), але стосуються не Кримського, а Климентія Квітки, – про це чорним по білому у коментарі до листа. Треба ж читати коментарі, друзі редактори!..

Там же фото однієї з робіт Івана Гончара, серія портретів Лесі Українки (це я в суперечці з Миколою Холодним, який не дуже високої думки про Гончара-скульптора).

Ось бачиш – цілий світ тішиться «перемогою радянської науки» й «м'якою посадкою на Місяці» «Луни-16» (привезли на Землю Місячну породу); у бібліотеці КПРС у Києві відбулась зустріч з Героєм Соц. Праці Ольгою Диптан, на Кіровоградщині – конференція з нагоди 125-річчя Карпенка-Карого (хутір «Надія») а ви, друже Танюк, стоїте осторонь таких видатних подій і вовтузитеся навколо якогось там угорського шизофреніка Майора!..

Але це б ще нічого. Дейч запропонував мені взятися за переклад російською кіносценарію Драча «Іду до тебе» – про Лесю Українку. То перше ніж сісти за власне **текст**, я почав читати її листування з Мержинським, переглядати спогади про Лесю... І дуже тим захопився. Щойно кілька днів тому одержав сам Драчевий текст – не знаю, як щодо сценарної специфіки, а під кутом поезії – добре.

Потрібна якась абсолютна унікальна актриса. Рая Недашківська проплаче, та й юна вона досвідом, криця не для неї.

Запросити б сюди Аллу Горську й взятися за вечір Лесі – так, як ми це робили в часи КТМ!... Напевне можна було б знайти на такий вечір публіку. Та коли я заїкнувся про це мудрому Дейчу, він тільки похитав головою: «Ви неісправимы...». І почав розповідати, який **зараз** час, щό навколо Солженіцина, які страсті були на з'їзді, коли обирали Міхалкова. «Эти юбилейные пики надо пережить как переживают-переживают катастрофы...может смести... волна, она, знаете ли, не разбирает».

Я б, може, й не послухав мудрого Дейча, але на таку річ треба покласти здоров'я і часу; для мене ж це рік визначальний, і якщо я завалю першу виставу в театрі, дуже підведу тих, хто мені допомогав. Та й аудиторія в Москві відверто не «Ка-Тее-Мна». Вечори українських письменників тут, як правило, волоокі й пишнотілі.

Назва для вечора Лесі Українки: «Маю в серці те, що не вмирає».

*«Комсомольська правда»
воює з чкр.
націоналізмом*

Справді не краща година для Лесі Українки. Та й для України – проблеми.

«Комсомольська правда» (газета, яку тут вважають доволі ліберальною) за 26 серпня дала залізобетонну статтю В. Большакова проти **українського націоналізму** (власне, він витлумачив його як «український сіонізм»). Це, так би мовити, його відсіч Рахманному, який виступив десь у США чи Канаді («Нові дні?») з відкритим листом до літераторів України, які прагнуть зберегти «собори своїх душ». Самого Рахманного я не читав, зате маю вирізку з «Літ. України» за торішній серпень із статтю Павличка. Здається, «Фальшиві клейноди». Емоційно, але шкурно пише Дмитро Васильович, просто лається – та й усе.

А ось відповідь Рахманного Павличкові – я прочитав. Добре, щоб її прочитав і Павличко!

Звідки у Павличка, автора «Правда кличе», такий ентузіазм? Яка сила жене його на ці барикади, з яких він починає сам стріляти у власну правду? Я не знаю

предмету його гніву, себто першого виступу Рахманного. Та з мене вистачить другого.

Павличкові слід уважно прочитати Валентина Мороза. Нарешті, непогано було б йому познайомитись з «Українським вісником». Чи він уже з ним **ознайомлений?**

Не можу ж я повірити у те, що цей «монолог» Дмитра Павличка – його щиросердний вибух, істина, до якої він, нарешті, дозрів – зараз, чи тоді, коли писав. Ні, він вважає себе патріотом, оборонцем української мови, обожнює Франка й Богдана Антонича і намагається виглядати на пророка. Це ж бо талант непересічний, вдача могутня, Бог дав йому силу й снагу.

Та не дав послідовності. І час від часу він записується до легіону привілейованих рабів. Щоб мати змогу так само час від часу повставати проти Торквемад...

У нас в КТМ був текст листа того ж Рахманного до Ірини Вільде, це вже було після моєї львівської вистави. І в тому листі так само не було нічого «зоологічного», – звичайна публіцистика, може, гостріша за ту, до якої ми звикли.

* * *

Москва, 2 октября 1970

Уважаемый товарищ редактор.

Очень меня огорчила статья кандидата филологических наук И. Ходорківського, помещенная в №77 от 29 вересня в Вашей газете. Помимо субъективных и не подтвержденных фактами оценок, она изобилует неточностями.

В предюбилейный год Леси Украинки автор статьи должен был знать, что у поэтессы нет стихотворений под названием «София». Приводимая им цитата взята из стихотворения «Північні думи» (1895), действительно написанного в Софии.

В этой же статье слова «Dichtung und Wahrheit» приписаны Ивану Франку, тогда как это выражение принадлежит Гете и служит заглавием его известного автобиографического произведения.

С искренним приветом

(Александр Дейч)

*Записка від Дейча
до «Літ. України»*

Голові правління СПУ
депутатові Верховної Ради СРСР
О. Т. Гончареві

Вельмишановний Олесю
Терентійовичу!

Уважаємо своїм обов'язком повідомити Вас, письменника й депутата верховного органу нашої країни, що 1 червня 1970 року в Івано-Франківську звону арештовано талановитого публіциста, колишнього викладача історії в Івано-Франківському педінституті Валентина Мороза.

Восени минулого року він повернувся в Івано-Франківськ після чотирирічного ув'язнення і ще не встиг як слід оглянутися навколо себе чи хоча б десь улаштуватися на роботу.

З кількох його публіцистичних, гострополемічних статей, з якими дехто міг ознайомитися в рукописі, видно лише непересічний літературний хист, але ніякою мірою не можна говорити про їхній антирадянський характер, що, як видно з попереднього розслідування, інкримінують йому сьогодні. Проблеми моральні й загальнокультурні, проблеми національно-етичні, становлення духовного розвитку людини за творами Лесі Українки – ось коло питань, над якими він працював останнім часом. Ми не входимо в оцінку – вона може бути різною вже через свідомо дискусійний характер його статей – але невже гостроактуальні питання сучасності належать до компетенцій органів безпеки?

Ми просимо Вас, Олесю Терентійовичу, порушити питання про долю Валентина Мороза у відповідних інстанціях і сприяти тому, щоб воно було розв'язане відповідно до вимог нашого суспільного життя, яке потребує здорових і чесних сил, здатних бачити й по-громадські сміливо ставити актуальні проблеми сучасності, безкорисно виявляти свою людську причетність до пекучих загальнонародних питань.

З повагою

І. Дзюба
І. Світличний
З. Франко
В. Чорновіл
Є. Сверстюк

Голові Спілки письменників
України депутатів Верховної
Ради СРСР
тов. Гончару Олесеви Терентійовичу

Шановний Олесю Терентійовичу!

1 червня 1970 року в місті, що носить ім'я одного з найсвободолюбніших діячів української культури, в Івано-Франківську, заарештовано Валентина Мороза. Про цю сумну подію сповістила мене дружина жертви. На підставі попередніх допитів можна зробити висновок, що Валентині Морозу інкримінують нібито антирадянські мотиви в його гостропубліцистичних талановито написаних статтях, у змісті яких, немов у калейдоскопі, переливаються животрепетні проблеми національно-етичних стосунків у радянському суспільстві, теми виховання і моралі, честі та гордості в громадян за національно-культурні здобутки та мистецькі традиції великого й геніального українського народу.

Це різнобарв'я, гостросюжетність, полемічний характер, запальна стильова манера письма Валентина Мороза викликали в частини інтелігенції, яка в той чи інший засіб ознайомила з літературним доробком Валентина Мороза, пристрасні дискусії, жваві розмови про потребу примноження славетних традицій у мистецтві та суспільному діянні трудолюбного та волелюбного українського народу.

Саме ті мотиви, шановний Олесю Терентійовичу, як мені здається, виразно пульсують і повногосло звучать у Ваших творах останнього періоду – зокрема в романах «Собор» та «Циклон». Бо навіть такі тривожні проблеми, як розпорощення і розбазарення гуцульського народного мистецтва, спільно звучать у Ваших художніх творах та в публіцистиці Валентина Мороза. А це ж найкрасномовніший доказ, що Валентин Мороз – молодий, соціально чутливий літератор, в око якого потрапляють ті ж живокричущі фактори сьогодення, за які вболіваєте та якими переймаєтеся і Ви, ушанований народом талановитий письменник, супроти нас учитель та наставник.

Шановний Олесю Терентійовичу!

Я не належу до особистих приятелів Валентина Мороза, я навіть не згоден з рядом його дискусійних думок та скоростиглих характе-

ристик, але я передовсім ровесник Валентина Мороза. Мені болить коефіцієнт морального престижу нашої з Вами Батьківщини, яка з такою немилосердністю ізолює від суспільства людей, для яких сміливість та волевияв особистості став запорукою чесної суспільно активної праці.

Звертаюся до Вас як до депутата Верховної Ради СРСР, зробіть усе, щоб долю Валентина Мороза взяти під контроль та результативну опіку громадськості. Силою морального авторитету й влади слід було б домогтися:

1. Щоб Валентин Мороз публічно заявив, що його не б'ють та не чинять жодних актів психічного одурманення.

2. Щоб було оприлюднено зміст публіцистичних статей, які інкримінують Валентині Морозу як нібито антирадянські.

3. Щоб було створено об'єктивну й безсторонню комісію з найбільш авторитетних літераторів, які б дали справжні, а не заплачені аналізи й оцінки творчості Валентина Мороза.

4. Щоб справу Валентина Мороза обернути в справу загальнонародної відомості.

В ім'я гуманізму, в ім'я нашої рідної української культури й літератури, в ім'я соціалістичної законності.

Львів, 7 липня 1970 р.

Ваш Михайло ОСАДЧИЙ

Голові Спілки письменників
України депутатів
Верховної Ради СРСР
Олесю Терентійовичу Гончару

Шановний Олесю Терентійовичу!

Звертаючись до Вас у справі, яку в нас не прийнято обговорювати, хоч зачіпає вона найосновніші принципи нашого суспільного життя.

Мені стало відомо, що 1 червня цього року в Івано-Франківську заарештований і перебуває під слідством Валентин Мороз, історик-педагог за фахом, який у 1965 році вже був засуджений до чотирьох років ув'язнення і відбув покарання.

Тепер йому інкримінують той же злочин супроти нашої республіки – спробу ослабити (а то й повалити) її суспільний державний лад (стаття 62 Карного кодексу).

Не знаю, мають слідчі органи Івано-Франківська підстави для такої інкримінації чи не мають. Зате я переконаний (до речі, і на власному досвіді), що тюрма не може бути місцем «исправления врагов». Тюрма – це завжди горе, лихо, біда. Тим більше, коли йдеться не про налогових злодіїв, убивць, шпигунів-диверсантів, для яких призначена ізоляція, а людей інтелектуальної праці.

Знаю також, що слідчі органи полюбляють створювати видимість суспільної небезпеки тих, хто має сміливість відкрито висловлювати свій погляд на певні явища нашого життя. У пам'яті ще не стерлися масові арешти молодій українській інтелігенції 1965 року (навіть за те, що хтось прочитав якусь невгодну статтю або книжку). Чи конче потрібні були ці арешти? Чи не можна було обійтися без них? Чи можемо сьогодні впевнено відповісти, що дали вони якісь позитивні наслідки? Чи настільки шкідливими були ці люди, щоб застосувати до них такі надто суворі заходи? Певен – кожна неупереджена людина внаслідок зіставлення відомих фактів мусить дійти висновку: арешти ті, крім шкоди, не принесли нашому суспільству нічого. Ні краплини добра від них не збільшилося. Навпаки, збільшилося клопотів. Це помимо того, винні ці люди чи не винні. Бо якщо взяти ще під сумнів їхню вину?

За таких обставин арешти всередині представників молодій радянської інтелігенції за висловлювання критичних міркувань про те, що виглядає їм вадами в нашому житті, видаються мені просто помстою, нерозумною жорстокістю деяких представників законодавчого апарату, які, займаючи такі відповідальні пости, мусили б уймати свої пристрасті.

Про Валентина Мороза говорять як про здібного літератора-публіциста. Говорять, правда, і про різкий тон його публіцистичних статей (А чого іншого можна було сподіватися від талановитої, сильною характером людини після чотирирічного перебування у в'язниці?).

Та подумаємо нині, поки ще є час, про інше. Наскільки виправдане це нове ув'язнення? Чи є в івано-франківських слідчих достатньо підстав, щоб ставити В. Мороза перед величезною відповідальністю, якої вимагає 62 стаття?

Мене мучать ці питання. Гадаю, лишити їхнє вирішення тільки в руках судових органів – ризиковано.

Тому й звертаюся до Вас, Олесю Терентійовичу. Звертаюся до Вас як до письменника й людини, глибоко шанованої народом. Звертаюся також до Вас як до голови Спілки письменників України, депутата Верховної Ради СРСР.

Згідно зі своїми службовими, суто людськими й письменницькими обов'язками – зацікавтеся долею В. Мороза, її вирішення треба поставити під громадський контроль. Від цього, будьте певні, нашому суспільству буде тільки користь.

З повагою до Вас

МИХАЙЛО КОСІВ
(Львів-27, Дубова, 32)

В суботу їдемо в Ригу, – натура, є розпорядження «урівноважити» павільонні зйомки «Десятої симфонії». Губанов згодний, Леонідов взагалі постійно вільний.

**2 жовтня
1970**

Погано тільки, неділя – день, коли на вулиці багато людей. А нам потрібен Домський собор – окремо.

Ну та – дай Боже нашому теляті вовка з'їсти...

Гершкович втішає – а чом би тобі не поставити якусь п'єсу Мольнара? (оскільки ж з дружних обіймів **фестивалю** румунської, тьху, чорт, – угорської! – драматургії не вирвешся!).

Мольнар? У Луцьку напринджений Валерій Гакк-Ебуш ставив «Олімпію» – всі ходили приклеєні до гусарських вусів і клацали по-чардашиному закаблуками – любов, інтрига, пахучі жінки... Добре зроблена п'єса, але не для Волині. Та й жінки в нас розучились ходити по-жіночому, виключно «кроком руш!» , або «якось-то по-народньому». А там – герцогині, князівни, гвардія...

*Поїздка до Риги:
фільм «Десята
симфонія»*

*Сама Т-ч пропонує
Мольнара*

Поліз в енциклопедію: Мольнар відразу після Мольєра. Вже непогано.

Помер емігрантом у США, до угорських «проблем» не дожив, «критикует отдельные пороки буржуазного общества», і в Угорщині – один з найрепертуарніших драматургів.

Отож сиджу й читаю його комедію «Чорт». Діалог – пальчики оближеш, дія стрімка, репліки як дзвінки монетки. Богема: давно хочу зробити щось з життя художників (мало не обмовився – «из жизни насекомых», – теж непогана п'єска!).

Власне, вже прочитав, – і оце доводжу себе самого до пуття.

Не пустодзвінне читиво, ні. Позаяк у центрі – **Чорт**, спокуса, Мефістофель, але не картинно злодійський: втілення людського інстинкту, **житейського**.

Під час читання бракувало мені меланхолії, драми, смутку. Власне, ця нота у п'єсі є, – та й Цинка – один з найкращих образів... але якби всю ту веремію кохання заземлити щирою драмою, безвихіддю...міг би вийти своєрідний **опус**. Нарешті, **богема** – це те, що філософськи є близьке для театру Львов-Анохіна; ці bestii гратимуть **про себе**, а не про «заграничного дядю».

Перед тим гортав Гайне. І подумалося: а якщо нашпигувати фривольного «Чорта» найтендітнішими текстами Гайне – з любовної лірики? Така собі безнадійна катеринка...

Або поговорити з **верблюдом**¹⁰, і спробувати – на авторській інтонації? Одначе він може бути надто складний... тут романсова простота краще. «Они любили друг друга. И встреч избегали всегда...».

Ну й нарешті, цю п'єсу просто створено для Ставцевої! Уявляю собі ательє художника... Тільки вона з її викруташками зможе зробити це поетично й модерно. Водночас – із великої мірою стилізації. Бланк сюди не годиться, Змойро – абсолютно ні. Поривався до мене Ромадін, але він не театральний.

¹⁰Мікаел Тарівердієв (Л.Т.)

І не для Горської, не для Алли – не може бути в неї зараз легкого дихання...не та фактура життя. Марчук Іван? Заже-не в криницю і дасть чорта у червивому яблуку.

Ставцева!

То що, я дозріваю? Хай крутиться...

Записи за Дейчем (Курбас) – тьху-тьху, щоб не наврочити! – треба приводити до ладу, – надто цінний фактаж, щоб не скористатись нагодою. Іноді він повторює те саме, але вже в іншій редакції – тобто ті старі картинки переживає **заново**, перевтілюється. Про цей **початковий** період не було нічого подібного.

Опанасові я вже не розповів – та й було б йому не до того – що цього року з посилками й книжками для наших там стало важче. Книжкові посилки заборонено від рідних друзів – тільки через «Книгу поштою» (мура). А продуктові – тільки 4 кг на рік після **половини строку**... Через те пересилаємо їм гроші для ларка, але й тут – купа нових проблем.

Зібрані гроші більше будуть тепер на самвидав, він росте в геометричній прогресії.

За царя в Росії було не більше ніж 500 тис. в'язнів – у всіх варіантах. Конкретніше – 448 тис. У наш демократичний час – 12 мільйонів.

До архіву:

Шановний друже-товаришу!

Добрі люди переказали мені, що Ви заходилися біля потрібної справи й збираєте матеріали до «Словника поетів». Я мав змогу кілька тижнів поповозитись у своїх архівах – і надсилаю Вам дані на 94-х українських авторів, фактично знищених чи понівечених системою. Мій «Невід» розлогіший – я укладаю «Словник репресованих» (без надії його видати).

Додатково – деякі документи по СБУ, серед Ваших друзів є люди, яким це треба.

Мене шукати не треба – якщо матиму щось для Вас нове, передам у такий же спосіб.

Спасибі Вам од усіх нас, молодших і з'єднаних ідеями Клубу Творчої Молоді.

Героїчна формула «Ни шагу назад» не така вже й героїчна. Йдеться про наказ Сталіна № 227 від 28 липня 1942 року. Там було й про «заградотряды» – Сталін вводить їх за прикладом фашистських аналогічних команд. «Эти меры (Л. Т. – розстріл спецзагонами нестійких німецьких дивізій) возымели свое действие, и теперь немецкие войска дерутся лучше, чем они дрались зимой. Не следует ли нам поучиться в этом деле у наших врагов?».

Насправді цей наказ не враховував конкретики війни й нищив будь-яку спробу маневрувати.

Поряд з «паникеры и трусы должны истребляться на месте» був і пункт «Командиры роты, батальона, полка, дивизий и соответствующие комиссары и политработники, отступающие с боевых позиций без приказа свыше, являются предателями Родины». І отже, їх треба ростріляти. [Перші «заградотряды» винайшов Троцький].

У наказі № 270 всіх радянських військовополонених було оголошено зрадниками й посібниками фашистів. Рідню належало репресувати, сім'ї позбавляли пільг.

Між іншим, під наказом № 270 – за підписом Сталіна іде підпис Жукова...

Лише в таборах на окупованій території було понад 4 мільйони полонених. Тобто «зрадників». Навіть ті, хто втік з полону, носили клеймо зрадників. І були рокованні на зневагу і смерть...

Ну, баба з возу!

**Вівторок,
6 жовтня**

Скориставшись паузою в театрі, я таки зробив по-двиг – скінчив свого «Бетховена»! Дозйомки. Хоч певності, що фільм дозволять до показу, як не було так і нема...

Знімали ми одну тільки сцену – Бетховен-Мефістофель. У двох іпостасях. Зустріч на вулиці середньовічного міста, вежі, тіні, бруківка – і монтажний епізод – поміж трубами органу, переслідування-гонитва, на фонограммі. На ті труб, подвійне накладання плюс дим і пекельний вогонь...

Дим і підвів: за годину заборонили; не можна, дим шкодить трубам. Хоч це дим несправжній, від техніки...

Але мої оператори не подбали про безпеку, піротехніка є піротехніка, а Домський собор – святе місце.

По-моєму, у мене і головний оператор – з копитами...

А мхатівці – у своєму репертуарі: їх цікавило тільки одне: скільки грошей і коли заплатять. Себто коли буде ефір.

Однак працювали добре, треба віддати їм належне.

Були ми в Ризі два дні. Інші поїхали поїздом, а ми – машиною ЦТ, автобусом. У дорозі нам у ребро мало не врізалась вантажівка... Чудом уникнули сутички. Я відбувся синяками...

Як у нас в Україні кажуть, могло бути гірше.

*Алла Горська –
Ед. Бутенко?*

Під тим враженням дзвонив хлопцям у Львів, а потім – Аллі Горській. Настрій у неї не такий як у Бутенка – повна протилежність. «Плететься, – каже, щось навколо мене, – хоч бери й утікай в село, як Вітько». «Кажу, – є й добра нагода для «утікай», – як ви, Аллочко, на конт того, щоб повернутися обличчям до Заньківчан?» Зраділа, заговорила майже римами, жодної лайки, – ах ти ж моя рибочко! «Невже вже»? Це з «Гуски» наш пароль – була там така смачна репліка у пані Лесі Кривицької...

«Ще ні, – кажу, але близько». І пояснив, що ставитиму не я, а такий собі жевжик Едвард Бутенко, веселий і дотепний нахабель, хлопчина здібний, але розпорошений.

Алла спершу пожвавилась, вирішивши, що я того Бутенка приплів так собі, про всяк випадок, а насправді це буде **форма** нашої з нею спільної роботи у заньківчан, **реабілітація** (колись вона була закохана у цей театр!). А потім відмовилась:

– Ні. Я Вашого Бутенка не знаю, п'єси не читала, і ваші хвалені заньківчани для мене без вас не заньківчани. З вами б, чортів Танюк, я поїхала б, як у добрі старі часи. Бо закисли ми тут усі в Києві, ви ж знаєте. Суцільні плачі. І всі тут – болото. А з новим кимось, з вашим Бутенком – не відважусь. От якби ви самі ризикнули – до Львова! Ми б там такого шелесту наробили! Слабо?!

Я зрозумів, що театр її відлякує, на стіні вона почувується упевненіше. Та й не хочеться ризикувати – з чужою людиною.

Малий Лесик – все гаразд, Вітько – чи то голодував чи знову голодує, працює добре, «я його тижнями не бачу». «Але наші скоти – як скоти – нема дня без пакості. Я б цю Спілку хоч завтра розігнала; нічого їм не потрібно, про яку вже там Україну балакати, про яке мистецтво...»

Спитав про Людочку Семикіну – із захопленням. З Людочкою вони як сестри. З Надійкою і з Семикіною.

Домовились: вона подумає-подумає, кине все й приїде на тиждень-два до Москви. Я покажу їй Таганку, «Современник» і щось, нарешті, своє, нове.

А потім – знову Львів. Тільки шукав за Козаком, – не потрапив, а поговорив з Брилинським. У Козака щось ніби з київськими зйомками. Ніби запропонували йому роль Мержинського у фільмі Драча про Лесю.

Ура!

Юрко пообіцяв узяти шефство над Бутенком: «Зробимо з нього людину, не «че-ло-ве-ка», а людину. Якщо буде свій хлоп».

Наприкінці обміну новинами невинно поцікавився:

— Скажи, а цей твій київський Едик – не п'є?

Чортів Бутенко! Його «хлопці» уже у Львові ширять легенди про його подвиги?

Якщо їх спарувати з Горською, на цілковитій протилежності вдач могла б спалахнути іскра цікавої вистави. Він здібний режисер, йому не позичати дотепності й здоров'я. Але вихований у «київському дусі», де України не було й на понюх. Лише після знайомства з нами у Москві він почав – у своєму, правда, блазеньському стилі, – дещо розуміти. І переживати за театр істинний, людський, національний.

Mitterrand F.

Un socialisme du possible.
(Paris, 1970)

То як же тлумачить «соціалізм можливого» мсьє Mitterrand, **опонент** радянського соціалізму?

Книжка з двох невеличких блоків. Друга частина – маніфест Конвенту республіканських інститутів, де він був лідером, перша – його інтерв'ю двом журналістам. Є ще й до-

даток, де він популярно пояснив, що то за Конвент.

Для Міттерана сьогоднішній розкол у таборі прибічників соціалізму – виключно наслідок «моделі, яка діє в Росії». Там соціалізм відразу «не той», позаяк Росія була країною слаборозвиненою, і її комуністичний тиранізм перелякав усю Європу, включно з французькими соціалістами, відданими принципам свободи, честі й демократії і переконаних, що соціалізм може по-справжньому реалізуватися лише у промислово розвинутій державі (11). Винні тут і європейські комуністи, які обожнювали більшовиків. Через те – перша стадія розколу – тих, що за більшовиків – іменували революціонерами, а «соціалістів» – реформістами.

Насправді ж, на думку М., реформістами є і соціалісти, і комуністи (французькі), а революціонери – ліваки.

Для нього революція і не бажана і неможлива, отож він не гудить тих французьких соціалістів, які з 1947 по 1965 роки «запекло захищали капіталістичний лад, аж до того, що віддавали голоси в парламенті і своїх міністрів режимові, який виник внаслідок військового перевороту».

«Опортунізм і зрада дуже скомпрометували реформізм, який я не засуджую. Навіть більше – переконаний, що це єдиний можливий сьогодні спосіб дії» (13).

Проблеми, які роз'єднують соціалістів:

- 1) методи й шляхи побудови соціалізму у Франції;
- 2) глобальна стратегія світової революції;
- 3) класова боротьба;
- 4) імперіалізм;
- 5) демократичні свободи;
- 6) самоуправління;
- 7) планова економіка і ринок.

Ліві криють їх за те, що вони (разом з комуністами) не ставлять на перше місце негайний перехід до соціалізму. Але Міттеран заперечує – є лише два способи – швидки й кривавий, як у Росії 1917 року, або демократичне обрання соціалістичного уряду – і самостійний поступ.

Стосовно глобальної стратегії – Міттеранова теза «соціалізму можливого» провокує декого називати його пристосуванцем, бо він, мовляв, хоче деякий час рулити капіталізмом (17). А він не хоче бути управляючим капіталізму.

«Але я вважаю, що впродовж певного часу ми будемо жити разом з капіталістичними структурами – їх же не можна реформувати за один день».

Дуже сварить їх між собою проблема класової боротьби. Лише «лівацькі групи» закликають до диктатури пролетаріату – більшість «не хочуть лякати буржуа» (18). Міттеран спирається на Роже Гароді і на появу «нового історичного блоку».

Тут трохи темно.

Подальше теза – імперіалізм, – звичайно, американський.

1949 року він голосував за НАТО, бо існувала радянська загроза, радянський мілітаризм. Тепер Франції треба змагатися проти двох блоків, за зміцнення Західної Європи. Франція має посісти роль, «морального лідера у спільній зовнішній політиці країн середнього і малого значення» (21). Отже, це близьке до позиції де Голля. Тут Міттеран згадує «російську імперію»: окупацію Чехословаччини у 1968 році. Отже, він за рівновагу, хоч до Сахаровської конвергенції у нього не доходить...

Самоуправління – поруч з проблемою планової і ринкової економіки, Міттеран нагадує, що бере гору тенденція до «лібералізації» – і в соцтаборі – Польща, Югославія, Угорщина...

Він не уявляє французький соціалізм ідеальним суспільством на землі – все буде складніше через подолання суперечностей. Як мер невеличкої комуни (три тисячі жителів) він уже це реалізує.

За спілку з компартією. А от лівацькі елементи постійно їх здають...

Далі буде розділ «Соціалістична угода» – яку вони вважають програмою створення «французької моделі соціалізму», – як звільнення людини з-під гніту «псевдоліберального капіталізму».

«Якщо в перші місяці 1968 року ми з ентузіазмом стежили за чехословацькою спробою «соціалізму з людським обличчям», яку потім так брутально задушили, то це було тому, що цю спробу здебільшувалося в економічному й соціалістичному контексті, хоч і не аналогічному нашому, а проти наближеному до цього» (75).

Далі буде конкретика реформ, методики зміни виборчих взаємин. І тут уже риторика, ілюзії, повтор наших «націоналізацій» і балачки про розподіл доходів на основі політики соціальних гарантій і колективного споживання. Податкова реформа як ключ до сейфу. Розквіт демократії.

Сьогодні цього Конвенту вже нема, він увійшов до Соцпартії.

Назагал книжечка цікава, він багато ще виводить з моралі, з суспільних взаємин.

7 жовтня

1970 року

У театрі на прохідній – записка від такого собі Мікави Миколи Марковича. Він представляє у Москві грузинську літературу, просить зателефонувати.

Мікава й Тривія

Він щойно зі Львова, Володя Яворівський і актори розповідали про мене, хоче познайомитись.

Комічно: набираю з прохідної його номер – занято. Кладу трубку. Дзвоник. Виявляється, – він, – питає мене.

Спіймати мене на прохідній, де я буваю тридцять секунд на день – це треба вміти! На таке здатний лише грузин! У випадку, коли хоче запросити на обід.

Справді. Домовились разом пообідати. Він чекатиме о третій біля «Нового мира».

Познайомились. І, звісно, випили сухого грузинського вина.

Спочатку мені здалося, що це з розряду драматургів: лише драматург може так активно западати на режисера. У нього справді є чи то задум для п'єси, чи сама п'єса (чиясь? перекладна?), але в процесі розмови це випало.

Ні, просто наводить мости. Багато спільних знайомих: Дейч, Лев Озеров, Баруздин, Грінберги. Цікаві новели – треба записувати – про Костянтина Симонова в Абхазії.

Мислить доволі радикально, хоча хизування тим нема. Хочє контакту грузинської та української літератури, і в цьому сенсі поїздка до Львова стала для нього везінням. Бачив і те, і друге, водили його по майстернях, і люди там пречудові, і національна гідність є.

Коли я говорив про Куліша й Курбаса, це було для нього не нове. Він чув навіть про взаємини Веріко Івліанівни Анджапарідзе з Курбасом. Цікаво, сама розповідала – чи це вже пішло «из уст в уста»?

Просить познайомити його з Грицем Халимоненком. На його думку, Гриць у Грузії – національний герой, як колись для старої генерації – Бажан.

Приємно. Грузини – молодці. Шанують кожного, хто творить для них Грузію. Наші ж один на одного лише пишуть анонімки. Кляті хахли, мішком ударені...

З Грицем я його знайомити не буду, вони й без мене зустрінуться – спільна сфера дії. Адже він – **куратор** грузинської літератури в Москві, при Спілці. Я трохи застережений від цих «кураторів». Доки такого затвердять на посаді, не один **аналіз** крові й сечі проведуть. Після того людині хоч переливання роби. Ні, ці представники республік потрібні, вони роблять добру справу – пропагують свої літератури, агітують за своє, готують вечори своїх класиків, ювілеї для живих, видають зрідка молодь, дбають за переклади. Власне, наявність цих представників – ніби спротив столичній уніфікації та русифікації...

Проте відбирає і затверджує цих кураторів ЦК партії республіки, а потім Perezatverdжує Москва. Треба пам'ятати, що в цієї номенклатури є й **інші обов'язки**, хоч би як там щиро вони любили свою літературу.

Треба розпитатися про нього в Озерова. Драч його має знати, а вже Івга Кузьмівна – безсумнівно, вона всіх знає.

Та й з львів'янами слід переговорити: може, справді вдалося б видати у Тбілісі когось із львів'ян, того ж Іваничука, приміром? Або поетів. Я б йому порекомендував Ігоря Калининця.

У Грузії – легше, і в кіно, в літературі, і в театрі. Москвичі й лєнінградці окупували «Літературную Грузію», і це їм добре йде. Чому ми повинні пасти задніх?

Вадим Перельмутер – з Наума Коржавіна:

И нас от сдирания шкуры
На бойне хранят, отделив,
Лишь хрупкие стенки культуры,
Приевшейся песни мотив.

*«Хрупкие стенки
культуры»
Н. Коржавина*

Вадим читав своє, менш пам'ятне, ніж цей чотиривірш. «Хрупкие стенки культуры» – все, що ми маємо сьогодні **людського**. Храми – осквернено, палаці – поруйновано й погиджено, бо людей, які жили й ходили до тих храмів, – нашої залізнокутій добі **не треба**. Мистецтво для неї – щось на зразок фігового листочка, лише в такій функціональній формі воно цій добі потрібно. Його функція – фасадна, урочиста, відволікаюча.

Тому такого поширення набула «друга мова», «інша мова», мистецтво нефіксованого «діалогу», – те, до чого не можна притулити кримінальної статті...

(Хоч статтю можна притулити до всього! «Был бы человек, а статья найдется!»).

Якщо ця вихолощена влада не зрозуміє, що порятунок її саме у мистецтві, в інтелігенції, у повільному випусканні пари з казана, у відтворенні нормальних процесів нормального життя, у дегероїзації, у ревізійізмі (не люблю цього слова, міфи про ревізорів добре знайомі фіналами), – якщо влада цього не зрозуміє, якщо не модифікується, якщо продовжить нищення культури, завалиться – все.

А враження таке, що цього поступу не змінити. Влада генетично виховує, викохує, випещує лише тих, хто її **обслуговує**. Який сором іноді читати не лише цинічного Іллу Еренбурга, а й талановитого Катаєва... Я ввічливо відмовляю своїм адресатам з України, коли вони пропонують свої п'єси чи «щось такого»... проте все важче знаходити для цього витримку. Життя вимагає постійного зниження шкали цінностей; якщо не звернеш уваги – звикнеш, а там піде. Отож я «стою на варті», як той, що «при каноні» «фурт-фурт ладував...» Але в землю сиру нас ще класти рано, панове мудрагелі...

Якщо ж повернутися до «п'єс з України» (**сучасних**), то в 90 випадках із сотні там немає предмету для розмови. Ох і правий був той, кажучи, – «якби ми, німці, дожили б до національного театру, то ми стали б нацією...» А ми, українці,

театр знищили – «традицій підрізація» – знищили класичну драму ідолопоклонством, знищили Куліша Миколу, знищили Лесю Українку – тугодумством простацтва, знищили шістдесятників, які єдино могли витворити **нову драму**, й дивуємося, чом на **обрїї** нічого не видно, крім наших круторогих...

Отак триває руйнація, закономірна руйнація тендітних стінок культури.

Та ми, дасть Бог, до того не доживемо. Вживає лише та система, яка стала **відкритою**. Наша система поволі відкривається, і це продовжує конвульсії культури. Оновлення матерії відбудеться не так швидко. Може, це й на краще. Хоча спалахи, що мають підтекстом феномен революційності, виникають все частіше; драматизм більшає. Простір для театру **феноменальний**.

Щойно – опівночі – дзвінок від Мікави. «Евгения Кузьминична сказала, что вы в такое время не спите. Спасибо, уважаемый Лесь Степанович, за знакомство. Ребята во Львове были правы – вы для меня открытие. Очень хочу, чтобы собрались теперь у меня – Вы с супругой, Евгения Кузьминична, Ступака пригласим, Халимоненка, если он появится. Евгения Кузьминична согласна. Идет?».

Не знаю, не зараз. Зараз мені важніший театр.

Сидів над Неллиною дисертацією. Безладдя з виносками, в наших архівах купа пропусків, неповна бібліографія, несистематизована. Воно-то написано блискуче; втім, деяка емоційність може дратувати надто прискіпливих. Інших – дратуватиме головне: дисертація «не в духе времени». Буде чудо, якщо її не заріжуть. Нелля, звичайно ж, не уступить ані шматочка території. Не віддасть ані «Малахія», ані Гірняка, ані Грушевського з Винниченком, ані Хвильового. І тоді «найсмівливіші» наші ліберали на зразок Юрія Барабаша (який **знає**, і цим **небезпечний**) першими чинитимуть опір. Проблеми цинкових гудзиків **знанням** не вирішити.

*Нелля – Курбас –
дисертація –
Україна*

В інституті всі найкращі люди її підтримують. Дуже включився Дейч, просто азартно включився... Анікст, Мацкін, Рудницький, Анастасьєв! Найслабшими помічниками поки що виявилися **наші** Бажан і Смолич, мої «разлюбезные» класики. Чому? Вони теж **знають**, і за це жито їх уже було бито. Отож не ризикують підтримати відверто, роблять «паси» й «передачі».

Горопашна моя Україно...

Воно й Крегові було не солодко захищати своє циганське шатро. Але там принаймні все побоїще ішло **на естетичному фронті**; ніхто того Крега не запроторював за його вистави у Соловки, і прожив він нерозстріляний довге життя, набувшись всякого. Україна – тир. Інтелігенція ж стріляти не вміє і править здебільша за мішень. Здається, Титуси й Бойчуки це розуміють...

8 жовтня

Дзвонив Опанас. Дякував за взуття: холера б його взяла з тими черевиками, – запам'яталось! «Почуваю себе, каже, впевнено у твоїх черевиках на рідній землі!»

Дай йому Бог удачі. В Києві йому зробили дуже гарний прийом, і він одійшов душею, відігрівся.

Сидів з Владленом Махлянкіним над музикою. Він уже встиг зробити деякі **ескізи**, хоч тексти я йому дав лише минулої суботи, і то не всі. Дещо він вибрав сам. Імпровізували, правила, розкручували п'єсу: може вийти!

І пішло на це довгих п'ять годин, аж Нелля розсердилась – що ви там так довго робили? Симфонію?

Симфонію не симфонію, а **фактуру** музичну для «Чорта» ніби знайшли. Владлен добре відчуває **лірику**.

Звичайно, якби я звернувся до Шнітке, ми пішли б цілком іншим шляхом. Але я хочу зробити виставу, не орієнтовану на «верх». Не треба пнутися до хмар; театр сьогодні в такому стані, що Шнітке сюди не пасує. Махлянкін простіший, і цього досить. Альфреда треба запросити на Шекспіра. Чому ніхто не ставить «Тимона Афінського»?

До ЦК КПУ
До КДБ при Раді Міністрів
УРСР

Нині зрозуміло кожному, що ми живемо напередодні якихось істотних змін. Про це йдеться і в самвидавських текстах, і в промовах на пленумах ЦК, у розмовах пасажирів, і в інтимних сімейних радах.

Останнє десятиріччя було періодом майже систематичного погіршення матеріальних і духовних умов існування. Продовжується загальна девальвація цінностей – від курсу карбованця до багатьох економічних, політичних, етичних і естетичних понять.

Певен, що сьогодні є багато таких питань, необхідність розв'язання яких майже однаково відчують О. Солженіцин і Ю. Андропов, В. Нікітченко і В. Мороз, В. Козаченко і І. Дзюба, І. Світличний і М. Шамота.

Потреба здорового діалогу все зростає. Необхідний референдум з багатьох питань. На жаль, здорове обговорення багатьох питань заборонене. Щоправда, це обговорення ведеться, але в ненормальних умовах – або на закритих партійних засіданнях, або в самвидавівській літературі. А ненормальність умов заважає віднайти істину, вона призводить до того, що навіть віднайдена істина залишається ненормальною: існуючи тільки для окремих, будучи «таємницею», вона викликає природний опір загалу.

Відсутність потрібного діалогу створює прекрасний ґрунт для перебільшення незгод, розбіжностей. Кожен із учасників мовчазної дискусії сприймається ніби через збільшувальне скло. Людина, що має іншу позицію, сприймається протилежною стороною за... ворога!

Ось приклад того, як ненормальні умови цілком закономірно продукують «ворогів», призводять до крайньої поляризації.

Людина В. звертається до інстанції Н. з конкретними пропозиціями. Людині не відповідають. Вона починає писати знову, її знову обходять відповіддю. Тоді В. починає обурюватись. Він пише знову, але вже в різкішому тоні. Хоч різкість викликана єдиним наріканням на глухоніму інстанцію, яка зобов'язана говорити. І що ж? Людину В. викликають в іншу інстанцію і починають погрожувати, або – в гіршому разі – надовго причиняють за чоловіком високу браму.

Ось він, цей небажаний наслідок відсутності діалогу: кожна з інстанцій знає, що В. має рацію, але його запроторюють у в'язницю, бо про це ще не час говорити. Справді: про те, що написав В., обидві інстанції заговорять років через десять (обговорюють уже сьогодні!), але поки питання стане надбанням усіх, нещасний футуролог встигне відбути строк і повернутися звідти затятим ворогом обох інстанцій. І він матиме рацію: єдиним його «злочином» стало те, що він народився на десять років раніше!

Зовсім проста й очевидна річ: людина народжується, щоб жити. І коли суспільство звинувачує людину в тому, що вона народилася раніше, ніж їй треба, це значить, що воно позбавляє її права жити. Це суспільство стає вбивцею.

Гірко відчувати, що, забороняючи людям можливість мати свою позицію в житті, наше суспільство бере на себе відповідальність за їхню духовну чи фізичну смерть. Таке суспільство назвати гуманним не можна.

Страшно боляче і соромно думати про долю Валентина Мороза, заарештованого два місяці тому за написання кількох публіцистичних статей. Це саме той приклад, коли людині відмовляють в існуванні. Бо що значить заборонити людині думати і висловлювати свої думки? Безперечно, Валентин Мороз має непересічний талант публіциста. Це добрий людяний публіцист, часом різкий і гнівний, але не злий. Його різкість і гнівність – від бажання допомогти людям, а не від прагнення осміяти, принизити, образити. Недарма його цікавлять питання культури, народу, честі. Його рядки сповнені болу за гвалтовану душу людини, культури, народу. Це людина найвищих етичних імперативів, мужня і чесна людина з великої літери.

В нормальних умовах з ним можна було б і треба дискутувати. Але наскільки була б безсовісна ця дискусія зараз, коли над Валентином Морозом просто чинять розправу. Чинять люди, найменше здатні до чесних і відкритих дискусій!

Вважаю, що вимагати припинення слідства над Валентином Морозом – справа честі коленої радянської людини, якій дороге добре ймення свого суспільства, краю, землі.

І я прошу Вас – зробіть все для того, щоб можлива судова розправа над Валентином Морозом не стала новою ганьбою для кожного з нас.

З повагою

28 липня 1970 р.

Василь СТУС

Голові Ради Міністрів УРСР
Першому секретареві ЦК КПУ
Голові Комітету Держбезпеки УРСР
Головному прокуророві УРСР

ЗАЯВА

Цією заявою висловлюємо свій протест проти повторного арешту Валентина Мороза в Івано-Франківську. Ми живемо в країні, де не повинно бути політичних в'язнів серед громадян, оскільки свободна слова гарантована Конституцією УРСР і СРСР. Кожен має право втручатися в справи народні й висловлювати про них відверто свою думку. Ворог же, якщо це справжній ворог, ніколи не виявляє свого обличчя, діє нишком. Ми ж впевнені, що Валентин Мороз нічого не міг зробити людині, боліли справи насущні: мистецтво, пам'ятки культури й науки, збереження рідних традицій.

Ворог же, якщо це дійсний ворог, має зі своїх учинків який хосен. Яку ж вигоду мав Мороз? Після 4-річного, повністю несправедливого ув'язнення в 1965 році – безробіття і новий арешт.

На яких же підставах арештований В. Мороз? За те, що відверто виголошував свої думки, які слід було б обговорити в пресі. Чи, може, за те, що проблеми людської гідності й чесності ставив на першому плані? Чи, може, за те, що був безробітний? (Тут краще було б арештувати тих, хто вперто перешкоджав Морозові працевлаштуватися). Чи, може, В. Мороз зробив щось таке, що стало причиною його ізоляції? Сам факт арешту В. Мороза вимагає негайного широкого вияснення, його арешт викликав чимале замішання серед найширших кіл громадськості. Ніхто не ставить під сумнів, що арешт цей не є справедливий!

І ще одне: був час, коли вважали ворожими твори В. Симоненка; був час, коли не друкували творів В. Симоненка; і, нарешті, прийшов час, коли збірка В. Симоненка стала настільною книжкою кожної людини, закоханої в поезію. Але скільки ворожих язиків погрілося на попередніх фактах!

В. Мороз, оскільки він не скривав своїх поглядів, як не скриває їх чесний поет чи впевнений у своїй правоті вчений, прагнув відвертої розмови й дискусій з найширшими колами, і може бути осуджений в такій же відвертій розмові чи дискусії. І до того часу, доки в пресі не будуть опубліковані матеріали звинувачення, жоден з нас не має права вважати ув'язнення В. Мороза законним.

Ірина Стасів (Львів)

Ігор Калинець (Львів)

Марія Качмар-Савка (Львів)

Людмика Шереметьєва (Львів)

Стефанія Гулик (Львів)

Ніна Строкатова (Одеса)

Олена Антонів (Львів)

Ярослав Кендзьор (Львів)

Юрій Шухевич (Нальчик)

Першому секретареві ЦК КПУ
тов. Шелестові
Прокурові УРСР тов. Глухові
Голові КДБ при Раді Міністрів
УРСР тов. Федорчукові

Із дня на день я в тривозі чекаю закінчення слідства й суду над моїм чоловіком Морозом Валентином Яковичем, звинуваченим за ст. 62, ч. 2 КК УРСР в «антирадянській пропаганді та агітації». Поки не пізно, я дуже прошу Вас утрутитися в справу Мороза й, відкинувши упередженість,

добре зважити, кому буде користь від такого суду. Чи прислужиться авторитетові нашого суспільства, авторитетові соціалістичної демократії засудження людини за відверто висловлювані переконання, хай у багато чому не такі, як у Вас?

Я – дружина і мати, мої судження можете вважати необ'єктивними. Тому я їх не висловлюю. Але мені відомо, що арешт мого чоловіка не пройшов непоміченим. Як дружина Мороза, я поінформувана про ряд колективних та індивідуальних виступів на його захист, адресованих у різні інстанції. Мабуть, їх більше, але я не про все знаю. Отже, якась частина громадськості, що підписала протести (бо ж ці люди живуть не ізольовано й висловлюють тому не тільки свою думку), уважає арешт Валентина незаконним і навіть шкідливим для морального здоров'я нашого суспільства. Чи варто геть зовсім скидати із шальки терезів їхню думку?

Нарешті, мене дуже стривожило те, що слідчий відділ Івано-Франківського УКДБ, не знайшовши, очевидно, нічого антирадянського у Валентинових статтях, написаних після звільнення, знову включає в звинувачення «Репортаж із заповідника імені Берії», Адже Мороз був під слідством у справах написання і розповсюдження цього твору більше року. Справу вів тоді слідчий відділ республіканського КДБ, і на початку 1969 року знайшли можливим слідство припинити. Тепер же, хоч ніяких нових даних про «Репортаж із запо-

відника імені Берії» слідчі органи КДБ не мають, вони, як мені за-
явлено, включають цей твір в обвинувальний висновок. Це не може
це викликати в кожній об'єктивно мислячій людині думку, що в нас
немає сталих гарантій справедливості й законності, а доля людини
залежить тільки від того, які тенденції переможуть у даний момент у
тих чи інших керівних або слідчих органах або навіть від змін персо-
нального складу керівників цих організацій?

Чи відомо Вам також те, що зарубіжна пропаганда вже викорис-
товує сам факт арешту Валентина і, поза сумнівом, стократ більше
використає факт його засудження? Чи, може, у цьому теж побачать
вину мого чоловіка й причину, щоб суворіше з ним поводитися?

Чотири довгих роки ми з малим сином чекали свого чоловіка
і батька з ув'язнення, підстави якого для багатьох досі видаються
проблематичними. А пробули ми разом тільки дев'ять місяців. Якщо
зважати на інкриміновану Валентині статтю Кодексу, нас знову
чекають довгі роки розлуки, а Валентина – знову тривалі фізичні й
моральні мордування.

Чи справді таке потрібне для будування найсправедливішого й
найгуманішого й світі суспільства?

Через те, що виступи на захист мого чоловіка адресовані в різні
інстанції і можуть бути Вам невідомі, я вирішила зібрати хоч частину
з них і надіслати Вам.

Ще й ще раз покликаюся до Вашої об'єктивності, справедливості
й лояльності.

8 жовтня 1970 року

РАЇСА МОРОЗ, дружина й мати
м. Івано-Франківськ
вул. Набережна, 14, кв7 35

*Копія листа до
Василя Лисенка*

* * *

Василю Федоровичу!

Вітаю Вас, як ся маєте?

*Як би Ви подивились (я зразу до діла) на
проблемно-оглядову статтю, присвячену 5-и
випускам «Театральної культури» («Мистецтво», Київ, останній
выпуск вийшов цього року, автори – Міністерство Культури УРСР,
Академія Наук, УТТ)?*

Бачте, цей щорічник більше не виходитиме, бо з'явився «Український театр», і було б добре зробити підсумок всьому, що там друкувалось. Все-таки велика робота. А там є що і похвалити, і полаяти.

Якщо згода, я б міг прислати, і досить швидко.

Вітання від Неллі. Захищатиметься у січні-лютому. Справи гарні. Я – працюю у театрі ім. Станіславського. Це на вулиці Горького – будете у Москві, то завітайте. Тел. (домашній) 263-49-87.

Чи нема якої гарної української п'єси, щоб тут поставити?

На все добре. Тисну руку

Л. Танюк

14.X.1970

P.S. Привітав Леся Сердюка-малого з 30-річчям. Він 1940 року – 14.X. Був зворушений і, здається, п'яний. Жалівся на пані Орсю... Що там у них знову?

9 жовтня

Цього чоловіка я не назву, бо, побачивши, що я роблю олівцем записи, просив ніде ніколи його прізвища не називати: «Боюсь. До сих пор боюсь...».

Сухий, запалені очі, цигарка за цигаркою, фрази короткі, нічого не прикрашає. А кожне слово як нагай...

Його посадили з Одеси – як шпигуна на користь Туреччини (?!). Тому що моряком колись зійшов у Стамбулі й мав прикросі від тамтешньої поліції. Думав – забулося, але «друзі по кубрику» настукали... Перед ним поставили завдання – розкрити крупний «заговор» «на Чорном морі», – список завербованих, в основному вищі офіцери...

Він свідчень не давав.

Його тримали по кілька діб без їжі й води в «стакані», підвіщували до гачка з гирями на ногах, – вивернули суглоби. Його розпинали на «андріївському хресті» – прив'язували до дошок хрест-нахрест і били, щоб не пручався, і палили цигаркою губи. А потім – найстрашніше: привезли семирічну дочку, й слідчий відрубав їй при ньому пальчики

на руці... він кинувся на нього, його вдарили, розбили голову – і потім три дні не викликали... Одержав «десять» «без права переписки», – випадково не попав у число тих, кого відразу ж розстріляли: а там почалась нова справа, нові списки турецьких шпигунів, і він вижив...

При ньому на допиті вмер сусіда по камері – після побиття йому накинули на голову щільний мішок, в якому не можна дихати, – коли зняли, кров хлинула йому з рота і з носа, серце не витримало.

Сидів на Магадані.

Він розповів те, що могло б стосуватися Курбаса. Про «Лестницю смерти» на Соловках, Секирна гора: зека прив'язували до колоди й скидали вниз – він летів по цих сходах, а їх було 360, і внизу його ловили вже як мішок м'яса... СЛОН.

Не все ще зібрав Солженіцин, далеко не все. Ми знаємо хіба тільки перші крихти.

Окрема тема – жінки в Гулагу. Ті ж «людюїдки» в Соловках, котрих привозили на потіху варті, «спецпідрозділ». Про яку там радянську **честь** може йти мова?

«Сов. Россия», 18 октября 1970.

Васильев приволил Ільїнського на «Вдову полковника».

На соискание Государственной премии СССР

МАСТЕР ГАРМОНИИ

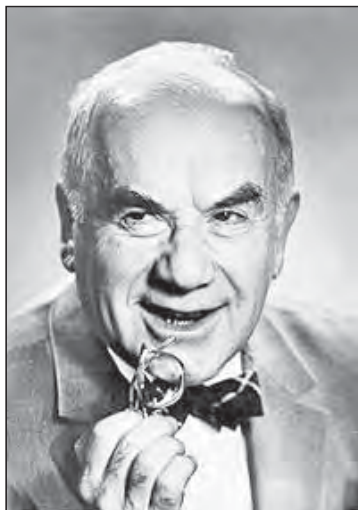
Имя Александра Павловича Васильева с благодарностью и восхищением произносят во многих театрах Москвы. Во МХАТе, в Малом театре, в театре имени Моссовета, главным художником которого он стал двадцать лет назад, в театре имени Ермоловой – повсюду деятельность його одержимого творчеством, изобретательного поэтического художника связана с постановками масштабными, часто – этапными.

Щедрость его палитры покорила зрителей нескольких поколений в спектаклях «Пушкин» и «Европейская хроника», «Кража» и «Дали

неоглядные», «Юпитер смеется» и «Плоды просвещения», «Живой труп» и «Свои люди сочтемся». В каждой из этих работ он выявлял не только своеобычность манеры и стиля, но и редкостное умение выразить автора, проникнуть в его образную и философскую сущность.

Событием в театральной жизни стали его декорации к спектаклю «Петербургские сновидения», поставленному Ю. Завадским на сцене Московского Моссовета по роману Достоевского «Преступление и наказание». Кажется, что художнику покорились все измерения: сцена охвачена вглубь, вширь, вверх. Конструкции легки и изящны, гармоническая их связь с цветом и светом достигает совершенства, поражающего воображение не только зрителей, но и специалистов, много повидавших в театре. Четкость линий, графичность их таковы, что в кажущемся множестве деталей нет ни малейшей пестроты: глаз схватывает композицию сразу, без напряжения, без разглядывания, которое заняло бы внимание зрителя и отвлекло от действия спектакля. Детали выступают на первый план, становятся важными, красноречивыми только тогда, когда приходит их черед активно войти в действие, стать необходимыми.

Театральный художник – профессия особая. Талант театрального художника состоит не только в том, чтобы найти единственно верное воплощение замысла драматурга и режиссера. Талант этот – в соавторской дружности исканий, в понимании актера, всей пластической и психологической структуре спектакля. А.П. Васильев никогда не был тем художником, который лишь профессионально выполняет очередной заказ театра. За свою долгую актерскую и режиссерскую жизнь я работал с разными, в том числе и знаменитыми, мастерами театральной живописи, но смело могу сказать, что такого тесного сотрудничества, какое было у нас с Александром Павловичем в работе над постановкой «Леса» А.Н.

Л. Львинский

Островского в Малом театре, никогда прежде не знавал. Художник-постановщик, создавший великолепные эскизы, сделавший расчеты, подобравший образцы фактур, не смог ограничиться этой работой. Александр Павлович вместе с художниками-исполнителями расписывал многие квадратные метры холста. Как редко встречается в театрах такая творческая одержимость!..

Тонко почувствовав и авторское письмо великого драматурга, и режиссерский замысел, Васильев предложил решение смелое и оригинальное: движущуюся панораму леса, которая придала действию динамику, сделала пространство сцены подвижным, как подвижен внутренний мир героев пьесы. Многие видели нашу постановку «Леса» по телевидению и, может быть, не обратили внимание на оригинальность этой движущейся панорамы: кино и телевизионный экран могут и не удивить таким движением. Но на театральной сцене оно впечатляет сильно.

Лучшие традиции мастеров театральной живописи считались в этой работе А. Васильева с достижениями современного искусства. Я просил его придумать такое пространственное решение спектакля, в котором бы не было модерна, но вместе с тем не было бы и канонического следования оформительским принципам старого театра. Задача, как видите, выражена достаточно общо. Прошло немного времени, и Александр Павлович удивил нас эскизами декорации свежей, новой, но и глубоко выражающей мир Островского.

Недавно в Центральном доме работников искусств, на выставке работ театральных художников, мы увидели рисунки А.П. Васильева, выполненные в многообразной технике. Это не были эскизы декораций. Были портреты, пейзажи, натюрморты. И все, кто видел эти работы, заговорили о художнике А. Васильеве по-новому. Стало очевидно: высокоталантливый график и живописец отдал свое сердце театру.

С чистой совестью могу сказать: выдвижение кандидатуры А.П. Васильева на Государственную премию СССР – большая радость для тех, кто много лет испытывает чувство признательности за ценнейший вклад художника в театральную культуру нашей страны.

*ИГОРЬ ИЛЬИНСКИЙ,
народный артист СССР,
Герой Социалистического труда*

Увечері 8-го вдарив дзвін: Солженіцинові присудили **Четвер, 15**
 премію Нобеля! Отже, відтепер він не просто «ворог наро- **ЖОВТНЯ**
 ду», а «відщепенець», якому місце виключно «на смітнику
 історії». Така в нас зворушлива турбота про ті смітники!

У пресі й по радіо завиступав «народ», – «ба, знако-
 мые все лица!» (не кажу вже про тон). Все як завжди:
 я цього Солженіцина не читав, але знаю, що він
 ненавидить усе радянське і т. далі. «Литератур-
 ная газета» «опростоволосилась» – списала ви-
 сунення опального Солженіцина на брюсельський
 часопис «Часовой» («злобная белогвардейщина!»), а
 рішення Нобелівського журі – «провокация зарубежных
 антисоветчиков». На що журі негайно дало пояснення,
 що дізналися вони про існування такого журналу з радян-
 ської періодики – і всі сьогодні сміялися з цього приводу.
 «Комсомолка» подала пасквільну добірку «Где ищет писа-
 тельский талант и славу Нобелевский комитет?»

*Нобелівська премія
 й згорюва реакція
 народу*

Між іншим, **сто** радянських письменників ще влітку
 одержали, виявляється, листи «из-за бугра», де їм пропону-
 валось відповісти на ряд запитань про С-на й висловитися
 щодо висунення його на цю премію.

Міхалков відповів приблизно таке:

– Лично я считаю эту инициативу очередной полити-
 ческой повокацией, направленной на подрыв советской
 литературы. Подлинной заботой о развитии нашей литера-
 туры тут и не пахнет...

«Нашей»

Ніби закінчився чи закінчується термін Юл. Даніеля.
 Вирок Горбаневській не змінено: примусове лікування у
 психушці. Бутирка. Сусленському Якову (Молдавія, учи-
 тель англ. мови) дали 7 років.

Місяць тому помер Оксман. Було йому 75. Восени 1964
 (я – в Харкові) його виключили із Спілки письменників і
 вигнали з інституту світової літератури (ИМЛИ). Муратов

Оксман

і ми удвох з Лівшицем написали тоді листа від харків'ян... Я одержав відповідь – «Ваше письмо получено и переслано в соответствующие инстанции для рассмотрения». Муратов мав потім розмову з харківським «куратором», і той порадив йому більше у ці справи не лізти.

За що виключили? Запідозрили його в тому, що саме він передав за кордон матеріали про письменників-стукачів – Ельсберга, Лесючевського, Самаріна...

А ті документи ходили по руках, їх міг передати хто завгодно, кожен родич тих, кого ця трійка «засадилася»...

У пресі про Оксмана не можна було сказати й слова, його вирізали й викреслювали. Перед тим він сидів – з 1937 по 1947-й. Був він товаришем Михайла Павловича, той чи не єдиний не боявся з ним спілкуватися.

Ховали його 18 вересня. Некрологів не було – лише ось тепер дійшов один, запізнений...

*Білокін пошкожує
пріхати в
листопаді*

Писулька від Білоконя. Питає, чи можна зупинитися – буде 15 листопада у Москві. Їде до Львова шукати сліди нарбутівських робіт. Тридцятого до Ленінграду. Дав йому адресу т. Наташі.

Зупинитися у нас. Якщо не буде когось іншого. Втім, помістимось, не вперше.

Пише про майбутню книжку, про угоду, яку підписав з Москвою. Сергій як Сергій – «у мене прямо таки куча новостей...», але жодної – в листі.

Махлянкін – молодець. У нього **виходить**. Крім романсів, є вже вальс для першої дії – салонно. Ще він оркестровку додасть...

Були в нашого нового знайомого – Мікаві. З Євгенією Кузьмівною. Живе скромно, чоловік лагідний і допитливий. Грузинське вино не підвело. Стримані тости, розмова про театр. Я намагався розпитати його про Львів, а він перерадив на Москву.

Солженіцинської теми не підтримав. Обережно перевів розмову з Ростроповича на Гриця Халимоненка. Дався йому той Гриць.

Євгенія Кузьмівна переконана, Мікава пропагуватиме якусь грузинську п'єсу. Що ж, п'єси там є. У нас виходить той же «Міст», – поверхово написано, але може прозвучати – **тема**.

Мікава:

— Да, по українському радио виступал Александр Евдокимович Корнейчук. По Солженицыну. Назвал его врагом народа и внутренним эмигрантом. И требует судить как предателя родины.

— За что?

— Ну, вроде он, Солженицын, написал пьесу о советской армии, где хвалит власовцев. А он, Корнейчук, автор «Фронта», и не может ему этого простить!

Мікава не сказав, що виступ Корнійчука ішов під грифом «С кем вы, мастера культуры?» Йшлося там про те, що «мої п'єси не залежуються, а його «чтиво» лежить штабелями на французьких вітринах». Мені вже про цей виступ говорили...

Долго ль выдержит земля
Тех, кто пишет **штабеля?**
Корнейчук явил оскал —
Зубы вновь нарисовал.

*Корнійчук.
Про С-на й «штабеля»*

Погрався з Ефросом у лібералізм – і вистачить? Хотів би я посидіти у них в душі, щоб зрозуміти, як воно уживається: сьогодні вони заявляють про необхідність реабілітації **розстріляного** Курбаса, підносять голос за видання Миколи Куліша – а завтра знову заряджають парабелум. Той же Міхалков наодинці тобі такого розкаже про Сталіна – ахнеш! А дійде до справи – в кращому разі відлежиться, в гіршому – виступить, як Шолохов проти Синявського й Данієля...

Віршик мій **налякав** Мікаву, бідаха явно не звик до таких імпровізацій...

Треба гадати, саме Корнійчук допоміг перевести Сміяна до Києва. Він їздив до нього на «Банкіра», про це писали як про подію. І взагалі Запоріжжя стало містом Корнійчука – при Сміянові.

З іншого боку, а яке на Україні – **не стало?**

Коли ми говорили про «Фронт», я подумки жартував, що Корнійчук хоче відкрити новою редакцією п'єси Другий Український **фронт**. Ні, він так і не виліз з окопів. І бінокль у нього все той же.

А тепер закриваю лавочку. Мушу стопроцентно переключитися на переклад Драча.

Отож, «Чорта» й щоденник відкладаємо. І Білоконем займатись не буду – сам дасть собі раду.

**16 жовтня
1970**

*Премія Лесі
Українки для
піонерів*

Слава Україні! До її партійно-комсомольських премій долучилась ще одна. Піонерська. Імені Лесі Українки.

Газета прокукурикала, що премія присуджується «за кращі глибоко-ідейні і високохудожні твори для дітей, що сприяють комуністичному вихованню підростаючого покоління» (діти? Чи твори?)

Сором! Леся Українка – і для дітей! Нарешті знайшли їй гідне місце!. Повісили на червоний галстук.

У Дейчика пліткували, ніби вибив цю премію Козаченко, коли начальство обмивало 100-річчя Леніна. На radoщах погодились – «сочтемся славою!» – і поділилися. Отже, перша лауреатка (нема сумнівів, – жінка!) з'явиться наступного року, на 25 лютого. На день народження Курбаса...

А щоб цією жінкою не стала Ліна Костенко, вигадали – «для дітей».

Ще один штрих до жіночої теми. З деяким запізненням – матеріали суду над Горбаневською. Голова – В. Богданов, прокурор – Праздникова, адвокат – Каллістратова. Суд відхиляє всі вимоги адвокатури. Чорним демоном постає

над судом зловісна фігура «експерта» Лунца. Чисто шекспірівська сцена, суха й вражаюча. Шекспірівські хроніки порівняно з нею – література: тут – життя, жахливе невідданністю. Цього не поясниш, як не поясниш, приміром, що таке олівець або велосипед... Горбаневській приписують шизофренію. «Це підтверджують і її вірші!» (Слуцький дав на них позитивний відгук? «Так он же сам шизофреник!»)

Крім макбетівської «експертизи Лунца», існує й акт стаціонарної експертизи, де шизофренії – нема. Проте – Горбаневську навіть не хочуть привезти у суд («Больной человек, о котором врачи обязаны заботиться!»).

Як рідко йде в Союзі «Тартюф»! Скільки можливостей пропадає!

*Горбаневська й
проблема лицарства*

Слідчий Шилов, який робив у неї обшук, вчепився у вірші Ахматової, де на титулі – автограф Анни Андріївни. Горбаневська гострила олівця – бачить, Шилов ухопився за Ахматову, кинулась до нього – «Пустите!» – і випадково подряпала йому пальця бритвою. Скандал! Спроба збройного замаху! Перевелися мужчини. Сміття...

В чому її хвороба? Звісно, у тому, що вийшла на площу разом з Ларисою, Литвиновим, Делоне, Дремлюгою: **нормальна** людина в ССРСР такого собі не може дозволити. Явний знак душевної хвороби. Крім того, її пожаліли, не судили, у неї дитина. А вона, невдячна, рук не цілує і скаржиться у закордонну пресу на тоталітаризм! Ось і маєш на повну котушку, хай живе принцип пролетарської справедливості...

Суд був настільки **дурний**, що їй не змогли нічого інкримінувати. Тому – психушка. Спроба убити **підзаконно**. Бо у психушці людина абсолютно безправна...

А щоб друзі не збиралися під вікном суду, їх **побили**. Відзначився якийсь Кічкін, який кидав жінок на землю й бив ногами. Звичайно, міліція взяла не його, а – жінок, бо вони своїми тілами зробили незручність його ногам. Жінкам на другому етапі пояснили, що синяки вони понаставляли собі самі.

Потім ці чоловіки затверджують премії імені Лесі Українки й стоячи п'ють за здоров'я жінок...

Колись біля інституту Сербського поставлять Ганебного Стовба. На кшталт Олександрійського. На його верхівку я посадив би Лунца. І Морозова. Нехай би Росія помилювалася своїми героями.

Театр наче той світ. Ніхто ні про що не хоче думати. Самозбереження – закон театру? Не бачити, не чути, не говорити?

*Лист від
Йосифа Конфорті*

* * *

**Лист від Й. Конфорті
з Софії**

Дорогие Лёня и Нелля!

*И так, «с одной стороны», я вас не забыл,
а «с другой стороны», так и не мог сразу написать...*

С праздником!

Желаю вам и моя подруга Оксана всего наилучшего!

Я начал работат в Институт художественной самодеятности при Комитет искусства и культуры. Началство говорит, что до конца года передуд в академии наук. Посмотрим! Начал работат с конца сентября, не была щат, а потом наши.

Писать подробно чем занимаюсь не стоит, поскольку это не так важно. Впрочем, некоторые проблемы социологии и эстетического воспитания. Мне хочется заниматься с другом, но пока это невозможно. Так или иначе, хорошо было бы если вы мне пошлите книгу о Ленине, о котором ты Лёня,

писал мне, а так же, если тебе возможно, и пяти том Луначарского (из восемтомника). Только пятый!

Льоня, посылаю тебе, «Цветы зла» Бодлера. Думаю, что в Москве трудно можно достат.

Если что-то нужно – пиши!

Передай привет девушки: Таня, Оля и все, которые мог бы полюбил, если я их знаю. Привет и Кириллу!

Немножко грустно – о Москве, о друзья, и о Вас, с которыми привик...

Ну что ж – нака досвиданья.

Целую

ваш Йосиф (подпись)

И наконец –

еще раз: с праздником!

3.XI.1970 г.

София

3 листопада в Чілі президентом став Сальвадор Альєнде. Скандал у шляхетної родині лідерів американського континенту. Не перший. Але ж це Чілі!

Привет от львовян. Их много.

Карточка почтовая

* * *

**Від Е. Бутенка
зі Львова**

Ага!

А я во Львове!

А радостей никаких!

А я и не волнуюсь!

А я и волнуюсь!

Подробности письмом.

Целую.

*Листівки від
Ед. Бутенка та
Кіри Лїтвєвої*

Э.

Наказ на
«Чорта»:
обсада

ПРИКАЗ

по Московскому драматическому театру
им. К. С. Станиславского

2 ноября 1970 г.

Приступить к репетиционной работе над пьесой
«Черт» Ф. Мольнара.

Режиссер-постановщик – Лесь ТАНЮК.

Помощник режиссер – О. Новикова.

Срок выпуска спектакля – апрель 1971 г.

Утвердить следующий состав исполнителей

(по алфавіту):

ЛАСЛО

- А. Кругляк, Ю. Шерстнев.

ИОЛАН

- А Константинова, Г. Рыжкова.

ЯНОШ

- В. Анисько, В. Скраубе.

ЧЕРТ

- Б. Романов, Л. Сатановский.

ЭЛЬЗА

- Н. Орлова, Т. Ухарова.

ЦИНКА

- Е. Никищикина, Л. Савченко.

АНДРАШ

- В. Любимов.

Г-жа КРИСТЕН

- Л. Полякова.

ДАМА ПРЕКЛОННОГО

ВОЗРАСТА

- О. Станицына, К. Шинкина.

ОЧАРОВАТЕЛЬНАЯ

ДАМА

- Т. Витченко, В. Мартынюк.

ГОСПОДИН В ПЕНСНЭ

- А. Роговин.

ДАМА С ВЕЕРОМ

- Й. Дровосекова, Н. Кринская.

ТЕМПЕРАМЕНТНАЯ

ДАМА

- Т. Гурко, Н. Яншина.

СЕДОЙ ГОСПОДИН

- В. Белановский, Н. Михайлов.

ДИРЕКТОР ТЕАТРА

(М. Жарковский)

* * *

**Листівка від Кіри Пітоєвої
з Києва**

*Листівки від
Кіри Пітоєвої*

Дорогие ТАНЮК и Корниенко!

Ребята! С праздником!

Всего-всего вам хорошего!

Жаль, что так и не повидала вас перед отъездом – заматалась.

Приехала и сразу же окунулась в «настоящую» работу (франкивский музей). Людмила выезжает к вам, все расскажет. Фотографии для вас еще даже не смотрела. Если это очень смешно – дайте знать.

От Миши привет огромный, он сейчас сдает 2 спектакля. Разгрузусь немного – напишу.

Целуйте малышку.

Кира (Питоева)

P.S. Як зрозуміти репліку «пенсіонера М. С. Хрущева» у «Правді» (17 лист. 1970), що мемуарів він ніколи нікому не давав? Опублікували – підробку? Але ж він не говорить у заяві, що – не писав? Книга – «Хрущов пригадує...», англ. мовою.

* * *

**Листівка від т. Наталі Горбунової
з Ленінграду**

Дорогая Нелля! Спасибо за 13/XI письмо – я уже думала – вы о нас совсем забыли. А я болею уже два месяца – три недели пролежала в больнице, теперь дома – камни в почках. Очень тяжело было, думала и не выдержу. А мне очень нужно закончить начатую работу – декоративное панно для коряжной выставки. Тему расскажу, когда приедете. А может и покажу, если смогу сделать. Я очень увлечена идеей, подготовка сделана большая, а как получится – еще не знаю. Очень рада

буду видеть вас обоих (или всех троих) – я о вас всегда думаю. Крепко целую и хочу знать о вас больше.

Любящая вас тетя Наташа

18 листопада 1970

*Лунохід
тонетъся по
Місяцю*

Історичний був учора день. На Місяці «прилунився» радянський лунохід, офіційно – «лунный самоходный аппарат». Його доставили туди станція «Луна-17»...

Отже, прощайтеся, українські поети, з лірикою про місячні ночі. Почалась доба лірики АМС – автоматичних міжпланетних станцій. Цноту місячної поверхні порушив торік Армстронг, ступивши на неї: чого тільки не розповідають про цей його подвиг (21 липня 1969)!

*«А я, больной и пьяный,
Сижу за фортепьяной
И сыплю им в шампанское цветы...?»*

Архів

ИЗ БЕСЕД С А. И. ДЕЙЧЕМ

Л. Т. Рассказывая о «Гайдамаках», Вы больше всего останавливались на сцене смерти детей Гонты. Это что, действительно была самая выразительная сцена? Она ведь в шевченковском сюжете не главная...

А. Д. Сцена не столько самая выразительная, сколько самая спорная. Из-за нее Саксаганский и выступил тогда против Курбаса. Он счел это кощунственным – дать переживания отца, который вынужден принести толпе кровавую жертву, – на фоне «веселенькой» музыки (здесь хоронят, а там – пляшут). Но это, знаете, впечатляло! Эпизод был сделан с большой психологической правдой... Сегодня вы бы назвали это контрапунктом или как-то иначе, нынче такие вещи на театре не в диковинку, – но для старого украинского театра с его почти ритуальным отношением к обычаям предков, к знакам энтической культуры нации (ну там, вышитая сорочка, непременно длинная коса

у непорочной девушки, религиозная прямота – католики враги православных и т. д.) это было чем-то вроде шока.

Л. Т. Можно ли считать, что для Гонты идея в конечном счете ценнее реальных человеческих жизней? Другими словами, «народное благо», «освободительная война», «бий ляха» – «über alles», важнее, чем пролитая ради всего этого кровь? Кровь собственных детей?

А. Д. Что за чушь! Да ничего подобного! Этого нет у Шевченко. А у Курбаса и подавно не могло ничего такого проскальзывать! Курбас – и слепой фанатизм? Такого даже в дурном сне придумашь. Представьте себе это реально: только что был Молодой театр, формирование актерской души, «целостный человек» Сковороды, толстовская проповедь добра и веры, штейнеровское «искусство спасет мир», – и вдруг это «über alles»? Ни в тын, ни в ворота. Думаю, тут вы слегка модернизуете Курбаса. Подверстываете его под современную концепцию «дела».

Для Курбаса был важен именно этот шевченковский сюжет – он давал возможность сказать не только о государственном, общественном, но и о сугубо личном, индивидуальном. И Марьяненко играл так, что мороз по коже продирает. Трагедия и оказывалась трагедией потому, что это нельзя примирить – «освободительная война», «народное благо» – и «убей ребенка!». Курбас ставил это как экспрессионист. Эмоциональный трагический вскрик. Долой войну, долой ненормальность мира – все в нем вверх ногами, если ради блага будущего сегодня приходится приносить в жертву р е б е н к а! Это как раз и потрясло! При всем патриотизме спектакля.

Социально «Фуэнте Овехуна» была сильнее, там торжествовал классовый принцип. К тому же там было много комедийного, жанрового – формально постановка Марджанова – традиционный спектакль. Этим и брал за душу.

«Гайдамаки» – попытка совсем иного рода, это скорее театральная оратория, спектакль скупой и жесткий, именно трагический крик. Отсюда – Хор, единообразие цвета, дешевая дерюга в оформлении, такое внимание ритму.

Л. Т. И Все-таки, – в каких отношениях с фанатизмом сам Гонта? Он ведь – «брав свячений різать католика».

А. Д. Ну и что? Поинтересуйтесь тем, каков был Гонта исторический, подлинный. Получил достаточное образование. Человек нежной души. Когда брали Умань, спасал от резни людей – поляков, евреев. Зачем же так плоско понимать поэму Шевченко? И у Шевченко, и у Курбаса – это трагедия судьбы, трагедия рока, вариант «Царя Эдипа». Медея тоже убила детей – что же, мы ее сведем сегодня концептуально до уровня нацистки из какого-нибудь Майданека?

Шевченко – поэт Возрождения, у Курбаса – возрожденческий анализ гуманизма. И в итоге – протест против слепой бездуховности толпы, против ярости Средневековья, против тяжелого мрачного инстинкта стада. Кровь детей – кровь шекспировская; как сказал бы Бахтин, она – амбивалентна. Тут-то и нужен «козачок» на похоронах. Праздник потому что, праздник крови, «кривавый бенкет»! Вот же ведь как оно на самом-то деле. А откуда у вас такое впечатление?

Л. Т. Нет, это не у меня, я лично убежден именно в том, о чем вы говорите. Но есть мнения и другие, – ищу аргументы, т. с., для их отражения... Кстати, тогда еще вопрос: а как все эти вещи были восприняты современниками? Если Курбас – против «крови ребенка», что чувствовали зрители, уходящие со спектакля на фронт? Это же могло их в какой-то степени деморализовать?

А. Д. Нет, нет и еще раз нет! Мы с вами оформляем сегодня все в слова. Тогда – чувствовали. А чувствовали, что – несправедливо детям умирать. Из-за того, что их родители принадлежат к разным партиям, вероисповеданиям, нациям, классам. Нутром чувствовали, что нарушен некий нравственный закон. И шли драться за счастливую жизнь, при которой этот закон не нарушался бы. А раз конкретно враг был рядом, – шли бить этого врага. Именно в эти дни им оказались «польские паны». Совпало. И Курбас меняет: «бей ляха» – на бей «пана»! Подумайте сами – зачем меняет? Да прежде всего – чтобы не давать пищу национальному фанатизму. Не выпускать джина из бутылки. Чтобы направить ненависть по классовому руслу!

Конечно, утилитарно, пропагандистски прессе было выгодно понять это как злободневную агитку: бей белопанов, они у Золотых Ворот.

Наверное, было там и это, но не в плакатном же виде! А сегодня нам и сам бог велел размышлять о том, что такое голая гражданственность, а что – собственно эстетика, и какова зависимость эстетической идеи от средств выражения. Эстетика-то была в не «не убий»! Ничего не поделаешь, Курбас именно таков. Во всех спектаклях, а не только в «Гайдамаках». Человек, глубоко верующий в добро, убеждение, мировой разум.

7 сентября 1970 года

Лесь ТАНЮК

ИЗ БЕСЕД С А. И. ДЕЙЧЕМ

Л. Т. Каково Ваше впечатление от Молодого театра? Какой спектакль больше всего врезался Вам в память?

А. Д. Пожалуй, все-таки «Горе лжецу». Импровизационно изящный спектакль, очень театральный (Петрицкий!), с кошачими дуэтами за сценой с пародией на постановочные эффекты «натурального театра» (Курбас назвал это «эффектом навиворіт», або «не стільки ефектом, скільки, здається, дефектом»). И, конечно, с Курбасом-Леоном. Поваренка он играл по всем правилам эксцентрики! Слово его подменили: комик, балаганщик, заразительный, остроумный. Много клоунады. Знаете, мастерству Курбаса мог бы позавидовать модный тогда в Киеве клоун Донато.

Отвечал моим вкусам и «Украинский вертеп», сделанный под народную игру в куклы. В одной из анкет я написал тогда о себе в ответе на вопрос: какого направления в искусстве придерживаетесь? «Враг натурализма, верю в возрождение искусства путем приобщения его к истокам народного творчества». Так оно и было, – очень увлечены мы оказались театральностью, еврейской мечтой об «универсальном преображении действительности». Я ставил интермедии Сервантеса, «Бергамских близнецов» Флориана – в так называемой Театральной Академии (позже она слилась с музыкально-драматическим институтом имени Лисенко), и там мы часто встречались с Курбасом. По делу. Он вел драматическое отделение, Мокульский, Буц-

кой, Высоцкая, Крыжицкий, Сладкопевцев – преподаватели. Я читал историю и теорию театра, и слова «мистерияльное действо», «моралитэ», «коммедиа арте» были у всех у нас на устах. Позже, когда я уже преподавал в «Студии» Курбаса (молодо-театровской), он поручал мне и режиссерскую педагогическую работу. Однажды я пригласил Курбаса на поставленную мной «Мандрагору» Маккиавелли. Забавная случилась история... об этом в следующий раз.

Л. Т. Какие еще спектакли Молодого театра Вы видели?

А. Д. Пожалуй, видел все. Или почти все. Мы тогда ничего не выпускали: все-таки Молодой театр был явлением более чем само-бытным: попасть туда – это как сегодня, скажем, в Театр на Таганке. С той лишь разницей, что Театр на Таганке – театр политический, а там нас ждало непременно что-то неожиданное по форме, очередной «новый стиль». Знаете, вроде путешествия по эпохам и театрам. И никуда не выезжая, увидишь все...

К тому же Молодой театр был действительно молод – театр наших ровесников. Студия в полном смысле слова. Вроде начального периода «Современника». Они все время затевали – то общину театральную, то еще что-нибудь. И днем и ночью репетировали. «Чтобы наработать технику», – как говорил Курбас. На репетиции ходило много народу. Они подчас были интереснее, чем сами спектакли.

Менее всего, честно говоря, были мне симпатичны постановки по Винниченко. Все-таки в его драматургии было много дурного вкуса, надуманные вещи, мнимый психологизм.

Особняком шла «Иоля», – в духе Клоделя, мистико-романтической подход. В стиле тех гиньолей, которые ставила польская «Студия». Хотя, может быть, у Курбаса это шло и от средневековых мистерий, эдакое истязание духа. Оформлен был спектакль превосходно, свет – на удивление неожиданен. Художником был «византиец» Бойчук. Иконопись, стилизация в грим, изможденные лица...

Л. Т. Расскажите еще о самой природе зрелищности в «Гайдамаках». Другие произведения Шевченко в курбасовской трактовке – походили на «Гайдамаки»?

А. Д. Нет. Там не было так решенной мысли. Но «Ян Гус» у Курбаса тоже был пробой экспрессионистского подхода к стиху Тараса

Григорьевича. И «перетворення» специфические, идущие от катаклизмов в природе – землетрясение, пожар, костер, на котором Гуса сжигают. Впрочем, о «Гайдамаках» мы уже говорили достаточно, больше мне прибавить нечего. Скажу только одно: сам Курбас был удивлен таким успехом этой постановки. Он считал, что у него были спектакли намного лучше, – и публика не до конца их поняла и приняла. Вокруг «Эдипа» было много ажиотажа, — но с пониманием дело обстояло хуже.

«Эдип» у Курбаса – более чем своеобразный спектакль. Ничего общего с Рейнгардтовским: я видел Моисси, они играли у нас в Киеве. Курбасовский «Царь Эдип» как бы нарочито полемичен по отношению к Рейнгардту. И это было предметом наших постоянных анекдотов. Он рассказывал о своем «дебюте» с большим юмором. Их так долго водили по каким-то коридорам и подвалам, где отовсюду капало – подземелье! «Это чтобы мы по-настоящему пропитались духом времени», – невозмутимо объяснял Лесь. – Затем вывели, как быков, на арену, дали в руки шпаргалки, в которых все расписано – «стойте здесь... Сначала гул толпы, затем вопль – «Эди-и-ип!», руки к небу, и, наконец, все падают ниц». Это у Рейнгардта. Который, к сожалению, сам с ними не репетировал, со статистами возились ассистенты.

В своем спектакле Курбас отказался от «народа» и «толпы», и вообще от реальных людей конкретной эпохи. Хор был пантомимичен, – так сказать, новый балет, в стиле Мордкина или там Голейзовского, — никакой «массовки» Рейнгардта. У Курбаса главное было в предчувствиях и сомнениях Эдипа; режиссер выводил на первый план чисто человеческую идею. Моисси был трагик, так сказать, в формах классической трагедии, — Курбас больше подчеркивал личное, сиюминутное. Это была трагедия нового человека, обремененного грузом родовых преступлений. Он понимал, что на него надвигается некий хаос, тьма – и искал в себе силы противостоять им.

Однако вернусь к «Гайдамаках». Я поздравил его с успехом, стал расспрашивать о дальнеших планах. Он отмолчался, а затем, когда бы уже перешли на другое, сам к ним вернулся. «Таке враження, – сказал он задумчиво, – що не ми ставимо свої спектаклі, а вони нас. Що то значить попасти у потрібний штандпункт!».

Тоже сугубо курбасовское, эти словечки «штандрпункт», «імпреза», «ляик», «приміса». Кстати, что это за «приміса», мне до сих пор не понятно.

Л. Т. Приміса? Наверное, то же, что и русское «примесь»...

А. Д. Вы думаете? Забавно, уж очень не по-украински. Я больше ни от кого этого слова не слышал. Только от Курбаса. Скорее всего, он его сам выдумал.

Да, так вот после своего «штандрпункта» он тогда закончил: «Є щось вище над нами. Як в «Едипі». Парки? Мойра? Фатум? Чи просто – доба, війна, революція? Крива топить, крива й вивозить.

– Крива? – переспросил я.

– Велика Крива, – ответил Курбас.

Это было в его характере – неудачу брать только на себя, а успех приписывать всего чему хочешь, только не себе лично.

А Великая Кривая – конечно же, та самая, с которой сражается Пер Гюнт. Хотя, разумеется, Курбас был олицетворением именно брендовского начала. Кто хоть чуть-чуть его знал, не станет этого оспаривать.

10 сентября 1970 года

Лесь Танюк

ИЗ БЕСЕД С А. И. ДЕЙЧЕМ

Л. Т. И все-таки, А. И., может быть, Вы позволите мне после расшифровки этих записей и фонограмм подготовить фрагменты из них для какой-нибудь большой публикации – мемуарного порядке?

А. Д. Я думаю, рановато. На Украине никак до сих пор с Курбасом разобраться не могут. Пусть успокоятся. Вот выходит сборник по Ахметели, в Москве издают Мейерхольда, много выходит о Марджанове... Придет и этому черед. С Курбасом сложнее. «Сеятель пустынный, он рано вышел, до звезды...». Там опять начинают говорить о том, что не надо лишний раз упоминать неоклассиков, не стоит издавать Косынку, – даже Блакитный-Эллан иным «страхопудам», кажется, подозрителен. О Курбасе

надо написать очень серьезно, по-настоящему, без скидки на «ситуацию» в Киеве. Чуть попозже лучше бы, чуть попозже.

Л. Т. Был ли Курбас знаком с Ивашкевичем? И вообще, – помните, Вы обещали рассказать о его связях с польской культурой Киева тех лет.

А. Д. Ну, если обещал... Однако насчет Ивашкевича не скажу Вам ничего толкового, — об этом я ничего не знаю. Не знаю даже, были ли они тогда знакомы.

Но вообще «польская тема» для Украины тех лет немало важна. Обычно, говоря о польском театре, вспоминают «Студию» Высоцкой. Меня лично эти спектакли не очень трогали. Что это было? По мастерству и стилю – близко к театру Садовского периода распада, но слишком много «жупанов» и «кунтушей». Не говоря уже о «таинственной» и «страшной романтике». Свечи, темнота, привидения, старые замки. Слабонервные барышни очень переживали. При том, что сама Высоцкая была актрисой выдающейся. И, конечно, хороший театральный антрепренер! Встречаясь в школе, Курбас и Высоцкая говорили о чем угодно, — только не о театре. И дело не в возрастной разнице (хотя это тоже играло роль). По-видимому, они все-таки поклонялись разным богам.

Иное дело – Остэрва. Он был в Киеве мало, но след оставил яркий. Я часто видел их вместе, пана Леся и пана Юлиуша. В основном на вечерах поэзии (они их вместе и готовили, – если их вообще тогда кто-то готовил). Курбас прекрасно ориентировался в польской поэзии, Остэрва – знал украинскую. Помню, он читал Шашкевича, Лесю Украинку. И новых поэтов знал наизусть – Чупрынку, Филянського, Семенко. Такое время!

Л. Т. А их театральные вкусы – совпадали?

А. Д. Трудно сказать, я не настолько знал Остэрву... Да и был он в Киеве мало, как говорится, всего ничего... Впрочем, один их разговор помню, как сейчас. В пивном баре на Крещатике.

Я попал туда случайно, мне сказали, там находится сбежавшая от нас с Вознесенским Вера Леонидовна Юренева, мы писали для нее пьесу о любви (кровавую мелодраму!) и, по-видимому, злоупотребляли ее терпением. Юреновой в кабачке не оказалось, зато в углу я заметил Курбаса – он меня окликнул. Рядом

сидел Остэрва. Они с видом заговорщиков склонились над огромными пивными кружками и о чем-то шептались. Я подсел к ним. Дородный кабатчик в кожаном переднике и рубахе с закатанными рукавами (фамилия у него была какая-то странная, и Курбас называл его каждый раз Фердыщенко, произнося это слово с особым сладострастием!) зачерпнул из деревянного жбана пиво и в половике размером с миску понес его мне через весь бар, брызгая пеной на мраморные столики. Руки косматые, взгляд – Собакевича – великолепный персонаж!

Я отхлебывал пиво и старался не прерывать их: больно неожиданным оказался разговор. Потому и запомнился. Курбас и Остэрва сговаривались снять под Киевом разрушенную церквушку (старый замок, корчму, панский дворе) и на годик-второй уединиться там с группой молодых актеров. «Добровольная бедность», «отказ от собственности», «братские чувства», «странничество», – эти тексты наводили на мысль о желании создать не просто коммуну, а скорее что-то похожее на актерский монастырь. Курбас уже договорился с каким-то «кооператором», что ему выделяют у Межигорского Спаса участок земли, который они будут совместно обрабатывать («Спілка праці та мистецтва»), уже есть четыре лошади и корова, обещаны «сбруя», «реманент». Спектакли будут играть под открытым небом, в естественной декорации, скажем, на фоне тех же развалин Межигорского Спаса. Остэрва с ненавистью крыл суфлерскую будку, рампу, занавес и другие «пережитки старого театра»; Курбас склонялся к фургону, к «мандрам», то бишь к разовым набегам на зрителя-супостата (с комедийным дель-артовским репертуаром, интермедиями и фарсами etc). Остэрва говорил о какой-то костюмерной пьесе, о поиске новой манеры актерской игры.

Не знаю, чем завершилась эта любопытная затея. Скорее всего, лопнула, как мыльный пузырь. Я оставил их на том, что они перешли на Франциска Ассизского. Причем Остэрва защищал каких-то «рационалов», или «мужей ума», а Курбасу были ближе францисканцы-«спиритуалы», или, как я понимаю «мужи духа». Было очевидно, что это уже не первый их философский диспут на столь далекую от меня тему. Жаль, мне не удалось

поговорить с Курбасом об этой идее актерского скита подробнее,— надо полагать, он относился к ней серьезно. Кроме того, не надо забывать, что в те голодные годы коммуны такого рода были единственным способом выжить. Искусство впрямую становилось жизнью, жизнь – искусством.

Л. Т. На каком языке они говорили?

А. Д. На украинском. Остэрва, знаете, хорошо владел украинским. Не хуже, чем Курбас – польским. Ко мне, впрочем, Остэрва обращался по-русски.

Интересно другое. Как только я к ним подсел, Курбас предупредил меня, чтобы я не удивлялся, они с паном Юлиушем перешли на «ты». И это для них принципиально важно.

Несколько слов об этом «ты».

Организовав «Березиль», Курбас первым делом ввел там правило: отменить все отчества, обращаться друг к другу лишь по имени и только на «ты». На первый взгляд, это не вытекало из логики поведения Курбаса, из его облика, из его манеры одеваться, вести себя, – в нем всегда присутствовало что-то неуловимо-аристократическое. Таким я представлял себе, скажем, Оскара Уальда, которого я тогда переводил. В то время как в «ты» мне чувствовался привкус грубоватого панибратства, если не солдафонства. И меня не удивляло, что вдова издателя «Нивы» Л. Ф. Маркс начинала свое письмо «Его Высокоблагородию А. И. Дейч» словами «Милостливый государь Александр Иосифович!», хотя была прекрасно осведомлена о том, что «милостливому государю» не исполнилось еще и двадцати. А тут к человеку, который старше тебя, обращаться на «ты»?

При случае я заговорил об этом с Курбасом. Дело было летом, мы сидели на скамье у Бибиковского бульвара, перед университетом. Курбас задумался и замолчал. У него была такая привычка, – отвечать не сразу, а так, словно вопрос застал его врасплох.

– Скажите, – внезапно поднял он голову, – вы верите, что вот эти два каштана, под которыми мы так удобно устроились, могут испытывать друг к другу какие-то чувства?

Разговоры о переселении души были в моде, и мне не оставалось ничего иного, как ответить утвердительно.

– Но скорее всего это чувство неприязни, – продолжил я. – Видите, как отвернулись друг от друга. Наверное, надоели – за столько лет.

– Не скажите, – возразил Курбас. – Ветерок подул, видите, разговорились.

Деревья и впрямь зашелестели кронами.

– Да-да, — подхватил я. — Любезничают. И довольно мило.

– Как вам кажется, они на «вы» или на «ты»? – невозмутимо поинтересовался Курбас.

Теперь врасплох попал я.

– Бог с ними, с деревьями, — сказал Курбас. — А как общаются меж собой звери? Они на «ты» или на «вы»? И как там у них насчет имен-отчеств и фамилий?

– Это другое дело, — возразил я, — зверям важна суть, а не, т. с., частности формы. Им все равно, у них нет ни чина, ни звания.

– То-то и оно! Значит, по-вашему, имена-отчества и др. имеют прямое отношение к «чинам и званиям»? Т. е., к **ритуалу**? Я об этом часто думаю. «Ты» – обратная сторона нашего «Я».

В то время как «вы» – изнанка человеческого «мы» (мы – общество, мы – множество). Совсем иное получается, когда это «множество» выдувается из пузыря спеси – «Мы, Николай Второй...». У человека на одно крохотное «я» накрести ничего, а ему хочется быть вселенским «мы». Обычно люди подписывают уравнивающий всех в правах уговор. В Польше все – «паны» – от пана дворника до пана президента. У англичан «ты» и «вы» обозначаются в обиходе одним словом – you. Разве это кого-нибудь шокирует?

А какие отчества у французов или немцев? Фридрих Шиллер, Карл Маркс, Виктор Гюго. Так и на Украине – Тарас Шевченко, Иван Франко, Леся Украинка. И в Польше: Адам Мицкевич. Да и Россия, «европеизируясь», в целом ряде случаев отказывается от отчества. Мало кто помнит, что Борис Годунов было по отчеству Федорович. Или – как отчество Ивана Сусанина? Я думаю, отчество в России – скорее элемент бытового общения: когда народу хотелось выделить какое-то явление, он говорил: Лев Толстой, Александр Блок. Но обращался к Толстому – Лев Николаевич... Это подчеркивание родового начала – от русской

общинности, которая там и интересная, что индивидуальное в ней подчинено групповому, личность важна не сама по себе, а еще и как некое существо с определенным шлейфом...

Россия не прошла эпохи рыцарства, европейский культ индивидуализма коснулся ее духовности лишь опосредственно, это очень видно – по русской поэзии, по русской музыке, по русскому театру. Это не «хорошо» или «плохо» – таково ее национальное своеобразие.

И Курбас заговорил о вещах, на которые я никогда не обращал внимания. О том, что в России холоп всегда был по ритуалу Васькой или Алексаншкой, даже если это был Алексашка Меншиков: он просто-напросто считался холопом другого разряда – государевым холопом. И «вы» возникло как обращения низшего к высшему, превосходящему – отсюда и «Ваше Превосходительство» и другие титулы. «Тыкали» – вниз по лестнице, низшему – солдату, прачке, кухарке, половому в трактире. Примечательно: слуга – анонимен, он – «вообще», отсюда обращение к нему – «Эй, человек!». Или – вежливость наизнанку: «Послушай-ка, любезный!..» Истинной любезностью тут и не пахнет.

– И каковы же преимущества вашего «ты» перед «вы»?

– Эти преимущества в наше «ты» нам еще только предстоит вложить. Мы хотим быть друг с другом на более короткой дистанции. Чиновное «вы» этому мешает. Мы ведь не учреждение, а республика театра, театральная партия. Посему долой рогатки притворной вежливости, да еще в не свойственной украинцам как нации стилистике (с отчествами).

– Вы убеждены, что «ты» – объединяет?

– С тем смыслом, который мы в него вкладываем – несомненно. Как вы думаете, почему члены христианских сект были на «ты»? Или возьмите что-нибудь полярно противоположное – русские гусарские сборища, французскую богему конца века. Сами понимаете, это невозможно, чтоб они были на «вы»! Разве случайно французская революция ввела «ты» и «гражданин»? Да что там, вспомните молитву. «Pater noster, qui es in coelis – sanctificatur nomen tuum, Ad veniat regnum fiat voluntas tua...» – продолжил я.

– Вот видите! Да святится имя ТВОЕ, да будет воля ТВОЯ! Люди с богом на ты, но это уже «Ты» с большой буквы!

– И вы предлагаете обращение «Вы» отменить?

– Нет. Отменять вообще ничего никогда не стоит. Пусть все происходит само собой, естественно. Может, когда-нибудь мы и придем к тому простому и сложному общению, которое доступно **им**,— Курбас показал на кроны деревьев над нашими головами. – Но мы – театр, значит, сотоварищество, где равенство просто необходимо. Или хотя бы изначально право на равенство, т. е. равенство возможностей. «Ты» дает право не только требовать от других, – оно разрешает другим требовать того же от тебя. Если не приблизить человека к человеку, никакого преобразования театра не ждите. Когда люди на «вы», у них детей не бывает.

– Рождаются!

– Значит, хилые! – нетерпеливо махнул рукой Курбас. – В «ты» мне нравится интерес и пристрастность, без них человек в театре мертв.

– Чем же вы тогда, Лесь Степанович, объясните, что на Украине дети до сих пор говорят родителям – «Вы»? И не обязательно престарелым. Обратиться в деревне к матери на «ты» – значит оскорбить ее.

– Это иное «вы», в нем нет чинности. Здесь налицо добровольное признание неравенства. Родители – нам не равны, они – в другом измерении. Обратите внимание: Гоголь, зная эту традицию, в нужном ему месте нарушает закон. «Чуешь, батьку?» – кричит перед смертью Остап. «Чую, сынку!» – отвечает Тарас Бульба.

– И почему сын переходит с отцом на «ты»?

– Потому что перед смертью! Которая всех уравнивает! Психологически это очень точно сделано!

Дело чуть не кончилось размолвкой. Черт меня дернул доказывать, что все это более чем спорно, т. к. еще в самом начале повести Остап тоже далеко не на «вы» с родителями и даже грозит почтенному полковнику: «Хоть ты мне и батько, а как будешь смеяться, ей-богу, поколочу!». Почему так?

Курбас запнулся на полуслове, сверкнул глазами, затем резко ответил:

– Да потому что они меньше всего заботились о веж-ли-во-сти! Потому что запорожцы были не канцелярскими чиновниками, а братством! И гетману грязью лицо мазали, чтоб не знавался! И все были с ним на «ты»! И для сыновей-бурсаков приветствующий их «навулачки» батько уже не столько отец, сколько брат по вольнице, и обиды ему простить нельзя! А если он свой, да еще и задирается, то ему можно и вмазать! Такая страна, такие люди! А произойди подобное в русской деревне, все выглядело бы кощунством! Вот так!

Конечно, Курбас понимал, что форма обращения – далеко не самое главное в сближении людей. Но ему хотелось именно этого – братства. Не панибратства, а именно братства. Того, что Гоголь, поелику речь зашла о «Тарасе Бульба», назвал **дружеством**.

19 сентября 1970

Лесь Танюк

ИЗ БЕСЕД С А. И. ДЕЙЧЕМ

Л. Т. В прошлый раз Вы сказали, что, кроме Штейнера, Курбас был увлечен еще и Сковородой. В некоторых мемуарах об этом упоминается. Павло Григорьевич рассказывал, что книга о Сковороде была настолькой книгой Курбаса и что над столом у Курбаса висела «молитва Сковороды»...

А. Д. Книга о Сковороде была настолькой книгой у Тычины, а не у Курбаса. А «молитва», каллиграфически выполненный квадрат (Курбас говорил – роботы Нарбута!) с изящными завитушками я у него действительно видел. Там говорилось что-то вроде: «Отче наш, иже еси на небеси, ниспошли нам Сократа, чтобы он научил нас познать себя...»

Не знаю, как позже, но в те годы Курбас и Тычина были дружны. Их объединяло многое. Оба начинали в театре Садовского, обе увлекались поисками «нового логоса», способного преобразить украинское искусство, оба остро чувствовали дух эпо-

хи; оба были поповичами, происходя из семей, близких к словию священнослужителей. Поэтому хорошо знали библию, трактуя ее в духе Сковороды, считавшего, что бог, вселенная и человек есть одно. Оба внимательно следили за модными в те года поисками «духовности». Наконец, обоих опекал тогда Никовский, человек, значивший в украинской культуре немало. Его политические взгляды были непоследовательные, чтобы не сказать больше, но в эрудиции и педагогическом даре ему не откажешь. Именно Никовский увлек Тычину и Курбаса идеями Сковороды, украинского философа, еще до Руссо заговорившего о необходимости единения с природой, о том, что природа есть альфа и омега воспитания, что мериллом всего сущего является так называемый «целостный человек», и главное в этом человеке – напряженность его душевной жизни, его нравственных исканий. Насколько я знаю, у Тычины была драма о Сковороде,— поговаривали, что он ее сжег. Куски из нее были просто замечательны, он читал их, если мне не изменяет память, для студийцев на Подвальной. Наверное, какой-то след идей Сковороды может обнаружиться и в курбасовских публикациях: у меня такое впечатление, что он в те годы часто печатался. Надо поискать.

Л. Т. А на каких спектаклях Курбаса это могло отразиться?

А. Д. Вопрос поставлен неправильно. Это отразилось, конечно же, на всех спектаклях Курбаса. О пустынном жительстве духа – было такое выражение у Сковороды, Курбас его часто повторял, – весь Микола Кулиш, финальный Падур, например, или тот же Малахий. Да возьмите хотя бы «Газ»! Все эти пантомимы, пафос машины, новый финал – прекрасно! Но ведь по-сути правы были все эти Коряки /Коряк подписывался тогда псевдонимом Аванти, ему принадлежала шумная статья о «Газе» Кайзера-Курбаса/, обвиняя Курбаса в том, что он – против механизации, против прогресса, против фабричного образа мира. Человек-то – погибал в этой неравной схватке! Толстовская жалостливость, тоска по «доброму человек» – критики тогда все сумели разглядеть! А ведь это было не толстовство, Курбас не скрывал ни от кого, что ставил Кайзера по Сковороде! Вот вам и мост от Сына Миллиардера – к Стаканчику! Это

уже **линия!** Просто критики этого рода о Сковороде никогда, по-видимому, не слышали, а ругнуть за толстовство – приятно, за это редактор похвалит...

Л. Т. Расскажите о периоде организации МОБа. Весна 1922 года, «Я выбираю березиль...». Курбас очень изменился после возвращения в Киев из Белой Церкви?

А. Д. Очень. Я не видел его почти год. А тут еще поездка в Москву, новые люди, новые впечатления...

Вернувшись из Москвы, я не узнал Курбаса. Он бурлил энергией. Ничего от прежнего Чайльд-Гарольда! Сгусток энергии и воли! И такие замыслы!.. Я ожидал всего, – но высказанные им планы меня поразили. Речь шла ни много ни мало как об учреждении Единой Всеукраинской Театральной Академии, причем слово «академия» толковалось весьма расширительно. На ее факультетах предстояло рождаться театрам (драматическим, оперным, сельским, детским, передвижным, малых форм, массовых зрелищ и т. п. и т. д. – здесь, кажется, было все, кроме разве что черта в ступе!). Предполагалось открытие студий (танца, пантомимы, физической культуры, декламации) музеев (театрального, музыкальных инструментов, старой украинской книги, живописи и скульптуры) школ (например, Школы Новых Драматургов, Института Украинской Режиссуры) библиотек (например, собрания мировой драматургии – на украинском языке; к переводческому делу предполагалось привлечь писателей, знающих языки и любящих театр) и многое другое. Мне кажется, вообще Курбасом владел в те годы не столько дух реформаторства, как это принято считать, сколько дух основоположения; многое из происходящего в 20-е годы было для украинского искусства именно началом. Возможно, где-то здесь – основное отличие Курбаса от Мейерхольда, Таирова или Вахтангова?

Л. Т. Интересная мысль. Она много объясняет.

А. Д. Да. Но она принадлежит не мне, это замечание Луначарского. Когда Анатолий Васильевич вернулся в 1930 году из Берлина, мы с ним несколько раз говорили о том, кому из театров предложить пьесу Газенклевера о Наполеоне, которую он тогда привез. После размышлений о московских и ленинградских

театрах я назвал харьковский «Березиль» и театр имени Руставели, Курбаса и Ахметели. Тогда-то Анатолий Васильевич и заметил, что Мейерхольду – легче, он – реформатор, этим и силен; в то время как Ахметели и Курбасу приходится не реформировать, а создавать, формировать, без всяких пока «ре» – отсюда и их так называемый эклектизм, желание создать все. Мысль Луначарского действительно интересна!

– А вообще какого мнения был Луначарский о Курбасе?

– К сожалению, знаю об этом мало. Луначарский был дружен с Затонским, Затонский повсеместно помогал Курбасу. Любил Курбаса и Скрипник, это тоже общеизвестного. Анатолий Васильевич поддерживал идею присвоить Курбасу звание Народного Артиста Республики. Об этом я узнал намного позже, – случайно. Он лежал больной, мы собрались у него в доме, – летом 1933 года. Среди гостей был Довженко, рассказывал об «Аэрограде». Вечер получился «почти украинский»; речь зашла о «Березиле». Александр Петрович, волнуясь и перебивая самого себя, рассказывал во всех подробностях о сложившейся вокруг Курбаса ситуации, о том, что Харьков волнуется, подняли головы люди откровенно бездарные, усостыжить никого не удастся, – и вообще «дело швах»...Луначарский махнул рукой и, печально улыбнувшись, пожаловался: «Удручающее свойство моей биографии: стоит мне начать кому-нибудь симпатизировать, как у него мигом начинаются неприятности. Это ведь я тогда Курбаса поддержал, когда ему звание давали!».

Просматривая недавно наше издание Луначарского, я не без удивления обнаружил, что в нем нигде нет фамилии Курбаса. Готовя книгу к печати, я не обратил на это внимания.

Трудно понять, как могло случиться, что ни в одной из своих печатных работ Луначарский ни разу не упомянул выдающегося украинского режиссера. Хотя он, конечно, знал о нем, интересовался его спектаклями, – в наших беседах с Анатолием Васильевичем фамилия Курбаса возникала неоднократно. И не только в годы кульминации «Березиля», когда там с успехом шли пьесы Миколы Кулиша, драматурга, о котором Луначарский, как известно, отзывался очень тепло. Но и в первые послереволюционные годы.

Чтобы не быть голословным, приведу один пример. В начале 1922 года я приехал в Москву и зашел по своим делам к Луначарскому в Наркомпрос, который размещался тогда на Сретенке. Расспросив меня об Украине, Луначарский пожаловался на киевские театры, которые неохотно вводят в репертуар революционные пьесы. Он усиленно пропагандировал тогда «Свободу» Мориса Поттшера. Я ее не читал и поэтому спросил: «Если не хотят ставить, – может, пьеса плохая?». «Да нет, – пожал плечами Луначарский, – для такого дела она вполне сгодится. Сумели же ее поставить на украинском языке в знаменитой Софиевке, на фоне гротов и водопадов!». И назвал имя режиссера. И я очень обрадовался, узнав, что постановщиком спектакля «под открытым небом» был никто иной, как Лесь Курбас, исчезнувший с киевского горизонта. Мы разговорились о Курбасе. Луначарскому хвалили и курбасовскую постановку драмы Леси Украинки «В пуще», которую кто-то из его друзей видел, кажется, в Одессе, когда там гастролировал Молодой театр.

Вернувшись из Москвы, я рассказывал Курбасу об этой встрече, и он был рад слухам о софиевской постановке, хотя сам тут же высказался о ней очень отрицательно. «Времена политического карнавала уходят, даже, пожалуй, ушли. Агитка хороша «на раз», – если ставишь как просшествие, если актеры и зрители едины в своем порыве. И все-равно это игра».

И увлеченно стал объяснять мне, что хочет поставить другую пропагандируемую Луначарским пьесу, которая ему, Курбасу, нравится и нравится давно, и он непременно, как только позволит ситуация, за нее возьмется. Оказалось, речь идет о «Войцেকে» Бюхнера.

Зато Курбас удивил меня, признавшись, что «Свободу» Поттшера он ставит не впервые. Сразу после публикации статьи Луначарского в «Известиях», в которой тот рекомендовал театрам эту пьесу, Курбас разыскал ее, перевел на украинский и сделал с молодотеатровцами (которые были к тому времени уже актерами театра имени Шевченко) спектакль-митинг. Странно, что я об этой постановке ничего не слышал. Впрочем, мининги и политические представления были тогда на каждом углу, так что немудрено было и упустить.

И еще штрих к этой теме. Анатолий Васильевич сказал мне тогда, что ему заказали статью о Кайзере, и я предложил ему просмотреть киевские газеты и журналы, пообещав прислать вырезки об экспрессионизме. Среди всего прочего я отправил ему тогда единственный из вышедших номеров украинского «Музагета», где была статья Курбаса о немецких драматургах военных лет – Унру, Кайзере, Газенклевере. Получил ли он мою посылку, не знаю.

20 сентября 1970 года

Лесь Танюк

ИЗ БЕСЕД С А. И. ДЕЙЧЕМ

Л. Т. Гнат Гнатович Игнатович называл Вас в числе тех, кто участвовал, т. е., в конкурсе на лучшее название нового театра. В кабачке «Кривой Джимми». Что это был за конкурс?

А. Д. Один из курбасовских розыгрышей. Попытка обсудить программу будущего театра – но в шуточной форме. И притом в кругу потенциальных единомышленников. Он всегда пытался привлечь к себе людей через «театрализацию», капустник, веселую выдумку, мистификацию. Однако здесь не обойтись без небольшого предисловия.

Дело в том, Лесь Курбас был человеком, для которого много значила символика (например, обряд посвящения в березильцы, или так называемая «форма одежды» во время репетиций; или форма совместного отдыха) или даже, как мы любили выражаться в то время, **эмблематика**. Эмблема как сгусток художественной мысли, как зримо воплощенный символ: личная печать, перстень, который должны были носить молодотeatровцы, достигни этот театр определенного уровня **дружества** (впрочем, остановка была из за серебром, из которого надлежало сей перстень отливать) герб театра, над которым возилсЯ Курбас долго, – как художник. Позже у «Березиля» был свой нагрудный значок, Курбас подарил мне его в один из приездов в Москву. Был даже свой собственный флаг. Всему этому надлежало теснее связать меж собою членов нового театрального

братства, поэтически преобразить эту связь и закрепить ее в символе, эмблеме, придав ей четкую завершенность формы. Поэтому так важно было НАЗВАНИЕ создаваемого художественного объединения.

Однажды после спектакля театра миниатюр «Кривой Джимми» Курбас здесь же, в подвале кабачка, взял в руки бутафорский молоток и, постукивая им о крышку стола, стал продавать с аукциона чудом сохранившуюся бутылку еще дореволюционной малаги с внушающей доверие красивой этикеткой. Была объявлена и цена – лучшее название нового театра. Предложение посыпались как из рога изобилия. Василько заявил, что он бы назвал театр по «Гайдамакам» – «Червоний бенкет». Если это слишком драматично – пожалуйста: «Хата на помості».

Против «Хати» все запротестовали, был уже в Киеве журнал «Українська хата», со своими драмами, – да и не в хате дело.

Тычина предложил именоваться СТУДИЕЙ АКТЕРОВ ДРАМЫ, сокращенно «САД». Все поняли, что это, конечно, от «Сада божественных песен» Сковороды. Идея многим пришлось по вкусу, но была громогласно отвергнута – после того, как Курбас с невинным видом обратился к сидевшему рядом Игнатовичу: «Уявляєш собі, Гнате, як гарно тепер про тебе в газеті напишуть? «Актор-САДист Ігнатович...». Тычина, кажется, обиделся, но хохот стоял такой, что и ему пришлось в конце-концов улыбнуться.

Козицкий предложил «Прелюд», кто-то еще – «Пролог» (позже Курбас назвал «Прологом» одну из своих пьес). Я спросил, – почему, например не «Алфавит»? Меня поддержали, но Курбас забрал из моих рук бутылку, ответив, что украинское «Абетка» – женского рода, а театре важно, по-видимому, все-таки мужское начало.

Предложений было немало. Среди них очень затейливые и остроумные, но малагу пришлось распить сообща: конкурс, как мы бы сказали сегодня, закончился вничью. Но еще долго, приходя в «Кривой Джимми», мы с видом заговорщиков спрашивали:

– Пароль?

– «Дзвін».

- Ответ?
- «Брама».
- Проходи.
- Пароль?
- «Основа».
- Ответ?
- «Громада».
- Не годится.

И не впускали неудачливого конспиратора до тех пор, пока не даст выкуп – шесть пива для нас и название для Курбаса.

Лопатинский и Игнатович тяготели к звучному латинскому изречению или понятию вроде «*Tabula rasa*», «*Ad astram!*» или «*Terra incognita*». Шутники вроде Гирняка тут же пародировали эту латынь. Когда Лопатинский предложил назвать театр словом «*Maximum*», Гирняк горячо поддержал его и попросил открыть для него при этом «Максимуме» скромную студию, где он мог бы преподавать, и пусть ее назовут «Минимум».

Дольше всех Курбас, кажется, задержался на звучном украинском слове «РУХ» (т. е. – движение). Но отказался и от него, как отказался от предложенного Михайлем Семенко «Нового Логоса»: в первом случае театр мог бы утилитарно восприниматься как театр движения, во втором, – как театр слова.

Затем пошли «весенние мотивы» – «Пробудження», «Скресіння» и, наконец, поэтичное «Провесінь» (непереводимое на русский слово, обозначающее накун весны, ее предчувствие). «Что весна – хорошо, весной давно пахнет, – сказал Курбас, – да уж слишком нежное слово, девичье. Театр – дело грубое. В нем нужна страсть. Половодье. Раскаты грома».

Так он подготовил нас к давно выношенному им слову «Березіль» (на старом украинском языке – март). Очень хорошее слово нашел Курбас! Как все-таки много иногда зависит от точности попадания! Курбас был знатоком человеческой души, он понимал, чем можно разбередить душу художника – и поэтому, я думаю, заботился о каждой такой «мелочи». Без четкой выделки формы вообще нет художника, и «деталь» подчас решает больше, чем целое, заявленное «вообще». (Тычина, как знаток украинских архаизмов и творец великолепных

неологизмов – можно ли забыть его «яблуневоцвітно», «арко-дужне» и др.? – впрочем, доказывал, что надо не «березиль», а «березозиль» (от зеленых берез) или в крайнем случае более правильное грамматически «березель». Но Курбаса историческая реальность слова интересовала менее всего).

Кроме названия, необходимым был еще и девиз, поэтическое кредо театра. Расшифровкой названия стали стихи Бьернсона. Вот как это было.

Некий издатель заказал двенадцати европейским поэтам по одному стихотворению для выпускаемого им календаря. Каждый из поэтов должен был выбрать себе любимый им месяц и сказать о нем в поэтической форме. Бьернсон выбрал апрель. В своей статье о Бьернсоне я цитировал эти стихи. Курбас прочитал их, затребовал от мен оригинал, перевел норвежский на украинский (у Бьернсона классический стих, он перевел прозой), внеся туда одну-единственную поправку: заменив апрель мартом, т. е. березилем.

Так возникло курбасовское «Я выбираю березиль...», поэтически девиз его театральной революции, – призыв к обновлению и возрождению украинского театра.

26 октября 1970

Лесь Танюк

ИЗ БЕСЕД С А. И. ДЕЙЧЕМ

- Л. Т. Расскажите о последних встречах с Курбасом. В Москве.
- А. Д. Их было всего две. О снятии Курбаса с руководства «Березилем» я узнал буквально на следующий день. Это разнеслось быстро. А еще спустя несколько дней я вдруг встретил его в Москве на Тверском, как раз у Камерного. Седая голова, красив, сдержанная улыбка в краешках губ. Никаких жалоб – подтянут, энергичен, пытлив, обилие планов. Предполагается работа над «Королем Лиром» в ГОСЕТе, идут переговоры с Малым театром, вчера вечером передали, что просил позвонить Мейерхольд, оставил номер телефона. Есть идеи насчет перевода одной любопытной книжицы, с немецкого, название утаю, – я человек

суеверный. Словом, новый этап, не расслабляться, начнем с нуля, и тогда еще посмотрим, чье окажется сверху...

Я попробовал расспросить о Харькове, о «Маклене Грасе» – Курбас категорическим жестом остановил меня. «Это отрезано. Этого **не было**. Хотя вполне возможно, что я туда еще вернусь. Но уже в другом качестве».

Помолчал и, смотря мне прямо в глаза, произнес – полуиронически, с вопросом:

– Пора дать место юношам...

Затем мгновенно повернул разговор в другую сторону. Единственное, что его всерьез сегодня беспокоит – это осложнение ситуации в Европе. Кажется, заваривается, каша... А тут, как на грех, сломался в дороге детекторный приемник, самоделка. Он попросил меня достать ему какие-то детали для детектора, написал на бумажке. Я пообещал ему свести его с Кольцовым, тот в технике дока, у него наверняка все это есть. Честно говоря, на Кольцова у меня был более сложный расчет, – я надеялся, Кольцов своим авторитетом сможет хоть как-то Курбасу. Не помню по какой причине ничего из этого не вышло. А Луначарский уехал во Францию, смертельно больной и, в сущности, отстраненный от дел.

И, наконец, последняя встреча, в середине декабря. На Курском вокзале. Мне передали из Харькова с оказией какие-то материалы для «Огонька», я вышел к поезду. Иду по перрону, пакет подмышкой – ба, знакомое лицо! Так и есть, Курбас. Здравоваемся. Он обрадовался мне, но растерян.

– Знову пані Валя не приїхала, – нервничая, он не замечает, что переходит на украинский, – А мала бути. Коли б там чого не трапилось. Знаєте, такі часи...

Действительно растерян. Как могу, успокаиваю. Идем в буфет. Разговор ни о чем, мысли Курбаса где-то далеко от меня. Состредотачивается лишь после того, как я спрашиваю, что слышно из Харькова, из театра.

– Из «Березиля»? Ничего. Молчат. Туда словно молния ударила. Там выжжено все. До тла... Все чаще меня посещает нехорошая мысль: лучше так, чем если бы все ушло в песок... Спокойно, по эволюции, по Дарвину.

– Почему?

Он какое-то мгновенье собирается с мыслями. Подбрасывает на ладоне спичечный коробок, смотрит на меня испытующе, как тогда, в Киеве, на Крещатике. Мрачно объясняет.

– Да как вам сказать... У древних было поверье. Место, пораженное молнией, они считали священным. И спустя много лет воздвигали на этом месте храм.

Голос глухой, ровный, морщинки у глаз шевелятся. Ждет.

Я молчу.

Тогда он – внезапно:

– Хотите баечку?

– Смешную?

– Очень.

– Давайте.

– В добрые старые времена жил в Сицилии философ. Мяса не ел, от кровавых жерв воздерживался, разврату предавался умеренно,— произносил благие проповеди и все искал «эликсир жизни». Снадобье против душевного старения. Друзей хотел этим снадобьем попотчевать. Уж больно быстро они уставали. И предавали. Молчаливо. Так, он, знаете, бедняга, верил в переселение душ, и так стремился доказать, что истина не умирает, и что он, Эмпедокл, обретет после кончины новый образ, новое воплощение, – что призвал однажды учеников своих, взобрался на вершину дымящей Этны, произнес речь о бессмертии и о метаморфозах человеческого духа, – и бросился в пылающий кратер.

– И что? – мрачно спросил я.

– Ничего! – невозмутимо пожал плечами Курбас.

Он достал мундштук, вставил в него сигарету, закурил. (До сих пор не знаю, курил ли он до этого вообще). Сделал глубокую затяжку. Выдохнул. Мундштук был толстый, с причудливой инкрустацией, грубой работы. Он протянул его мне.

– Тышлер подарил. Говорит, привезли ему когда-то из Сицилии. Там делают такие. Для туристов. Из лавы.

И затянулся снова.

Мы допили пиво, и я ушел. Курбас остался ждать следующего поезда.

29 октября 1970

**Четвер,
19
листопада**

*Народ
топочеться по
Солженіцину*

*Жінки-актриси-
режисії*

Хто тільки не бігає, не топчеться по Солженіцину! Як тут не згадати того карлика, який видряпався на плечі велетня й почав нахвалятися, що тепер він вищий за самого велетня. Між іншим, я зустрівач і людей, які заздрять С-ну – саме за те, що **його** розпинають, а не їх. Такий собі «творчий» мазохізм.

Дві долі – Токарська й Русланова; невже ніхто не візьметься принаймні за словник **акторів** чи ширше – митців, які відбули тюрми й табори? Про розстріляних ще говорять і пишуть (писали?), а ось про такі історії – ні слова.

До речі, я був переконаний, що Русланова – втілення Русланду; а вона – з мордвинів. Унікальний голосище, вона – як символ довоєної естради. Ну так уже в нас повелося – символи першими ідуть на звалище...

З розповіді Марецької: чоловік Русланової був бойовий генерал, герой війни, Крюков чи Крючков. Вона сіла через нього. Вийшла раніше, за неї дуже клопотали абсолютно різні люди, і нарешті Сталін змилюстивився. Але садист є садист – її звільнив, чоловіка – ні. Русланова й почала вести себе відповідним чином... На гонорари (скажені – легенда!) збудувала собі дачу як готичний замок, з башенками й ліпниною. Для свого генерала. А коли він нарешті, вийшов, – не захотів жити в цьому палаціку – оце поруч сторожка для прислуги, мені тут зручніше...

Віра Петрівна розповідала з підтекстом – ось які скромні у нас бойові генерали і які недемократичні народні артистки! Але в цій історії, якщо це (!) правда, виразно прочитується й інше, абсолютно з іншої опери.

Звичайно, ні Окуневської, ні Токарської в енциклопедіях **нема**.

А позаяк хворий і кашляю, слухаю «Кармен-сюїту» Родіона Щедріна. Злі язики кажуть, що й Бізе щось перед

тим написав...Але для мене Щедрін – добре, це відчуваєш просторово, це можна **ставити**.

Слухаю – і фантазую Плісецьку на сцені. Нелля жартує – чи не скінчиться тим, що ти, як Львов-Анохін, будеш під кінець життя писати про балет?

Між іншим, Львов пише **дуже** добре, – саме про балет.

Про Бучму він написав архіпогано, як радянський школяр...

І дещо тим зашкодив українському театрознавству, яке після його школярської книжки з новою силою почало битися за реалізм...

Швець знай своє шевство, а до кравецтва тобі зась?

Одвертий лист

В. І. Чалідзе до адвоката

С. А. Хейфеца

У нашому суспільстві не часто зустрінеш випадки привсюдного (гласного) обговорення діяльності адвокатів, особливо стосовно окремих казусів. Між тим ця тема – безумовно важлива, тим більше, що творчий рівень адвокатури багато в чому віддзеркалює ступінь розвитку правосвідомості

суспільства; тим більше, що хоч би якими були зусилля окремих громадян по захисту прав людини, найважливішою захисною силою є саме адвокатура, відповідно до закону допущена оппонувати діям влади.

Рівень правових знань публіки, звичайно, не такий високий, щоб завжди кваліфіковано судити про діяльність адвокатів. Проте в цій царині за останні роки накопичено певний досвід і вироблено критерії оцінки творчості адвокатів у найвагоміших суспільних процесах. Маю на увазі низку судових справ за статтями 70 і 190-1 КП РФСР – у багатьох процесах такого роду адвокати, посідаючи по-

зицію всебічного захисту прав, не обмежувались традиційним раніше закликком до милості й чесно вимагали виправдання підсудного, якщо не вважали доведеною наявність складу злочину.

За цією практикою можна робити висновки однак, і про типові упущення в конструюванні правової позиції, у виборі творчих засобів. На одне з таких упущень я й хочу звернути Вашу увагу.

А саме, на поширену серед адвокатів байдужість до забезпечення гласності процесу.

Часто до початку судового засідання зала буває наповнена людьми, серед яких немає нікого, знайомого підсудному. Те, що цікава публіка приходить заздалегідь до відкриття дверей суду, не забезпечує потрапляння до зали. Так було і 14 жовтня у Калусі в обласному суді – на процесі Вашого підзахисного Р. І. Піменова.

Здавалося б, нарікання недопущених до судової зали друзів підсудного можуть не хвилювати адвоката, метою якого є захист прав самого підсудного. Однак суб'єктом права на гласне (відкрите) судочинство є саме підсудний, це – процесуальне право, і його серед інших прав повинен захищати адвокат. Крім того, позаяк закон не обмежує прав громадян на подачу наглядової скарги, підсудний може бути зацікавлений у присутності на суді громадян, що мають намір вивчити справу з метою захисту підсудного перед наглядовою інстанцією – цей інтерес є елементом права на захист, і так само має бути захищений зусиллями адвоката.

Закон гарантує гласність, але не вказує способів її забезпечення. Ця прогалина в законі полегшує порушення й затруднює їх вияв. Треба, однак, пам'ятати: якщо за законом процесуального принципу має бути дотримано, то вистачить відсутності переконання, що його дотримано, щоб вимагати судового дослідження про це. Гадаю, якщо особа, зобов'язана захищати підсудного, має хоч найменші підстави сумніватися в тому, що люди, які сидять в залі, допущені туди без відбору, без дискримінації за якоюсь ознакою, то природньо клопотати перед судом про дослідження питання стосовно дотримання принципу гласності. Правда, суд обмежений у можливостях таких досліджень, однак адвокат повинен бути заклопотаний непорушенням прав підсудного, а не труднощами, які стоять перед судом. Практично багато труднощів забезпечення гласності легко долаються дозволом зацікавленим особам організувати власними силами радіотрансляцію чи звукозапис просецу.

Організатори процесу не зацікавлені у розширенні гласності. Гарним прикладом для них до того, щоб судити відкрито, є позиція багатьох громадян, які відкрито протестують проти порушення прав. Не знаю, коли цей приклад зіграє виховну роль.

Втішно, що багато громадян уже висловлювались на тему забезпечення гласності; тим не менше, успіх захисту права на гласне судочинство багато в чому залежить від позиції адвокатів.

17 жовтня 1970 р.

Р. С. Згодом Чалідзе надрукував цього листа в «Общественных проблемах» (выпуск 7, сентябрь-октябрь 1970 г.) – З наступною допискою:

«Примечание автора при публикации. Обращу внимание читателя на неточность в тексте письма (обусловленную традиционной инертностью мышления): никакого разрешения на звукозапись не требуется. Раз процесс открытый – приходи с магнитофоном, записывай. Конечно, может возникнуть вопрос об отмене противоправного запрещения».

У цьому ж випуску (але я передав І. С. без перекладу) – А. С. Вольпін «Гласность судопроизводства». Дуже потрібна на Україні річ.

Єсенін-Вольпін зробив монографію «О процессуальных гарантиях прав человека». Не друкована. («Фрагменти» – звідти)

Випуск 7 – на 59 сторінках.

Составитель – Чалидзе Валерий Николаевич.

Москва, телефон 241-79-32.

ОБРАЗ ЛЕНИНА НА СЦЕНЕ «МИНГЭЙ»

В ПЕРЕПОЛНЕННОМ зрительном зале еще не стихло обычное оживление, когда на сцену энергичной походкой вышел человек в кожаной куртке.

— Товарищи, начинаем работу съезда! – поправив пенсне, обратился он к залу. – Делегатов прошу занять места!

Входные двери в зал распахнулись, и сюда устремились люди в рабочих куртках, крестьянской одежде, солдатских шинелях, бушлатах. На сцене – яркий кумач полотна. На нем – большие русские буквы: «V Всероссийский съезд Советов рабочих, крестьянских, красноармейский и казачьих депутатов».

Так начался спектакль японской демократической труппы «Мингей» о великом вожде пролетариата и создателе первого в мире социалистического государства.

Сейчас, в канун 53-й годовщины Великого Октября, об этом ярком спектакле нельзя говорить без волнения. Переработанная для японского зрителя пьеса советского драматурга М. Шатрова «Шестое июля» воссоздает живые страницы истории первых дней существования государства рабочих и крестьян. В центре спектакля – немеркнувший образ вождя революции в талантливом исполнении артиста Осаму Такидзава.

— Идея познакомить японского зрителя с образом Ленина, — рассказывает постановщик пьесы, художественный руководитель труппы «Мингей» Дзюкити Уно, — родилась в связи со 100-летием со дня рождения Владимира Ильича. Этим спектаклем мы отдали дань глубокого уважения величайшему революционеру нашей эпохи, вождю Октября, пролетариев всех стран.

— Этот год особенный, — продолжал господин Уно, — мы ознаменовали его постановкой ленинского спектакля. С успехом он прошел по многим сценам Японии. В течение двух месяцев его посмотрели более 80 тысяч японцев. Мы показали его в таких городах, как Нагоя, Киото, Осака, Кобе, Окаяма, Хиросима, Яхата, Токио. Основную массу зрителей составляли рабочие, служащие, прогрессивная интеллигенция и студенчество. Как и сегодня, в зрительных залах, где шел спектакль, не было ни одного свободного места. Большую помощь в подготовке пьесы, в частности, в ее переводе на японский язык, нам оказала госпожа Кеко Сато, окончившая Московский государственный институт театрального искусства и являющаяся сейчас одним из ведущих японский специалистов по вопросам советской драматургии. Однако успехом спектакля мы, бесспорно, обязаны прежде всего талантливому актеру нашей труппы Осаму Такидзава, блестяще сыгравшему роль Владимира Ильича.

После спектакля я попросил Осаму Такидзава рассказать о том, как он работал над образом.

— Сыграть великого Ленина — вождя революции, — с волнением начал актер, — было моей давнишней мечтой. В ходе творческих исканий пришлось перечитать немало ленинских трудов, познакомиться с воспоминаниями о Ленине, подробно изучить конкретную обстановку тех исторических дней. Особенно большую помощь мне оказали сохранившиеся кинокадры о жизни и деятельности Владимира Ильича, а также его голос, записанный на пленку. Находясь на сцене, я каждый раз испытывал чувство огромного творческого удовлетворения. Я постоянно ощущаю контакт со зрительным залом. Наши зрители глубоко понимают образ Ленина и этим помогают мне играть сложную роль.

Об огромном успехе спектакля говорят многочисленные восторженные отзывы на страницах японской демократической печати. Об этом же свидетельствовали и широкие массовые движения, развернувшиеся на местах по инициативе Коммунистической и социалистической партии Японии, японских профсоюзов и других прогрессивных организаций страны за коллективное посещение спектакля, в поддержку демократической труппы «Мингей».

В. ХЛЫНОВ.

ТОКИО, 2 ноября.

(Соб. корр. «Труда»).

Витинку з «Труда» за 3.X.1970 прислали в літчастину уже з Управління культури – а Жарковський підклав її мені.

Що ж, для самоосвіти – і це треба знати. Леніна японці грають як революційний міт. З Шатрова вилучили силу подобиць, лишивши тільки чин пропагандний. Добре б дописати сюди, що «Мінгей» має дотацію, політичну – чи не від СРСР?

Такідзава – гарний актор, схожий зовні на Луцького Мусієнка. Тяжкіє до картинної мізансцени.

Успіх вистави – зайве свідчення того, що ідея Леніна, як ідея Христа і т. д... потрібна масі, щоб було у що вірити.

Мрія про інше життя, «не наше». А чуже завжди привабливіше. Добре там, де нас нема...

* * *

17/XI- 70 р.

Лесику, друже!

Вір на слово, що затримка з відповідно на твого листа не йде від черствості душі чи розхлябаності характеру.

Мержинський таки так. 12 листопада підписав договір. Режисер Лисенко Ю. С.

Едуарда я не бачив, бо виїздив до Києва на проби. Хлопцями передав твої застереження. Юрко Брилинський познайомив його з Фанею Бриж, остання казала, що Едик обіцяв зайти ще раз, але ще не прийшов.

Не пишу тобі про «Камінного господаря» (ставить Сергій Данченко), мабуть, Едуард тобі розказав. 14 листопада відбулась прем'єра «Хазяїна». Хороша вистава! Не тому, що я там зайнятий, а таки справді хороша. Старий Ярема – чудесний, Мірус, Стригун – талановито.

Кабінет творчий присох на корені...

Єдина втіха – це членство в худраді театру Стригуна, Анткова, Гринька та Богдана Козака. Пока що це єдиний шлях (і найбільш авторитетний) у творчих питаннях.

За Едуарда, гадаю, хвилюватися не треба, все буде гаразд.

Вітай Неллю, Олю!

Цілую Вас усіх

Богдан

Р. С. Не знаю, що робить з університетом. Чи академ. Відпустку, чи писати дипломну? Зйомки до квітня.

П'ятниця,

20

листопада Розмовляв із Світличним. Дейчі дізналися, що в Миколаєві у шевченкознавця М. Камінського є першовидання «Ластівки» Євгена Гребінки (1841). Там серед інших речей Гребінка надрукував і розділ з «Гайдамаків» Шевченка. Іван пообіцяв переговорити з миколаївськими письменниками, аби цей раритет не перекочував до Москви (є

такий варіант). Треба умовити Камінського віддати його в музей Шевченка в Києві.

Вузлик на пам'ять: у мене в картотеці на слово «Гайдамаки» – такий запис:

«Мих. Павлов. порадив поцікавитись долею знаменитої колекції Павла Потоцького, полтавчанина. Він служив у Петербурзі в музеї артилерії і був військовий історик. А в 1927 році передав колекцію до Києва. Колекція величезна – кілька вагонів.

— Я лично видел у него екземпляр «Гайдамаков» с автографом Шевченко, подаренный им Маркевичу. Он им очень дорожил!»

(Михайло Павлович Алексеєв, Ленінград).

Музей Потоцького був у Лаврі (Ол. Дейч).

Лавра, національні реліквії, – могли й знищити. Бо я питав Кирилюка – він про той першодрук і не чув.

*Тро автограф
П. Шевченка*

Москвичів хлібом не годуй – дай полаятись. Тепер лаяють Новий Арбат. І висотний «трикутник» – призму СЭВ. А я переконаний, що це добре, – європейський вигляд. Навіть церковцю зберегли. Шкода, не діє – там відкрили виставку «коряжок»; щось є там і від Наталії Павлівни.

А може, колись церква й прокинеться? Весь той прямовисний і прямокутний модерн вигідно відтіняє її красу. Сьогодні це ще декоративний хід, а завтра... Добре, що не зачепили ковшем ескаватора й не знесли. Раніше б шарахнули «бабою» – і все!..

Харків'яни дзвонили: у них був виїзний пленум Спілки письменників, – все дуже ліберально, із закликами до самовияву й таке інше («в межах, в межах!») виступив Овчаренко.

Я чув – уже з московських письменницьких джерел – що цим виступом вельми незадоволений новий шеф контори Федорчук. Овчаренківський заклик «писати на робітничу тему» він назвав «попыткой приспособить национализм к идеологии». До Харкова це ще не добігло? На мою думку, це просто спроба загострити ситуацію: для чого?

**Субота,
21
листопада**

*Москвичі лаяють
Новий Арбат*

*Федірчук лає
Овчаренка
(пенци у Харкові)*

Так і живе інтелігенція – хапаючись за найменший про-
світ і чекаючи змін. На гірше, звичайно.

Але ж Овчаренка призначив собі не Шелест, секретарі з
ідеології – креатура Москви?

Чи це просто шарахання з крайнощів до крайнощів – бо
рік ленінський, ювілейний, і кожне хоче вислужитись, аби
його помітили? Ще сумніше, коли **тільки** так. Бо це ж могло
б бути і наслідком якогось внутрішнього процесу, якихось
суперечностей, котрі мали б перспективу розв'язання...

* * *

24 листопада 1970,
Москва Б – 61,
Б. Черкизовская,
кв-л 8 – 11, корпус 3, кв. 45
тел. 263-49-87

**Київ – І, Кірова 4,
Інститут літератури
ім. Т. Шевченка АН УРСР**

Леоніде Миколайовичу!

*Вітаю Вас і маю до Вас ось яке прохання. Переклав я дві білоруські
анонімні поеми – «Тарас на Парнасе» та «Энеїда навыварат». Пере-
клав – і не знаю, що з ними робити. Якщо сі переклади того варті,
то чи не могли б Ви якось сприяти їхньому друкові? Наскільки мені
відомо, у нас їх ніхто не перекладав (Кочур казав мені, що пробував
перекладати «Тараса» Мовчан Єгор, але з того нічого не вийшло).
А познайомити публіку з цими поемами було б варто: на них зна-
ти вплив Котляревського. Та й розвідку можна було з цього приводу
якусь зробити і т. ін.*

*Якої Ви про все це, Леоніде Михайловичу, думки? Але не церемонь-
тесь, якщо все нікуди не годиться, – хай полежить. Переклав я все
це два роки тому, але чекав, щоби відлежалось. А тепер значно
відредагував. А може, треба ще?*

На все добре.

З пошаною –

(Л. Танюк)

О –

Л. С.

* * *

27 листопада 1970

Славний наш Заливашенко-Недоливашенко!
(Хоч ти й жартував у мене, що – Переливашенко)...

Передаю Тобі через твоїх посланців двадцять одну пачку найчорнішого цейлонського чаю (двадцять дві було б уже перебір, а так – самий раз, очко) – я переказав твоїм друзям, а тепер уже й тобі, щоб ти чефірив п о м і р н о, серце слід тренувати, у нього багато роботи.

Твоє прохання про Юнга врахував. У нас його не шанують, і текст, який я передаю у фотокопії – ще не друкований. Автор – унікальний хлопчина, Сергій Аверинцев, тут багато про психологію творчості. Порівняй з Вигодським, з «Психологією мистецтва», що я тобі тоді передав – ти вже, мабуть, вивчив її напам'ять? Аверинцева слід читати не менше, ніж Юнга. У Парижі вийшла книжка Мірча Еліаде (Mircea Eliade «Le mythe de l'éternel retour» – Мім про вічне повернення) – саме те, про що ми втрюх сперечалися – ти, я, Нелля; якщо мене не допустять до театру чи остаточно витурять – сяду за переклад цієї книги в першу чергу (зараз для душевної рівноваги перекладаю тільки поетів).

Висвітли мені свої проблеми з Спілкою художників, тут є люди, які вже виручали Аллу Горську й Семікіну...

Вітав у вересні Аллу з днем народження – і приснився недобрій сон: я запросив Аллу до Москви на виставку, прийняла її на «ура» – аж тут приходять Шах-Азізов і приносить ордер на її арешт. І ми чорт знає де ховаємось, по якихось тунелях; нарешті її беруть за богомаза в нашу церкву на Преображенці. А я ж знаю, що там є вже с і й дисидент, отож раджу не тішитись,— Алла ні в яку: «Тут так гарно!.. І озеро поруч».

І тепер головне.

Виконав я твоє прохання. Отець Зенон Бандрович виявився справді людиною примітною, мудрою, б о ж о ю. Він пожив у нас днів з п'ять. Нелля була в від'їзді, отож господарювали ми удвох. Подивився три вистави, в тому числі мої «Казки Пушкіна». Але ні з ким я його не знайомив, не було на те його бажання. Через свого знайомого письменника Вітаутаса Пяткявичуса влаштував його

на парафію. Церковця невеличка, кілометрів з десять від Вільнюса, католицька. Мені гарантували, що йому там буде добре.

До того, про що ти розповідав. Так, він відтрубив усі 25, від дзвінка до дзвінка, по багатьох таборах – від Качатки до Мордовії. Нема в ньому жодної хвильки колабораціонізму, потужний український ген! 54 роки. 23-річним хлопцем його висвятив на каноніка єпископ Йосафат Коциловський, на якого він досі молиться як на Бога: Коциловського закатували в Лук'янівській тюрмі 1947 року – поляки зрадили його й передали НКВД... Про братів Коциловських колись треба неодмінно написати книжку: його молодшого брата Януарія, василіянина, теж нема на світі – від 1937 року. У якийсь спосіб він був пов'язаний з українською церквою в Аргентині й Бразилії. Я налаштовував о. Зенона, щоб він сам взявся до такої книги – УГКЦ і її погром, не на сьогодні, звісно... Але років за десять-двадцять таку річ можна було б видати.

Розписався. Будь Здоровий, Опанасе, Нелля й Оксана тобою не нахваляться. Висить у нас твоя «Ню» під склом, і я ще не викинув твої старі черевики. Згодяться колись для музею української слави.

Будь. Тисну.

Вітай усіх, кого можна.

Твій Л. Т.

26.XI. 70.

Студійний варіант перекладу мені вже не знадобиться, – роботу я закінчив, один примірник уже в журналі. Чув я, що замість українських актрис пробували на Лесю когось із Прибалтики. Дожилися пані й панове українські актори. Нема кому зіграти роль Лесі Українки! Уже був варіант, коли Шевченка робили в Москві...

Коли б і тут не зробили з Лесі адаптацію для слов'ян...

У «Чорті», здається, буде дуже добра робота – Цинку грає Нікіщихіна. Прекрасно. Але вчора показала одну сцену з Аниськом – Ліда Савченко. Мені просто перехопило дух – так добре! І так без напруги, чисто по-людському. Аніякої театральності. Хоч грає вона в підтексті актрису, яка «сама знає, коли їй зійти зі сцени». Цю фразу я додав

від себе... Цинка – натурниця, приходиться до художника, а там – інша коханка. І вона йде геть – назавжди. Ліда Савченко гратиме це блискуче.

Справді – вийшов Даніель! Десь у Калузі, до Москви не пускають.

Спочатку розшифрую листа від Івана. Драч має такий **Неділя, 29 листопада** почерк, що зрозуміти його за місяць-другий буде вже неможливо. До того ж він уперто пише червоним, як каже пані Орися, **атраментом...** а той колір не є вічний.

* * *

«Привіт, універсальний Лесю!

Дякую за переклад. Там, здається, в одному місці пропуск – про страх сентиментальності (Мержинський, Крим). Я зробив закладку у студійному варіанті перекладу – я тільки тепер його вишлю тобі (мені його щойно відшукали), може, він тобі згодиться.

Я розписався наприкінці перекладу – як ще авторизувати, я не знаю. На студії досі актриси на Лесю не знайшли.

Вітання Неллі і Дейчам.

Твій І. Драч.»

* * *

Здравствуй, Неллочка!

29 ноября 1970 года.
Киев.

троякое
тройственное
тройное – троичное

Постепенно я уже прихожу в себя: хотя троичное (что за язык! нет нужного прилагательного) изменение климата окончилось для меня, как всегда, ужасным недельным насморком. Жаль, конечно, что из-за всяких обстоятельств мы не на-

*Віт Івана Драча:
оцержав мій
переклад*

говорились на професійональні спецтемы, но, думаю, у нас еще все впереди. Страшно признателен Вам с Танюком, что Вы меня всегда приучиваете (нет, Ты только подумай, – это то, что у нас называется «прихищаете»).

Гран мерси за бобину, — Демарчик произвела среди моих приятелей настоящий фурор. Посылаю Тебе еще одну карточку; кто такой Ольнус, не знаю, в словаре псевдонимов его нет.

Танюку лучшие пожелания и приветы.

Твой С. Б.

Івано-Франківськ:

Суд над Валентином Морозом – з 17 листопада.

Компанія на захист – В. Ч-л, о. В. Романюк, Б. А. – Д-нч,
Михайлина, Зеня, Дзюба, Чубай...

Андрія Синявського ми знаємо, а от про Олексу Синявського (1887-1937) Україна – ні гу-гу. Між тим це був глибокий мовознавець, діалектолог, професор КДУ. Репресований, розстріляний на засланні, арешт – 1934. Одноліток Курбаса.

Дані – шукати у Ю. Ш.

Згадав – бо 8. Х. Андрієві – 45 років...

3 листа
Ростроповича про
Нобел . премію

3 листа

Мстислава Ростроповича:

«**З**а моєї пам'яті вже третій радянський письменник одержує Нобелівську премію, причому у двох випадках з трьох ми розглядаємо присудження премії як брудну політичну гру, а в одному (Шолохов) – як справедливе визнання провідного світового значення нашої літератури. Якби свого часу Шолохов відмовився узяти премію з рук, які присудили її Пастернакові «з мотивів холодної війни», я б зрозумів, що ми й надалі не

згадав – бо 8. Х. Андрієві – 45 років...

довіряємо об'єктивності й чесності шведських академіків. А тепер виходить так, що ми вибірково то з удачністю приймаємо Нобелівські премії по літературі, то лаємось. А якщо наступного разу премію присудять Кочетову? Адже доведеться взяти?! Чому через день після присуду премії Солженіцину у наших газетах з'являється дивовижне повідомлення про бесіду кореспондента «Ікс» з представником секретаріату Спілки Письменників «Ікс» про те, що **вся** громадськість країни (тобто і **всі** вчені, і **всі** музиканти тощо) активно підтримала його виключення із Спілки письменників? Чому «Литературная газета» тенденційно відбирає з великої кількості західних газет лише висловлювання американської та шведської комуністичних газет, оминаючи такі незрівняно популярні й значніші газети як «Юманіте», «Леттр Франсез», «Уніта», не кажучи вже про численну некомуністичну пресу?

Якщо ми віримо якомусь Боноскі, як нам бути з думкою таких вагомих письменників, як Бель, Арагон, Франсуа Моріак?

Я пам'ятаю і хотів би нагадати Вам газети 1948 року, скільки бздурів писалося там з приводу визнаних тепер велетів нашої музики С.С. Прокоф'єва, Д.Д. Шостаковича, наприклад: «Т.Т., Д. Шостакович, С. Прокоф'єв, В. Шобалін, Н. Мясковський та ін.! Ваша атональна дісгармонійна музика **органічно чужа народові...** Формалістичне трюкарство виникає тоді, коли таланту мало, а претензій на новаторство – багато. Ми зовсім не сприймаємо музики Шостаковича, Мясковського, Прокоф'єва. Немає в ній ладу, порядку, немає широкої наспівності, мелодії...».

Зараз, коли подивитися на газети тих років, стає за багато що нестерпно соромно. За те, що три десятки років не звучала «Катерина Ізмайлова», що С. С. Прокоф'єв за життя так і не побачив останнього варіанту своєї опери «Война и мир», і симфонії-концерту для віолончелі з оркестром, що існували офіційні **списки заборонених творів** (!) Шостаковича, Прокоф'єва, Мясковського, Хачатуряна.

Невже прожитий час не навчив нас обережно ставитись до нищення талановитих людей? Не говорити від імені цілого народу? Не примушувати людей висловлюватися про те, чого вони просто не читали або не чули. Я з гордістю згадую, що не прийшов на збори діячів культури у ЦДРИ, де ганьбили Б. Пастернака й намічався мій виступ, де мені публічно «доручили» критикувати «Доктора Живаго», тоді ще мною недочитаного...

У кого виникла «думка», що Солженіцина треба вигнати із Спілки письменників, мені з'ясувати не вдалося, хоча я цим дуже цікавився. Навряд чи п'ять рязанських письменників-мушкетерів відважились зробити це самі без таємничого «мненія»...

Я ворущу старе не для того, щоб бурчати, а щоб не довелося в майбутньому, скажімо, через двадцять років, соромливо приховувати сьогоднішні газети.

Кожна людина повинна мати право без страху самостійно мислити й висловлюватися про те, що їй відомо, що нею особисто продумано, що вона пережила, а не тільки ледь-ледь вар'ювати закладену в неї **думку** (Л.Т. «мнєніє»). До вільного обговорення без підказок і осмикувань ми неодмінно прийдемо!

Я знаю, що після мого листа неодмінно з'явиться «мненіє» і про мене, але я не боюсь його й відверто кажу, що думаю. Таланти, що є нашою гордістю, не повинні піддаватися попередньому побиттю. Я знаю багато творів Солженіцина, люблю їх, вважаю, що він вистраждав право писати правду, як її бачить, і не бачу причини приховувати своє ставлення до нього, коли проти нього розгорнуто кампанію.

(16.-31.X.70).

Ростропович послав листа до редакції «Правда», «Известия», «Л. Г.», «Сов. Культура». В Домі Актора його вивісили на стенд. Висів він там, правда, не більше двох-трьох годин. Але не знайшлося «свого», доморощеного – мусив прийти **чолов'яга з райкому**, якому зателефонували. Здер – і обіцяв розглядати дирекцію Будинку Актора на бюро райкому.

Люди не мовчать.

Були двоє з Галичини. В Опанаса Заливахи знову пролеми. Ні, від Спілки художників чекати чогось доброго – нонсенс. Треба подумати, з якого боку зайти.

У п'ятницю мав невеличку проблему. Викликав мене до кабінету Жарковський, там сидів у нього наш уповноважений КГБ, тобто чолов'яга, який виконує роль «куратора» по театрах (чи тільки по нашому, не знаю). Жарковський делікатно пішов. А той, не представившись,

почав мене розпитувати, чому моє прізвище є у списку людей, які здавали гроші на пам'ятник академіку Вавилову. Справді, у вересні в Саратові пам'ятник відкрили, на Воскресенському цвинтарі. Був збір коштів, але без будь-яких «списків». Гроші я дав, а на відкриття поїхати не зміг. Цікаво, вирахували мене «навздогад буряків» – чи притиснули Юрія Миколайовича, сина?

*Мною цікавиться
Таліна Борисівна
(Вавилов)*

Втім, балачка була ввічлива й без погроз. Тональність – так би мовити, «недоуменіє» – «зачем такая демонстрация, сбор средств, это и государство могло сделать, обязано было даже! И сделало бы, если бы не такая «фрonda». Понимаете, рядом с памятником Чернышевскому, все эти речи, – зачем?»

За тим стояв один інтерес – хто організатор збору коштів?

Словникові виписки (з д-ра В. Фестера «Як вести життя» в перекладі Ю. Кміта, Львів – 1922, друкарня НТШ):

Переднє слово. Друге переднє слово.

Зasadничо рішиться.

Пожиття з людьми.

Відкіль такі люде? З царини ласки...

Як сліпий понадбільше наш осуд про чоловіка...

Правдомовність.

Наша особовість.

Що по всі часи мали...

Сю правду унагляднює Данте у пеклі.

Чинимо добродійство.

Управильняти свої зносини з людьми.

Повздержність («воздержаніє»).

Руханка.

Дорожче за – вартіше, ніж...

Ублагороднюючий вплив (Я б сказав швидше – ушляхетнюючий)

Очишувати поплямлені житла.

Уможливлювати – унеможливлювати

*Словникові виписки
з Ю. Кміта: мова*

Виніжнювати сумління...

Рівночасно. Кождий.

Жити в противенстві до когось.

На полі свого призвання...

Ушкоджує власний характер

Само з себе

Непошкодований (той, що не зазнав кривди, шкоди)

Перли падають перед свині.

Вище і багатше уталанований (обдарований)...

Сократ говорить в одному місці, що знає зовсім докладно – Атенці засудять його так само певно, як того лікаря, якого обвинувачує цукорник перед діточим судом за те, що він лихий чоловік, бо відбирає ласощі, записує гіркі ліки, випалює рани і крає своїх пацієнтів.

Виписав я цю фразу не з філологічних міркувань. Швидше – з прогностичних....

* * *

5.XII. 1970

Копія листа до
М. Бажана
(Курбас,
дисертація)

Добрийдень, дорогий Миколо Платоновичу!

Головне – як Ви себе почуваєте? Хотілося б розповісти якісь приємні новини, але нічого особливого не сталося. Лесь, щоправда, дуже гарно працює в театрі ім. Станіславського. Його люблять актори, йому подобається п'єса, що він її узяв до постанови – «Чорт» Мольнара. Фільм про Бетховена зняв, далі – монтаж і т. ін., – одне слово, раніше лютого на екрани не вийде (телевізійні). Запропонували йому на телевізійні постанови «Жирофле – Жирофля», або «М-ль Нітуш», або мюзікл «12 стільців» (3 серії). А в театрах запропонували виставу у ТЮГові, театрі ім. Пушкіна («Казки Пушкіна»), у МХАТі («Живий труп» з Єфремовим у головній ролі). Останнє було б найкраще, але це не зразу – пізніше.

Я клопочусь біля реферату і т. ін. На тому тижні реферат буде надруковано, примірники дисертації мені вже «опалітурили».

Зроблю все, щоб Інститут надіслав дисертацію в УРЕ на відгук якомога швидше.

Миколо Платоновичу, як Ви дивитесь на те, щоб другою після роботи про Курсаба взяти тему «Трансформація сюжету в творах Лесі Українки»? У мене з'явились з цього приводу думки, і, здається, цікаві. Про це ще ніхто не писав – чому саме Леся Українка бере відомі сюжети, але обов'язково вивертає їх, чому у неї все – навпаки...

А до ювілею маю план подивитись усі вистави Лесі Українки тут, і у Києві, та й, може, в інших містах Українки. Для статті у «Театр». Паралельно працюю над статтею «Експресіонізм в радянській режисурі і мистецтво Курбаса» – до теоретичної збірки «Проблеми радянської режисури».

Ніби все.

Ще раз каюсь – не відразу відписала. Єдина причини, з якою пишу рідко – бажання не відбирати у Вас час.

Будьте здорові! Хай частіше надходять до Вас веселі новини. На жаль, їх завше замало... Вітаємо Ніну Володимирівну!

Обіймаємо Вас –

Ваші Нелля та Лесь.

* * *

Від Е. Бутенка зі Львова:

К. - 3.XII.70

М. - 8.XII.70

*Лист від
Ед. Бутенка*

Дорогий Лесь Степанович!

Вот какое есть дело. Наши студенты режиссерского факультета 4-го курса проходили в этом году практику. Ассистентскую. Шеф у них был Лизогуб, теперь – Чабаненко (можешь себе представить). Они же себя считают студентами Скибенко, хоть и проходят у него мастерство актера. Бог с ними. Дело в том, что им разрешили выбирать театры для прохождения практики. Включая и театры Москвы. Среди них один хороший хлопец – Бабий Слава (Ярослав Федорович). Режиссерских работ я его не знаю (говорят о нем хорошо), знаю, как актера – и это очень интересно. Он играл у меня эпи-

зодик «В горах...». Острохарактерный, яркий... И толковый парень. Короче, ему бы сейчас дать точное направление (в смысле режиссуры), и может получиться «вещь». Я подумал «А не заинтересует ли тебя это?». Денег платить ему не надо... Работать ты только начал! А? В общем, что тут объяснять, тебе видней, но дело, по-моему, можно сделать хорошее-доброе. А Бобылю твоему возможно и польстит, что к нему в театр на ассистентскую практику просятся. Как это сделать формально (если примешь парня)? Возможно, он должен написать на имя Бобылева просьбу, и тогда тот официально ответит? – Не возражаю. По своему опыту знаю, что нужен был запрос. Т. е. Завадский писал: Ректору Киевского ... и т. д. Корниенко И. С. Театр им. Моссовета просит направить на ассистентскую практику... и т. д. студента 4-го курса. Может быть так должен поступить и твой шеф, подписавшись... Жан Бобылев...

В общем, Слава Бабий будет тебе звонить из Киева в понедельник-вторник. Я боюсь вести это дело через связь со мной, так как могу в этот же понедельник отбыть во Львов на пять-шесть дней. С этим вапросам фсо!

В остальном целую всю семью, обнимаю... Подробности и сплетни киевские отдельно.

Ваш Э.

* * *

**До Л. І. Сердюка у Харків:
10.XII. 1970**

Шановний Лесю Івановичу!

Доброго Вам дня!

Приїздив Івченко, розповідав харківські новини; чи це на краще?

І в мене новина – 14 січня захист. Надсилаю Вам свій реферат; в редакції «Театру» досі у захваті згадують Ваш відгук на мою статтю про Курбаса, – чи не написали б в Ви, Лесю Івановичу, б ще один відгук – офіційний, – на цей реферат? Буде відгук від Бажана, від Вас, від Дейча та від Кирилюка (академіка). А якщо б Вам трапилось бути на той час у Москві – ласкаво прошу на захист.

Копія листа до
Л. Сердюка
(Курбас, дисертація)

Дисертацію схвалили, запланували до друку (в «Искусстве»): опоненти – Кузякіна (вона недавно захистила в Москві докторську) та М. Н. Пархоменко (з Академії суспільних наук при ЦК КПРС). Отже, всі прогнози що до захисту – добрі.

Танюк працює в театрі імені Станіславського, ставить комедію Мольнара «Чорт» (до угорського фестивалю). Запросили його далі ставити «Пушкінські казки» у театр Пушкіна (новий головний режисер – Толмазов); крім того, Єфремов веде з ним переговори про постановку «Живого трупа» з ним, Єфремовим, у головній ролі. Велике Вам вітання від нього.

На все добре.

Н. Корнієнко

* * *

**Київ,
вул. Заньковецької, 5, кв. 30
До Ю. Смолича у Київ:
10 грудня 1970 року**

*Копія листа до
Ю. Смолича
(Курбаса,
дисертація)*

Шановний ЮРІЮ КОРНІЙОВИЧУ!

Доброго Вам дня, доброго здоров'я і доброї роботи! Хоч воно й надто рано, а проте все одно вітаю Вас із Новим роком – час збігає непомітно, і половини грудня вже нема.

Дозвольте звернутися до Вас із проханням. Знаючи, скільки праці Ви поклали на те, щоб сьогодні ім'я Курбаса було не тільки легендою, а й реальністю, хочу просити Вас прочитати цей реферат; Ваша думка про нього була б дуже важлива і для дисертантки, і для Інституту Історії мистецтв. Тема знайшла тут активну підтримку, дисертацію запропоновано видати книжкою в «Искусстве» (Книжка буде чималенька, 20 авт. аркушів). Чи не були б Ви такі ласкаві написати бодай невеличкий відгук на реферат і надіслати його або нам, або на Інститут?

Якби трапилась Вам нагода бути на час захисту в Москві – ласкаво прошу!

Книжка про Курбаса (збірник, де є Ваша стаття в перекладі Островського) лежить у видавництві, обіцяють видати. Моя монографія про М. Крушельницького вийде на той рік (теж в

«Искусстве»). Працюю я в театрі ім. Станіславського – на долю ніби нема чого скаржитись. От лишень тягне на Україну, додому. А не виходить.

Вітайте Олену Григорівну.

На все добре.

Ваш Лесь
/Л. Танюк/

Копія листа до
Є. Кирилюка
(Київ, дисертація)

* * *

**До Є. Кирилюка в Київ:
10.XII.1970**

Добридень, шановний Євгене Прохоровичу!

Знаючи Вашу прихильність до «Березіля», наважуюсь протурбувати Вас проханням: не були б Ви ласкаві написати відгук на реферат, що його надсилає Вам моя дружина? Принаймні кілька рядків – знаю, Ви, як завше, перевантажені працею, тому й не сподіваюсь, що мали б час прочитати всю дисертацію (500 стор.). Але Неля видаватиме її книжкою тут в «Искусстве» як планову роботу, схвалену Інститутом, і з радістю надішле її Вам.

Принагідно кілька слів про наші справи. Моя монографія про Мар'яна Крушельницього (10 авт. арк.) виходить у 71 році; паралельно з книжкою працюю над цією темою («Режисура й акторська майстерність М. М. Крушельницього») для дисертації. Нелля впорядкувала російську збірку п'єс М. Куліша, її теж підписано до друку. Я працюю у театрі імені Станіславського (що на вулиці Горького). Одне слово, на долю не було б чого нарікати, якби не бажання працювати для України не заочно, не на віддалі.

Будьте здорові.

На все добре.

Ваш Лесь Танюк

Р. S. Коли б трапилось Вам бути у січні в Москві, чи не завітаєте?

Л.Т.

* * *

**До В. Василька:
10.XII.1970**

Шановний Василю Степановичу!

Праця Ваша у справі видання й популяризації спадщини О. С. Курбаса була мені за велику допомогу в моїй роботі над дисертацією. А без Вашої книжки – мемуарної збірки – мені було б скрутно. До речі, я про неї пишу в «Театрі» № 12, номер ось-ось вийде.

Дуже мені цікава Ваща думка що до реферату – він досить точно відбиває основні напрямки дисертації.

Дирекція Інституту, зауваживши, що я у багатьох місцях посилаюсь на Ваші публікації, просить Вас (і я прошу) надіслати відгук на реферат. Пришлість мені, якщо буде у Вас на це вільна година, свої думки про це, (одну-дві сторінки), щоб я могла їх передати своєму шефові для зачитання під час захисту.

Захист – всі переконані – буде добрий, бо всі одноставно схвалили дисертацію, а головний опонент – професор, доктор філологічних наук, голова кафедри теорії літератури і мистецтва Академії суспільних наук при ЦК КПРС М. Н. Пархоменко, чоловік суворий, а проте схвалив роботу без заперечень. Це дуже важливо. Сам він зі Львова, українське мистецтво знає добре.

Якби трапилось Вам на час захисту бути в Москві – ласкаво прошу на цю церемонію.

Зичу Вам здоров'я. Привіт Вам від Танюка, він працює у театрі імені Станіславського. На все добре

Н. Корнієнко

* * *

**Від Л. Череватенка з Києва:
8.XII.70**

Дорогий Лесь, дорога Нелля!

У нас велике нещастя. Забито Аллу Горську. Забито по-звірячому, підступно. Мене ця смерть приголомшила і несподіваністю, і самими обставинами вбивства. Ну? Годі про це.

*Копія листа до
В. Василька
(Курбас,
дисертація)*

*Алла Горська
(лист від
Л. Череватенка)*

Доручення Лесеве я виконав лише наполовину. Адресу Охріменка дістав. А що до Коваленка додзвонитися ніяк не можу. Мабуть, десь у відпустці. У мене до вас зустрічне прохання. Копєлев просив дістати М. Куліша, але де ж його зараз знайдеш? То чи могли б ви дати його для роботи своїх запасів? Зробили б добру справу: він хоче писати про Гуровича спогади. Зробіть це, а, Танюки?

Годилося б описати новини, але даруйте, я зараз не можу. Пишіть, коли матимете охоту. На все краще. Вітаю вас щиро, Оксану цілую.

Ваш Льоня

Субота,

**12 грудня
1970**

Сьогодні зранку нам, нарешті, увімкнули телефон; хлопча прийшов, сказав, – «щось там було на лінії» – і блокада закінчилася. Блокада, – бо причину я знав уже з середи... А сьогодні прийшла і ця листівка від Льоні Череватенка: «Дорогий Лесь, дорога Неля! У нас велике нещастя. Забито Аллу Горську. Забито по-звірячому, підступно. Мене ця смерть приголомшила і несподіваністю і самими обставинами вбивства...».

Льоня відправив листівку наступного дня – після того, як Аллу вже поховали.

В середу мені в театрі переказали, що мене шукав хтось зі Львова, дзвонив.

Я навмання набрав кілька номерів і знайшов-таки Володю Глухого. Ні, дзвонив не він. Але він мені все розповів. Я не міг повірити, що таке можливо...

Наприкінці листопада, здається, в п'ятницю 28-го – Алла виїхала до Василькова; Вікторів батько запросив її забрати швейну машинку чи щось такого. І не повернулась.

Стривожений Вітько поїхав туди 1-го, з жахливим передчуттям лиха – але все було зачинено, вечір, прийшли з міліціонером, той відчиняти заборонив. Вітько вернувся до Києва, психічно вбитий, не міг нічого з собою зробити. Наступного дня туди поїхали Надійка та Євген Сверстюк – хату відкрили, міліція. І – знайшли Аллу – вбиту, в льосі.

Її вдарено було, очевидно, сокирою, убивця потім передягнув її, вимив підлогу, змив кров – і зник.

Віктора арештували, допитували, звинуватили в убивстві Алли. Коли ця версія відпала, повідомили йому, що Аллу вбив батько, Іван Зарецький.

А потім знайшли і вбитого батька. Його було кинуте під поїзд, він лежав там з відтятою головою.

Допити вели люди з КДБ.

Виявляється, батька знайшли на колії ще 29 листопада, можливо – **до вбивства Алли...**

Якимсь чином до цієї справи приплели Данила Шумука. Але це тільки одна випадкова репліка, суті не знаю.

Аллу ховали у понеділок. Труну привезли на Філатова, до майстерні, але не відкрили. Спочатку було обіцяно, що дадуть змогу поховати Аллу на Байковому кладовищі. Потім «люди зі спілки художників» змінили намір – і поховали на Берковцях.

Слово говорили Євген Сверстюк, Василь Стус, Іван Гель, Олесь Сергієнко, ще хтось; людей було дуже багато, при тому добряча половина – «супроводжуючі особи», які й не приховували свого фаху. Але вели себе ніби стримано...

Немає Алли. Яскравої, голосної, упертої, прямодушної Аллочки...

Немає Зарецького-діда. Я знав його. Уже з бородою; він справді був ортодокс, Алла з ним не приятелювала, але й сварок між ними ніколи не було. Ні, він на те, що йому приписують, не був здатний. Тут інше.

Розповідь про похорони Алли нагадали мені інші похорони – Миколи Хвильового. Те, що розповідав Крушельницький, те, що розказувала пані Оріся, про що – у Смолича...

Спільне й інше. І самогубство (якщо це було самогубство!) Хвильового, і вбивство Алли Горської – це крапки на певних **епохах**.

Забудьмо «телячьи восторги» доби «відлиги». Нас починають нищити тими же методами, що й раніше. Вбивство

Горської – спосіб залякати націю. Це попередження українській інтелігенції: дограєтесь, як ВОНА.

Погодьмось, – вони свого домоглися. Принаймні, частково. Така смерть – а в світі ніби нічого не сталося! У Москві не сколихнулося й маленької хвильки! Невже й справді – страх?

Признатися, я помітив, що вирок Валентиніві Морозові справив на багатьох (зокрема, на декого з наших поетів!) **приголомшливе** враження.

Люд поліз у нори?

Але як не зрозуміти, що наступним буде він – або я, або мій сусіда, моя родина, мої друзі!

Що тут клацати на машинці! Алли немає!

Написав і відправив Вікторові листа. Він тендітний і ніжний. Алла була сильніша. Треба подумати про Лесика. Не вірю, що Олександр Валентинович у стані взяти дім на себе.

Скільки ж Аллі було років? Сорок? Здається, трохи менше.

Страшне, незвичне, майже неймовірно – «було». Не можу уявити її собі без усмішки, без іронії, заціпенілу від болю, з пробитою головою...

Але було в ній, було, передчуття смерті, було! У Львові вона мені говорила, що треба поспішати – так мало часу лишилося, так мало. Там, на тих могилах у лісі, її занудило: вона відштовхнула мене – я намагався якось її втішити – відійшла за дерево, сперлась на кору лобом, плакала. З тієї смерті вона довго не могла вийти. Ховалася від людей. Я прийшов другого дня до них – сиділи мовчки години півтори, кожен робив своє, ні слова про ті розстріли. Потім, коли я вже йшов, вона – зкуйовдила мені волосся:

– Уявіть собі, ми – там...

Я не зразу зрозумів, і вона – широко розвела руки:

– Ну, ми всі, Клуб Творчої Молоді. Разом з вами, пане Президент. З Людочкою, з Галею. З Прядком та Алісою. З Панасом. З Василем Стусом. З Грицем Халимоненком і Ва-

димом. Ми ж усі там можемо бути... Уявляєте собі? Хтось потім приходить – ліс, трава, пісок. І нікого. Га?

У Львові на тому партійному форумі, де від нас з нею вимагали каяття, вона – сміялася:

– Ні, ми їм такої втіхи не подаруємо. Чорта лисого діждуться! Пішли, у мене в готелі є пляшка вина. Вип'ємо на прощання!

– На прощання? З ким?

Вона махнула рукою:

– Ні, я не про те. На прощання з «Гускою». Не буде прем'єри. От пом'янете моє слово. Я вже й Світличному про це казала...

Я був невинуватий оптиміст:

– Та ви що? Хто ж на це піде? Знаєте, скільки вони витратили на костюми, на декорації? Ні, в театрі так не можна.

– Можна. Для них це не аргумент. Вони раби, негідники й подонки. Каяться? Перед ким? Не діждуться!

І ми пішли до неї в номер – не діждавшись «присуду».

А коли пили вино, Володя Глухий сказав, піднявши склянку:

– Вічна пам'ять! – майже проспівав, – Миколі Кулішеві.

Алла – так само жартома:

– І нам...

І все одно це був не песимізм, не скарга у камізельку. У неї все йшло від здоров'я, від величезної енергії, що не давала їй закиснути.

Ми з Неллею не можемо знайти собі місця. Боляче й інше: що **не знали, не змогли** приїхати. Ця паскудна гра з телефоном. Це оніміння тих, хто був просто зобов'язаний вдарити у всі дзвони.

Прощай, Аллочко... Я, я винен в тому, що не зміг витягнути тебе до Москви. Ти відмовилась ставити «Мальчиша-Кибальчиша», довелось починати з Танею Сельвінською; але й тут ти виявилась Касандрою: виставу заборонили – задум у мене був надто не «гайдарівський». Я тоді взявся робити Гайдара «на китайський лад» – хунвейбіни, замість

Буржуїна – бичачий пузир, ліворуч – Мадам Мао-дзе-Дунька (божественна Струкова!). Але ти тоді сказала, що комедія – це не твоє. «Але ГУСКА – теж комедія!» Ти засміялась: «Так то ж Куліш! Такого не повторити...»

Аллочко, наше ти знищене сонце.

Ти була, є і будеш.

Пам'ятаєш, у Курбаса: «...Навіть у калюжі воно до нас повернеться. На нього ми будемо сліпо й навпомацки йти...».

Які були часи, які люди!..

**13 грудня
1970**

Так важко у Москві, як ніколи. Остогидло все. Треба щось робити. Зараз – зібрати все в кулак, волю й нерви: Нелля мусить доробити все про Курбаса. Це просто її обов'язок. Мій обов'язок – щоб вона захистилась. Треба знайти людей на Україні, які відважаться, – зараз – підтримати цю тему. Москва теж хоче себе застрахувати – від тієї ж України (не нашої – корнійчуківської, гнато-юрівської, йосипенківської етцетера). Бажани й Смоличі мовчать. Їх давно не чути. Чому на похоронах Алли – не було Драча й Олійника, Коротича й Загребельного, Гончара й Стельмаха? Ну, всі ці Лопухови й Левади, Зарудні й Коломійці, Левчуки й Кондуфори – зрозуміло. Але ж є й справжні люди, які повинні були б зрозуміти, **що таке Алла Горська!**

**15 грудня
1970**

Вівторок. Прокинувся од жаху. Моторошний сон – про Аллу. Ніч, двоє її допитують, третій внизу в машині. Алла вихоплює табуретку, на якій сидить, і з розмаху б'є худенького садиста по голові. Другий, мордатий, з-заду проломлює їй сокирою голову. Кров юшить по обличчю, як в кадрі у Параджанова. Батько з сусідньої кімнати, – мабуть, зв'язаний, – щось кричить; дзвін скла, – вони кидаються туди – і все стихає. Потім утрюх волочать до машини тіло старого.

Все – виразно, чітко, зустрів би – впізнав.

У мене вже таке було. Коли гебешники допитувались у мене в Мінську про «Летаргію». Сон: мама дивиться телевізор, – скрикує, і точиться на диван. Інсульт. Так все й було – батько розповів. Останній шепіт – просила, щоб приїхав я.

Забув ще про одну деталь – цього разу вже за мотивами «Украденного щастя». Коли Вітько їхав до Василькова, якийсь автомобіль вдарився в їхній рейсовий автобус: Зарецький покривавив руки й обличчя. Потім, коли його арештували, це правило за «доказ» участі в убивстві Алли: кров, подряпини, синці. Міліціонер увечері бачив на ньому ту кров і засвідчив це... Терор на слідстві дав своє: він сам визнав, що це, очевидно, батько убив. Того ж вимагали і від малого Лесика, якого також зразу забрали. Признав (?) і він.

**Середа,
16 грудня**

Але що вони могли засвідчити – у такому стані? Що батько міг таке зробити?

В 1937-му могли вибити з людей і не таке. І ми знаємо, як це робилося.

«Який твій помах наступний, паличко диригента?» – питається в одному моєму перекладі з білоруської.

Дзвонив до Києва. Віктора й Лесика відпустили. Вони вдома. Біля хати стоїть «пост» і фіксує всіх, хто туди заходить. На Філатова у Семікіної – теж.

Та наші люди не з полохливих. Ні, я помилився: нікого вони НЕ ЗАЛЯКАЛИ. Крім хіба декого із старої інтелігенції.

* * *

З Києва від Е. Бутенка
Київ 11.XII.70
Москва 14.XII.70

*Віс Еґ. Бутенка
(«Газета»)*

«Трепач веселый»

Важный орган театрального работника.

Газета выходит под настроение (плохое) № 1 (четверг, 10.XII.1970 г.)

13ть становится счастливым числом! Выборы!

ВСЕ НА ИЗБИРАТЕЛЬНОСТЬ!

Наш специальный корреспондент обратился к известному советскому зоопсихологу Н. А. Тих: «Что вы думаете о выборах и избирательности?». «Потребность в общении, – отвечает Нина Алексеевна, поглаживая любимую макаку, – уже у обезьян избирательна! Ведь животные, как утверждают Конрад Лоренц, знают друг друга в лицо, так сказать «персонально». И они совершают выбор среди других членов стада. Особенно ясно эта избирательность проявляется при устройстве семьи. Впрочем, избирательность проявляется не только при возникновении брачных пар. Исследователи открыли у них нечто очень похожее на дружбу! Несомненно, было бы большим заблуждением рисовать взаимоотношения в обезьяньем стаде только розовыми красками».

Киев. Ресторан «Метро». Здесь состоялся банкет по случаю присуждения званий артистам т-ра им. Франко. Заслуж. Арт. УССР. Степан Олексенко (бывший арт. Степа Олексеенко) произнес речь в благодарность за звание. Всю команду артистов, играющих за т-р Франко, это крайне возмутило... внутренне. Но и здесь нашелся младенец – приглашенный татарин, который громко на ломанном языке сказал «Карьеру делает». Никто не понял. Все шло исключительно на украинском языке.

Киев. Крещатик вечером.

Любительское фото.

С АНГИНОЙ ПО РОДНОМУ ГОРЛУ.

Репортаж с компрессом на шее, с термометром подмышкой.

1. «Больной № 199»

В пьесе Арутюняна «Больной № 199» герою Тонояну повезло – он был здоров, его только приняли за больного. А вот повезло ли Эдику Бутенко из одноименной пьесы? Он оказался «Больной № 200». С больной головы на здоровую!

2. Наступление на горло началось

В ночь с 6го на 7 декабря больной № 200 почувствовал недомогание, кручение рук и ног. Горло! Пронеслось в шумевшей на плечах голове. Утром – $t = 37,5^{\circ} \text{C}$, к вечеру $t \rightarrow 38, 8^{\circ} \text{C}$.

3. Но медицина приходит на помощь

Утром пришел доктор Айболит.

– Здравствуй, мамочка! – простонал больной № 200. Принял NNN количество аспирина, стрептоцида и постоянно ополаскивая миндалины...

4. «Чистое небо»

Именно чистое небо на третий день. Режим и режим. Болезнь отступила. Больной быстро поправляется и скоро приступит к работе.частливого пути, Эдик Бутенко.

СЛАВНЫЙ ЮБИЛЕЙ

(наши интервью)

Вся передовая общественность отмечает славную годовщину. А. Н. Скибенко получил звание засл. арт. УССР. Эта награда совпала и с другим, не менее важным для него торжественным: годовщиной трезвости!

По этому случаю мы встретили Анатолия Никифоровича в коридоре студенческого т-ра и обратились к нему с вопросом: «Дорогой А. Н.! Во-первых, все мы, ваши поклонники, поздравляем вас с заслуженным званием и желаем творческих успехов, во-вторых, то, что вы не пьете вот уже год, вероятно, не менее отраднoй для Вас факт. И нам интересен ваш свежий трезвый взгляд на мир, на человека, каким он вам сейчас представляется, как он выглядит?..»

– Отвратительно! – резко ответил он и сплюнул.

Киев. Т-р Франко. Театр репетирует «Кассандру»

«Не верю!» К. С. Станислав.(Полн. с. соч.)

Актриса, репетирующая роль Кассандры, воспитывалась в школе по системе К. С. Станиславского. И потому она так искренна в предлагаемых обстоятельствах, что ей все верят, и пьеса не получается. Реж. Смеян только однажды крикнул из зала «Не верю!», но – увы! – Это замечание относилось к реплике хористки.

На 16-е декабря назначен просмотр. Состоится ли? Когда верстался этот номер, в редакцию пришла утешительная новость. Просмотр состоится. На роль Кассандры назначена хористка. Не верю!

ЗАРУБЕЖНЫЕ НОВОСТИ

Львов. Наш собственный корреспондент из Львова К. Гокунь сообщает: «Во Львове туман. Утром +1-3° С, днем +5-6° С. ТЮЗ. «Наш маэстро Лысюк В. провалился со спектаклем «Маленький шарманщик» Л. Устинова». Ведутся спасательные работы. Т-р Заньковецкой. В т-ре мряка, температура в день та ввечорі 40°.

НАШИ ОБЪЯВЛЕНИЯ:

КОНКУРС ЧТЕЦОВ под девизом «Для домашнего очага» сдает диплом с правом читать стихи в узком семейном (своем) кругу. О I-м туре будет объявлено отдельно. Чтецам к I-му туру предоставляются брьюки всех размеров.

Радиопередачи. Радиостанция «Детство». «Спокойной ночи, Танюки» – 24.00. Радиостанция «Юность»: Сокровища нашей фонетики: «Свежий голос – Загоруйко – передача по телефону (круглосуточно)».

Открытое письмо Алексею Арбузову

Пользуюсь случаем через уважаемую газету заявить протест против дискриминации вами имени «Эдик» в последней пьесе «Сказки старого Арбата». Стыдно, товарищ Арбузов! А если бы вас так обозвали родители? И так все к нашему имени придираются. Если ты «Эдик» значит, говорят «съел медведик», а потом и пошло «Эдя, зачем ты съел медведя?». И докажи, что ты не зверь, а человек. А тут вы еще. Прошу общественное мнение вступить за угнетенных Эдиков (и правда, гнусное имя) всего мира. Эдуард Б.

Газета выражает соболезнование по случаю тяжелой жизни семье Вере Максимовой.

Семья В. Максимовой просит поблагодарить через газету всех, кто выражает ей постоянные соболезнования по случаю ее невыносимой во всех отношениях жизни.

Ред. Э. Бутенко

Тираж – 1 экзempl.

«Театр» дав статтю Неллі про Курбаса (стор.84-87)

Неділя,
20 грудня

Еще о Курбасе

Лесь Курбас.
Киев «Мистецтво», 1969,
359 стр., на украинском языке.

*«Театр»
надрукував
статтю Неллі про
збірку*

Издательство «Мистецтво» осенью 1969 года выпустило мемуарный сборник «Лесь Курбас» – долгожданную и одну из самых необходимых для театральной Украины книгу. Мы обязаны этим не только издательству, но составителю и редактору, взявшим на себя бремя тревог и хлопот. Этими энтузиастами явились М. Лабинский и В. Василенко.

Курбаса-художника сформировало время начала 20-х годов. Первое творение Курбаса – экспериментальный Молодой театр (1916–1919) положил начало украинскому советскому театру.

Мемуарный сборник в основном полно и глубоко отражает эту эпоху украинского театра. Истоки творчества Курбаса справедливо отыскиваются в начальных годах его биографии.

Хома Водяной, сегодня единственный свидетель гимназических и университетских времен Курбаса, друг его ранних лет, останавливает наше внимание на том, что до сих пор было «белым пятном» в творческой биографии Курбаса (1901–1913). Зная быт семьи Курбаса, его ближайшее окружение, интересы, настроения, он дарит читателям чрезвычайно дорогие детали, каждая из которых по-своему сказала на формировании будущего режиссера. Первым учителем Курбаса, пишет Хома Водяной, был его родственник Роман, будущий адвокат, принимавший активное участие в студенческом движении, поддерживающий связи с русскими революционерами-эмигрантами. Роман и дед-москвофил (а быть москвофилом в ту пору было рискованно) привили Курбасу с раннего детства любовь к украинской и русской классической литературе.

Грустная деталь детства Лесь подчеркивает его сверхувлеченность книгой: Лесь в детстве «не знал никаких игр и забав, ибо чте-

ние отнимало все время». Он не умел ни танцевать, ни кататься на конках, не знал игр в мяч, не умел плавать, грести, ездить верхом или на велосипеде. Украинская, русская и польская литература оказалась привлекательней всего (Франко, Леся Украинка, Гринченко, Олесь, Шевченко, Словацкий, Мицкевич, Пушкин, Гоголь, Толстой, Чехов, Прус, Выспянский). Первое знакомство с западноевропейской литературой обернулось увлеченностью Бальзаком, Диккенсом. Из поэтов Курбас явно предпочитал Байрона и Гейне – Гейне он знал в оригинале. Сосредоточенно изучал Бокаччо. Но особым вниманием все-таки отмечен интерес к драматургии. В шестом классе гимназии, ради знакомства с «истинным» Шекспиром, Курбас изучил английский язык, а в восьмом – во имя Ибсена – норвежский.

Курбас прекрасно играл на фортепиано, уже в гимназии отлично знал оперную литературу. Был увлечен Верди, Глинкой, Лисенко, Дворжаком. Кумиром был Р. Вагнер. Даже самые близкие люди, вспоминает Водяной, никак не подозревали о том постоянном внутреннем процессе «накопления», который Курбас начал в себе культивировать. Любопытно, что будущий режиссер-новатор, один из создателей украинского советского театра, в ту пору категорически не принимал участия в популярных любительских драматических кружках и не проявлял никакой конкретной заинтересованности театром. Твердо для себя он определил одно: образованность – вот что должно предшествовать серьезной театральной деятельности.

Лишь в Вене, куда они приехали вместе с Водяным, Курбас сосредоточился на театре. На второй план отодвинулись лекции по санскриту и немецкой диалектологии. Новое сообщает автор воспоминаний и по поводу первого режиссерского дебюта Курбаса. Это случилось в 1909 году, когда Курбас поставил «Евреев» Чирикова и сыграл роль Нахмана, за что получил от благодарных зрителей лавровый венок. К сожалению, этот новый факт не подкреплен конкретными данными. Для будущих исследователей чрезвычайно интересны сведения Ганны Юрчаковой о Курбасе в театре «Руська бесіда» под руководством Й. Стадника. И хотя память сохранила только «атмосферу» той или иной роли Курбаса, а не ее мысль, сверхзадачу, средства воплощения, у исследователей прибавляется материал для размышлений. Гирей в «Марусе Богуславке», Астров

в «Дяде Ване», молодой адвокат в «Живом трупе», Васька Пепел в «На дне», Сотник в пьесе «Вий», наконец, Михайло в «Украденном счастье» Франко, – масштаб ролей свидетельствует о творческих возможностях двадцатипятилетнего Курбаса, ставшего ведущим актером талантливого коллектива, в котором были такие «звезды», как «галицкая Заньковецкая» Катерина Рубчакова, с блеском выступавшая в опере и оперетте, в трагедии и драме. Руководитель театра Й. Стадник настойчиво ориентировал свой коллектив на лучшее в мировом театре.

Подхватывая нить повествования Ганны Юрчаковой, Теофил Демчук знакомит с Курбасом – создателем театра «Тернопольские театральные вечера», где за полгода Курбас поставил около тридцати пьес. Его все больше привлекала режиссура.

«Я всегда считал и считаю самым мудрым принципом в режиссуре принцип Генриха Лаубе: «наивысшее мастерство режиссера состоит в том, чтобы, не выбрасывая ни единого слова из драмы, осуществить сценическими средствами собственную интерпретацию. Правда, у него был гениальный предшественник – В. Гете». Эта мысль Курбаса, воспроизведенная Б. Тягно, одним из самых интересных украинских режиссеров, в свое время руководителем театра имени Заньковецкой, – кредо Курбаса в его взаимоотношениях с драматургическим первоисточником. Этот акцент статьи Тягно поддержан и другими мемуаристами. Долго бытовавшее мнение о курбасовском деспотизме в отношениях с драматургом наконец развеялось. Мемуары отчетливо прояснили, что Курбас всегда читл мир драматурга, устами которого хотел говорить он, Курбас. Но понимал он этот мир, как существующий не только в рамках конкретной пьесы, а далеко за ее пределами, простирающийся в умонастроении автора, в его потенциальные краски, стиль и атмосферу эпохи. Через пьесу – к эпохе. Вот почему Курбас, как всякий большой режиссерский талант, идейно и художественно по-своему истолковывает автора, стремясь его средствами говорить максимум об эпохе, ее конфликтах и проблемах. Говорить так, чтобы эпоха автора пьесы и эпоха режиссера Курбаса диалектически сочетались. Курбас ищет в авторе художника-союзника который выдерживает испытание современностью. Как правило, Курбасу удавалось не навязывать автору несвойственные ему краски.

В тональности сборника преобладает острая забота о том, чтобы с сегодняшним читателем встретился *истинный* Курбас. Воспоминания тех авторов, которые особо озабочены собственной ответственности перед «днем нынешним за день минувший», доносят до нас имя Курбаса наиболее полно и точно.

Композиционно сборник выстроен по хронологическому принципу. В мемуарах П. Самийленко, Х. Водяного, С. Бондарчука, Л. Болобана наиболее полно отражен доберезильский период (до 1922 года). В этом разделе страстная и нежная интонация П. Самийленко сменяется незамысловатой простотой Х. Водяного, а элегическая трогательность Г. Игнатовича – сосредоточенностью Л. Болобана. Каждый из авторов, в меру способностей собственной памяти (а мы знаем, что они не безграничны), доносит до нас личность Курбаса. Но если граждански и этически Курбас предстает с этих страниц наиболее полно и достоверно, то, скажем, Курбаса-актера в ранний период почти невозможно себе представить, ибо эмоциональность эпитетов не компенсирует конкретного представления о той или иной роли. У исследователей творчества режиссера прибавилась сумма фактов, событий,— теперь дело за тем, чтобы все это изучить, проанализировать и обобщить.

Лесь Сердюк в сборнике пишет на тему «Курбас и традиции корифеев». Конечно, именно Сердюку, ставшему с 1923 года актером «Березиля», до того знавшему курбасовский «Молодой театр», и писать на данную тему. Тем более что проблема взаимоотношений Курбаса с традициями корифеев достаточно сложна. И автор справедливо ставит перед собой задачу «показать, очистив от всего наносного, всего ошибочного, тенденциозного, то истинное зерно, которое в «Березиле» дало благодатные ростки и породило многих высококвалифицированных режиссеров, актеров, педагогов, художников». Статья Сердюка выдержана в интонации полемики. Право на такую интонацию Л. Сердюку дает современное положение украинской театральной критики: до сих пор продолжает жить мнение о Курбасе как о ниспровергателе (и только!) театра корифеев, — мнение антиисторическое. И автор, естественно, не может не быть эмоциональным, отстаивая свою точку зрения, возвращая сегодняшнему читателю истину. Однако проблема эта требует отдельного специального разговора, а возможности данной книги за-

ставили автора ограничиться коротким эскизом на эту тему. Дума-ется, составителю и редактору, столь серьезно отнесшимся к делу, следовало бы дать большую площадку для столь важной темы, даже если для этого пришлось бы пожертвовать некоторыми статьями с менее значительными задачами.

Среди лучших, наряду с названными статьями, — мемуары Д. Власюка, Р. Черкашина, М. Верхацкого, И. Стешенко, И. Марьяненко, Б. Балабана, — потому что конкретность, с какой автор говорит о «Гайдамаках», «Джимми Хиггинсе», «Накануне», «Плацдарме», — редкость в мемуарных сборниках подобного рода. Статья М. Верхацкого, об этих принципах никто не писал в критике 60-х годов. Эта статья дает возможность посмотреть на такое явление, как Курбас, с позиции его исторической роли в становлении украинской советской культуры в целом. Именно этот ракурс делает статью Верхацкого в сборнике особенно ценной.

Курбас завоевывал театр, людей вокруг себе не только богатство своего режиссерского «я». Обаяние его личности, тонкой и благородной, создало этому художнику почти легендарную славу еще при жизни. О Курбасе-человеке, товарище пишут Д. Антонович и И. Авдиева, И. Стешенко и Д. Козачковский. Со страниц этих мемуаров с нами общается живой человек — взволнованный, ежечасно ищущий, в быту — незащищенный, в театре — отважный, человек динамического ощущения мира, неожиданный, яркий, темпераментный.

Сборник несет на себе печать атмосферы, в которой творил Курбас и которую творил Курбас. В статье О. Полторацкого «С последнего ряда галерки» осязатима студенческая экспрессия восприятия театра Курбаса и его самого. Дух «Березиля» киевская молодежь воспринимала как «стихию...разрушения театральных канонов, замену декораций конструкцией, психологизма и реалистической иллюзии эксцентричностью, даже цирком». Речь идет о 1923-1924 годах. Нам представляется только, что автор того, что было на данном этапе для Курбаса главным, и потому допустил неточность, говоря о «замене психологизма». «Джимми Хиггинс», восторженным поклонником которого являлся автор, был спектаклем, в котором Курбас подошел к синтезу условной и психологической «материи» и добился серьезного и признанного успеха, позже развитого в спектаклях по

драматургии Микола Кулиша. Надо отметить и еще одно грустное обстоятельство в связи со статьей О. Полторацкого, ибо это обстоятельство в той или иной степени оказалось свойственным и другим мемуарам. Я имею в виду такой факт: стремясь уберечь Курбаса от ставших в свое время трагических характеристик («формалист» и т. п.) справедливо впоследствии отвергнутых, Полторацкий использует возможность извиниться за термин «формализм», продолжавший бездоказательно соседствовать с именем Курбаса в статьях этого автора в 1958 году. Автор аргументированно объясняет причину несостоятельности такой «характеристики» Курбаса. Что же касается отрицательных идейных влияний, которые, по автору, испытал на себе театр «Березиль» (имеется в виду влияние ВАПЛИТЕ – вольной академии пролетарской литературы, — Н. К.), Полторацкий, ни мало не заботясь об аргументах, продолжает на них настаивать. Взаимоотношения театра Курбаса с литературными организациями Украины 20-х годов – явление сложное, история этих взаимоотношений имеет свою особую «шкалу» приобретений и потерь. О них можно и нужно писать, не уходя от трудностей вопроса. Но писать во имя прояснения истины и обязательно аргументирую свою позицию, иначе это утрачивает смысл и уводит в необъективность, как случилось в данной статье. Мы потому остановились на этом, что в некоторых статьях, в том числе в глубокой вступительной статье В. Василько, даже в статье М. Верхацкого существует этот момент двойственности оценок при недостаточно убедительных доказательствах.

Желательно, чтобы в мемуарном сборнике, где вполне оправдана субъективность оценок, любая высказанная мысль все-таки обязывала ее автора к ответственности, то есть к серьезным аргументам в ее пользу. Тем более когда речь идет о первом большом труде, посвященном такому строгому к себе и людям художнику, каким был Курбас.

Вот почему статьи Р. Черкашина, И. Марьяненко, М. Крушельницького, А. Петрицкого дороги тем, что они точны граждански, и это – свидетельство прочности тех позиций, на которых воспитывал своих соратников Лесь Курбас.

«Когда я еще заканчивал гимназию (в 17–18-х годах), портрет Лесь Курбаса висел над моей кроватью на коврикe в моей персональной галерее олимпийцев. В том возрасте я не признавал

никаких общепризнанных авторитетов и склонялся перед авторитетами, которые избирал для себя сам. Курбас пришелся мне по сердцу тем, что возглавил современные течения в украинском театре того времени, а позже основал украинский Молодой театр. Сам я в Молодом театре ни разу не был и спектаклей его не видел, но тем не менее считал себя его страстным поклонником и апологетом», – трогательная, с тонким юмором манера Юрия Смолича вводит читателя в лабораторию Курбаса 20–30-х годов, в атмосферу вокруг его театра и его имени. Смолич, статьи которого в 20–30-е годы о театре Курбаса составили одну из самых значительных страниц театральной критики, продолжает разговор с читателем, теперь избрав для себя предметом беседы не анализ спектаклей, что им уже сделано, а эстетику, а также этику Курбаса. Смолич, как никто другой, знает литературную жизнь Украины 20–30-х годов и место в ней театра Курбаса. Талантливая статья вырастает на почве литературно-театрального украинского быта тех лет (почти одновременно со статьей в сборнике вышла книга Ю. Смолича «Розповідь про неспокій» – «Рассказ о непокое», – где автор посвятил Курбасу отдельную главу), что способствует пониманию факторов, формировавших те или иные идеи Курбаса. Эта статья – одна из лучших в сборнике, хотя и она грешит некоторой недоговоренностью там, где от автора ждешь конкретности.

Большое дело всегда требует энтузиазма. Энтузиастами стали М. Лабинский и В. Василько. Такое дело, естественно, требует максимальной ответственности. Ее бремя взяли на себя и создающие этот труд авторы. Ответственность лежит и на исследователях, которым предстоит пользоваться материалами сборника. В этой связи мне хочется сказать об одном существенном пробеле этой доброй и нужной книги.

Украинский театр 20–30-х годов достиг своей кульминации в лучших спектаклях двух ведущих украинских театров – «Березиль» и Театра имени Франко. Несомненно, что главный интерес книги о Курбасе заключается в освещении вопроса о том, как этой кульминации служил «Березиль», каков смысл высших достижений Курбаса-режиссера.

Период 1926–1933 годов (с момента перевода театра «Березиль» как лучшего в столицу республики Харьков) известен у Кур-

баса настойчивыми поисками основ философского театра. Встреча Курбаса с драматургом Миколой Кулишем, органическая связь их эстетических платформ обусловили возможность создания такого театра, не только отражающего жизнь, но ее своеобразно исследующего. Спектаклями «Народный Малахий», «Мина Мазайло», «Маклена Граса» Кулиша, а также «Диктатурой» И. Микитенко Лесь Курбас создал такой философский, интеллектуальный театр. Сложная эстетическая лаборатория, своеобразная практика создания каждого из названных спектаклей свидетельствовали об активном внимании к глубоким социально-художественным задачам. Вот об этом то периоде Курбаса, самом плодотворном и сложном, мемуарный сборник говорит **невнятно и робко**, как будто стесняясь. Тут ощущается какая-то растерянность и составителей, и авторов. И если эксперимент, уникальный в истории украинского театра — спектакль «Диктатура», — нашел отражение в ряде статей, а «Маклене Грасе» специально посвящена академически подробная статья Н. Станиславского, то о «Народном Малахии» и «Мине Мазайло» лишь упоминается. В то время как была реальная возможность восполнить пробел: Смолич, Верхацкий, Стешенко, Сердюк и другие прямые и косвенные участники этих спектаклей смогли бы внести свой вклад, тем более, что есть архив фотографий и большая пресса, способные помочь не всегда совершенной человеческой памяти.

Это, пожалуй, самое существенное, чего не сделали составитель и редактор. Хотелось бы пожелать Лабинскому, который продолжает вести кропотливую работу по собиранию полного архива Курбаса, в подготавливаемых им томах наследия Курбаса восполнить этот пробел.

Сборник завершает «Материалы к хронологии жизни и творческой деятельности Леся Курбаса». Важность их трудно переоценить — они впервые восстанавливают событийную последовательность творческой биографии Курбаса и вносят ряд новых сведений. (Правда, сюда вкрался ряд ошибок и неточностей, в частности, в вопросе о репертуаре театра Кийдрамте и о сроках его премьер).

Словом, родился труд, который несмотря на отмеченные проблемы и недочеты, даст ценный материал настоящим и будущим исследователям творчества Леся Курбаса.

НЕЛЛИ КОРНИЕНКО

До статті про Оксану ПЕТРУСЕНКО:

Звернути увагу на парадоксальний факт – в кульмінації погрому України Сталін скликає Декаду українського мистецтва й літератури, яка вірноповідано рапортує про мистецькі успіхи на національному фронті. Там «прозвучав» Мар'ян Крушельницький з гарною в цілому виставою – «Дай сердцеві волю...», з **чесною** виставою. Там уперше Москва відкрила для себе Оксану Петрусенко.

*До статті про
Оксану Петрусенко*

Зденаціаналізована київська опера не дуже її визнавала – Петрусенко сім років співає у Самарі, Свердловську, Казані. Лише як перевели Петрусенко з Харкова до Києва (Л.Т.: трьома рядками вище мені слід було б написати – «зденаціаналізована харківська опера»), її почали запрошувати на кілька головних партій. Їй виповнилося на той час уже 34, могли б помітити й раніше. Якби був **інтерес**, інтерес національний. Але в тому то й штука, що талант з національним офарбленням після 1930 року уже викликав підозру...

Вмерла Оксана Петрусенко 15 липня 1940 року.

Треба поцікавитись, чи одну її називали «українським соловейком», чи це просто стало золотою медаллю, яку привласнівали різним співакам? Я читав і про українського соловейка Соломію Крушельницьку. Може, це як отой перстень Гарріка?

Свердловськ. Андрій Амальрік та Лев Убожко.
П'єса Нінель Воронель.

Я Пушкіна люблю – це від мами, від Михайла Павловича і перш за все від самого Пушкіна. Я перейшов через казки, через його прозу, поліз у теорію; люблю.

Але все частіше замислююсь – чому Пушкін – **один?**

Пушкін як поет
«за верш, царя и
отечество»

Чому такий офіційний пієтет навколо нього? Чому це почалося як на тих декадах – саме 1937 року?

Дейч:

– У каждого государства должен быть, **полагается так, – один поэт**. У британцев – Шекспир, у французов – Мольер, у русских – Пушкин, у украинцев – такая же история – Шевченко. Почему же Пушкин, а не Лермонтов? Пушкин как поэт **народный**, собиратель России, российский универсал. Сталин хотел делать Пушкина из Маяковского – не вышло. Хороший поэт – мертвый поэт. Мертвый не взбрыкнет. Вот они и сделали из Пушкина поэтическое идолище. Нет, он совсем иной, – сложный, непрочитанный, яростно ошибавшийся (эти все его антипольские, антиеврейские выпады. Да тот же «Мазепа»!) Он поэт, фантастический поэт, а никак не реалист – бытописатель или там правдописатель. Страстями жил!

В России непременно убивают человека – канонизацией. Россия – государство без чувства времени и без чувства соразмерности. Её история непредсказуема.

Дуже точно! Щодня дізнаємося щось **такого** про вчора, чого не встигаєш перетравити. Тому в нас таке хитке й мерехтливе сьогодні, що **фундаменти** перекладаємо на ходу. А під ними ж підземні ходи, пустки й порожнина. Є й заганані вглиб джерела; руйнівні.

Некрич про «Директиву 21» – Гітлер призначає початок реалізації плану «Барбаросса» на 15 травня 1941 року. При цьому фюрер посилається на радянський план превентивного наступу – Сталін призначив його на червень-липень 1941(!)

Дія на випереження.

Цим почасти пояснюється, чому, знявши одну оборонну лінію, Сталін не розпорядився готувати іншу.

Планував наступ. Бліц-кріг.

Все одно запишу – і заховаю якнайглибше, аби не тра- **Понеділок,**
пило на очі надто цікавим. Записати треба, позаяк – істо- **21 грудня**
рія, і коли почнуть її «виправляти», можна буде принаймні
звірити із самим собою.

У Польщі – на вулицях Гданська, Щепіна, Сопота, Гдині –
кров! Уряд розстріляв робітників, які – застрайкували!

Якось я розповідав полякам про Новочеркаськ. Слуха-
ли недовірливо. Таке, мовляв, побоїще, кров і танки, роз-
стріл **робітників**, людей з реальними прізвищами й імена-
ми, у них же сусіди й родичі є, то як у таке можна повірити,
коли світ – ні гу-гу?

Аргумент.

Але й зараз «цей світ» – ні гу-гу. Є лише дані «з того сві-
ту» – про 250 убитих і **тисячі** поранених. Так, у придушенні
брали участь **танки**.

Про таку можливість розвитку подій попереджав Ан-
дрій Дмитрович. Я тоді, признатися, слухав його недові-
рливо; барикади, смерть і танки на вулицях міста здавали-
ся мені безнадійно вчорашнім днем. Я був переконаний,
що **вони** після Праги порозумнішали...

Де там! Я не мав рації: команда Брежнева-Гомулки
обрала **найжорстокіший** варіант. Залякати, провчити –
терор! – терор! – терор!

Втім, я знову помиляюсь. А. Д.¹¹ говорив тоді про не-
любів Брежнева до Гомулки. То може, Кремль умисне
«підштовхнув» дружню партію на криваве побоїще, аби
потім міцніше стискати її в обіймах? Щось такого можна
було зрозуміти з виступу Юзефа Циранкевича, – по ра-
діо. Так от: він пояснював, що це ідеї **не польські**, а – при-
внесені з інших країн. Але може він просто мав на увазі
ЦРУ, ФБР, МОСАД та інші «канали» формування «ворожих
ідей»? А проте в інтонаціях Циранкевича було щось не-
звичне...

¹¹ Андрій Дмитрович Сахаров (Л. Т.)

*До подій ч
Польщі*

Тепер там якийсь новий – Герек. Куди він поведе Польщу? До Москви чи до Європи? Передають – ніби знає мови, тривалий час шахтарював у Бельгії. Хоч з вигляду – дядько-дядьком, чисто брежневський тип.

Кілька слів про ту розмову з А. Д. Колись переповім повніше, – є речі, про які ще не час. Але про дещо можна.

*Андрій Дмитрович –
Київ*

Мені зателефонували від нього – Сахаров збирається до Києва. Там у Жовтневому палаці відбудеться всеєвропейська акція – Рочестерська конференція з питань фізики елементарних часток. З'їдеться світовий науковий істеблішмент. Якщо його туди допустять, він матиме виступ і хоче зробити заяву про порушення прав людини на Україні. Власне, заява буде ширшою, але потрібен максимальний **український** контекст.

Ми зустрілися. Ще був Вольпін. Вигляд у А. Д. був утомлений, мало не засинав на ходу. Розповів про створення

Комітету прав людини – для вивчення ситуації з тими правами і для просвітництва (правового). Засновники – він, Чалідзе, Твердохлебов.

Я докладно розповів про справу Мороза. Деякі подробиці й документи були для нього нові.

Його цікавив настрої інтелігенції, перипетії в уряді. Він теж вважає, що після зняття Нікітченка й появи Федорчука запахло підготовкою «масових акцій». На жаль, я нічого не міг йому сказати нового про те, чи знайшов Шелест спільну мову з Федорчуком. Під Шелеста теж ніби «копають». На думку А. Д., можлива генеральна чистка всіх «перших», у всіх республіках і «братніх партіях».

Розповів про своє жахливе враження від жовтневої справи – був на суді над Револьтом П.¹² та нашим колегою по театру – Борисом Вайлем.

П'ять років за ніщо – за посередній самвидав...

¹² Піменов Револьт

Харківські й одеські справи він знає багато краще.

Хай там хоч що кажуть – цей чоловік вражає до глибини душі. Деякі його тези шокували й мене, який вважав себе загартованим... але потім у дев'яти випадках з десяти я визнавав, що шок мій – від поверхового знання проблеми, від намагання – утримати вислизаючу лину віри, – або довіри; безжалісний скальпель Сахарова – найрезультативніший інструмент для змін в Союзі й поза ним... Непоказна пластика, зосередженість ніби на чомусь своєму – але водночас тримає в міцних руках уваги **весь процес**, у найдрібніших деталях, які іноді й визначають ступінь довіри до **процесу**. Неодмінно два-три погляди очі в очі. Стежить за руками співбесідника. Іноді різко викликає на дискусію, щоб йому заперечили. Жодної пози й показухи. Скільки вже я їх бачив, малих і більших героїв і вождів, кожен ніби проситься на книжкову палітурку чи в кінопробу, слова у простоті не скаже. Сахаров – не такий, для нього всі оті вартості **іміджу** – вчорашній день. Кажу – вчорашній, бо люди, які знали його за молодих літ, казали, що був у нього й гонор, і пиha зарозумілості, й притаманна молодості потреба ставити себе на перше місце. Тепер **вага** того, що він несе на собі, **вантаж** – його офілософили (не моя фраза – так говорить Рафа, Рафаїл Наумович). Ох, якби зняти фільм про Сахарова! Це ж усе пропаде, все вкриється темрявою – і ніхто не знатиме, не відчує, який це був чоловік! **Був** – бо приреченість його очевидна, він з абсолютно «неприручаємих», система нездатна примусити його еволюціонувати **до неї**.

Буденна, важка, аналітична робота. Може, як фізик, який проникливіше відчуває зчеплення **матерії**, її рух і теплець, А. Д. краще вгадує людей, схоплює **в цілому**? Доля благословила його Єленою Георгієвною; вона, на відміну від нього, генеральського чину жінка, владного інстинкту – і береже його, талановито береже – від випадкового, я вже не кажу – провокаційного.

Щось у нього є спільного з Копелевим та Іваном Світличним (печальне знання? Стабільність? М'яка рішучість?).

Ось тільки Іван має специфічний гумор – у Сахарова я гумору не бачив. Хіба – іронію. Втім, я його не так добре знаю, щоб стверджувати – про відсутність гумору.

Після зустрічі з ним у мене неодмінно виникає ціла низка нових і нових запитань, і кожне з них у свою чергу є приводом для нового вектору мислення; навіть дивуєшся – мимоволі, – що сам до того не додумався; що він ніби й не формулював нічого, а – висловився чітко...

Сахаров – єдиний з наших московських знайомих, який абсолютно підтримав мою тезу про те, що Україна, як і республіки Прибалтики, – те саме, що Польща, Угорщина, Чехословаччина. Що відбувається там зовсім не те (він поправив: не совсем то...), чим жива нині російська Москва. Московські мудрагелі сушать голову навколо ідеї зміни **ладу**, і роблять це – аргументовано. Але не розуміють, що головний чинник розпаду системи – **національна проблема, національні рухи**. Національне стає головним полем бою. І Росія виявиться тут у найскрутнішій ситуації. Воюючи з тоталітаризмом, обстоючи права особи, вона не може, не повинна захищати права нації (власної!) – позаяк в імперському конгломераті ці «права» – вислід тоталітаризму; а ті інші, істинні права російської нації – їх ще треба російській масі **збагнути**. Російська інтелігенція досі не хоче визнати, скажімо, **української** проблеми. Польську – так, румунську – будь-ласка, болгари – теж зрозуміло; але Україна? І тут майже у кожного з них починає крутитися в інший бік... Кримсько-татарську – визнає, литовську чи естонську – так. Але Україна для них надто «своя», щоб глянути на неї «з пташиного лету історії». Причина – в нас, в українській інтелігенції, яка досі не спромоглася того **дефініювати**. Коли ти щось скажеш такому слов'яніну, він одразу розведе руками – та ж росіяни викупили з кріпацтва Шевченка! – а не свої «українці»; та й писав Тарас щоденника **російською**... Важко їм зрозуміти причину, **чому** український Шевченко виявився **рабом** якогось там Енгельгарда, звідки прийшла кріпащина в Україну... це треба пожити в Києві чи Львові, **захотіти** писати й ду-

мати природньо, захотіти піднести національні символи й ідеї, одержати за це по голові – і тоді лише збагнеш **різницю** між гнобленням і гнобленим. Проблема «отказника» в Росії – чолова проблема захисту прав людини. А проблема «українського «отказника» – виключно у стадії дозрівання. Дзюбина робота заакцентована на **груповому** інтересі; російський правозахисник (тобто і єврейський, і кримсько-татарський) до супергрупового ставиться як до висліду тоталітарського. Себто на першому місці – кожна окрема взята людина – і все.

Що ж, я не буду з тим сперечатися. Справді починати все треба і все починається – з молекули, з права однієї окремо взятої людини. Але це вже вищий етап боротьби за волю і свободу. Раби Спартак вмирили не за умовні «права людини» – на збори, на свободу слова, на життя. Йшлося про право НЕ БУТИ ВБИТИМИ на потіху ситим і вульгарним, на право бути самими собою. Груповий чин переміг.

Андрій Дмитрович погодився, але – із специфічною реплікою:

– А вы убеждены, что существует – «российская Москва»?

– Кого вы считаете лучшими, наиболее последовательными политиками в современных условиях Украины? – спитав С.

Подумавши, я назвав Валентина Мороза й Вячеслава Чорновола. Потім додав Леоніда Плюща й Оксану Мешко. Може, закінчив, сюди треба внести Лук'яненка, якого я менше знаю, – лише з розповідей. Є брати Горині, дуже різні, в одному домінує організаційне, в другому – художнє начало. Ну, може, ще Стус...

– А, так сказать, первые лица – Иван Светличный, Евгений Сверстюк, Иван Дзюба?

– Они скорее **этики** и моралисты; больше просветители, чем политики. Наше движение к самим себе интереснее всего в сфере поиска духовности, – литературы, истории, культуры. Помните, как у Луначарского: первым национа-

*До питання про
«російську
Москву»*

листом – в лучшем смысле слова! – был Шевченко, – пророк, а не политик, – поэт! Политик «ленинского» или «сталинского» типа на Украине был практически невозможен. Оттого Скрипник вынужден был отречься от себя самого и стать политиком **этого типа**: отсюда и самоубийство, когда ложность такого пути была осознана, когда планируемость идеи **убийства** Украины стала очевидной, в цифрах и распоряжениях. Впрочем, я не совсем понимаю, что такое в вашем определении – политик...

– Не станете же вы отрицать, что влияние этих троих, а еще мне говорили про Генриха Алтуняна (офицера) и писателя Миколу Руденка, – влияние **политическое**?

– Несомненно... Однако основной крен «шестидесятичества» на Украине – культура. В этом все наши плюсы и все наши минусы. У нас всегда так было – все наши революции вершили писатели.

– Оттого все и захлёбывалось?

– Наверное. Нам недостает граждански ориентированной **адвокатуры**, спят непробудным сном **экономисты**, а киевская **наука** или инженерная мысль – сплошь и рядом «общесоюзная», и этим горда... я не говорю уже об Украине аграрной, тут вообще нет ни теории, ни практики, сплошной «патриотизм на печи»...

САХАРОВ:

– Культура неустойчива. Специфика культуры в том, что она обязана **выжить** при любой власти. И тогда культура становится средством для избивания политических противников. Эти два слова – «культурная революция» – самое страшное, что дал XX век. Ужас китайского «культурного скачка» красноречив. Если украинские правозащитники окажутся в состоянии осмыслить **политически** сегодняшний мир, они в который раз окажутся жертвенными заложниками чужой игры.

Може, я не все чітко запам'ятав; але розмова **посутня**.

Не знаю, що там було в Києві у Жовтневому палаці, зробив він свою заяву чи ні. Докотиться пізніше – дуже все ускладнилося комунікативно.

Але сьогодні, у світлі (чи у темряві) польських подій, після жаху вбивства Алли та старого Зарецького, я все дужче переконуюсь у тому, що Сахаров має дар як не пророцтва, то **логічного** передбачення. Геніально відчуває своїм могутнім розумом підземні розломи. Ця максимальна духовна напруга, в якій він постійно перебуває, ця шалена спрага інформації, ця економія себе на буденних зіткненнях з прозою життя, ця тривога за втамуванням потайного знання, нарешті, цей потужний інстинкт **цілісного** (є дерево – стовбур, коріння, крона, листя, плоди – життя як оце дерево, і на кожній фрагментарній частці цього він зосереджується як **системник**.

Геніально для прикладу!

Як багато дав би він світові, якби дано було йому змогу **висловити** все, як робили це Вольтери чи... та й не у прикладах штука. Сахаров є Сахаров.

Якщо Солженіцин – лауреат Нобелівської премії, якої ж тоді нагороди й відзнаки вартий Андрій Дмитрович! Розумію, це різні площини, проте Солженіцин – так само з **етиків** і моралістів, це не більше і не менше, але це – **інше**. Валентин Мороз обстоює **одержимість і віру**. Ідея прекрасна і вічна. Сахаров дає світові багато більше: він **розтлумачує** світ. Галілей не був віруючий і не був **одержимий**. Але він знав і бачив щось таке, що стало законом. Що, власне, й без нього було законом – просто він це пізнав, осягнув – і передав нам. Сахаров – з тієї ж когорти.

Але він, може, етично послідовніший за Солженіцина, на фуфайці якого вже є сліди непослідовності.

У Брежнєва, подекують, новий приятель, він його тягне на першого. Такий собі Гонекер, з дуже сірих сіряків, з галасливих баняків. То що, на черзі кров у НДР?

Але вони чомусь стріляють у протилежний бік: газети шпарять про Китай; китайська загроза, китайський ревізіонізм, китайські зазіхання на наші кордони.

Недаром кажуть, якби не було ворога, його слід було б вигадати. Без ворога ми почуваємося непевно. Ворог є

завжди виправданням наших чергових «криз» і поясненням причин нашої нездалості. Ну, а ворог зовнішній – підстава лапата ворога внутрішнього.

Андрій Дмитрович має рацію. 1971-й пахне сталінізмом.

Доба шістдесятників минулася. Ілюзії шістдесятників ще так-сяк рятували моральний престиж країни. Пішло на агонію-Махагонію. Кожна така **кров** невблаганно наближатиме «Кінець Махагонії».

Який з того зробити висновок?

Не слід рефлексувати над тим, що «хрупкіє стінки культури» єдині рятують нас від здирання шкіри на бойні. Головне, щоб ці «хрупкіє стінки» не підтримували оскалу державного монстра. Він прагне модифікуватися й вижити.

Культурі – культурницьке. Нехай краще ми зведемо свої мури культури, – непроникливі для тоталітаризму, для рабського духу й гноблення. Треба творити власні острови духовності й культури, порозуміння й спротиву, і тут наш, український приклад – не підлягає применшенню. Розбудити людей на політичний страйк чи бунт, розбудити політично – лише **одна** з форм поступу. Процес **культурного** поступу, звісно, триваліший і не має моментального результату. Але він і дальнобійніший. Політизуючись при індеферентності культури, Росія ризикує майбутнім. Україна, може, тому і тримає оборону, що перебуває під захистом культурних шарів, просвітництва, мовних драм і загального пориву до мистецтва. Недопущені до національного «інженерства», математики лікарняної проблеми, українські інтелігенти пішли в мистецьке **аматорство**: письменники, яких не злічити, історики, архітектори, музиканти. Погано, що воюють вони **числом**, і кількість не переходить у якість. Але добре, що це – океан, океану не приборкаєш.

Але – наголосити треба на фразі про острови порозуміння і **спротиву**.

Без спротиву нас замулить в інший, сусідній океан, там теж нині – потужні течії («єдина слов'янська культура»),

*Знову про «хрупкіє
стінки культури»*

«всі народи – брати» і інша тарабарщина, позаяк і брати – не копії, кожен має свій вік, своє обличчя, власну вдачу, темперамент...

Інакше погребуть нас у цьому тисячолітті під уламками новітньої Помпеї. І не буде кому розкопати цієї цивілізації.

«Новини екрану» № 12, грудень, 1970 р.

ВАСИЛЬ ВАСИЛЬКО

Вони були першими

...Кіномистецтво, яке бурхливо розвивалося в ті роки, приваблювало молодого артиста можливістю спробувати свої сили в незвіданому. Перше його знайомство з екраном – участь у сатиричній кінокомедії Леся Курбаса «Вендетта», в якій гостро висміювались користолюбство і зажерливість служителів церкви. Сюжет фільму нескладний:

піп та дяк стали непримиренними ворогами через черешню, яка росла на межі їхніх садиб. У фільмі грали актори «Березоля» С. Шагайда, Й. Гірняк та інші. В невеличкій ролі сторожа сільради вперше знявся великий Амвросій Бучма.

Актори «Березоля» добре знали побут українського села, а гротескна манера образної характеристики персонажів, запропонована режисером, відповідала не тільки загальному задумові картини, а й настрою виконавців.

— Я в цьому фільмі грав чиновника установи, яку піп завалив скаргами на дяка, — згадує Василь Степанович Василько, — Чудового весняного дня мій герой сидів у своєму кабінеті, обкладений паперами. До нього зайшов піп з черговою скаргою. Я, тобто мій герой, починаю розмову з ним тихо, лагідно, але він гне своєї й не

звертає уваги на мої слова. Я починаю нервувати, кричати, потім шаленію і жбурляю в нього папери. А треба сказати, що попа грав невеличкий на зріст і в'юнкий Й. Гірняк. Я кидаю папери, а він так спритно уникає ударів, що я нічого вдіяти не можу. Отак ми й починали цю сцену — від неквапливої тихої розмови до бійки.

У тому ж таки 1924 році Лесь Курбас поставив фільм «Макдональд» — гострополітичну сатиру на реакційного лідера англійських лейбористів, агресивно настроєного щодо Радянського Союзу. Фільм задумано у формі детективу з переслідуваннями, погонями, карколомними пригодами.

Василь Василько знімався в ролі короля Георга. Він створив яскраву карикатуру на короля, який був лялькою в руках англійської буржуазії. Аби показати, що королівська влада в Англії — тільки фікція, Лесь Курбас скористався цікавим прийомом: у сцені «Суперечка бізнесменів» королівський трон стояв на химерному помості, який підтримували на своїх руках бізнесмени. Поки бізнесмени були у злагоді, трон міцно тримався, та ось вони почали сваритися, і трон захитався. Сварка розгорялася, трон хитався сильніше і нарешті падав разом з королем.

Василь Степанович зауважує: «Лесь Курбас приділяв велику увагу просторовій виразності актора, чіткому графічному малюнку ролі, тому, працюючи над образом короля Георга, я дбав не лише про зовнішню подібність, а й виробляв чіткі й виразні жести, домагаючись, щоб образ вийшов гострим, підкреслено гіперболічним. Не обійшлося й без курйозів. Падати мені треба було з чималенької висоти, весь сенс епізоду полягав в тому, щоб король навіть не помітив, як він летить з трону. І все було б гаразд, та ми забули про важкий щит і трон, які теж летіли за мною. Так мені досталося на тій зйомці, що я днів зо три не міг розігнутися, та ще й через недосконалість кіноапаратури обпик очі. Після цього я дав собі слово більше ніколи не зніматися в кіно. Цього слова я додержав, — і Василь Степанович, посміхнувшись, додав: — Хоча, як глядач, кіно дуже люблю.

Ще з шкільних років, навчаючись разом з майбутнім видатним кінооператором Данилом Демуцьким у другій київській гімназії, ми захоплювалися фотосправою. Це захоплення у мене лишилося на все життя. В театрі Садовського я фотографував сцени з вистав, акторські портрети, а пізніше, уже в театрі «Березіль», старанно вів

записи з історії цієї справи я залучив і свого друга Даню Демуцького, який майстерно виконував портрети березольців. Якось завітав до нас молодий Олександр Довженко, уважно оглянув фотографії і спитав, чия ця робота. Я відповів — Данила Демуцького. А через кілька років вони вже разом творили неперевершені мистецькі шедеври».

Майже всі роки творчого життя В. С. Василько віддав театрові, а в кіно лишив тільки яскраві блискітки свого таланту. Та на світанку радянського кіно це мало значення неабияке. Без новаторських фільмів Леся Курбаса та участі в них цілої плеяди видатних митців українське кіно було б бідніше.

Валентина СЛОБОДЯН

Півроку минуло – а я так і не досягнув пафосу застережень Миколи Холодного на адресу Ніни Матвієнко. Крім того, що там просто багато **шкурного** й образливого на адресу людей мені дорогих. Чи так уже варто ломитися в одчинені двері некрасовського «Поэтом можешь ты не быть, но гражданином быть обязан?». Авжеж, поетові – поетове, і не дано нікому визначити тієї тендітної і крихкої межі, де одне переходить в інше. Але я раптом, перечитавши вчора його опус ще раз, відчув, що Миколою кермує **страх**. Страх і роздратування. Не тим, що він вважає Гончара слабким скульптором і «шароварним патріотом». А тим, що, на його думку, Ніна подає поганий приклад, не бажаючи «акліматизуватися». А він же, Микола, **шукає** шляху – саме для безболісної акліматизації. «Патріоти» сплять Ніну, як спалили не одного митця (а дай-но мені приклад, друже Холодний?!).

Бо, крім всього іншого, існує ще просто сором. Національний сором, мистецький сором, людський сором.

І це у людині в крові. Якщо воно є, то є, а якщо немає, то нема.

Коли я знімав фільм про Бетховена, в голову мені ліз один епізод з життя тендітного Шопена, якого за жодних умов не назвеш **політиком**.

**Середа,
23 грудня**

*Ще раз: Микола
Холодний – Ніна
Матвієнко*

Але – «Хто музики не носить сам в собі, Той може бути зрадником і брехливцем», – каже Шекспір. Шопен носив у собі музику – і вчинив **музично**, зробив **вибір**.

Коли Варшаву було придушено – у звірячий спосіб, якому співав осанну **Пушкін** (!), цар Микола Перший розумів, що упокорити поляків можна тільки після того, як під його оруду перейдуть польські національні **святині**. На роль купленої святині було обрано молодого Шопена, який у фаворі жив у Франції й, здавалося, ніколи не говорив про симпатії до польських бунтівників. Шопенові вручили в Парижі особистий лист від Миколи Першого, в якому той надавав йому звання **першого піаніста** Його Величності. За формальною логікою він лишався російським підданим, – з російським паспортом, в якому була позначка про «тимчасове перебування на території Франції».

І як було здивоване й обурене російське придворне «інтелігенство», коли дізналося, що Шопен – відмовився від такого чину й усіх благ, які з нього випливали!

Відмовився – твердо заявивши, що хоч він і виїхав з Польщі до повстання, і що молодість його й нездоров'я не дозволили йому взяти участь у ньому, але він так само є прихильником польської незалежності, як його покарані братове. Отже, він вважає себе за емігранта і панської ласки не може прийняти від імператора – у лиху

годину пролиття Росією невинної крові поляків.

Приклад тендітного Шопена треба частіше нагадувати українцям. В тому числі й Миколі Холодному. Не картати Ніну Матвієнко мав би він за її **позицію**, а кинути в ноги й просити вибачення за **позицію** свою.

Замість позиції Микола стає у позу.

Їздили веселою компанією до Мікави. Він живе на Ма-**Субота, 26**
лій Грузинській; це третя зупинка 116-го від кільцевого **грудня**
метро біля Білоруського вокзалу (31, кв. 78).

А ще – купив сьогодні «Театр и искусство» за 1902 (1-26)
і за 1913 (25-52). Хотів узяти ще «Словарь сценических де-
ятелей (1898-1906), від А до М («Приложения»). Забрало
фінансів.

Зразу після Різдва – взяти!

Мікава питає, чи не знаю я Ігоря Гольца, якого судили в
Луцьку.

Не знаю. І взагалі нічого про це не чув...

Дізнався від нього подробиці «самолётного
дела». Суд був призначений на 20 листопада; перене-
сли. А там – терористи, убивство Курченко, збурена гро-
мадська думка. 24 грудня – вирок: Марк Юлієвич Димшиц
та Ед. Самійлович Кузнецов – розстріл, іншим в середньо-
му по 10 років ув'язнення.

Це теж – характеристика 1970 року, символіка заго-
стрень. Ці дванадцяттеро втікачів марно домагалися права
на виїзд в Ізраїль; тобі запланували захопити літак, який
летів з Ленінграда в Приозерськ; жодної спроби когось
убити, та й зброї в них не було. Димшиц – сам льотчик.

Після їхнього захоплення (очевидно, ГБ знало їхні пла-
ни, їх перехопили перед самим літаком, сотні агентів, ма-
шини – чисто армійська операція, ніби брали озброєних
до зубів «червонобригадників», а не жменьку бідних єв-
реїв!) – арешти серед активістів єврейського руху, **хвилю**
готували раніше, бо надто все оперативно.

Я не прихильник таких методів, – літаки, захват, – це
вкрай небезпечно: але чорт забирай, хто ж доводить лю-
дей до такого божевілья?

Ну й ще одна **деталь** – не від Мікави і не для Мікави:
Бразінскаси **не стріляли** в Надю Курченко, її випадково
застрелив **охоронник**.

Дівчини шкода. Але з якою метою було здійснено таку іс-
теріку?

«Самолётное дело»

**Четвер,
31 грудня
1970**

Останній, слава Богу, ранок – безумного, затаврованого убивством Алли, року. Позначеного розстрілами у Польщі. Рік, який, гадаю, лишиться в історії як **кінець доби шістдесятників...** Рік Солженіцина і Нобелівської премії. Рік ганебного суду над Валентином Морозом – шість років найважчої тюрми, три роки таборів особливого режиму, п'ять років висилки – **чотирнадцять!**

Листівки:

від І. Драча,

від С. Білоконя,

від Н. Новоселицької,

*від п. Оприси (не
листівка – лист!),*

від Є. Дейч,

від Л. Сердюка,

*від В. Сперантрової
(плюс розмова),*

від М. Бажана

Листівочка від Івана Драча:

«Дорогі Нелю і Лесю! Будьте мені здорові й щасливі в 1971 році. Ваш Ів. Драч...».

Ні слова про Аллу.

Листівочка від Сержа Білоконя, який кожен третій день був у Алли і **виховувався** у неї:

«Сердечно вітаю всіх Танюків з Новим роком! Бажаю доброго здоров'я, багато радощів, триумфального захисту й тупоту білих коників на Південь! Ваш С. Білокінь».

Ні слова про Аллу.

Кіра Пітоєва:

«Ребята, дорогие! С Новым годом – стало быть и с новым счастьем? Что у вас? Когда, что, как? Как малышка? Пишите. Когда нужно выслать фото? Всего хорошего. Кира».

Ніна Новоселицька: теж побажання радісного сімдесят першого, хоче побачитись,

«Но мадам, даже бывая в Киеве, предпочитает сидеть в УТО. Не целую. Ваша Н.».

Від Сергія була листівка і раніше, 6.XII.70, – після вбивства – і теж **тільки про своє**, виключно:

«Нелли, здравствуй! Я сегодня проверил Твой билет; если бы номер серии одного из них был всего лишь на 1 больше, а номер билета тоже совпал, – ты выиграла бы спенинг.

Позволительно ли мне было усомниться в силе Твоей интуиции?

Знаешь ли ты, кстати, что диссертацию твою я благополучно передал и провел прекрасный вечер? На днях послал Тебе бобину. Ты уже должна бы была ее получить. Твой и ваш С.Б.».

І ціле послання від пані Орісі, датоване 18 грудня, неодмінно передрукую його у щоденник. Де теж нема жодного слова про те **реальне**, чим вони жили, повинні були жити, не могли не жити! – на початку грудня!

Якби не Льоня Череватенко, я б мав од Києва жахливе враження. Важко повірити, що про такі речі люди (нашого кола!) дізнаються не відразу ж... А ось їхня подальша поведінка, – подальші реакції – промовисті. Одні зумисне не хочуть говорити про те, що ятрить душу, інші – просто бояться, а треті – вдають, що нічого не знають. Який громадський переляк! Це і є те, чого домагалися убивці Алли Горської. Вони й мали таку мету: щоб люди **боялися й мовчали**.

Зауважив: пані Оріся – почала писати до Неллі – російською? Відколи це?

* * *

«Київ, 18.X11.70

Спасибо Тебе, милая Нелличка, за присланный мне Тобой Твой «Автореферат».

Я очень рада, что хоть чем-нибудь, хоть немножечко помогла Тебе (если действительно помогла?) в Твоей тяжелой работе.

Тешу себя надеждой, что в ней будет частичка моей памяти и, безусловно, моей «доброй воли»...

Благодарю Тебя и за надпись!

Наши «Вечірні розмови» относились преимущественно к нашим (точнее — к моим!) личным делам. А о «Березиле» мы толковали с Тобой вообще и всегда, каждую подходящую минуту... Но это уже деталь, тем более ценная, что работала ты «как зверь» и материала перевернула целые горы.

Прочла я Твой автореферат внимательно и обнаружила в нем несколько фактических неточностей.

Например, — Ты пишешь о каком-то «Хоре» (в «Гайдамаках») (стр.9).

Я играла в том спектакле с первого до последнего его дня и восстанowitz оный мне очень легко.

Никакого «Хора» в «Гайдамаках» не было, тем более такого, который бы «исполнял роль народа...» и т.д.

И в первом спектакле (1920 г. — в Киевском оперном театре), и в возобновленном Курбасом спектакле «Гайдамаки» уже в 1924 году (Театральна майстерня «Березиль» № 4), и до самого конца — в «інсценізованій Курбасом «поэмы Г. Шевченка» было «Десять слів поета», которые вели спектакль от имени автора поэмы и выражали его (автора) мысли, чувства этс., объясняющие и комментирующие все происходящее перед зрителем. А «народ» в том спектакле был вполне реальный — сам собой. Это были мастерски задуманные (и исполненные) массовые сцены, и народ этот пел в нужных местах нужные (по режиссерскому задуму) песни.

Народ (или «масса») был и в «Прологе» с Польшей, народ был во всем втором акте (в котором нас, — со слов Поэта — совсем не было). Весь второй акт «Гайдамаков» состоял из великолепных персональных сцен, происходивших на фоне динамических народных сцен и в чудесном музыкальном сопровождении.

Не пойму, как могла вкратсья у Тебя такая существенная ошибка?! «Слова поэта» были (по крайней мере, — должны были быть) и «пластичны», и «комментаторы», и «соучастники событий», и выступали как эстетический орнамент и т. д. и т. п., но отнюдь не были «Хором» и отнюдь НЕ исполняли роли «народа».

Повторяю — народ в спектакле был вполне реален, а мы были нереальны (даже в гриме и костюме), ибо мы были «мысли» поэта,

и его, так сказать – переживания и отношение к происходящему на сцене.

Что касается «Напередодні» (стр. 11 и 14) (в Киеве) и «Пролога» (в Харькове), то тут я не судья. Но... тут должен был бы кое-что уточнить (или исправить) Верхацкий. Что-то мне там не совсем так вспоминается, как ты пишешь. Как и что было с «Напередодні» – не помню. (По-моему, в Киевском варианте – Бондарчука у нас уже не было, по-моему, там был Павел Кудрицкий – но я не уверена в этом). А вот Харьковский «Пролог» писался буквально на моей голове (мы жили тогда фактически в одной комнате с Курбасом), и писался он ночами.

Инсценировку делал Курбас, давал Бондарчуку конкретные задания, которые тот оформлял словами, сдавал Курбасу, и ночью они доводили все это «до кондиции». Вот так было дело (если мне не изменяет память).

Третье – пьеса «Седи» (стр. 14) – (Мозма и Колтона) совсем не «оперетта». Боже Тебя сохрани! Это драма. Там, если не ошибаюсь, пастор Дэвидсон (которого играл Ив. Ол. Марьяненко), кажется (?), кончает жизнь самоубийством. Проверь – почитай пьесу. Я забыла детали. В письме есть немного комедийного элемента, поет песню матрос О'Гарра (кажется, так?!), танцуют туземцы и т. д., но никакой «оперетты»!!!

Оперетта шла у нас только одна – «Микадо», как Ты совершенно верно пишешь.

И последнее – где и когда играл молодой Курбас Астрова и Каренина? Хлестакова он играл в театре Садовского в Киеве, когда приехал к нему в труппу. А сам Садовский великолепно играл Городничего. Я его видела, и Курбаса в нем видела. А вот первые две роли – где и когда? Я об этом не слыхала. Может быть, так и было... А вдруг – нет? Вот поэтому я и заостряю на этом пункте Твое внимание. Проверь.

Вот и все в основном (кажется). Благодарю Тебя еще раз за внимание и искренне желаю «ни пуха, ни пера!»

Будь здорова и держись крепко!

26 дека-
бря 1970

Дорогие Танюки!
Как родные вы близки
С новогодней этой датой
Ждем рожденья кандидата.

А от Леся ждем обновок-
Всевозможных постановок.
Заключая пустословье,
Скажем – счастья и здоровья

Обнимаем. Дейчи.

Обізвався Леся Іванович Сердюк:

«Дорогі Нелі і Леся!

Вітаю з Новим 71-м, бажаю, бажаю і ще раз бажаю. А побажати є чого...і прем'єри і дисертації і т.д. А для мене найдорожче побажання, щоб мразь, яку, очевидно, боронив Ів. і яка розклала і загноїла єдиний на Україні (колись) Театр, або здохла, або, я навіть не придумую такої гидоти, щоб кинути на цю вонючу особу¹³...

А Ви мене шпигаєте: «Чи це на краще?».

Леся Сердюк.

P.S. Посилаю відгук. Не знаю, чи так написав, бо «учених записок» писати не вмію, але ... старався. Привіт. Сердюк. 26.12.70. Харків».

Я вже не пригадую добре, ким я старого «шпигонув».

Розмашистий почерк Валентини Олександрівни Сперантової:

¹³Ів. – це Валерій Івченко, а під «Особою» Леся Сердюка має на увазі режисера В. Оглобліна (Л.Т.)

«31.XII.70

*Дорогие мои люди! Леся и Нелли!
Поздравляю Вас с Новым годом!
Желаю в этом году Вам здоровья,
успехов и счастья, а моя завет-
ная думка встретиться опять в
работе с Вами, мой дорогой Леся
Степанович! Обнимаю, целую Вас
троих! Звоните!*

Ваша В. Сперантова.

Скориставшись запрошенням, зателефонував. Валентина Олександрівна була у захваті від того, що ми знайшлися напередодні Нового року. «Как ни наберу, вы где-нибудь в поездке, то в Киеве, то в Минске, то, говорят, в Днепропетровске или еще где-то. Когда это закончится, вы ведь уже при деле? У меня там в Станиславском Салант и другие друзья, – вы им ужасно нравитесь. Так что сделайте там пару спектаклей, а потом – берите что-нибудь для меня, я свою «альма матер» брошу, и за вами – на край света! Шучу, конечно, Леся. Мне уходит нельзя. Но на спектакль я бы отважилась. Ни-че-го-шеньки не делаю. После вас и Марьи Осиповны в ЦДТ – кладбище. Да вы лучше меня знаете...».

І встигла за кілька хвилин подарувати нам з Нелею і Оксанці стільки тепла, що я просто розгубився.

І переповіла те, про що я, звісно, знав, але не «в особах». Ще з весни вона була у Завадського з приводу мене, і він таки переговорив з кимось із Союзного міністерства, щоб мені дали спокій. І коли мене запрошували на телебачення, виявляється, керівництво ЦТ зажадало від Міністерства на мене **характеристику**, і таку характеристику – позитивну! – клопотаннями Ю. А. – мені дали! А я ж думав, що там за шлюз такий відкрився, клав усе на візит до Владикіна. Очевидно, і візит до Владикіна теж якось пов'язаний з клопотаннями Ю. А.

Однак на тому не спинилося. Марецька і Завадський були щодо мене у Сизова. Так отó мій похід до Сизова був **підготовлений Сперантовою, Марецькою та Завадським**. Власне, вони до нього не ходили – запросили на виставу «Вдови...», а потім, як завше, невеличка вечірка у Ю. А. Було це в присутності Сперантової, її теж запросили («меня как шрапнель, они с Верой Петровной – тяжелая артиллерия; а я по-пластунски, по-пластунски. Он пообещал!»).

Цікаві речі діються на землі. Я дуже вдячний їм, і Єфремову, і Жорі Буркову, і Бобильову – за твердість.

Грудень: Борис Соломонович Пенсон, судили в грудні, десять (!) років нібито за спробу втекти за кордон. 1946 року народження. Арештували у червні 1970 року – повторно – коли їхав до Ленінграду...

28. XII

Правління СП виключило з Спілки Олександра Галича.

Новорічна листівка – з крутим почерком Бажана:

«Дорогі друзі Немлі та Лесю! Хай буде Вам Новий Рік щасливим, плідним і переможним в усіх Ваших змаганнях, і театральних, і наукових!»

Ваш Микола Бажан.

P.S. Дисертацію читаю та ще й з інтересом! Он як!

М.Б. 25.12.70.»

Останній рядок – найкраща музика. Проте чи відважиться дати згоду бути **офіційним** опонентом? Чи знову вдасться до анабіозного чекання? «Ось у чому питання», як висловився б колега Гамлет...

Листопад: видача американцями литовця Сімаса Кудірки, який служив радіотехніком на кораблі «Советская Литва», й попросив у США політичного притулку. Кудірку, звичайно, посадили. Проте розголос великий, шум не скінчився. Адмірала, який дав наказ повернути втікача, відправили у відставку.

Листопад – ще один суд: Амальрик. У Свердловську.

ГАНЕБНЕ СУДИЛИЩЕ В ІВАНО-ФРАНКІВСЬКУ

(Валентина Мороза засуджено на 14 років)

Про другий арешт 1 червня 1970 року в Івано-Франківську історика й публіциста Валентина Мороза, про суть звинувачення і хід слідства детально розказано в попередньому випуску «Українського вісника». Там наведені також протести громадськості в зв'язку з незаконністю арешту В. Мороза. Тому нижче – тільки про самий суд.

Судові передували раніше не практиковані «запобіжні» заходи щодо людей, які, на думку КДБ, могли поїхати на процес в Івано-Франківськ.

У Києві критика й перекладача І. Світличного на день суду викликали до міліції для розмов про «тунеядство»; до хворого вчителя О. Сергієнка послали для контролю в лікарню учителів; у туберкульозному санаторії, де працює лікарем М. Плахотнюк, терміново скликали збори й під загрозою звільнення з роботи застерегали, щоб наступного тижня ніхто не смів нікуди відлучатися і навіть хворити (!). В Одесі такі застереження зробили Н. Караванській.

У Львові незадовго до суду група осіб (відомо, що серед них були письменник і журналіст М. Осадчий, поети І. Калинець, І. Стасів та Г. Чубай, художниця С. Шабатура, педагог О. Горинь та ін.) звернулася до Прокуратури УРСР та до Івано-Франківського облсуду з фототелеграмою, в якій вимагали допустити їх на процес над В. Морозом і повідомили про день суду. Уже наступного дня їх почали викликати до керівників підприємств чи установ, де вони працювали, погрожували й застерегали, що поїздка в Івано-Франківськ означатиме для них викинення з роботи. Художника Олега Мінька саме на 17 листопада викликали в автоінспекцію (він має власну машину), а звідти, у супереч його волі, відвезли в КДБ на допити.

В Івано-Франківську, за кілька днів до суду, викликали в КДБ для залякування Марію і Дарину Возняк. Художникові Панасові Заливасі, який перебуває в Івано-Франківську під гласним наглядом, офіційно, у порядку нагляду, заборонили протягом тижня з'являтися на вулиці, де розташований обласний суд.

Особливо брутально повелися в м. Долині (Івано-Франківська область) з медсестрою Марією Юкиш, яка, одержавши з Івано-Франківська повістку про день суду, мала повідомити також у моршинському санаторії киянку О. Мешко. Щоб запобігти цьому, кагебісти негайно послали в квартиру Юкиш «лікаря», який установив у цілком здорової двомісячної дитини вивих ноги й насильно відвів матір з дитиною в лікарню. М. Юкиш тримали з дитиною цілий тиждень серед інфекційних хворих у загальній (навіть не в дитячій) палаті й не давали можливості підійти до телефону. Непоінформовані лікарі й сестри спочатку дивувалися, чому в лікарні тримають здорову дитину, яка може заразитися від інших хворих. Потім дізналися, і хтось з них тихцем повідомив стривоженій матері, що її дитина здорова й що в сусідній прохідній палаті поклали «хворого» кагебіста, який пильнує кожен її крок.

Незважаючи на такі заходи, на суд приїхала група людей зі Львова та Львівщини, окремі особи з Москви й Києва. Приходили також мешканці з Івано-Франківська¹⁴. Пересічно протягом двох днів біля дверей суду було 20-30 осіб.

Уранці 17 листопада група осіб подала голові Івано-Франківського облсуду особисто й послала телеграфом вимогу допустити їх на процес над В. Морозом, щоб вони могли переконатися, чи В. Мороз справді провинився перед радянськими законами. Якщо до залу суду заведуть спеціально підібраних осіб, а друзів і знайомих Мороза, що приїхали з різних міст, на суд не пустять,— писалося у заяві,— такий суд не матиме права називатися відкритим. Однак кагебісти й судді побоюлися пустити до залу суду навіть перевірених осіб. Усупереч радянській Конституції і радянським законам, процес був закритим. Навіть для охорони підібрали інонаціональних солдат, переважно з Кавказу, які погано розуміли не тільки українську, але й російську мову.

Для «охорони порядку», крім війська, було викликано багато кагебістів навіть з інших областей (кількох своїх «опікунів» впізнали львів'яни). Як кажуть, на кожного присутнього під судом припадало не менше десяти «охоронців». Далі парадних дверей суду не пустили

¹⁴Для більшості вірогідності описуємо суд, зводячи до одного роповіді трьох присутніх там осіб.

нікого. На 2 дні був припинений доступ громадян не тільки в суд, а й у розміщені в цьому будинку колегію адвокатів та нотаріальну контору.

Судила Валентина Мороза судова колегія в кримінальних справах Івано-Франківського облсуду в складі судді Баличенка Ів. Ів., засідателів Галкіна й Бажалук. Державним обвинувачем виступав помічник прокурора області Городько¹⁵. Захищав підсудного адвокат з Московської міської колегії адвокатів Коган (1966 року він захищав російського письменника Синявського).

Нагадуємо, що слідство в справі Мороза вело й підготувало обвинувальний висновок Івано-Франківське управління КДБ. Начальник управління – полковник Голда, начальник слідчого відділу – полковник Долгіх, слідчий у справі – ст. слідчий капітан Пригорницький. Дав санкцію на арешт і затвердив обвинувальний висновок КДБ прокурор області Параскевич (відомий безграмотним веденням звинувачення проти М. Озерного в лютому 1966 року).

Філологічну експертизу статей Мороза для підтвердження авторства проводили працівники Інституту мовознавства АН УРСР, кандидати філологічних наук Г. Їжакевич (онучка відомого українського художника...) та А. Грищенко.

Свідками в справі були викликані письменник Б. Антоненко-Давидович, літературний критик І. Дзюба, критик і журналіст В. Чорновіл та селянин із Космача на Гуцульщині В. Баб'як, який нічого по суті справи не знав.

За розповідями вдалося відтворити таку картину суду.

Суд розпочався приблизно о 10 год. ранку 17 листопада 1970 р. Дл залу суду, де були тільки підсудний, судді, прокурор, адвокат, секретар і кілька солдатів при зброї, завели свідків для перевірки явки учасників. При свідках установлювали особу підсудного. На запитання про підданство В. Мороз відповів, що є громадянином Української Радянської Соціалістичної Республіки (як відомо, в УРСР є одне тільки всесоюзне громадянство).

¹⁵Цей Городько вів від прокуратури «нагляд» за слідством у справі Мороза, був присутній на допитах, якоюсь мірою спрямував хід слідства, у той час як адвокат був допущений до матеріалів справи тільки після закінчення слідства.

На запитання, чи був суджений раніше, сказав, що в 1966 році був незаконно засуджений на 4 роки за дозволена Конституцією СРСР пропаганду відокремлення УРСР від СРСР. На запитання про місце праці дружини сказав, що не певен, чи вона взагалі працює, бо в нас заведено мститися на рідні заарештованих за політичними мотивами. На запитання, чи не має підсудний заперечення проти складу суду й прокурора, відповів, що для відволу має досить підстав, але цього не робитиме, бо його доля вирішена без цього «суду» й процедура, яка тут відбувається, не має ніякого значення.

Після того, як свідків вивели, й судове засідання було продовжене, Валентин Мороз заявив протест проти незаконного закритого суду й вимагав відкритого слухання справи. Адвокат підтримав вимогу підсудного. Однак суд відхилив клопотання без будь-яких серйозних обґрунтувань.

Потім було зачитано обвинувальний висновок і запропоновано підсудному дати пояснення по суті звинувачення. На це Мороз зробив заяву такого змісту: закритий судовий розгляд є незаконним, тому він відмовляється давати на такому суді будь-які пояснення і відповідати на будь-які запитання суддів чи прокурора як таких, що санкціонували беззаконня. Однак він лишив за собою право вносити протести чи клопотання, а також відповідати на запитання адвоката. Щоб це рішення не було витлумачене як непринципове намагання боягузливо заперечити авторство інкримінованих йому публіцистичних статей, сказав Валентин Мороз, він водночас заявляє, що є автором статей «Репортаж із заповідника імені Берія», «Мойсей і Датан», «Хроніка опору», «Серед снігів», але йому не належить приписувана слідчими органам гумореска «Я бачив Магомета». Більше ніяких свідчень на такому «суді» давати не буде. Однак підсудному все ж поставили декілька запитань, на які він не відповів.

Першим до залу суду покликали свідка І. Дзюбу. Замість відповідати на поставлені прокурором запитання, він оголосив заяву, що ні на які запитання відповідати не буде з двох причин. По-перше, одна із статей, за які судять В. Мороза, полемічно спрямована проти нього, І. Дзюби, а тому ставити його в роль свідка неетично.

По-друге, він не може брати участі в незаконному суді, бо на основі ст. 111 Конституції СРСР, статті 91 Конституції УРСР, статті 20 Кримінально-процесуального кодексу УРСР суд над В. Морозом не може бути закритим.

Закликаний потім свідок Б. Антоненко-Давидович також заявив, що з огляду на цілковиту незаконність закритого суду ніяких показів давати не буде. Адже у своєму житті він пройшов через два закриті суди, які жорстоко судили його (один раз навіть до смертної кари) за вигаданими найсміхотворнішими звинуваченнями. Тому він вважає недопустимим для себе участь у такому «суді», бо не бажає нести відповідальність перед нащадками разом із суддями й прокурором за участь у відвертій сваволі.

Після тривалої перерви, викликаній, очевидно, замішанням суду через поведінку свідків, запрошено до залу суду свідка Василя Баб'яка. Він відповідав на цілком сторонні запитання: на скільки шкід к Космачі тепер більше, ніж було при Польщі; чи справді заважає космачанам вежа геологорозвідки в центрі села тощо.

Свідок В. Чорновіл, викликаний останнім, відмовився давати будь-які покази з двох причин. Перш за все, усякий суд за відкрито висловлювані переконання є таким, що підриває основи соціалістичної демократії і радянського ладу. По-друге, закритий суд є наругою над радянською Конституцією і процесуальними законами.

Залишившись без свідків, суд після наради вирішив, усупереч протестові адвоката, зачитати покази свідків на попередньому слідстві. Зачитали покази В. Черновола, в яких свідок заперечував знайомство з трьома останніми статтями В. Мороза й заявляв, що він з власної ініціативи розіслав депутатам Верховної Ради УРСР, одержавши з Мордовії, твір «Репортаж із заповідника імені Берії», що було однією з причин його засудження в 1967 році. На запитання судді, чи підтверджує Чорновіл тепер ці покази, свідок відповідало відмовився з огляду на закритий суд.

Удруге викликаний свідок І. Дзюба, вислухавши свої раніше дані свідчення, заявив, що, якби не його ставлення до незаконного закритого суду, він міг би внести суттєві уточнення. Однак він може зробити це й зараз, якщо йому дозволять підсудний та адвокат.

Одержавши такий дозвіл, свідок сказав, що він обурений шантажем, якого допустився на попередньому слідстві слідчий Баранов. Він обманом витягав із І. Дзюби свідчення, які не зовсім відповідають дійсності. Насправді І. Дзюба ніколи не одержував від Мороза писаного тексту статті «Серед снігів», а тільки мав з Морозом усну розмову на цю тему. І. Дзюба вже після суду підкреслював, що ця його заява зовсім не означає відміни бойкоту закритого суду, бо зроблена вона на прохання підсудного, а на жодне запитання суддів чи прокурора Дзюба не відповідав.

Були зачитані також у присутності свідка попередні покази Б. Антоненка-Давидовича, який на слідстві стверджував, що В. Мороз показував йому незавершені варіанти статей «Мойсей і Датан» і «Серед снігів», бажаючи одержати літературну консультацію. Вислухавши зачитане, Антоненко-Давидович сказав, що він міг би на судді внести суттєві зміни у свої покази, бо слідчий записував його свідчення перекручено. Але зробити цього він собі не дозволить, бо це означало б визнати законність закритого суду.

Таким чином, суд фактично був зірваний бойкотом підсудного й свідків. Суд не мав можливості фігурувати ніякими доказами. Однак судове засідання було продовжено.

Наступного дня суд заслухав експертів, які ретельно обґрунтували те, що Мороз насправді є автором чотирьох виставлених звинуваченні статей¹⁶. Були зачитані нібито також висновки якоїсь ідеологічної експертизи, яка кваліфікувала зміст статей В. Мороза. Хто проводив цю «експертизу», визначивши як антирадянську навіть статтю «Хроніка опору», ще невідомо.

Повний зміст останньої промови державного обвинувача Городька невідомий. Однак відомо, що прокурор кваліфікував усю діяльність В. Мороза й усі його статті як антирадянські. Акцентував прокурор на тому, що статті «Репортаж із заповідника імені Берії» і «Хроніка опору» надруковані на Западі, убачаючи в цьому обставину, що збільшує провину. Також обставиною прокурор називав те, що

¹⁶ Свідчення експертів не є такими безневинними, як спочатку здається. на попередньому слідстві В. Мороз не давав ніяких показів, і тому без висновків експертизи неможливо було звинуватити Мороза й віддати його до суду.

Мороза вдруге суджено за «антирадянську пропаганду й агітацію». Обвинувач вимагав максимального 15-річного покарання, яке допускає частина 2 статті 62 – 10 років ув'язнення і 5 років заслання. Прокурор вимагав найсуворіших умов ув'язнення – спецтюрми, щоб перешкодити Морозові будь-що писати й передавати на волю.

Адвокат Коган к заключному слові доводив відсутність у діях В. Мороза складу злочину, передбаченого ст. 62 ч. 2 КК УРСР, тобто «агітації та пропаганди з метою підриву чи ослаблення радянської влади». Адвокат уважав безпідставною кваліфікацію статей Мороза як антирадянських, а розповсюдження їх самим автором недоведеним. Він нібито називав юридично неграмотними аргументи прокурора про обставини, які посилюють вину. Поява статей за кордоном, коли пілсудний до передачі їх не причетний, не має ні побільшувати, ні зменшувати вини. Так само частина 2 ст. 62 КК УРСР тільки й застосовується до тих, кого судять удруге – і тому повторність засудження сама по собі ніяк не може впливати на вибраний судом термін. Адвокат вимагав виправдання підсудного або хоча б *перекваліфікацію* звинувачення на ст. 187-1 КК УРСР з максимальним терміном покарання три роки.

Валентин Мороз виголосив коротке останнє слово, зміст якого невідомий. Відомо тільки, що він не просив ніякого полегшення собі й не займався спростуванням звинувачення. Його останнє слово було політичною промовою програмного характеру.

Згідно зі статтею 20 КПК УРСР вироки судів завжди проголошуються відкрито. Присутні під судом одностудці В. Мороза в письмових заявах і усно домагалися бути присутніми в залі суду при зачитанні вироку. Однак суд пішов ще на одне грубе порушення закону. Незважаючи на велику кількість війська й кагебістів, до судового залу побоялися пустити хоч кого-небудь із присутніх під судом. Натомість телефоном викликали спеціально підібрану публіку – деканів та викладачів суспільних наук медичного та педагогічного інститутів міста. Декого з них навіть не попередили, для чого їх викликають до суду. Інших кагебісти попереджали, щоб біля дверей вони казали, що йдуть не на суд, а в нотаріальну контору або в колегію адвокатів. Проте обман швидко виявився, і дорогу для «спецзапрошених» про-

чишали кагебісти та солдати, грубо відштовхуючи від дверей людей, які два дні чекали, щоб потрапити бодай на зачитання вироку. До залу суду завели також кагебістів, яких розмістили в проході.

У вироку повторювалися всі положення обвинувального висновку, з Мороза тільки знімалося як недоведене авторство гуморески «Я бачив Магомета». Та обставина, що всі свідки в справі в знак протесту проти закритого суду відмовилися свідчити, у вироку не згадана, а їхні покази на попередньому слідстві перекручені. Мабуть, саме через цю брехню свідків і не пустили до залу суду на зачитання вироку. Юридично безграмотні твердження прокурора про обставини, які посилюють вину, повторені у вироку. Термін, визначений Валентині Морозові судом,— 6 років спецтюрми, 3 роки таборів особливого режиму й 5 років заслання – загалом 15 років покарання.

Валентин Мороз зустрів вирок іронічним сміхом, а запрошені «науковці» – розгубленим мовчанням. Тоді кагебіст з проходу дав «сигнал» – заплодував. Усі мовчали – і він сильніше заляпав долонями. Там і сям його недружно підтримали...

На запитання судді, чи зрозумілий йому вирок, Мороз відповів: не зовсім, бо у вироку сказано, що суд закритий, а ось він бачить у залі багато людей. Голова суду пояснив йому, що згідно із законом можуть прийти на зачитання вироку всі бажаючі. Мороз, що очевидно, тільки й чекав на таке пояснення, запитав: «Чому ж у такому разі в залі немає моїх друзів, які два дні стоять під судом, а є люди, яких ви притягнули сюди на мотузці». Суддя замість відповіді наказав солдатам нейгайно вивести Мороза й оголосив суд закритим.

На час виголошення вироку біля суду несподівано зібрався великий натовп мешканців Івано-Франківська, які протягом двох днів не наважувалися прийти до суду. Можливо, побоюючись демонстрації, кагебісти поставили для обману перед головним входом «воронок», а В. Мороза вивезли з чорного ходу звичайною машиною.

Звертають увагу на цинічну поведінку протягом процесу кагебістів та інонаціональних солдатів, відповідно перед тим настроєних. Людей грубо відштовхували від дверей, солдати штовхали в живіт вагітну львів'янку С. Гулик, яка намагалася пройти з колек-

тивною заявою до голови облсуду. Кагебісти зневажливо казали тим, хто був біля суду: «Ви – ніхто», «свора», «зробимо з вами, що захочемо», «у нас для вас усіх місця вистачить» і т. ін.

Відразу після поцесу свідки написали й відіслали Прокуророві УРСР і міністру юстиції УРСР протест.

Міністрові юстиції УРСР

т. Зайчуку

Прокуророві УРСР т. Глухові

17-18 листопада 1970 року в м. Івано-Франківську обласний суд розглядав справу Мороза Валентина Яковича, звинуваченого за ст. 62, ч. 2 КК УРСР. На цей процес ми були викликані як свідки. Без усяких юридичних підстав на порушення Конституції СРСР, Конституції УРСР і Кримінально-процесуального кодексу УРСР судовий розгляд проводився закрито. Нам, як свідкам, голова суду особисто й відповідальні особи з охорони гарантували присутність на зачитанні вироку, в якому могли бути згадані наші прізвища. Зрештою, це наше законне право, передбачене ст. 20 КПК УРСР. Однак, попри наші неодноразові нагадування, нас на зачитання вироку не допущено, хоч водночас повз нас, за спеціальними запрошеннями, на зачитання вироку проходило багато осіб, з яких деякі навіть не знали, для чого їх запрошено до обласного суду.

Залишаємо за собою право звернутися в касаційну інстанцію – Верховний суд УРСР, у Міністерство юстиції УРСР та в Прокуратуру УРСР із аргументованою скаргою в справі незаконності закритого суду над Морозом В. Я. і в зв'язку з цим – вироку.

18.XI 1970 р.

Б. Антоненко-Давидович

І. Дзюба

В. Чорновіл

Наприкінці листопада й на початку грудня багато людей (щонайменше 30-40 осіб) послали до Верховного суду УРСР індивідуальні телеграми й заявки протесту проти жорстокої розправи над В. Морозом, вимагаючи скасування незаконного вироку облсуду й звільнення засудженого.

Відомо, що до Верховного суду зверталися кияни – письменник Б. Антоненко-Давидович, критик І. Дзюба, художниця Алла Горська, кандидати філологічних наук М. Коцюбинська та З. Франко, пенсіонерка О. Мешко, лікар М. Плахотнюк, учителя О. Сергієнко, В. Драбата та ін. Зі Львова – лікар О. Антонів, колишня працівниця Товариства охорони пам'ятників історії та культури С. Гулик, педагог О. Горинь, інженер А. Волицька, поет І. Калинець, художниця М. Качмар-Савка, телефоністка Г. Куницька, профспілковий працівник Я. Кендзьор, колишня студентка університету, поетеса Г. Савронь, поетеса І. Стасів. Журналісти П. Чемерис, В. Чорновіл, поет Г. Чубай, художниця С. Шабатура та ін. Писали заяви також І. Гель (м. Самбір, Львівської області), Н. Караванська (Одеса), художник П. Заливаха, М. Возняк і Л. Лемик (Івано-Франківськ), священник В. Романюк (Космач на Гуцульщині) та інші.

Найґрунтовнішою, юридично доказовою вважають велику скаргу, подану до Верховного суду УРСР, Прокуратури УРСР, Міністерства юстиції УРСР свідками в справі – Б. Антоненком-Давидовичем, І. Дзюбою та В. Чорноволом. Автори відмовилися надати свою заяву для обігу, вважаючи, що цим вони продемонструють інстанціям, до яких звертаються, свою щирість і відсутність сторонніх умислів. Про зміст заяви відомо від кількох осіб, що читали її в авторів. У заяві підкреслюється, що в СРСР у післясталінські часи ще жодного разу не карали так жорстоко людини, яка не діяла підпільно, а відкрито висловлювала свої погляди в літературно-публіцистичних статтях. Статті ці суд неправильно кваліфікував як антирадянські.

Автори заяви вважають, що коли в 1969 році кагебісти припинили слідство за «Репортаж із заповідника імені Берії», вони нітрохи не сумнівалися, що його написав В. Мороз. Те, що «Репортаж із заповідника імені Берії» знову включений у звинувачення, і неймовірно жорсткий термін покарання свідчить, на думку авторів заяви, про наступ реакції, і то особливо на Україні. Це видно також із порівняння вироку В. Мороза й вироку в справі російського історика Амальрика, теж удруге притягненого до відповідальності за написання значно гостріших статей, ніж Морозові, і засудженого на три роки табірною утримання.

Антоненко-Давидович, Дзюба та Чорновіл вважають, що слідство й суд не довели того, що Мороз особисто розповсюджував свої статті. Заслуговує на увагу їхня думка, що КДБ може штучно створювати кримінальну ситуацію, поширюючи чийсь твори, щоб потім можна було звести поррахунку з автором. Вони писали також про незаконність закритого суду й обурювалися, що їх, як свідків, не допустили на зачитання вироку, перекрутивши у вироку їхню поведінку на суді й покази на попередньому слідстві. Наприкінці, посилаючися на ряд статей Кримінально-процесуального кодексу, автори вимагають скасування вироку Івано-Франківського облсуду.

Відомом, що автори всіх інших заяв також насамперед звертали увагу на закритий суд і на неймовірно жорсткий вирок. Маємо у своєму розпорядженні тільки декілька з цих звернень до Верховного суду УРСР.

ФОТОТЕЛЕГРАМА

Київ, Верховному суду УРСР

Саме напередодні Дня Конституції СРСР і виборів суддів Івано-Франківський нарсуд дозволив собі зігнорувати 91 статтю Конституції УРСР (і статті 20, 370, 372 КПК УРСР) про гласність судового розбору, засудивши на закритому судовому процесі історика Валентина Мороза до 14 років позбавлення свободи.

Чи то Конституція СРСР перестала бути основним законом для всіх без винятку громадян Радянського Союзу, чи то вже обласні судові інстанції стоять вище всіх записаних законів, оскільки статтю 92 Конституції УРСР¹⁷ перекреслюють своєю практикою?

Якщо основу Конституції УРСР становлять головні принципи й підвалини соціалізму, то чи не є то не перший і не поодинокий випадок руйнування тих основ та ще й органами, які повинні свято берегти їх?

Бо що ж тоді повинно відрізнати Конституцію СРСР від усіх інших у світі, якщо непослідовний і до кінця витриманий демократизм і демократичні права кожного громадянина?

А чи закритий суд над Валентином Морозом, заборона й недопуск міліцією громадян, бажаних побути на судовому процесі, більше цього, заборона й недопуск їх навіть на зачитання вироку – говорить про це?

Хіба ж Конституція СРСР відрізнатиметься від буржуазних, якщо те, що в ній «не лише формально фіксуються права громадян, а головний центр ваги переноситься саме на гарантію цих прав, на засоби здійснення цієї гарантії», – отак легко, цинічно й безкарно перекреслюватимуть обласні суди, як це 17–16.XI. зробив Івано-Франківський облсуд?

Якщо й Верховний суд затвердить вирок Івано-Франківського облсуду, то це змусить мене відмовитися від голосування за суддів, які не хочуть чи неспроможні стояти на сторожі букви й духу законів.

Львів-16, Кірова 33/14

Ольга ГОРИНЬ

17–18 листопада 1970 року ми були свідками злісного зловживання владою з боку працівників Івано-Франківського обласного суду та Івано-Франківського КДБ під час процесу над Валентином Морозом. За останній час це нечуваний факт: засудити людину аж на 14 років лише за те, що вона мислить.

¹⁷ Стаття, в якій йдеться про незалежність суддів.

Історія знає чимало нелюдських присудів кращим представникам своєї епохи. Але якщо ми сьогодні обурюємося невіглаством світу, що судив на 25 років Кампанеллу, що вигнав за межі рідної країни Данте, що гнав на Сибір Шевченка, то яке ж маємо право в наш ХХ гуманний вік мовчати, байдуже спостерігаючи, як вилазять на світ ясні середньовічні тортури?

Під захистом законів і конституційних прав яке маємо право не обуритися, що за чотири не відомі нікому статті, які радше мали б бути розглянуті не в залі суду на закритому засіданні, а у відкритій аудиторії серед товаришів по перу, людину позбавлено волі в найбрутальніший, найжорстокіший спосіб! Бо як інакше назвати все те, що робилося в Івано-Франківську: закритий процес, озброєна варта вже при вході в приміщення будинку суду, спеціально по телефону запрошені на вирок представники і т. д.? Хіба справедливі рішення виносяться під покровом тайни, ховаючись від людей? Хіба слово прокурора, якщо воно дійсно об'єктивне й справедливе, мусить ховатися за незаконні постанови суду? Звідки й за яким правом стільки зневаги до тих «простих смертних», що добровільно приїхали на суд В. Мороза, яких представники місцевого КДБ називали «ви – ніщо»? Зрештою, не будемо питати про право, подумаємо, який вигляд мають деякі представники відповідних органів.

Різні відбуваються суди в наш час. Не боїмося судити при відкритих дверях бандитів, садистів, убивць... Ба, навіть брати деяких на поруки... Але чому, на яких підставах за зачинені двері – Валентина Мороза? Чи не тому, що скривджена правда стала б раптом поруч з підсудним?

Незабаром на Україні вийдуть твори видатного філософа XIII ст. Р. Бекона, якого лише за те, що не хотів погодитися з деякими схоластичними поглядами свого часу, засуджено було теж на 14 років. Століття оправдали й винагородили видатного вченого. Але скільки прокльонів, скільки зневаги вилило людство сьогодні на голови тих, що, одягнувши чорні киреї, уважали себе вершителями правди на землі. «Вершителями правди», чиї кості донині не мають спокою, чиї нащадки зреклися їхнього імені і їхньої пам'яті – скільки їх було в кожному столітті! І дотепер творить над ними історія свій невблаганний суд.

Валентин Мороз не ламав усталених законів. Але як людина він має людське право: думати. Ви не вершители всех людських доль і на вас не чорні рясни. Але у ваших руках сьогодні доля людини. І ваша теж. Бо історія не вмє забувати. І щоб нащадки ваші не тікали від вашого імені, палаючи з сорому, хай сповниться біблійна мудрість, «Не судить – і самі суджені не будете».

м. Львів

29 листопада 1970 р.

Ірина СТАСІВ-КАЛИНЕЦЬ

Ігор КАЛИНЕЦЬ

До Верховного суду УРСР,
м. Київ
від Мешко Оксани Яківни,
1905 р. народження

В Івано-Франківську 17–18.XI 1970 р. відбувся судовий процес над Валентином Морозом.

Чоловіка звинуватили в тому, що він виступив із своїми думками, які його глибоко діткнули з приводу збереження матеріальних, духовних, культурних набутків нації. Коли людина з громадським темпераментом стикається з широким колом питань і їй болять ці питання, то, погодьтеся самі, якби вона їх обминула, то її не можна було б уважати людиною порядною.

Але коли людина їх зачепила, в який би спосіб це не було зроблено, їй відомстили таким нечуваним терміном тюремного ув'язнення – 9 років і 5 років заслання!

По суті, власне, суду ж не було – було закрите засідання, після якого навіть не пустили бажаних, і в тому числі свідків, на прослухання вироку.

Такий суд дає можливість ширитися всяким чуткам, здогадам, в яких залишається головне: чоловіка за одверто висловлені думки позбавили молодості й гарантованого нашою Конституцією права вільно жити й працювати за своїм покликанням.

Важко уявити, як можна такий вирок поєднати з поняттям соціалістичної законності. Але неважко уявити, що коли б він проголошував антикомуністичні ідеї і найавантюристичніші заклики, то його судили б відкритим судом і написали б про це в пресі – на науку легковажним.

Коли б він був людиною непорядною, його можна було б засудити в пресі, і це знайшло б загальну підтримку.

У мої роки й з моїм досвідом (неправедливо засуджена в часи культу Сталіна на 10 років табірною режиму, потім реабілітована) можна сказати, що на подібних процесах звалюють чужу вину...

Хтось же винен у тому, що його, молодого спеціаліста-історика, що мав захищати дисертацію і, очевидно, добре читав лекції, бо до нього не було претензій, оголосили злочинцем і дали йому 4 роки ув'язнення.

Звичайно, там він набачився і насильства, і неправди. Потім вийшов на волю, але без можливості заробляти собі на хліб, бо робити йому не дали, і через дев'ять місяців за гострі критичні думки йому дали 9 років тюрми.

Це просто не по-людськи. Чи не було тут помилки, яку тепер зарівняно жорстокістю?

Я звертаються до Верховного суду зі своїми міркуваннями, щоб зважили на них і переглянули справу Валентина Мороза в дусі соціалістичної законності й моралі, на якій виховується наша молодь і мусить її поважати.

Київ-86, Верболозна, 16

О. МЕШКО

Голові Верховного суду
УРСР
від гр. Драбатої В. П.,
Київ-101, Ломоносова, 57, кв. 7

Мені стало відомо про надмірно суворе покарання молодого історика Валентина Мороза – 9 років таборів суворого режиму Валентина Мороза – 9 років таборів суворого режиму й 5 років заслання (усього 14 років).

Я його не знала. Не знаю, за що його засудили, бо ж суд був закритий. Але знаю, що за сучасними радянськими законами найбільший строк ув'язнення – 15 років.

Якщо він учинив якийсь страшний злочин, то про це повинні бути поінформовані широкі кола громадськості. Коли ж причини вироку замовчуються, то складається враження, що маємо справу не з вчинками, а з поглядами та їхнім вираженням.

У наш час, коли під впливом демократичних сил у всьому світі ширяться гуманістичні тенденції, надмірна суворість покарання людей, погляди яких з тих чи інших причин не збігаються з офіційними, може тільки викликати гнітюче враження як у очах своїх громадян, так і зарубіжних друзів.

Судочинство, зокрема у й нас, не завжди є непомильним. Про це свідчить хоча б факти з нашого не такого вже й далекого минулого.

Уважаю своїм громадянським обов'язком звернути Вагу увагу на невинувато надмірну суворість цього вироку з метою його пом'якшення.

11 грудня 1970 р.

В. ДРАБАТА

ДО ВЕРХОВНОГО СУДУ УРСР

17–18 листопада 1970 року я разом із групою осіб із Львова, Івано-Франківська, Києва, Москви була свідком безпрецедентної за жорстокістю і цинізмом судової розправи над істориком і публіцистом Морозом Валентином Яковичем, яка закінчилася 14-річним терміном засудження (6 років спецтюрми, 3 роки таборів, 5 років заслання).

Власне, свідками в повному розумінні цього слова ми не були, бо нас не пущено навіть до вестибюля будинку суду. На кожного з нас припадало не менше десятка «охоронців» і «спостерігачів» в формі й у цивільному, від яких ми, справді радянські громадяни, почули, що ми «ніхто», «свора», що з нами «зроблять, що захочуть» і т. ін.

На порушення радянських законів, які гарантують гласність судового розгляду, Валентина Мороза судили в чотирьох порожніх стінах,

сховавшись за спинами озброєних військовиків. Нас побоялися пустити навіть на зачитання вироку. Усе це дає підстави вважати суд незаконним й аморальним. Ми все, присутні під судом, схвалили принципову поведінку свідків, які, на знак протесту проти такого суду, відмовилися брати в ньому будь-яку участь. Мороза засуджено за спробу мати власні переконання, які не вкладаються в стандартні рамки. Треба бути дуже злими й тенденційними людьми, щоб побачити «антирадянську пропаганду і агітацію» в Морозових публіцистичних статтях, особливо в тих, які він писав, вийшовши на волю, і які стали причиною його арешту.

Юридична кваліфікація статей Мороза як антирадянських не витримує критики. Слідство і суд не знайшли також жодних доказів розповсюдження особисто Морозом його статей. І тому жорстока кара – це лише хижа помста людей, позбавлених природою чи обставинами життя тих рис, які має Валентин Мороз: людяності, принциповості, внутрішньої порядності й справжнього, а не платного патріотизму.

Прошу Вас, не приєднайтеся до тих, хто вже зганьбив себе нелюдською розprawою й про кого ще скаже своє слово історія, як сказала про їхніх духовних близнюків із часів сталінщини. Скасуйте при розгляді касації вирок Івано-Франківського облсуду як незаконний, аморальний і шкідливий для престижу нашого ладу. Жорстокість не принесе Вам шани від громадськості й душевної рівноваги, вона завжди висітиме важким каменем на Ваших шіях.

Хочеться вірити, що при розгляді справи Мороза, Ви проявите себе справедливими й людяними.

м. Львів
вул. Партизанська, 12,
пом. 1-а

Стефанія ГУЛИК

До Верховного суду УРСР у справі засудження на 9 років позбавлення волі й 5 років заслання історика Валентина Мороза Від священника с. Космач косівського р-ну Івано-Франківської області Василя РОМАНЮКА

ЗАЯВА

Ми живемо в час великих прискорень і великих контрастів. З одного боку – зростає у світі модерна жорстокість і новітній тоталітаризм, девальвуються цінності, утрачаються традиції і глибшає душевна спустошенність. З іншого – болісне шукання шляхів до Миру, Добра й Справедливості.

І все ж часто зло перемагає: потоптання християнських вартостей, які людство виробляло віками, стає звичним і навіть буденним... Серед таких знецінюваних вартостей, мабуть, на перше місце слід поставити людяність, терпимість, християнське милосердя.

Такі думки прийшли відразу, які тільки стало відомо про неймовірно жорстокий засуд, що його виніс Івано-Франківський обласний суд Валентині Морозові. 14 років засудження, з них 6 років спецтюрми й 3 роки таборів особливого режиму, – на таке можна було б засудити хіба вбивцю або гвалтівника, – і то з великою гіркотою, зрозуміння боргу суспільства за збоченство такого індивіда.

А що зробив Валентин Мороз? Принципово й відверто написав кілька статей, перейнятих щирою турботою за духовні набутки нації, за її долю, за людяність й справедливість. Людину, сповнену турботи про народ і про людей, судили за «підрив ладу». Варто було б задуматися, хто насправді «підривав» лад – Валентин своїми людяними статтями чи Івано-Франківський облсуд по-азітському жорстоким вироком, здатним скомпрометувати будь-який лад.

Я знав Валентина особисто. Знав як гарну людину, чесну, високоморальну, розумну. Я ніколи не чув з його вуст нічого такого, що можна було б назвати злочинним.

Я не юрист, можу й не знати, якими статтями чи параграфами обґрунтовувався вирок Морозові. Але щоб зрозуміти, що цей вирок незаконний, навіть юридично, мені досить було дізнатися, що судили Мороза закрито у чотирьох порожніх стінах, під посиленою охороною і наглядом.

Звертаючися до Вас як до касаційної інстанції, яка скоро переглядатиме справу Морозу, прошу Вас керуватися не тільки юридичними мірками (хоча і їх достатньо, щоб анулювати або зменшити вирок), а насамперед високими принципами людяності й справедливості.

Бо навіть Понтій Пилат, вища інстанція в римській провінції Іудеї, якого важко було запідозрити в надмірній людяності, не хотів приєднати свого імені до чорних злочинів та наклепів фарисеїв на Ісуса Христа і, як каже Святе Письмо, «умив руки».

27.XI.1970 р.

Василь РОМАНЮК

У Верховному судді УРСР у Києві справа Валентина Мороза розглядалася 24 грудня 1970 року. Відомо, що В. Мороз касаційної скарги по суті вироку до Верховного суду не подавав, а тільки протест проти незаконного закритого суду й вимогу ще раз відкрито розглядати справу. Касаційну скаргу по суті подав адвокат засудженого Коган, вимагаючи звільнення Мороза або хоча б перекваліфікації звинувачення на ст. 187-1 КК УРСР.

Декількох киян, що прийшли до Верховного суду слухання касації, до залу не пустили, заявивши, що справа слухається закрито. У коридорі перед початком суду критик Дзюба, мовознавець З. Франко та лікар М. Плахотнюк звернулися до Прокурора республіки Глуха.

На запитання, чому судили Мороза закритим судом, Прокурор відповів, що на суді розглядалися державні таємниці, а саме: канали, якими Мороз передавав свої статті

за кордон, а цього, мовляв, не можна говорити при публиці. Це – свідомо брехня. Мороз нічого не передавав за кордом, на слідстві і на суді про це не йшлося, і ніякі «канали» там не досліджувалися. Коли ж лікар Плахотнюк запитав, чому ж у такому разі закритим судом судили в 1966 році його знайомого студента медінституту Я. Геврича, адже Геврич нічого сам не писав і ні про які канали мова не йшла, Прокурор не знайшов що відповісти. На заяви І. Дзюби, М. Плахотнюка та З. Франко про неймовірну жорстокість вироку Прокурор республіки сказав таке: «А если он меня хочет уничтожить, на горло наступает, то я должен с ним церемониться? У нас для защиты от таких существует аппарат насилия». На це йому відповіли реплікою, що якщо так думати, то за такі безневинні статті, як «Хроніка опору», треба не те що 14 років давати, а навіть розстрілювати.

Прокурор заявив також, що вимагатиме залишити вирок у силі, бо це потрібно для науки іншим. Від слів З. Франко, що громадськість змушена буде звертатися до ООН, Прокурор іронічно підмахнувся: звертайтеся, мовляв, на здоров'я.

Прокурор «суверенної» республіки спочатку намагався говорити українською мовою, але це йому було дуже важко, і він перейшов на російську...

Верховний суд залишив вирок Івано-Франківського облсуду без змін.

Реакція свідомої частини української громадськості на засудження В. Мороза різна. Але всі сходяться на тому, що термін покарання за відкрите написання літературно-публіцистичних статей за жорстокістю безпрецедентний у післясталінські часи. Дехто схильний розцінювати це, як винятковий випадок, викликаний реакцією кагебістів на гостру критику їх у «Репортажі...» і на підкреслену принципову поведінку В. Мороза як в ув'язненні, так і на волі. Інші вважають розправу над Морозом закономірним етапом дальшого наступу реакції і відродження сталінсько-беріївських тенденцій у суспільному житті СРСР. Вони гадають, що за

цим судом підуть інші не менш жорсткі репресії, може, навіть масові. Хтось при цьому поширює провокаційні чутки навіть про кандидатів на репресії, називають прізвиські Є. Сверстюка, В. Черновола та ін.

Як стало відомо, останнім часом у США, Канаді та ін. країнах відбулися масові демонстрації української молоді, передовсім студентства, біля радянських посольств і консульств на знак протесту проти антидемократичної, жорстокої розправи з Валентином Морозом. Однак звертають увагу на те, що це мало навіть у порівнянні з реакцією на справу Амальрика й що світ про ситуацію і репресії на Україні майже нічого не знає. При цьому проводять аналогію з майже одночасними голосними процесами ленінградських євреїв та з арештом американської комуністки Анжели Девіс. 14-річний вирок Мороза не поступається жорстокістю перед вироками іспанським баскам та ленінградським євреям, однак характер звинувачення в нього зовсім інший. У всіх перелічених випадках людей судили чи судитимуть формально не за переконання, а за якимись іншими (нехай, можливо, сфабрикованими) суто кримінальними звинуваченнями – за вбивство глави секретної поліції, за змогу захоплення літака й убивство пілотів, за передачу зброї в'язням і допомогу при втечі тощо. Мороза ж навіть формально засуджено **лише за переконання**, за написання і недоведене судом розповсюдження кількох статей опозиційного характеру.

Порівнюються також деталі. Анжела Девіс ще до суду може щоденно мати контакти з адвокатами, знайомими й незнайомими особами, з одnodумцями по партії. Вона пише листи з критикою державного ладу США, дає інтерв'ю такого ж змісту, сама спрямовує кампанію на власний захист. Якщо її судитимуть, то без сумніву відкрито, із кореспондентами й кінооператорами. Для участі в слідстві в справі Анжели Девіс і контролю за дотриманням законності американці, як відомо з нашої преси, офіційно запрошували радянських юристів тощо. А Валентина Мороза тримали майже півроку

в найсуворішій ізоляції, не давали до суду навіть побачення з дружиною і 8-річним сином. Бодай формально відкритим був суд лєнінградських євреїв, на суді був відомий захисник демократичних прав у СРСР, академік Сахаров. Навіть басків у Іспанії судили відкрито, у присутності французьких юристів та іноземних журналістів, а «суд» Мороза відбувався в чотирьох глухих стінах під охороною солдат, що не розуміли жодного сказаного підсудним слова...

Помічено, що центральна російська преса не тільки дуже активно виступила проти беззаконня в Іспанії і США (ось заголовки тільки одного номер за 5 грудня газети «Правда»: «Зупитини сваволю?», «Совість і мужність у в'язниці», «Катівня не зломить борців за волю», «Ганебне судилище»), але й уперше вмістили солідні статті про правове значення замовчуваних досі документів ООН – Загальної декларації прав людини і Міжнародних пактів про права людини. Такими є, наприклад, статті доктора юридичних наук, професора міжнародного права, члена правління радянської асоціації сприяння ООН Г. Задорожного («Правда» за 15 грудня) та кандидата юридичних наук В. Романова («Правда» за 11 грудня). Думка проф. Задорожного про необхідність кожної держави забезпечувати своїм громадянам елементарний мінімум демократії особливо немічна, бо якраз за спробу скористуватися найелементарнішим мінімумом демократії і був нелюдськи покараний Валентин Мороз.

Подаємо у перекладі ту частину статті професора міжнародного права Задорожного, де є загально-теоретичні положення: «Право на свободу, думання і на вільний вияв своїх переконань, право на зібрання, право вільно утворювати для захисту своїх інтересів асоціації і профспілки, право на особисту недоторканність та інші основні свободи людини перетворюються імперіалізмом у державний злочин, за який загрожує смертна кара, пожиттєве або тривале тюремне ув'язнення. Але ж усі держави на себе за Статутом ООН зобов'язання заохочувати й розвивати повагу й дотримання прав і свобод людини.

Загальна декларація прав людини й Міжнародні пакти про права людини конкретизують права людини й основні свободи як елементарний мінімум демократії, гідний сучасної цивілізації, підкреслюючи, що кожна держава зовов'язана поважати й забезпечувати ці права й свободи всім особам, що перебувають у межах її території і під її юрисдикцією.

Мінімум демократії, гарантований міжнародним правом і конституційним правом цивілізованих країн, полягає в тому, що ніхто не може зазнавати свавільного чи незаконного втручання в його особисте й сімейне життя, свавільних або незаконних посягань на недоторканність його життя (мабуть, житла) чи таємницю кореспонденції або незаконного посягання на його честь і репутацію.

Стеження, телефонні підслуховування, тотальний контроль за думками, свавільне вторгнення в особисте, ділове й суспільне життя, систематичні вбивства, політичних і громадських діячів – добре відомі всьому світові факти... Дійсно, важко знайти норми міжнародного або конституційного права, положень Статуту ООН або пактів про права людини, які в своїй основі не були б порушені силами міжнародної імперіалістичною реакцією.

Зупинити руку катів, юридичну сваволю, знищення над принципами загальної декларації прав людини – цього вимагає совість народів, інтереси загального миру, демократії і прогресу...» (Г. Задорожний, «Спинити сваволю!», «Правда», 15.XII.1970 р.).

Думають, що поява цих статей в органі ЦК ЦПРС призведе, можливо, до більшої популяризації в СРСР документів ООН про права людини, які в СРСР досі замовчувалися. Під час обшуків Загальну декларацію прав людини ООН вилучали. Відбираючи декларацію в політ'язнів Мордовії, наглядачи заявляли: «Это для негров, тебе зачем?» (Див. про це в статті В. Мороза «Репортаж із заповідника імені Берії» та в заяві політ'язня І. Кандиби, уміщеній у попередньому випуску).

Р. С. Маю вже й останнє слово Мороза, чітке й гостре. Але то вже для наступного «Щоденника», бо маю й борг перед публікою – нікуди не ввійшов «Репортаж».

Ел.(ену) Боннер мало не арештували на суді по «самолетному делу». Вона назвала суд і «свідків» **фашистами**. Коли до неї кинулися, люто пояснила, що тільки фашисти можуть аплодувати смертному вирокові!

А «радіо» передає, що 1970 рік увійде в історію як рік народження **твісту** – і сталося це 19 вересня на одному з американських хіт-парадів!

Ось такий діапазон: – від 100-річчя Леніна – до твісту!

Social Problems. № 8

From the Compiler: Intentions and the order of publication

1. Сборник «Общественные проблемы» является общественно-юридическим (периодичность 6 выпусков в год). Сборник имеет целью оказать поддержку исследованию и обсуждению общественных проблем, независимо от характера мнений, высказываемых автором, за исключением случаев пропаганды национальной, расовой, религиозной и классовой ненависти,
2. Составитель будет протестовать против попыток использования сборника в целях какой бы то ни было политической пропаганды.
3. Отбор текстов производится составителем с учетом актуальности тематики и квалифицированность.
4. Авторские права резервированы
5. Анонимные и псевдонимные статьи в Сборнике не публикуются.

Документы Комитета прав человека¹

А.Д. САХАРОВ, А.Н. ТВЕРДОХЛЕБОВ, В.Н. ЧАЛИДЗЕ

Принципы Комитета прав Человека²

Исходя из убеждения, что проблема обеспечения прав Человека важна для создания благоприятных условий жизни людей, упрочнения мира и развития взаимопонимания и является неотъемлемой областью современной культуры;

стремясь содействовать международным усилиям по пропаганде прав Человека изысканно эффективным путем обеспечения прав;

отмечая возросший в последние годы среди граждан СССР успехами в «этой области права и стремясь консультативно содействовать дальнейшим усилиям государства в создании гарантий по защите прав с учетом специфики проблемы в условиях социалистического строя и специфики советской традиции в этой области.

От составителя: под этой рубрикой помещаются документы, публикуемые по усмотрению Комитета.

Комитет прав Человека в Москве был учрежден этой декларацией 4 ноября 1970 года.

Состав Комитета на 1 января 1971 года:

члены Комитета – А.Д. Сахаров, А.Н. Твердохлебов,

В.Н. Чалидзе;

эксперты Комитета – А.С. Вольпин, Б.Н. Цукерман.

Решениями Комитета почетное качество корреспондента Комитета было присвоено А. А. Галичу и А. Н. Солженицыну – это призвание их существенного вклада в дело проповеди идей человеческой свободы.

1. Комитет прав Человека является творческой ассоциацией, действующей в соответствии с законами государства, настоящими Принципами и Регламентом Комитета.

2. Членами Комитета могут быть лица, руководствующиеся, когда они действуют, как члены Комитета, настоящими Принципами и Регламентом, не являющиеся членами политических партий или иных организаций, претендующих на участие в государственном управлении, а равно организаций, принципы которых допускают участие в ортодоксальной или оппозиционной политической деятельности, не намеренные использовать свое участие в Комитете в политических целях.

3. Целями деятельности Комитета является: консультативное содействие органам государственной власти в области создания и применения гарантий прав Человека, проводимые по инициативе Комитета или по инициативе заинтересованных органов власти,

творческая помощь лицам, озабоченным конструктивными исследованиями теоретических аспектов проблемы прав Человека и изучении специфики этой проблемы в социалистическом обществе.

Правовые просвещения, в частности, пропаганда документов международного и советского права по правам Человека.

4. В теоретическом исследовании и конструктивная критика современного состояния системы правовых гарантий свободы личности в советской правде

Комитет

руководствуется гуманными принципами Всеобщей декларации прав Человека,

исходит из признания специфики советского права,

учитывает сложившиеся традиции и реальные трудности государства в этой области.

5. Комитет готов к творческим контактам с общественными и научными организациями, с международными неправительственными организациями, есои в своей деятельности Они исходят из принципов Объединенных Наций и не ставит своей целью нанесения ущерба Советскому Союзу.

Москва

4 ноября 1970

Регламент Комитет прав Человека

Состав Комитета

1. Лицо, по приглашению Комитета заявившее о своем желании быть членом Комитета и ознакомившее членов Комитета со своими творческими намерениями в области прав Человека, может быть избрано членом Комитета.

2. Лицо, не являющееся членом Комитета, обладающее признанной компетентностью в области прав Человека, может быть избрано экспертом Комитета.

3. Лицо, не являющееся членом или экспертом К-та, содействующее своим творчеством деятельности К-та, может быть избрано корреспондентом Комитета.

4. Комитет может избрать из числа своих членов Председателя Комитета и Ответственного секретаря Комитета.

5. Комитет может признать члена Комитета временно отсутствующим. Решение об этом утрачивает силу по заявлению лица, признанного временно отсутствующим, или по решению Комитета.

6. Решение Комитета об избрании лица членом, экспертом или корреспондентом Комитета утрачивает силу по заявлению этого лица.

Решение Комитета

7. По вопросам, обсуждающимся членами К-та, может быть принято решение, имеющее статус решения Комитета, если оно записано в протоколе заседания К-та, подписанном достаточным большинством членов К-та, или если оно записано в отдельном протоколе, подписанном достаточным большинством.

8. Достаточным большинством считается не менее чем две четверти общего числа членов К-та, при этом, как и при установлении факта единогласия, в общее число не включаются члены К-та, признающие временно отсутствующими.

9. Решение об избрании членом К-та, экспертом К-та, корреспондентом К-та, об избрании Председателя К-та, об утрате силы

ранее принятого решения, о временном отсутствии, о мнении К-та по проблемным вопросам, об изменениях Регламента должно быть оформлено отдельным протоколом.

10. Принятию решения отдельным протоколом предшествует решение К-та о проведении голосования по этому протоколу, о чем должно известить, по возможности всех членов К-та, за исключением разве что призанных временно отсутствующими, после чего в течение недели со дня, указанного в решении о голосовании, протокол может быть подписываем членами К-та. Каждый член К-та вправе записать в этот протокол свое заявление о решении, оговорке, в том числе свое мнение о толковании решения и о неодобрении частей решения, причем в последнем случае решение приобретает статус решения К-та, лишь если все его части одобрены достаточным большинством. Днем принятия решения К-та считается первый день после истечения указанного срока подписания. Единогласно одобренное решение считается принятым в день достижения единогласия.

11. Принятию решения о мнении Комитета по проблемному вопросу – мнения Комитета – предшествует изучение Комитетом письменного доклада по этому вопросу. Автором доклада может быть любое лицо. Этот доклад должен быть изучен К-том, если он представлен К-ту его членом, экспертом или корреспондентом. Для изучения доклада К-т может обратиться к специально избранным экспертам по докладу, организовать письменную или устную дискуссию. Комитет может опубликовать доклад и материалы дискуссии по докладу, однако имена экспертов по докладу не подлежат разглашению без их специального о том пожелания.

Представительство

12. В отношениях с общественными и государственными организациями и частными лицами председатель К-та и члены-учредители без специального решения о председательстве полномочны представлять К-т, поскольку их действия при этом не противоречат Принципу, Регламенту и решению к-та.

Ликвидация

13. Решения К-та о ликвидации К-та действительно, лишь если оно одобрено большинством членов учредителей. Настоящая статья может быть изменена или отменена решением К-та лишь при одобрении этого решения большинством членов-учредителей.

Принято 18 ноября 1970 года.

А.Д. Сахаров, А.Н. Твердохлебов, В.Н. Чалидзе

В цьому випуску —

Доповідь Чалідзе «Важливі аспекти проблеми прав людини в Радянському Союзі»

(9-31)

і

Думка Комітету про це – за доповіддю Чалідзе (32 – 34)

Є резон ці висновки Комітету тут подати.

МНЕНИЕ

КОМИТЕТА ПРАВ ЧЕЛОВЕКА

Об основных аспектах проблемы прав человека
в Советском Союзе (по докладу В. Н. Чалидзе)

К-т рассматривает доклад В.Н. Чалидзе... как приемлемую основу для тематического планирования работы К-та по основным теоретическим вопросам в области прав Человека в СССР, и находит целесообразным его публикацию.

К-т считает, что науку о правах Человека следует рассматривать как область общечеловеческой культуры, не ограничивать в работе К-та то, что актуально для СССР. К-т считает важным также изучение культурных, экономических и социальных прав и исследования в тех областях знания, которых составляют метаюридическую основу науки о праве.

Изучив доклад В. Н. Чалидзе и мнение экспертов К-та, члены К-та согласились о нижеследующем.

1. Доктрина

а) Признание общезначимости прав Человека, независимо от различия политических и экономических доктрин отдельных государств, является важнейшим условием прогресса в обеспечении человеческих свобод.

б) В отношении прав, не возникающих из взаимоотношений человека с государством, корпорацией или людьми, разумно считать, что эти права принадлежат человеку уже в силу того, что он – человек. И это государство может защищать эти права, ограничивать или нарушить эти права, но не предоставить или лишиться их; в отношении реализации таких прав разумно исходить из причины «разрешено, не запрещено».

в) В оценках правомерности проявления государства разумно исходить признания того, что защита прав граждан должна являться важнейшей целью государства.

г) Существенным доктринальным положением является принцип равенства в правах. Важно помнить, что перечень дискриминационных признаков, приведенный в документах ООН, в частности в ст. 2 Всеобщей Декларации прав Человека, не являются исчерпывающим, и в законах и в практике отдельных государств может встречаться неправомерная дискриминация по иным принципам.

2. Принципы законодательства и практики

а) В оценке правомерности законов и юридической практики К-т считает, что существенно учитывать:

важность четких гарантий прав в законе и соответствие их международно-правовым гарантиям; важность точности правовых ограничений;

недопустимость принципиально неопределенных ограничений прав;

недопустимость незаконных ограничений прав;

опасность неверного трактования закона;

важность публикаций об ограничениях прав;

недопустимость законодательного ограничения некоторых неотъемлемых прав.

б) Для развития социальной системы защиты прав К-т признает весьма важным:

правовое просвещение, в том числе пропаганду и разъяснение Всеобщей Декларации прав Человека и Пактов о правах Ч-ка и иных документов международного и советского права по правам Человека;

обеспечение гласности в том, что касается взаимоотношений Ч-ка и государства и действий государства по вопросам прав Человека;

расширение судебной подведомственности споров о праве;

усовершенствование процессуального закона;

усовершенствование практики судебного разбирательства гражданских и уголовных дел на основе строгого соблюдения процессуального закона;

усовершенствование гарантий реализации права на защиту, в том числе расширение творческих прав адвокатов;

изучение возможности введение в советскую систему правозащиты процедуры дискуссии с верховной властью;

признание возможности защиты групп население, не являющихся юридическими лицами.

3. Конкретные правовые нормы и практики

Комитет считает, что в качестве иллюстративного материала в докладе использованы актуальные примеры несовершенства правовых норм и нарушения прав в юридической практики. Среди этих примеров многое заслуживает специального внимания комитета.

4. Социальные проблемы

К-т считает важным поставленные в докладе вопросы о социальной опасности нарушения прав и роли этих опасностей в падении уровня жизнеспособности обществ. Эти вопросы заслуживают углубленного изучения

26 декабря 1970 года

Перемальовуючи сюди документи К-ту (регламент особливо), я спершу трохи іронізував над розписом прав і обов'язків, а особливо – подробиць процесуальності – в К-ті, де їх лише троє (себто, «достаточное большинство» – 2 особи?!).

Але по мірі заглиблення у все це погодився з їхньою скрупульозністю – нам взагалі треба повчитися у юристів уміння прописувати все, в тому числі й процес, ритуал, нормативи.

Іван же, одержавши першу частину їхньої творчості, зажадав **повністю** доповідь Чалідзе.

Признаюсь, і мені вона тепер видалася необхідною. Для нашої правозахиної культури, яка досі кульгає на обидві ноги. Не «їхню» – і не «нашу».

Тому всі ці тексти для мене особисто – вишкіл, якого я раніше не мав. Багато більше ніж лікбез (лікнеп) – саме вишкіл, тренаж правозахисту...

Добре!

29.XII.1970

Р. С. Тепер уже заднім числом, я б і реферат Єсеніна-Волькіна залишив у щоденнику. З тих же міркувань.

Пам'яті Алли ГОРСЬКОЇ

Нема Алли Горської. Німотно, темно і незрозуміло. І вривається до свідомості тоскним розпачем – не буде, ніколи вже не буде з нами Алли Горської. Наче темна завіса спадає на сонце.

Але я знаю – Алли не може не бути! Її духовної сили й енергії, її сонячної усмішки і по-материнському уважного погляду глибокої спільності. Вона живе у всьому, Людина, якій особисто ніколи нічого не треба, –

вона не може відійти в небуття. Алла є – вона незмінно присутня завжди там, де комусь горе, нещастя, біля бездомних і бездольних, де можна підставити своє дуже плече. Вона завжди перша дізнається і найважчий тягар бере на себе – самовіддано і просто, наче вже сама доля поклала на неї місію бути опорою іншим людям. З нею приходять спокій людини значної, сповненої гідності, з невідкупним спокійним сумлінням, людини, на яку можна покласти у всьому, як на самого себе, навіть більше, ніж на себе. Бо вона має щедрий художницький талант віддаватися безкорисно і цілком людям і справі, за яку візьметься. Рідкісне втілення людської сили і значущості!

Виразне, радісне світле обличчя Алли приносить з собою свято. А її сміх підноситься над усім так само, як її велична вродлива постать височить і біліє у будь-якій численній юрбі. І завжди знаєш, що в душі її світиться якась фанатично віддана любов до всього доброго, чесного і порядного. І завжди віриш, що погляд її невпинно шукає навколо щось значне і гідне поваги. А кожен її рух і жест сповнений погорди до полохливої ницості, лукавої корисловості – до всіх дешевих мідяків, на які люди розмінюють своє єдине життя та ще й втягують до цього нечесного торгу ближнього.

Нині перед її могилою над прірвою вічності осипаються всі хитробогі споруди, нагромаджені під її ногами, і ми, нарешті, стаємо перед неперехідною Правдою, до якої вона безоглядно йшла в житті і мистецтві, гордо відкинувши гладенькі дороги напівправд, які допомагали б їй давно утвердитися на виставках мистецьких досягнень.

Стишено-тривожні, якісь дорослі на її картинах діти, наче задумливо ростуть-визрівають під вітром і сонцем. Портрет матері, що тривожно вдивляється в простір очима душі. Ескіз портрету Довженка із захмарено-роздвоєним чолом, болісно затиснутим білою і чорною рукою. А скільки страждання і гідності в тих спечалених жіночих обличчях! Як нині в її траурній майстерні, перетвореній на художню виставку, все стає зрозумілим, і як підходить терновий вінок до печально-мудрої зосередженості її автопортретів, таких далеких від усміхнених фотографій, на яких веселість служить засобом відпорності і виразом незалежності.

Трагічний талант, вона йшла до трагічної правди, крізь жах якої наче далекі зорі, просвічується сніжно білий ідеал у материнській

постаті, що дужими руками прагне захистити свою дитину і наче ледь ледь крилами відгортає віття калини.

В її інкрустації «Земля» – в тому дивовижному сплетенні закопаних у землю сил, що випинаються глибокими борознами на жіночому чолі Берегині, сплітаються грубим корінням мозолистих, жадібних витягнутих рук, у тому покаліченому дереві життя можна побачити притаманну їй глибину осягнення традиції, повноту осягнення болю і сил рідної землі, яку відкрила для себе художниця і яку любила з вірністю неофіта.

Якби ми уявили детально історію її життя – то була б повчальна повість про те, як художниця Алла Горська відкрила свою Україну, як шукала її жертвника і як поступово вчилася бачити головне у невидимому, докопуючись джерел та в глибинах захованого коріння, як вона дужими руками і ногами розгортала рясні килими декоративних квіточок, покликаних до життя лише на один сезон.

В день останнього прощання ми, нарешті, відчуваємо драматизм її таланту. Ескізи, ескізи і сама вона крізь незакінчені ескізи – вся в дорозі до своєї глибини. Треба було тільки чистої години, щоб повернутись до самої себе і засвітитись у своїй глибині. Але коли може бути чиста година в дискримінованого художника-монументаліста, що бере замовлення, аби працювати, і виконує роботу просто за харч?!

1962-1963 роки... – Клуб творчої молоді, якому вона віддавала свої сили, кошти і притулок у власній хаті. То була пора пошуків себе, своїх джерел і цілей в тісному гурті молодих ентузіастів-художників, літераторів, режисерів, окрилених перспективою справжньої творчості і надіями культурного відродження.

Ескізи театральних костюмів і декорацій до п'єси М. Куліша «Так загинув Гуска» – вистави, що так і не побачила сцени... Така ж сама історія з «Правдою і кривдою» – в Одесі...

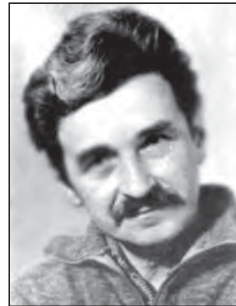
1964 рік – Шевченківський вітраж до вестибюля університету ім.Шевченка – дні і ночі самовідданої праці, розтопаної після завершення роботи ректором Швецем ще до огляду Художньою радою, і єдина винагорода – виключення зі Спілки художників.

1965-1968 роки – виїзди на монументально-декоративні роботи до Донецьку, Жданова, Краснодару. Поновлення в Спільці художників і наступне виключення за громадянську позицію в справі політичних процесів 1965-1967 рр. Каламутні закулісні інсинуації безпринципної сірості, для зведення рахунків – і знову втеча в працю без просвітку.

Після смерті перед похороном, кажуть, зважили її працю і нібито знову поновили в Спільці. Але хто зважить і поновить спелелілі творчі спалахи за ті скупі роки життя, отруєного свідомістю того, що нічого, крім прихованої злої напасті, не викличуть кращі квіти твоєї душі, що хто й зна кому твій талант потрібен, і нічого від тебе твоя епоха не чекає, крім влучного потрапляння у протоптані сліди. Скільки праці і сподівань кануло на тому шляху, занесеному снігом! Всі світлі години – в світлому майбутньому... В минулому горіння, що розвіялось димом у мряці байдужості, в хащах ненависті і в душі якась смертельна втома, що відбилась в останньому виразі її лица.

Але як вона при цьому уміла гідно і незалежно йти своїм шляхом – і повно відчувати радість випробувань, праці і важкої борні за самоствердження! Радість духовного росту і щораз більшої причетності до великих моментів у житті свого народу.

Її голос, її усмішка, її постать перекиває випадок сліпої трагедії, що обірвала її життя. Алла Горська буде випромінювати світло, буде вселяти незворушність духа самим своїм ім'ям. Героїчна натура, яка вічно шукала подвижницького шляху і поважала тільки його. Рідкісна людина, що навіки залишається з нами як рідна душа. В образі цілого десятиріччя вона височить тим білим привидом Доброго Духа, що втілює сумління, гідність, поривання молодості і сяйво вільного людського обличчя, освітленого талантом і відданістю людям.

Є.(вген) С.(верстюк)

Від львівської громади, від усіх тих, хто шанує і цінує Аллу, що був натхненним прихильником її таланту, вчинків і думок, кого єднали з нею спільні ідеї, хто ще недавно приїжджав до неї живої – щирого соратника й друга, – хочу висловити наш безмежний біль і скорботу, глибокий жаль і розлуку втрати.

Доля Алли схожа на долю її народу, як доля її таланту на долю духовних потуг України.

Зараз біль від свіжої рани ще надто сильний, він пронизує кожен нерв, – і тому розумом ще важко оцінювати величину нашої втрати. Все у голову приходиться думка, що наше покоління – покоління Алли Горської, як на порівняно мирні часи, забагато втрачає друзів, однодумців, будівничих нової української духовності. Якщо це втрати не фізичні, а породні з байдужінням і відступництвом від тих ідеалів, які нас об'єднують, стає прикро і боляче. Але незмірно важче від таких трагедій, як втрача незабутнього Василя Симоненка, як оця свіжа могила, викопана не тільки в багатотраждальній українській землі, а у серці кожного з нас.

Нам не видаються цілком ясними обставини і причини цієї моторошної трагедії. Але, якби не було, Алли Горської, яку ми так любимо і шанували, немає...

Не стало талановитого митця, що так багато вже встиг дати від свого щедрого таланту, а міг би створити ще незмірно більше. Не стало мужньої, принципової громадянки – незрадливої дочки українського Відродження 60-х років. Не стало близької нам, дуже гарної Людини.

Але смерть таки не всесильна. Бо поки житиме хоч хтось із нас, тих, хто знав Аллу, доти буде жити розумна й чарівна Аллина усмішка, її велика людська теплота, сердечність і щирість. Будуть жити її твори на полотнах, на стінах будинків, шкіл і музеїв. Буде пам'ятатися її несхитна принциповість, велика працелюбність і благородна ненависть, породжена любов'ю...

Алла залишилася для нас взірцем Людини і Митця, що не знаю схилянь перед кон'юктурою і не зважає на «добрі» чи «лихі» часи, а належливо шукає тієї єдиної для кожного своєї дороги, на якій найбільше прислужимося Україні.

Через умови життя, а більше через суспільні умови, Алла не відразу знайшла Україну і себе в Україні. Мабуть, саме тому, таким активним і безкомпромісним було її життя протягом останнього десятиліття. Це були не тільки плідні мистецькі пошуки, що привели до зрілої усталеності принципів і прийомів. Щоден громадський здви́г, якими були багаті для 60-ті роки, не проходим без активної Аллиної участі, чим би це їй не грозило. На таке життя можна і треба рівнятися усім нам, особливо зараз, коли, притомившись на важкій дорозі, дехто намагається переоцінювати ідеали і знецінювати набутки.

Дуже хотілося б, щоб трагічна смерть не пригнітила і не пригнула нас. Цього, ми певні, хотіла б і сама Алла, якби могла озватися до нас. Хай перед лицем цієї трагедії відмететься із наших учинків і стосунків усе боягузливе, пристосовницьке, дрібне і суєтне. Адже таке нетривке і незагарантоване людське життя – і так багато треба встигнути, кожному із нас за ті ніким не пораховані завчасно роки чи дні, які відміряла нам доля.

Велике спаси́бе тобі, Алло, що ти жила, творила і боролася серед нас. Мало сказати зараз, що ми Тебе ніколи не забудемо. Ти заслужила на почесне і святе право, подолавши смерть, залишитися серед живою, вперто і гордо ступати по судженому нам важкому і тернистому шляху.

Вічна слава тобі і вічна пам'ять від нас.

Іван ГЕЛЬ

Слово від друзів

Розум уже збагнув весь жах, всю невідворотність втрати, – а серце не хоче, не може примиритись з думкою, що Алочки вже немає серед нас. Що ми вже ніколи не зустрінимось з нею на вулиці, не відчуємо теплого потиску дружньої руки, надійності її мужнього плеча.

Вона вмiла любити людей, аби тiльки в людини був корiнь – любов до рiдного народу, готовнiсть вiрно йому служити. Бувши сама навдивовижу сильною i цiльною натурою, вона вибачала людям iхнi слабкостi i вади, вiддавала кожному належне.

З нею було легко.

Незалежна i горда Алла поважала людей i користувалась загальною любов'ю друзiв i знайомих.

Але як i кожен, хто любить, вона вмiла ненавидiти. Вона вiдвертно зневажала ситих чиновникiв i дякiв вiд мистецтва. Вони не вносили твердого, глузливого погляду її сiрих очей i платили їй за це чорною зненавистю.

Вона ненавидiли її за те, за що ми любили.

Неймовiрно тяжко працювати для українського народу. Та вiн завжди давав з себе людей таких, як Алла Горська, – готових iти до кiнця своєю тернистою дорогою.

Прощай, наш любий друже, прощай Алло!

Поки нам суджено жити, ти будеш завжди з нами.

Ми не дамо згасити вогонь, який ти живила своїм серцем!

Київ-86

вул. Вербоозна, 16

Сергiєнко Олександр Федорович.

Л.Т. (Звiльнений з роботи в школі № 97 4.1.7.1. за «мiтингування» на цвинтарі при похованні Алли Горської.)

Репортаж із заповідника імені Берії

Додаток

ДЕПУТАТАМ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УРСР

від політичного в'язня **МОРОЗА ВАЛЕНТИНА**,
незаконно осудженого в Луцькому, 20 січня 1966 року.

Погоня закінчилась. Втікач вийшов з кушів. «Здаюсь, не стріляйте! Зброї не маю!» Переслідувач підійшов майже впритул, діловито відтягнув затвор автомата і одну за одною всадив три кулі в живу мішень. Пролунало ще дві черги: то два інші втікачі, які теж здались, були розстріляні. Тіла винесли на шосе. Вівчарки лизали кров. Як завжди, жертви привезли і кинули біля воріт табору, на пострах іншим. І раптом трупи заворушились: двоє були живі. А стріляти вже неможливо: кругом люди.

Це – не початок детективної повісті. Це – не історія про втікачів з Бухенвальду чи з Колими. Це сталося у вересні 1956 р., вже після того, як 20-й з'їзд осудив культ особи, а критика сталінських злочинів ішла повним ходом. Все написане тут може підтвердити Альгідас Петрусевичус, що знаходиться в таборі № 11 у Мордовії... Він залишився живим. Два інші – Лорентас і Юрша – загинули. Такі випадки були буденним явищем.

Неширокою смугою витягнулась з заходу на схід зелена Мордовія. Зелена на карті, зелена насправді. Серед слов'янського моря – острівець звучних мордовських назв: Віндрей, Явас, Потьма, Лямбір. У північно-західному куті – Мордовський державний заповідник. Тут царить закон, полювання суворо заборонене. Але є ще один, не позначений ні на яких картах, де полювати можна круглий рік. На людей.

Коли б склали точну карту Мордовії, південно-західний кут її довелось б поділити на квадрати, розгороджені колючим дротом і всіяні сторожовими вишками. Це мордовські політичні табори – край колючого дроту, вівчарок і полювання на людей. Тут, між колючими дротами, виростають діти, їхні батьки після служби косять

сіно і копають картоплю. «Папа, был шмон? А что ты нашел?». Потім вони підростуть і засвоять першу житейську мудрість цих країв: «Лагерь – это хлеб». За зловленого втікача видають пуд муки. В алданських таборах було простіше: якут приносив голову і одержував порох, сіль, горілку. Як у даяків острова Борнео, тільки голову приносили не вождеві, обвішаному намистами з людських зубів, а майорові чи капітану, який вчився заочно в університеті і читав лекції про законність. У Мордовії від такої традиції довелося відмовитись: надто близько Москва. Потрапить чого доброго такий трофей до рук іноземного кореспондента – спробуй довести, що це фальшивка, вигадана жовтою пресою.

Трьох литовців розстріляли, хоч вони не були присуджені до розстрілу. Ст. 183 КК дозволяє карати за втечу трьома роками ув'язнення, а стаття 22 КК УРСР навіть забороняє «завдавати фізичних страждань або принижувати людську гідність» в'язнів. Суд Литовської РСР (суверенної, згідно з конституцією держави) дав дозвіл кагебістам утримувати їх в ізоляції – не більше. Україна – теж суверенна, згідно з конституцією, держава, яка має навіть представництво в ООН. Її суди осуджують тисячі українських громадян і... висилають їх за кордон. Небувалий в історії прецедент: держава висилає в'язнів за кордон. Може, Україна не має місця для таборів, як князівство Монако? Проте знайшлося ж місце для семи мільйонів росіян, – а от для політв'язнів-українців немає місця на рідній землі. Тисячі українців везли на Схід – і їх поглинула сіра безвість. Поглинули льохи Соловків, піски Мангишлаку, потім сталінські «стройки» – піраміди 20-го століття, що пожерли мільйони рабів. Везли не тільки в арештантських вагонах – «добровільно» переселених теж пожирає русифікаторська м'ясорубка на безмежних просторах Сибіру та Казахстану, і вони назавжди втрачаються для української нації. Там, де заходить сонце, первісні народи розмішали Країну Мертвих, звідки не повертаються. В майбутніх українських легендах така країна буде розміщена на Сході.

Рівень цивілізованості суспільства визначається тим, наскільки воно турбується про долю своїх громадян. Катастрофа в бельгійській шахті засипала кількадесят італійців емігрантів. Італія вибухнула протестами, посипались урядові ноти, запити в парламенті. На Україні теж є парламент – Верховна Рада УРСР. Я не знаю, чи є там люди,

які пам'ятають про своє право робити запити урядові. Я не знаю, чи пам'ятають ці люди про якінебудь права депутата, крім права підносити руку при голосуванні. Але я знаю, що Верховна Рада УРСР – найвища влада на Україні, згідно з конституцією. Вона доручила одній з підлеглих інстанцій – КДБ – заарештувати, судити і розпоряджатись дальшою долею людей, звинувачених в «антирадянській діяльності». Давайте, шановні депутати Українського Парламенту, хоч раз проженемо дрімому, відкладемо набік розмови про свиноматок, бетономішалки та народногосподарський ефект використання суперфосфату. Хай вирішують ці проблеми спеціалісти. Давайте хоч раз обличимо Країну Солодких Позіхів, перенесемось у Мордовію і розберемось: а) хто ці люди, вирвані з нормального життя і віддані в безроздільне розпорядження кагебістів; б) кому передоручили долю цих людей.

РОЗПРАВА НАД ДУМКОЮ

У 1958 р. викладач філософії Фрунзенського медінституту Махмед Кульмагамбетов (знаходиться в таборі № 11) приніс у ректорат заяву: прошу мене розрахувати. Причина? – Незгідність з програмою викладання. Це сприйняли як сенсацію. Табун кар'єристів, які навипередки пхалися до корита, кидали під ноги совість, гідність, переконання, аби вище зіп'ястись і перехопити у сусіда здобич, ніяк не могли зрозуміти: як це людина може відмовитись від 120 крб. тільки тому, що у неї змінились погляди! Кульмагамбетов став робітником. І от в 1962 р. його заарештували. Суд в Кустанаї осудив його до 7 років ув'язнення і 3 роки висилки за «антирадянську діяльність». В чому ж вона проявилась? Головним свідком обвинувачення був нач. відділу кадрів тресту «Соколоврудстрой» Махмудов. Єдине, що він міг сказати в суді, були слова Кульмагамбетова: «Не хочу викладати те, у що не вірю». Так відповів останній на питання: «Чому ви не працюєте за спеціальністю?» Інші звинувачення були такими ж. Та й слідчий признався: «Вообще то тебя и судить не за что, но у тебя опасный образ мыслей». Випадок типовий, буденний в практиці КДБ. Але унікальний через відвертість свавілля. Як правило, кагебісти намагаються скомпонувати хоч видимість «антирадянської» діяльності. Але тут, в далекій провінції, навіть не вважали за

необхідне це зробити і визнали, що Кульмагамбетов був осуджений за погляди. Тисячі й тисячі людей судять по цій системі, хоч «обігрують» справу тонше. Ст. 126 Конституції СРСР проголошує свободу слова, друку, маніфестацій та організацій. Ст. 19 Декларації прав людини ООН говорить про «свободу шукати, одержувати і розповсюджувати інформації та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів». Отже, ст. 62 КК УРСР є нічим іншим, як порушенням вищенаведених документів, сталінським пережитком. Формулювання «агітація або пропаганда, проваджена з метою підриву чи ослаблення радянської влади» при умові, коли кагебісти самі визначають ступінь «підривності» матеріалу, служить необмеженою сваволі.

Кожен рік в Москві видаються десятки книг закордонних авторів, нафаршированих різкою критикою радянського ладу та комуністичної ідеології. Коли ст. 62 КК є дійсно законом, то випуск цих книг є каригідною справою. Закон тільки тоді є законом, коли він обов'язковий для всіх. Де логіка: я можу вільно пропагувати погляди Гітлера, надруковані в журналі «Вопросы истории», але за власноручне видрукування спогадів Гітлера мене будуть судити! Отже, ст. 62 є просто зняряддям сваволі в руках КДБ, яке дає можливість кинути за ґрати неугодну людину за збереження першої-ліпшої книги неарадянського видання.

Я і мої товариші осуджені за «пропаганду, спрямовану на відокремлення України від СРСР». Але ст. 17 Конституції СРСР ясно говорить про право кожної республіки вийти з складу СРСР. Право кожного народу на відокремлення зафіксоване в Пакті про громадські та політичні права людини, прийнятому 21-ю сесією Ген. Асамблеї ООН.

КДБ дуже полюбляє фразу «націоналістична література». Що означає ця фраза і де критерій визначення «націоналістичності»? Ще недавно твори Олесья, Грінченка, Зерова вважались «націоналістичними» – тепер вони вже не націоналістичні. Миші ще не погризли брошур, в яких «теоретики» типу Маланчука називали Грушевського «лютим ворогом українського народу», а «Український історичний журнал» (№ 11, 1966) вважає, що це «вчений з світовим іменем» і цитує урядову постанову, де говориться про заслуги Грушевського перед Україною. Твори Грушевського і

Винниченка готуються до друку. Де ж все таки критерій? В тім-то й річ, що ніякого критерію, опертого на фундамент логіки, у кагебістів не було і нема. Вони користуються старою сталінською лінією у відношенні до української культури: «За що ж ми билися з ляхами, за що боролися з ордами, за що скородили списами московські ребра?» Він був надто великий, щоб кинути його в небуття – тому «академікам» з Києва дали наказ вишкребти ці слова з «Кобзаря» брудними копитами. «Московські ребра» стали «татарськими, польськими, англійськими». Шевченка доводиться терпіти. А от коли б щось подібне написав сучасний поет, йому дорого обійшлися б «московські ребра».

В 30-і роки з української культури було викинуто більшість імен. Мету розгадати нетрудно. Йшлося про те, щоб знекровлена українська культура не могла бути греблею проти русифікаторського валу. Найвидатніший український історик Грушевський був захований від українців; натомість їм тикали жалюгідну «Історію УРСР» в 2 т., де головним українським національним героєм фігурував Петро I, кат української свободи. В той же час Соловйов і Ключевський, такі ж «буржуазні», такі ж «нерадянські», вільно стояли на полицях – вони були російськими істориками. Зробили все для того, щоб молодий українець знайшов повноцінну духовну їжу тільки в російській культурі і русифікувався.

І коли б кагебісти були послідовними в сталінському тлумаченні націоналізму – вони оголосили б націоналістами всіх видатних українців, з Шевченком на чолі, не виключаючи також князя Володимира, який ще в 10 стол. займався націоналістичною агітацією – «путьом ізготовления» тризубів на своїх монетах. Зрештою, коли б хтось з кагебістів захотів одержати нову зірку на погони і продемонструвати «бдительность» в боротьбі з українським націоналізмом, йому можна запропонувати цікаве «дело». Виявляється, український націоналізм існував вже у 7 стол., як свідчать знахідки зображення тризуба під час розкопок на Старокиївській горі. Правда, є одна перешкода: невідоме прізвище «бандьори», який виготовив ці зображення, але для беріївських учнів, які вміли колись знайти люльку Сталіна в 10-и місцях відразу, це дурниця.

Історія з тризубом тягнеться ще глибше: він як символ дерева життя відомий у південних народів ще до н. е., а також відомий

як символ влади морського бога Нептуна. Але це вже тема для Маланчука: викрити ніким ще не досліджені зв'язки українського націоналізму з міжнародним імперіалізмом до нашої ери з метою підриву морської могутності єдиної неділимної Росії. Правда, до н. е. не було назви «Україна», але для Маланчука це не проблема. Зумів же він зробити лідера УСДРП Льва Рибалку (Юркевича) діячем СВУ, хоч Юркевич і його газета «Боротьба» були опонентами СВУ. Старий член КПЗУ Адріан Гошовський (живе у Варшаві) писав про книгу Маланчука «Торжество ленінської національної політики»: «Можна тільки безмежно дивуватися, як відповідальна людина могла зробити з Юркевича члена СВУ в той час, коли Юркевич був лютим ворогом СВУ» («Український календар», Варшава, 1966, стор. 220). Дивуватись, власне, нічого. Для «істориків» типу Маланчука, вихованих на добрих сталінських традиціях, не має значення така дрібниця, як історичний факт, коли йдеться про захист позицій російського шовінізму на Україні.

Маланчук – не одинокий. Коли б Гошовський жив на Україні, він побачив би ще й не таке. Після війни ревні борці з українським націоналізмом у Львові зрізали тризубець навіть з статуї Нептуна на площі Ринок. Так і стояв обеззброєний націоналістичний Нептун до 1957 р. як пам'ятник невмирущому кретинізму чорносотенців в новій одежі.

В усіх товстих і тонких брошурах написано, що король Данило Галицький не прийняв королівської корони від папського посланця, хоч у Галицько-Волинському літописі стверджується протилежне, та й Данило після коронації звався королем, а Галичина – королівством. (Так значиться і на карті до підручника «Історія середніх віків»). Навряд чи дошкулили ці труди «буржуазному націоналізмові», борцями проти якого афішують себе Маланчуки. Кому взагалі може дошкулити така безпорадна і жалюгідна писанина? А от в боротьбі з Істиною ці вчені мужі досягли відчутних успіхів.

Мабуть, фактів вистачить. Можна робити висновок: люди, осуджені за «антирадянську агітацію та пропаганду» – це інакомислячі, а то й просто мислячі, духовний світ яких не вмістився в прокрустове ложе сталінських стандартів, що їх дбайливо охороняють кагебісти. Це ті, які наважились скористуватись правами, проголошеними в конституції, підняли голос проти ганебного за-

силля КДБ, проти порушень конституції. Це ті, що не хочуть за-своювати рабську мудрість з подвійним дном, яка велить слова конституції «право на вихід України з Союзу РСР» читати «мовчи, поки живий».

Розберемось тепер, кому віддано монополію «перевиховувати» нестандартних.

НАЩАДКИ ЄЖОВА І БЕРІЇ

Характеристика людини чи середовища завжди може грішити суб'єктивізмом. Тому найкраще мати справу з автохарактеристикою. І дуже добре, що автор цих рядків має пишний букет автохарактеристик, даних кагебістами собі і своїй системі. Кагебісти не скупились на слова і взагалі не церемонились в розмовах з в'язнями, твердо впевнені, що їх слова не вилетять за глухо оббиті двері кабінетів, що крижаний жах мовчання, на якому вони спорудили свою Голгофу, ніколи не розмірзнеться. Але всякий лід колинебудь розтає, і слова, які гарчали нам в обличчя на слідстві і в таборі, ніби проголошені у велетенський мегафон, тисячоголовою луною відбилися в усьому світі.

Де коріння КДБ? Коли пройдемося до кінця тими стежками, якими спустились в нашу дійсність кагебісти, то опинимось в кошмарній гущавині сталінських джунглів. По Харцизькому виборчому округу Донецької області депутатом в Український Парламент обраний генерал Шульженко, заступник голови КДБ при Раді Міністрів УРСР. Де зробив цей парламентарій свою кар'єру? Щоб стати генералом КДБ в 1967 р., треба спочатку бути беріївським лейтенантом або капітаном у 1937. Чим займалися капітани КДБ у 1937 р.? Вбивали людей за невиконання норми (або просто для розваги) на Колимі. Це вже ні для кого не секрет, про це пишуть московські журнали. На Україні вони розстрілювали невинних людей через три дні після арешту. Послухати їх – у всьому винен Берія, а вони просто виконували накази. Точнісінько такою ж аргументацією оперували адвокати на Нюрнберзькому процесі. Виходило, що винен тільки Гітлер. Але номер не пройшов. В німецькій мові з'явилося навіть нове поняття: «Вбивця за письмовим столом». Не маю сумніву, що воно здобуде колинебудь права громадянства і в українській мові.

Може, кагебісти змінились, стали іншими? Ні, вони самі з гордістю вважають себе нащадками Сталіна. Уповноважений українського КДБ в Мордовських таборах капітан Круть заявив мені: «А що ви маєте до Сталіна? Ну, були окремі недоліки, але в цілому він заслуговує високої оцінки»; а в розмові з Михайлом Горинем Круть відверто шкодував: «Шкода, що ми в Мордовії, а не на Півночі». Начальник слідчого відділу грузинського КДБ Надірадзе сказав у 1963 р. поетові Заурі Кобалія (знаходиться в таборі № 11) під час слідства: «Ти знаєш, що я тут був у 1937 р.? Май на увазі!»

Тепер вони не носять сталінок і «вчаться» заочно у вузах. Навчання заочне у повному розумінні слова. Залікову книжку приносять в інститут, і «професура», з колиски загіпнотизована словом КДБ, ставить оцінку, не бачивши в очі студента. Представник Івано-Франківського КДБ Казаков признався мені: «Ось ви тут говорили про тоталітаризм. Але ж я не тоталізатор». А уповноважений українського КДБ в таборі № 11 Гаращенко розправився одним махом з усіма доказами Масютка про невирішене національне питання на Україні: «Ви говорите, національне питання. Та коли вдова звернеться до голови колгоспу за соломою – хіба ж він відмовить?» І цим інтелектуалам доручили безапеляційно вирішувати питання, які навіть у спеціальних журналах вважаються дискусійними. Казаков, Круть і кагебіст з Києва, Литвин «перевоспитували» мене втрьох. «Ну чого тобі треба було? Мав добру роботу, квартиру...» І кілька годин доводили, що у людини нема нічого, крім шлунка, скількись там метрів кишок. Ідея? Захист України від загрози русифікації? Тут для моїх співбесідників розмова явно відірвалася від реального ґрунту і перенеслась в сферу дитячих казок. Вони не приховували, що всерйоз її не сприймають.

Ідея... Звичайно, в книжках про це багато пишуть, і взагалі не прийнято відверто говорити, що ти безідейний. Але, щоб ідея дійсно була мотивом людської діяльності – такого вони в своєму середовищі не зустрічали. Михайло Горинь чув у львівському КДБ: «Сьогодні день чекиста. – Какой день чекиста? – Зарплату дають». Ну, коли вже серйозно про неї говорити, то це – міф, яким хтось задурманив людям голову, і який відволікає людину від нормального існування, опертого на трьох китах: гроші, владолюбство, жінки. А ідея – це різновидність психічного розладу, не зовсім, правда, зрозумілого;

але з ним треба рахуватись, як з фактором, поряд з трьома іншими, нормальними і зрозумілими. Капітан Козлов (Ів.-Франківськ) виклав це мені так: «Одного покупают за деньги, другого женщиной, а некоторых ловят на идею». Щоб ідея самостійно зародилась в людській голові – таке не припускається. Ось люди, яким доручили «регулювати» духовне життя суспільства.

Було б наївно вважати цей стан речей випадковим «порушенням» соцрозвитку суспільства. Порядок, при якому поет одержує каталог дозволених образів, а художник – список дозволених і недозволених фарб, має міцне коріння в минулому, є породженням певних сил і відносин. На наших очах ці сили поступово тануть, а відносини перестають бути нормою спілкування між людьми. Кагебісти відчувають це і всю вину звалюють на Хрущова, який нібито повалив ідолів, що їм колись без роздумів поклонялись. З таким самим успіхом можна вважати півня автором ранку, але це вже істина занадто велика, щоб вкlastись у черепні коробки генералів і майорів з голубими петлицями.

«СТАЛИН БЫЛ – ТАК ПОРЯДОК БЫЛ»

Ці слова капітана Володіна (Львів), сказані на допиті Масютка, дають більше, ніж цілі томи, для зрозуміння генези КДБ і ролі, яку воно виконує тепер.

Порядок буває різний. Коли навесні скресають ріки і несуть на собі хаос крижаних уламків – це не що інше, як порядок, чітка закономірність, без якої неможливий дальший хід життя. І буває порядок цвинтарного спокою, досягнутий ціною умиртвлення всього живого. Так і в суспільстві: буває стабілізація, досягнута через гармонійне зрівноваження всіх суспільних сил і чинників, і є «порядок», збудований після їх знищення. Такого порядку досягти неважко, проте рівень зрілості народу вимірюється не ним, а вмінням досягти суспільної стабілізації, лишаючи при цьому максимальний простір для творчої діяльності індивіда, яка є єдиною силою прогресу.

Розум – річ індивідуальна. Отже, історія прогресу – це історія розвитку особистості. Так звана маса нічого не творить – це будівельний матеріал історії. «Все, придбане діяльністю розуму, мусимо створити в голові окремої людини... Тільки збудження нижчого,

нерозвинутого ступеня, які можна взагалі назвати настроями, виникають як епідемії одночасно у багатьох осіб і знаходяться у відповідності з розумовим обличчям народу. Розумові завоювання – справа окремих осіб» (Ратцель).

Виникнення нового (прогрес) можливе тільки як переступання через існуючу норму, як поява раніше не існуючого. Сама природа творчості ґрунтується на небувалому, на неповторності, а носієм останньої є індивід. Кожна індивідуальна свідомість охоплює одну грань всеохоплюючого, безмежного буття. Грань неповторну, яку може відбити тільки ця особистість, і ніяка інша. Чим більше цих граней свідомостей, тим повнішу картину світу ми маємо. В цьому полягає цінність особистості; із зникненням кожної індивідуальної точки зору безповоротно страчується одна з можливостей, а разом з тим в мільйонногранній мозаїці людського духу перестає сягати одна грань.

В суспільстві завжди були і будуть сили, яким не вигідний розвиток, для яких збереження status quo є збереженням їх привілеїв. (Типовий приклад – Сталін в минулому і сталіністи, що пережили його). Проте час не стоїть на місці, сьогодні через 24 години перетворюється у вчора – і сили, що протистоять змінам, завжди захищають вчорашній день. Але хто ж признається, що він пливе проти течії могутньої ріки, званої Історією? Тому всі стандартизатори, від тупого унтера Пришибеєва до геніального Платона, на різних рівнях повторювали одну тезу: «Зміни руйнують порядок, руйнують суспільство». А оскільки зерно всякої зміни криється в неповторності індивіда, в першу чергу намагались стандартизувати його, вбити в ньому оригінальність. Повністю домогтись цього неможливо, але ступінь стандартизації індивіда завжди був мірилом потужності гальма, що знаходилось у розпорядженні сил застою. Платон вигнав Гомера з своєї ідеальної держави і дуже хвалив тирана, який наказав зірвати з ліри струни зверх «положених» семи. Чому? – Платон з первісною відвертістю доводить, що поезія і музика – це троянський кінь, який непомітно вносить зміни в дух народу. Отже, поезію і музику найкраще вигнати, а оскільки зробити цього неможливо, то суворо застандартизувати, гарантувати себе від неясностей і нововведень. Пізніші реакціонери вже не були такі відверті і маскувались «інтересами трудящих». У 30-і роки новаторство стало негативним

поняттям, а поетичний експеримент – «коли не завжди катастрофа, то завжди зрив – і творчий, і ідейний» («Радянська література», 1938, № 78, ст. 224), який приводить до того, що «творчість починає служити для маскуванню ворожої ідеології» («Літературна газета», 24. VI. 1934 р.); «Поезія соц. реалізму не може миритись з туманністю, бодай і красивою» («Вітчизна», 1949, стор. 147).

Але вся суть в тому, що зміни руйнують зовсім не суспільство, а тільки ті суспільні норми, які застаріли і стали гальмом. Протиставляти еволюцію традиції – неприпустимо. Еволюція – не заперечення традиції, а її природне продовження, живий сік, що не дає їй закостеніти. Вибух далеко не завжди руйнує: ним усувають також перешкоди при будівництві нових доріг. І коли людина стає інакомислячою, це зовсім не значить, що вона ставить себе поза суспільною нормою. Загальне – це абстракція, реально воно існує і проявляється тільки через часткове, індивідуальне. «Ворона сидить в лісі» – це абстракція: реально вона мусить сидіти на одному з дерев. Коли людина стає інакомислячою, вона не руйнує суспільну норму, а навпаки – робить її повнокровнішою. «Єдність і одноманітність – це різні речі» (Ф. Бекон). Для досягнення єдності зовсім не обов'язкова одноманітність. Ось місце, де легко спіймати за руку кожного деспота при підтасуванні карт, коли він намагається поставити знак рівності між єдністю і одноманітністю. Точка зору кожного деспота, яку він хоче нав'язати всім у вигляді «істини», є такою ж індивідуальною, як і всі інші, і має права зовсім не більші, як всяка інша. Отже, збереження такого порядку, коли всі точки зору мусять вміщатись у прокрустове ложе «істини», проголошеної великим далай-ламою, потрібне зовсім не суспільству, а самому далай-ламі, для якого розвиток означає загибель.

Один дослідник Африки (Сегелі) писав про африканців: «Коли вождь любив полювання, всі його люди роздобували собі собак і ходили з ним на полювання. Коли він любив музику і танці, всі виражали схильність до цієї розваги. Коли ж він любив пиво – всі обпивались ним... Вожді платили своїм підлабузникам. Так, в усіх племенах бечуанів є особи, які володіють мистецтвом веселити слух свого вождя хвалебними піснями на його честь. Вони розвивають при цьому досить значну красномовність, а до їх послуг завжди велика кількість образів; вони вправні у танцях з бойовою сокирою і гарбузом-калаталом. Вождь винагороджує солодкі бесіди биком

або вівцею. Ці пісні, які повторюють до безконечності одну й ту ж тему, займають, на жаль, перше місце в поезії негрів».

Якби не слово «негри», кожний був би впевнений, що це опис нашого недалекого минулого. Пісні з бойовою сокирою, що повторюються до безконечності перед тронем вождя, займають перше місце не тільки в поезії негрів. А коли згадаємо, з якою швидкістю підхоплювалось кожне слово не тільки Сталіна, але й Хрущова, коли згадаємо, що збірник афоризмів «В мире мудрых мыслей» наполовину був заповнений п'яним базіканням Хрущова, то доведеться визнати, що африканці лишились далеко позаду. «Наш народ такой: стоит моргнуть глазом – сразу поймет» (Хрущов). Здається, суспільства-близнята. Але це далеко не так. Для африканця такий порядок ніхто не нав'язував – це був природний стан, що диктувався рівнем його розвитку. Вождь був для нього ідолом, предметом захоплення, чарівником, лікарем, мудрецем і полководцем водночас, напівбожественною фігурою. Тому й рабське поклоніння було щирим і не порушувало внутрішньої гармонії особистості. Пісні африканського природного співця були славослов'ям на адресу вождя – і все ж являли собою повноцінні художні твори – бо творче «я» співця не було роздвоєним. Ратцель писав про африканців 19 ст., що вони «підкоряються тільки абсолютно незаперечній владі, походження якої ховається в п'їтмі минулого або яку вони, коли вона походить з сучасності, вміють пов'язати з вірою в надприродне», а тому «навіть найкращих правителів африканців у нашому розумінні слова слід назвати деспотами. Коли вони самі не хочуть бути деспотами, то їх змусять до того піддані».

Отже, первісний деспотизм був природним, заснованим не стільки на силі, скільки на добровільному поклонінні. (В цьому розгадка таємниці, що завжди дивувала європейців: як міг африканський чи американський деспот утримувати владу на обширних територіях при майже повній відсутності військово-бюрократичного апарату?). А як утвердити деспотизм у 20 ст.? Серед народів, для яких носій влади давно перестав бути богом і є просто першим серед рівних, особою, обраною для виконання певних функцій? Як утвердити деспотизм кам'яного віку в душі українця, який вже в середні віки обирав кошового і сам міг стати кошовим, який породив філософію Сковороди – гімн людській особистості, хоч і в

традиційно-схоластичній одежі, з девізом «пізнай самого себе» на першій сторінці? Філософію, для якої «Я» – основа всього, навіть царства Божого; і навіть сам Бог – не що інше, як повноцінне «Я»: «Хто пізнав себе, той знайшов бажаний скарб Божий Джерело і здійснення його знайшов в собі»; «Істинна людина і Бог є одне й те ж». Як заставити сучасного художника, для якого капрал-деспот є просто неповноцінною істотою, виконувати танець з бойовою сокирою перед його троном?

Хрущова ніхто не боготворив; навпаки, він був людським посміховиськом – і все ж на один порух його пальця бігли десятки холоуїв. Як це вдавалось? – Дуже просто. Коли обоготворіння проходить, в дію вступає груба сила примусу. Тільки вона може заставити сучасну людину терпіти деспота. Чим більше людина з розвитком особистості опирається спробам закріпити її – тим більші зусилля мусить мобілізувати деспотія, щоб тримати на поверхні норми, які раніше існували «по інерції», втрачає нарешті риси патріархальності і перетворюється на спрута, який сковує всі руки суспільного організму. У 20 ст. з'являється нечувана раніше практика контролю за всіма проявами громадського життя, в тому числі навіть родинного. Весь життєвий шлях людини – від колиски до труни – знаходиться під контролем. Стандартизується навіть відпочинок, ухилення від стадного культпоходу в музей оголошується гріхом. Деспотичні форми стають все огиднішими і вироджуються в Освенціми. В цьому вбачають регрес, «кінець світу», насправді ж це – і показ протилежного: деспотія перестає бути нормою людських взаємовідносин і мусить докласти все нових зусиль, щоб триматись на поверхні.

Але навіть при найбільшій стандартизації і підконтрольності життя деспот стикається з проблемою, яку неможливо розв'язати чисто бюрократичними засобами. Можна одягти людей в однакову сіру одягу, набудувати сірих казарм-будинків, спалити всі книги, крім офіційного талмуду – і все ж лишається шпаринка, крізь яку проникає струмінь світла, смертельний для деспотичної цвілі. Лишається духовний світ людини. Капітан КДБ Казаков, присланий з Івано-Франківська у Мордовію перевірити, наскільки я «перевоспитався» (тобто деградував як особистість), чистосердечно відкрився мені: «Ми, на жаль, не можемо заглянути, що у вас у голові. От коли б можна було це зробити і викинути(!!!) все, що заважає вам бути

нормальною радянською людиною, не потрібно було б стільки розмовляти».

Дійсно, це було б дуже вигідно: виймати і вставляти думку в людську голову, як елемент в електронну машину. По-перше, так легко знищити всяку пам'ять про минуле. Наприклад: треба почати кампанію осудження культу Сталіна – всім вставляють певну програму; завтра її виймають – і про Сталіна більше ні слова. Або: постановили ліквідувати нації і національні мови – та ж сама процедура, і ніякої тобі мороки з такими непридатними для програмування речами, як національна гідність, бажання зберегти духовні культурні цінності. По-друге, була б гарантія, що ніде немає нічого невідомого, неконтрольованого.

Але це тільки мрія. Думку не зловиш і не посадиш за ґрати. Її навіть не побачиш. Який жах: думка, навіть насильно вкладена в людську голову, не лежить там, як елемент в електронній машині, а росте, розвивається (часом в напрямі, протилежному від запрограмованого), і встановити контроль над цим процесом не може ніяка апаратура. Не один тиран пробуджувався від холодного поту, паралізований усвідомленням свого безсилля спинити цей невидимий, але безперервний рух в людських черепах. Страх перед цією нікому не підвладною силою заставив Сталіна провести кінець життя в добровільній тюрмі і зробив його маніаком: звідси – бажання вигнати Гомерів з суспільства, зрізати «зайві» струни з ліри і споконвічна ненависть капралів до інтелектуала, який, навіть одягнутий в мундир солдата чи арештантські лахи, лишається нестандартизованим і нерозмінованим.

«Бійтесь, товариші, тих, хто заховав свою думку за неясність виразу. Там захована ворожа класова суть» (Покровський). Звідси – тотальна боротьба не тільки проти **інакомислячих** (про них нема й мови), але й проти **самомислячих**. Під час арешту у мене забрали вірш Драча «Казка про крила». Я спитав: «У чому справа?». Вірш надрукований, та й самого автора давно вже перестали лаяти за випрані штани і раптом почали хвалити. Мені пояснили: ні проти вірша, ні проти автора заперечень нема, але вірш надрукований на машинці, з чиеїсь власної ініціативи. І цей невідомий хтось поширював його також з власної ініціативи. В цьому найбільший гріх: людина самостійно породжує думки, а не бере готовими. Можна робити все,

але тільки тоді, коли наказано. Пити можна тільки з одного для всіх, суворо контрольованого джерела з дистильованою водою. Всі інші треба засипати, хоч би й вода у них нічим не відрізнялась. У 1964 році представник волинського КДБ, якому доручено фіксувати появу кожної мислячої істоти в місцевому педінституті і негайно засвічувати сигнальну лампочку тривоги, настирливо питав мене: «Що то за товариство мислячих людей?» Думка про створення товариства мислячих людей була висловлена за чаркою у вигляді жарту, але кагебістів схвилювала не на жарт. Конституція дає право на створення товариств – це кагебісти знають. Але при умові, коли наказ про створення товариства прийде зверху. Тоді все в порядку – навіть коли б це товариство замірялось організувати землетрус. Але коли б хтось захотів створити самостійно навіть товариство для захисту рогатої худоби – цією справою, без сумніву, зайнявся б КДБ.

То як же все-таки спинити цей вічний саморух думки у випадку, коли вона лишилась живою, пройшовши всі етапи стандартизації і стерилізації? Є ще один, останній засіб – заморозити її. Заморозити крижаним жахом. Збудувати велетенський рефрижератор для людських умів. Розстріл через три дні після арешту, загадкове зникнення вночі, розстріл за невиконання норми, Колима, з якої не повертаються – ось цеглини, з яких Сталін збудував своє Царство Жаху. Жах наповнив дні і ночі, жах носився у повітрі, і одна згадка про нього паралізувала мислення. Мета була досягнута: люди боялись мислити, людський мозок перестав самостійно породжувати критерії і норми і вважав за нормальне приймати їх готовими. Деспотія починає своє літочислення з того часу, коли людина перестає сприймати насильство над собою як зло і починає усвідомлювати його як нормальний стан речей («Начальство мутит – Ну и что? На то оно и начальство, чтобы мутить»). Виросло покоління людей зі страху і на руїнах особистості здійнялась імперія гвинтиків.

ІМПЕРІЯ ГВИНТИКІВ

Сталін не визнавав кібернетики. І все ж йому належить в цій галузі видатна заслуга: він винайшов запрограмовану людину. Сталін – творець Гвинтика. Були випадки, коли, прочитавши роман Солженіцина, люди казали: «Хочеться забитись у куточок і нічим

себе не виявляти». Неважко уявити, наскільки сильнішим було це бажання 20 років тому, коли люди були очевидцями масових розстрілів та інших страхіть, коли ввечері було невідомо, де опинишся вранці. Бажання нічим, нічим не виділяється, втиснутись в масу, стати подібним на іншого, щоб не звернути на себе увагу, стало всеохоплюючим. А це означало повну нівеляцію особистості. Колись виділення індивіда з маси матерії означало зародження життя, зародження органічного світу. Тепер почався зворотний процес: злиття індивідів в сіру масу, повернення до суцільного безорганічного, безіндивідуального буття. Суспільство опановує дух сірої безликісті. Бути особистістю вважається гріхом. «Ты что, особая личность?» – це доводилось чути десятки разів, і до арешту, і після. Бригадний метод проникає навіть в поезію і народжує таке чудо як колективна поема. У 1937 році з'являється колективна поема «Іван Голота», під якою поставили свої підписи в алфавітному порядку, як у телефонній книзі, Бажан, Голованівський, Йогансен, Кулик, Первомайський, Рильський, Сосюра, Терещенко, Тичина, Фефер, Усенко, Ушаков. Але й цього видалось замало – через рік наказують створити «Думу про Остапа Нечая», під якою вже стояло 20 підписів. Мабуть, це був рекорд.

Ось враження одного колишнього члена КПЗУ, якого п'ять разів заарештовувала дефензива в Польщі і який після 1939 року потрапив нарешті на Східну Україну, роками виміряну у в'язниці: «Поїзд пересік лінію неіснуючого вже кордону. Перша станція на Житомирщині, юрба на пероні. І перше, що кинулось у вічі – одноманітна, незвична для нас сірість людей, вдягнутих у фуфайки. Якась жінка в червоному плащі виглядала екзотичною квіткою, чужою і навіть недоречною тут». Зрештою, одяга може стати кольоровою, навіть крикливою, але сірість не зникає. Вона не від одягу. І як би не рекламували себе гвинтики, як би не затулялись килимами, взятими напрокат з магазину у зв'язку з приїздом делегації, стороннє око завжди помітить сірість – вона носить у повітрі, люди дихають нею, не мислять себе без неї. Вона стала хлібом насущним.

Нарешті панівна сила відрекомендує себе єдиним началом, що містить у собі «ум, честь и совесть» всього суспільства – і тоді урочисто проголошується «морально-політична єдність суспіль-

ства». Вічне питання «куди йти?» для гвинтика трансформується у формулу, що не вимагає ніякого розумового напруження: «Куди поведуть». Людина, позбавлена вміння самостійно розрізнити добро і зло, стає вівчаркою, яка запалюється гнівом тільки з наказу і бачить лише те зло, на яке вкажуть. Гвинтик читав в газеті про заборону чорним жити в Кейптауні чи Йоганнесбурзі, про заборону африканцям жити в містах Південної Африки без перепусток – і вважав це свавіллям. Але його заморожений розум не може співставити фактів і прийти до висновку, що відома йому від народження прописка в містах є таким самим порушенням ст. 13 Декларації прав людини («Кожна людина має право вільно пересуватися та вибирати собі місце проживання в межах кожної держави»); що в нашій дійсності узаконена смуга осілости, і не для євреїв, як колись, а для всіх. Тому, хто не народився у великому місті, відведене гетто для проживання, межі якого кінчаються в передмісті Києва, Львова, Одеси. Гвинтик пише гнівні поеми про Бухенвальд – це дозволено. «Попелом стали ваші серця, але голос ваш не згорів». А от попіл жертв, зотлілих в сибірських тундрах, не хвилює гвинтиків. І було б помилкою вбачати тут тільки страх – це вже риса характеру.

Всі осуджують злочини фашизму проти єврейського населення. І преспокійно ходять по могильних плитах з єврейських цвинтарів, що ними встелено тротуари багатьох міст. Тротуари виклали німці – це правда. Проте німців давно нема, а по осквернених іменах померлих досі ходять у дворах львівської та івано-франківської в'язниць. Ходять доценти і кандидати наук Івано-Франківського педінституту. І коли до цього часу хтось встиг захистити докторську дисертацію – то по людських іменах ходять професори. У дворі інституту до мого арешту лежала купа плит про запас. Їх розбивали і використовували на господарські потреби. Розбивали під акомпанемент лекцій з естетики і філософії. Так буде доти, поки згори не поступить наказ обуритися варварством німців і спорудити пам'ятник з цих плит. А до цього їх можна зневажати.

Гвинтик – вимріяний ідеал кожного «тоталізатора». Слухняний табун гвинтиків можна наректи парламентом, вченою радою – і з ними не буде ніякого клопоту, ніяких несподіванок. Гвинтик, якого наречуть професором чи академіком, ніколи не скаже нічого ново-

го, а коли вже здивує, то не новим словом, а блискавичною зміною своїх концепцій на протязі доби. Табун гвинтиків можна наректи Червоним Хрестом – і він буде підраховувати калорії у Африці, але нічого не скаже про голод у себе вдома. Гвинтик вийде з тюрми і відразу ж напише, що він там не сидів, ще й назве брехуном того, хто вимагав його звільнення (як це зробив Остап Вишня). Гвинтик буде стріляти, в кого звелять, а потім по команді боротись за мир. І останнє, найважливіше: після перетворення людей на гвинтики можна безпечно вводити яку завгодно конституцію, дати право на що завгодно. Цілий фокус в тому, що гвинтику навіть не прийде в голову думка скористуватись цим правом.

Не дивно, що гвинтика посилено афішували, виставляли як ідеал. І це не історія, це дійсність. Десь в шкільному коридорі учні зачитуються Симоненковим: «Ми не безліч стандартних «я», а безліч всесвітів різних», а поряд на стіні стандартне дадзибао, вивішене піонервожатою, розповідає про піонерку, яка врятувала телят під час пожежі. Все охопило полум'я, дах ось-ось міг обвалитись, але вона виганяла телят. І коли б піонерка загинула, гвинтики не побачили б у цьому випадку чогось ненормального, навпаки, виставили б цей випадок як взірець для інших.

У суспільстві гвинтиків є закони, що охороняють тигрів і удавів від браконьєрства. «Гуманізм» дійшов до того, що навіть посадили в тюрму людей за вбивство лебедя Борьки в Москві. Можна сподіватись, що гуманізм колись пошириться і на людей. Але доки життя піонерки ціниться менше, ніж життя теляти, лозунг «Все для людини, все для блага людини» всерйоз не можна сприймати. Цінність особистості усвідомлюють тільки там, де вона вважається неповторним, окремішнім. Там, де вона перетворена на гвинтик, деталь, яку можна замінити іншою, цінність людини вимірюється її мускульною силою. Гуманізм в такому суспільстві сприймається як фальшиве гасло, що не має нічого спільного з дійсністю. Теля – це матеріально-технічна база, першооснова, в порівнянні з якою духовне начало (що міститься в піонерці) є жалюгідною надбудовою. Теля – це готова продукція, піонерка – своєрідна сировина, що зветься трудрезерви. В часах людожерства ця піонерка, без сумніву, цінилася б дорожче: вона була б принаймні матеріальною цінністю, поряд з телям.

В «Известиях» була «воспитательная» стаття про кочегара. Паровоз, який відвіз потяг у Фінляндію, на фінській станції вийшов з ладу, і треба було гасити топку, щоб відремонтувати його. Але кочегар вирішив «показати фіннам роботу»; виконати ремонт при незагашеній топці. Тобто кочегар вирішив те, що йому «порадили» опікуни, які дбайливо супроводжували його за кордоном, щоб не заблудився. Газета щоправда, забула про це написати. Як би там не було, топку не гасили, і кочегар виконав ремонт з ризиком для життя. Фінни були вражені, як пише газета, мужністю кочегара. Так, фінни були вражені, але не мужністю. Просто вони вперше бачили, як людина цінить своє життя дешевше від центнера вугілля. Проте серед гвинтиків це вважається героїзмом.

Шагають барани в ряд
бьют барабаны
шкура для них дают
сами бараны.

(Брехт)

ОРГІЯ НА РУЇНАХ ОСОБИСТОСТІ

Один розумний інженер на питання, чому він став інженером, а не, скажімо, мистецтвознавцем, відповів: «Тут менше іксів». В цьому принципова різниця між так званими точними науками і гуманітарними, що стоять однією ногою на площині логіки, другою ж – на площині ірраціонального, поряд з мистецтвом. Так званий технічний інтелігент, твердо впевнений, що філософія «займається дурницями», «переливає з пустого в порожнє», не зумів дорости до простої істини: філософія, на яку він дивиться зверхньо, витягає з туману ірраціональних підземних глибин предмет дослідження і дає йому в руки, щоб він міг їх зміряти сантиметром. Але в тому то й річ, що цілий комплекс духовних понять, завдяки яким людина стала людиною, не піддаються ні сантиметру, ні секундоміру. Це – вища сфера, недоступна прикладним наукам. «Математика, медицина, фізика, механіка...; чим більше їх вкушаємо, тим сильніше палить наше серце голод і спрага, а груба наша остовпілість не може догадатись, що всі вони суть служниці при господині і хвіст при своїй

голови, без якої цілий тулуб недійсний» (Сковорода). Хімік, віднімаючи і додаючи речовини в колбу, може точно продемонструвати, яка з них є причиною реакції. Історик, навіть безсумнівно впевнений у своїй істині, ніколи не зможе так переконливо, наочно показати причини історичного явища: він не зможе поставити експеримент, він має справу з абстракцією. Після програної війни з Японією в 1894 році китайці прийшли до висновку, що причиною невдачі була... заміна луків кременними рушницями. Їм доводило, що причина – в повному придушенні особистості, яке привело до застою і в матеріальному виробництві, але показати їм це т о ч н о , з математичною точністю, ніхто не міг. Недаремно Шоу писав: «Головний урок історії полягає в тому, що люди не беруть від історії ніяких уроків».

Так, узяти урок з історії набагато важче, ніж з хімії. Це завжди було на руку деспотам: вони оголошували себе авторами всіх здобутків суспільства, а своїх противників – причиною всього зла. Не кожен зрозуміє, що «порядок», заведений Сталіном десятки років тому, і є прямою причиною сучасного бедламу в сільському господарстві, що «ідейність», якою насильно годували людей десятки років, і є причиною пресловутої безідейності сучасної молоді, а не «буржуазна пропаганда». Коли людину привчать брати готовими, не задумуючись, всі духовні цінності з одного джерела, коли в ній вбивають механізм для самостійного вироблення їх – здавалося б, тоді суспільство мусить стати незламним монолітом. Всі умови для цього нібито є: по-перше, однаковість людських потреб і цінностей; по-друге, беззаперечне, хоч і наївне, поклоніння одному ідолові, що приводить до одностайності. Здавалося б, таке суспільство повинне бути сильним і в мілітарному відношенні. Для прикладу візьмемо Китай, де медичні канони не змінювались 4 тисячі років. Китайці дійсно вважали свою імперію незламним монолітом, наймогутнішим на землі. Але що це? Європейські держави одна за одною відривали на початку 20 стол. шматки величезного централізованого Китаю фактично без опору.

Російський дворянин у Лондоні чи Парижі зверхньо дивився на демонстрації і революції, які стали там звичайним явищем, і вбачав у них симптом слабості, порівнюючи з непорушним спокоєм своєї матушки-Росії. Створили навіть міф про «гнилою Запад», що благополучно дожив до наших днів. Обиватель, засвоюючи його що-

денно з газет і романів, навіть не підозріває, що ця премудрість бере початок від слов'янофілів і Достоєвського. Вже в середині 19 стол. на сторінках «Москвитянина» можна було прочитати повчання «Європе, старой і слепой, сабачьей старостью бальной». Матушка-Расаєя цвіла і пахла в єдинообразії і неділимості, – «гнилой Запад» жив собі далі, ухитряючись при цьому, правда, породжувати теорії відносності і квантів. Росія приймала їх – з запізненням на 50 років і з застереженням, що Ломоносов передбачив ці відкриття 200 років тому – і далі продовжувала говорити про «гнилой Запад». Типовий зразок повної атрофії мислення! «В Петербурзі співають пісеньок, що вийшли з моди в Парижі», – писав Чернишевський 100 років тому. Міг би написати й тепер. Отже, Росія – могутня, Захід – гнилий. Але що це? Прийшла Кримська війна – і всім стало ясно, що про рівну боротьбу між цими силами не може бути й мови. Російський флот довелось затопити при вході в Севастопольську бухту – він не міг не то що перемогти, а навіть стати до бою з англо-французьким. Це була сутичка двох світів: 1) того, що вважав особистість першоосною всякої сили і 2) того, який вбачає в ній головне зло. Не раз перемагав і другий, але остаточна перемога завжди була за першим. Це продемонстрували вже в античні часи грецькі фаланги і римські легіони, які виглядали проти гігантських армій східних деспотів, як Давид проти Голіафа, і все ж громили їх – бо гвинтикам протистояли індивіди.

Такі сутички розкривали очі багатьом – але далеко не всім. Більшість змогла побачити лише наслідки: «От коли б нам їхню зброю, то ми з нашим порядком зробили б чудеса». В тім то і річ, що сам «порядок» є причиною відсталості і в виробництві, і в озброєнні. Ніщо не замінить вільної, нерегламентованої думки індивіда, творча здатність якого є єдиним рушієм прогресу. Останній існує завдяки тим, що зберегли здатність мислити, зберегли своє «Я» всупереч намаганням стерти його. Людина без «Я» стає автоматом, який все виконає, але нічого не породить. Це – духовний імпотент, угноєння для прогресу, але не мотор його. Всі тоталітарні концепції, які б одержі вони не вдягали, саме так розглядають людину – як угноєння. «Собою угноїмо землю, як ти – для майбутніх людей». Але невже людина пройшла довгий шлях розвитку до homo sapiens тільки для того, щоб стати угноєнням, а земна куля – грядкою, де утопісти-

деспоти проводять божевільні експерименти для задоволення свого честолюбства?

Ніяка програма не передбачить всього необхідного для повнокровного суспільного розвитку – з цим може впоратись тільки несконвана творча сила особистості. Раніш ніж стати фактором суспільного розвитку і отримати допомогу від держави, кібернетика мусила спочатку народитись та існувати як індивідуальна ідея в індивідуальному мозку. Загнавши тисячі рабів в Уральські гори, Петро I вивів Росію на перше місце в світі по виробництву заліза поряд з Англією. Але через століття Англія вже перегнала Росію в десятки разів у цій галузі! Можна й далі користуватись методом Петра I – він не вимагає великого розуму. Але й на тривкі результати чекати не доводиться.

Причинно-наслідковий механізм, на початку якого стоїть творча особистість, а в кінці практичний результат – дуже складний і прихований від людського ока. Помітити його нелегко. Дикун не міг досягнути зв'язку між пострілом на одному березі річки і смертю живої істоти на другому, але механізм взаємодії між порохом, кулею і рушницею йому можна було пояснити за півгодини. Якби ж то так само легко можна було вияснити механізм суспільних причин і наслідків!

Таку ж мертвотність сіє гвинтик в морально-етичній сфері. Коли хтось вважає сучасне столпотворіння в Китаї породженням фанатизму, а хунвейбіна – фанатиком, то це – найбільша помилка. Під час похорону Сталіна тисячоголові табуни тиснулися до праху земного бога, задушивши десятки слабосильних – і світ теж думав: то фанатики. Але пройшло три роки. Забальзамований труп далайлами спочатку облили помяями, а потім взагалі викинули з мавзолею. І що ж? Може, стався бунт? Може тисячі фанатиків заслонили святиню власними тілами? – Ніхто й не гавкнув! Табун протоптався по трупові вожака, а потім з'їв його рештки. Ті, кого приймали за фанатиків, переповнених сліпою відданістю, виявились порожнісінькими. Виявилось, що це просто роботи. Наказано було любити Сталіна – всі начепили траурні пов'язки. Їх гнів, їх горе, радість, ентузіазм – все було запрограмоване, і «гнів» проти «зрадника Тіто», який «громадськість» виражала на «мітингах» сьогодні, завтра автоматично перетвориться на «ентузіазм», а сама «громадськість»

акуратно вишикувана вздовж шосе з аеродрому до центра, буде слухняно тримати транспаранти і махати руками.

Так що даремно «старі», вмовившись у зручних кріслах, дивуються, звідки взялись «молоді», у яких «нема нічого святого». Історія з Сталіном показала, що і в старих не було нічого святого – тільки вони завдяки своїй сліпоті і атрофії мислительної здатності не помічали цього. «Молоді» ж нарешті помітили, що король голий. Це добре. Тільки той, хто позбувся ілюзій і зумів побачити розбите корито, почне шукати нових цінностей.

Порожня людина – це, мабуть, головне обвинувачення проти деспотії та обов'язкове її породження. Вже коли деспот проголошує розум, честь і совість своєю монополією і забороняє виробляти ці якості самостійно – це початок духовного спорожнення людини. Але кожна жива істота має потребу самовираження. І коли ця потреба не має змоги проявитись в духовній сфері, тоді духовні здатності людини стають непотрібними, атрофуються і відходять на десятий план. Навіть думка, що людина може виробити щось самостійно, не припускається.

І до, і після суду нам кілька разів повторювали, що ми – «виводок Антоненка-Давидовича і компанії». Ідея, з точки зору кагебіста, це щось таке, що може бути внесене в голову людини тільки ззовні. І коли в середовищі молодшої української інтелігенції виріс рух проти шовіністичного засилля, кагебісти перш за все кинулись шукати хто приніс? хто вплинув?

Вигнаний з духовної сфери, інстинкт самовизначення з подвійною енергією накидається на матеріальну – і перед нами людина, «звільнена» від духовного нутра, за рахунок якого надзвичайно розрослась матеріальна оболонка. Пристрасті найнижчого гатунку стають єдиним рушієм поведінки. Але вголос цього ніхто не наважується сказати. Офіційно вважається, що гвинтиком керують такі мотиви, як відданість, самовідданість, честь і т. п., проте гвинтик їх в собі не виявляє – і приходиться до висновку, що всі ці моральні принципи – просто смішні забобони, про які всі говорять, але з якими пропадеш на білому світі. Так народжується подвійна мораль, фальш стає суспільною нормою. Диктаторові по інерції воздаються божественні почесті, його портретами завішені всі стовпи, але справжнім богом стає центральний нападаючий.

Тільки на стадіоні і в чайній гвинтики збуджуються на короткий час від летаргічного сну.

Гвинтик виробляє просто-таки віртуозне вміння умертвляти все, до чого не торкнеться. Коли йому накажуть вступити в яке-небудь новостворене товариство охоронців природи – він не відмовиться, і через місяць товариство буде мати стільки членів, скільки є гвинтиків, але природі від того не полегшає. Товариство – мертвонароджене, як і всяке інше. Гвинтика не затагнеш до живої, корисної роботи ніяким неводом, як амебу: безформна, драглиста маса, без твердо окреслених берегів, протече крізь найгустішу сітку. Можна проводити найдикіші експерименти, гвинтики мовчки приймуть їх – і виростають заводи в місцях, де заплановано подати енергію тільки через 20 років, або де нема для них сировини; все виробництво приречене довгі роки животіти в стані розвалу.

Так на руїнах особистості будувався порядок, всіваючи землю мертвотою. «Це гірше, ніж чума. Чума вбиває без розбору, а деспотизм вибирає свої жертви в цвіту нації», – писав Степняк-Кравчинський.

ДРАКОН

Крижаний жах, без якого неможливо збудувати імперію гвинтиків, необхідно потім весь час підтримувати. Лід не може вічно існувати в природному стані – тому є необхідність в спеціальному рефрижераторі. Його мусить створити кожний диктатор – це для нього питання життя або смерті. У сталінських володіннях таким рефрижератором, в якому на кілька десятиріч заморозили духовний розвиток суспільства, стало КДБ. Тотальне знищення думки в людських головах, масова стандартизація мислення і життя поклали на кагебістів велике навантаження, а разом з тим дало їм в руки необмежену владу. Так бувало завжди: орган, якому доручено знекровити всі галузі життя, росте і гіпертрофічно роздувається від крові, виссаної з них. Функціональна роль його припиняється – тепер він вже не виконує ніякої корисної функції в організмі і стає паразитом. Організм, що породив його, він перетворює в живильне середовище, в харч. З планети запустили супутника. І раптом виявилось, що він не тільки вийшов на власну орбіту, але й вкрав у

планети всю її вагу, зосередив в собі і заставив планету обертатись навколо себе. Нарешті паразит втрачає навіть видимість зв'язку з організмом. Розростається до розмірів дракона і регулярно вимагає жертв. Як правило, він пожирав навіть деспота, який його годував. Так було з преторіанською гвардією в Римі, яка з охорони імператорів стала силою, що скидала і садила їх на трон. Так було з яничарами. Сталін добре знав це й боявся, що його чекає те ж саме – тому на всякий випадок Єжова і Ягоду відправив у рай. І все ж закономірність пробила собі дорогу, хоч вже після смерті Сталіна: Берія ледве не став новим диктатором.

Дракон стає концентрацією і символом жаху, необхідного для фабрикації гвинтиків. Мабуть, про становище кагебістів над суспільством свідчать в першу чергу не їх виключні матеріальні привілеї (до окремих мисливських господарств включно), а той магічний жах, який скрізь наводить слово КДБ. Щоб виправдати своє становище держави в державі, «органи» мусять весь час творити враження, ніби вони рятують «общество» від страхітливих небезпек. Перш за все вони вішають на себе вивіску захисників «державної безпеки». Дракон мусить регулярно пожирати людей, щоб існувати. Вся енергія спрямовується на фабрикування «антирадянських» змов і організацій. Були знишені всі культурні сили, розстріляно 95% генштабу – і тоді кагебісти почали стріляти самі в себе, докотились до божевільного кошмару, коли на запитання: «Где товариш Іванов? Я прішьол его арестовать» – одержували відповідь: «Он недавно ушьол арестовать вас». Оскаженіла гадюка стала пожирати власний хвіст. При цьому справжня функція «органів» – охорона безпеки держави – відійшла на десятий план. Для справжніх шпигунів настав рай. В божевільній атмосфері тотальної підозрілості і шпіономанії, коли зникло реальне відчуття речей, їм було працювати дуже легко – це показали перші роки війни.

В таборі № 11 був психічно хворий естонець Хейно Нурмсаар, який вважав себе пантеїстичним богом в людській подобі. Все зло на землі, за його концепцією, походить від того, що з ним погано поводяться. Через те насувався льодовик, і досі полярні краї сковані льодом. А от коли його випустять і будуть добре годувати – все зміниться, і на північному полюсі можна буде садити картоплю, а він буде жити в лісі, сіяти дерева і бджоли. Сибіряк Ніколай Трегубов ого-

лосив себе президентом «об'єдінюючої Росії» – як і підписується на скаргах. І от кагебісти разом з табірним начальством – чоловік десять – переконували його гуртом і всерйоз відмовитись від антирадянського наміру стати президентом. Сибіряк виявився непохитним. «Умру президентом!». Обох відправили у Володимирську в'язницю як «неисправимых антисоветчиков». Обидва вважаються симулянтами, хоч всі знають, що вони психічно хворі. Третій – «властилини мира» Юра Казінський. Вважає себе шаманом. Антирадянські наміри формулює так: «Треба застромити у волосся пір'я, одягти старий бушлат, скинути штани, перев'язати ноги кольоровими смужками і виконати танець Гримучого Змея. Тоді в'язниці, табори і... колгоспи (цікава систематизація явищ!) перелетять в Америку». Сидить в карцері за «антисоветчину» і, мабуть, теж скоро поїде у Володимир.

Так кагебісти знешкоджують численні небезпеки, що загрожують державі. Це – божевільня, в якій давно стерлась межа між лікарями і пацієнтами. Не тільки діти – є й дорослі, яким ні в якому разі не можна давати в руки сірники; але, як не дивно, їм віддали неподільну монополію контролювати духовне життя суспільства!

Але нікому ще не вдавалось створити ні вічного жаху, ні вічного льоду. Кожна історія з Драконом – чи то з тим, що панував над киянами, чи з Смоком, що сидів у Вавельській горі над Краковом – кінчається однаково: приходять Кирило Кожум'яка і кладе край. Механізм замороження діє тільки до того часу, доки є що заморозувати. Але коли люди стали гвинтиками – механізм автоматично вимикається. Гвинтик не цікавиться ні суспільними, ні політичними питаннями («это не нашего ума дело»; «с политикой никогда не связывайся»), ця сфера знаходиться за межами його інтересів. Але в усьому іншому – наприклад, в оцінці футбольних м'ячів – гвинтик чує себе зовсім вільно і виробляє власні критерії. Тому вже слідує покоління гвинтиків звільнюється від почуття неповноцінності. Воно вже продукт не жаху, а традиції. І яким би убогим не був його світ – але це світ, заснований на здоровому глузді. Рахунок 4:0 кращий, ніж 2:0 – тут уже нема місця для софістики. А всі догми, якими посилено накачують молодого гвинтика, знаходяться в протиріччі з його світом примітивних очевидностей, заснованих на здоровому глузді. Це дуже важливий момент – коли замість диктатора богом стає чемпіон у важкій вазі. Проти догм ніхто відверто

не виступає, але вони вже сприймаються як щось чуже. А оскільки молодий гвинтик вже незнайомий з жахом своїх батьків, він починає дивитися на догми з точки зору мовчазного скептицизму і непомітно пересувається на рейки мовчазної опозиції – деструкційної, бо конструктивної опозиційної програми у нього ще нема.

Але думка не стоїть на місці – і спочатку несміливо зазирає, а потім все далі заходить в заборонений простір історії, філософії, літератури. І все, що там побачить, вже розглядає з точки зору здорового глузду. І непомітно відбувається чудо: гвинтик стає людиною!

Дракон ще нічого не підозрює, але він уже морально вбитий. Його влада могла триматись тільки тому, що він вкрав у людей усвідомлення їх сили, зумів переконати людей, що вони – ніщо. Але рано чи пізно в його володіння пробивається Прометей і повертає людям вкрадену у них силу. Все ніби як було: неугодних кидають за ґрати, виганяють з роботи, але закляття вже не діє. Раніше на Дракона боялись навіть підняти очі не то що копатись в його нутрощах. Тепер він морально вбитий, і можна сміливо приступати до розтину. Виявилось, що всередині його більше свинячого, ніж диявольського.

Таким шляхом прийшло в українське життя нове покоління і поставило перед захисниками сталінських порядків цілком нову проблему. «Порядок» тримався на тому, що люди самі відмовились від всяких прав, примирились з безправ'ям – і тоді можна було обіцяти все, знаючи наперед, що давати не прийдеться. І от прийшло нове покоління, яке заявило: «В конституції написано про свободу слова – і ми хочемо користуватись нею». Такий варіант не передбачався.

Раптом виявилось, що макет рушниці, виготовлений для вітрини, може стріляти. Боги завжди ненавиділи Прометеїв, які освітлюють тьму і показують людям, що там нічого нема, крім витвору їх власного страху, що сила зла ґрунтується виключно на їх безсиллі.

Дуже важливо заткнути рот тому, хто перший крикнув: «Король голий!» – поки не підхопили інші. Але ж король дійсно голий. Це – істина. Кому вона не вигідна? Тому, хто при остаточній ліквідації сталінського беззаконня втратить свої привілеї. Перш за все це кагебісти. Далі – голова колгоспу, який боїться, що при дійсному дотриманні всіх правових норм йому не доручать навіть пасти свиней. Академік, який пройшов до свого крісла по трупах проданих товаришів у 1937 р. Шовініст, якому доведеться відмовитись від

програми русифікації. Це – сили, які захищають вчорашній день і колодою лежать на шляху розвитку суспільства. Тільки їм потрібно, щоб люди були гвинтиками. Але вони з усієї сили зображають з себе захисників «общества», захисників «соцзаконності». Проте за замкненими дверима своїх кабінетів кагебісти висловлюють зовсім іншу точку зору про «соцзаконність».

Коли Левко Лук'яненко спитав капітана Денісова, слідчого львівського КДБ: «Для чого ж існує ст. 17, що дає кожній республіці право на вихід з СРСР?» – останній відповів: «Для заграници» (!). Он воно що! Виявляється, кагебісти чудово усвідомлюють, що вони захищають не «соцзаконність», а право безкарно її порушувати. Про свою установу вони не мають ніяких ілюзій і розглядають її просто як місце, де найбільше платять і дають без черги квартири.

Кагебіст Казаков привіз мені листа від ректора Івано-Франківського педінституту, де я раніше працював. Я сказав: «Коли мені хтось хоче писати – нехай пише через пошту». На це Казаков відповів: «Забагато було б честі». Отже, він вважає, що КДБ ні в якому разі і не може претендувати навіть на таку повагу, якої заслугує пошта. Чому тоді кагебістам не подобається, коли люди їх зневажають?

Представник КДБ з Києва Литвин заявив мені: «Ми вас заарештували на вимогу громадськості. Інакше люди б вас розірвали». От диво! Чому ж тоді політ'язнів судять закритим судом і ні слова про них не пишуть в газетах? – Кагебісти добре усвідомлюють незаконність своїх дій і тому ховають політичні процеси від людських очей, в той час як процеси над німецькими поліцаями-вбивцями широко рекламують.

Взагалі всі засоби, якими КДБ розправляється з неугодними, є суцільним ланцюгом незаконностей. Після осудження Іващенко Дмитра в Луцьку його дружина Іващенко Віра була негайно звільнена з роботи викладача української літератури в школі № 3. На якій підставі? Вона довгі роки вважалась зразковим учителем, про її успіхи писав журнал «Радянська жінка», зусиллями цієї людини в місті був відкритий музей Лесі Українки на громадських засадах. Але вона відмовилась підписати компрометуючі покази на чоловіка, як вимагали кагебісти – і була вигнана з роботи за їх наказом. Який закон дав право кагебістам виганяти людей з роботи?

Студентка Луцького педінституту Анатолія Панас, що виступала на суді як свідок, наважилась розповісти про шовіністичне засилля в Криму, де вона проходила педпрактику як вчитель української літератури. Їй говорили у вічі «бандеровка», вчителі, з якими вона працювала, відверто заявляли: «Если бы Ленин был жив, он заткнул бы рот национальной сволочи» – і радили не розмовляти українською мовою, «если вы хотите быть с нами в хороших отношениях». В ст. 66 КК УРСР сказано: «Пропаганда або агітація, з метою викликати расову або національну ворожнечу або розбрат, а так само пряме чи посереднє обмеження прав або встановлення прямих чи посередніх переваг громадян залежно від їх расової чи національної приналежності» карається ув'язненням від 6 міс. до 3 років або засланням від 3 до 5 років. Про покарання шовіністів у Криму ніхто не згадав, а студентку, яка посміла виступити на захист закону і своєї національної гідності, провалили на державних іспитах.

Кагебісти завжди повторюють, ніби їм протистоїть «купка відщепенців», проти якої – «народ». Але самі добре знають, що це – брехня. Інакше не ховали б політичних в'язнів від народу за двері таємних судилищ. Тих, що мовчать, кагебісти теж не мають права зараховувати до свого активу. Мовчання – не завжди знак згоди. Це переконливо показав 5-ий з'їзд письменників України. Не тільки ораторів, але й учасників з'їзду старанно пересіяли. «Несознательних» в залі не було зовсім. І все ж з'їзд став трибуною, з якої пролунали голоси на захист національної культури, проти шовіністичного засилля. Купкою на з'їзді виявились якраз охоронці сталінських пережитків. На білоруському з'їзді письменників з критикою великодержавних асиміляторів виступив Биков, на грузинському – Абашідзе.

Кагебістський реєстр «відщепенців» катастрофічно росте. Марушенко (львівське КДБ) на запитання Осадчого «Чому ви не привезли в Мордовію Новиченка. Адже він говорив те, що й ми» – відповів: «І Гончара не завадило б». Цінне визнання! Так он якому суспільству служать кагебісти! Це суспільство не від того, щоб посадити за ґрати і Гончара, і заступника голови Ради Національностей Стельмаха, і Малишка, і ще багатьох відомих на Україні інтелігентів, які протестували проти свавільних арештів на Україні в 1965 р. Це – ізольована групка, що намагається з усієї сили втриматись на шиї суспільства, де вона сидить з сталінських часів. І круг ізоляції навколо неї

нестримно звужується – в міру того, як люди відкидають ганебний рабський страх. Марусенко сам визнав це. На запитання Осадчого «Як настроєна інтелігенція у Львові?» – він відповів: «Частина прийняла лінію з'їзду письменників, частина вагається. По-старому жити не хочуть, по-новому – не наважуються».

По-старому не хочуть, по-новому – не можуть... Ситуація не нова, вона завжди характеризувала переломові епохи. Сучасні події на Україні теж є переломом: ламається крига жаху, що непорушно сковувала духовне життя народу довгі роки. Як завжди, людей кинули за ґрати, і як завжди – повезли на Схід. Але на цей раз вони не канули в безвість. На превелике здивування кагебістів, вперше за останні десятиріччя на Україні з'явилась Громадська Думка. Вперше виникла кампанія протестів, вперше журналіст Чорновіл відмовився давати покази на антизаконному закритому судилищі – і вперше кагебісти відчували своє безсилля все це придушити. З тим більшою насолодою вони відіграються на тих, хто потрапив їм в зуби, хто знаходиться у заповіднику.

У ЗАПОВІДНИКУ

Тут – єдине місце, де кагебісти можуть абсолютно не дотримуватись ніяких законів і норм. Тут – місце, де продовжують кувати жах. Головне зусилля спрямоване на те, щоб вбити людське в людині – тільки тоді вона стає тістом, з якого можна ліпити що завгодно. В'язень може ні в чому не порушувати правил режиму, але як тільки кагебісти відчують, що він не здався, не визнав зло нормальним станом, зберіг гідність – на нього будуть тиснути всіма засобами. І тільки коли переконаються, що людина опустилась до рівня споживача харчів – тільки тоді заспокояться.

Осетин Федір Бязров був злодієм. Потім став єговістом і перестав красти. Здавалося б, «воспитатели» мусять бути задоволені. Так вважав і Бязров. «Чого ви від мене хочете? Я вже не краду і нічого злого не роблю. А в Бога вірити нікому не заборонено» – «Лучше бы ты крал». Це не випадок. Багатьом політв'язням говорили, вказуючи на кримінальних злочинців: «Они воры, но они – наши люди. А вы – враги». Ось кого захищають кагебісти. Морально розкладена людина – це стихія, в якій вони почувають себе, як риба в воді.

Бандит – свій чоловік. Кагебіст знає, як з ним говорити. Це – готовий донощик за порцію наркотиків. В ньому не треба вбивати таку незрозумілу, але могутню силу, як гідність.

Агенти використовуються не тільки в ролі підслуховувачів. В'язень Лашук був відомий як агент КДБ. Про це знали всі: в тайшетському таборі № 11 у 1958 р. з його рук відібрали ним написаний донос. У квітні 1964 р. він поранив ножом в мордовському таборі № 7 Віруна Степана (з групи юристів, засуджених у Львові в 1961 р.). Коли Вірун після виходу з лікарні говорив про це з капітаном Крутем, останній без церемонії заявив: «И голову снимут, если не поумнеешь», (Вірун не визнавав законності свого вироку, писав скарги).

Ст. 22 КК УРСР проголошує: «Покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принижувати людську гідність». Отже, всі методи тиску на в'язнів, приміювані КДБ, є порушенням закону. А де ж ті, що покликані наглядати за дотриманням закону, тобто прокуратура? Прокуратура в Мордовії є. І було б неправдою сказати, що вона закриває очі на свавілля чи умиває руки. Навпаки, місцеві прокурори, закотивши рукави, щосили допомагають кагебістам творити їх брудні діла. У розмові з заступником прокурора Дубравного табірною управління я звернув увагу на те, що людей, важко хворих на виразку шлунку, тримають на голодній нормі, всупереч закону. А він мені преспокійно відповів: «Наказание в том и заключается, чтобы ударить по желудку». Яке право мають ці садисти називати себе захисниками законності?

Обов'язкова праця для політв'язнів є порушенням Конвенції ООН про заборону примусової праці. Зрештою, самі кагебісти визнають, що праця розглядається ними як метод тиску. Не одному казали: «Нам не нужна твоя работа, нам нужно, чтобы ты исправился». В'язня, якого треба послати в карцер, переводять на важку роботу, де виконати норму неможливо, і карають за невиконання норми. Всі права в'язнів розглядаються як привілеї, яких можна позбавити. Лук'яненко та Михайло Горинь позбавлені, наприклад, особистого побачення з родиною у 1967 р., хоч це їх право (а не привілей), яке ніхто не може відібрати, як не може відібрати права на харчування. Одне-єдине особисте побачення на рік з рідними – і це можуть відібрати! Для порівняння досить згадати, що в Англії в'язень має право бачитись з родиною кожен тиждень!

Безпрецедентною є також система виховання голодом. Скрізь і завжди політичні в'язні одержували продуктиві посилки в необмеженій кількості. Ми ж маємо право на отримання двох посилок на рік після відбуття половини терміну «при хорошем поведенні» – чи є потреба коментувати ці слова? Необхідний мінімум харчування, визначений ФАО (орган ЮНЕСКО), становить 2 700 калорій, межа голоду – 2 400. За нею починається деградація фізичних і розумових здібностей людини. У карцері, де я сиджу, «підвищена» норма становить 2 090 калорій. А є ще й понижена – всього 1 324 калорії. Отже, здійснюється безперервний злочин на протязі десятиріч. Варто всім не забувати, що в Нюрнбергу судили не тільки за вбивство залізом, але й за вбивство голодом. Цікаво, чи український Червоний Хрест зацікавиться злочинами у Мордовії хоча б у такій мірі, як злочинами в Африці? Табірне харчування зробило половину людей хворими. Тут вже вступає в дію новий засіб тиску – медицина. Зрештою, щоб бути лікарем чи фельдшером у таборі, не обов'язково мати відношення до медицини. У таборі № 7 фельдшером був колишній німецький поліцай Малихін, вбивця багатьох людей (знаходиться в таборі № 11). Він не має не тільки медичної, але й взагалі ніякої освіти. Зате має заслуги перед КДБ. Правда, так буває не завжди. Тепер нас лікує естонець Браун, який працював шофером на швидкій допомозі. Що не скажіть, а назвати його випадковою людиною в медицині неможливо.

У правилах написано, що в'язні, кинуті в карцер, не позбавляються медичної допомоги. Але що значать правила, коли табірні лікарі відверто заявляють: «Мы сначала чекисты, а потом уже медики». Михайло Масютко, хворий на виразку шлунку, знаходиться у важкому стані. Але всі спроби домогтись відправки його або хоч дієтхарчування виявились марними. Кагебісти в білих халатах говорили: «Конечно, мы должны вас отправить, но нам за это влетит». «Уколов тебе не разрешается», а деякі безцеремонно кажуть: «Не надо было попадаться». Цим, звичайно, анекдоти табірної медицини далеко не вичерпуються. Чи випадковим є в таборах такий високий відсоток психічно хворих? Дослідження про роль табірної медицини ще чекає на автора...

Щупальці спрута міцно тримають в'язня і після виходу за ворота табору. Яремі Ткачуку, осудженому у 1958 р. у Станіславі, капітан

Круть сказав: «Ти не будеш мати життя, коли не порозумнішаєш. Ми зробимо так, що у тебе не буде ні родини, ні даху над головою». А мені Казаков обіцяв, що я «ще пожалію».

І це не залякування. У 1957 р. Данило Шумук (знаходиться у таборі № 11) був заарештований у Дніпропетровську за «антирадянську агітацію». Майор Свердлов з республіканського КДБ без церемоній визнав, що обвинувачення – липове. Йшлося про інше. Перед Шумуком, як людиною, що недавно вийшла з ув'язнення, поставили вибір: або знову підеш за ґрати, або будеш донощиком як людина, яка має бездоганну опінію в середовищі колишніх в'язнів і не викликає підозри. Два дні Шумука незаконно тримали в управлінні КДБ, не пред'являючи ордеру на арешт, і вмовляли. Майор Свердлов заявив: «Погодишся на співпрацю з нами – тут же при тобі розірву ордер на арешт і протоколи допитів». Ст. 173 КК УРСР говорить, що «притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності ... поєднане з обвинуваченням у вчиненні особливо небезпечного державного злочину» – «карається позбавленням волі на строк до восьми років». Свердлов ніхто не засудив ні на 8 років, ні на 8 місяців, – він мав право безкарно порушувати всі закони. На те він кагебіст. А Шумук знову поїхав у Сибір відбувати 10 років каторги за те, що залишився чесною людиною. І тепер, перед звільненням, хвору людину, що починала свій в'язничний стаж ще в польській дефензиви і відсиділа за ґратами 27 років, знову викликає капітан Круть і обіцяє: «Ти не будеш мати життя». Шумук сидить в карцері за «изготовление антисоветских рукописей». Так назвали кагебісти його спогади про пережите: п'ять арештів при Польщі, німецький табір для військовополонених, втеча з нього і піший перехід через всю Україну з Полтавщини на Волинь, обминаючи дороги і німецьких поліцаїв.

Коли треба посадить в карцер – посадять не тільки за те, що «антисоветски виражался», а й за те, що «антисоветски молчал». В'язень Вовчанський сидить за те, що він «озлоблен против советской власти» – так і написано в постанові! Щоб потрапити в табір, треба все таки мати «опасный образ м ы с л е й». А з табору в карцер шлях вже набагато легший: сюди, як бачимо, садять не тільки за думки, а й за настрої. Масютка, Лук'яненко, Шумука і мене посадили за скарги, потрактовані як «антисоветские рукописи». Михайло

Горинь не писав ніяких «рукописів» – і все ж його посадили разом з нами. За що? Капітан Круть стверджує, що знайшов у нього доповідну записку Івана Дзюби, адресовану в ЦК КПУ. Богдан Горинь у розмові з Литвином і Марусенком запитав: «Чи є доповідна записка Дзюби антирадянським документом?» – «Ні, не є». – «За що ж тоді посадили мого брата?» На це питання Марусенко відповів: «Вийшла неув'язка». Ніякої неув'язки не було, Гориня, як і інших, тримають в карцері за те, що вони принесли у табір правду про події на Україні і не збирались її замовчувати.

Є в таборі порядки, цілком і повністю перенесені з часів Миколи Палкіна. У художника Заливахи відібрали виконаний ним портрет латвійського поета Кнута Скуїнека і заставляли самого автора (!) порізати свій твір! Чи має право таке суспільство критикувати хунвейбів? Роботи в мундирах знищили всі картини Заливахи, які змогли знайти, і відібрали фарби. На вимогу показати закон, який дозволяв би все це творити, художник отримав відповідь: «Я для тебе закон!» Капрал сказав правду. Він – втілення закону, встановленого ще за часів Шевченка, який теж не мав права писати й малювати.

Такими методами «перевоспітанія» послуговуються кагебісти. А як виглядає результат? Як виглядають «исправившиеся», яких нам ставлять за взірєць, які отримують посилки й наркотики від кагебістів? Разом зібраних їх можна побачити на святкових концертах перед 1 травня чи 7 листопада. На сцені – рідкісна колекція фізіономій, поораних всіма можливими пороками, букет злочинців всіх мастей, що ніби спеціально зійшли з сторінок підручника криміналістики. Тут – всі злочинці воєнного часу, що вбили тисячі і тисячі єврейських дітей, представники всіх статевиx збочень, наркомани, які вводять собі у вени навіть котячу кров, коли нема під рукою чогось іншого. Це – хор. Урочисто лунає «Партия – наш рулевой», «Ленин – всегда живой». Якби хоч один кагебіст дійсно вірив у ті ідеали, захисником яких він себе проголошує, – чи допустив би він таке? «Исправившиеся» ходять по табору із ромбиками на рукаві, де написано СВП (Секция внутреннего порядка – тобто допоміжна поліція). В'язні розшифровують ці букви як «Союз военных преступников».

Чи можна після всього цього всерйоз говорити, що кагебісти захищають радянську владу? Навпаки: вся їх діяльність підриває і компрометує її, штовхає людей на шлях опозиційності.

Фінн Вілхо Форсель (знаходиться у Володимирській в'язниці) закінчив з відзнакою Петрозаводський університет і працював у Карельському раднаргоспі. Як перекладач він супроводжував канадську комуністичну делегацію по території Карелії. Після поїздки кагебісти вимагали у Форселя викласти зміст розмов, які вели канадці з людьми, що підходили до них. Форсель відмовився, заявивши, що закон нікому не дає права так поводитися з ним. Тоді йому сказали: «Хорошо, вы еще будете проситься сотрудничать с нами». Через кілька днів Форселя вигнали з роботи і ніде не приймали. Коли це злочин, то судити треба тільки КДБ.

Черчіль сказав: «Ні один антикомуніст не приніс стільки шкоди, як Хрущов». – Ніхто інший, як кагебісти перехопили у Хрущова як естафету його тувель і луплять нею по всіх трибунах і в ООН, і поза нею, успішно компрометуючи державу, захисниками якої себе проголошують. При обшуках у нас регулярно відбирають «Декларацію прав людини ООН». На мою вимогу повернути її Круть відповів: «Декларация не разрешается». Помічник прокурора, з яким я розмовляв, признався, що не читав її. На «політзаняттях», які проводять напівписьменні капрала з художниками і письменниками, в'язні одного разу вступили в дискусію з ст. лейтенантом Любаєвим (табір № 11), аргументуючи Декларацією. На це він поблажливо відповів: «Слушайте, да к это же для негров».

Зрештою, нема потреби доводити, які саме дії компрометують комунізм. Полторацький, який останнім часом спеціалізується на хунвейбінах, точно вказує, що слід вважати «злісною карикатурою, спробою дискредитації вимріяного віками справедливого соціалістичного суспільства». Це, перш за все, наказ Мао «акторів, поетів, учених... вислати на перевиховання в села, тобто в ті самі народні комуни. Неважко уявити собі, що буде з літнім вченим або письменником, якщо він кілька днів, запряжений у рало, оратиме землю» («Літ. Україна» 24. 2. 1967 р.). Дійсно, уявити неважко. Нехай Полторацький приїде у Мордовію і подивиться, як висланий на перевиховання художник Заливаха кидає в топку вугілля. На місце кочегара його поставили спеціально, щоб після цієї роботи у нього були вбиті всі бажання, крім одного – спати.

Коли Полторацькому його нове хоббі ще не заслонило інтересу до лінгвістики, можу сповістити, що тут, як і в Китаї, популярне слово

«пахать». Всіх нас прислали сюди «пахать», щоб перетворити в тяглову худобу без мислення. Але «пашут» не тільки тут. І село вважається місцем заслання не тільки в Китаї. Уповноважений українського КДБ в таборі Гаращенко, добиваючись від Осадчого «розкаяння», грозив відібрати львівську квартиру і «вигнати на село». Гаращенко можна поздоровити з успіхом. Осадчий – єдиний серед нас, кого вдалось «перевиховати». Ввечері 11 квітня він написав просьбу про помилування і виражав надію, що принесе користь народові (!) на викладацькій роботі в університеті. (Чи розраховував він на якунебудь користь для себе, Осадчий не згадав). Кілька годин перед тим, вранці 11 квітня, він написав і читав товаришам документ, де заперечував свою вину, називав арешти 1965 р. знекровленням української інтелігенції і звинувачував слідчого Гальського у рукоприкладстві. Після того, як товариші одноставно виразили Осадчому своє презирство, він на другий день написав новий, третій за два дні документ, відмовляючись від покаяння. Скільки ще напише Осадчий покаянь і відмов – невідомо. Писати може, все-таки журналіст... Одно ясно, коли Осадчий піде далі по дорозі, на яку ступив, з львівської квартири його не виженуть. І викладати в університеті «на користь народу» дозволять. Цікаво, що нікого, крім Осадчого, Гальський бити не посмів – тепер не 1937 рік. А Осадчого бив – по вухах і по шиї, як оповідав він сам. Що ж, Гальський – чекіст досвідчений, добре зорієнтувався, з ким має справу.

Далі. Компрометацією комунізму вважається примусове одягання ковпаків людям на голови. «То, что работницы ходят на фабрике в разноцветных косынках и без косынок, сразу бросалось в глаза. Без косынок были ученицы и работницы, не выполняющие нормы. В желтых косынках – выполняющие норму. И лишь те, кто перевыполнял, могли надеть красные косынки». («Наука и религия», Но. 3, 1967, стор. 7). Коли б це відбувалося в Тяньцзині чи Ухані, Полторацький негайно заговорив би про глумління над людиною. Але мушу розчарувати: такий порядок заведено на Ошській швейній фабриці в Киргизії. А коли так, то про глумління не може бути й мови. Це просто метод емансипації жінки в Середній Азії.

Полторацький висміює китайські вірші: «Генеральна лінія партії, немов весняний вітер, овіваючи землю, дає життя хлібам». Невже такі вірші можна зустріти лише в китайських журналах? Щось він

став недобачати... Дуже вже обмеженим простаком треба для цього прикинутися... Ось рецензія на рисунки в журналі: «Перенасиченість чорною фарбою робить їх важкими для сприймання. Редакції вказано на необхідність...» – і т. п. Де це надруковано? В Китаї? Ні, це газета «Молодь України» перевиховує журнал «Дніпро». Нападати на Мао, якому завтрашній Китай ввижається як «комуністична казарма з голодними, але слухняними гвинтиками-рабами» («Літературна Україна», 24. 2. 1967 р.) і одночасно вказувати художникові, якою фарбою він має рисувати – який Еверест лицемірства! Полторацького вражає «абсолютна відсутність почуття гумору» в Китаї. Як приклад наводиться вірш:

Якщо ти вже співаєш, то співай
революційні пісні,
Якщо ти вже читаєш, то читай
книжки голови Мао.
Якщо ти наш. Якщо ж – далекий
і любиш вимріяний час,
плекай в болоті, як лелека
свою культуру... Не для нас!
Нам треба пісні – бурі, грому,
Нам треба бомбами слова!..
Нам треба кожного солдатом
На наші будні і фронти.

Хто помітить, що перша частина – це вірш китайця Ляо-Чу-Дзяня, друга – вірш Олекси Влизька, надрукований у 1927 р. в «Літературній газеті»? Полторацький починав кар'єру критика, роблячи рекламу таким віршам. Чомусь він тоді не згадував про почуття гумору... Зрештою, на цих взірцях і вчилися Ляо-Чу-Дзяни. Бігме, негарно так ганьбити своїх дітей...

Газета «Известия» (№ 78, 1967 р.) писала, що «Маоисты, открыто бросив вызов марксизму-ленинизму... объявили своей целью ассимиляцию неханьских (некитайских – В. М.) народов». Якщо це «вызов» марксизму-ленинизму, то до маоїстів слід зарахувати також таких вчених мужів, як Агаєв і Кравцев. Їх «труди» регулярно друкують в Москві і Києві. Перший вважає, що всі мови СРСР, крім литовської, латиської, естонської, грузинської і вірменської не ма-

ють перспектив – тобто повинні зрусифікуватись. Другий переконув українців, що йти в ногу з часом – це значить замінити рідну мову російською.

Як бачимо, Мао – не єдиний автор «злісних карикатур і спроб дискредитації вимріяного віками соціалістичного суспільства».

- Коли людину судять за «опасный образ мыслей»;
- коли інакомислячих перевиховують голодом в карцерах;
- коли художникові наказують, якою фарбою він повинен малювати;

– коли Декларація прав людини ООН вважається крамольним документом, хоча вона й ратифікована урядом;

– коли українську мову на Україні безкарно називають «бандеровським язиком» офіційні особи;

– коли людей, що борються проти шовіністичного засилля на Україні кидають за ґрати, в той час як світ переживає епоху національних відроджень –

- все це – компрометація держави, що допускає такі явища.

І вершина її – панування беріївських нащадків над духовним життям суспільства.

Жалюгідне суспільство, в якому філософські проблеми вирішуються каральними органами за колючим дротом. Воно приречене на вічне шарахання від кукурудзи до кок-сагізу, на великі стрибки і культурні революції. Воно завжди буде приймати Ейнштейна, кібернетику із запізненням на півстоліття – аж до того часу, доки КДБ управлятиме громадським життям. І завжди в тому суспільстві сидітимуть за ґратами люди, які хочуть його витягнути з болота. Один в'язень почав свої скарги словами: «Безглузді коні... У які джунглі жаху, ганьби та кретинізму вони думають ще нас завести?»

У 1946 р. Європа поставила останню крапку над Нюрнберзьким процесом. Кошмари Освенціма стали історією. Гримів «Бухенвальдський сполох» і розвіялися над світом пелюстки зів'ялого в заранні життя маленького цвіту – єврейської дівчинки Анни Франк, від якої залишився тільки щоденник. А в далекій сибірській тундрі ще царювала вічна мерзлота. Там розчавлювали танками безборонних виснажених людей за те, що вони вимагали людяного ставлення до себе. Одна рука підписувала вирок у Нюрнберзі, а друга – вирок голодової смерті сотням тисяч людей у Норильську й Верхоянську.

Завтра я піду на роботу і зустріну, як завжди, автомашину із стружками, яка виїжджає «на волю» – за ворота табору. І на машині вискочить, як завжди, фігура в шинелі і почне довгою пікою простромлювати стружки до самого дна – кожен сантиметр. Спокійно й діловито. Щоб під стружками не заховався в'язень. Правда, закон дозволяє карати його за втечу трьома роками ув'язнення. Убити його – нікому не дозволено. Це кримінальний злочин. Та все ж робота у мундирі коле пікою раз-у-раз. Спокійно й діловито. Сподіваючись, що піка наткнеться на тверде. Це – реклама КДБ: – «Дивись, чого варті всі твої права й закони, що на них ти покликаєшся! Наш найнікчемніший наймит може одним рухом проколоти їх наскрізь разом із тобою!»

Але невже хтось думає собі наївно, що за все це не доведеться відповідати? Ні, на цих просторах усе приходить із запізненням на п'ятдесят років... Але обов'язково приходить.

«І коли нас пригнали на прокляту стройку, Ми побачили кості людських ніг», —

Ця пісня ще буде ширяти концертними залями світу разом із «Бухенвальдським сполохом».

Злочин є злочин, і за ним невідступно ходить розплата. За розстріляних і умертвлених голодом доведеться відповідати, згідно з конституцією, яка колись все-таки стане законом. І за робота, який вміє спокійно проколоти пікою людину, теж доведеться відповідати – тому, хто обікрав його душу, хто виссав з нього людину.

Брехня має короткі ноги – це відомо давно. Але це половина правди. Хай ніхто не забуває:

Правда має довгі руки!

15 квітня 1967 року

ВАЛЕНТИН МОРОЗ

БІБЛІОТЕКА «ВІЛЬНА ДУМКА» ч. 1

АРКАДІЙ ЛЮБЧЕНКО

ЙОГО ТАЄМНИЦЯ

Париж 1966

ПЕРЕДМОВА

Художній нарис Аркадія Любченка про Хвильового — «Його таємниця» — вперше надруковане в ж. «Нові Дні» у Львові 1943 р. Воєнні обставини і доля самого автора, який лишився на окупованій німцями території, стали підставою замовчування його творчості і його імені. Українські історики і літературознавці в Радянській Україні не по своїй волі старанно обминають літературну спадщину Аркадія Любченка так само, як і літературну і публіцистичну спадщину Миколи Хвильового. Їх твори вилучені з бібліотек і заборонені для літературного вжитку і дослідження. Для молодших поколінь вони зовсім невідомі. Серед «білих плям» в історії української літератури, що їх частково заповнено з порядку ліквідації наслідків «культу осо-

би», Хвильовий і Любченко, мабуть, ще довгий час будуть замовчуватись і залишатись невідомі читачам в УРСР.

Немає потреби доводити, що така партійно-політична чистка мистецької і культурної скарбниці України збіднює її культуру і викривляє правдивий образ українського літературного і культурного процесу. Особливо прикрим і болючим для нас є той факт, що в цій чистці надбань української культури «власць імущі» керуються не принципами культурної і мистецької вартости творів і діяльності окремих письменників і діячів української культури, не їх значенням для її розвитку, і, навіть, не принципами марксизму-ленінізму, як міркуваннями і розрахунками московського великодержавного шовінізму.

Усе це спонукує нас до видання і поширення заборонених і замовчуваних творів поза державними видавництвами, обминаючи цензури московських партійних наглядців і недругів вільного розвитку української культури.

Нарис «Його таємниця» має подвійну вартість: це є один з найкращих

і правдивих літературних портретів видатного письменника і публіциста 20-х років — Миколи Хвильового, написаний його найближчим другом і співробітником. Разом з цим у цьому нарисі читач знайде правдивий образ дійсності в Україні 1930-х років. Має він також і літературну вартість, як твір видатного майстра української прози. Багато дає цей нарис також для характеристики ідейних і світоглядних позицій Аркадія Любченка.

Аркадій Любченко (1899-1945) виріс у селянській сім'ї села Старий Животів на Київщині. Закінчив гімназію у м. Сквирі, а потім учився у Київському університеті. В рр. 1918-20 брав активну участь в українській революції. Початок систематичної літературної творчості датується 1923 роком. Був активним у літературному житті 20-х років, беручи участь у тодішніх літературних організаціях, як один з видатніших письменників першої когорти нового радянського періоду в історії української літератури. Був членом, а потім секретарем спілки українських письменників «Гарт»,

(1923-1925), яку очолював Василь Блакитний-Еллан. Брав участь у створенні Вільної Академії Пролетарської Літератури («ВАПЛІТЕ», 1925-1928), ініціатором якої був Микола Хвильовий. Любченко був її неодмінним секретарем. Починаючи з 1924 р., Любченко очолював відділ художньої літератури Державного Видавництва України. Після ліквідації ВАПЛІТЕ був одним з основників «Літературного ярмарку», а потім «Пролітфронт» (1930-1931).

З початком тридцятих років, партія під керівництвом Сталіна розпочала широкий наступ для ліквідації наслідків своєї політики «українізації», яка дала змогу буйного зросту української культури. Під гаслом «боротьби проти українського буржуазного націоналізму» почалась боротьба проти установ і діячів української культури, дарма що майже всі вони стали на «радянську плятформу». Розгром Української Академії Наук, терор над діячами української культури, суду над Спілкою Визволення України (СВУ), розстріли і заслання українських письменників, самогубство Хви-

льового і Скрипника, ліквідація літературних організацій і відносної автономії українського культурного життя — такі найголовніші етапи того широкого наступу московського великодержавного шовінізму в Україні. Одною з жертв цієї «культурної політики» партії став також і Аркадій Любченко. Партійна критика почала обвинувачувати й Любченка у різних збоченнях і ухилах. В роках 1931-1933 він змушений був «каятися» за ці ухили і займатися «самокритикою», припинивши зовсім літературну творчість. Життєвий шлях Любченка з цих же причин скінчився на еміграції 1945 р., а літературна спадщина засуджена на забуття і вилучення з історії.

Але останнє слово в історії завжди було і буде за правдою і справжніми культурними вартостями, а не за їх гонителями і сатрапами.

Любченко — письменник відносно невеликої літературної спадщини, але справжньої і вибагливої художньої вартости. Романтика українського національного відродження з її символікою і патосом, ліризм і музична довершеність його стилю

свідчать про Аркадія Любченка як про найвидатнішого представника української художньої прози.

П. Г.

ЙОГО ТАЄМНИЦЯ

Десь із донецьких степів набігав цей вітрюга, кидався у харківські передмістя, буйно мчав вулицями і, стиснутий, збитий, виривався несамовитим вихром на центральний майдан перед ВУЦВ-иком. У звертистих зльотах роїлась хвилинами рясна заметіль — останні зусилля зими. Але сніжинки враз танули, асфальт на майдані мокро чорнів, ряботів калюжками.

Я поспішав у юрбі перехожих, такий же наїжений, як і вони, з піднятим коміром, з низько начоленим капелюхом, занурений в себе, байдужий до всіх.

Раптом вітер бахнувся мені в груди й примусив різко крутнутись, виставити на захист рамено. В той же час відчувся в рамені зустрічний сильний поштовх, остільки сильний, що я мимоволі затримався. Я вже обурено шукав нечому, що мене так зухвало чіпнув... аж упрост переді мною зовсім близьенько за-

ясніли великі карі очі. В них жевріла золота жаринка. Вії злегка затремтіли. Очі лукавенько звужувались, нерішуче мружились і в куточках синявотемних западин, що їх обрамляли, наростав жмуток стрільчастих зморшок, — очі, оповиті втомою, тепло й одверто сміялись.

— Ну, лайтесь, чого ж ви?... Лайтесь, Аркадео! — бовкнув із настовбурченого коміра трохи хрипкавий басок.

— Чортів вітер! — глухо бовкнув і я, розрядивши в такий спосіб досаду та замішання.

— Проклятий вітер! — в тон мені підхопив Хвильовий і, не послаблюючи хлопчакуваті задирливости, патетично докінчив дальшим Тичинівським рядком: — Нікого так я не люблю, як вітра-вітровіння!

— Воно й видко. Чи не вітром натхненний штовхаєтесь ви, друже, мов той домовик?

— Бо ви, друже, сунете, мов той паровик. Ха-ха... От, бачте, й полаялись. Тепер легше буде. Між іншим, ви теж залюблені у вітер, а тому любіть його, будь ласка, не тільки за письмовим столом.

Цікаве, між іншим, явище: сучасна наша література дуже часто має до діла з вітром. Ви постерегли це? Безліч прикладів можна навести. А чому так? Га?

— Стихія вабить.

— Припустімо. Але чому саме ця стихія? Вабить? Га? Чи не здається вам, що справа тут не тільки в силі й розмаху, якими почалась була революція? То — само собою. То — вже вчорашнє. Чи не здається вам, що тепер тут діє ще інший чинник — особливий біль? Так, так! Прокинулася і мучить невситима нудьга, Розумієте? У тій стихії — збудна сила, гін, літ, удар... Розбурханий степ, неосяжні простори, невимовна, неймовірна заобрійна далечінь. Далечінь, завжди по своєму особливо мучить. А тут щойно відчула людина крила, спробувала ними змахнути — нема як, нема вже тих крил... Розумієте? Ні, не приреченість, не те, що в російського поета. «Так мельница, крилом махая, с землі не может улететь». Не безнадія, ні! Навпаки, органічне стремління вперед, пристрасне упевнене поривання і віра. Отже — нудьга, величезна нудьга за чимсь можливим, здійснен-

ним, тільки таким далеким... Таким, як сама далечінь.

Наша розмова ніби недавно перервалася, і ми її тепер знову продовжували — така вже була звичка. Розмова точилася у надто несприятливих умовах, коли крижаним подувом забивало віддих, стискало губи, глушило, рвало слова. Але звичка тяжила над усе, і тут ось серед завихненого майдану могла легко розкипітись найгостріша дискусія.

Ми зупинились осторонь щоб не заважати перехожим. Ми сутулились, заслоняючись спинами від розгойданої хуртечі.

Невеликий на зріст, але жиливий, учепистий, Микола раз-у-раз похапцем загортав поли свого чорного давно зношеного пальта. Давно знайомий, теж чорний притертий кашкет вугласто вигорблювався на голові. Микола, бувало, тицьне його недбайливо на голову, одним помахом нацупить і забуде, викликаючи потім жартівливі закиди товаришів. Лише якийсь час поносив він капелюха, приїхавши з закордону, та й залишив, замінив зручнішим старим кашкетом...

З-під сукняного козирка чітко проступали густі вигинисті, широко розкинуті, як орляні крила, і дуже рухливі брови. Смагляве обличчя, позначене кількома різкими характерними зморшками, тепер на холоді виглядало ще темнішим і худорлявішим. Проте воно мало дивовижну властивість зберігати якийсь невлотимий відбиток молодости, ясніло повсякчас внутрішнім відрухом енергії, веселкуватої сміливості, усмішкуватої задирливості. Тільки в куточках невеликих губ іноді стигла затятість, щелепи міцно стискалися і коротке підборіддя уперто кам'яніло.

Можна було, однак, не звертати уваги на загальні риси — все заступали й за все промовляли очі. Ці великі, справді прекрасні очі, темні, як лісові озера, бездонні, як саме життя.

Змістовна втома і тиха м'яка зажурність леліли в них під час спокою. Скільки тоді вгадувалось, простої природженої, глибинної мудрости, сердечної людяности, найніжнішої теплоти!

Але щойно порушувався цей спокій, — яким настороженим блиском спажкували

вони, який нестримний вогонь займався, яке буяння, полумінь і гроза! Нічого не хотіли тоді вони знати, крім найчистішої чесноти. Нічого не можна було приховати від їхнього занурливого проймаючого натиску. Тривожна їхня допитливість загірбала, вивертала чужу душу і, лише дійшовши істотности, твердо відчувши правду, бодай гіркотну, але правду, — починала втихомирюватись.

А коли траплялось щось радісне чи смішне, вони переймались таким щедрим і щирим світлом, наче ніколи не зазнавали духового болю і втоми. З них, з найзатайніших їхніх куточків, з отих золотих жаринок випромінювалась сила силенна добренної соняшности, осяйного чудесного захвату. Тоді безпосередність нагадувала дещо первісне, цілинне, мов не порушене ще дитинство. І тоді повнота радості вихлюпувалась через вінці, а бризки її, падаючи навколо, збуджували до сміху хоч яке зашерхле чи пожоване, чи шерстю обросле серце.

О, ці неповторні, незабутні очі Хвильового! —

— Аркаша, звідки ви топаєте і ку-

ди? — спитав він, пересмикуючи за звичкою плечима і з звичкою ж хапливо торкаючи двома пальцями кінчик свого носа, наче б муху зганяв.

— Та йду оце з редакції. Навіть з кількох редакцій. Піднарядився махнути на периферію, на села.

— На села? — сторожко, значливо перепитав він.

Авжеж. Маючи офіційне відрядження зможу вільніше пересуватись і зазирнути до найстрашніших закутків.

— Так, так. І писати, значить, будете?

— Ну, для редакцій, звісна річ, чимбудь одпишусь, там уже видко буде. А для себе... не можу я, розумієте, пропустити цього моменту. Хочу пересвідчитись наочно, що ж саме діється на тих селах, де ж саме корінь зла, звідки справді походять причини тієї катастрофи, цієї чорної весни... ну, і які зрештою перспективи, чим може це все закінчитись.

Він ураз похмурнів, узяв мене під руку, живосилом потягнув кудись у бік.

Це була весна 1933 року, пам'ятна весна голоду. ЦК комуністичної партії, ви-

словлюючи казенно-департаментське співчуття знедоленому народові, обвинувачував у причинах голоду той же нарід. Увесь агітаційно-пропагандивний апарат ретельно працював, щоб довести, ніби винен у всьому селянський консерватизм. Цей бо консерватизм не хоче сприйняти нових колективістичних засобів господарювання і породжує безоглядну руїнницьку ворохобню. Винен, мовляв, передусім куркуль. Винні свідомі шкідники, вороги народу, різні українські націоналісти, що прагнуть створити бурхливе замішання серед трудящих, викликати обурення проти советської влади, і користаючи з обурення та безладу, здійснити свої «контрреволюційні» заміри. Цей примат настирно й всебічно обґрунтовувався, обростав щодня свіжими прикладами. Старанність агентури напружувалась докраю, виявлявся на всю широчінь агітаційний сприт і хист, властивий, як відомо, більшовикам.

І під навалою доказів, під впливом талановитого політичного крутійства заходила в суспільстві розгубленість, неясне розуміння суті подій. Звичайно, багато

хто за цією невтомною метушнею спостерігав нервозність, за директивною галасливістю вбачав щось підозріле і переймався дедалі тривкішим сумнівом. Росло непереможне бажання щільно наблизитись до явища, доторкнутись до нього власною рукою і, зірвавши облуду захлипаності мітінговості, збагнути незаперечне.

— Цікава річ! — збуджено промовив Микола. — Цікава, їйбо... Ви мене випередили цього разу лише на кілька хвилин. Ви — з редакції, а я до редакції... і в тій самій справі.

Не пускаючи руки, він мене вів у протилежний моему спрямованню бік, назад до редакції. Я механічно посувався за ним. Ніби ще раз ґрунтовно зважуючи, остаточно стверджуючи наше обопільне рішення, він підкреслено сказав:

— Так, так. Треба конче там побувати, ознайомитись на місці. А куди іменно ви намірялись їхати?

— Думаю спочатку в Лохвицький район. Заїду на цукроварню до Бичка, а звідти рушу по селах.

— Це добре, — до Бичка. У Лохвиці,

між іншим, тепер працює секретарем райкому Васильківський.

— Знаю. Той, що був секретарем на ХПЗ^{*)} і чимсь проштрафився?

— Він самий. Може нам пригодиться, бо хлопець хороший і українець.

Ми вийшли з майдану. Назустріч копичились старі квартали Харкова з примхливою плутаниною вузьких вулиць та завулків. Одразу стало затишніше, відчулось полегшення.

— Слушайте, Миколо, мені набігла непогана думка. А що, як би й ви туди поїхали?

— Е, цього разу вже я вас випередив. Учора була okazія, і я передав Бичкові цидулку, що, можливо, днями заскочу, — переможно, з веселеньким блиском в очах глянув він на мене і засміявся.

— Та невже? — зрадів я і з такою ж задиркуватістю злегка штурхнув його. — От здорово! Значить, ідемо разом!

Але крилаті брови тісніше збіглись на переніссі, очі вже задумано зосередились, все обличчя трошки витяглось. Хвильовий спокійно, розважно сказав:

*) Харківський паровозобудівельний завод.

— Ні. Це, на жаль, неможливо. Я буду вам заважати.

— Ні чорта подібного! Та як ви смієте щось такого? — напався я з нарочитою різкуватістю, знаючи добре його благородну вдачу й дуже шанобливе ставлення до праці своїх товаришів. Я доводив, що на місці кожен з нас робитиме своє, один одному не заважаючи, — напевне якимось помиримось. Я підкреслював, що вдвох нам, безперечно, буде охотніше, краще, — тим паче в сьогоднішніх складних умовах. Врешті я висловив припущення, що сам я, можливо, йому заважатиму, — тоді інша річ.

— Ще вже, дійсно, ні до чорта подібного, — рішуче заперечив він. — Але... але ж ви перший взяли туди відрядження.

— А ви перший Бичка сповістили. От і квит! По руках, значить — ідемо.

Я простягнув йому руку. Він пересмикнув плечима, невиразно чмихнув, засміявся. Жучки-очі розгублено бігали, бігали...

— Добре, — хитнув згодом головою. — Подумаю. Сьогодні вам подзвоню.

Я ще раз напосідливо зробив рух рукою, вимагаючи на знак попередньої згоди потиснення. І тоді між нас простяглась

третя рука, довга й костява, жовта й тремтлива, як засохлий лист на галузці. Як той скрючений лист, жолобком трусилась долоня з гачкуватими скоцпорбленими на холоді пальцями. Стиха прозвучав не-смілий благальний голос:

— Згляньтеся, голубчики. Не на мене — на дітей...

Просила молода ще жінка, яку горе, видко, передчасно постарило. З одягу, мови і недосвідченої поведінки зразу було знати, що це — звичайна селянка. Тут же стояло у доморобних свитках її двоє поси-нілих, лякливо наструнчених хлопчиків.

Таких голодуючих з'являлося в місті день-у-день більше. Влада розпорядилась не пускати їх до столиці, але це не допомагало. Вони однаково проходили найрізні-шими способами, вони вже нестримним на-пливом сповняли квартали. З центральних вулиць і майданів їх брутально проганяла міліція, безсильна, кінець-кінцем. Мов прокажені, вони тулилися на зубічних другорядних вулицях. Їм бракувало професійного жебрацького хисту, і часто просили вони без слів, лише одним незграб-ним судомним жестом або відчайним кри-

чушим поглядом. От і ця жінка стояла, не зігнувшись, стояла навіть дещо гордовито, а простягнута її рука стриміла неприродно, мов чужа. Тільки очі горіли мукою.

Хвильовий вихопив з кишені гаманця, згріб усе, що було в ньому, й віддав. Я теж віддав. Жінка здивовано вклонилась, повільно одійшла. Слідом за нею, цупко тримаючись за поли, подріботіли приголомшені містом і лихом діти.

— Вона перша має право на хліб, бо сама його робить, — сумовито зронив Хвильовий. — А вона при соціалізмі шматочок хліба просить.

Він дивився у натовп, де важко пленталась жінка, і раптом з розмаху рубнув кулаком повітря.

— Ех! — стогінно вирвалось з його грудей, але тут же опанувавши себе, він приглушено, злісно крізь сціплені зуби витиснув: — Нікого так я не люблю... як вітравітровіння.

— Його шляхи, його боління, — продовжив я наступний рядок.

Микола знову поглянув у натовп, де зникла жінка, і додумуючись щось своє, подав мені руку.

**
*

Ми жили на Барачному провулкові, у новому великому будинку, спеціально призначеному для письменників, що промовисто звався «Слово». Хоч помешкання тут визначались догідністю, зате примусове життя в цій «позолоченій клітці» дуже гнітило. Люди, які щодня зустрічалися в редакціях, видавництвах, клубах на безнастанних і обов'язкових нарадах, комісіях, зібраннях, конференціях, пленумах, люди, які вже давно обридли одне одному або належали до різних і часто ворожих літературних таборів, — мусіли перебувати під одним дахом, наче в казармі, не почуваччи себе навіть удома достатньо вільним. Кожний крок, кожний вчинок легко контролювався першим-ліпшим сусідом, голос якого досить виразно бренив за стіною. І тому в цьому зовні імпозантному будинкові, в його просторах ясных кімнатах здебільшого ходили навшпиньках, ніби по гарячому, і говорили тихо, мов на кладовищі. А коли трохи згодом того ж року почався несамовитий розгром української літератури; коли довкола будинку вдень і

вночі одверто, аж зухвало застовбичили сутулуваті енкаведистські шпики; коли державна агентура дедалі настирніше взялась учащати до цих чистеньких приміщень, грубо руйнуючу стіни, зриваючи долівки, нишпорячи за всякою нелегальщиною; коли мешканці ретельно заходилися палити й нищити свої рукописи до найдрібнішої нотатки; коли арешти пожилців нечувано зросли й звідусіль залунали скорботні ридання їхніх родин; коли неведовзі чимало квартир спорожніло, пустивши своїх хазяїв у тюремну безнадійну безодню, — цей сірий історичний будинок дістав нову назву — «крематорія», що міцно й назавжди прикипіла до нього.

Хвильовий жив на третьому поверсі «крематорія» і, пізнавши мої кроки на сходах, загодя одчинив двері, ждав уже на порозі.

На ньому був зношений, але зручний мисливський одяг: величезні болотяні чоботи, що їх ми кілька пар якось разом придбали для нашого гуртка мисливців, зазмальцована військова уніформа та геть поруділа шкіряна куртка ще часів громадянської війни. Приблизно те ж саме мав

на собі я, тільки замість куртки зодягнув шинелю.

Він попросив пробачення, що не встиг допакувати свого наплечника (якусь хвилину доведеться заждати), і гостинно підморгнув у бік лискучої карафки на столі (якусь, мовляв, чарчину слід хильнути перед дорогою). Від чарки я одмовився, хоч він натискливо пропонував. Нараз, махнувши на мене рукою, мов би на людину пропащу, сприкрено одійшов, заповзівся хутчій ладнати наплечника.

Тоді з сусідньої кімнати непомітно, одним лише відруком голови покликала мене Юлія Уманець, його дружина. Коли я наблизився, вона обережно причинила двері, пошепки заговорила:

— Я така рада, така рада, що саме ви з ним їдете. Ах, йому знов щось почалося. Дивіться ж, стримуйте його, бережіть його...

Вболіваючи, з хрускотом заломила пальці, закліпала очима, які пойнялися сльозою. Цю худорляву, бліду, лагідну жінку підхопив колись громохкий вихор революції, колись вона лежала поруч з Миколою при одному кулеметі і, подаючи

набійну стьожку, довго, героїчно одбивалась од денікінців. Та потім... потім романтичний запал упав, зайшло тяжке розчарування, свідоме «механічне» вибуття з партії. Тепер стояла вона виснажена, дуже постаріла, засмучена і шепотом із таємничою тривогою запевняла:

— Щось буде, щось трапиться, от пом'янете мое слово. Микола дивно якомсь натякнув, а ви ж добре знаєте його страшно... оту його проклятущу інтуїцію.

Справді, ми вже не раз мали нагоду пересвідчитись, як він умів передчувати, майже точно вгадувати. Навіть у справах сторонніх, навіть у випадках, що не мали нічого спільного з його основним життєвим спрямуванням. Не дивно, отже, що в тих напружених часах виключна Миколина інтуїція особливо загострилась. Я всіляко намагався заспокоїти Юлію Григорівну, пообіцяв їй, що в нашій подорожі все буде гаразд.

— Ой, послалась доріженька через яр, через яр... — співомовкою нагадав про себе Хвильовий і спитав загадково: — А що ви думаєте, Аркадео, який той яр? Гарячий чи холодний? Га?

Тут же, не ждучи відповіді, додав іронічно:

— Їдемо, значить, вивчати новий кардинальний процес соціалістичного будівництва — голод. Ну, що ж, допоможемо, чим зможемо. Юлія, де мій трундулет? — пошукував уже за своїм перем'ятим кашкетом, вживаючи жартівливої назви, наданої товаришами. Але видко було, що це — навмисна веселкуватість, що за нею криється беручий неспокій, пекуча досада.

Від «крематорія» шлях нам ліг повз клініки до знаменитого у всьому Союзі хмарочоса — Будинку Промисловости. Там сіли до автобусу і по якійсь чвертьгодини вже окунулись у метушню та сморід Південного вокзалу.

Здавалось, що вся Слобожанщина зрушила з місця, зчиняючи велетенське переселення. Юрми людей чорним плавом затоплювали привокзальний майдан. Міліція охриплими голосами погрозливо гукала на них, збивала тісними купами до стін. А вони збайдужіло, механічно, як покірливий табун, горнулились одне до одного, су-

цільними лавами одхитувались то в той, то в той бік.

У самому приміщенні по всіх просторах залах, коридорах, переходах і сходах купчилась їх така безліч, що ніде було ногою ступити. Жінки, чоловіки, дорослі, діти... Впереміш з вузлами, де зберігався немудрий скарб. Упереміш з натоптаним брудом, з ядучим пахом поту й прокислого одягу. Серед безнастанного гнітючого гудіння голосів, серед стражденної втоми й тривоги. І над цим загноєним людським мурашником, у сивій сутіні задушливих випарів неначе коливалась потворна химера, неначе розп'ялась невблаганна примара погібелі. Куди мандрували вони. Що ждало їх там, попереду? Вже вкупі з голодом з'явився неодмінний його супутник — черевний і плямистий тиф. Вже день при дні більше й більше падало жертв, і зокрема Харків, могутній Харків, змобілізувавши всі свої засоби для боротьби з епідемією, не міг умістити величезної кількості хворих.

Завдяки особистому знайомству з одним старим залізничником нам пощастило добути окреме купе. Ті ж численні юрби лю-

дей приступом брали потяг. Були до краю збурені. Пхалися навмання, грубо лаялись, душили одне одного, губили в шаленому вирі своїх рідних, про все забуваючи, всіх і все проклинаючи, — аби тільки потрапити до вагону, де вбачався їм єдиний порятунок. Потяг рушав переповнений, а товпища відсталих чіплялись останнім засліплено-диким похватом. Вони зривались, одкинуті байдужою потугою машин, і часто падали під вибухи зарізаного зойку. Падали, зім'яті найближчими ногами або розчавлені чавунним човганням коліс.

Трохи зблідле обличчя Хвильового з міцно затиснутими щелепами було непроникливе, застигле, як маска. Він мовчки ліг, затопив незрушимий погляд у стелю. Я розумів його. Я теж тихцем сів у кутку, і наше тяжке мовчання тривало, аж поки прийшов контролер. Штampуючи квитки, він пильно оглянув нас, і ще раз глянувши, сказав Хвильовому:

— Десь я вас зустрічав... знайома ніби людина.

— Можливо. На віку, знаєте, як на довгій ниві, — знехотя кинув Микола.

— Та й ви мені когось ніби нагадує-

те, — примружився контролер у мій бік.

— Можливо. Хто при чому ходить, те й знаходить, — добродушно, хоч і дво-значно озвався я, насторожений занадто широкою обізнаністю й балакучістю урядовця.

Прозорий натяк мусів би одразу паралізувати його закрадливість, якщо він справді виступав у ролі советського детектива. Але він досить простакувато й теж добродушно розповів, що вже багато років ходить отак поміж незчисленних пасажирів, натрапляє іноді на одних і тих самих подорожніх, отже в загальному калейдоскопі постатей, що мигтять перед ним, хоч-не-хоч губиться притомленою пам'яттю. Провідникові вагона, який його супроводив, він зробив зауваження, що в купе брудно. По правді, як на тодішні обставини, купе не виглядало брудним, — мабуть, хотів начальник виявити свою хазяйновитість, а водночас прихильність до нас.

Невдовзі по його відході повернув провідник із віником та ганчіркою. Похмурий, зачухраний, з присадкуватим лобом і виразом сонливим він на перший

погляд справляв враження людини обмеженої і знеможеної. Він не стільки прибирав, як тупцявся та нарікав. Було тут чимало прикрих підозрілих закидів на адресу вимогливого начальства і ремствувань на власну лиху долю. Потім, не знаходячи відгуку, він скерував рясні докори на голодуючих, на їхню анархічну поведінку.

— Несознательний народ, — бідкався він клишоногим малоросійським жаргоном. — Тучою валить, трощить, як та банда — і нікакїх гвоздей! Опять же, сказять, грязь розносять, заразу. Істине слово, не народ, а якісь паразити.

— Народ тут не винен, — зауважив я.

— Воно, конешно, і то правда, — охоче, поспішно погодився провідник, присівши на краєчок лавки. — Таке сомненіє кругом почалося, така розруха, що прямо ума не прикладеш. І що воно, товаришу, буде? Чим воно, по-вашому, кончиться? Га?... Мовчите? Видать, що й вам трудно висказатися. А я так своїм дурним розумом понімаю, що тут не люди винні, а власть.

Його біляві коротенькі вії часто за-

моргали, ніби він напружено міркував і вичікував від мене потвердження. Потвердження не було. Провідник зам'явся, зітхнув. Зиркнувши на горішню лавку, де в тій же позі, мовчазно лежав Хвильовий, він трохи сум'ятно підвівся, взявся за клямку. Але не вийшов. Кортіло продовжити розмову. З останнім спритом, з хитреньким увертом знову посипались нарікання і, як вислід прийшло знову до прямого звинувачення влади. Цього разу вже одверто говорилося, що влада обдурює, знущається, що партія душить...

— Е, дядю, я бачу, що ви сознательний, — лагідно перебив я його.

— Ну, конечно.

— ...сознательний контрреволюціонер, — докінчив я своє речення.

Стало тихо. Провідник завмер з розтуленим ротом. Вигляд мав стільки ж розгублений, як і кумедний. Згори нараз розкотився нестримний сміх. Микола реготав так захопливо, що годі було і мені самому стриматись.

— Ну, і шутульники ви, бачу, ей-право, — бикрутився службовець, посміхнув-

шись і собі. — Але такими словами шуткувати не помагається. Я з вами, так сказати, по-свойському, а ви...

— І ми по-свойському. Коли б ви були не сознательний, я вас ще переконував би, доводив би вам. Але ж ви, бачу, цілком сознательний товариш, ще й, може, партійний.

— Партійний чи непартійний, то не важно. Тільки я малограмотний, а ви, сказати, образовані. А про те ви мої помилки піддержували. Факт! То хто ж із нас контрреволюціонер виходить?

— Виходить, — той... хто виходить, — встав я, шарпнув двері і вказав йому на поріг.

Провідник засмикався, збентежений новою несподіванкою.

— Позвольте... — спробував він заперечити.

— Не дозволяю. Нікаких гвоздей! — рішуче запропонував я.

Він щось хотів іще сказати, але натомість кекнув, безпорадно бликнув, пішов.

А Хвильовий сміявся. А Хвильовий стинався усім тілом.

— От протоплазма! І як вам вистачило на нього терпіння?

Що ж... вивчає поглиблені процеси соціалістичного будівництва.

Говорили потім довго й багато. Говорили про ганебну систему державної безпеки, де майже половина населення стежить за другою половиною. Говорили про російську «тюрму народів», про затхле московське нутро, що намагається тепер прикриватись червоним, а все ж рязано-тамбовським сарафаном. Про тупець, у який зайшла революція, і зміщання, збуржуазнення, патологічне переродження провідної комуністичної верстви. Про її явну неспроможність здійснити заповітні гасла соціальної справедливості, й всебічного поступу, а також явну неминучість новітнього термідору. Про український нарід, затурканий, поглумлений, з частково вивихнутою душею, і обдарованою, але напівзраненою, напівспантеличеною і завжди роз'єднаною інтелігенцією. То багато дечого ще говорили (докладніше доведеться нагадати іншим разом), сперечалися, пристрадно одне одному доводили й трохи ро-

мантично мріяли під монотонне постукування коліс.

В купе стало хмарно від цигаркового диму. З головою згоряченою та обважнілою вийшов я до тамбура, де крізь розбиту шибку середніх дверей текла степова прохолода. Потяг якраз зупинився перед закритим семафором, було тихо, і тоді вчувся десь поблизу протяжливий плач. Серед нічної сутіні на буферній площадці між вагонами я помітив тьмяні обриси людей. Я спитав. Плач сполохано урвався. Нашорошені постаті не ворухнулись. А згодом знову захлипало скавуління. Я попросив не лякатись, ще раз поспитав, хто ж там і чого скимлить? Несміливий чоловічий голос з дальшої відстані пояснив, що це хлопчєня вболіває за втраченим батьком. За хвилинку я вже ліз буферами на площадку, де в різних небезпечних позах учеписто сиділо чоловіка з п'ять, і поміж ними, нацупивши ряднину на голову, скулився та скиглив хлопчик. Щойно спробував я підвести його, щоб забрати до вагону, як він брусувато одсахнувся, уперся, заплакав ще дужче. Тільки після довгих умовлянь, після настирних заохочу-

вань з боку сусідів пощастило зрушити його з місця.

Хвильовий зустрів нас зраділо, заходився одразу годувати вихрастого кирпатенького гостя, який продовжував тулитись і позирав сторожко, набурмосено, мов те вовченя. Але Микола зумів так вдало підгорнутися до нього, виявив стільки ніжності й теплоти, що дуже швидко зогрів це маленьке і вже застигнуте в кулачок серце. Виявилось, що батько малого загубився на передостанній станції, де вони цілою родиною силкувались пропхатись до вагону. Згадавши за батька, хлопчик знову скривився, заплакав.

— Чекай, кирпоносику, зараз пошукаємо твого батька. Не тужи, знайдемо батька! — весело запевнив Микола, зірвався на ноги і, перш ніж я встиг його перепитати вискочив за двері.

Яка ж невимовна була наша радість, коли він згодом справді привів батька! Він на ходу потягу нишпорив по всіх вагонах і врешті натрапив на людину, що своєю чергою розпачливо пошукувала за дитиною. Вкупі з батьком прийшло ще двоє старшеньких дівчаток. Сяк-так розмісти-

лися в тісному купе. Щастям сповнений хлопчик горнувся до літнього, побитого рясними зморшками селянина, а той все гладив його невкладистою шкарубкою рукою і повільно розповідав про своє горе.

Працював, мовляв, хазяйновито, зобов'язання перед державою виконав чесно, додатковий хлібний податок одміряв старанно, новий додатковий податок ледве знатужив, зібравши останні крихти, а вони, представники влади, ще та знову ще вимагали хліба. Де ж того хліба взяти, коли сам собі ж на остюках, лушпинням давишся? В їхньому селі більша половина хат спорожніла. Хто від жолудів та макухи спух, помер, а хто пустився берега на одчай душі, жебрати подався. У нього особисто дружина померла. Лишився з трьома дітьми, хотів був примістити їх у сестри на Полтавщині, аж і сестра не сьогодні-завтра Богу душу віддасть. Тепер їде він на Поділля, де кажуть, ліпше людям ведеться. Хоче там в одному селі під Кам'янцем пошукати на певний час ласки у свояка.

Двері розчинились. На порозі з'явився провідник.

— Посторонніх впускають зустрічатися, — суворо проголосив і скомандував до наших гостей:

— А-ну, братва, витрясайсь одсюдова!

Ми запротестували, пояснили, що ці люде доїдуть з нами тільки до Ромодану, і — отже, нічого здіймати галас, раз ми, хазяїни купе, не заперечуємо.

— Посторонніх впускають зустрічатися, говору вам! — зухвало повторив провідник, посилаючись на силу закону.

Хвильовий пересмикнув плечима, підтягнувся, попросив ще раз не турбувати присутніх. Він брав на себе цілковиту відповідальність за маленьке порушення залізничних правил, і пропонував доплату за додаткових пасажирів. Він спробував також вплинути на службовця психологічно, покликаючись на його людяність, на властиві, мабуть і йому особисто батьківські почуття.

— А я вам руським язиком говорю: Посторонніх впускають зустрічатися! — тупо випалив службовець і заміристом шарпнув селянина: — Витрясайсь одсюдова!

Хвильового наче пружиною підкинуло. Скочивши, блискавичним похватом згріб

він провідника за рамено й прошепотів надсадно в самісіньке обличчя:

— Хам! Не смій!...

Він був страшний. Бліді губи скривились, очі буяли розхристаним гнівом. Вся істота нап'ялась, готова до разючого удару. І цей удар напевне стався, коли б провідник хоч трошки виявив опір. Ні, його до краю приголомшила сміливість і сила. Він знітився. Він пополотнів, чим раз осідав, ставав низеньким, маленьким, нахилиючи праве рамено, в якому, видно ярився нестерпний біль.

— Геть звідси! І поки я їду, щоб тут і духу твого не було.

Провідник безшумно вислизнув. До самого Ромодану ніхто нас більше не турбував.

У Ромодані з великими труднощами добули ми для наших знайомих квитки на дальшу їхню путь. Ми поділились з ними запасом харчів і попрощали їх з гіркотним відчуттям, що наша допомога — мізерна крапелька в бурхливому морі, хвилі якого вщерть затоплювали і цю станцію.

Перелізаючи через купи сонних тіл, продираючись крізь задушливу тісноту,

вийшли зрештою вдвох на одкритий перон, щоб тут дочекатися потягу на Лохвицю. Одразу ж від перону починався голий степ, розгонисто стелився навкруги, і велика станція обарвлена вогнями, бовваніла серед нічної степової стихії, мов зачудований самотній корабель. Перед нами лежав потужний чорнозем Полтавщини, на якому пухли голодні люди. Перед нами лежала благословенна земля, в якій таївся незліченний скарб і яку здавна підгорнув під себе загребущою лапою чужинець.

— Миколо, — натякнув я, вказуючи в далечінь — а тут десь мабуть... і шведські могили.

Він нічого не відповів. Він довго задумано мовчав. Потім злегка доторкнувся до мене, притишено, значливо мовив:

— Знаєте, оце якоїсь ночі знову приходив Василь. Ах, яка мука була! Стояв у кутку біля канапи і сам дуже мучився, ніяк не міг розпочати розмови...

Ще хвилинку подумавши, пересмикнувши, за звичкою, плечима, він додав:

— І ніяк не збагну я цього явища. Ви ж знаєте, я не містик і не ханжа. І не п'я-

ний я був. І так воно якось — чи сон, чи дійсність... Чорт його зна!

**
*

Вранці ми висіли на першому за Лохвицею перестанку, де містилась нова цукроварня ім. Сталіна. Років два тому її збудували чеські спеціалісти, і визначалась вона на весь СРСР суцільною механізацією процесів виробництва. Директором тут був старий робітник-цукроварник, колишній матрос Чорноморської фльоти, людина з міцнющим здоров'ям, ясным розумом і організаторським хистом, — той самий Бичок. З ним заізналися ми ще раніше, коли приїздили до Лохвиці цілою бригадою (Хвильовий, Вишня, Ірчан, Каляник, я) на літературні виступи і полагоджували одночасно справу придбання для письменницького колективу спорожненої вілли Туган-Барановського в селі Луці.

Бичок дуже гостинно прийняв нас. Другого ж дня завітав із Лохвиці Васильківський. Обое багато розповідали про те, що діялось у районі, наводили численні

свіжі приклади. Вже були, як виявилось, одверті самочинні виступи проти влади, рішучі спроби захоплювати насінньові фонди, грабувати перше-ліпше майно. Були щораз частіші вбивства представників влади, були у відповідь жорстокі покарання і знову ж у відповідь — ще гостріший спротив, збройні групові контрвбивства. Було чимало випадків людожерства, і начальство губилося: чи робити показові суди з розстрілами на місці, чи краще замовчувати ці факти, щоб уникнути зайвого збурення пристрастей? Були безнастанні втечі наосліп, навмання, і раз-у-раз нові рясні трупи по дорогах. Були своєрідні прояви родинного благородства і різні способи самогубств. Було неймовірне безладдя, безнадія, відчай. Був жах.

А чи вживалося якихось заходів, щоб усьому цьому покласти край? Так. Принаймні, на папері. Шумувала щоденна злива директивних загадувань, які часто одне заперечували, створювали ще більший розгاردіаш і свідчили про нерозсудливість або розгубленість самої влади. Щоденний невідступний адміністративний натиск, яким справу лише заганялося в тупець

замість вдумливо її зважити, прозирнути в корінь, знайти вихід менш болісний, еластичний та ефективний.

А чи можна було взагалі не припустити всіх цих тяжких подій? Ну, звичайно. Навіть, запроваджуючи колективізацію, можна було уникнути цієї руїни, цих масових жертв і величезних матеріальних втрат. Слід було тільки загодя добре урахувати обставини, пильно передбачити всю складність і трудність. Не динамітом оперувати, вульканізуючи всю Україну, а дисциплінованим чином, найсуворішою пляновістю. Не хапатись безоглядно й нещадно, а братись помірковано й дбайливо.

То невже ж там, у Кремлі — такі головотеси й бездари, що не спроogliсь на попередню продуманість і належне підготування? Звичайно, ні. В такому разі, очевидно, чогось вони не додумали, частково помилились? Припустимо, що так, але частково. В такому разі, може, на місцях директиви центру перекручуються? Припустимо й це, але знову ж — частково. Поза тим і другим все одно лишається основне спрямування, генеральна лінія. І ця генеральна лінія, хоч-не-хоч, викликає сер-

йосні сумніви. Просто віри не йметься, а проте виглядає все так, ніби чомусь спеціально треба збурити населення, конче зрушити його з місця, відірвати від свого пня, геть розколошкати, розкидати, знесилити, знівечити.

Схопивши голову руками, Хвильовий напружено слухав. Іноді коротким легким покивом стверджував почуте, так наче сам про це колись уже говорив. Але дещо особливо привертало його увагу, він зацікавлено перепитував і заходив глибше у розмову. Басок його спочатку звучав помірно, речення наростали з підкресленою чіткістю, а думка тим часом розкрилювалася ширше, злітала сміливіше, сягала захватної височини. Він зривався на ноги, починав прискорено ходити, уже розмашисто жестикулював, уже чорна чуприна за кожним порухом здригалась, очі займались полум'ям пристрасти, нагнічені слова поспішали, деколи заскакуючи одне за одне, але не порушуючи ясної послідовності думки. І він, такий звично скромний та зовні непоказний, в ці хвилини одразу виростав, велично підносився понад гурт. Ні, це не

була магія добірної красномовности — зовсім ні. Щось більше, істотніше було — могутність духу, що ширяв незаймано, глибинна органічна сила, що владно привертала до себе, брала в полон, проймала збудним трепетом, який назавжди лишав по собі слід. Це була виключна загадкова його властивість, його таємниця. Хвильовий натхненно хвилювався і хвилював інших.

— Товариші! — раптово затримував він крок, наче готовий був зробити стрибок із цих чотирьох тісних для нього стін. — Товариші, я знову гайну проти течії. Я ще раз скажу одну «ересь» і прошу в неї повірити. Голод — явище свідомо організоване. Голод і розруха — хитрий маневр, щоб одним заходом упоратися з дуже небезпечною українською проблемою. Зрозумійте мене, будьте на часинку «еретиками». Колізія тільки починається. Ця сталінська п'ятирічка — тільки третій акт нашої драми. Два маємо ще попереду. Але чи вистачить на них навіть нашого залізного терпіння? Хтось напевне знайдеться відважний, хтось перший крикне: «Годі! Завісу!»

Так, пам'ятаю, свого часу бігав він у тісній кімнатці на Лимарівській вулиці, зненацька зупинявся серед клубкувань тютюнового диму і вперше тоді проголошував сакраментальне гасло: «Геть од Москви!» Він завжди перший умів відчутти те, що частично починало нуртувати довкола, умів схопити суть, ясно й ляконічно синтезувати її, обертаючи в рушійний чинник, що швидко гуртував відданих однодумців. Тому саме в нього зародилась ідея створення півофіційної студії «Урбіно», що збиралась у нього ж на квартирі і була прообразом ВАПЛІТЕ. І сам він, тільки міг бути натхненником і творцем славнозвісної Вільної Академії, засудженої потім владою, як організації «контрреволюційної». Він же, проникливий і невідступний, знайшов дальший вихід у виданні «Літературного Ярмарку», де під маскою співробітництва правовірних літературних писарів і гайдуків фактично продовжувалась лінія ВАПЛІТЕ. А коли і «Ярмарок» розгромлено, не хто інший, як передусім він спричинився до народження «Пролітфронту», де так само затушковано продовжували існувати традиції й засади ВАПЛІТЕ. Невдачі

й труднощі ніколи його не зупиняли, — навпаки, спонукували до активнішої дії. Досить притомлений тяжким життям, він прсте не розчаровувався. Він твердо вірив у соняшне майбутнє України, лише намагався не обдурювати себе й інших щодо сучасного її «хождіння по муках».

Так і тепер, кидаючи виклик, одночасно застерігав він, — оцей допитливий, непогамсений «м'ятежний» Микола, в якому завжди ми вбачали кришталеве, але розіп'яте жорстокою дійсністю українське сумління.

Через кілька днів, остаточно накресливши собі плян, ми рушили на села. Заводська бричка поволеньки сунулась зблоченим шляхом, і тільки надвечір почала наближатись до першого нашого об'єкту — Гамаліївки. Ліворуч неподалець видніло ще якесь село, а на ланах, прилеглих до нього, згинці бродили людські постаті, порпались у масній квітневій грязоті. Візниця пояснив, що то голодні визбирують торішнє зерно, — хай, мовляв, погниле, гірке, аби зерно.

— Весна! Крестьянін торжествує, — з

гіркою ж іронією нагадав Хвильовий Пушкінського вірша.

Цей рядок любив він часто наводити в глузливісму тоні, міняючи залежно від пори року початкове слово, навіть мотив для нього дібрав характерно-московський. Але мені спали на думку зовсім інші улюблені його рядки з Горація, бо я вже помітив, що в ньому накипає гнів:

— «В годину розпачу умій себе тримати, і в хвилі радості заховуй супокій»...

Микола мовчав, спустивши голову. Потім, зітхнувши, прокидаючись з гризотної задуми, додав:

— Так, так... «однаково прийдеться умирати — о, Деллію коханий мій!»

В надвечірній степовій тиші лунко чвакали копита коней, засмоктувані гливкою багнукою, і тороплено кляхкотіли, захлинались колеса. Дорога, посмугована коліями, де в слідах шин стояла вода, бралась легеньким рожевим відтінком. Заходило сонце, киціло в розпаношеній навалі хмар, крайці яких займались і тліли, роздимлюючись на небо злотова-попелястою млою. Такі хвилини в природі навівають

відчуття стихійних зрушень, щось близьке до кінця світу.

— А помирати, мабуть не страшно. Як ви думаєте? — спитав Хвильовий.

— Залежить, бачте, від обставин. Я, правда, кілька разів стояв перед смертю, але... як би це вам точніше сказати?... не встиг злякатись, бо думав тільки про життя. Вся істота була змобілізована й запаморочена тільки цим одним прагненням.

— Ну, да. Коли смерть підкрадається зненацька — інша річ. А коли ні? — і він ближче прихилився до мене: — Помирати, друже мій, все ж таки страшно. Будьмо чесні, маймо мужність признатися. Все ж таки помирати дуже страшно.

Сказавши це, чомусь засум'ятився, сіпнув, за звичкою, плечима, торкнув пучками носа, мов би муху зганяв. Видко, був незадоволений на самого себе. І щоб перемінити тему розмови, вернув до староримських поетів, перекладених Зеровим. Піднесено вихваляв Зерова, далі звів мову до епохи Відродження, перехопився згодом до «азіатського ренесансу», гостро критикуючи сучасність.

— От вам і діалектика! Азіатський ре-

несанс обертається на своє рішуче заперечення. Яка моторозна реакція, депресія, яка глуха яма! Ми фактично — в модернізованій тюрмі. І література наша корчить-ся в казематі, задихається від всеросійської «параші». А за дверима невсипущо вартують, пильно позирають в «очко», грубо погейкують вкупі з різними Смердюковими та Свідригайловими свої ж рідненькі хахли, оті різні Яковенки, Пилипенки, Микитенки, Кириленки, енки, енки... браття Каїни, наймані вбивці! Але доля їхня найгірша. От побачите. Крім ганьби, жде їх неминуча загибель. Їх використовують, скільки треба, і потім, як негодящий баласт, викинуть за борт, конче знищать. От побачите.

Гамаліївська сільрада була вже телефоном попереджена про наш приїзд. Нам дали окрему кімнату в просторій хаті селянина-садівника. Хазяїн по першому ж слові накинувся на нас із жадібними запитаннями про Харків, про заходи уряду супроти голоду. Цей літній досвідчений і запозятливий чолов'яга зумів якось заціліти з родиною, навіть коровчину зберіг. Тож і ночував у хліві, добре озброєний і міцно

забарикадований, готовий до боротьби на життя і смерть, мов той давній степовик на відрубному хуторі. З його власної розповіді стало ясно що вже три чверті села нема. А коли ми пізнього вечора вийшли у двір, вразила нас цілковита темрява і надзвичайна тиша. Давно зужито останню краплю гасу, давно з'їдено всіх кішок і собак. Не село бовваніло перед нами, а німотне гробовище, де частково ще затримались живі мерці.

Другого дня бачили ми, як ці тіні людей, що хиталися од вітру (переважно жінки), працювали в полі. Вони орали й сіяли, використовуючи здебільшого корів, таких же висохлих, нужденних, як і хазяї. Вони самі впрягались, заступаючи худобу, одбуваючи незаслужену каторгу, — і в цьому був несвідомий, але кричущий протест. Рештками зусиль мужньо хапались вони за життя, — і в цьому був своєрідний героїзм, дивовижна українська життєздатність.

Ми ходили по хатах, допитувались, дивлялись. Ми чули, як людина благала в людини зернятко, одне лише зернятко,

щоб закропитися, і, не діставши його, злісно, аж погрозливо, зверталась до неба:

— Господи, за що Ти борешся зі мною?

І ми бачили, як він і вона свідомо повагом лягали поруч на полу, або на печі, з понурим викликом заплющували очі, ждучи кінця.

Потім довгими самотніми вечорами ми ділилися з Миколою нашими спостереженнями й думками, що раз-у-раз виходили далеко за межі дня. Але двома-трьома словами це не скажеш. Доведеться колись окремо розповісти про ті незабутні вечори в Гамаліївці.

Я несподівано захворів. Перші кілька днів кріпився, помовчував, однак хвороба силоміць валила мене і врешті зовсім повалила. Хвильовий заметушився, почав телефонувати до цукроварні й до Лохвиці, вимагаючи швидкої допомоги. На жаль, дороги занадто розкисли й попсувались, під'їхати до нашого села, відмежованого, як острів, було нелегко. Але через півтори доби ледве притяглось із цукроварні вантажне авто і лікар, що приїхав ним, одразу виявив у мене плямистий тиф. Десь на вокзалах, у стисковій й брудній закралась ця

серйозна загроза. Але я постарався сприйняти її спокійно, — принаймні, знав уже, що саме зі мною діється і що діяти треба. Та зовсім інакше поставився Микола. На взір він теж намагався бути спокійним, проте цього разу не щастило йому довершити витримку, так наче захворів він, а не я. Він поспішно шепотівся з лікарем у кухні, сновигав безладно по кімнаті, присідав обережненько на моє ліжко, поправляв без потреби постіль, доторкався до мене лагідно з виразом ніби провинним і водночас дуже співчутливим. Сильна людина і материнська ласкавість — це поєднувалось незвично, звучало трепетно, діймало зворушливо.

— Нічого, Миколо. Я виживу, — сказав я просто.

— Ст і правильно! — обняв він мене, злегка стиснув.

Була думка виїхати зранку, але він закомандував рушати негайно, дарма що заходила ніч і пускався дощ. Нема ради, раз він так хотів, тимбільше, що тут уже подав переконливі докази. На мене зодягли кожуха, посадовили до кабіни, і дальша путь, сповнена різних перешкод та пригод, по-

лишилась мені, як довга хвороблива маячня. Опритомнів я на кілька хвилин у якійсь білосніжній кімнаті, де сяяла електрика і на скляних полочках сліпучо виблискували хірургічні інструменти. Потім, випивши ліки, знову потонув у туманному хаосі. А потім, вернувши з далекої далечини, ясно зрозумів, що за вікнами вже тече сірий ранок, і я самотньо лежу в перев'язній палаті завідської лікарні.

Ще не встиг я зібрати як слід своїх думок, коли це скрадливо прочинилися двері і навшипиньках увійшли Хвильовий, Бичок, лікар, санітарка. Лікарський огляд скінчився висновком, що стан мій досить задовільний. Вирішили сьогодні ж перевезти мене до лохвицької лікарні, де умови під кожним поглядом були кращі.

Всі незабаром зникли, крім Хвильового. Він щільніше зачинив двері, наблизився до ліжка. Він був чисто поголений, але блідий — цілу ніч не спав. З непохапливих закінчених рухів, із добре вже знаного скупченого виразу було видно, що вчорашнє сум'яття геть одлетіло, що він остаточно опанував себе, підтягнувся, став над

ситуацією. Він поклав мені руку на чоло й спитав:

— Як чуетесь? Лікар лікарем, але як ви самі, по правді кажучи, себе почуваете?

— Погано. Морально погано. Бо коли б не я... коли б я не підбив вас на цю спільну подорож, не мали б ви тепер клопоту й працювали б собі...

— Не смійте — гукнув він, насупившись, і затулив мені рота. — Не смійте, якщо ви справді друг.

І він докірливо похитав головою, суворо по-батьківському погрозив мені пальцем. Не питаючи, діловито оглянув мій одяг, вийняв портфельку з документами та грішми. Документи акуратно склав, зробив окремо їхній список. Гроші точно порахував і додав пачку своїх власних.

— Та що ви? — спробував я заперечити.

— Все в порядку, — владно перебив він і звелів мовчати. — Оцей список і рахунок лишаю при вас отут у кишені. А портфельку передаю лікареві під його відповідальність. Так надійніше, не обікрадуть. Сам я через годину їду до Харкова і негайно організую справу, щоб вас перевезли до

харківської лікарні... звичайно, якщо дозволить ваш стан.

— Слухайте, Миколо, — попросив я підійти ближче. — Тиф, як відомо, річ досить вередлива, лукава. Отже, на всяк випадок, коли б сталася зі мною неприємність... — і я коротко висловив свої побажання, що слід було б зробити з моїми творами, де і як мене поховати.

— Злякався, значить? Ех, ти!.. А ще запевняв: не страшно.

Він примружився з такою убивчою іронією, що я мимоволі знітився, відчув себе ніяково. Найбільше вразило мене оце «ти», бо з приятелями своїми (навіть з найбільшим другом Мишком Яловим) він завжди був тільки на «ви».

— Значить, так... запам'ятаємо, значить.. Але тепер слухайте ви, Аркашо: яке ви маєте право помирати? Га? Хто вам на це дозволив? Ні, я цілком серйозно кажу. Хіба ми вам дозволили? Нічого подібного! Отже, примиріться й готуйтеся далі жити. Померти, друже, це — найпростіша, найлегша справа. Це кожний може. А от жити наперекір всьому — це вже щось інше. Жити й боротись — це вже чогось варте.

А ще в наших умовах жити й боротись — о! це, запевняю вас, якоюсь мірою заслуга.

Він пересмикнув плечима, почав ходити по кімнаті, чимраз енергійніше жестикулюючи, переймаючись завзяттям, що позначалось передусім в очах, у великих, многомовних, племенистих очах.

— Правда, — зупинився він на хвилинку застерезливо, — бувають випадки, хоч і досить рідкі, коли смерть заслуговує на виправдання. Це — коли всім і тобі самому цілком ясно, що актом смерти можеш зробити для свого народу щось більше, ніж присутністю в житті. Такі випадки, повторюю, можуть бути, але тільки окремі випадки. І смерть твоя — не смерть звичайного обивателя, якогось там міщанина, — повинна бути конче цілеспрямована. Розумієте? Ми не залежимо від себе. Якщо ми справді ідейні, чесні, віддані справі люди, то ми не маємо права вільно розпорядитися навіть нашою смертю. Все залежить від того, що нам скаже, що прирече великий обов'язок. І якраз ми, а також всі ті, що з нами, мусимо жити. Жити й діло робити. Сьогодні зокрема обставини склались так, що треба перш-за-все зберегти себе фізич-

но. От найголовніше завдання. І я прошу вас, я наказую вам це завдання виконати. Чуєте? Конче жити. За всяку ціну жити. Нічим не погребувати, аби жити! Лихо звідусіль повело на нас сильний наступ, а ми, звичайно, маємо поставити найсильніший спротив. Хто кого? І хоч в даному разі ви залежите від небезпечної хвороби, але багато важить, чи вірите ви в перемогу над нею. Невже не вірите? Та коли б навіть ви не вірили, то я вам скажу; ви переможете. Я вас запевняю; ви будете жити. Чуєте? Ви мусите жити!

Слова йшли на мене, як невідступна сила. Слова відчутно лягали на серце.

Я їх сприймав із задоволенням, дедалі більше упокорюваний значливим змістом, якимсь гіпнотизуючим впливом.

Я вже не сумнівався, що ця хвороба — тільки тяжка пригода на моєму шляху і що я, хоч би там що, а не помру.

— А ще ви мусите жити тому, — загадково, змовно нахилився наді мною Микола, — що не все між нами сказано. Є одна дуже важлива річ. Є одна тасмниця. Пізнавши її, пізнаєте особливо глибоко суть і доцільність вашого існування. Я тільки, на

жаль, не можу зараз її відкрити. Не можу — цілком природно. А видужаєте — скажу.

Це було наприкінці квітня. Через два тижні він застрелився.

Моршин, квітень, 1943 р.

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ

(Біографічна довідка)

Ім'я видатного українського письменника і блискучого публіциста Миколи Хвильового нерозривно пов'язане з літературним і культурним процесом 1920-их років, з національним відродженням України, пробудженої в революції 1917-20 років. Він був чутливим акумулятором і рупором українського національного відродження та своєю творчістю й публіцистичними виступами прокладав нові шляхи українського національного розвитку в умовах радянської дійсності. Життєвий шлях Миколи Хвильового є типовим для значної частини української інтелігенції, яка після поразки української національної революції й окупації України більшовицькою Росією, старалася і в радянській формі УРСР здійснювати визвольні ідеали українського народу і всебічний розвиток української культури.

Народився Хвильовий 1. грудня 1893 року в селі Тростянець Охтирського повіту. Батько й мати були вчителі, від яких майбутній письменник дістав основи української національної свідомо-

сти. Пізніше, навчаючись у вищій початковій школі в Красному Куті і в Охтирській гімназії, Хвильовий поглибив свої знання з історії України з розповідей учителів і читання літератури. З його творів легко помітний великий вплив Миколи Гоголя і «Кобзаря» Шевченка. До його рук почала потрапляти заборонена література. Через цю літературу і зв'язки з нелегальними політичними гуртками, навчання в гімназії обірвалося на п'ятому класі. Почалося самостійне життя — спочатку писарем у «волосному правлінні», а потім слюсарем у ремісничій школі м. Красний Кут.

Перша світова війна, а потім вибух революції весною 1917 року захопили Хвильового у вир бурхливих подій. Як тільки впали пута старого царського режиму, в Україні поширився національно-політичний рух і вже за місяць по вибуху революції у Києві відбувся Український Національний Конгрес, який обрав Центральну Раду, як революційний український парламент на чолі з відомим українським істориком Михайлом Грушевським. З'їзди робітників, селян та військових, які відбулися у Києві на початку літа, заявили про підтримку Центральної Ради, як своєї народньої влади в Україні. Одночасно з російського війська почали виділятися українці в окремі українські військові частини. Перебуваючи у російській армії, Микола Хвильовий взяв активну участь в українізації дивізії, у якій він служив, а після демобілізації, восени 1917 року, повертається на рідну Слобожанщину і стає діяльним організатором українського культурного життя, а згодом і зброєю обороняє Українську Народню Республіку.

Переживши трагедію і поразку Української На-

родньої Республіки у боротьбі з її чисельними ворогами, Микола Хвильовий, як і багато інших українських діячів, змушений був прийняти, принесену з півночі Жовтневу Революцію і радянську владу, як єдиний шлях, який лишився для продовження боротьби за права і національно-культурний розвиток українського народу. Переходові на радянські позиції сприяла заява Леніна і партії російських більшовиків про рівноправність і «самостійність» радянської України в союзі з радянською Росією. Хвильовий став навіть членом КП(б)У і деякий час працював військовим комісаром і працівником політвідділу у червоній армії.

З 1920 року Хвильовий живе в Харкові, тодішній столиці УРСР, і тут починає свою літературну діяльність.

Спочатку Микола Хвильовий виступає як поет, публікуючи 1921 року три невеликі книжки поезій: «В електричний вік» (поема), «Молодість», і «Досвітні симфонії». Наступного 1923 року виходить книга оповідань «Сині етюди», яка одразу привернула увагу свіжістю стилю і яскравим літературним обдаруванням автора. З появою другої книги новел Хвильового «Осінь» (1924 р.) за Хвильовим закріпилася опінія як про найвидатнішого революційного письменника нового радянського періоду в історії української літератури.

Поезії Хвильового і деякі оповідання раннього періоду ще відбивають патос і радісні надії революції. Але дуже швидко в романтиці більшовицької соціалістичної революції Хвильовий відчув ворожість її українській національній стихії. Тепло змальований образ комуністки «това-

риша Жучка» в оповіданні «Кіт у чоботях» відходить у минуле, а на зміну появляються в оповіданнях Хвильового комуністи типу «доктора Тагабата» з новели «Я» (романтика). «Цей доктор із широким лобом і білою лисиною, з холодним розумом і з каменем замість серця», з його диктаторським фанатизмом і садизмом боротьби проти ворогів революції, мабуть не випадково нагадує собою Леніна. В оточенні чекіста «доктора Тагабата», українські комуністи почувають себе, як серед ворожої стихії, їхнє «я» розколюється — розумово вони з революцією, а серцем відчувають, що вона органічно ворожа сила, яку не може сприйняти українська людина. В новелі «Я», український комуніст відчуває себе безвольним знаряддям доктора Тагабата, «нікчемою в його руках, яка віддалася на волю хижої стихії». Ідучи за доктором Тагабатом, український комуніст розстрілює свою рідну матір, виконуючи його волю і наказ революції. Так накреслюється конфлікт і протиріччя між російською більшовицькою революцією і українським відродженням. Ця тема стала провідною в творчості Миколи Хвильового.

Московські партійні наглядачі та їхні малоросійські коляборанти дуже швидко зрозуміли символіку новели «Я» та її ідейне скерування. Почалися критичні виступи проти Хвильового. Ці виступи лише заохотили бунтівливого письменника взяти на себе роль організатора й ідейного виразника українського національного відродження. В організаційному пляні за ініціативою Хвильового та його найближчих однодумців утворено Вільну Академію Пролетарської Літератури — ВАПЛІТЕ, у якій об'єдналися найвидатніші ук-

раїнські письменники, з виразним наміром творити справжні літературні і мистецькі вартості, в протилежність до примітивізму «масової літератури» з утилітарно-партійною тенденцією на послугах політики комуністичної партії. Літературно-естетичну позицію і стиль літератури українського національного відродження Хвильовий визначив, як стиль «романтики вітаїзму» (віта — життя). Це мала бути література органічного вияву українського життя, його проблем і його національного духового змісту.

В ідейному плані, Хвильовий поставив перед собою завдання сформулювати основні принципи й ідеї українського відродження та його літератури. Ці ідеї Хвильовий висловив порядком літературної дискусії, яка розгорнулася в 1925-28 рр. Протягом цієї дискусії він опублікував у пресі, а частково й окремими книжками, свої памфлети: «Камо грядеші» (1925), «Думки проти течії» (1926), «Апологети писаризму» (1926 р.) та інші. Один з його найцікавіших памфлетів — «Україна чи Малоросія» не побачив світу, був заборонений цензурою й відомий лише з цитат критичних статей авторів, які читали його з рукопису.

Система ідей, які висловив Хвильовий у своїх памфлетах і — зокрема — в романі «Вальдшнепи» стала відома під назвою «хвильовізму». Сутність хвильовізму становлять наступні положення:

1. Негативна критична оцінка політичної дійсності в радянській Україні і політики партії, яка відступила від справедливого розв'язання національного питання і почала здійснювати політику російського великодержавного шовінізму й колоніялізму.

2. Обґрунтування і захист українського національного відродження, як організованого процесу визволення українського народу.

3. Вимога послідовного і рішучого здійснення політики «українізації» русифікованого пролетаріату в Україні.

4. Підкреслення важливої ролі української інтелігенції в українському національному відродженні й утворенні єдиного національного фронту нової і «старої» інтелігенції для спільної праці на полі українського культурного розвитку.

5. Критика культурного епігонізму і рабської психології у відношенні до всього російського серед значної частини українців, що є наслідком вікового поневолення України царською Росією. «Без російського диригента наш культурник не мислить себе», — писав Хвильовий, — «Він здатний тільки повторювати зади, мавпувати. Він ніяк не може з'явити, що нація тільки тоді зможе культурно виявити себе, коли знайде їй одній властивий шлях розвитку».

6. Гасло «Геть від Москви — даєш свій власний розум!» «Росія самостійна держава? Самостійна. Ну так і ми самостійні!», — писав Хвильовий. «Отже, оскільки наша література стає на власний шлях розвитку, постільки перед нами стоїть таке питання: на яку із світових літератур вона мусить взяти курс? У всякому разі не на російську. Це рішуче і без всяких оговорок. Не треба плутати нашого політичного союзу з літературою. Від російської літератури, від її стилів українська поезія мусить якомога швидше утікати... Справа в тому, що російська література тяжіє над нами віками, як господар становища,

який привчає нашу психіку до рабського наслідування».

7. Орієнтація на західно-європейське мистецтво, на його стилі.

8. Теорія «азіатського ренесансу», що являє собою новий культурно-історичний цикл у світовій історії людства. Під «азіатським ренесансом» Хвильовий розуміє насамперед відродження раніш поневолених націй бувшої царської Росії. На думку Хвильового цей новий культурно-історичний цикл «може яскраво виявитися тільки в молодих радянських республіках, і в першу чергу під голубим небом південно-східної республіки», себто в Україні. «Авангардом четвертого культурно-історичного типу виступаємо ми».

Такі основні тези «хвильовізму». Провідною тенденцією їх є: проголошення кінця малоросіянству, як спадщині колоніяльного й провінціального становища України в російській імперії і вихід України на широку історичну дорогу, як самостійної і суверенної нації. В культурній діяльності це означає кінець епігонізму і провінціалізму, українське мистецтво прилучається до світового мистецтва, ідучи своїм власним національним шляхом.

Погляди Хвильового відбивали загальний настрій в Україні 20-х років і тому вони знайшли такий прихильний і ентузіастичний відгук серед найширших мас «молодого українського суспільства» — серед української інтелігенції, учителів, студентів і молоді. Хвильового підтримав видатний історик української літератури і поет Микола Зеров. Визначний економіст Михайло Волобуєв, надхненний прикладом сміливого виступу Хвильового в обороні українського національно-

го відродження, у своїй великій праці статистичними даними довів, що комуністична Москва продовжує стару царську політику колоніальної експлуатації України, і висунув ідею самостійного розвитку економіки України.

Член ЦК КП(б)У Олександр Шумський у свою чергу прилучився до думок Хвильового і вказував на потребу замінити надісланих з Москви бюрократів у партійному і державному управлінні місцевими українськими кадрами. Розхвилювана Хвильовим Україна не на жарт занепокоїла московських спадкоємців російської імперії. Сталін надіслав в Україну на ім'я Катановича та інших членів ЦК КП(б)У спеціального листа сприводу Хвильового, у якому виправдував окупацію України російськими комуністами, бо — мовляв — «чисто українські марксистські кадри» в Україні тепер недостатні. А найгостріше Сталін висловлював своє обурення самостійною поставою Хвильового і його зневагою до низькопоклонства перед Москвою.

Правда була за Хвильовим. Ідейно він стояв на позиціях Революції, в якій проголошено право націй на самоозначення і декларативно визнано самостійність і рівноправність України з Російською республікою. Ідеї українського відродження, проголошені Хвильовим, були й лишилися непереможними. Тому лишилося ці ідеї скомпромітувати обріхуванням, перекрученням і наліплюванням на них всяких негативних означень «буржуазности», тощо. Цього виявилось також не досить.

Тоді московські реставратори «єдиної і неділимї Росії» вдалися до одвертих провокацій і терору проти українського відродження, а в пер-

шу чергу проти його духового надхненника й ідеолога Миколи Хвильового. У пресі проголошено, що роман Хвильового «Вальдшнепи» і його памфлет «Україна чи Малоросія» це вже не лише «націоналістичний ухил», а й зрада партії і революції. Ці заяви появилися у радянській пресі саме тоді, коли Хвильовий перебував на лікуванні закордоном, зимою 1927-28 рр. Але Хвильовий відкинув можливість лишитися на еміграції, вирішив написати покаянного листа і «здатися на милість партії», щоб до кінця розділити долю українського народу.

Закінчення свого роману «Вальдшнепи» він мусів знищити. Але повернувшись в Україну, Хвильовий ще встиг організувати і випустити 12 книжок журналів-альманахів «Літературний Ярмарок», написати кілька сатир на партійних обивателів («Іван Іванович», «Ревізор»). Друзі Хвильового Микола Куліш і О. Курбас ще встигли поставити в театрі «Березіль» гостру сатиру на радянську дійсність доби «українізації». Довженко випустив свої найкращі фільми. Все це було в «рік великого перелому» (1929) до колективізації, коли вже ясно виявився упертий опір українських селян намірам партії. Москва вирішила тоді «розв'язати українське питання» терором і голодом. На знак протесту в рік штучно організованого голоду в Україні (1933) Хвильовий покінчив самогубством.

Заборона творів Хвильового і замовчування його імені навіть тепер, після розвінчання «культу особи», і реабілітації багатьох жертв сталінського терору, є ще одним доказом, наскільки його ідеї є актуальні і небезпечні для ворогів українського народу.

П. Г.

П'єр Жакєз Еліас

Одержимі морем

(драма на одну дію)

Діють:**Мішель****Лан-Марія****Смаглявка****Гайд****Мати**

Нижня частина вітряка на крайньому заході Бретані. Вітряк обгороджено стіною, яку видно крізь двох вузьких дверей; одні на передньому плані, інші - праворуч, у глибині. Між ними - вітрило, натягнуте на зламаних щоглах, за цією заслоною лежить матір. Глядач її не бачить, чути лише її голос. Мішель, схилившись праворуч на одвірок, дослухається до глухого рокоту моря. У центрі кімнати Лан-Марія латає вітрило. Він сидить на драбині, до якої приставлено його милицю. Ледь чутним голосом він наспівує тужливу пісню - плач за тими, кого забрало море; іноді початок фрази він вигукує раптово голосно.

Голос матері: Цього разу ти не втреш, Марі-Жанно Керноа! Яка різниця - за кілька хвилин чи за кілька годин! Намарне ти так довго змагалась! Все своє життя ти змагалась з морем. Але того дня ти випустила весла з рук і впала на лаву. Ти злякалась. Твій син Мішель, твій матрос, на руках переніс тебе сюди, в цей вітряк, у наше лігво, а твій другий син, кульгавий Лан-Марія, постелив тобі постіль з водоростей за цим старим вітрилом, яке вже не підійме жоден вітер. І ти в агонії. Тепер вони обидва біля тебе чекають, коли ти втреш. Ну розв'яжи їм руки!

Мішель: (Братові). Годі! Заткни писок!

Лан-Марія: Ти не хочеш, щоб я співав?

Мішель: Ні. Заважає думати.

Лан Марія: Кому?

Мішель: Нам обом.

Лан-Марія: А що нам лишається!

Мішель: Нічого!

Лан Марія: Будь по-твоєму.

Голос матері: Вони не витримують. Життя надто важке.

Ніхто б не витримав. Я, Марі-Жанна, була остання. Часи змінились, і не на краще. Отож іди до всіх інших Керноа.

(Лан-Марія знову береться до роботи. Мішель прямує до дверей. Він хоче зазирнути до матері за запону, але вагається. У дверях безшумно з'являється Смаглявка. Зудаваною приниженістю вона входить до покою).

Смаглявка: Добридень, чоловіки!

Голос матері: *(розлючено).* Це вона? Я ще не захолола, а вона вже тут, падло!

Мішель: Навіщо ти з'явилася, гадюко!

Смаглявка: *(б'ючи на сльози).* Соромся, Мішель Керноа! Не до ладу говориш! Я прийшла вам допомогти. Я подумала якщо наразі ваша мати помре, чоловіки не зуміють її спорядити. Може бути біда

Мішель: Буде біда, якщо я дозволю, щоб твої брудні руки торкалися моєї матері! Соромся, Смаглявко! Ти торгувала своїм тілом на міських околицях і повернулася звідти з дочкою, імені батька якої ти не знаєш, якщо це не був тільки не сам диявол у плоті! І ти хочеш обряджати Марі-Жанну Керноа! Ти не гідна навіть глянути на її обличчя.

Смаглявка: *(Зудаваною сумирністю).* Я можу стояти на вколішках.

Мішель: Геть звідси! І якщо я побачу, що ти блукаєш навколо вітряка, переламаю тобі кістки! Оцими руками!

Лан Марія: (*М'яко, втомлено*). Підкорись, Смаглявко, тобі робити тут нічого. Наша мати ще жива.

Смаглявка: Добре Лан-Маріє! Не триматиму на вас зла за лихі слова. Я прийду пізніше. (*Виходить*).

Голос матері: Вона повернеться. Так! І швидко! Падло! Мої бідні діти надто слабкі, щоб устояти проти неї. А особливо проти її дочки, виплоду гріха. Марі-Жанно Керноа, ти не можеш умерти зараз, ти повинна захистити своїх синів. Ох! Якби тільки я могла звестися на ноги!

Лан-Марія: Чому ти її так ненавидиш? Мішелю, вона нещасна жінка.

Мішель: Вона погана жінка. Гадаєш, вона повернулася б на узбережжя й жила в хліву, якщо б її не гнали звідусіль?

Лан-Марія: На них, мабуть, прокляття на ній і на її дочці.

Мішель: Ні слова про дочку!

Лан-Марія: Я тільки про те, що і на ній і на її дочці лежить прокляття. Яке? Мабуть, не важко здогадатися, якщо подумати.

Голос матері: (*Владно*). Женить від себе ці думки!

Мішель: Гадюки, Лан-Маріє. Я чую запах їхньої отрути. Наша мати звертала вбік, коли стрічала їх на дорозі.

Лан-Марія: Вона, звичайно, знала, чому. А ти? Ти - знаєш?
(*Мішель не відповідає і повертається до дверей*).

Голос матері: Ні, бідний Мішелю... Звідки йому знати? Він просто чує ядучий дух. Лан-Маріє, нащо ти вириваєш зброю з його рук? Та ж він намагається врятувати й тебе.

Мішель: (*Тихо із прощанням*). Лан-Маріє!

Лан-Марія: Що?

Мішель: А подивись ще раз. Може вона, вмерла?

Лан-Марія: Ні, зараз приплив. Коли море високе, люди не вмирають.

Мішель: Все одно поглянь. Я не можу!

(Лан Марія йде, шкутильгаючи, за запону).

Голос матері : Я бачу, як мій син дивиться на мане. Очі його повні сліз.

Лан-Маріє, бідне моє дитя.

Лан-Марія: *(із за запони).* Ні. Губи її ворухаться, пальці її погладжують саван. Таким старим бракує сили померти, їм потрібен час.

Голос матері: Коли носиш ім'я Керноа, не легко перейти від живих до мертвих.

Мішель: *(нетерпляче й дратівливо).* Я чекаю вже сімнадцятий день, Лан-Маріє! Заради чого? Жінка, яка там лежить, уже мені не матір. Вона мене навіть не впізнає.

Лан-Марія: Вона тебе відчуває.

Мішель: Не знаю.

Лан-Марія: Ти плоть від її плоти.

Мішель: Я давно відділився від неї.

Лан-Марія: Це тобі лиш здається. Бо вона не відділилася від тебе. І, може, через нас вона не може померти.

Мішель: Ти знову мариш, Лан-Маріє.

Голос матері: Він не марить. Так, через вас.

Лан-Марія: Можна подумати вона зумисне тягне , бо не хоче вмерти раніше ...

Мішель: Раніше за що?

Лан-Марія: Раніше, ніж щось станеться. Вона теж чогось чекає.

Мішель: Звичайно, вона чекає смерті. Це єдине, що їй залишилось.

Лан-Марія: Ні. Її щось дуже бентежить. А ця жінка не з тих, хто боїться смерті.

Мішель: Тоді ж як?

Лан-Марія: Навіть коли очі її заплющені, я чітко бачу по її обличчю, що вона насторожі. Кожен її м'яз напружений.

Мішель: Нехай упокоїться з миром. До самого кінця нічого більше не може статися. Все розсипається, і люди і речі.

Голос матері: Ох! Як би я хотіла втримати життя, що витікає з мого тіла! Мене потовчено до кісток, і саме тепер я їм найбільше потрібна!

Лан-Марія: Це так. Бурі підточують скелі. Я пас корів там, де ти сьогодні кидаєш якір. А там був раніше хутір, і вогонь палав у семи будинках, і все це тоді називали Керноа. Вертаючи з моря до своїх садиб, вони витягали на берег сім баркасів. А потім шість родин Керноа пішли одна по одній. Після того, як шість разів на березі знаходили уламки баркасів, виплеснутих морем як недоїдки, після того як чоловіків поглинула безодня. А взимку після кожного від'їзду прибій рушив ще одну хату під солом'яною стріхою. Наша була остання, але вже в ніч твого народження хвилі билися у двері, відзначаючи твоє морське хрещення. Коли хати не стало, на всьому узбережжі лишився один дах - цей млин, давно залишений мельником, млин, що забув золотий колір зерна. Заледве ми встигли перенести сюди свій скарб, батьків баркас пішов на дно у нас на очах - з трьома старшими братами - Жаном, Жозефом і Луї.

Голос Матері: Прийми, Боже, їхні душі! *(Пауза)*

Мішель: *(роздратовано):* Чого ж тобі заціпило? Якщо вже ти почав сам розповідати життя Керноа, договорюй до кінця.

Лан-Марія: Не можу. Потім почалось її життя, лише її. І я знаю, вона мене чує.

Голос Матері: Чую, синку, але мовчи!

Мішель: *(Після хвилинного вагання підходить до вітрила-запони і береться за неї рукою):* Тоді продовжу я. Слухай, мамо, якщо можеш. Час тобі умерти і час обезлюднити й вмерти твоєму берегові. Твій чоловік і старші твої сини загинули, ти не захотіла відступити, як інші жінки, перед натиском західних хвиль. Раніше, мамо, ти була такою гарною у своїх білих мережаних очіпках, а тепер волосся твоє висить сплутаними космами. Твої руки задубіли від весел й обличчя поволі потемніло від водяного пилу. З кожним роком все лютіше ти скеровувала проти вітру жалюгідний баркас. Мені не було ще й дванадцяти, коли ти взяла мене на борт замість юнги, бо той втік у місто. І відтоді я, згнітивши серце, роблю на морі цю свою справу, а в мені клекоче ненависть до чорної живої води. Ще дитиною я приходив у шал, бачачи кипіння водоворотів. Я хапав дрючка й бив ним по піску піну прибою. І погляд мій відпочивав лише тоді, коли я, повернувшись спиною до розлюченого моря дивився на далекі шпилі дзвіниць. Мамо, чом ти тримаєш мене тут на ланцюгу?

Голос матері: Бо місце Керноа тут.

Мішель: Моє справжнє життя ще не почалось. Я чекаю коли вмере ця стара жінка, щоб піти туди, де про вітер дізнаєшся лише через шелестіння листя, де хвилі - це вісяне поле в грозу, де обрій - не лінія, а фіолетовий пагорок, з якого увечері спускається отара. Розумієш?

Лан-Марія: Не допікай матері. Дай їй вмерти.

Мішель: А хто їй допікає? Я вимагаю від неї вголос того, про що мої очі благали її двадцять років. Двадцять років беззаперечного підкорення, як заповідали наші предки. Але сімнадцять днів тому вона впала на дно баркасу, витягуючи сіть. Коли ми причалили, ноги її підломлювались, і я приніс її сюди. А тепер вона не хоче вмирати. Не хоче дати мені волю. Чому? Я не заробив на свою свободу?

Лан-Марія: Іди звідси.

Мішель: Ти ж знаєш - я не зможу. Я маю віддати їй останню шану. Коли вона помре, я віднесу її у баркас і у відкритому морі опушу тіло на той цвинтар, де вже чекають на неї її мужчини. Я дав слово і дотримаю його.

Лан-Марія: Я це зроблю. Я старший.

Мішель: Ні. Тут у кожного своя ноша, і я свої не перекаладу на чужі плечі. Втім, ти такий слабкий, що не впораєшся з баркасом.

Лан-Марія: Знаєш, яку обіцянку вона з мене взяла?

Мішель: Я ніколи не торкався того, що було між вами.

Лан-Марія: Я дав слово, що в день її смерті повернусь до моря спиною, - і піду вперед, усе далі й далі від солоних хвиль.

Мішель (*Здивовано*): Це розумно. Ми підемо разом.

Лан Марія: Ні. Вона сказала - маєш залишитись, бо один з нас мусить стояти до вітру обличчям. Честь Керноа тримати до кінця.

Голос матері: Справді. Це так. Честь. Я завжди це чула й повторювала за іншими Керноа.

Мішель: Родина загинула. На нас закінчились Керноа.

Лан-Марія: (*підводиться*). Мішелю, не мели дурниць. Дозволь мені, мамо, я розповім, якою ти була жінкою. Того дня, коли мені виповнилося шість років, я лежав на скелі й чекав повернення баркаса. Раптом я збагнув, що лечу в порожнечу. Підмита морем скеля впала й розбилась об берегові хвилі. У водоростях люди підібрали тіло, розпластане як морська зірка. Та палив мене не біль у перебитих кістках, а відчуття того, що ніколи, ніколи не я не поведу батьківський баркас.

Голос матері: Лан-Маріє!

Мішель: Припини Лан-Маріє, це стара історія.

Лан-Марія: Це моя єдина історія. Через кілька днів, коли я в пропасниці боровся зі смертю, я почув з мого одра як

матір глибоко зітхнула. Зітхнула з полегшенням. Вона теж зрозуміла.

Голос матері: Треба сказати Богові все, Лан-Марія, все.

Мішель: *(вагаючись)*. Що вона зрозуміла.

Лан-Марія: Що я ніколи не поведу батьків баркас.

Мішель. Але...

Лан-Марія: Почекай! Минуло кілька років, й одного чудового дня мати вбралася у свій найкращий очіпок і пішла під міські мури. Коли вона повернулася, очі її світились, і вона сказала - швець згоден взяти його за учня. Є повір'я кульгаві - найкращі шевці.

Мішель: Керноа - Шитиме чоботи? І мати цього хотіла?

Лан-Марія: Вона, Марі-Жан Керноа, мліла від самої лише думки, що один з її синів вганятиме гвіздки у підметки! Він жив би в сільській хатині біля цвинтаря, де мертвим відкриває обійми земля, а не бурхливі хвилі. Може, під старість вона почала б доглядати моє господарство. Цілу ніч вона благала мене про це.

Мішель: Марно?

Лан-Марія: Марно.

Голос матері: Це правда, Мішелю. Пробач мені. Він каліка. Я мала право його порятувати Ти дужий, тебе я приношу в жертву. Чи могла я вчинити інакше?

Мішель: Такої матері я не знав. Коли вона розкривала рота, то говорила про баркас, про весла, вітрила й неводи.

Лан-Марія: Ти завжди був мужчина. Мужчинам не відкривають серця. А я для матері завжди лишався дитиною. Вона знала, що я до смерті відчуватиму під ногами тільки тверду землю.

Мішель: Чому я повинен тобі вірити?

Лан-Марія: Так, мамо... ти була як і інші, бідною жінкою, в якій на глибині душі постійно жила тривога. Але ти вийшла заміж за Керноа і взяла на свої плечі їхню

долю, коли пішли на дно твій чоловік і троє старших синів. Такий наш звичай. Твоїм обов'язком було вивчити морському ремеслу твого єдиного сина, який залишився.

Голос матері: Так хотів батько.

Мішель: А я не хотів. Я завжди проклинав це життя.

Лан-Марія: Саме так. І все що ти знаєш про силу вітру, підводні рифи, вітрила, про таємниці риболовлі, вона вклала в тебе силою. І вона залишалася біля стерна, вона трималася на ногах. Щоб ти не здався.

Мішель: Я здамся. Я заберу тебе на схід. Ми з нашого роду, будемо перші кого поховать у трунах. Хіба це ганебно?

(Крізь двері на передньому плані входить Гайд, перелякана, але рішуча)

Гайд: Мішель?

Мішель: *(рвучко обернувшись до неї):* А-а, я чекав на тебе, підле сім'я бур'яну! Марі - Жанн Керноа, коли ти твердо стояла на ногах, ці гниди не сміли переступати твій поріг. А тепер, коли залишились самі чоловіки, вони повернулись до сюди.

Гай : Що я такого зробила?

Мішель: У моїх очах ти дочка Смаглявки. Цього мало?

Гайд: Я хочу поговорити з тобою!

Мішель: Брехня! Ти теж прийшла обрядити нашу матір на смертному ложі?

Гайд: Ні я прийшла не заради твоєї матері.

Мішель: Тоді не лишайся надовго, ти раниш мені очі.

Гайд: Я піду. Але спершу нам треба поговорити.

Мішель: Я не хочу тебе слухати.

Голос матері: Чудово! Викинь її, Мішель! Потім буде пізно.

Мішель: *(у роздумі):* Хоча ні! Скажи, раз і назавжди! Скажи, чому ти ходиш за мною, як тінь? Заледве я розвертаю баркас до берега, я вже бачу, як тріпоче твоє волосся в ущелині скелі. Я озираюсь на вузьких стежках, а ти ховаєшся за поворотами. Хоч би куди я пішов, я чую за собою кроки твоїх босих ніг, а зараз ти насмілилась увійти в дім, хоча моя мати ще не вмерла. Що тобі від мене треба? Але ні! Нащо боятися слів? Ти хочеш щоб я взяв тебе за жінку.

Гайд: *(Зі стогоном падає на драбинку Лан-Марії).* Ти знав!

Мішель: Дурепю нещасна, хіба можна було не зрозуміти про це по твоїх очах? Ти була ще була дівчам, коли я піддивився, як ти цілуєш на веслах слід моїх рук.

Гайд: Не ганьби мене.

Мішель: Ганьба? Хіба ти знаєш, що це таке? Твоя мати ніколи не знала, і тебе не могла навчити.

Гайд: *(Щиро).* Не розумію, звідки в тебе така жорстокість до мене?

Мішель: Хочеш знати? Бо ти - втілення гріха. Ти - гаряча плоть, а для нас плоть - останній клопіт. Вже одна твоя присутність - виклик всьому нашому життю. Варто кинути на тебе погляд і починаєш думати: навіщо люди сотнями років сам-на-сам змагалися з морем і гинули. Чи не марною була ця боротьба? Зникає віра. Там на купі водоростей вмирає стара жінка, яка з останніх сил боролася до кінця, але навіть їй зраджувала мужність, коли вона стрічала тебе на вузькій стежці! І я, може, врешті решт, змірився б з тим, що написано на роду у Керноа, якби твоє обличчя не ввижалось мені повсюди - у воді й на небі. Тіло моє здригається у лихоманці.

Голос матері: Вже пізно.

Гайд: Мішель! Отже, у тебе в грудях є серце!

Мішель: *(глухо).* Бережись. Коли-небудь я тебе вб'ю.

Гайд: *(у захваті)* Коли - не будь ти мене вб'єш! Нарешті! Настане день - і твоє обличчя наблизиться до мого, твій подих торкнеться мого волосся. Твої дужі руки зійдуться на моїй шиї. А потім ти віднесеш мене на берег. Хай буду я мертва, але тіло моє притиснеться до твоїх грудей. Ти перенесеш мене через стерно, покладеш на дно баркасу і кинеш у море там, де кидали всіх Керноа, і я чекатиму, коли ти прийдеш до мене, у такий же високий весняний прилив, як сьогодні, так, як сьогодні. Чого ж ти ждеш?

Голос матері: Тварюко! Тварюко!

Мішель: Не підходь, жінко, не підходь ближче.

Гайд: Лай мене, лай! Я дужча за тебе.

Мішель: Побачимо... На яку здобич ти сподіваєшся?

Гайд: Я вже тобі сказала. А тепер, усе знаючи, я примушу тебе страждати. І якщо зможу, зроблю так, щоб ти мучився через інших.

Мішель: Інших? Ми самі на краю світу. Матір моя в обіймах смерті... А мій брат...

Гайд: От-от. Твій брат.

Мішель: Лан-Марія! Для чого він тобі? (*Гайд вибухає божже-вільним сміхом*).

Голос матері: Облиш його, диявольське поріддя. Я видряпаю тобі очі, якщо ти доторкнешся до мого сина Лан Марії.

Гайд: Поглянь мені в очі, в них ти прочитав таїну, яку я бережу в серці. Але, Мішелю, не тільки мене видає мій погляд. Такі ж промовисті очі у твого брата, Лан-Марії.

Голос матері: Мало того, що він кульгає. Він ще і сліпий...

Мішель: (*Не зважаючись зрозуміти*): Не може бути щоб...

Гайд: Може. І я вийду заміж за Лан - Марію, як тільки захочу.

Мішель: Ні.

Гайд: Вийду.

Мішель: Він жалюгідний каліка.

Гайд: Ти сам сказав, що тут не думають по плоть.

Мішель: Гайд, не муч мого брата.

Гайд: Ти - або він. Чому страждати одній мені? Ти мене не хочеш, я тобі помщуся. І побачиш, яку ціну заплатить твій брат за моє розбите серце.

Мішель: Марі-Жанно Керноа, збери останні сили! Твій старший син у небезпеці. Ти вирвала його з морської безодні, але він у пазурях диявола. Скажи, що мені робити? Якщо вони оволодіють серцем Лан-Марії, я завдам йому смертельного удару одружусь я з нею чи задушу її. Але чи є правда в її словах?

Гайд: Поклич свого брата.

Голос матері: Все так і є. Але що робити?

(Двері розчиняються навстіж. Входить Смаглявка).

Смаглявка: (*тривожно*). Гайд!

Голос матері: Маєш другу.

Гайд: (*люто*). Чого тобі?

Смаглявка: Не слухай її, Мішелю Керноа. Вона втратила розум.

Мішель: *(збентежено):* Ні! Ви злетілись сюди, як гайвороння на мертве. Ні! Ні!

(прожогом вибігає з кімнати).

Голос матері: Чому ти пішов Мішелю! Зжалься над своїм бідолашним братом. Тепер вони накинуться на нього. А Смаглявка одна варта вас двох.

Гайд: Пишаєшся? Ти встигла вчасно.

Смаглявка: Не зовсім. Я не заважала на твої вибрики. Мені слід було посадити тебе на ланцюг.

Гайд: Таку як я, на ланцюгу не втримаєш.

Смаглявка: На нашу погибель ти зробиш це, Гайд. Послухай матері. Тобі лишається одне - вийти заміж за Лан-Марію.

Гайд: А я хочу Мішеля.

Смаглявка: Втовкмачила собі в голову! Він ніколи не гляне у твій бік! Для нього дочка Смаглявки - пил на дорозі.

Гайд: Я тобі більше не вірю. Я зараз зрозуміла, що можу перемогти сина Керноа, перемога от-от!

Голос матері: Ніхто ніколи не перемагав Керноа!

Смаглявка: Блаженна! Навіть якщо це правда, він надто гордий, щоб змиритись з поразкою. Я їх добре знаю, морських Керноа. Коли мені було стільки ж як тобі, я хотіла женити на собі їхнього батька. У всій окрузі не було дівчини гарнішої і роботящої за мене! Марні надії! Я була не гідна Керноа, господарів моря. У мого батька був не баркас, а стадо корів. І наші мертві не вгноїли підводні луки. Тому я була ніщо!

(Підходить до запони і трохи підігтає її).

Перемогла Марі-Жанна! Перемогла вже тим, що народилася на світ божий. По крові ти була їм рівня.

Голос матері: Я плюю тобі в обличчя!

Смаглявка: *(Лютю опускає заслону)*. Мене з'їдав відчай. Я пішла в місто. А в мені палав такий же вогонь, як у Керноа.

Гайд: Коли ти припиниш скиглити?

Смаглявка: Зразу ж після того, як ти мені скоришся. Я повернулась до моря того ж дня, коли дізналась до моря того ж дня коли дізналась, що Лан-Марія переламав собі ноги. Світло надії спалахнуло в моєму серці. Керноа - каліка, Керноа який не може вести баркас - це здобич! Коли вмре мати, хазяїном по старшинству стане він. А його дружина стане хазяйкою баркаса.

Гайд: Ні, я не хочу.

Смаглявка: Послухай мене.

Гайд: Ні.

Голос матері: Не здавайся *(іншим тоном)*. Та хай би вони пожерли одна одну!

Смаглявка: Бідолашна, що тобі світить у житті? З роками мине молодість, а з нею врода, яка спіймала в пастку Лан-Марію. Пригадуєш, як ми раділи того дня, коли він уперше тобі посміхнувся?

Гайд: Лан-Марія добрий.

Смаглявка: Ось бачиш.

Гайд: Але серце моє прагне до іншого.

Голос матері. Не поступайся.

Смаглявка: Ти його не одержиш! Ти ніколи його не одержиш! Змиристь і візьми те, що йде тобі в руки. Це непогана здобич.

Гайд: Але твоя буде краща.

Голос матері: Сказала як відрізала! Ти не дурна, моя доню.

Смаглявка: Наша доня. Ми станемо Керноа. Нічого немає вищого. Ну, годі тягнути. Мусимо закінчити наші справи. Життя Марії -Жанни ледь жевріє. їй треба вмрети - якнайшвидше.

Голос матері: Погань!

Смаглявка: *(Підіймається трохи в гору).* Лан-Маріє! Ман-Маріє!

Гайд: *(Вибухає плачем).* Мамо, зжалься наді мною.

Смаглявка: Нема за ким лити сльози, Гайд Керноа!

(Лан-Марія спускається по сходах з гори).

Голос матері: Якщо ти відступиш, нікчемне дівчисько, ми загинули. Всі! І живі, і мертві!

Лан-Марія: Це ти, Смаглявко? Чуєш, здіймається вітер?

Смаглявка: Так. Буде високий приплив.

Лан-Марія: Вітряк готовий. Зараз натягну крила. *(Помічає Гайд).*

Ви прийшли дізнатись...

Смаглявка: Так. Вона вже відходить. От, от...

Лан-Марія: Вона вже по той бік. Але мені здається щось заважає їй піти. А якщо вона хоче настояти на своєму, ти її знаєш.

Смаглявка: Вона - Керноа!

Голос матері: Будь хоч сто разів Керноа, продовжити життя нікому не дано. Поспішіть!

Лан-Марія: *(підходить до Гайд, що притулилась до драбини, гладить її по голові):* Чому ти плачеш, Гайд? Над жінкою, яка віджила своє і гордо несла свій хрест, не проливають сліз.

Смаглявка: Лан-Маріє, у неї ніжне серце, але воно зачерствіє.

Лан-Марія: У моєї матері теж ніжне серце. Так буває.

Голос матері: Він мене зраджує. Перед ними.

Смаглявка: Вона не любила нас.

Лан-Марія: Так. Тому вам краще піти. Вона ніколи не хотіла з вами знатися. Я відчував, навіть зараз ви робите їй боляче. *(Іде до запони і заглядає за неї).*

Смаглявка: Ні болю, ні радості. У неї зараз інший клопіт.

Голос Матері: Жоден клопіт не завадить мені вирвати сина з твоїх пазурів.

Лан-Марія: Ну ж бо!

Гайд: Ти женеш нас, Лан-Маріє?

Голос матері: Він вас жене.

Лан-Марія: Хазяйка тут вона.

Голос матері: Так.

Гайд: Але тепер хазяїном станеш ти.

Лан-Марія: Так.

Голос матері: Ні.

Гайд: А що робитиме твій брат Мішель?

Голос матері: Керуватиме баркасом.

Лан-Марія: Хто збагне душу брата мого? Він сам не знає чого він хоче і що ненавидить.

Голос матері: Ні, він знає.

Смаглявка: Він ніде. Він чекає на смерть матері, щоб піти. Він завжди хотів податися на схід.

Голос матері: А якщо він помиляється?

Лан-Марія: Можливо.

Смаглявка: Ти залишишся сам один.

Голос матері: Він шитиме чоботи.

Лан-Марія: Сімнадцятий день я намагаюсь з цим змиритися.

Смаглявка: Тобі буде потрібна жінка в домі.

Голос матері: Нарешті.

Лан-Марія: *(поволі).* Я добре знаю, що ти хочеш сказати, але спершу хай скаже твоя дочка. *(Пауза)* Послухайте мене.

Голос матері: Мовчи, злидню!

Лан-Марія: Вже багато років на цьому березі немає нікого крім нас. І ніхто з нас не може ввести в оману інших,

якщо не обманюється сам. А я бачу все краще за вас, бо ніхто не відволікає мене в моїх думок. Ти, Смаглявко, хотіла женити на собі мого батька й підвестися до морських Керноа, як звать нас ті, хто пасе на рівнинах корів. Це було неможливо. Сьогодні ти мрієш про таке ж для твоєї дочки. Гайд хоче Мішеля Керноа, так, Мішеля. Не заперечуй мені, Смаглявко, це знають навіть морські птахи. І Гайд небайдужа Мішелеві, як ти була небайдужа моему батькові. Як бачиш, таємниці не існує. (*Смаглявка показує йому на запону*). Не хвилюйся, матір теж знає. Але твоя дочка ніколи не здобуде Морського Керноа. Мішель швидше втече до корів на полонину і переведеться на ніщо з горя й самоти, (*пауза*)

Я повержений Керноа, я не можу кермувати баркас. Але що мені гордість? (*Нахилиється до запони*) Пробач, мамо, рано чи пізно це мало статися. Смаглявко, я беру твою дочку за умови: нехай вона сама скаже, що хоче піти за мене.

Голос матері: Я не хочу її.

Смаглявка: Вона хоче за тебе, вона хоче за тебе, Лан-Маріє!

Лан-Марія: Гайд?

Гайд: (*стуливши зуби*): Я піду за тебе, якщо ти цього хочеш.

Голос матері: Наволоч.

Гайд: (*піднесено*): Я навчуся водити баркас на східних хвилях. Я зможу все, що двадцять років могла Марі-Жанна Керноа.

Лан-Марія: (*Схвильовано*). Гайд, ти ніколи не зможеш. Знаєш, у чому гордість Керноа? Не в тому що ми моряки, - є багато моряків, і між ними чимало відважних. Але треба бути одержимим, щоб не піти з цього берега, де немає жодного причалу, де хвилі змивають будь-який мул, а вітер зносить будь-який дах. Упродовж сотень років Кер-

ноа кидали виклик морю і вітру у лютих двобоях коли розсипалися скелі йшли на дно кораблі. Кажуть, перші з нашої породи були селяни. Море з'їло їхні поля й городи. Тоді вони стали моряками, щоб орати веслами там, де раніше прокладали борозни їхні плуги й орала. їм належить дно на шість миль у відкритому морі. Завжди один баркас Керноа - на сторожі своїх підводних земель, його не прожене жоден шторм. Колись нас було багато. У старих піснях співають про велике селище під очеретяними стріхами; воно було там, де зараз бухта Мертвих. Там поховані всі чоловіки Керноа й багато їхніх жінок. Останні вдови й останні сироти пішли на рівнину. Там згубитися пам'ять про них, а зараз вмирає моя мати і йде мій брат. Це кінець Керноа.

Гайд: *(Твердо)*. Що ж, ми будемо останні. Але тим, хто у бухті Мертвих, не буде за нас соромно.

Лан-Марія: Чи ти знаєш глибину нашої жаги? Ми спускаємо на воду баркаси тоді, коли жоден рибак у світі не зважиться ризикувати життям. Керноа виходять у море не для улову, а для того, щоб кинути виклик бурі.

Гайд: Ми кинемо виклик бурі.

Лан-Марія: Тобі забракне сил.

Гайд: *(Затято)*. Що змогла твоя мати - зможу і я.

Лан-Марія: Правда, Гайд? Ось моя рука. Я навчу тебе розрізняти вітри і течії. Ніхто їх не знає так, як я, - я бачив їхнє життя з вершини скелі.

Гайд: Ти будеш керувати баркасом, Лан - Маріє.

Лан-Марія: Я не зможу.

Гайд: Я прошу тебе бути лише за капітана.

Лан-Марія: *(З надією)*. А, може, і я зміг би ? Ах, Гайд. Ти даруєш мені життя! Але нам потрібна буде твоя поміч, Смаглявко.

Смаглявка: Побачите, на що я здатна.

Лан-Марія: Двадцять років цей млин - моя гра. У його жорнах нема зерна. Коли всі виходили в море, я стежив за ними з горішнього віконця. Їхні вітрила і мої крила надимав один і той же вітер. А порожні жорна гуркотіли, як хвилі під кілем. Мені здавалось, я з ними.

Гайд: З іграми покінчено, Лан-Маріє. Ти станеш справжнім моряком.

Лан-Марія: Слухайте, милі жінки! Вітер дужчає. Ми поборемося з тобою, вітре бурі! Незабаром ми вийдемо у відкрите море. Ходімо, Гайд! Я востаннє запусчу свої крила. Це схоже на працю моряка. Я покажу тобі. Ти побачиш, який я дужий і спритний.

(Веде за собою Гайд, але затіняється й розчаровано каже)

Але! Я забув про Марію - Жанну Керноа! Про хазяйку!

Смаглявка: Хазяйці більше ніколи не зійти на баркас. Минулося.

Лан-Марія: *(озираючись)*. Ходімо. *(Іде, ведучи за руку Гайд)*

Смаглявка: Марі-Жанно, ти маєш нарешті вмерти. Відтоді, як тридцять років тому ти забрала в мене Жана Керноа, я ношу в собі цю муку. Більше я не можу чекати ані години.

Голос матері: *(Просвітлено й суворо)*. Я готова. Ти власноруч знищиш плоди своєї перемоги. Я боялась, що жила й боролась марно, але зате знаю, заради чого я вмру. Ну, заждь! Це буде для тебе неважко.

(Смаглявка зникає за запоною. Здіймається вітер. Крила вітряка починають обертатися. Чути скрегіт жорн, шум крил. Раптом, ледве переводячи дух, вбігає Мішель - саме тоді, коли Смаглявка з'являється із за запоны.)

Мішель: Знову ти, відьмо! Я ж заборонив тобі приходити! *(З жахом помічає блідість Смаглявки. Охоплений жахливим передчуттям, кидається за запону, майже*

зразу виходить із -за неї, і хитаючись, притуляється до стіни).

Смаглявка: *(переможно)*. Так, це я. Я більше не могла. У мене своя гордість. Вона, і ти, і всі ваші предки - мертві. Не можна сьогодні плазувати. Я більше не раба, Мішель Керноа! Я звільнилась!

(Мішель пильно стежить за нею тримаючись за стіну. Щодалі впевнюючись, Смаглявка переходить на звинувачувальний тон, часом з відтінком презирливої іронії).

Я звільнила і тебе. Ти теж був рабом. Найбільш підневільним з нас. Ти не мав сили. Тобі відчайдушно хотілося піти, залишити все. Що ж, тепер ти можеш іти. Я розірвала твої пута. Маєш бути мені вдячним. *(Наближається до нього майже в притул. Мішель хапає її й жбурляє на глиняну підлогу.)*

Забирайся геть! Тобі тут нічого робити! Тепер господиня тут я! Моя дочка виходить заміж за Лан-Марію. Чуєш? Моя дочка виходить заміж за твого брата! За твого брата Лан-Марію. Ти мені не віриш? Спитай у неї сам. Вони зараз прийдуть. Прийдуть рука об руку і запросять тебе на весілля за дружку. *(Мішель зриває зі стіни конопляний трос, на якому ще бовтається поплавок, і починає в'язати його у вузол).* *(Смаглявка підводиться)*

Так. Я знала, що вмру з петлею на шії. Та мені байдуже! Я прожила життя све задля цих десяти хвилин. Я вважаю, прожила недаремно. А ти, нікчемний дурень, ти кохав мою дочку, і вона тебе кохала. Ти все втратив через гординю Керноа! Гординя Керноа забрала в мене твого батька. Але в душі своїй я виростила гординю більшу за вашу - і перемогла вас! Усіх!

Мішель: Відьма!

Смаглявка: *(Підходить упритул до нього, й оголює своє горло).* Ну, давай! Який же з тебе моряк - нездатний зав'язати затяжного вузла! Навіть я вмію зав'язати петлю на мотузці, яким припинаю корову. Тобі допомогти?
(Рвучким рухом він накидає петлю їй на шию. У цю мить розчиняються двері і з 'являється Лан-Марія який спирається на Гайд. Вона з викликом дивляться на Мішеля)

Лан-Марія: Друзі, жакливий приплив. Північний вітер наче сказився. Цього разу мої крила зламаються. Чуєте, як вони виють? *(Помічає їхню позу).*

Що з вами? Що сталося?

Смаглявка: Ваша мати нарешті відійшла.

Лан-Марія: *(знімаючи капелюха).* Хай прийме Господь її душу!

(Хоче піти за запону).

Мішель: *(Не витримує).* Вона вмерла не своєю смертю. Ця жінка власноруч її задушила.

Лан-Марія: Смаглявка? Чому?

Мішель: *(Люто).* Чому? Тому що ти залишив її тут саму, коли пішов щебетати з її дочкою. Гарно зіграли вони на твоїй недузці, жалюгідний каліко. Дух твій не дужчий за тіло!

Лан-Марія: *(Страждаючи).* Мішель!

Мішель: А може, ти з ними у змові? Ви хотіли мене вигнати, залишитись тут самі й грітись теплом власної ганьби.

Гайд: *(Люто).* Ти сам хотів піти! Хто більший боягуз : ти - сильний, але зрікся боротьби, чи твій брат-каліка, який гукнув нас на підмогу, щоб встояти разом?

Мішель: Блискуче сказано! Ви вбили Марі-Жанну Керноа, бо на ній трималося все і вона змушувала триматися й мене. Я б тримався, клянуся животворним громом, якби ця дівка не перевернула мені душу. Але тепер я вільний,

як щойно кинула мені ця відьма. Я старший Керноа, єдиний. Мені належить Керноа, мені належить баркас! Спробуйте його забрати! І це я вас усіх звідси виганяю. Шукайте, шукайте, де хочете, вашу гієну вогненну, свій пекельний жереб я ні з ким не поділю.

Лан-Марія: Мішелю, не треба. Вгамуйся. Все це...

Мішель: *(У шапенстві):* Геть з дому! Я останні й морський Керноа! Шевці потрібні людям, Лан-Маріє, але я ходжу по землі босими ногами. Іди й забери з собою цих самиць - нехай своєю затруєною слиною смолять тобі дратву.

Смаглявка: Підем! Але ми повернемось! І повір, скоро!

Лан-Марія: *(Боязко).* Гайд? *(Не дивлячись на нього).* Гайд я залишаюсь. Він мій вибір!

(Лан - Марія кульгаючи виходить). (Коротка пауза.)

Гайд: Лан Маріє!

Мішель: Куди ти, Лан - Маріє? Братику? *(Біжить слідом за ним.) (За ним - Гайд.)*

Смаглявка: *(Знімає з шиї петлю й кидає її на землю).* Невже страждання марні?

Гайд: *(З'явившись у дверях безсило).* Всьому кінець.

Смаглявка: Я знаю.

Гайд: Лан - Марія кинувся під крила вітряка.

Смаглявка: *(Похмуро).* На те Божа воля!

Гайд: Мамо, я боюсь! Що з нами буде?

(Смаглявка відповідає невизначним жестом)

Мішель: *(з являється з братом на руках; поволі кладе його на підлогу; притуливши його голову до свого коліна).* Лан-Маріє, Нащо ти це зробив?

Лан-Марія: Я хочу піти за своєю матір'ю і разом з нею. Тут я нікому не потрібен. Тепер я певен, що ти залишишся. Я завжди хотів зробити як краще.

Мішель: Керноа, тобі нічим себе картати.

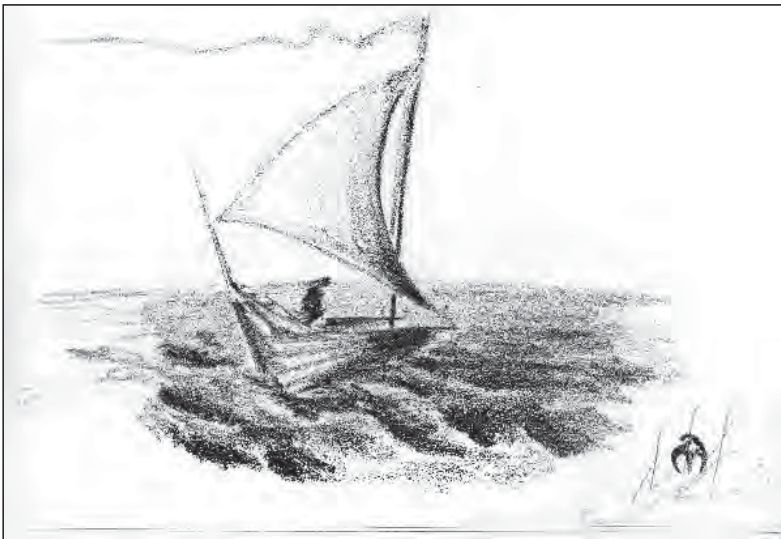
Лан-Марія: Коли ти віднесеш у баркас Марі - Жанну Керноа, щоб ... До Бухти мертвих... Віднесеш і мене, якщо вважатимеш, що я цього гідний.

Мішель: Я віднесу тебе, Керноа. Я не дозволю тобі гнити в землі.

Лан-Марія: *(Марить, рухи його рук і тіла нагадують рухи весляра).* Яка буря! Здіймається приплив! Спускайте баркас! На схід! Парус поставити! Весла па воду!

(Голова його спадає на груди!) (Жінки тиснутья до дверей).

Мішель: *(М'яко).* Лишайтеся тут. Ви загорнете у саван мою матыр і зшиєте з вітрил мішок для брата. Зараз будемо вертатися. Гайд, ти станеш моєю дружиною, а ти, Смаглякко - моєю матір'ю. Ви обрали жереб Керноа. Це ім'я дорогого варте. І всієї ціни ви ще не заплатили.

*Переклад зроблено за виданням:
Pierre Jakez Helias Les Fous de la Mer Paris, 1965*

Post Factum-2013 р:

У 24 т. «Щоденників без купюр» (1969, січень-червень) я надрукував у додатку (ст. 317-358) розділ з книги Леоніда Плюща «На карнавалі історії», присвячений подіям саме тих кількох років. Пропоную читачеві авторський вступ до цієї книги, як на мене — не просто сповіданної, а й правдивої енциклопедії наших спільних тогочасних — шістдесятницьких рефлексій. Втім не менш важливий тут образ самого Леоніда Плюща — нині видатного філософа, атрос, емігранта, якому й сьогодні, в добу незалежності України не дали можливості повернутися додому. Чому?

Тому що це людина оголеної, нічим не захищеної совісті — саме в тому сенсі, в якому Плющ пише на першій сторінці «Вступу» про Рамакришну.

Прошу прочитати ці його замальовки поглиблено й без посміху. Бо тут є образ всього нашого життя... А від минулого до майбутнього — рукою подати.

Вступ

Думка написати цю роботу вперше з'явилась у мене навесні 1968 року, коли я був удома в Павла Литвинова на його дні народження. Пізно увечері гості й господар пішли, залишились ми вдвох з невідомим мені молодим чоловіком. Позналились. Молодик виявився Володимиром Дрімлюгою, робітником, колишнім студентом Ленінградського університету. З університету його вигнали за «неблагонадійність».

Зав'язалась така собі типова розмова про всі «вічні» проблеми. Потім ми спустились на грішну землю і розповіли одне одному трохи про себе. Обох нас вразило те, наскільки ми різні. Різне соціальне походження, кардинально проти-

лежна діяльність в юності — у школі й університеті, характери, що виключають одне одного. В юності у нас тільки одне було спільним — антисемітизм.

І ось наші шляхи перетнулись тут. І попереду в нас одне майбутнє — тюрма (ми не могли й уявити собі, що за тюрмою настане ще одне спільне — еміграція).

Не змовляючись, ми обидва подумали, що цікаво проаналізувати, які шляхи ведуть людину в СРСР до боротьби проти існуючого режиму. Цікаво було також проаналізувати: що ж нас всіх об'єднує — з тією протилежністю поглядів, яка існує в радянському демократичному русі. Про це я багато думав і в Дніпропетровській психтюрмі.

І висновок мені зараз бачиться більш чи менш ясно. Я висловлю його тут, трохи випереджаючи оповідь про мій особистий шлях у тюрму і в еміграцію.

* * *
*

Є легенда-бувальщина про великого індуського мислителя, святого кінця XIX століття Рамакрішну. Якось Рамакрішна побачив, як б'ють батогами людину по оголеній спині. Від бичів на спині у того, кого били, виступали криваві смуги. Такі самі смуги з'явилися на спині Рамакрішни...

Що це таке? Це оголена, нічим не захищена совість людини. Така совість не дозволяє заглибитись у самого себе, в особисте життя або ж заховатись за якоюсь хитромудрою ідеологією, яка дозволяє не бачити мук ближнього. Така совість не дає пристосуватись до суспільства, що оточує особистість.

Є певна частка істини в твердженнях радянських психіатрів і кагебістів, що всі, хто зважується у СРСР виступити проти існуючого режиму, — психічно ненормальні люди. І справді, — оголена, хвороблива совість, неспромога жити «у брехні» і злі, мала адаптованість до такого суспільства — це ознаки виходу за межі норми конформізму, міщанства. Тому не випадково, що серед учасників демократичного руху є справжні істерики, психопати, шизофреніки і т. д. Але вони були у всіх значних народних, релігійних і політичних рухах. Досить згадати, як багато народовольців збожеволіли в тюрмах і на каторгах царської Росії!

Я хотів би нагадати найбільшу героїню Франції Жанну д'Арк з її «видіннями», які супроводжували увесь її подвижницький шлях.

КДБ намагається спекулювати на психічній ненормальності деяких учасників демократичного руху, намагається використовувати психічно хворих людей для слідства й суду, а також для дискредитації опозиції,

Але для вдумливої людини як у СРСР, так і на Заході спекуляція на божевільних — всього-на-всього показник цинічної аморальності радянської таємної поліції, партійного й державного бюрократичного апарату.

* * *
*

Народився я в 1939 році біля озера Іссик-Куль, у Нарині, у Киргизькій республіці. Батько мій був шляховим майстром, мати — чорноробом. Батько загинув 1941 року на фронті. Мати наприкінці війни переїхала зі мною і моєю маленькою сестрою з Фрунзе на батькову батьківщину, у Борзну — маленьке містечко в Україні, до бабусі, батькової матері.

Немає сенсу розповідати про тогочасне життя: все населення країни, за винятком бюрократичної верхівки, жило у голоді чи напівголоді.

Бабуся моя була глибоко віруючою людиною. Віруючими стали і ми з сестрою. Я пам'ятаю, з яким трепетом прочитав у 6 років дитячу книжечку про Ісуса Христа. Мати — атеїстка — намагалася переконати нас, що Бога немає. Але всі її докази розбивалися об наш власний життєвий досвід. А полягав цей досвід в тому, що бабуся наша була ворожка. Вона читала особливу молитву над дитиною, що хворіла «хворобою немовлят» (як я вже зараз розумію, хворобою невротичною, переляком чи «уроком») (ось це мені й досі незрозуміло). Мати моя підсміювалась з бабусиної медицини, але нічого не могла сказати всупереч очевидному факту: майже всі діти справді видужували. Тим більше, лікарі з лікарні, в якій працювала мама, навчилися розпізнавати ознаки «бабусиних» хвороб і відправляли відповідних хворих до бабусі.

У вісім років я захворів на туберкульоз кісток. Мати написала листа до Хрущова з проханням влаштувати мене в туберкульозний

санаторій (місцеві лікарі нічим допомогти не змогли). Я отримав півку у санаторій (мати досі страшенно вдячна за це Хрущову, я — не дуже: в країні, де медична допомога безкоштовна, направлення в санаторій повинно бути нормою, і для цього не треба турбувати уряд).

Дуже запам'ятався мені перший день у туберкульозному санаторії, Привезли мене у палату якраз на обід. На перше видали борщ, на друге — картопляне пюре, на третє — виноград. Після напівголодного сільського життя обід видався розкішним. Виноград я бачив уперше і тому одразу ж накинувся на нього, потім почав жадібно поїдати борщ, і раптом у мою миску впав шматок хліба, за ним — другий, потім посипались обгризені виноградні Грона, Я розгублено роззирався на всі боки, шукаючи ворога, Кидав багато хто, але я довго не міг побачити того, хто кидав. Нарешті ворога знайдено, і я перелізаю до нього на ліжку і починаю його бити. Що міг зробити мені, здоровому сільському хлопчиськові, він, роками прикований до ліжка?

Зайшла медсестра і, побачивши бійку, поволокла мене в ізолятор, палату-«одиночку». Я розревівся і пояснив їй, що не винен. Вона вилаяла нас обох і пішла.

З усіх ліжок чути стало слово «темна». Я відчув у цьому слові загрозу і попросив хлопчика з найсимпатичнішим обличчям пояснити, що це таке. Він пояснив, що уночі прийдуть старші хлопці з інших палат з милицями, накриють мене ковдрою і битимуть.

- Але за що?
- Ти — сексот.
- А що це таке?
- Ябеда.

Це слово я знав. І почав доводити йому, що це несправедливо, що вони самі у всьому винні. Він терпляче пояснив, що дорослі завжди проти дітей, і не можна їм допомагати карати дітей. Це я зрозумів, погодився з ним, але пояснив, що оскільки я про це не знав, то мені можна вибачити. Він не погодився.

Увечері я з жахом чекав ночі. Єдиним порятунком здавалось мені схватись під ліжку. Проте схватись я не встиг. У палату ввірвалися великі хлопці, років 11 —12, з милицями. Але... пішли вони не до мене, а до хлопчика, який найбільше за всіх вимагав «темної».

Вони жартома постукали по ньому милицями і пішли. Мої переговори з хлопчиком з симпатичним обличчям виявилися вдалими.

Що означає слово сексот, я дізнався, аж ставши дорослим.

У санаторії, ясна річ, велась інтенсивна атеїстична пропаганда. Оскільки більшість з нас були з сіл, то, зрозуміло, майже всі до одного ми були набожні.

Нам трапився розумний вихователь. Він приходив до нас після уроків і дуже розумно пояснював, чому Бога немає. Всі, окрім мене, швидко визнали його правоту. Я не починав з ним сперечатись, але після того, як він ішов, розповідав про всілякі чудеса (не тільки про бабусині). Під час наступної бесіди вихователь здивовано бачив, що всі знову вірять у Бога і наводять йому нові докази. Нарешті він довідався, що головний супротивник — я. Він швидко зламав мій опір стосовно чудес із життя Христа, «обновлення» ікон і т. д. Але з бабусяю і йому важко було справитись. Він йшов, обіцяв пояснити те чи інше явище наступного разу. (Як я тепер здогадуюсь, він йшов почитати відповідні книжки.) Нарешті всі мої аргументи було розбито — це, мовляв, теорія навіювання і гіпнозу. Але здаватись у суперечці ніколи не приємно. Я довго думав і придумав вирішальний аргумент. Річ у тому, що бабуся лікувала зокрема грудних дітей.

Я запитав вихователя, як можна щось навіяти дитині цього віку. Він розгубився. Потім пообіцяв пояснити і це, але пізніше. Минуло багато днів, поки він виконав свою обіцянку.

Пояснення було таке: навіювання у даному випадку здійснюється щодо матері дитини. Мати починає вірити у видужання маляти, і від цього у неї різко зростає якість молока. 1 мовляв, ось від такого особливо корисного молока дитинка і видужує.

Так я став атеїстом. Бабусі я послав дипломатичного листа, у якому пояснив, що Бога немає, і просив її вибачити мені мій новонароджений атеїзм. (Бабуся мріяла передати свою магічну молитву саме мені, але змушена була передати її моїй тьоті, яка зовсім не збирається ставати чаклункою.¹)

Розповідати про життя в санаторії нецікаво — нудьга, мрії про волю, про рідних, розмови, книжки, навчання. Це щось на зразок тюрми, але з гарним харчуванням, з персоналом, що ласкаво ставиться до в'язнів (за рідкісними винятками, це все були люди, що ставились до нас з теплом і жаліли нас.)

Згадаю тільки про те, що зіграло велику роль у моєму духовному розвитку.

Виховання наше було «інкубаторським». Увесь світ ми пізнавали тільки через книжки, навчання і розмови з учителями. Тому слово, думка, ідея відігравали у нашому житті головну роль. Ідеологія, в якій нас виховували, була гуманна. Цю ідеологію ми сприймали в чистому вигляді, бо ж не стикались із життям. В плані етичному я не бачив суперечності між моральними принципами мого раннього, християнського дитинства й новими.

На початку 7-го класу я вперше закохався. Сталося це так: дівчаток з сусідньої палати привезли на ліжках до нас погратися. Грались ми в «пошту». Гра полягає в тому, що кожен пише комусь, не називаючи свого імені. Той, хто отримав, відповідає навмання. Щоб привернути до себе увагу, я почав писати дівчаткам грубощі. Ті на здогад відповідали, виникали кумедні ситуації. Нарешті, вони всі здогадались, хто це писав, і почали закидати мене грубощами у відповідь. Особливо злою виявилась Маша. Саме в неї я й закохався. Я запропонував їй «дружити». Вона погодилась. (У Маші був туберкульоз тазостегнового суглоба. Таких дівчаток ми жаліли більше, ніж горбатих: лікарі казали, що вони ніколи не зможуть народжувати.)

Наприкінці 7-го класу мене вигнали з санаторію, і я почав жити неподалік від нього. Писав Маші листи, але вона не відповідала. Вирішив з'їздити до неї на трамваї. Але як їхати на трамваї, я не знав. У мене було три рублі, але чи вистачить цього на трамвай — хто його знає. Друга проблема — де купувати квитки. Я йшов пішки і подумки лаяв письменників: чому ніде в книжках не описується, як купуються квитки на трамвай (адже нас вчили, що література — підручник життя). Питати в перехожих було соромно: я розумів, що смішно не знати таких дрібниць.

Коли підійшов до санаторію, попросив викликати Машу. Вона довго не виходила, нарешті вийшла і спустила на нитці записку (першу в моєму житті «ксіву»).

У записці вона розповіла про те, що одна дівчинка нещодавно отримала листа від хлопчика. Листа перехопила вихователька і при всіх висміяла дівчинку за «любов». Маша просила більше до неї не писати й не приходити.

Я повернувся додому, проклинаючи дівчачу підступність...

Священництво у питаннях статі тісно пов'язане з політичним священництвом офіційної ідеології.

У 2-му чи 3-му класі я задумався над проблемою дітонародження у вождів революції. У Леніна була дружина, але зате не було дітей. Значить, Ленін гарний. У Сталіна були діти — вихователька нам про це казала. Значить... про це страшно подумати... Я намагався знайти Сталінові якесь виправдання, але не зміг. Тільки класі у сьомому я вибачив товаришеві Сталіну такий непристойний гріх.

Я вже згадав, що з санаторію мене вигнали. І вигнали ось за що.

У нашому класі був 20-річний хлопець. Вплив його на клас був дуже великий. Він крутив романи з санітарками і розповідав нам сексуальні подробиці цих романів. Слухали ми його у захваті, мріючи якомога швидше вирости. Санітарки приносили йому вино, яким він ділився і з нами.

Через його вплив дисципліна в класі катастрофічно впала. Дійшло до того, що один з учнів кинув у вчительку чорнильницею.

Сам я ніколи не хуліганів і не дуже грубіянив. Але, на моє нещастя, ми вивчали Конституцію СРСР. Коли я дізнався, що всі громадяни мають право на свободу слова, я почав здійснювати цю свободу на практиці.

Тільки-но вчитель робив, на мій погляд, якусь помилку, я підіймав руку і чемно ловив його на цій помилці. По суті, я систематично підтримував порушення дисципліни в класі, бо чіплявся до будь-якого неточного вислову вчителя, коли він кричав на хуліганів.

У результаті було скликано шкільні збори, які ухвалили знизити мені оцінку з поведінки «за грубість в поведінці з обслуговуючим персоналом», а тому, хто кинув чорнильницею, оголосити догану по школі. Непропорційність покари мене глибоко вразила, і я почав поводитись ще нахабніше.

У цей час у санаторій прибув новий головний лікар. У нього була ідея-фікс швидкого вилікування туберкульозу. Для такого лікування він почав робити одну за одною операції, після яких хворий суглоб ставав нерухомим. Нерухомість суглоба — ось що треба для того, щоб вилікувати туберкульоз кісток (за декілька років прийшов новий головний лікар, у якого була діаметрально протилежна ідея лікування — постійний рух суглоба!)

Питання про операцію постало і переді мною. Вагався я недовго, вибір був простий: або ще декілька років санаторію, або каліка на ціле життя, зате — свобода. (Через багато років переді мною постала схожа дилема: або ще декілька років у психтюрмі на Батьківщині, або свобода за межами Батьківщини. Тут я вагався набагато довше.)

Через декілька місяців після операції мені дозволили ходити. П'ять років я не бачив землі, і тому в перші ж дні вирішив вийти з санаторію. У санаторії був карантин, і виходити надвір забороняли. Мене на сходах спіймала медсестра і повела до головного лікаря. І треба ж було, щоб по дорозі до неї приєдналась вихователька і поскаржилась, що я розбещую дітей — граю з ними в карти. Головний лікар обох вислухав і сказав, що мене вилікували і я можу забиратись із санаторію...

Характеристику мені видали погану: «Хорошие способности, но ленив, мнителен і груб с персоналом». З цією характеристикою я пішов у нормальну школу. Завуч сказав, що поганих учнів у них предосить і він не прийме мене до школи.

Довелось розповісти, за що видали таку характеристику (свобода слова й таке інше). Він порадив, щоб я робив зауваження вчителям наодинці, після уроків, бо інакше я зриваю дисципліну й підриваю авторитет вчителя. Я погодився.

У цій школі викладання було гірше, ніж у санаторії, і тут мене почали вважати за непоганого учня.

Не встиг я освоїтись з вільними дітьми й вільною школою, як надійшла страшна звістка. П'ятого березня помер Вождь. Увесь клас ридав разом із вчителькою. Я розумів жах того, що відбувалося, і думав про те, як ми тепер будемо жити серед капіталістів. До цих терзань додавались ще й докори сумління: всі плачуть, а я не можу з себе ні сльозинки вичавити.

Соціальне становище нашої родини й інкубаторське виховання ставили мене у двозначне становище, створювали роздвоєне сприйняття діяльності.

З одного боку, я розумів, що живу у найпрекраснішій країні світу, яку очолює наймудріший і найгеніальніший вождь усіх часів і народів — Сталін.

З іншого боку, я жив на соціальному низу. Моя мати працювала куховаркою в санаторії в Одесі. Отримувала вона 30 рублів на місяць. На таку суму теоретично неможливо жити. Але практично можна. Навколо я бачив подібну злиденність, але в деяких шкільних товаришів було навіть гірше. Адже я міг ходити на кухню і їсти залишки їжі тих, хто відпочивав у санаторії.

Гірше було з житлом. Ми з матір'ю жили в жіночому гуртожитку й тулилися на одному ліжку. Вечорами до дівчат приходили хлопці й залишалися спати: одну ніч матроси, другу — міліціонери. Мати, бідна, все заглушувала непристойні звуки, але так само безуспішно, як глушать зараз західні радіостанції.

Врешті-решт, в тому ж 53-му, після того, як я закінчив сьомий клас, мати вирішила переїхати до тьоті Клави у Фрунзе. Туди мама вже кілька років тому відправила сестру, бо не могла утримувати нас двох.

Порівняно з нами тьотя Клава належала до радянської буржуазії, бо працювала в Міністерстві фінансів бухгалтером, а її чоловік — в Облвно, педагог. Обидва взялися за моє виховання, але «упрямий хохльонок» був невиправним. Тому в Киргизії пробули лише рік. Неподалік жила також родина другої сестри, разом з бабусею, Лебедевою. Десь аж в Узбекистані четверта материна сестра. Дід Лебедев перед революцією прокладав КВЖД, тому всі сестри народилися в Китаї, але на різних станціях. Мати в Манжурії, що створило певні проблеми у Франції. Чинownik ніяк не міг знайти ту Манжурію і з власної ініціативи проставив для мами Магорію, і ми все кепкуємо, що вона в нас єдина в світі магорійка, президент і народ в одній особі.

Молодші сестри боялися старшої, тьоті Клави, але шанували. Чому? Якись родинні таємниці... Хтось десь проговорився, що дід був дворянином. Казали, що врятував життя царевичеві в Японську війну (?) й отримав «лічне дворянство». Лише в Парижі мати розкрила деякі таємниці, ті, що сама пам'ятала. Після революції повернулися в Росію, й чомусь затрималися в Киргизії. Дід вчасно помер, тому родину не переслідували. Бабуся теж хохлушка, з купців, здається, десь з Сибіру. Та мама не пам'ятає, щоб колись жили добре, хіба що в часи НЕПу. І хоча дворянство було ніяке, над родиною завжди висіла загроза, бо ще й закордонні, КВЖДінці. Тьотя Клава пожерт-

увала собою заради спокою родини й одружилася з чекістом, ідо полював на басмачів, мусульманські «банди» (так як врятував свою куркульську родину, тобто Плющів, дядько Саша, що пішов у військову школу). Про чекіста ніколи не згадувала. Дядько Коля — другий чоловік. Під час війни тьотю змусили стежити за сусідом, «англійським шпигуном». Тьотя грала ідіотку, тому залишили в спокої і сусідів, і її. І все ж і вона, і дядя Коля були цілком правовірні. Вже у дисидентські часи тьотя заїздила до нас до Києва. Після розмови з нами заявила мамі, що ми з Танею стали українськими фашистами. (Слава Богу, ДБ про тітчину дефініцію не знало.) Мама спитала мене. «Мам, невже ти віриш, що я хочу, щоб тебе чи Таню викидали з України? Дурна тьотя Клава». Ось тоді мама й відкрила частину таємниць. Хоча про дворянство лише в Парижі, почувши, як я зубоскалю над «личним дворянством», раптом обурилась: «Що? Столбовое!» На той час психолог О. Братко (прихований далі за загальниковим означенням «друзі з Інституту психології») відкрив мені дворянство й... Плющів. Подивився в «Малороссийский гербовник». Часи матушки Єлисавети. Добре, знать, служив «обиватель Борзенський» Петрові та матушкам... Одні прокладали дорогу Росії в Азію, інші... Власне, й батько, що був шляховим майстром в Памірських горах, робив те саме, прокладав дороги в тому ж напрямку дранг нах ост. Втік туди на заробітки в часи голодомору 1933 року. Це вже знову лише в Парижі мама розповіла. В Одесі тільки одне згадала: коли татову комсомольську організацію приєднали до комсомольської організації військ НКВД, батько «загубив» комсомольський квиток... Обійшлося...

Та в ті часи, у 8-му класі, усі ці родинні таємниці мене не турбували, як і потім, коли московський дід, Микола Плющ, обережно (відсидів колись своє) відмовлявся від зустрічі з Кржижановським та показував наше «генеалогічне» древо. Запам'ятав лише з його розповідей, що був якийсь народоволець, Євген, що сидів у Шліссельбурзі...

З тіткою не жилися насамперед через мене. Бо характер в неї був. Коли сестра переїхала з Борзни у Фрунзе, тьотя Клава поспішно почала окультурювати мужиче дитя. «Тьоть Клав, чого Ви все лаєтесь та лаєтесь?» — «Ах, я по-твоєму собака!»... Мій з нею конфлікт вже не мав лінгвістичного забарвлення. У гніві на мене тітка «бух» — змела тарілку зі столу. Я у відповідь — решту тарілок. Бідна мама... Одним

словом, переїхали знову в Одесу. Мати вже якось отримала окрему кімнату в гуртожитку й дитина вже не спокушалася шумами... Але все та сама бідність навколо, ще краще її видно — подорослішав.

Суперечність між ідеологією та життям довкола була кричуща. Не засумніватись у правдивості книжок та вчителів я не міг. Залишалося шукати проміжний вихід. І його було знайдено як самостійно, так і з допомогою дорослих. Як живуть наші правителі, народ не знає, бо це — державна таємниця. Зате ми стикались з прошарком населення, що жив краще. Це були продавці (отримували вони мало, зате крали), вчителі, лікарі й курортники. Основну масу цих «заможних» людей в Одесі на ті часи становили євреї. Закономірно було стати антисемітом. Сліпий національний або соціальний протест в Росії часто призводив і призводить до антисемітизму (недарма Енгельс назвав антисемітизм «соціалізмом для дурнів»).

Вчився я на відмінно і вважав, що всі, хто вчиться погано — ледарі й нікудишні комсомольці і з ними треба боротись. Боролись ми (активісти класу) двояким чином. По-перше, на комсомольських зборах я виймав спеціального записничка, з якого зачитував прізвища тих, хто підказував, користувався шпаргалками або списував у сусіда. За таку поведінку прозвали мене «шкільним жандармом». І я пишався цим прізвиськом. Дехто з учнів наважувався кидати мені докори прямо в обличчя. Тоді на комсомольських зборах я говорив про це, доводив, чому моя поведінка правильна, і вимагав, щоб мої опоненти довели протилежне. Вони мовчали і я знущався з їхнього боягузтва. Рішення зборів приймались майже одноголосно, лише декілька осіб утримувалось.

По-друге, після уроків я залишався з учнями, що відставали і займався з ними математикою, допомагав їм робити уроки.

Від учительських похвал голова у мене запаморочилась. Розвинулись надмірні гординя й честолюбство. Вони поглиблювались ще й через те, що більшість вчителів були напрочуд дурні (за всі десять класів я з любов'ю і вдячністю згадую тільки трьох вчителів), і я вважав, що краще за них розуміюсь на предметі.

Я мріяв здійснити переворот у математиці й філософії. (Всі свої мрії я викладав у щоденнику. КДБ у 1972 році забрав цей щоденник, а мої такі звичайні безглузді юнацькі мрії стали основою для ствердження того, що у мене з юності була «маячня месіанства».)

У країні панував культ Вождя і взагалі сильних людей, геніїв, які ведуть народ до осяйних вершин комунізму. Тому моїми кумирами не випадково були Робесп'єр, Дзержинський, Кармалюк (український розбійник, схожий на Робіна Гуда) і чомусь Наполеон, а не Петро І.

Дореволюційної літератури я майже не любив (окрім «Що робити?» Чернишевського та «Батьків і дітей» Тургенева). По-перше, через те, що писання ідіотських творів про літературу за заданим планом викликає відразу до автора, якого вивчають. По-друге, мені нудно було читати усілякі безглузді переживання героїв Толстого, Тургенева, Гончарова та ін. От Павка Корчагін — зовсім інша річ! Кришталево чисті думки та вчинки, ніяких тобі гнилих інтелігентських рефлексій. Писати про «Матір» Горького було нудно, але й тут подобалась більшовицька твердість Власова. Каюсь, Маяковський не подобався — надто складно писав...

У сфері статевих стосунків після того, як прочитав Дідро, прийшов до висновку: «Геть сором!» (що й проповідував тим, хто зі мною вчився, та вчителям). І взагалі всю мораль треба раціоналізувати, викинувши з неї усі формальні правила пристойності та упередження. Природний сором завадив втілити нову мораль у повсякденне життя. (Моральні пошуки диктувались не лише прагненням математизувати мораль, а й протестом проти лицемірного святенництва дорослих.)

Наприкінці 9-го класу сталась надзвичайна подія. Одна з однокласниць народила дитину. Ми дізнались про це тільки на початку нового навчального року. Всі подруги перестали в неї бувати й обурено обговорювали її «провину». Я запропонував скликати з цього приводу комсомольські збори. Звичайно на комсомольських зборах присутній класний керівник. Але я заявив класному керівникові, що йому на цих зборах робити нічого і він тільки заважатиме чесній розмові (взагалі-то я дуже нахабно поведився з учителями, а вони вбачали мені зухвальство як найкращому учневі).

На комсомольських зборах я розповів про поведінку подруг «злочинниці». Я сказав, що секс — особиста справа кожного, що, звичайно, вона нерозумно вчинила, але їй треба допомогти. Закінчив я свою викривальну промову словами про те, що більшість учениць нашого класу тільки випадково уникнули того, що трапилось з

«потерпілою», що вони самі досить вільно поводяться з матросами. Ніхто не заперечував, і збори вирішили допомагати молодій матері.

Енергії в мене було багато. Не поглинало її ні навчання, ні читання книжок, ні комсомольська діяльність у школі. На цей час я твердо засвоїв істину, що комуніст повинен шукати основну ланку в суспільстві й кидати всі сили на цю ланку. Основною була загроза війни, шпигунство і т. д. Одеса — прикордонне місто. Природно, що я прийшов до думки допомагати ловити шпигунів. У цей час існували «бригади допомоги прикордонникам», до яких входила молодь. Бригади ці по ночах ходили на кордон, тренувались ловити шпигунів та стріляти. Це було трохи нуднувато, та зате відповідало поглядам на життєві завдання.

Закінчилась моя участь у бригаді сумно. У ніч на 7-е листопада 1955 року нас викликали на заставу й повідомили, що очікується «висадка шпигуна».

Нас розташували між прикордонниками так, щоб було видно одне одного. Лежимо, чекаємо. Минає декілька годин. Раптом бачимо три постаті. Я кричу: «Стій, хто йде?»

Виявилось, що це двоє прикордонників покинули свої пости і ведуть п'яного в дим начальника застави.

Перша реакція — донести на начальника застави. Друга — сумніви в доцільності нашої бригади.

Остаточою я порвав з бригадою після того, як начальник застави цинічно розповів історію Берії. Він смакував сексуальні пригоди Берії, гвалтування жінок-політв'язнів. Однаково гидкими стали і Берія, і начальник застави.

Почався 1956 рік. До нас додому зайшов один морячок, мічман. Розповідав усілякі історії. Між іншим сказав, що Ленін — дуже гарна людина, а Сталін — набагато гірша. Я розлютився і заявив йому, що якщо він буде подібне говорити, то заявлю, куди слід.

За якийсь час я написав заяву в КДБ з проханням прийняти мене в школу КДБ. Мета проста. Головна ланка — війна. Я не зможу воювати (туберкульоз кісток). Але зі шпигунами боротися зможу (про внутрішніх ворогів не думав, бо здавалось, що вони можуть бути тільки шпигунами). (Бідна мама, як вона перелякалася, скільки довелося їй натякати, аби не вступав у КДБ... А в 71-му засмучена, знову натяками, що тато теж їх не любив...)

Мене викликали в КДБ. Я довго пояснював, що я відмінник, активний комсомолец і т. д. Ось, мовляв, хочу бути слідчим. Мені відповіли, що у слідчі беруть після служби в армії, а оскільки я туберкульозник, то моє бажання нездійсниме. Я почав пояснювати, що готовий бути ким завгодно, аби тільки працювати у КДБ. Шифрувальником — бо у мене математичні здібності. Перекладачем — бо в мене «п'ятірка» з німецької мови. Це не таке вже й добре знання мови, але я готовий вивчити її справді зразково. Вони відмовили, посилаючись все на той самий туберкульоз.

Тепер я розумію, що їм було не до мене. Був 1956 рік, і кожен з них думав тільки про те, як би не потрапити в тюрму за свої злочини. Адаж ж могли б вони запропонувати мені стати стукачем, таємним співробітником. Думаю, що я б з радістю погодився.

Переходжу до центрального для мого внутрішнього розвитку моменту.

Якось після уроків до мене підійшла моя близька подруга, Шура (в холерному 70-му зустрілися, коли повертався від Караванської, а за спиною «хвіст». Дружина якогось партдіяча в Москві. Розповів про себе, «І без вас нема порядку, скрізь наркотики, проституція»), «соратниця» на всяких комсомольських заходах, дочка колишнього прикордонного начальника, і сказала, що вона хоче розповісти мені щось дуже важливе і таємне.

Вона розповіла про таємну доповідь Хрущова. Хоча вона не знала й десятої частки того, що сказав Хрущов, але й того, що розповіла, було досить, аби в одну мить впала основа всієї моєї ідеології — віра в Геніальність і безмежну доброту до трудящих товариша Сталіна.

До вечора я ходив збуджений по вулицях, потім викликав товариша і розповів йому (він також був високоідейний, і тому йому можна було все сказати). Ми пробродили цілу ніч, обговорили все і з того боку, й з іншого, і в результаті прийшли до висновку, що «всі вони — мерзотники». Вони знали й мовчали, — отже, вони боягузи, не комуністи, і Хрущов був звергнутий услід за Сталіним. А якщо Сталін був мерзотником, то треба було мовчки виправити те, що він накоїв, і не говорити про це вголос. (Згодом я зустрічав чимало дорослих кретинів, що говорили те саме.)

Наприкінці 10-го класу я взяв участь в обласній математичній олімпіаді. Кращими учасниками олімпіади виявились хлопці-євреї.

Вони були освіченіші за мене. Я зблизився з ними, бо мій антисемітизм був соціальний, а не зоологічний. Дружба з одним з них стала першим зрушенням у моєму антисемітизмі. Антисемітизм інших почав викликати у мене протест.

Коли я здавав документи в університет, то почув таку розмову між дівчатами, що приймали документи: «Українка? По морді видно, що єврейка. Не вдається їй схватись, провалимо на екзаменах».

Ці слова мене глибоко вразили. Отже, ті, хто править країною, — антисеміти. Але ж вони комуністи, вони не мають права бути антисемітами (собі, як приватній особі, я дозволяв бути антисемітом).

Повернувшись назад. У 9-му класі я з'їздив у Борзну, до бабусі. Я знову побачив, як вона лікує дітей, і колишні проблеми знову постали переді мною. І, звичайно, я пригадав теорію «особливо цінного молока матері, що годує дитину». Почав читати книжки про навіювання та гіпноз. Почав гіпнотизувати своїх друзів. Але навіювання та гіпноз не могли пояснити, як виліковуються немовлята. На першому курсі університету натрапив на дореволюційну книжку з телепатії. Бабусин «феномен» почав з'ясовуватись. Я захопився телепатією, а потім йогоми.

Вчитись в університеті було легко. Після лекцій залишалось багато вільного часу. Комсомольська робота в університеті не задовольняла — боротьба за успішність, колективні відвідування театрів, кіно. І все.

Ми, кілька студентів, прочитали про математичний гурток у Московському університеті, де студенти вирішували серйозні наукові проблеми. Почали наполягати перед професорами, щоб і в нас відкрили такий гурток. Відкрили. Очолювала його досить нерозумна жінка (у Москві заняття проводили найвидатніші вчені). Вона давала нам задачі з підручників. Було нудно. Гурток зачах і розпався.

До комсомолу я на цей час ставився негативно, протестував проти демагогії, ура-оптимізму, проти того, що перебування в комсомолі зводиться до сплати членських внесків.

Та один з моїх друзів, переконав мене, що треба не критикувати комсомол, а власною діяльністю перетворювати його. Таку діяльність він вбачав у «легкій кавалерії». (Далі наші шляхи цілком розійшлися: він заглибився в чисту науку, я намагався балансувати між науковою й громадською діяльністю. Декілька разів він приїжджав

до Києва, хотів до мене зайти, але друзі попередили його, що це небезпечно, і він не відважився. Ну що ж, кожен має право на страх, якщо й не моральне, то юридичне: він захистив дисертацію, став завідувачем лабораторії, отримував почесні премії.)

«Легка кавалерія» складалася зі студентів й молодих робітників. Займалась вона тим, що ловила повій, злодіїв, спекулянтів, «стиляг». Стиляг ловили й усовіщали. Якщо це не допомагало, їм обстригали волосся, розрізали штани, зрізали підшови.

Я зневажав стиляг за духовну порожнечу, але протестував проти розправи над ними. І в цьому мені вдалось домогтися свого — ми перестали їх ловити.

Коли вдавалось спіймати спекулянта, ми відбирали в нього товар, ховали в спеціальний сейф і передавали спекулянта міліції. Відбирати товар ми не мали права, але міліція нас до цього заохочувала. Якщо спекулянтові чи злодієві вдавалось замести сліди, його били. Штаб наш був розташований у бомбосховищі. Коли приходив час бити, частина з нас «зі слабкими нервами», виходили з кімнати, потім вмикалась сирена і починались побої. Бити ми також не мали права, але міліціонери радили бити, якщо немає прямих доказів. Один з підлітків, член нашого відділу кавалерії, дуже захоплювався побоями. Я помітив це й почав наполягати, щоб його виводили під час побоїв, — адже ж з нього росте садист.

Ми, декілька студентів — членів штабу, почали протестувати проти побоїв. Але більшість дуже логічно доводила, що ми — гнілі інтелігенти, що бити цих мерзотників треба.

Нам було соромно за свої слабкі нерви...

Якось ми зловили молодого злодія. Він запропонував свою допомогу: «Я знаю місця, де збираються волоцюги, повії, злодії, я допоможу вам їх виловлювати, якщо ви приймете мене до штабу». Ця пропозиція більшості з нас видалась огидною, і ми йому відмовили. Ясно було, що злодієм він став з романтичних причин, а наш штаб притягував його тим самим — романтика пошуку, культ сили.

Перебування у «легкій кавалерії» поступово розкривало очі на багато речей, дуже яскраво виявляло методи і сутність боротьби із злочинністю в СРСР.

Я керував торговим сектором. Ми заходили в їдальню і замовляли їжу й напої. Потім змушували офіціантів зважувати те, що нам

подали. Звичайно виявлялось, що того, що подали, набагато менше, ніж замовляли. Складали протокол. Директор або шеф-кухар відкликав нас у окрему кімнату і пропонував горілку, розкішні закуски і навіть свого годинника. Ми, як ідейні комсомольці, записували у протокол і його пропозиції.

Найбільше нам доводилось боротись із спекулянтами. Я запропонував вивісити у штабі плакат зі словами Леніна: «Спекулянт — ворог народу». (Віра в магічну силу слова була така велика, що я думав, наче більшість молодих спекулянтів, побачивши слова самого Леніна, зрозуміють, як глибоко вони опустились, і виправляться.)

Після Московського фестивалю (1957 рік) в Одесі з'явилося багато негрів, арабів та інших іноземців. Різно зросла проституція. Нас кинули на боротьбу з проститутками. Ми ходили по парках і виловлювали парочки з-під кущів. Було дуже соромно, але що вдієш — треба.

Пригадую, спіймали одну дівчину і провели у райком комсомолу. Секретар райкому виступив перед нею з громовою промовою про честь радянської дівчини. Найбільше він налягав на те, що вона підриває престиж країни. Дівчина вперто стояла на тому, що її статеві органи належать тільки їй і це не справа комсомолу втручатися в утилізацію їх (висловлювалась вона, звичайно, більш грубо). Проте після того, як їй пригрозили тюрмою, вона здалась і визнала свою провину.

Був у нас один хлопець з робітників, який найкраще присоромлював злочинців. Якось ми зловили студентку технікуму, яка розважалась у парку з солдатом. Наш оратор завів її в окрему кімнату й почав говорити про дівочу гордість, честь і таке інше. Ми стояли за дверима і вмирили зі сміху — настільки все це було по-книжному банально. Але говорив він дуже переконливо. Дівчина істерично ридала. Після розмови ми попередили її, що якщо злочин повториться, ми повідомимо в технікум і її звідти виженуть. Вона поклялась, що ніколи більше не буде цим займатись.

Моя шкільна вчителька якось потрапила у лікарню. Коли видужала, розповіла мені таке. Головний лікар лікарні, єврей (на цьому вона наголосила) тримає в спеціальній палаті здорових людей. їх начебто лікують. Насправді після «лікування» їм видають довідки про те, що у них тяжкі захворювання. З цими довідками вони отримують

усілякі пільги — безкоштовний курорт, пенсію через хворобу, звільнення від роботи і т. д. Про це знають всі медсестри й лікарі, обурюються, але бояться виступити проти головного лікаря. Вчителька попросила, щоб я розслідував цю справу. Але, попередила вона, сестра головлікаря — завідувачка районного відділу охорони здоров'я. Якщо вона дізнається, що ним зацікавились, то його переведуть в іншу лікарню.

Я написав заяву в міліцію, у якій попередив, що розслідування потрібно провести дуже приховано. Міліція обіцяла розібратись. Тільки через чотири місяці мене викликали у міліцію. Там повідомили, що головний лікар ось уже чотири місяці як не працює у лікарні, і що мої відомості не підтверджено.

Мій друг К. спіймав на місці злочину трьох осіб, які крали будматеріали (вони вивозили їх цілими машинами). Двох з них він привів у міліцію. Він змусив міліціонерів скласти протокол допиту. Міліція обіцяла прислати слідчих на будівництво, з якого крали матеріал. Слідчі приїхали туди через місяць. Ясна річ, розкрадання вони не виявили.

Навесні відбувся зліт «легкої кавалерії». На цьому зльоті мені вручили похвальну грамоту ЦК ЛКСМУ. Але, на жаль, мені було соромно приймати цю грамоту: на зльоті сталась дуже вже неприємна подія. Той самий К. піймав справжнього шпигуна. Він здав його міліціонерові. К. отримав таку саму грамоту, як і я. А міліціонерові вручили *іменного* золотого годинника. Всі «кавалеристи» знали про цей випадок й обурено дивились на всі ці грамоти...

Моя товаришка стала секретарем штабу. Одного разу начальник штабу і його заступник запропонували їй імпортні черевички, конфісковані у спекулянта. Потім вони натякнули, що будуть постачати їй ще цінніші речі (їм важко було приховувати від неї свої операції). Вона відмовилась.

Ми почали таємне слідство. Виявилось, що начальник і його заступник спекують речами, відібраними у спекулянтів. Через наш математичний педантизм це слідство затягнулось.

Почалась екзаменаційна сесія, і ми перестали ходити у штаб. Після екзаменів довідались, що начальник штабу і його заступник затягнули до штабу повію і згвалтували її. Райком комсомолу розпустив наш штаб, навіть не скликавши всіх його членів: вони не хотіли,

щоб скрізь розійшлись чутки про цю подію. Гвалтівників навіть не притягнули до судової відповідальності.

Удар був дуже сильний — удар по вірі в те, що можна якось боротися з мерзотою у нашому суспільстві.

У газетах повідомили, що має відкритись XIII з'їзд комсомолу. Ми, декілька комсомольців факультету, написали листа до з'їзду. У цьому листі ми писали про формалізм у комсомольській роботі, про те, що більшість комсомольців нічого не робить у громадському плані, а в своєму побутовому житті багато хто ганьбить звання комсомольця. Основна пропозиція полягала в тому, щоб провести відкриту нещадну чистку комсомолу — очистити його від всякої міщанської погані, посилити вимоги вступу в комсомол. Далі були пропозиції знайти справжні, захопливі справи. Наприклад, збирати силами комсомольців кошти для створення космічної ракети.

Після гарячих дискусій до нас приєднався секретар комсомольської організації факультету. Він дописав до листа свою окрему думку, що трохи відрізнялась від нашої і була менш радикальна.

Ми з хвилюванням чекали відповіді з ЦК ВЛКСМ. Відповідь прийшла сприятлива. Нам повідомили, що наш лист обговорювався у ЦК і буде обговорюватись на з'їзді.

Ми з нетерпінням чекали з'їзду. На жаль, на з'їзді проблеми, які ми висунули, не зачепили жодним словом. На цьому з'їзді, як і на всіх інших, тільки й били в барабани у зв'язку з грандіозними зверненнями комсомолу на ціліні. Від своїх товаришів, що поїхали підіймати ціліну, ми вже знали, що те, що пишуть у газетах, це переважно чергова демагогія.

Викладач історії КПРС запропонував на семінарі обговорити рішення XIII з'їзду комсомолу. Я виступив і назвав з'їзд «з'їздом тріпаців». Після семінару викладач відкликав мене вбік і пояснив, що за такі слова у мене можуть бути великі неприємності. Я гордо відказав, що зараз не сталінські часи, і кожен має право говорити все, що хоче. Викладач тільки стенув плечима.

Під впливом XX з'їзду й Угорської революції 1956 року, у всіх великих університетах прокотилась хвиля вільномудства. У Московському, Ленінградському і Київському університетах почали утворюватись підпільні й напівпідпільні організації. Їх розгромили. Але ми,

студенти молодших курсів Одеського університету, нічого про це не знали. Про події в Угорщині ми робили висновки з газет.

Хвиля вільнодумства почалася в Одеському університеті у вигляді стінної газети «Думка». Епіграфом до газети був вислів Декарта «*cogito ergo sum*» («мислю — отже, існую»). Вийшло два номери газети, які викликали величезне зацікавлення у студентів. Я приготував статтю у третій номер.

У газеті обговорювались питання про джаз, Єсеніна (тоді ми вперше прочитали його вірші), футуристів.

До нас докотились чутки, що було засідання партійного бюро факультету, на якому газету звинуватили за буржуазну ідеологію. Одним з аргументів став злочасний епіграф. «Чому не „Пролетарі всіх країн, єднайтесь!“? Чому ідеалістичний афоризм?»

Я зустрівся з секретарем комсомольського бюро факультету і почав схвильовано вимагати, щоб той пояснив, за що заборонили газету. Секретар сказав, що редактори газети — стиляги, що вони, здається, були пов'язані зі спекулянтами. На жаль, я вдовольнився таким поясненням. На старших курсах відбувалися комсомольські збори, на яких редакторів газети виключили з комсомолу, а відповідно, й з університету.

Через декілька років я прочитав детективну повість популярного на той час радянського автора детективів Ардаматського, у якій було переказано цей випадок. Статті в газеті були подані від початку до кінця брехливо. Ардаматський у повісті пов'язав редакторів газети зі спекулянтами, а спекулянтів — із злодіями й шпигунами.

На третьому курсі мене вибрали секретарем комсомольської організації курсу. Але на цій посаді я майже нічого не встиг зробити.

У нас були шефи — робітники одного з заводів. Не пам'ятаю напевно: може, ми були у них шефами. Ми домовились, що будемо разом проводити культурні заходи. Вони також просили, щоб ми допомогли декому з них вступити в університет. Був кінець навчального року, і єдине, що я виконав, — це підготував одного робітника на фізико-математичний факультет університету.

До 3-го курсу в мене з'явилося багато цікавих друзів позауніверситетського кола. Один з них був знавцем ідеалістичної філософії різних напрямків. Мені було дуже цікаво з ним сперечатись, але

я завжди зазнавав поразки, бо він краще за мене знав навіть ту єдину філософію, з якою я був трохи знайомий — марксистську.

Приблизно у той же час я потоваришував з дочкою мого колишнього шкільного вчителя логіки — С. Він покинув школу, став письменником, членом Спілки письменників. Писав і пише він бездарно. Погляди його були сумішшю українського націоналізму й офіційної демагогії. Націоналізм — з ним я зіткнувся вперше — мене шокував (зараз я розумію, що дещо він говорив справедливо). Офіційна демагогія відштовхувала ще більше.

Але все-таки він був порівняно розумною людиною, і тому я захоплено сперечався з ним.

Якось я розповів йому про мого товариша-ідеаліста і пояснив, що нам так погано викладають філософію, що ми не здатні дискутувати з ідеалістами. Я додав, що треба викладати в інститутах й ідеалістичну філософію.

Іншим разом я розповів йому, що сумніваюся у глибині ленінського визначення матерії (в «Матеріалізмі й емпіріокритицизмі»), а також Енгельсового визначення життя. Приблизно через місяць після нашої останньої зустрічі мене викликали в університетський відділ кадрів. Завідувач відділу кадрів (здебільшого це колишні кагебісти, але тоді я про це не знав) дуже люб'язно мене зустрів і почав розпитувати про мої плани на майбутнє. Я сухо відповідав, бо не міг зрозуміти, навіщо це йому потрібно. Нарешті прямо запитав, навіщо він мене викликав. Той пояснив, що всі мої викладачі з таким захватом про мене говорять, що йому захотілось познайомитись з таким незвичайним студентом. Окрім того, що це була явна брехня, моя гординя на той час вже трохи зменшилась, і мені було неприємно вислуховувати такі похвальні слова. Я насторожився.

Завідувач перейшов до моїх поглядів. Я відповідав ще стриманіше (хоча аж ніяк не вбачав тут для себе якоїсь небезпеки: я врів, що сталінські часи безповоротно минули). Нарешті, він запитав чи є у мене друзі-ідеалісти, а потім — чи є у мене знайомі в такому-то інституті (саме там, де працював мій друг). Одразу все стало ясно — доніс С. (нікому іншому про цього свого товариша я не розповідав). Я полегшено зітхнув: прізвища мого друга С. не знав. Тактика моєї поведінки у цій розмові стала мені зрозумілою. Я вирішив грати роль такого собі марнославного дурника й базіки.

Я почав, просторікуючи, переповідати все, що читав з марксизму. Завідувач вдавав, що він у захваті від моєї ерудиції, але весь час своїми навідними запитаннями збивав на потрібні йому теми. Дурість так і випирала з його коментарів щодо моїх одкровенень. Весело було гратись у цю трохи небезпечну гру. Перейшли до «Матеріалізму й емпіріокритицизму» (він сам запитав про цю працю). Про визначення матерії я спитав у нього поради, як мені у цьому розібратись, — бо це так геніально, що для звичайного студента малодоступно. Він щиро признався, що для нього це теж складно.

Потім він знову заговорив про друзів. «Чи є у вас друзі в університеті?» Я пояснив, що так занурився у вивчення математики, що у мене немає часу на друзів.

— Але ж є люди, з якими ви розмовляєте про філософію?

— Так, звичайно.

— Серед них, мабуть, є розумні люди? Я хотів би з ними познайомитись.

— Будь ласка. У мене є знайомий письменник, С. Ми з ним часто зустрічаємось і сперечаємось.

Завкадрів попросив адресу. Я дав. Потім він спитав, які пробами ми обговорюємо.

— Чи є життя на Марсі. С. доводить, що ні, а я навпаки.

Я дуже довго пояснював йому, що моя точка зору і є істинно марксистська. Той погодився.

Тепер я думаю, що вчинив тоді недобре, бо не було стовідсоткової певності, що доніс С.

Завкадрів спитав, чи я не пробував зустрітись з кимось із відомих людей. Я вирішив з нього познущатись і розповів про свою поїздку до Гліба Максиміліановича Кржижановського.

Я і справді їздив до Кржижановського, Ленінового друга, до людини, що виступала проти Сталіна. Мені хотілось дізнатись, як пояснює сталініану ленінець. Але, коли я приїхав до нього, мені відчинила двері старенька жінка і сказала: «Я їхня служниця. Гліб Максиміліанович тяжко хворий і лежить у Кремлівській лікарні». Мене настільки вразило те, що у ленінця є служниця, що я і думати перестав з ним зустрічатись.

Про служницю і про те, що Кржижановський — друг Леніна, я не сказав.

Очиська у завкадрів заблищали від задоволення, він вийняв записника і попросив сказати адресу, прізвище та інші дані. Я, зловтішаючись, дав їх. Коли він усе записав, я з невинним виглядом повідомив йому про те, що Кржижановський — старий більшовик і таке інше. На мить на обличчі товариша промайнуло розчарування, але потім воно змінилось на захоплення особою Кржижановського. Він остаточно зрозумів, що я безпечний дурень, і поспішив завершити розмову. Ми стояли на порозі й сердечно тиснули один одному руки. На прощання я спитав його, навіщо все-таки він мене викликав. Той повторив, що страшенно прагнув познайомитись з таким незвичайним студентом, і запропонував завжди до нього заходити, коли у мене з'являтиметься складна ідейна проблема.

Так минув перший у моєму житті допит. У 1964 році я спробував повторити цю тактику дурника-базіки, але слідчі були розумніші, й номер не вдався.

Другий випадок з С. також цікавий.

Я прочитав його нову повість. У ній розповідалось про те, як простий радянський хлопець став семінаристом і почав деградувати розумово й морально. Як же я здивувався, коли впізнав у цьому семінаристі себе — багато з моїх ідей, які я проповідував С., були вкладені в уста семінарста. Але обурило мене те, що він об'єднав мої ідеї з протилежними. Я запитав у дочки С. про цю повість. Вона підтвердила, що батько впевнений, що я стану набожною людиною і погано скінчу. (Все впиралося в те, що я тоді цікавився проблемою сенсу життя, а в тодішній офіційній літературі ця проблема вважалась суто релігійною.)

Якось ми дізнались, що в Будинку літераторів відбудеться доповідь колишніх священиків, що зреклися релігії. Ми з товаришем пішли послухати. Молоді священики розповідали про своє навчання в семінарії і подальшу службу батюшками. Осердям доповіді були сексуальні пригоди біблійних святих. Висвітливши цю проблему, вони перейшли до сексуальних пригод знайомих їм священиків. Ми з товаришем, «атеїсти», були обурені сороміцькими розповідями «відступників». Особливо гидко реагувала жіноча половина публіки — поетеси й авторки прози. У найпікантніших місцях вони хитиво хихотіли.

Після доповіді ми підійшли до С. і заговорили про його повість. Нас перебила якась молода дівуля. Вона заявила, що впізнала себе у семінаристі, навела С. декілька цитат, тотожних з її словами. Потім вона обурено вказала на ті ідеї, яких вона ніколи не проповідувала. Ми з товаришем розсміялись і пояснили їй, звідки у семінариста ці ідеї. С. почав пояснювати інтимний процес творчості й «синтезний» образ семінариста. Ми заявили, що коли просто змішувати суперечливі ідеї, то це закінчується спотворенням цих ідей і це примітивний спосіб дискредитації ідеології супротивника. С. напроорокував мені й дівулі похмуре ідейне майбутнє. (Цікаво, що з нею зараз?)

Закінчивши третій курс, я замислився над майбутньою роботою. Основна ідея часів десятого класу залишалась така сама: треба знайти найважливішу ланку. Додалася думка про те, що кожен повинен чесно робити свою справу на своєму місці. (Тільки через декілька років я довідався, що це називається «філософією малих справ», яка свого часу протиставлялась народовольцям.)

Яка ж ланка була найважливіша? У той час багато говорилось про диспропорцію між сільським господарством і промисловістю, про велику відсталість сільського господарства. Я й сам бачив злиденне життя колгоспників. Тому прийшов до висновку швидко — треба їхати у сільську школу і підіймати культуру селян. Справи з викладанням там дуже погані. Мізерна зарплата, ніякої творчості — все це відлякує молодь від професії вчителя. Але якщо частина молодих учителів у місті все-таки досить енергійні й розумні, то на село їдуть найпасивніші і найдурніші, невдахи. У мене були математичні здібності, була енергія, і тому мені здавалось, що я зможу принести в селі користь.

Я прийшов в обласний відділ народної освіти і попросив направити мене у сільську школу. Завідувач відділу подивився на мене як на ідіота, але направлення таки дав.

Село було за 60 км від Одеси. Маленьке, одна вулиця. До школи ходили учні і з сусіднього села. Школа — так звана «зростаюча» (раніше це була чотирирічка, зараз шестирічка, а буде восьмирічка). Я викладав арифметику, геометрію та фізику в 5-му й 6-му класах. У п'ятому класі одинадцять учнів, у шостому — двадцять.

Зарплата — 50 рублів, з яких половину я віддавав своїй господині, яка готувала їжу. За ліжко у хаті платив колгосп.

Найбільше спочатку мене вразили злидні селян. У селі третина туберкульозників. В декого з селян — власні корови. Але все молоко вони здавали у колгосп. У моєї господині була дочка років шести. Вона майже ніколи не пила молока.

З колегами було нудно: чоловіки говорили тільки про випивку, а жінки — про городи, які їм виділив колгосп, і про одяг. Віддушиною стала вчителька російської та німецької мови Алла Михайлівна. Вона закінчила педагогічний інститут і, як і я, перший рік викладала. Ми проводили з нею вечори, розмовляли про літературу, учнів та порядки в школі. Порядки здавались нам дикими.

Директор школи — п'яниця. Нерідко приходив п'яним на уроки. Він постійно втручався у нашу викладацьку роботу і вимагав, щоб ми ставили навіть найгіршим учням гарні оцінки.

Восени нам систематично зривали уроки — всіх учнів забирали на поле допомагати колгоспу збирати врожай.

Пригадується яскрава картина. Ми чистимо кукурудзу. Вдалині на дорозі з'являється постать директора на велосипеді. Він падає. Школярі коментують: «Бардюг знов п'яний».

Дисципліна в школі дуже погана. На уроках — галас. На зауваження вчителя майже ніхто не реагує. Якось учень п'ятого класу відповів на моє зауваження: «Я тобі й другу ногу переламаю». У тому, що не було дисципліни, був винен і я. Я не зумів знайти міру між суворістю і ласкою. Мені здавалось, що треба звертатись тільки до розуму дітей і давати їм змогу вільно розвиватись розумово. Вони мене любили за гумор на уроках, але майже ніколи не слухались. Вчительку російської мови слухались ще менше.

У кожному класі сиділи переростки. У п'ятому класі, наприклад, була дівиця років вісімнадцяти, у шостому класі — хлопець і дівчина по 19 років (мені було 20). Обоє переростків з шостого класу — туберкульозні. Дівчина з п'ятого класу — просто лінива й дурна баба.

Ось весь п'ятий клас розв'язує контрольну роботу. Вона встає і подає чистий аркуш паперу: «Леоніде Івановичу, я ні хуя не розумію».

Я червонію, уважно вивчаю класний журнал. Клас затих — чекає на мою реакцію. Нарешті я уривчастим голосом прошу її вийти з класу. Вона відмовляється. Я намагаюся силоміць її виштовхнути. Вона нахабно всміхається і намагається своїми грудьми доторкнутись до мене.

Дехто з учнів приходив на уроки п'яний.

У школі не було жодного приладу. Я наполягав на тому, щоб їх закупили, але директор і вухом не вів. Одного разу я мав розповісти дітям про сполучені посудини. На урок прийшов вчитель української мови. Я розповів на пальцях про сполучені посудини, а за приклад навів шістнадцятирічного хлопця, який часто приходив на уроки п'яний. Ось він спускається до батька в погріб, дістає шланг, вставляє його в бочку і п'є вино. Він і бочка — сполучені посудини. Клас у захваті від такої фізики.

Після уроку колега мене втішив: «Ось бачте, вам вдається обходитись і без приладів».

Ми з Аллою Михайлівною розмовляли з іншими вчителями про те, що в школі треба змінити порядки. Всього було дев'ять учителів, з них четверо підтримало нас, троє — проти: директор, його дружина і вчителька ботаніки, колишній агроном, яка була вдячна директорові за те, що він допоміг їй позбутись каторжної роботи агронома («легкий» хліб учителя просто так їй не минувся: після навчального року вона подалась у санаторій лікуватись від неврозу, який нажила за рік викладання).

Після першої чверті я в 5-му класі поставив п'ять двійок, вчителька російської мови — 10 (з 11 можливих). На диктанти з російської мови страшно було дивитись. Найкращі учні робили по двадцять помилок, найгірші — по 70 і більше. До Алли Михайлівни російську мову викладала директорова дружина — істота цілковито неграмотна.

Ситуація стала нестерпна.

Ми з Аллою Михайлівною написали листа, у якому виклали, що відбувається в школі, в райком партії і в районний відділ народної освіти.

Про листа дізнався директор і заявив, що через нашу заяву постраждаємо тільки ми. Ще не пізно поїхати в районний центр і забрати заяву.

Чутка про листа розійшлась серед колгоспників, ставитись до мене почали тепліше. Якось вранці мене розбудила господиня й сказала: «Увечері до Бардюга приїхали з району й вино цілу ніч пили». Стало ясно, що ми програли.

Комісія прийшла на урок не до директора, а до нас. Аллу Михайлівну змусили провести диктант. Увечері ми вдвох сіли його перевіряти. Якщо в диктанті 70—80 помилок, то неминуче частину

з них пропустиш. Спочатку зошит перевіряла вона, потім я, потім знову вона. І, незважаючи на такий потрійний фільтр, декілька помилочок ми пропустили, у чому її й звинуватили. Наступного дня провели педагогічні збори. Виявилось, що нас тільки двоє, — решта або зберігали нейтралітет, або виступали проти нас.

Основне до нас звинувачення — не дотримуюємось методики викладання. Стосовно мене це почасти було виправдано: по-перше, я методики в університеті не вивчав, а по-друге, багато що з методичних вказівок, про які казав директор, видавались мені (та й зараз видаються) безглуздими. Що ж до Алли Михайлівни, то таке звинувачення було брехливе — в інституті їй за пробні уроки завжди ставили «відмінно».

Потім нас звинуватили у чварах, і на завершення педагогічні збори оголосили нам трьом (і директорові таки) по догані, яку буде занесено в особову справу. (За якийсь час ми дізнались, що директорова догана залишилась усною.)

Алла Михайлівна почала наполягати на тому, щоб ми залишили школу. Я доводив, що ми не маємо морального права кидати учнів. Але учнів вона ненавиділа тепер майже так само, як і вчителів (вона була вагітна, і це тільки збільшувало її переживання через безлад на уроках). Я намагався привчити учнів читати художню літературу. Алла злісно насміхалась з цих спроб і, зокрема, з моїх художніх смаків (в цьому останньому вона, по суті, мала рацію). Врешті-решт вона поїхала з села. Згодом я зайшов до неї в Одесі. На неї страшно було дивитись. Дитина народилась мертвою (лікарі пояснили це нервовою перенапругою).

Вона стала мізантропкою.

Я міг би звернутись в Облвно — там працювали мої друзі. Але боротись з допомогою блату здавалось мені аморальним.

Після того як Алла Михайлівна пішла, її предмети почали розподіляти між учителями. Почалось перетасовування всіх уроків. Мені запропонували фізкультуру. Я пояснив, що у школі був звільнений від фізкультури. Потім запропонували військову справу, працю, співи, малювання. Від всіх цих предметів я відмовився (ставку робили на те, що коли я почну більше заробляти, то стану поступливіший).

Нарешті мені запропонували німецьку мову. Я погано знаю німецьку, але решта вчителів ще гірше. Для дітей я все-таки кра-

щий варіант. Погодився. Але в учительську ввірвалась вчителька ботаніки і почала звинувачувати мене в тому, що я відбираю в неї уроки. Я запропонував їй забрати німецьку мову собі. Директор виніс соломонів вирок: їй три уроки німецької в 6-му класі, мені два уроки в 5-му. Домовились.

Я провів декілька уроків німецької, коли вчителька ботаніки запропонувала помінятися — їй, мовляв, важко. Після обміну вона попросила мене допомогти підготуватись до першого уроку в 5-му класі: «У вас уже ж є досвід». Я прийшов до неї додому, вона поставила на стіл вино, і, попиваючи його, ми почали готуватись до уроку. Виявилось, що німецьку вона вивчала в школі, в інституті вчила англійську і в результаті не знає ні тієї, ні іншої.

Мене душив сміх: з абетки вона знала тільки о, а, е, і. Нарешті вона нашими літерами написала в підручнику німецькі слова, а під ними — переклад.

Анекдоти мені завжди подобались, і тому я попросив дозволу побути на уроці. Вона дозволила.

На уроці я сів за парту з найбільш хуліганистим хлопцем. Вчителька почала читати текст. Помилка за помилкою. Кращі учні (вони ж одну чверть вчили в Алли Михайлівни і знали німецьку мову в межах того, що вивчалось) почали виправляти. Потім урок почав перетворюватись у цькування вчительки — найгірші учні виправляли її як хотіли.

Хуліган поруч зі мною тицьнув мене під бік (вони зі мною не дуже церемонились) і проказав: «Та ж вона нічого не знає». Я подивився на нього суворим, «педагогічним» поглядом, але педагогічно відповісти не зміг.

Я очікував, що після такого уроку вона віддасть мені німецьку мову. Але куди там! На перерві вона запитала в мене: «Ну, як?» Я остовпів від такого незворушного нахабства і пролепетав: «Та нічого, як на перший раз. Ось тільки незручно, що учні поправляють вчителя». — «Що ж мені робити?» Я, повагавшись, відповів: «А ви скажіть їм, що ви навмисне робите помилки для того, щоб перевірити їхні знання».

Наступного тижня до мене на перерві підійшли п'ятикласники й хором повідомили: «Леоніде Івановичу, знаєте, що вона придумала? Хитрюща яка!» І вони розповіли мені про її «хитрощі».

Наприкінці навчального року вона дала учням річну контрольну роботу — диктант, який мала відіслати в районний відділ народної освіти. Директор попросив мене допомогти їй перевірити диктант (думаю, що він здогадувався про те, що діється з успішністю). Я сів поруч з нею і почав перевіряти зошити. Це було щось страхотливе. У кожному великому слові дві-три помилки. І безліч помилок у найкращих учнів — ознака того, що це помилки вчителя. Наприклад, усі іменники писались з маленької літери.

Підійшов директор, і я пояснив йому ситуацію. Вихід він за якийсь час знайшов: «Ви виправляйте помилки червоним чорнилом, а ви — синім». Ми послухались його поради. Але відіслати такий диктант в район не можна. Вона дала цей самий диктант вдруге. Підозрюю, що вона написала його на дошці, а учні списали (про такі диктанти в деяких школах я чув). У всякому випадку, до мене вона більше не зверталась.

Може постати питання: як я міг піти на те, щоб підробити диктант, почавши з протесту проти завищення оцінок?

Минув цілий навчальний рік, я придивився до стану речей у школі, до директора. Я переконався в тому, що директор не дуже вже й винний. Ми, наприклад, вимагали вигнати з класу двох дорослих учнів, бо вони розбещують інших. У класі залишилось би 9 осіб. Як нам пояснили, у такому випадку клас би закрили. А після цього закрили б школу. Учням довелось би ходити в сусідню школу, за 10 км від нашого села, як ходили учні 7–10 класів. Колгосп відмовляється виділяти машини для того, щоб возити дітей. По дорозі учні курять, б'ються, часто зовсім не доходять до школи. Для малюків 1–6 класів все це було дуже погано. Якби оцінки ставились правильно, то нас усіх розігнали б за погану успішність, прийшли б такі самі погані вчителі й нічого не змінилось би. Сам директор смертельно нудьгує на своїй роботі, у нього вже давно немає ілюзій щодо того, що він може щось змінити. Джерело засобів для забезпечення родини — це, насамперед, власний город. Його пияцтво — спроба втекти від безраднісного й беззмістовного життя.

Треба міняти не директора, а всю систему освіти, що ґрунтується на демагогії, окупації, процентоманії і т. д. Освітню систему не можна змінити, якщо не змінити всього суспільства. Але я тоді не бачив людей, які боролись би за те, щоб змінити суспільство. Я вибрав для себе інший шлях — шлях у науку, філософію, мистецтво.

Я розумів, що це втеча, але не бачив іншого виходу, виходу хоча б особистісного. Вирішив повернутися в університет. Я все більше відчував, що мені не вистачає освіти, що занадто вузько розумію мистецтво, філософію і таке інше.

Після того як поїхала Алла Михайлівна, стало зовсім нестерпно. Школа займала дві-три години на день, півгодини — підготовка до уроків. Книжок майже немає (на 25 рублів багато їх не купиш). Розмовляти ні з ким.

Я потоваришував зі шкільним сторожем, колишнім вчителем арифметики. Це був зовсім неосвічений дідусь. Але з ним хоч про щось можна було поговорити. Він розповідав про довоєнне життя, про війну, любив поміркувати про любов і смерть.

Потім я познайомився з десятикласником. Ми потоваришували, бо того цікавило дуже багато питань. Знань у нього було мало, зате він залюбки слухав мене і навіть починав сперечатись. Я розповідав йому про вищу математику, філософію, телепатію, літературу, навчав різноманітних ігор. Вся його родина, і він також, хворіли на туберкульоз легень. Він товаришував з моєю ученицею з 6-го класу, 19-річною дівчиною. Через туберкульоз вона не могла вчитись систематично. Ми збирались у неї вдома і цілі вечори проводили, граючи в ігри або щось розповідаючи.

Я порадив їй самій швидкісним методом вивчити предмети за 7-й клас і скласти екзамени у сусідній школі, щоб з нового навчального року вступити в технікум. Почав диктувати їй тексти з російської мови. Спочатку вона робила по двадцять помилок, потім по дві-три помилки. Підготував її також з алгебри й геометрії. Всі іспити вона склала на «добре».

Навесні у колгосп приїхали молоді спеціалісти — зоотехнік і агроном. Вони збирались після роботи дуже стомлені й обдумували грандіозні плани реформування колгоспу. Я заздрив їхній втомі й планам. Вони підсміювались з моєї безпорадності в школі. Тоді саме йшов фільм «Колеги» за книгою Василя Аксьонова. У цьому фільмі молоді спеціалісти стикаються з усілякими перешкодами, але мужньо їх долають. Мої нові друзі, посилаючись на цей фільм, присоромлювали мене за те, що я намірився тікати з села. Було соромно, але сил залишатись у селі вже не було.

Через рік вони також втекли від «ідіотизму сільського життя».

Андрей Амальрик

Просуществует ли Советский Союз до 1984 года?

Автора побуждают писать в основном три причины. Во-первых, интерес к русской истории. Почти десять лет назад я написал работу о Киевской Руси; по независящим от меня причинам я вынужден был прервать свои исследования о начале российского государства, зато теперь я надеюсь, что как историк буду сторицей вознагражден за это, став свидетелем его конца. Во-вторых, я мог близко наблюдать за попытками создания независимого общественного движения в СССР, что само по себе очень интересно и заслуживает какой-то предварительной оценки. И в-третьих, мне часто приходилось слышать и читать о так называемой «либерализации» советского общества, вкратце эти рассуждения можно сформулировать так: сейчас обстановка лучше, чем десять лет назад, следовательно через десять лет будет еще лучше. Я постараюсь здесь показать, почему я не согласен с этим.

Я хочу подчеркнуть, что моя статья основана не на каких-либо исследованиях, а лишь на наблюдениях и размышлениях. С этой точки зрения она может показаться пустой болтовней, но — во всяком случае для западных советологов — представляет уже тот интерес, какой для ихтиологов представила бы вдруг заговорившая рыба.

I

Как можно думать, в течение пяти, приблизительно, лет — с 1952 по 1957 годы — в нашей стране происходила своего рода «верхушечная революция». Она пережила такие напряженные моменты, как создание так называемого расширенного президиума ЦК КПСС, дело врачей, загадочную смерть Сталина и ликвидацию расширенного президиума, чистку органов госбезопасности, массовую реабилитацию политзаключенных и публичное осуждение

Сталина, польский и венгерский кризисы и, наконец, закончилась полной победой Хрущева. Во весь этот период страна пассивно ожидала своей судьбы: если «наверху» все время шла борьба, «снизу» не раздавалось ни одного голоса, который прозвучал бы диссонансом тому, что в настоящий момент шло «сверху». Но, видимо, «верхушечная революция», расшатав созданный Сталиным монолит, сделала возможным и какое-то движение в обществе, и уже к концу этого периода стала проявляться новая, независимая от правительства сила. Ее условно можно назвать «культурной оппозицией». Некоторые писатели, до этого шедшие в официальном русле или просто молчавшие, заговорили по-новому, и часть их произведений была опубликована или распространялась в рукописях, появилось много молодых поэтов, художников, музыкантов и шансонье, стали циркулировать машинописные журналы, открываться полулегальные художественные выставки, организовываться молодежные ансамбли. Это движение было направлено не против политического режима как такового, а только против его культуры, которую, тем не менее, сам режим рассматривал как свою составную часть. Поэтому режим боролся с «культурной оппозицией», в каждом отдельном случае одерживая полную победу: писатели «каялись», издатели подпольных журналов арестовывались, выставки закрывались, поэты разгонялись. Тем не менее победу над «культурной оппозицией» в целом одержать не удалось, напротив — частично она постепенно включилась в официальное искусство, тем самым модифицировавшись, но модифицировав и официальное искусство, частично же сохранилась, но уже в значительной степени как явление культуры. Режим примирился с ее существованием и как бы махнул на нее рукой, лишив тем самым ее оппозиционность политической нагрузки, которую он сам придавал ей своей борьбой с нею.

Однако тем временем из недр «культурной оппозиции» вышла новая сила, которая стала в оппозицию уже не только официальной культуре, но и многим сторонам идеологии и практики режима. Она возникла в результате скрещения двух противоположных тенденций — стремления общества ко все большей общественно-политической информации и стремления режима все больше препарировать официально даваемую информацию — и получила название «самиздата». Романы, повести, рассказы, пьесы, мемуары, статьи, открытые

письма, листовки, стенограммы заседаний и судебных процессов в десятках, сотнях и тысячах машинописных списков и фотокопий начали расходиться по стране. Причем постепенно, приблизительно за пятилетие, происходила эволюция «самиздата» от художественной литературы к документу, принимавшему все более определенную общественно-политическую окраску. Естественно, что в «самиздате» режим увидел еще большую опасность для себя, чем в «культурной оппозиции», и борется с ним еще более решительно.

Тем не менее, «самиздат», подобно «культурной оппозиции», постепенно подготовил новую самостоятельную силу, которую можно рассматривать уже как настоящую политическую оппозицию режиму или, во всяком случае, как зародыш политической оппозиции. Это — общественное движение, называющее само себя Демократическим движением. Как новый этап оппозиции режиму и как политическую оппозицию его можно рассматривать, пожалуй, по следующим причинам: во-первых, не принимая форму четкой организации, оно само осознает и называет себя движением, имеет руководителей, активистов и опирается на значительное число сочувствующих; во-вторых, оно сознательно ставит себе определенные цели и избирает определенную тактику, хотя и то и другое довольно расплывчато; в-третьих, оно хочет работать в условиях легальности и гласности и добивается этой гласности, в чем его отличие от маленьких или даже больших подпольных групп.

Прежде чем посмотреть, насколько Демократическое движение является массовым, насколько четкие и достижимые цели оно себе ставит, т. е. является ли оно действительно движением и имеет ли какие-либо шансы на успех, есть смысл поставить вопрос об идеологической основе, на которую может опираться всякая оппозиция в СССР.

Конечно, как это хорошо помнит сам автор, и в 1952-1956 годах было большое количество недовольных и настроенных оппозиционно по отношению к режиму лиц. Но, не говоря даже о том, что недовольство это носило «камерный» характер, оно в значительной степени опиралось на негативную идеологию: считалось, что режим плох, потому что он делает или не делает то-то и то-то, в то же время в общем-то не ставилось вопроса, а что же хорошо, подраз-

умевалось также, что режим или не отвечает своей идеологии или что сама идеология никуда не годится. Однако поиски позитивной идеологии, способной противостоять официальной, начались только к концу этого периода. Можно сказать, что за последние полтора десятилетия выкристаллизовались по крайней мере три идеологии, на которые опирается оппозиция. Это «подлинный марксизм-ленинизм», «христианская идеология» и «либеральная». «Подлинный марксизм-ленинизм» предполагает, что режим, извратив в своих целях марксистско-ленинскую идеологию, не руководствуется марксизмом-ленинизмом в своей практике и что для оздоровления нашего общества необходимо возвращение к истинным принципам марксизма-ленинизма. «Христианская идеология» предполагает, что необходимо перейти в общественной жизни к христианским нравственным принципам, которые толкуются в несколько славянофильском духе, с претензией на особую роль России. Наконец, «либеральная идеология» в конечном счете предполагает переход к демократическому обществу западного типа с сохранением, однако, принципа общественной и государственной собственности.

Все эти идеологии, однако, в значительной степени аморфны, их никто не формулировал с достаточной полнотой и убедительностью и зачастую они только как бы сами собой подразумеваются их последователями: последователи каждой доктрины предполагают, что все они верят в нечто общее, что точно, однако, никому не известно. Также эти доктрины не имеют четких границ и зачастую переплетаются одна с другой. И даже в таком аморфном виде они являются достоянием небольшой группы лиц. Между тем есть много признаков, что в самых широких слоях народа, прежде всего в рабочей среде, ощущается потребность в идеологии, на которую могло бы опереться негативное отношение к режиму и его официальной доктрине.

Демократическое движение, насколько мне известно, включает представителей всех трех обозначенных выше идеологий; таким образом, его идеология может быть или эклектическим сочетанием «подлинного марксизма-ленинизма», русского христианства и либерализма или же основываться на том общем, что есть в этих идеологиях (в их современных советских вариантах). По-видимому,

происходит последнее. Хотя Демократическое движение находится в периоде становления и никакой отчетливой программы себе не сформулировало, все его участники подразумевают во всяком случае одну общую цель: правопорядок, основанный на уважении основных прав человека.

Число участников Движения в общем столь же неопределенно, как и его цели. Оно насчитывает несколько десятков активных участников и несколько сот сочувствующих Движению и готовых поддержать его. Назвать любую точную цифру было бы невозможно не только потому, что она неизвестна, но и потому, что она все время меняется. Быть может, более интересно не число участников Движения, а его социальный состав. Здесь я смог произвести небольшой подсчет, основываясь на типичном примере протестов по делу Галанскова и Гинзбурга.

По-существу, процесс над ними был только поводом для ответственности предъявить режиму требования большего правопорядка и уважения прав человека, большинство подписавших протесты Галанскова и Гинзбурга вообще не знало. Поэтому, пожалуй, активные и довольно многочисленные протесты общественности против нарушения законности во время этого процесса можно считать началом Движения.

Всего под разными коллективными и индивидуальными письмами подписалось 738 человек. Профессии 38 неизвестны. Если взять число известных, то можно составить следующую табличку:

ученых — 45%
деятелей искусства — 22%
инженеров и техников — 13%
издательских работников, учителей, врачей, юристов — 9 %
рабочих — 6 %
студентов — 5 %

Если признать такой социальный расклад типичным для Движения, то получается, что его основную опору составляют академические круги. Однако ученые по самому своему роду работы, положению в нашем обществе и образу мышления представляются мне наименее способными к активному действию. Они охотно будут «размышлять», но крайне нерешительно действовать.

Далее видно, что в более широком плане основную опору Движения составляет интеллигенция. Но поскольку это слово носит слишком неопределенный характер, характеризует не столько положение человека в обществе и обозначает не столько какую-либо общественную группу, сколько способность отдельных представителей этой группы к интеллектуальной работе, то лучше я буду употреблять термин «средний класс».

Действительно, мы знаем, что во всех странах группа лиц со средними доходами, обладающая профессиями, требующими значительной подготовки, нуждается в своей деятельности в известной прагматической и интеллектуальной свободе и, как всякая имущая группа, в правопорядке. Тем самым она представляет основной слой общества, на который опирается любой демократический режим. Как я думаю, у нас в стране идет постепенное складывание такого класса, который можно еще назвать «классом специалистов». Ведь чтобы существовать и играть активную роль, режим должен был все послевоенное время развивать экономику страны и науку, которая в современном обществе принимает все более массовый характер, что и породило этот многочисленный класс. К нему принадлежат люди, обеспечившие себе и своим семьям относительно высокий, по советским меркам, уровень жизни, обладающие профессией, дающей им уважаемое место в обществе, известной культурой и способностью более или менее здраво оценивать свое положение и положение общества в целом. Сюда относятся лица свободных профессий (как писатели и артисты), лица, занятые научной и научно-административной работой, лица, занятые управленческой работой в экономической области, и т. д., т. е., как я уже сказал, это «класс специалистов». По-видимому, этот класс сам начинает уже осознавать свое единство и заявлять о себе.

Таким образом, есть влиятельный класс, или слой, на который могло бы, как кажется, опереться демократическое движение, однако имеются, по крайней мере, три взаимосвязанных фактора, которые будут сильно противодействовать этому.

Два из них сразу бросаются в глаза. Во-первых, проводимое десятилетиями планомерное устранение из жизни общества наиболее независимых и активных его членов наложило отпечаток се-

рости и посредственности на все слои общества — и это не могло не отразиться на заново формирующемся «среднем классе». Во-вторых, для той части этого класса, которая наиболее ясно осознает необходимость демократических перемен, в то же время наиболее характерна самоспасительная мысль, что «все равно ничего не поделаешь», «стену лбом не прошибешь», т. е. своего рода культ собственного бессилия по сравнению с силой режима. Третий фактор не столь явственен, но очень любопытен. Как известно, в любой стране наиболее не склонный к переменам и вообще к каким-либо самостоятельным действиям слой составляют государственные чиновники. И это естественно, так как каждый чиновник сознает себя слишком незначительным по сравнению с тем аппаратом власти, всего лишь деталью которого он является, для того чтобы требовать от него каких-то перемен. С другой стороны, с него снята всякая общественная ответственность: он выполняет приказы, поскольку это его работа. Таким образом, у него всегда может быть чувство выполненного долга, хотя бы он и делал вещи, которые, будь его воля, делать бы не стал. Для чиновника понятие работы вытеснено понятием «службы». На своем посту — он автомат, вне поста — он пассивен. Психология чиновника поэтому самая удобная как для власти, так и для него самого.

В нашей стране, поскольку мы все работаем на государство, у всех психология чиновников — у писателей, состоящих членами Союза писателей, ученых, работающих в государственном институте, рабочих или колхозников в такой же степени, как и у чиновников КГБ или МВД. Разумеется, так называемый «средний класс» не только не представляет исключения в этом отношении, но для него, как я думаю, эта психология в силу его социальной срединности как раз наиболее типична. А многие члены этого класса попросту являются функционерами партийного и государственного аппарата, и они смотрят на режим как на меньшее зло по сравнению с болезненным процессом его изменения.

Таким образом, мы сталкиваемся с интересным явлением. Хотя в нашей стране уже есть социальная среда, которой могли бы стать понятны принципы личной свободы, правопорядка и демократического управления, которая в них практически нуждается и которая уже поставляет зарождающемуся демократическому дви-

жению основной контингент участников, однако в массе эта среда столь посредственна, ее мышление столь «очиновлено», а наиболее в интеллектуальном отношении независимая ее часть так пассивна, что успехи Демократического движения, опирающегося на этот социальный слой, представляются мне весьма проблематичными.

Но следует сказать, что этот «парадокс среднего класса» соединяется любопытным образом с «парадоксом режима». Как известно, режим претерпел очень динамичные внутренние изменения в предвоенное пятилетие, однако в дальнейшем регенерация бюрократической элиты шла уже бюрократическим путем отбора наиболее послушных и исполнительных. Этот бюрократический «протivoестественный отбор» наиболее послушных старой бюрократии, вытеснение из правящей касты наиболее смелых и самостоятельных порождал с каждым разом все более слабое и нерешительное новое поколение бюрократической элиты. Привыкнув беспрекословно подчиняться и не рассуждать, чтобы прийти к власти, бюрократы, наконец получив власть, превосходно умеют ее удерживать в своих руках, но совершенно не умеют ею пользоваться. Они не только сами не умеют придумать ничего нового, но и вообще всякую новую мысль они рассматривают как покушение на свои права. По-видимому, мы уже достигли той мертвой точки, когда понятие власти не связывается ни с доктриной, ни с личностью вождя, ни с традицией, а только с властью как таковой: ни за какой государственной институцией или должностью не стоит ничего иного, как только сознание того, что эта должность — необходимая часть сложившейся системы. Естественно, что единственной целью подобного режима, во всяком случае во внутренней политике, должно быть самосохранение. Так оно и есть. Режим не хочет ни «реставрировать сталинизм», ни «преследовать представителей интеллигенции», ни «оказывать братскую помощь» тем, кто ее не просит. Он только хочет, чтобы все было по-старому: признавались авторитеты, помалкивала интеллигенция, не расшатывалась система опасными и непривычными реформами. Режим не нападает, а обороняется. Его девиз: не троньте нас, и мы вас не тронем. Его цель: пусть все будет, как было. Пожалуй, это самая гуманная цель, которую ставил режим за последнее столетие, но в то же время и наименее увлекательная.

Таким образом, пассивному «среднему классу» противостоит пассивная бюрократическая элита. Впрочем, сколь бы пассивна она ни была, ей-то как раз менять ничего не надо и, в теории, она может продержаться очень долго, отделяясь самыми незначительными уступками и самыми незначительными репрессиями.

Понятно, что такое квазистабильное состояние режима нуждается в определенном правовом оформлении, основанном или на молчаливом понимании всеми членами общества, что от них требуется, или же на писаном законе. Во времена Сталина и даже Хрущева была идущая сверху и всеми ощутимая тенденция, которая позволяла всем чиновникам безошибочно руководствоваться конъюнктурными соображениями (подкрепленными, впрочем, инструкциями), а всем остальным понимать, что от них хотят. При этом существовала декорация законов, из которых каждый раз брали лишь то, что было нужно в данный момент. Но постепенно и «сверху» и «снизу» стало замечаться стремление к более устойчивым — «писаным» — нормам, чем это «молчаливое соглашение», и это стремление создало довольно неопределенную ситуацию.

Необходимость известного правопорядка стала ощущаться «наверху» уже в период ограничения роли госбезопасности и массовых реабилитаций. За десятилетие (1954-1964) проводилась постепенная, весьма, впрочем, медленная работа как в области формально-законодательной, так и в области практического применения законов, что выразилось как в подписании ряда международных конвенций и попытке некоего согласования советского законодательства с международными правовыми нормами, так и в обновлении следственных и судебных кадров. Это и без того медленное движение в сторону правопорядка крайне затруднялось тем, что, во-первых, власть сама из тех или иных соображений текущей политики издавала указы и распоряжения, находящиеся в прямом противоречии с только что подписанными международными конвенциями и одобренными основами советского законодательства, во-вторых, замена кадров проводилась крайне ограниченно и непоследовательно и сталкивалась с нехваткой достаточного числа практических работников с пониманием идеи правопорядка, в-третьих, сословный эгоизм практических работников заставлял их противиться всему, что могло бы как-то ограничить

их влияние и покончить с их исключительным положением в обществе, в-четвертых, сама идея правопорядка не имела почти никаких корней в советском обществе и находилась в явном противоречии с официально провозглашенными доктринами «классового» подхода ко всем явлениям.

Хотя, таким образом, начатое «сверху» движение к правопорядку постепенно увязало в бюрократической трясине, внезапно голоса о необходимости соблюдения законов раздалась «снизу». Действительно, «средний класс» — единственный в советском обществе, кому была и понятна, и нужна идея правопорядка, — стал, хотя и весьма робко, требовать, чтобы с ним обращались не в зависимости от текущих нужд режима, а на «законной основе». Тут обнаружилось, что в советском праве существует, если можно так сказать, широкая «серая полоса» — вещей, формально законом не запрещенных, но на практике считавшихся запретными. Теперь очевидны две тенденции: тенденция режима «зачернить» эту полосу (путем дополнений к Уголовному кодексу, проведения «показательных процессов», дачи инструктивных указаний практическим работникам) и тенденция «среднего класса» «разбелить» ее (просто-напросто делая те вещи, которые ранее считались невозможными, и постоянно ссылаясь на их «законность»). Все это ставит режим в довольно сложное положение, особенно, если учесть, что идея правопорядка начнет проникать и в остальные слои общества: с одной стороны, в интересах стабилизации режим теперь все время вынужден считаться со своими собственными законами, с другой, он все время вынужден их нарушать, чтобы противоборствовать тенденциям демократизации.

Все-таки, оглядываясь на прошедшие пятнадцать лет, надо сказать, что процесс правовой формализации шел, хотя и медленно, но непрерывно и зашел так далеко, что повернуть его вспять обычными бюрократическими методами будет трудно. Можно задуматься, является ли этот процесс частным выражением якобы происходящей, или во всяком случае до недавнего времени происходившей, либерализации существующего в нашей стране режима. Ведь известно, что эволюция нашего государства и общества происходила и происходит не только в области права, но также в экономической области, в области культуры и т. д.

Действительно, сейчас не только каждый советский гражданин чувствует себя в большей безопасности и располагает большей личной свободой, чем 15 лет назад, но и руководитель отдельного промышленного предприятия имеет право сам решать ряд вопросов, которые раньше от него не зависели, и писатель или режиссер стеснены в своем творчестве уже гораздо более широкими рамками, чем раньше, и то же наблюдается почти во всех областях нашей жизни. Это породило еще одну идеологию в обществе, пожалуй самую распространенную, которую можно назвать «идеологией реформизма». Она основана на том, что путем постепенных изменений и частных реформ, замены старой бюрократической элиты новой, более интеллигентной и здравомыслящей, произойдет своего рода «гуманизация социализма» и вместо неподвижной и несвободной системы появится динамичная и либеральная. Иными словами, эта теория основана на том, что «разум победит» и «все будет хорошо», поэтому она так популярна в академических кругах и вообще среди тех, кому и сейчас неплохо и кто поэтому надеется, что и другие поймут, что быть сытым и свободным лучше, чем голодным и несвободным. Я думаю, что такой наивной точкой зрения объясняются и все американские надежды, связанные с СССР. Однако мы знаем, что история, в частности русская история, отнюдь не была непрерывным торжеством разума, и вся человеческая история вовсе не означала постепенного прогресса.

Однако, по моему мнению, дело даже не в том, что степень свободы, которой мы пользуемся, все еще является минимальной по сравнению с той, которая нужна для развитого общества, и что процесс этой либерализации не только не ускоряется все время, но даже временами явственно замедляется, искажается и идет назад, а в том, что сама природа этого процесса заставляет сомневаться в его конечном успехе. Казалось бы, либерализация предполагает некий сознательный план, постепенно проводимый сверху путем реформ или иных мероприятий, для того чтобы приспособить нашу систему к современным условиям и привести ее к коренному обновлению. Как мы знаем, никакого плана не было и нет, никаких коренных реформ не проводилось и не проводится, а есть лишь отдельные несвязанные попытки как-то «заткнуть дыры» путем разного рода «перестроек» бюрократического аппарата. С

другой стороны, либерализация могла бы быть «стихийной»: быть результатом постоянных уступок режиму обществу, которое имело бы свой план либерализации, и постоянных попыток режима приспособиться к бурно изменяющимся условиям во всем мире, иными словами, режим был бы саморегулирующейся системой. Однако мы видим, что и этого нет: режим считает себя совершенством и поэтому сознательно не хочет меняться ни по доброй воле, ни, тем более, уступая кому-то и чему-то. Происходящий процесс «увеличения степеней свободы» правильнее всего было бы назвать процессом дряхления режима. Просто-напросто режим стареет и уже не может подавлять все и вся с прежней силой и задором: меняется состав его элиты, как мы уже говорили; усложняется характер жизни, в которой режим ориентируется уже с большим трудом; меняется структура общества. Можно представить себе аллегорическую картинку: один человек стоит в напряженной позе, подняв руки вверх, а другой в столь же напряженной позе, оперев ему автомат в живот. Конечно, слишком долго они так не простоят: и второй устанет и чуть опустит автомат, и первый воспользуется этим, чтобы немножко опустить руки и чуть поразмяться. Но если считать происходящую «либерализацию» не обновлением, а дряхлением режима, то ее логическим результатом будет его смерть, за которой последует анархия.

Если, таким образом, рассматривать эволюцию режима по аналогии с возрастанием энтропии, то Демократическое движение, с анализа которого я начал свою статью, можно было бы считать антиэнтропическим явлением. Конечно, можно надеяться — а так оно, вероятно, и будет, — что зарождающееся движение, несмотря на репрессии, сумеет стать влиятельным, выработает достаточно определенную программу, найдет нужную структуру и приобретет многочисленных сторонников. И вместе с тем, как я думаю, его социальная опора — «средний класс», точнее даже часть его — слишком слаба и внутренне противоречива, чтобы Движение когда-либо смогло вступить в настоящее единоборство с режимом или, в случае самоликвидации режима или его падения в результате массовых беспорядков, стать силой, которая сумела бы организовать общество по-новому. Но, быть может, демократическое движение сумеет найти себе более широкую опору в народе?

Ответить на этот вопрос очень трудно, хотя бы уже потому, что никто, в том числе и бюрократическая элита, толком не знает, какие настроения существуют в широких слоях народа. Как мне кажется, эти настроения правильнее всего было бы назвать «пассивным недовольством». Недовольство это направлено не против режима в целом — над этим большинство народа просто не задумывается или же считает, что иначе быть не может, — но против частных сторон режима, которые, тем не менее, есть необходимые условия его существования. Рабочих, например, раздражает их бесправность перед заводской администрацией, колхозников — полная зависимость от председателя (который сам полностью зависит от районного начальства), всех — сильное имущественное неравенство, низкие заработки, тяжелые жилищные условия, нехватка или отсутствие товаров первой необходимости, насильственное прикрепление к месту жительства или работы и т. д. Теперь это недовольство начинает проявляться все громче, к тому же многие уже начинают задумываться: кто же, собственно, виноват? Постепенное, хотя и медленное повышение жизненного уровня, прежде всего благодаря интенсивному жилищному строительству, этого раздражения не снимает, но как-то нейтрализует. Однако ясно, что резкое замедление роста благосостояния, остановка или движение вспять вызвали бы такие сильные вспышки раздражения, связанного с насилием, какие раньше были бы невозможны. Поскольку режиму, в силу его окостенелости, все с большим трудом будет даваться увеличение производства, то очевидно, что уровень жизни многих слоев нашего общества может оказаться под угрозой. Какие же формы примет тогда народное недовольство — форму легального демократического сопротивления или экстремистскую форму вспышек одиночных и массовых насилий?

Как я думаю, никакая идея не может получить практического осуществления, если она уже не была хотя бы понята большинством народа. Русскому народу, в силу ли его исторических традиций или еще чего-либо, почти совершенно непонятна идея самоуправления, равного для всех закона и личной свободы — и связанной с этим ответственности. Даже в идее прагматической свободы средний русский человек увидит не возможность для себя хорошо устроиться в жизни, а опасность, что какой-то ловкий

человек хорошо устроится за его счет. Само слово «свобода» понимается большинством народа как синоним слова «беспорядок», как возможность безнаказанного свершения каких-то антиобщественных и опасных поступков. Что касается уважения прав человеческой личности как таковой, то это вызовет просто недоумение. Уважать можно силу, власть, наконец даже ум или образование, но что человеческая личность сама по себе представляет какую-то ценность — это дико для народного сознания. Мы как народ не пережили европейского периода культа человеческой личности, личность в русской истории всегда была средством, но никак не целью. Парадоксально, что само понятие «период культа личности» стал у нас означать период такого унижения и подавления человеческой личности, которого даже наш народ не знал ранее. Вдобавок постоянно ведется пропаганда, которая всячески стремится противопоставить «личное» — «общественному», явно подчеркивая всю ничтожность первого и величие последнего. Отсюда всякий интерес к «личному» — естественный и неизбежный — приобрел уродливые эгоистические формы.

Значит ли это, что народ не имеет никаких позитивных идей, кроме идеи «сильной власти» — власти, которая права, потому что сильна, и которой, поэтому, не дай Бог ослабеть?! У русского народа, как это видно и из его истории, и из его настоящего, есть во всяком случае одна идея, кажущаяся позитивной: это идея справедливости. Власть, которая все думает и делает за нас, должна быть не только сильной, но и справедливой, все жить должны по справедливости, поступать по совести. За это можно и на костре сгореть, а отнюдь не за право «делать все, что хочешь»! Но при всей кажущейся привлекательности этой идеи — она, если внимательно посмотреть, что за ней стоит, представляет наиболее деструктивную сторону русской психологии. «Справедливость» на практике оборачивается желанием, «чтобы никому не было лучше, чем мне». Эта идея оборачивается ненавистью ко всему из ряда вон выходящему, чему стараются не подражать, а наоборот — заставить быть себе подобным, ко всякой инициативе, ко всякому более высокому и динамичному образу жизни, чем живем мы. Конечно, наиболее типична эта психология для крестьян и наименее — для «среднего класса». Однако крестьяне и вчерашние крестьяне составляют подавляющее большинство нашей страны.

Таким образом, обе понятные и близкие народу идеи — идея силы и идея справедливости — одинаково враждебны демократическим идеям, основанным на индивидуализме. К этому следует добавить еще три негативных взаимосвязанных фактора. Во-первых, все еще очень низкий культурный уровень большей части нашего народа, в частности в области бытовой культуры. Во-вторых, господство массовых мифов, усиленно распространяемых через средства массовой информации. И в-третьих, сильную социальную дезориентацию большей части нашего народа. «Пролетаризация» деревни породила «странный класс» — не крестьян и не рабочих, с двойной психологией собственников своих микрохозяйств и батраков гигантского анонимного предприятия. Кем сама осознает себя эта масса и чего она хочет, никому, я думаю, неизвестно. Далее, колоссальный отлив крестьянской массы из деревни в город породил и новый тип горожанина: человека, разорвавшего со своей старой средой, старым бытом и культурой и с большим трудом обретающего новые, чувствующий себя в них очень неуютно, одновременно запуганного и агрессивного. Тоже совершенно непонятно, к какому социальному слою он сам себя относит.

Если старые формы уклада как в городе, так и в деревне окончательно разрушены, то новые только складываются. «Идеологическая основа», на которой они складываются, весьма примитивна: это стремление к материальному благополучию (с западной точки зрения весьма относительному) и инстинкт самосохранения, т.е. понятию «выгодно» противостоит понятие «опасно». Трудно понять, имеются ли у большинства нашего народа, помимо этих чисто материальных, какие-либо нравственные критерии — понятия «честно» и «нечестно», «хорошо» и «плохо», «добро» и «зло», якобы извечно данные, которые являются сдерживающим и руководящим фактором, когда рушится механизм общественного принуждения и человек предоставлен самому себе. У меня сложилось впечатление, быть может неверное, что таких нравственных критериев у народа нет или почти нет. Христианская мораль с ее понятиями добра и зла выбита и выветрена из народного сознания, делались попытки заменить ее «классовой» моралью, которую можно сформулировать примерно так: хорошо то, что в настоящий момент требуется власти. Естественно, что такая мораль, а также насаждение и разжигание

классовой и национальной розни совершенно деморализовали общество и лишили его каких-либо несиюминутных нравственных критериев.

Так же христианская идеология, вообще носившая в России полуязыческий и вместе с тем служебно-государственный характер, отмерла, не заменившись идеологией марксистской. «Марксистская доктрина» слишком часто кроилась и перекраивалась для текущих нужд, чтобы стать живой идеологией. Сейчас, по мере все большей бюрократизации режима, происходит все большая его дезидеологизация. Потребность же в какой-то идеологической основе заставляет режим искать новую идеологию, а именно — великорусский национализм с присущим ему культом силы и экспансионистскими устремлениями. Режиму с такой идеологией необходимо иметь внешних и внутренних врагов уже не «классовых» — например, «американских империалистов» и «антисоветчиков», — а национальных — например, китайцев и евреев. Однако подобная националистическая идеология, хотя и даст режиму опору на какое-то время, представляется весьма опасной для страны, в которой русские составляют менее половины населения.

Итак, во что же верит и чем руководствуется этот народ без религии и без морали? Он верит в собственную национальную силу, которую должны бояться другие народы, и руководствуется сознанием силы своего режима, которую боится он сам. При таком взгляде нетрудно понять, какие формы будет принимать народное недовольство и во что оно выльется, если режим изживет сам себя. Ужасы русских революций 1905-07 и 1917-20 годов покажутся тогда просто идиллическими картинками.

Конечно, есть и противовес этим разрушительным тенденциям. Сейчас советское общество можно сравнить со своего рода трёхслойным пирогом — с правящим бюрократическим верхним слоем; средним слоем, который мы назвали выше «средним классом», или «классом социалистов»; и наиболее многочисленным нижним слоем — рабочими, колхозниками, мелкими служащими, обслуживающим персоналом и т. д. От того, насколько быстро пойдет рост «среднего класса» и его самоорганизация — быстрее или медленнее, чем разложение системы, — от того, насколько быстро средняя

часть пирога будет увеличиваться за счет остальных, зависит, сумеет ли советское общество перестроиться мирным и безболезненным путем и пережить предстоящие ему катаклизмы с наименьшими жертвами.

При этом следует заметить, что есть еще один мощный фактор, противоборствующий всякой мирной перестройке и одинаково негативный для всех слоев общества: это крайняя изоляция, в которую режим поставил общество и сам себя. Это не только изоляция режима от общества и всех слоев общества друг от друга, но прежде всего крайняя изоляция страны от остального мира. Она порождает у всех — начиная от бюрократической элиты и кончая самыми низшими слоями — довольно сюрреальную картину мира и своего положения в нем. Но однако, чем более такое состояние способствует тому, чтобы все оставалось неизменным, тем скорее и решительнее все начнет расплываться, когда столкновение с действительностью станет неизбежным.

Резюмируя, можно сказать, что по мере все большего ослабления и самоуничтожения режима ему придется сталкиваться — и уже есть явные признаки этого — с двумя разрушительно действующими по отношению к нему силами: конструктивным движением «среднего класса» (довольно слабым) и деконструктивным движением «низших» классов, которое выразится в самых разрушительных, насильственных и безответственных действиях, как только эти слои почувствуют свою относительную безнаказанность. Однако как скоро режиму предстоят подобные потрясения, как долго еще сможет он продержаться?

По-видимому, этот вопрос может быть рассмотрен двояко: во-первых, если сам режим предпримет какие-то решительные и кардинальные меры по самообновлению, и, во-вторых, если он пассивно будет идти на минимум изменений, чтобы сохранить свое совершенство, как это происходит сейчас. Мне кажется более вероятным второй путь, поскольку он требует от режима меньших усилий, кажется ему менее опасным и отвечает сладким иллюзиям современных «кремлевских мечтателей». Однако теоретически возможны и какие-то мутации режима: например, военизация режима и переход к откровенно националистической политике (это могло бы произойти

путем военного переворота или же постепенного перехода власти к армии) или же, наоборот, экономические реформы и связанная с этим относительная либеризация режима (это могло бы произойти путем усиления в руководстве роли прагматиков-экономистов, понимающих необходимость изменений). Оба эти варианта не кажутся поворотными, однако партаппарат, против которого, в сущности, были бы направлены оба переворота, настолько сращен как с армией, так и с экономическими кругами, что обе эти упряжки, даже рванув вперед, быстро бы увязли в том же самом болоте. Всякая существенная перемена означала бы сейчас персональные замены сверху донизу, поэтому понятно, что лица, олицетворяющие режим, никогда на это не пойдут: сохранить режим ценой самоустранения покажется им слишком дорогой и несправедливой платой.

Говоря о том, как долго сможет просуществовать режим, любопытно провести некоторые исторические параллели. Сейчас, пожалуй, существуют во всяком случае некоторые из условий, вызвавших в свое время как первую, так и вторую русские революции: кастовое, недвижимое общество; оконченность государственной системы, вступившей в явный конфликт с потребностями экономического развития; бюрократизация системы и создание привилегированного бюрократического класса; национальные противоречия в многонациональном государстве и привилегированное положение отдельных наций. И вместе с тем царский режим, по-видимому, просуществовал бы довольно долго и, возможно, претерпел бы какую-то мирную модернизацию, если бы правящая верхушка не оценивала общее положение и свои силы явно фантастически и не проводила бы внешнеэкспansionистской политики, вызвавшей перенапряжение. Действительно, не начни правительство Николая II войны с Японией, не было бы революции 1905-07 годов, не начни оно войны с Германией, не было бы революции 1917 года. Отчего всякое внутреннее дряхление соединяется с крайней внешнеполитической амбициозностью, мне ответить трудно. Может быть, во внешних кризисах ищут выхода из внутренних противоречий. Может быть, наоборот, та легкость, с которой подавляется всякое внутреннее сопротивление, создает иллюзию всемогущества. Может быть, возникающая из внутривнутриполитических целей потребность иметь внешнего врага создает такую инерцию, что невозможно остановиться — тем

более, что каждый тоталитарный режим дряхлеет, сам этого не замечая. Зачем Николаю I понадобилась Крымская война, приведшая к крушению созданного им строя? Зачем Николаю II понадобились войны с Японией и Германией? Существующий ныне режим странным образом соединяет в себе черты царствований как Николая I, так и Николая II, а во внутренней политике, пожалуй, и Александра III. Но лучше всего его сравнить с бонапартистским режимом Наполеона III. При таком сравнении Ближний Восток будет его Мексикой, Чехословакия — Папской областью, а Китай — его Германской империей.

II

Вопрос о Китае следует рассмотреть подробно. Китай, как и наша страна, пережил революцию и гражданскую войну и, как и мы, воспользовался марксистской доктриной для консолидации страны. Как и у нас, по мере развития революции марксистская доктрина становилась все в большей степени камуфляжем, который более или менее прикрывал национал-имперские цели. Обобщенно говоря, наша революция прошла три этапа: 1) интернациональный, 2) национальный, связанный с колоссальной чисткой старых кадров, и 3) военно-имперский, закончившийся установлением контроля над половиной Европы. Как мне кажется, китайская революция проходит те же этапы: интернациональный период сменился националистическим, и, по логике событий, вслед за этим должна последовать внешняя экспансия.

Мне могут возразить, что Китай не хочет войны, что, несмотря на самый агрессивный тон, с 1949 года Китай своими действиями показал себя как миролюбивая, а не агрессивная держава. Однако это не так. Во-первых, логика внутреннего развития еще только подводит Китай к полосе внешних экспансий, во-вторых, уже ранее Китай показал свою агрессивность там, где не рассчитывал встретить сильного сопротивления, например в Индии. Но, действительно, создавалось впечатление, что Китай хотел бы достичь своих целей, не участвуя сам в глобальной войне, а ставив СССР с США, причем сам он смог бы выступить тогда в качестве арбитра и вершителя судеб мира. Этого Китаю достичь не удалось, и китайским руково-

дителям уже давно это стало ясно; по-видимому, это приведет и уже приводит к полной переоценке китайской внешней политики.

Между тем неумолимая логика революции ведет Китай к войне, которая, как надеются китайские руководители, разрешит тяжелые экономические и социальные проблемы Китая и обеспечит ему ведущее место в современном мире. И, наконец, в такой войне Китай будет видеть национальный реванш за вековые унижения и зависимость от иностранных держав. Основным препятствием для достижения этих мировых целей являются две современные сверхдержавы — СССР и США. Однако они совместно не противостоят Китаю и сами находятся в антагонистических отношениях. Разумеется, Китай учитывает это. Китай одинаково нападает на словах как на «американский империализм», так и на «советский ревизионизм, социал-империализм», однако реальные противоречия и возможности прямого столкновения у Китая гораздо больше с Советским Союзом.

Если США сами не начнут войну с Китаем — а они ее не начнут, — то Китай в ближайшие десятилетия просто не сумеет этого сделать. Он лишен сухопутной границы с США, чтобы использовать свое численное преимущество и применить методы партизанской войны, а также у него нет флота для высадки экспедиционной армии. Ракетноядерная дуэль — при условии, что Китай в течение десяти лет накопит достаточный ракетно-ядерный потенциал, — приведет к взаимному уничтожению, что Китай совершенно не устраивает. Кроме того, Китай в первую очередь заинтересован в расширении своего влияния и приобретении территорий в Азии, а не на североамериканском континенте. Другое дело, смогут ли они получить свободу действий в Азии, пока США сохраняют свою мощь. По-видимому, США во всех случаях попытаются помешать Китаю расширить значительно свое влияние к югу, что может привести к изнурительным локальным войнам, вроде вьетнамской. Но едва ли Китай будет заинтересован в ведении таких ничего не решающих войн — ничего не решающих, поскольку сами США останутся невредимыми. Втягиваться в подобные войны покажется Китаю тем более опасным, пока на севере над ним нависает коварный враг, готовый использовать каждый его промах. Есть еще одно обстоятельство, которое может удержать Китай от экспансии

на юг и восток: перенаселенность этих районов и необходимость прокормить или уничтожить их многомиллионное население.

Другое дело на севере. Там лежат громадные малозаселенные пространства Сибири и Дальнего Востока, некогда уже входившие в сферу влияния Китая. Эти территории принадлежат государству, которое является основным соперником Китая в Азии, и во всех случаях Китай должен как-то покончить с ним или нейтрализовать его, для того чтобы самому играть доминирующую роль в Азии и во всем мире. При том, в отличие от США, это гораздо более опасный соперник, который как тоталитарное и склонное к экспансии государство сможет в той или иной форме нанести удар первым.

Сначала Китай хотел добиться своей цели «мирным поглощением» СССР, предложив после победы революции в 1949 году объединить обе страны в единое коммунистическое государство. Естественно, что трех- или четырехкратное численное превосходство китайцев если не сразу, то постепенно обеспечило бы им главенствующее положение в подобном государстве, а главное — сразу бы открыло им для колонизации Сибирь, Дальний Восток и Среднюю Азию. Сталин не пошел на это, и китайцы на несколько десятилетий отложили свои планы, которые, очевидно, им придется осуществлять уже военным путем. При этом, в отличие от рассмотренного выше случая с США, Китай не только может воевать с СССР, но и будет иметь в подобной войне некоторые преимущества. Поскольку СССР сейчас в военном отношении гораздо более мощная держава, чем Китай, режим, следуя политике навязывания своей воли и одновременно страху перед Китаем, будет время от времени шантажировать Китай, что только побудит китайцев начать войну первыми и тем способом, который будет благоприятнее для них. Однако Китай не сможет начать войну, не накопив предварительно значительные — пусть и меньшие, чем у СССР, — запасы ракетно-ядерного и обычного оружия. От того, как скоро Китай сумеет этого добиться, и будут, видимо, зависеть сроки начала войны. Считая минимальным сроком пять лет и максимальным десять, мы получим, что война СССР с Китаем начнется где-то между 1975 и 1980 годами.

Располагая значительным ракетно-ядерным потенциалом, Китай, как я думаю, начнет тем не менее войну обычными или даже

партизанскими методами, стремясь использовать свое колоссальное численное превосходство и опыт партизанской войны, — и поставит СССР перед альтернативой: принять навязанный Китаем метод ведения войны или нанести ядерный удар и тем самым получить ядерный удар в ответ. Вероятно, СССР выберет первый путь, так как развязать ядерную войну, даже при наличии противоракетной обороны, крайне опасно, если не самоубийственно. В то же время превосходство СССР и в обычном вооружении может создать у советского руководства впечатление, что с китайской армией можно будет покончить или во всяком случае отбросить ее обычным путем. Кроме того, может оказаться так, что сам момент начала войны как бы растворится: по мере развития своей ядерной мощи, Китай постепенно на разных концах семитысячекилометровой границы с СССР будет проводить ограниченные стычки, просачивание небольших отрядов и иного рода локальные столкновения, которые в нужный Китаю момент перерастут в общую войну. Так что окажется очень трудно установить, в какой же момент наносить ядерный удар по Китаю. Однако логично рассмотреть и другой вариант: считая Китай потенциальным ядерным соперником и агрессором, советское руководство решит нанести превентивный ядерный удар по китайским ядерным центрам, прежде чем Китай успеет в достаточной степени накопить ядерное оружие для мощного ответного удара. Нанести такой удар советское руководство сможет, само развязывая отдельные стычки на границе и представляя Китай агрессором в глазах собственной страны и мирового общественного мнения. Кажется невероятным, чтобы бюрократический режим решился на такой отчаянный шаг, не принимая во внимание позицию остальных ядерных держав, но даже если это произойдет, это послужит не к предотвращению войны, а сигналом к ее началу. Ведь будут уничтожены основные ракетные базы Китая, а не сам Китай, который немедленно начнет в ответ изнурительную партизанскую войну, одинаково страшную для СССР, будет ли она происходить на советской или на китайской территории. Решится ли в таком случае режим на тотальное уничтожение ядерным оружием всех китайских сел и городов и всего восьмисот-миллионного китайского народа? Эту апокалиптическую картину трудно вообразить, но вполне можно допустить, зная, что именно страх толкает на самые отчаянные шаги. Надо надеяться, что остальные ядерные державы не допустят

этого, прежде всего потому, что такие действия представляли бы страшную угрозу и для всего остального мира.

Возможно, что Китай допускает возможность такого превентивного удара, и в таком случае в течение ближайших пяти лет он будет проводить более осторожную политику и даже заигрывать с СССР, чего он не делал ранее из соображений внутренней политики. Тогда последуют дипломатические и, возможно, даже партийные контакты (ничего, впрочем, не значащие), двусмысленные заявления, дающие надежду на примирение, а также будет слегка приглушен тон критических заявлений о «советском ревизионизме, социал-империализме». Но в то же время антисоветская кампания внутри Китая не будет прекращаться, чтобы держать китайский народ в постоянной готовности к великим событиям. В то же время Китай сможет искать более тесные контакты с США — и тогда многое будет зависеть от их отношений. Однако я думаю, что превентивный удар нанесен не будет, по крайней мере по двум причинам: во-первых, в силу крайней опасности такого удара, пока не исчерпаны остальные средства, во-вторых, потому что возможная агрессия Китая не столь самоочевидна, чтобы идти на такие рискованные шаги. А значит, Китай получит достаточный ракетно-ядерный потенциал, чтобы шантажировать СССР ответным ударом, вздумай он в целях самообороны использовать свое ядерное преимущество. Так Советскому Союзу будет навязана партизанская война на колоссальной территории, лежащей по обе стороны семитысячекилометровой границы.

Хотя, надо полагать, давно разработаны планы на случай войны с Китаем, Советский Союз, как я думаю, не готов к партизанской или полупартизанской войне ни с технической, ни с психологической точек зрения. Два прошедших десятилетия война в нашей стране мыслилась как столкновение двух технически оснащенных армий, чуть ли не как «кнопочная война», как война на западе и со странами западной культуры и, наконец, как война с меньшими по численности сухопутными армиями. Безусловно, все это наложило такой отпечаток на военное мышление, преодолеть который будет очень трудно. Да и народное сознание больше подготовлено к войне с «американцами», с «империалистами», к нападениям с воздуха и сухопутной войне в Европе.

Разумеется, очень трудно предсказать, как будут развиваться военные действия, удастся ли советским войскам энергичным броском вторгнуться на китайскую территорию и оккупировать значительную часть Китая или же китайцы, наоборот, медленно, но верно будут просачиваться на советскую территорию. Однако уже сейчас можно предвидеть, что Советскому Союзу придется столкнуться в этой войне с трудностями, с которыми раньше обычно сталкивались как раз его противники.

Во-первых, уже сам метод партизанской войны, начиная с XVII века, всегда был методом русских, применявшимся против вторгавшихся на их территорию компактных армий, и почти никогда не применялся против русских армий, вторгавшихся в культурную Европу. Во-вторых, с самого начала советским армиям придется столкнуться с громадной растянутостью коммуникаций, поскольку война будет вестись на его границах, на тысячи километров отстоящих от основных экономических и демографических центров. В-третьих, русский солдат, зачастую уступая своим противникам в отношении культуры, обычно превосходил их в отношении неприхотливости, стойкости и выносливости, теперь же эти преимущества, столь важные в партизанской войне, будут на стороне китайцев. И, наконец, поскольку речь идет о Дальнем Востоке, Сибири и Казахстане или пограничных с ними районах Китая, война будет вестись на малозаселенных или заселенных не русскими территориях, что создаст широкие возможности партизанского проникновения и, наоборот, трудности со снабжением для больших технически оснащенных армий.

Все это во всяком случае говорит о том, что война будет затяжной и изнурительной, без скорого успеха для той или иной стороны. С такой точки зрения интересно рассмотреть три вопроса: отношение США к советско-китайской войне, развитие событий в Европе и положение в Советском Союзе. Со времени второй мировой войны США, как кажется, проявляют заинтересованность в соглашении и затем партнерстве с СССР. Первая попытка в этом направлении, сделанная Рузвельтом, привела к разделу Германии и всей Европы и десятилетней «холодной войне». Однако это не остановило американцев, и они как в эпоху Хрущева, так и сейчас продолжают рассчитывать на то, что в недалеком будущем возможно какое-то соглашение между СССР и США и совместное решение международных

проблем. Такой подход, видимо, обусловлен не какими-то особыми симпатиями США к советской системе, а тем, что в современном мире СССР является единственной реальной силой, по своему значению приближающейся к силе США. Это подлинное равноправие и вызывает, вероятно, жажду соглашения и сотрудничества. Но с этой точки зрения очевидно, что по мере усиления мощи и влияния Китая в США будет увеличиваться также тяга к соглашению с Китаем и в режиме Мао или его преемников американские либералы начнут находить столь же симпатичные черты, что и в режиме Сталина или Хрущева.

Следуя политике поощрять коммунизм там, где народы не хотят коммунизма, и противоборствовать там, где народы его хотят, США не только содействовали расколу Европы, но и испортили свои отношения с Китаем. Можно сказать, что их национальные интересы не вынуждали их к этому, по отношению к Китаю они руководствовались политикой «сдерживания коммунизма», который понимался как нечто интегрированное. Этим самым они способствовали сближению двух коммунистических гигантов — СССР и Китая, — и понадобилось по крайней мере 10 лет, прежде чем обнаружилось крупное расхождение между ними. Сами же США связали себе руки поддержкой режима Чан Кай-ши, оказавшегося нежизнеспособным.

В то же время, если бы США поддерживали во время гражданской войны Мао Цзе-дуна, они предотвратили бы сближение Китая и СССР, избежали бы корейской войны, а также в значительной степени способствовали бы смягчению коммунистического режима в Китае. Правда, как можно думать, США начинают понемногу отказываться от своей прежней политики по отношению к Китаю, и предугадать сейчас их отношение к возможному советско-китайскому военному конфликту было бы очень трудно. Многое будет зависеть еще и от той позиции, которую сам Китай займет по отношению к США в преддверии войны с СССР, а также от разрешения тайваньской и вьетнамской проблем. Рассматривая же вопросы сближения США с СССР или КНР в более широком историческом плане, следует заметить, что всякое сотрудничество, очевидно, должно базироваться не только на равенстве сил и негативном стремлении сохранить собственную исключительность, но и на общности каких-то позитивных интересов и целей. Поэтому я думаю, что сближение с СССР

только тогда будет иметь смысл для США, когда в СССР произойдут серьезные демократические сдвиги. До тех пор всякое соглашение будет продиктовано для СССР или страхом перед Китаем, или попыткой сохранить собственный режим благодаря американской экономической помощи, или желанием воспользоваться американской дружбой для навязывания или сохранения своего влияния в других странах, а также желанием обоих государств путем взаимной поддержки удержать свою ведущую роль в мире.

При отдельных выгодах, в целом такая «дружба», основанная на лицемерии и страхе, ничего не принесет США, кроме новых затруднений, как это уже было в результате сотрудничества Рузвельта со Сталиным. Сотрудничество предполагает взаимную опору, но как можно опереться на страну, которая в течение веков пучится и расплзается, как кислое тесто, и не видит перед собой других задач?! Подлинное сближение может быть основано на общности интересов, культуры, традиций, на понимании друг друга. Ничего этого нет. Что общего между демократической страной, с ее идеализмом и прагматизмом, и страной без веры, без традиций, без культуры и умения делать дело. Массовой идеологией этой страны всегда был культ собственной силы и обширности, а основной темой ее культурного меньшинства было описание своей слабости и отчужденности, яркий пример чему — русская литература. Ее славянское государство поочередно создавалось скандинавами, византийцами, татарами, немцами и евреями — и поочередно уничтожало своих создателей. Всем своим союзникам оно изменяло, как только усматривало малейшую выгоду в этом, никогда не принимая всерьез никаких соглашений и никогда не имея ни с кем ничего общего.

Сейчас в России можно слышать такие примерно разговоры: США нам помогут, потому что мы белые, а китайцы желтые. Будет очень печально, если и США станут на такую расистскую точку зрения. Единственная реальная надежда на лучшее будущее для всего мира это не расовая война, а межрасовое сотрудничество, лучшим примером чему могли бы стать отношения между США и Китаем. Китай, безусловно, с течением времени значительно повысит жизненный уровень своего народа и вступит в период либерализации, что в сочетании с традиционной верой в духовные ценности сделает Китай замечательным партнером демократической Америки.

Конечно, тут очень многое зависит от самих США, от того, будут ли они следовать своей закостенелой политике по отношению к Китаю или же исправлять прежние ошибки и искать новые пути.

Если США осознают все это, они не будут помогать СССР в войне против Китая, понимая, тем более, что Китай не в состоянии полностью уничтожить СССР. В таком случае Советский Союз останется с Китаем один на один — а что же будут делать наши европейские союзники?

После второй мировой войны у СССР была возможность создать на своей западной границе цепь нейтралистских государств, включая Германию, и тем самым свою безопасность в Европе. Такие государства, со своего рода «промежуточными» режимами, какой, например, был в Чехословакии до 1948 года, явились бы своего рода прокладкой между Западом и СССР и обеспечили бы стабильное положение в Европе. Однако СССР, следуя сталинской политике территориальной экспансии и усиления напряжения, максимально расширил сферу своего влияния и тем самым создал для себя потенциальную угрозу. Поскольку существующее сейчас положение в Европе поддерживается только постоянным давлением Советского Союза, то можно полагать, что как только это давление ослабеет или вообще сойдет на нет, в Центральной и Восточной Европе произойдут значительные изменения.

По-видимому, как только станет ясно, что военный конфликт СССР с Китаем принимает затяжной характер, что все силы СССР перемещаются на восток и он не может отстаивать свои интересы в Европе, произойдет воссоединение Германии. Трудно сказать, произойдет ли оно путем поглощения Западной Германией Восточной или же сами послеульбрихтовские руководители ГДР, поняв реальное положение вещей, пойдут на добровольное воссоединение с ФРГ, чтобы сохранить себе часть привилегий. Во всех случаях воссоединенная Германия с достаточно сильной антисоветской ориентацией создаст совершенно новую ситуацию в Европе.

По-видимому, воссоединение Германии совпадет с процессом «десоветизации» восточно-европейских стран и значительно ускорит этот процесс. Трудно сказать, как он пойдет и какие формы примет — «венгерские», «румынские» или «чехословацкие» — однако

приведет, очевидно, к национал-коммунистическим режимам, для каждой страны представляющим своего рода подобие докоммунистического режима. Причем по крайней мере несколько стран, как Венгрия или Румыния, сразу же примут отчетливую прогерманскую ориентацию. Помешать этому СССР мог бы, очевидно, только путем военной оккупации всех восточноевропейских стран, чтобы создать своего рода «тыл» дальневосточного фронта, но по существу такой «тыл» свелся бы ко «второму фронту» — т. е. фронту с Германией, которой помогали бы народы восточноевропейских стран, на что СССР уже не сможет пойти. Скорее наоборот, «десоветизированные» восточноевропейские страны помчатся как конь без узды и, видя бессилие СССР в Европе, предъявят незабытые, хотя и долго замалчиваемые территориальные претензии: Польша — на Львов и Вильнюс, Германия — на Калининград, Венгрия — на Закарпатье, Румыния — на Бессарабию. Не исключена возможность, что также Финляндия предъявит претензии на Выборг и Печенгу. Очень вероятно, что по мере все большего увязания СССР в войне, также Япония предъявит территориальные претензии сначала на Курилы, затем на Сахалин, а потом, если успехи будут одерживать Китай, то и на часть советского Дальнего Востока. Короче говоря, СССР придется полностью расплачиваться за территориальные захваты Сталина и ту изоляцию, в которую поставили страну неосталинисты. Однако самые важные для будущего СССР события произойдут внутри страны.

Естественно, что начало войны с Китаем, который будет представлен как агрессор, вызовет вспышку русского национализма — «мы им покажем!» — и одновременно даст некоторые надежды национализму нерусскому. В дальнейшем обе эти тенденции будут идти одна по затухающей, а другая по возрастающей кривой. Действительно, война будет идти далеко, не воздействуя тем самым непосредственно на эмоциональное восприятие народа и на налаженный стиль жизни, как это было во время последней войны с Германией, но в то же время требуя все новых и новых жертв. Постепенно это будет порождать все большую моральную усталость от войны, ведущейся далеко и неизвестно зачем. Между тем начнутся экономические, в частности продовольственные трудности, тем более ощутимые, что за последние годы уровень жизни медленно, но

неуклонно повышался. Поскольку режим не настолько мягок, чтобы сделать возможными какие-то легальные формы проявления недовольства и тем самым их разрядку, и в то же время не настолько жесток, чтобы исключить саму возможность протеста, начнутся спорадические вспышки народного недовольства, локальные бунты, например из-за нехватки хлеба. Их будут подавлять с помощью войск, что ускорит разложение армии. По мере роста затруднений режима средний класс будет занимать все более враждебную позицию, считая что режим не в состоянии справиться со своими задачами. Измена союзников и территориальные претензии на западе и востоке будут усиливать ощущение одиночества и безнадежности. Экстремистские организации, которые появятся к тому времени, начнут играть все большую роль. Вместе с тем крайне усилятся националистические тенденции у нерусских народов Советского Союза, прежде всего в Прибалтике, на Кавказе и на Украине, затем в Средней Азии и в Поволжье. Между тем бюрократический режим, который привычными ему полумерами не в состоянии будет одновременно вести войну, разрешать экономические трудности и подавлять или удовлетворять народное недовольство, все больше будет замыкаться в себе, терять контроль над страной и даже связь с действительностью. Достаточно будет сильного поражения на фронте или какой-либо крупной вспышки недовольства в столице — забастовки или вооруженного столкновения, — чтобы режим пал.

Конечно, если до того времени власть полностью перейдет в руки военных, модифицированный таким образом режим продержится несколько дольше, но, не решая опять же самых насущных и во время войны уже почти не разрешимых вопросов, падет еще более страшно. Если мы ранее правильно определили начало войны с Китаем, то это произойдет где-то между 1980 и 1985 годами. По-видимому, демократическое движение, которому режим постоянными репрессиями не даст окрепнуть, будет не в состоянии взять контроль в свои руки, во всяком случае на столь долгий срок, чтобы решить стоящие перед страной проблемы. В таком случае неизбежная «дезимперизация» пойдет крайне болезненным путем. Власть перейдет к экстремистским группам и элементам, и страна начнет расплзаться на части в обстановке анархии, насилия и крайней национальной вражды. В этом случае границы между молодыми на-

циональными государствами, которые начнут возникать на территории бывшего Советского Союза, будут определяться крайне тяжело, с возможными военными столкновениями, чем воспользуются соседи СССР, и конечно в первую очередь Китай. Но возможно, что «средний класс» окажется все-таки достаточно силен, чтобы удерживать контроль в своих руках. В таком случае предоставление независимости отдельным советским народам произойдет мирным путем и будет создано нечто вроде федерации, наподобие Британского содружества наций или Европейского экономического сообщества. С Китаем, также обессиленным войной, будет заключен мир, а споры с европейскими соседями улажены на взаимоприемлимой основе. Возможно даже, что Украина, Прибалтийские республики и Европейская Россия войдут как самостоятельные единицы во Все-европейскую федерацию.

Возможен также и третий вариант, а именно — что ничего вышеизложенного не будет. Но что же будет? Я не сомневаюсь, что эта великая восточнославянская империя, созданная германцами, византийцами и монголами, вступила в последние десятилетия своего существования. Как принятие христианства отсрочило гибель Римской империи, но не спасло ее от неизбежного конца, так и марксистская доктрина задержала распад Российской империи — третьего Рима — но не в силах отвратить его. Но хотя эта империя всегда стремилась к максимальной самоизоляции, едва ли правильно рассматривать ее гибель вне связи с остальным миром.

Стало общим местом считать основным направлением современного развития научный прогресс, а основную угрозу цивилизации усматривать в тотальной ядерной войне. Между тем и научный прогресс, с каждым годом съедая все большую часть валового мирового продукта, может превратиться в регресс, и цивилизация — погибнуть без столь ослепительной вспышки, как взрыв сверхядерной бомбы.

Хотя научный и технический прогресс меняет мир буквально на глазах, он опирается, в сущности, на очень узкую социальную базу, и чем значительнее будут научные успехи, тем резче контраст между теми, кто их достигает и использует, и остальным миром. Советские ракеты достигли Венеры — а картошку в деревне, где я живу, убирают руками. Это не должно казаться комичным сопоставлением, это раз-

рыв, который может развернуться в пропасть. Дело не столько в том, как убирать картошку, но в том, что уровень мышления большинства людей не поднимается выше этого «ручного» уровня. Действительно, хотя в экономически развитых странах наука требует не только все больше средств, но и все больше людей, основные принципы современной науки понятны, в сущности, ничтожному меньшинству. Пока что это меньшинство вкупе с правящей элитой пользуется привилегированным положением, но как долго это будет продолжаться?

Мао Цзе-дун говорит об окружении «города» — экономически развитых стран — «деревней» — слабо развитыми странами. Действительно, экономически развитые страны составляют небольшую по численности населения часть мира. Далее, и в этих странах «город» окружен «деревней» — деревней в настоящем смысле этого слова или же вчерашними деревенскими жителями, лишь недавно переехавшими в города. Но и в городах люди, направляющие современную цивилизацию и нуждающиеся в ней, составляют ничтожное меньшинство. И, наконец, в нашем внутреннем мире «город» также окружен «деревней» подсознательного — и при первом же потрясении привычных ценностей мы сразу это почувствуем. Не является ли именно этот разрыв величайшей потенциальной угрозой для нашей цивилизации?

Угроза «городу» со стороны «деревни» тем более сильна, что в «городе» наблюдается тенденция ко все большей личной обособленности, в то время как «деревня» стремится к организации и единству. Мао Цзе-дуна это радует, но жителей мирового «города», как мне кажется, должно беспокоить их будущее.

Пока же, как нам говорят, западная футурология обеспокоена именно ростом городов и теми трудностями, которые возникают в связи с бурным научно-техническим прогрессом. По-видимому, если бы футурология существовала в императорском Риме, где, как известно, строились уже шестизэтажные здания и существовали детские вертушки, приводимые в движение паром, футурологи V века предсказали бы на ближайшее столетие строительство двадцатизэтажных зданий и промышленное применение паровых машин. Однако, как мы уже знаем, в VI веке на форуме паслись козы, как сейчас у меня под окном в деревне.

Листи М. Бажана

* * *

Дорогі друзі Неллі та Леся!

Радий, що у Вас справи трохи яснішають. Я також думаю, що робота в театрі ім. Станіславського буде цікавіша. Щодо відзиву на Вашу дисертацію, Неллі, то хай мені присилають рукопис, і я постараюсь бодай дещо умоподібне створити. Дуже мені хочеться, що все було у Вашому сіятельному й талановитому подружжі гаразд. Я живу на дачі, перекладаю поляка Норвіда і маю з цього для себе втіху. Як вийде для інших – не дуже певен. Ніна шле Вам і Лесеві вітання. Пишіть.

Ваш Микола Бажан

22.07.1970

* * *

Дорогі Неллю та Леся!

Радий я, що в Леся з роботою більш-менш гаразд. Ясно, що нелегко, забарно, але й цікаво буде працювати з Єфремовим. Хоч і дивуюсь я, як це він міг кинути свій колектив і перейти до досить далекого для нього колективу мхатівців, проте, що про них не кажи і не думай, але акторське ремесло вони ще знають. Ясно, що, крім схвалення, нічого в мене Вам, Неллю, намір опрацювати тему «вічних образів» і «вічних сюжетів» викликати не може. Не так ніхто вже про це не писав. Писав і О. Білецький, і М. Зеров, і А. Ніковський, але докладного розкладу й опрацювання справді таки ніхто досі не дав. З Богом вперед, Неллю, за вас правда і Леся, велика, мудра, добра, тямуща Леся!

Ставлять у «франківців» «Кассандру». Їй-бо, боюсь йти – чи не почую Дев'ятої симфонії у виконанні ансамблю бандуристів?

Коли ж Ви – чи удвох чи нарізно – думаєте бути в Києві?
Подзвоніть обов'язково, бо хочу Вас бачити. Чекаю на ре-
ферат, а то й на дисертацію

Ваш

Микола Бажан

11.12.70 р.

P.S. Ой, забув, що невдовзі Новий Рік! Може, ще зарано,
але шлю Вам обом свої найкращі побажання щастя. Вони
такі живі і щирі, що за двадцять днів, які лишились до Ново-
го Року, не зачерствіють.

Ваш

Микола Б.

* * *

Директору Института
Истории искусств
Министерства Культуры СССР

От действительного члена
Академии Наук УССР
Микола Бажана

Я с благодарностью принял бы Ваше предложение дать
официальный отзыв на кандидатскую диссертацию т. Н.Н.
Корниенко «Режиссерское искусство Леся Курбаса», если
бы не несчастье, случившееся со мной. Я сейчас нахожусь
в состоянии довольно тяжелого гипертонического криза.
Меня отправляют на лечение с запрещением более-менее
напряженной умственной деятельности. Поэтому не смогу
прислать Вам своего официального отзыва на диссертацию
тов. Н. Корниенко, хотя тема диссертации мне кажется
интересной, актуальной и важной как для изучения исто-
рии украинского советского театра, так и для истории
всего советского театра и даже театра мирового.

25/XII 70 г. Киев

Микола Бажан

* * *

Мила Неллі!

Щойно написав Вам новорічну листівку, де приписав, що з зацікавленням читаю Вашу дисертацію. Проте не так склалося, як бажалося. Раптово відчув себе дуже погано, набігли лікарі – і визначили в мене досить тяжкий гіпертонічний криз. Заборонили щось серйозне читати, заборонили писати. Лежу, слухаю музику, сумую, нудьгую, гніваюсь, але боюся інсульту найбільше зі всіх хвороб... Оце тишком підвівся, щоб написати вам листа, бо Ваші долі – себто доля Вашого подружжя – для мене не байдужі. Я щиро бажаю Вам успіху, але за цих сумних обставин не можу бути Вам корисний, не можу зараз дочитати до кінця дисертацію, а тим, паче, написати на неї біль-менш розумний відзив. Дуже шкодую, але нічого не поробиш! Дуже смугую, але нічим втішити Вас з цього приводу втішити не можу Лихо!..

Додаю до цього заяву до дирекції інституту Вашого, щоб не мали якоїсь хибної думки і правильно зрозуміли, чому я не можу прислати відзив.

А дисертацію я таки дочитаю. Те, що я прочитав, викликало в мене не тільки спогади, але й думки, зауваження, поради. Проте зараз не в силі про них писати. Видужаю, побачу Вас – розповім, а то й напишу. Коли? Не знаю? Відправляти мене хочуть сьогодні до лікарні, а з 8-го січня – до санаторія. Уявляєте собі мій настрій – зустрічати отак Новий Рік? Хай же буде для Вас, молодих, Новий рік і щасливим, і світлим, і веселим!!!

Ваш

Микола Бажан

25/XII

**Додаток:
з листування**

Вельмишановні пані Неллі
Миколаївно та пане
Лесю Степановичу!

Красно дякую за велику радість отримати обидві ваші монографії «Лесь Курбас» і «Мар'ян Крушельницький» з ваших теплих рук та ще й з чудовим дарчим написом.

62 роки тому, ще дитиною, я вперше почула заборонене прізвище Курбаса. З ним пройшла все моє життя, зберігаючи його в сер-

ці. А тепер я тримаю на самому почесному місці ваші монографії та інші ваші твори. Ви здійснили мрію свою і багатьох українців, повернувши з небуття чистим, незаплямованим, славетну зірочку нашої Великої Культури – Леся Курбаса. Низький уклін вам за це від усієї чесної України.

Я перечитала з олівцем в руках всі ваші праці стосовно Олександра Степановича і Миколи Гуровича Куліша. «Щоденники» теж перечитала, всі 18 томів, що разом з іншими книгами (серед них – безцінні, поліграфічно чудово виконані фоліанти – «Лесь Курбас» Неллі Корнієнко та «Мар'ян Крушельницький» Л. Танюка), були безкоштовно передані до Сумської обласної універсальної наукової бібліотеки. А зараз ви також безкоштовно подарували нашому місту ще 7 наступних томів «Щоденників». Кожен з них знайомить з інформацією, раніше багатьом з нас невідомою. Не можна відокремити по цінності ту чи іншу – бо всі цікаві та вагомі, всі за призначенням. Кожен знаходить в них для себе щось важливе.

Я надсилаю Вам, Лесю Степановичу кілька рядків – споминів з мого театрального дитинства. Якщо вони Вас

зацікавляють, я буду щаслива. В мене ще залишилось в пам'яті з тих 50-х років кілька інших спогадів про Леоніда Бикова, Валентину Чистякову, Мар'яна Крушельницького та інші.

Також надсилаю Вам невеличку книжечку Галини Іллінічни Дергачової, яку я отримала від її рідних, що зараз мешкають в Санкт-Петербурзі: сина (композитора) – Анатолія Юр'евича Дергачова, невістки (біолога) – Галини Олексіївни та онуки (філолога) – Катерини. Я гадаю, що ви пам'ятаєте автора ще з часів вашої роботи у Харкові. Вона тоді вже залишила театр ім. Т.Г Шевченка і працювала Головним режисером на обласному телебаченні.

Коли я навчалась у неї в драматичному гуртку Палацу піонерів, вона ніколи не згадувала про свою участь у військових діях. Це була приємна білявка, яка дуже любила дітей. Ми, гуртківці, її обожнювали. Вона вчила нас не тільки працювати із текстом дитячих п'єсок, але й проводила уроки слухання класичної музики. Одного разу замість репетицій вона переповіла нам зміст усієї п'єси Назима Хікмета «Легенда про кохання» – одразу після її читання в театрі. Відтоді у мене з'явився двотомник його творів.

Ми знали про велике горе Галини Іллінічни, коли помер її чоловік, контужений на війні, ще зовсім не стара людина. Залишилась вона сама з двома маленькими диточками. Трималась мужньо, була завжди привітною. Харків'яни-гуртківці зустрічались з нею кожен рік. Я виїхала з чоловіком з Харкова і знайшла її потім, через багато років, за допомогою Черкашиної Марини Романівни, яку знала ще з театрального дитинства. Галина Іллінічна мене, як на диво, добре пам'ятала, але спілкувались ми з нею, на жаль, тільки з 30 липня 2010 р. до 9 січня 2011 р., коли вона в останнє пішла на процедури до онкологічної лікарні підтримати хворі нирки. 20 лютого в 11:30 я хотіла їй зателефонувати (щось мене непокоїло), але «сіли» обидві слухалки – мобільна і хатня (радіотелефон). Дочекавшись їх відновлення, зателефонувала

десь о 16 год... і почула, що в 11:50 вона в повній свідомості попросилася з своїми рідними і тихенько пішла за поріг. Через два місяці я отримала від родини три примірники її книжки. Одну я подарувала професору Харківської державної академії культури Гордєєву С.І., який добре знав Дергачову, другу надсилаю Вам, а третю залишу собі на спомин.

Галина Їллінічна багато цікавого розповіла мені про театр 50-х років, коли вона там працювала, а також про своїх рідних, таких же мужніх підчас війни, як і вона сама. Гадаю, що Вам ці військові спомини, видані на кошти їхньої небагатої родини, відкриють Дергачову з іншого, незнаного боку. Перечитавши книгу, Ви, як і я, зрозумієте, чому їй не дозволяли майже 70 років видавати спомини, чому неподобства Великої Вітчизняної Радянська Влада ховала під грифом «Таємно».

З великою повагою Таїсія Опанасівна Фомиця.

Вул. Леваневського 16, кв.25,

Тел. 0542-77-55-51.

м. Суми, 40011, Україна.

Моб. 095-664-5912

СПОМИНИ З МОГО ТЕАТРАЛЬНОГО ДИТИНСТВА

Все почалось у Харкові того вересневого дня 1950-го року, коли до нас завітала дружина далекого родича моєї матері Тетяна Шуляк. Це була гарної статури вродлива жінка приблизно 40 років. Чоловік її народився у тому ж селі на Київщині, де і моя мати Сидоренко Одарка Арсентівна. Обидві вони товаришували, бо мали дещо спільне: самі виховували по двоє дітей, бо в Тетяни чоловік загинув на війні, а мої батьки розлучилися. Освіта в обох була дуже невелика, отже бідували майже однаково. В той час моя мати шукала роботу. Тому й запитала Тетяну, чи не може вона дізнатися про можливість влаштуватися в тому Українському драматичному театрі, де тітка працювала білетеркою. Обіцянку було отримано. А поки що

вона запросила мене на денну виставу до театру, бо взнала, що я ніколи цього дива не бачила.

Прийшли ми в театр ім. Т.Г. Шевченка за кілька годин до початку, бо як з'ясувалось, тітці потрібно було разом з іншими працівниками підготувати залу: зняти чохла з крісел, протерти пил тощо. Я з подивом дивилась на сцену – завіса знаходилась десь угорі – а тут, унизу, була альтанка, обплетена яскравими квітами та кілька садових лав. Тітка Тетяна ласкаво мені посміхалась, помітивши моє зацікавлення побаченням. Потім розповіла, що вистава має назву «Шельменко денщик», вона весела, дотепна і повинна мені сподобатись.

Так, вистава дійсно сподобалась. Особливо сам денщик, актор Михайло Покотило – він був і залишився, як на мене, неперевершеним серед інших, кого я бачила у ролі Шельменка. На той же час ми святкували вдома радість, бо мою матір взяли на роботу до театру на вакантну посаду реквізиторки хоч із дуже малим окладом – 400 карбованців. Стільки ж заробляли прибиральниці, білетерки, актори допоміжного складу.

В цьому ж 1950-му році прийшов до театру працювати студент останнього курсу Харківського Театрального інституту Леонід Биков. Він був у ВУЗ'і Сталінським стипендіатом, отримуючи не 400, як усі, а 800 крб. В театрі його заробіток починався з 500 (молодий лікар мав 600, а інженер 800–900 крб.). До звання Заслужений чи Народний артист УРСР Леоніду Федоровичу було ще далеко. Такі були часи, але й зараз актори та працівники театру не дуже розкошують.

Я вчилась тоді в шостому класі, але дитяча пам'ять зберегла багато чого з тих часів. Отже, я потроху просуваюся до найголовнішої події в моєму житті...

Повертаючись з роботи пізно ввечері, мати завжди була задоволена, що я її чекала. Вона швиденько вечеряла і розповідала якісь новини. Несподіванкою виявилась звістка про те, що театр готується до поїздки в червні 1951 року на Декаду Українського мистецтва і літератури у Москві, потім будуть ще гастролі в Одесі. Адміністрацією дозволено брати з собою дітей. Ми обидві навіть і не мріяли про таке щастя. Мати працювала добре, тому їй незабаром підвищили платню до 500 крб. Старший мій 20-річний брат після закінчення фабрично-заводського училища працював електромонтажником на

спорудженні заводу «Азовсталь», заробляв до 800 крб, так, що міг навіть частково допомагати нам з мамою. Отже, все в нашій сім'ї було добре, і ми чекали літа. Про те, що я запам'ятала з цієї Декади, я могла б розповісти пізніше, а зараз я хочу згадати Одесу, бо саме там все і сталося.

Реквізиторський цех театру налічував чотирьох чоловік. Я буду називати їх так, як це робила дитиною з дозволу дорослих: начальник-дядько Петро, підлеглі – тітка Люба, тітка Фаня і моя мати. Завчасно перед виставою вони уважно переглядали список всіх тих речей, які потім будуть розташовані на сцені. Все це складалось у великі плетені довгасті кошики і за кілька хвилин перерви між картинами дії блискавично з'являлось на своїх місцях. Стоячи за кулісами, я бачила, як злагоджено працюють усі робітники сцени, і це назавжди закарбувалось у моїй душі: вони робили це добре, не зважаючи на таку мізерну платню – вони любили свій театр.

Тітка Люба серед цих людей трималася дещо відокремлено і здавалась відлюдною та суворою, з нею спілкувались майже тільки з робочих питань. Було їй років 40-45, середнього зросту, худорлявої статури, непоказна, вона не мала своєї сім'ї. Але до мене ставилася дуже добре і охоче брала мене з собою в Одесі на море або на прогулянку, коли моя мати відробляла свою зміну в театрі, а сама тітка Люба була вільна. Грали вистави в Оперному театрі. Купатися ходили до ближнього пляжу Ланжерон. Тоді тут були невеличкі скелі і каміння, під яким діти і їх улюбленець дядя Льоня Биков ловили крабів. Всім було дуже весело. Діти навіть вистрибували акторові на рамена (він це дозволяв). Коли вони потім плигали у воду, сміявся разом з ними. В театрі і поза театром всі розмовляли українською. Діти також добре знали мову.

Одного разу, вже після 10-ї години ранку, коли сонечко почало добре припікати, ми з тіткою Любою залишили пляж, піднялися сходами до парку Шевченка і йшли попід зеленими акаціями додому. Біля кафе ми зупинились, щоб поласувати морозивом з газованою чистою водою – так, повчала мене моя добра наставниця, смак морозива буде більш відчутним. Ми обидві були жваві від задоволення. Пригнічений стан моєї співрозмовниці наче кудись зник. І коли ми з нею продовжили нашу подорож, вона раптом заговорила... При цьому обличчя її стало зовсім іншим, наче

осяням чудовим світлом, якимось замріяним. Я такою її ніколи не бачила. Вона почала розповідати мені, тринадцятирічній дитині, про велику журбу свого життя, про що ні з ким ніколи не говорила. Як з'ясувалось, тітка Люба не завжди працювала реквізитором. В довоєнні роки вона вчилась у театральній студії видатного українського режисера Леся Курбаса – людини особливої, дивовижно талановитої, надзвичайно освіченої. Я на той час була завзятим читачем шкільної та районної бібліотек, відвідувала драматичний гурток під керівництвом актриси театру ім. Т.Г. Шевченка Дергачової Галини Іллінічни у Харківському біломармуровому Палаці піонерів на Сумській вулиці, багато часу проводила у самому театрі на виставах, інколи тихесенько спостерігала з ложі театального освітлювача, (який дозволяв мені там знаходитись) репетиції Головного режисера Мар'яна Крушельницького. Тому я вже трохи розуміла те, про що почула підчас нашої бесіди. Але прізвище Курбаса було мені невідоме: в театрі ніхто про це ніколи при мені не згадував.

Далі я почула, як обожнювали студійці свого вчителя, що допомагав їм ретельно опановувати мистецтво актора. Велике щастя було промовити на сцені хоча б одне, єдинеє слово, бо – казав Лесь Курбас – у справжнього автора не буває зайвих слів. Масовці надавалось велике значення, і кожний, хто приймав у ній участь, був діючою особистістю, вони всі разом повинні були створювати ансамбль у виставі.

Зрозуміло, що я одразу не могла опанувати всю цю інформацію, (мені по-дитячому раніше здавалось, що грати головну роль краще, ніж маленьку). Далі я почула, що з Курбасом потім сталося щось неприємне, і він кудись зник, а трупа залишилася і зараз ще грає в цьому театрі. Дружина режисера – Валентина Чистякова – також бере участь у виставах. Цю актрису, як і всіх інших, я вже добре знала. Актори, як тепер мені зрозуміло, продовжували добре грати ансамблево всі малі і великі ролі, хоч п'єси іноді могли бути кращими... А поки обличчя моєї співрозмовниці знову стало похмурим, і вона попередила мене: все, про що сьогодні розповіла, повинно залишитись великою таємницею, бо наслідки можуть бути дуже поганими. (Ще тоді був живий Сталін, і тітка Люба мала рацію, попереджаючи мене, хоч про нього вона не згадувала). Я дуже серйозно пообіцяла їй мовчати.

Після цієї події наші стосунки стали більш теплими. Одного дня тітка Люба навіть запросила нас до себе на гостини. Це було вже в Харкові. Ми вийшли всі разом із театру, потім по Сумській вулиці, а там недалечко була вже і вулиця Гіршмана 19. Зайшли у двір, піднялися «чорним ходом» (який слугував для хатніх робітниць) і потрапили, як належало, до кухні. Меблів там, окрім невеличкого кухонного столу та стільця, не було. Поруч – двері у приміщення, де мешкала наша знайома. Це виявилася ванна кімната. На білій ванні було покладено дошки, зверху матрац і постіль. Поруч була якась тумбочка. Тітка Люба принесла сюди пару стільців, закип'ятила чай і почала нас пригощати. Тут ми узнали, що була це квартира дружини Курбаса Валентини Миколаївни Чистякової. Вхід до її двокімнатної квартири був з «парадного» ходу. Так було колись спроектовано чимало будинків. Ми також мешкали в комунальній квартирі (колись заможних людей) з кухнею, яка мала такий же «чорний хід» у двір. Господиня була десь у від'їзді. До її кімнат ми не заходили. Мати моя була трохи збентежена таким помешканням своєї співробітниці, але тітка Люба залишила це зауваження без відповіді. Мабуть, це робилось за обопільною домовленістю з Чистяковою, бо в театрі ніхто про це перебування її тут не знав.

В 1912 році доля звела мене з чудовою людиною, актрисою театру ім. Т.Г Шевченко, Кіриною Римкою Василівною, яка в 91 рік ще працювала, мала гарну пам'ять, дзвінкий молодий голос і веселий сміх. 25 лютого того ж року Кіріна зіграла роль матері Леся Курбаса Ванди Адольфівни у виставі театру до 125-річчя митця. В бесіді зі мною вона пригадала, що, дійсно, ставлення оточуючих до реквізиторки Люби було трохи відстороненим, бо вона сама була мовчазною. Проте, дружина актора Данила Антоновича Герасимова, в 60-ті роки розповіла Римі Василівні, що Люба пройшла через торттури ГУЛАГУ. Їй пощастило залишитись живою, і звільнившись, вона ніколи не говорила про те, щоб не потрапити за ґрати ще раз. Тільки директор театру знав про це, і мабуть, ризикуючи, взяв її на роботу, а дружина Курбаса, також ризикуючи, дала їй притулок.

Про свої роки ув'язнення Люба нам також ніколи не розповідала. Однак, я пам'ятаю, що коли ми в неї чаювали, і розмова торкнулась Леся Курбаса, вона сказала, що Валентина Миколаївна якось промовила, що в його бідах є частина провини Крушельницького.

Після того ми більше ніколи в цьому помешканні не бували. Пізніше моя мати перейшла з театру на іншу роботу, і я не знаю, що сталося із цією хорошою людиною, тіткою Любою. Чула, що вона ніби-то знайшла собі десь інший притулок і пішла від Чистякової.

В 2010 році я зверталась з листом до начальника відділу кадрів театру ім. Т.Г Шевченка, коротко переповіла їй свою історію і прохала встановити прізвище Люби та її біографічні дані. Отримала у відповідь, що все переведено на комп'ютери, тому потрібно знати прізвище. Так само вдруге вона відповіла і Кіриній, хоча за 50 років не так вже й багато змінилось працівників реквізиторського цеху.

Свою обіцянку мовчати про Леся Курбаса я виконувала цілих 18 років, аж поки у підземному переході під площею Тевелева у Харкові не побачила на книжкових полицях у рожевій суперобкладинці збірник «Леся Курбас». Спогади сучасників. За ред. В.С. Василька. К., «Мистецтво», 1969.

На той час моя мати давно вже не працювала в театрі, стосунки з тіткою Любою обірвалися, тому я про Курбаса за ті минулі роки нічого більше нового не знала.

З великим тремтінням несла я додому цю першу книжку про Леся Курбаса, наче з давніх давен повертався хтось дуже рідний до мене. В збірнику були серед інших спогади кількох знайомих мені акторів театру ім. Т.Г Шевченка: Романа Черкашина, Олександра Сердюка, Данила Антоновича, Софії Федорцевої, Федора Радчука, Івана Мар'яненка, Мар'яна Крушельницького. Спогадів дружини видатного режисера Валентини Чистякової серед них не було. В анотації до збірника були вказані роки життя Леся Курбаса (1887–1942). А в самому надрукованому матеріалі спостерігались деякі недомовки.

Прошло ще 19 років, коли я знов зустріла друковану російською мовою поважну роботу «Леся Курбас: Статті и воспоминания о Лесе Курбасе. Литературное наследие / Сост. М.Г. Лабинский, Л.С. Танюк; Вступ. Ст. Н.Б. Кузякиной, – М.: Искусство, 1988 – 463 с.» Ця книжка була присвячена 100-річчю з дня народження Леся Курбаса.

Великий збірник надрукували мистецтвознавці Канади «Курбас Леся. У театральній діяльності; в оцінках сучасників, документи. Балтімор-Торонто, 1989, – 1026 с.» Цю книжку я знайшла в

Обласній універсальній науковій бібліотеці м. Суми. (Не знаю, чи була вона у вільному продажу).

Потім через 2 роки з'явився ще один збірник «Молодий театр» : Генеза. Завдання. Шляхи / Упорядник., авт. вступ. ст. М.Г. Лабінський. – К.: Мистецтво, 1991, – 320 с.»

Перебуваючи у відрядженні в славетному місті Львові, я побачила у книгарні на Площі Ринок в синій обкладинці працю Ірини Волицької «Театральна юність Леся Курбаса (проблема формування творчої особистості). Наукове видання Інститут народознавства НАН України. 1995, – 151 с.»

Ще через три роки побачила світ перша наукова монографія «Корнієнко Н.М. Лесь Курбас: репетиція майбутнього. – К.: Факт, 1998. – 469 с.»

За нею через два роки з'явилося видання, в якому було надруковано великий масив неопублікованої раніше (за деякими випадками) теоретичної спадщини режисера – «Лесь Курбас. Філософія театру. / Упор. М. Лабінський. – К.; Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 917 с.» Я не бачила її в продажу, почула якось про книжку по радіо, написала у видавництво і отримала собі на радість.

Перепрошую, що стомила цим переліком книжок про Курбаса, але мені хотілося привернути увагу до того, як повільно у друкованих виданнях (і не тільки) поверталось до України ім'я цієї людини, реабілітованої Військовим Трибуналом Північного Військового округу ще від 19 лютого 1957 р №73 м. Петрозаводськ.

Як виявилось, шанувальникам Леся Курбаса дуже і дуже непросто було це зробити. Перечитавши майже все надруковане в цих та інших виданнях та статтях про Леся Курбаса і його оточення, а також прискіпливо познайомившись з повним змістом Архівної справи Курбаса Олександра Степановича №012193 на 239 аркушах; Архівної справи письменника і драматурга Миколи Гуровича Куліша №36546 на 183 аркушах; Архівної справи одного з найкращих акторів театру Курбаса Гірняка Йосипа Йосиповича №65313 на 65 аркушах та з Архівними справами інших репресованих письменників і діячів культури, мені захотілося для себе з'ясувати, чому все це так з ними відбулося. А коли через певний час багато чого стало зрозумілим, вирішила поділись набутим з іншими, такими ж пересічними громадянами, якою є сама.

За фахом я гірничий інженер-механік, неодноразово бувала на практиках в забойних лавах і штреках на шахтах Уралу, Криворіжжя, Донбасу. Робила диплом з розрахунків багатоканатної шахтної підйомної машини, а потім після аспірантури 36 років викладала у ВИШ'і курс «Деталі машин та Під'йомно-Транспортне обладнання». Пішла на пенсію в 64 роки, коли важко захворів мій чоловік, талановитий вчений-будівельник Фомиця Леонід Миколайович. Майже 10 років я доглядала його після інсульту до останнього дня. Зараз мені 75. Отже, я сподіваюсь, що доля буде до мене прихильною, і я ще напишу мою книжку.

ПОКАЖЧИК

А

- Абашидзе Іраклій** (1909-1992) письменник — 511
- Августин Блаженний Аврелій** (354-430) єпископ — 19
- Авдієва Ірина** (1904-1984) актриса школи Л. Курбаса, художник — 32, 73, 76, 139, 142, 419
- Аверінцев Сергій** (1937-2004) філософ, академік — 393
- Автомонов Павло** (1922-1988) — 157-160
- Агаєв Акпер Мамед Огли** (1915-?) мовознавець, русифікатор — 519
- Азов Марк** (1925-2011) письменник — 151
- Аїтова Марі**, вчителька, княжна, емігрантка — 37, 38
- Александров (Мормоненко) Григорій** (1903-1983) кінорежисер — 295

Алексєєв Михайло¹ (1896-

¹ Друг дитинства Максима Рильського («і друг мій Миша Алексєєв Мені Марлинського читав»), він входив у число найцікавіших людей революційного і пореволюційного Києва. Вони приятелювали – М. Рильський, Ярема Айзеншток, художник Д. Шмарінов і моя мама, тоді ще зовсім молоденька Наталка. Михайло Павлович свого часу читав лекції з історії літератури (С. Білокінь знайшов десь у газетах повідомлення, що кошти від цих лекцій ішли у фонд Добровольчої Армії). Згодом М. Алексєєв писав цікаві дослідження про українські думи. Щоб уникнути арешту,

1981) літературознавець, академік — 18, 39, 352, 390, 423

Алексєєва Людмила (1927 р.н.) дисидентка — 117

Алексідзе Дмитро (1910-1984) режисер — 243

Алмазов Борис (1827-1876) поет, критик — 61

Алов (Лінскер) Олександр (1923-1983) кінорежисер — 10, 319

Алтунян Генріх (1933-2005) правозахисник, дисидент, репресований — 430

Альєнде Сальвадор (1908-1973) президент Чилі, вбитий — 358

Амальрик Андрій (1938-1980) письменник, дисидент, загинув в автокатастрофі — 154, 253, 423, 444, 646-676

після погрому інтелігенції виїхав з Києва далеко в російську глибинку. По війні жив у Ленінграді, був директором Пушкінського дому й дуже ревно ставився до України, вважаючи її провідників та офіційну інтелігенцію колабораціоністами «під знаком Корнійчука». Змів ставлення до України лише після того, як я привіз йому поезії Ліни Костенко, Івана Драча, Миколи Вінграновського. Прочитавши мою поему «Анкета», порадив заховати її якнайглибше: «Може быть, вы когда-нибудь это и опубликуете, — но уже в моем возрасте». Так воно і вийшло. Михайло Павлович активно сприяв дисидентському рухові, звертався до закордонних авторів з пропозиціями підписати листи на захист дисидентів та ін.

- Амальрик Леонід** (1905-1997) режисер-мультиплікатор — 98
- Анастасьєв Аркадій** (1914-1980) театрознавець — 156, 157, 169, 340
- Анджапарідзе Веріко** (1900-1987) актриса — 336
- Андрієвська Валерія** (1938 р.н.) перекладач, дружина Є. Сверстюка — 8
- Андроніков Іраклій** (1908-1990) літературознавець — 149, 150
- Андропов Юрій** (1914-1984) партійний діяч — 341
- Андрушкевич Валентина** (1926-1970) педагог, ЦДТ — 160, 161
- Андрушкевич Лариса** (1941-1972) лікар — 160, 161
- Анісько Володимир** (1938-2005) актор — 394
- Анненков Юрій** (1889-1974) художник — 98
- Антків Богдан** (1915-1998) актор, диригент — 390
- Антоненко-Давидович Борис** (1899-1984) письменник, репресований — 8, 80, 88, 200, 296, 396, 447, 449, 450, 453-455, 505
- Антоненко-Давидович Ярина** (1947 р.н.) видавець, дочка Б. Антоненка-Давидовича — 8
- Антонич Богдан-Ігор** (1909-1937) поет — 89, 177, 197, 322
- Антонів Олена** (1937-1986) дисидентка, дружина В. Черновола, трагічно загинула — 344, 454
- Антонович-Будько Данило** (1889-1975) актор школи Л. Курбаса — 163, 419, 683
- Антуан Андре** (1858-1943) театральний діяч — 209
- Ануй Жан** (1910-1987) драматург — 128, 147, 222, 315
- Аполлінер Гійом** (1880-1918) поет — 18, 89, 315
- Арагон Луї** (1898-1982) поет — 397
- Арбузов Олексій** (1908-1986) драматург — 414
- Ардаматський Василій** (1911-1989) письменник — 635
- Армстронг Ніл** (1930-2012) астронавт, США, який першим із землян ступив на поверхню Місяця — 360
- Арнштам Лео** (1905-1979) сценарист, кінорежисер — 281
- Арон Жан Поль** (1925-1988) актор, режисер — 254
- Астангов (Ружніков) Михайло** (1900-1965) актор — 243
- Астауров Борис** (1904-1974) біолог, академік — 254
- Ахматова (Горенко) Анна** (1889-1966) поетеса — 138, 355

Ахметелі Сандро (1886-1937)
режисер, **розстріляний** — 30,
164, 366, 376

Б

Б'єрнсон Б'єрнстерне (1832-
1910) письменник — 381

Бабій Ярослав (1942 р.н.) режи-
сер — 401, 402

Бабійчук Ростислав (1911 р.н.)
міністр культури України — 298

Бабіївна Ганна (1897-1979) ак-
триса школи Л. Курбаса, **ре-
пресована** — 162

Багрицький (Дзюбін) Едуард
(1895-1934) поет — 262

Бажан (Лауер) Ніна (1911-2006)
дружина М. Бажана — 203

Бажан Микола (1904-1983) поет,
акатдемiк — 60, 151, 203, 209,
239, 240, 267, 337, 340, 400-
402, 410, 438, 444, 673, 675

Байрон Джордж Георг (1788-
1824) поет, **загинув** — 416

Балабан Борис (1906-1959) ре-
жисер школи Л. Курбаса — 419

Балабуха Федір (1926-1990) ак-
тор — 38

Балицький Всеволод (1882-
1937) чекiст, **розстріляний** —
23, 24

Бальзак Оноре де (1799-1850)
письменник — 416

Бандрович Зенон (1916-1986)
канонiк, **репресований** — 393

Бандура Олександр (1918-
2005) перекладач — 147, 148

Барабаш Юрій (1931 р.н.) літе-
ратурознавець — 339

Барбюс Анрі (1973-1935) пись-
менник — 241

Барро Жан-Луї (1910-1994) ре-
жисер, актор — 243

Барсеґян Олександр (1929-
2011) режисер — 234, 298

Барто Аґнія (1906-1981) поетеса
— 69

Баруздин Сергій (1926-1991)
письменник — 336

Басс Іван (1907-1984) літерату-
рознавець — 100, 192

Бассін Пилип (1905-1992) пси-
холог, нейрофізіолог — 56

Батов Павло (1897-1985) гене-
рал армії — 121

Бах Йоган Себастьян (1685-
1750) композитор — 309

Бахтін Михайло (1895-1975) лі-
тературознавець, **репресова-
ний** — 11, 362

Бахтіяров Олег (1947 р.н.) пра-
возахисник — 115

Бган Ольга (1936-1978) кіноак-
триса, **покінчила життя само-
губством** — 211, 294, 295, 301

Бегічева Ганна (1899-1984) ре-
жисер, журналіст — 162

- Бегма Василь** (1906-1965) державний діяч — 159
- Беккет Семюел** (1906-1989) драматург — 307
- Бекон Роджер** (1214-1292) філософ — 457
- Бель Генріх** (1917-1985) письменник, громадський діяч — 397
- Беннінгсен Олександр** (1913-1988) сходознавець, радянолог (Париж) — 254
- Беранже П'єр Жан** (1780-1857) поет — 144
- Бергман Інгар** (1918-2007) кінорежисер — 50-56
- Бердяев Микола** (1877-1948) філософ — 19, 51
- Березін Юхим** (*Штєпсель*) (1919-2006) артист естради — 127
- Берія Лаврентій** (1899-1953) політичний діяч, розстріляний — 66, 212, 218, 285, 345, 448, 450, 467, 483, 489, 628
- Берія Серго** (1924-2000) інженер-конструктор, син Л. Берії — 66
- Бетховен Людвіг Ван** (1770-1827) — 97, 129, 140, 204, 214, 239, 321, 435
- Бехтерев Володимир** (1857-1927) психіатр, лікар Сталіна, отруєний — 12
- Бедний Дем'ян** (*Юхим Придворов*) (1883-1945) байкар — 181
- Белінський Віссаріон** (1811-1848) критик — 175, 262
- Биков Василь** (1924-2003) письменник — 122, 511
- Биков Ролан** (1929-1998) кіноактор — 168, 227
- Биков Леонід** (1928-1979) актор — 677
- Биковець Михайло** (1924-1976) режисер — 298
- Білецький Олександр** (1884-1961) літературознавець, академік — 673
- Білецький Платон** (1922-1998) художник, мистецтвознавець — 177
- Білогородська Ірина** (1938 р.н.) дисидентка, дружина В. Делоне — 154
- Білокінь Сергій** (1948 р.н.) науковець, КТМ — 84, 91, 95, 144, 147, 149, 237, 239, 317, 352, 354, 438
- Біняшевський Ераст** (1928-1996) лікар, фольклорист, КТМ — 172
- Блакитний** (*Еллан*) **Василь** (1894-1925) поет — 366
- Бланк** (*Ленін*) **Олександр** (*Ізраїль*) (1801-1870) дід В. Леніна, лікар, лікував Т. Шевченка — 126

- Блок Олександр** (1880-1921)
поет — 128, 370
- Бобильов Іван** (1925 р.н.) режи-
сер — 129, 211, 214, 220-222,
225, 226, 299, 301, 402
- Богораз-Брухман Лариса**
(1929-2004) лінгвіст, правозна-
хисниця, **репресована** — 355
- Богун Іван** (?-1664) полковник
козацького війська — 266
- Бодє Олександр**² (*Олександр
Генріх де Бодє*) (1865-1939)
вчитель з Рибінська — 125
- Бодлер Шарль** (1821-1867) поет,
критик — 356
- Бойчук Богдан** (1927 р.н.) поет,
США — 76, 307, 314, 315, 340
- Бойчук Михайло** (1882-1939)
художник, **розстріляний** — 364
- Боккаччо Джованні** (1313-
1357) письменник — 416
- Болобан** (*Серговський*) **Лео-
нід** (1893-1979) актор, драма-
тург — 31, 32, 418
- Бондарчук Степан** (1886-1970)
режисер — 31, 142, 418
- Бонді Сергій** (1891-1983) літе-
ратурознавець — 17
- Боннер Єлена** (1923-2011) пра-
возахисниця, дружина А. Саха-
рова, **репресована** — 427, 468
- Боноскі Филип** (1916 р.н.)
публіцист — 397
- Борджія Олександр VI** (1431-
1503) папа — 293
- Боровський Давид** (1934-2006)
театральний художник — 154,
235
- Бортніков Геннадій** (1939-
2007) актор — 11
- Борщак** (*Баршак*) **Ілько**
(1892-1959) історик, літерату-
рознавець — 305
- Бояджієв Георгій** (1909-1974)
театрознавець — 17, 28, 39-42,
221, 226
- Брагінський Еміль** (1921-1998)
драматург — 257, 299
- Бразінскаси**³ - **Пранас** (1927-
2002) і **Альгірдас** (1955 р.н.)
його син, терористи — 437
- Братко-Кутинський Олексій**
(1926-1993) психолог, філософ
— 625
- Брегман Сарра** (1919-2000)
актриса — 22
- Брежнев Леонід** (1906-1982) —
68, 127, 130, 148, 212, 292, 425,
431
- Брехт Бертольт** (1898-1956)
драматург — 55, 315, 501
- Бриж Теодозія** (*Фаня*) (1929-
1999) скульптор — 390
- Брик** (*Каган*) **Ліля** (1891-1978)
літератор, актриса — 209

² Автор пісні «Священна війна», яку потім привласнив собі В. Лебедєв-Кумач

³ В лютому 2002 року Альгірдаса засудили за вбивство батька. Садист батько скерував на нього револьвер, і син вдарив його гантелею.

- Брилинська Надія** (1941 р.н.)
вчителька — 259
- Брилинський Юрій** (1942 р.н.)
актор — 259, 333, 390
- Бруно Джордано** (1548-1600)
поет, філософ, спалений —
247
- Будда** (бл. 560-480 до н.е.) — 293
- Буковський Володимир**
(1942 р.н.) дисидент, репресований — 154
- Бунін Іван** (1870-1953) письменник,
лауреат Нобелівської премії — 9, 256
- Бунюель Луїс** (1900-1983) кіно-режисер — 51
- Бурачек Микола** (1871-1942)
театральний художник — 72
- Бурій Станіслав Едвард**
(1910-2000) критик, перекладач — 162
- Бурков Георгій** (1933-1990) актор — 75, 90, 210, 211, 214, 222, 223, 226, 294, 299, 303
- Бурячок Іван** (1877-1936) художник театру — 72
- Бутенко Едуард** (1938-2007)
режисер — 128, 231-237, 259, 263, 308-310, 331-333, 358, 390, 401, 402, 411-413
- Бухарін Микола** (1888-1938)
політичний діяч, розстріляний — 293
- Буцький Анатолій** (1892-1965)
композитор — 363
- Бучма Амвросій** (1891-1957)
актор школи Л. Курбаса — 71, 245, 433
- Бюхнер Георг** (1813-1837) письменник — 377

В

- Вавілов Микола** (1887-1943)
академік, генетик, репресований, рік в камері смертників, помер у тюремній лікарні — 399
- Вавілов Юрій** (1928 р.н.) доктор фізико-математичних наук,
син М. Вавілова — 399
- Вагнер Ріхард** (1813-1883)
німецький композитор-драматург, диригент — 416
- Вазов Іван** (1850-1921) драматург — 247
- Вайль Борис** (1939-2010) правозахисник, репресований — 426
- Варпаховський Леонід** (1908-1976) режисер, репресований — 90
- Васильєв Олександр** (1911-1990) художник театру — 11, 21, 22, 348, 350
- Васильківський Сергій** (1854-1917) художник — 72
- Василько (Миляєв) Василь**
(1893-1972) режисер школи

- Л. Курбаса — 10, 29, 31-33, 379, 405, 420, 421, 433-435, 683
- Васильченко Федір** (1904-?) з комітету по кінематографії — 272
- Ватченко Олексій** (1914-1984) партійний діяч — 212
- Вахтангов Євгеній** (1813-1922) режисер — 30, 141, 150, 164, 165, 226, 375
- Величко Наталія** (1941 р.н.) актриса — 233
- Верді Джузеппе** (1813-1901) композитор — 416
- Вернан Жан-П'єр** (1914-2007) історик, антрополог — 254
- Вержацький Михайло** (1904-1973) режисер школи Курбаса — 32, 33, 243, 419, 422, 441
- Веселовська Ніна** (1932 р.н.) актриса — 213, 294, 301
- Вечерський Василь** (1927-2003) художник — 23-25
- Веснік Євгеній** (1923-2009) актор — 168
- Виготський Лев** (1896-1934) психолог — 393
- Винниченко Володимир** (1880-1951) письменник, драматург — 22, 339, 364, 487
- Висоцька Станіслава** (1878-1941) актриса — 363, 367
- Висоцький Володимир** (1938-1980) актор, бард — 16
- Виспянський Станіслав** (1869-1907) драматург — 416
- Вишневська Галина** (1926-2012) співачка — 154
- Вишневський Всеволод** (1900-1951) драматург — 134
- Вишня Остап (Павло Губенко)** (1889-1956) письменник, репресований — 31, 138, 192, 197, 240, 241, 560
- Вільде Ірина** (1907-1982) письменниця — 130, 322
- Вінграновський Микола** (1936-2004) поет, кінорежисер — 89, 182, 191, 231
- Вірський Павло** (1905-1975) балетмейстер — 230
- Вірун Степан** (1932 р.н.) репресований у «справі юристів» — 513
- Вітошинський Ярослав** (1869-1946) диригент — 224
- Владикін Григорій** (1909-1963) заступник міністра культури — 168, 443
- Владимирська (Балабан) Слава** (?-1987) художник, дочка Б. Балабана — 162
- Власюк Дмитро** (1902-1994) театральний художник, ректор інституту — 32, 163, 419
- Влизько Олекса** (1908-1934) поет, розстріляний — 519

- Вовк (Селянська) Віра** (1926 р.н.) поетеса, перекладач — 76
- Вовченко Іван** (1905-1976) воєначальник — 159
- Водяний Хома (Тома)** (1886-1970) товариш Курбаса за молодих літ — 30, 415, 416, 418, 454
- Вознесенський (Бродський) Олександр** (1880-1939) письменник — 367
- Войнаровський Андрій** (1680-1740) племінник і довірена особа Івана Мазепи — 307
- Волицька Ірина** театрознавець — 684
- Володимир Святий** (960-1015) Великий князь Київський — 278
- Волчек Галина** (1933 р.н.) режисер, актриса — 69
- Вольський (Зейтель) Артур** (1924-2002) діяч театру, поет, згодом — один з лідерів Народного фронту Білорусії — 93, 129, 140, 230
- Воробйов Микола** (1941 р.н.) поет — 89
- Воронель Нінель** (1932 р.н.) драматург — 423
- Вучетич Євгеній** (1908-1974) скульптор — 216, 217
- Г**
-
- Газенклевер Вальтер** (1890-1940) драматург, **покінчив життя самогубством** — 375, 378
- Гайдар (Голіков) Аркадій** (1904-1941) письменник — 154, 155, 409
- Гайне (Гейне) Генріх** (1797-1856) поет — 58
- Гаккебуш Валерій** (1912-1984) мистецтвознавець — 327
- Галансков Юрій** (1939-1972) поет, **репресований, помер у таборі** — 650
- Галич (Гінзбург) Олександр** (1918-1980) поет, актор, режисер, **дисидент** — 144, 228, 444
- Галілей Галілео** (1564-1642) філософ — 199, 431
- Гальбе Макс** (1865-1964) драматург — 318
- Гальський Клим**, слідчий КГБ — 518
- Гамсахурдіа Костянтин Романович** (?-1968) **репресований** — 23, 38, 142, 143
- Ган (Каган) Яків** (1900-1968) театральний критик — 243
- Ганаго Борис** (1928 р.н.) режисер, дитячий письменник, поетім — православний педагог — 94, 101, 128, 129, 140, 141

- Ганкевич Микола** (1900-1931) політичний діяч — 38
- Гапочка Павло**, полковий комісар — 273
- Гароді Роже де** (1913-2012) письменник — 334
- Гаррік Девід** (1717-1779) актор — 423
- Гауптман Гергард** (1862-1946) драматург — 155
- Геврик Софія**, дружина Т. Геврика, працює в українському музеї в Нью-Йорку — 262, 313
- Геврик Титус** (1936 р.н.) архітектор, США — 96, 97, 262, 263, 307, 313, 340
- Геврич Ярослав** (1937 р.н.) стоматолог, правозахисник, репресований — 464
- Гегель Георг** (1770-1831) філософ — 306
- Гейгер Ганс** (1882-1945) фізик — 99
- Геляс Ярослав** (1916-1992) актор, режисер школи М. Крушельницького — 243
- Гель Іван** (1937-2011) дисидент, репресований — 166-171, 200, 407, 454, 480, 481
- Герасімов Данило** актор — 682
- Герек Едвард** (1913-2001) перший секретар ЦК ПОРП, виключений з партії 1981 року — 426
- Гершкович Олександр** (1924-1992) перекладач — 301, 316, 319, 327
- Гете Йоганн Вольфганг** (1749-1832) поет, мислитель — 322
- Гіляровський Михайло** (1934 р.н.) режисер — 171
- Гімлер Генріх** (1900-1945) рейхсфюрер СС, покінчив життя самогубством — 158
- Гінзбург Олександр** (1936-2002) журналіст, правозахисник, репресований — 650
- Гіренко Адольф** (1936 р.н.) партійний діяч — 69
- Гірняк Йосип** (1895-1989) актор школи Л. Курбаса, США, репресований — 71, 72, 81, 163, 250, 339, 380, 433, 434, 684
- Гіршман Леонард** (1839-1921) лікар-офтальмолог — 682
- Гітлер (Шікльгрубер) Адольф** (1889-1945) покінчив життя самогубством — 17, 156, 265, 266, 273, 292, 486, 489
- Главак Тамара** (1938 р.н.) громадський діяч — 69, 294, 311
- Глінка Михайло** (1804-1857) композитор — 416
- Глух Федір** (1912-1984) прокурор УРСР — 345, 453, 463
- Глухий Володимир** (1938-1988) актор — 406, 409

- Гоголь Микола** (1809-1852)
письменник — 63, 130, 373,
416, 580
- Годунов Борис** (1551-1605)
цар — 370
- Голейзовський Касьян** (1892-
1970) балетмейстер — 365
- Голобородько Василь** (1945
р.н.) поет — 88, 89
- Голованов Ярослав** (1932-2003)
журналіст — 224, 225
- Головатюк Борис** (1936-1970)
режисер школи М. Крушель-
ницького — 23, 228
- Головін Євген**, учитель (Луцьк)
— 45
- Гольдоні Карло** (1707-1793)
драматург — 98
- Гольц Ігор** (1946 р.н.) лейтенант
медслужби, репресований у
Луцьку — 437
- Гомулка Владислав** (1905-1982)
секретар ЦК ПОРП — 425
- Гоннекер (Хоннекер) Еріх**
(1912-1994) політичний діяч
— 431
- Гонта Іван** (?-1768) козацький
сотник, один з вождів Коліїв-
щини, страчений — 360, 361
- Гончар Віктор** (1923-1999) ре-
дактор видавництва «Мисте-
цтво» — 247
- Гончар Іван** (1912-1993) скульп-
птор, етнограф — 178, 320
- Гончар Олесь** (1918-1995) пись-
менник — 112, 130, 308, 323-
327, 410
- Гончаров Андрій** (1918-2001)
режисер — 53, 221
- Гончаров Іван** (1812-1891) пись-
менник — 627
- Горбаневська Наталія** (1936
р.н.) перекладач, правозахис-
ниця, репресована — 12, 138,
354, 351, 355
- Горбунов Георгій (стар-
ший)** (1896-1967) інженер-
електрифікатор — 37
- Горбунова (Алексеева)**
Наталя (1898-1998) худож-
ник театру і кіно — 36, 37, 352,
359, 391
- Гордєєв Сергій** (1658 р.н.)
театрознавець — 678
- Горинь (Мацелюх) Ольга**
(1930 р.н.) педагог, дружина
М. Гориня, правозахисниця —
445, 454, 456
- Горинь Богдан** (1936 р.н.) мис-
тецтвознавець, КТМ, правоза-
хисник, репресований — 429,
516
- Горинь Михайло** (1930-2013)
правозахисник, репресова-
ний — 429, 513, 516
- Горська Алла** (1929-1970) ху-
дожник, КТМ, вбита за загад-
кових обставин — 7, 47, 75, 80,
81, 166, 171, 200, 231, 261, 291,

- 320, 329, 331-333, 393, 405-411, 431, 438, 439, 454, 476-482
- Горський Олександр** (1898-1983) кінодіяч, батько Алли Горської — 408
- Горький Максим** (*Пешков Олексій*) (1868-1936) — 9, 42, 175, 178, 313, 627
- Готьян Федір** (1904-1958) музикант, драматург — 42
- Гошовський Адриан** (1898-1967) журналіст, політичний діяч — 488
- Грабовський Павло** (1864-1902) поет, репресований — 196
- Грабчак Андрій** (1910-1973) партизан, розвідник — 158
- Гребінка Євген** (1812-1848) поет, байкар, громадський діяч — 390
- Гречуха Михайло** (1902-1976) державний діяч — 266
- Грибоедов Олександр** (1795-1829) драматург, розтерзаний натовпом у перській амбасаді — 129
- Григоренко Петро** (1907-1987) генерал, дисидент, репресований — 12, 169, 203, 254
- Григорянц Ніна** (1918-2003) музичний редактор — 9, 26, 87, 129, 204
- Гринько Григорій** (1890-1938) нарком, розстріляний — 317
- Гринько Олександр** (1919 р.н.) актор, репресований — 390
- Грицай Геннадій** (1936-1990) філолог — 60
- Грінберг Йосип** (1900-1980) літературний критик — 336
- Грінченко Борис** (1863-1910) письменник — 197, 416, 486
- Гротовський Єжі** (1933-1999) режисер — 314
- Грушевський Михайло** (1866-1934) політик, історик, репресований — 71, 138, 305, 339, 486, 487, 580
- Губанов Леонід** (1928-2004) актор — 204, 327
- Гулевич Тетяна** (1924-2003) актриса — 21
- Гулик-Гнатенко Стефанія**, філолог, дисидентка, репресована — 344, 452, 454, 460, 461
- Гурченко Людмила** (1935-2011) актриса — 295
- Гус Ян** (1371-1415) проповідник, мислитель, національний герой чеського народу — 364, 365
- Гусак Густав** (1913-1991) політичний діяч — 148
- Гюго Віктор** (1802-1885) письменник — 151, 370

Д

- Даденков Юрій** (1911-1994) міністр освіти УРСР — 107, 108
- Данило Галицький** (1201-1264) король — 488
- Даніель Юлій** (1925-1988) письменник, перекладач, **репресований** — 59, 164, 165, 351, 353, 395
- Данченко Сергій** (1937-2001) режисер — 259, 308-310, 390
- Дарвін Чарльз Роберт** (1809-1882) природознавець — 382
- Дворжак Антонін** (1841-1904) композитор — 416
- Дворжецький Вацлав** (1910-1993) актор, **репресований** — 20
- Девіс Анжела** (1944 р.н.) чл. ЦК КП США, **репресована** — 465
- Дейч Олександр** (1893-1972) літературознавець, театрознавець, перекладач — 8, 25, 50, 84, 140, 142, 151-154, 160, 162, 204, 205, 294, 303, 305, 320-322, 329, 336, 340, 354, 360-383, 391, 395, 402, 424, 442
- Декарт Рене** (1596-1650) філософ, математик — 635
- Делоне Вадим** (1947-1983) поет, **дисидент, репресований** — 355
- Демарчик Єва** (1941 р.н.) співачка — 145, 395
- Демидова Алла** (1936 р.н.) актриса — 295
- Демуцький Данило** (1893-1954) кінооператор — 434, 435
- Демчук Теофіл** (1896-1992) актор — 30, 244, 417
- Денисенко Володимир** (1930-1984) кінорежисер, сценарист, **репресований** — 245
- Дергачова Галина** (?-2011) актриса, режисер телебачення — 677, 681
- Дживелегов Олексій** (1875-1952) мистецтвознавець — 28, 40
- Дзержинський Фелікс** (1877-1926) керівник ЧК — 627
- Дзюба Іван** (1931 р.н.) літературознавець, академік, **дисидент, КТМ, репресований** — 88, 89, 100, 167, 181, 183, 184, 187-199, 209, 287, 323, 341, 396, 429, 447, 450, 453, 455, 463, 464, 516
- Дикий Олексій** (1889-1949) актор, режисер — 134
- Димшиц Марк** (1927 р.н.) льотчик, **дисидент, репресований** — 437
- Диптан Ольга** (1912-1998) ланкова — 320
- Дідро Дені** (1713-1784) філософ — 208
- Діккенс Чарлз** (1812-1870) письменник — 416

Дісней Волт (1901-1966)
режисер-мультиплікатор — 98

Дмитерко Любомир (1911-1985)
письменник — 226

Довбищенко Галина (1938-1999)
театральний критик — 163

Довженко Олександр (1894-1956)
кінорежисер — 10, 131, 134, 240, 261, 264, 275, 376, 435, 477

Долина (Попиков) Павло (1888-1955)
актор школи Л. Курбаса — 31

Дольд-Михайлик Юрій (1903-1966)
письменник — 158

Доманицький Василь (1877-1910)
історик, літературознавець — 85

Дonato (Піссуїті Донато Американович) (1885-1964)
клоун, артист цирку — 363

Доннер Йорн (1933 р.н.)
письменник, продюсер — 55, 56

Доріченко Олесь (1936 р.н.)
поет, перекладач, художник — 228, 230

Дороніна Тетяна (1933 р.н.)
актриса — 295

Дорошина Ніна (1934 р.н.)
актриса — 295

Достоевський Федір (1821-1881)
письменник — 11, 17, 315, 349

Драбата Валентина⁴ (1908-1983)
викладачка фізики, дисидентка — 454, 459, 460

Драч Іван (1936 р.н.)
поет, КТМ — 18, 89, 119, 147, 183, 231, 253, 287, 305, 332, 354, 320, 395, 410, 438

Дремлюга Володимир (1940 р.н.)
робітник, репресований, емігрував — 355, 616

Дрозд Володимир (1939-2003)
письменник — 226

Дюма Олександр (батько) (1802-1870)
письменник — 33

Е

Едліс Юліу (1929-2009)
драматург — 52, 53, 221

Ейзенштейн Сергій (1898-1948)
кінорежисер — 131, 134

Ейнштейн Альберт (1879-1955) — 520

Ейтінгтон Наум (1898-1981)
спец. НКВД по закордонних убивствах — 304

Еліава Тамара (1933 р.н.)
театральний художник — 220

Еліаде Мірча (1907-1986)
письменник, філософ — 393

Еліас П'єр Жакез (1914-1995)
письменник — 588-615

Ельсберг (Шанірштейн) Яків (1901-1976)
літературознавець, лауреат Сталінської премії, стукач — 352

⁴ «Випадково» випала з балкону в Києві.

Емпедокл (484-424 до н.е.) філософ — 383

Енгельгард Павло (1798-1849) дворянин, офіцер, поміщик Т. Шевченка — 428

Енгельс Фрідріх (1820-1895) — 126, 194, 278

Ендгельгардт Володимир (1894-1984) біохімік, академік — 254

Епік Григорій (1901-1937) письменник, розстріляний — 192

Еренбург Ілля (1891-1967) письменник — 338

Ерзя (Нефедов) Степан (1876-1959) скульптор — 261

Еркень Іштван (1912-1979) драматург — 299, 302

Ефрос Анатолій (1925-1987) режисер — 150, 215-217, 220, 221, 353

Є

Євреїнов Микола (1879-1953) драматург, режисер — 98

Егоров Борис (1937-1994) космонавт — 228

Ежов Микола (1895-1940) нарком НКВД, розстріляний — 24, 489, 507

Енсен Альфред (1859-1921) шведський славіст, дійсний член НТШ — 307

Есенін-Вольпін Олександр (1924 р.н.) математик, дисидент, син С. Єсеніна — 154, 387, 426, 469-476

Єфремов Олег (1927-2000) актор, режисер — 69, 157, 290, 291, 294, 302, 316, 319, 320, 400

Єфремов Сергій (1876-1939) літературознавець, академік, репресований — 318

Ж

Жарковський Михайло (1919-2007) актор, театральний діяч — 211, 220-222, 226, 299, 301, 389, 398

Жженов Георгій (1915-2005) актор, репресований — 206

Живлюк Юрій (1936 р.н.) громадський діяч, доктор наук — 98, 99, 201, 202

Жиленко Ірина (1941 р.н.) поетеса, КТМ — 89

Жуков Георгій (1908-1974) маршал — 271, 330

Журахович Семен (1907-1997) письменник — 268

З

Забой Аліса (1946 р.н.) скульптор, КТМ — 408

- Завадський Євгеній** (1926-2006) режисер, син Ю. Завадського — 22
- Завадський Юрій** (1894-1977) режисер — 11, 12, 21, 22, 28, 39-42, 128, 157, 168, 221, 226, 241, 243, 307, 349, 402, 402, 443, 444
- Загоруйко Анна** (1902-1975) дружина Вас. Загоруйка — 49
- Загоруйко Василь** (1901-1975) історик — 49, 50, 259, 260
- Загоруйко Володимир** (1932 р.н.) режисер школи М. Крушельницького, КТМ — 26, 83, 233, 245, 414
- Загоруйко Емілія** (1930 р.н.) редактор БСЭ — 215
- Загребельний Павло** (1924-2009) письменник — 410
- Задорожний Георгій** (1920-1996) доктор юридичних наук — 466, 467
- Заливаха Опанас** (1925-2007) художник, КТМ, **дисидент, репресований** — 197-199, 211, 261, 262, 287, 291, 292, 329, 340, 393, 394, 398, 408, 445, 454, 516, 517
- Замойська (Пельтьє) Елен** (1924 р.н.) славістка — 254
- Заньковецька (Адамовська) Марія** (1860-1934) актриса — 308, 309, 313, 316, 403, 414, 417
- Запорожець Олександр** (1905-1981) актор школи Л. Курбаса, потім – психолог, академік АПН — 162
- Зарецький Віктор** (1925-1990) художник, КТМ — 7, 47, 291, 332, 406, 408, 411
- Зарецький Іван** (1901-1970) батько Віктора Зарецького, **вбитий** — 75, 407, 431
- Зарецький Олесь** (1954 р.н.) філософ, науковець, син А. Горської і В. Зарецького — 332, 408, 411
- Зарудний Микола** (1921-1991) драматург — 222, 410
- Затонський Володимир** (1888-1938) партійний діяч, **розстріляний** — 317, 376
- Захаров (Ширінкін) Марк** (1933 р.н.) режисер — 73, 151, 165, 220, 227
- Збанацький Юрій** (1913-1994) письменник — 308
- Земська Любов**, бронебійниця, **загинула** під Харковом 1943 р. — 268
- Зеров Микола** (1890-1937) поет, перекладач, **розстріляний** — 59, 486, 568, 585, 673
- Зінов'єв (Радомильський) Григорій** (1883-1936) партійний діяч, **розстріляний** — 126, 293

Зон Борис (1898-1966) режисер — 17

Зорін Леонід (1924 р.н.) драматург — 165

Й

Йовков (Стефанов) Йордан (1880-1937) письменник — 247

Йосипенко Микола (1912-1983) театрознавець, ортодокс — 147-149

І

Ібсен Генрік (1828-1906) драматург — 416

Івакін Юрій (1917-1938) науковець, художник — 85

Іванисенко Віктор (1927-1997) критик, КТМ, дисидент — 170

Іваницька Анастасія (1905-1984) тітка Л. Танюка — 44

Іваничук Роман (1929 р.н.) письменник — 11, 119, 337

Іванишин Володимир (1939-1985) літературний критик — 102-104, 116, 119

Іванов Георгій (1919-1994) актор, керівник телебачення, театральний діяч — 121-125, 127, 210, 211, 213

Іванова Галина (1928-2008) актриса — 83, 129, 141, 169, 233

Іванов-Вано Іван (1900-1987) кінорежисер, художник — 98

Івашкевич Ярослав (1894-1980) письменник — 367

Іващенко Віра, учителька, дружина Д. Іващенко — 510

Іващенко Дмитро (1918-2004) учитель, репресований — 510

Івицький Ростислав (1908-1974) актор школи Л. Курбаса — 232

Івченко Валерій (1939 р.н.) актор — 92, 402, 442

Ігнатович (Балинський) Гнат (1898-1978) режисер школи Л. Курбаса — 31, 32, 378, 379, 418

Іжакевич Г., онука художника, «експерт» по дисидентах — 447

Ізерлі Клод Роберт⁵, полковник ВПС США, льотчик, який скинув атомну бомбу на Хіросіму; закінчив життя у божевіллі — 248-253

Ільєнко Юрій (1936-2010) кінорежисер — 10, 305

Ільїнський Ігор (1901-1987) актор — 348-350

Іонеско Ежен (1912-1994) драматург — 307

⁵ За іншими даними, бомбу скинув Полл Тіббетс, який дожив до 92 років без жодних мук сумління (Л.Т.)

Юрданська Марія (1881-1966)
перша дружина О. Купріна —
223

Ірчан Мирослав (1897-1937)
драматург, розстріляний — 560

К

К'еркегор Серен (1813-1855)
філософ — 51

Кавалерідзе Іван (1887-1978)
скульптор, кінорежисер — 243

Каганович Лазар (1893-1991)
партійний діяч — 586

Казнадій Іван (1925-2006) ре-
жисер школи М. Крушель-
ницького — 243, 246

Кайзер Георг (1878-1945) дра-
матург — 374, 378

Калинець (Стасів) Ірина
(1940-2012) письменник, філо-
лог, дисидент, репресована
— 119, 344, 445, 454-458

Калинець Ігор (1939 р.н.) поет,
репресований — 258, 337,
344, 445, 456-458

Калістратова Софія (1907-
1989) адвокат, захисник диси-
дентів — 354

Калнишевський Петро (1690-
1803) останній кошовий Запо-
різької Січі, в'язень Соловків —
23

Каляник (Каляников) Іван
(1911-1937) поет, розстріля-
ний — 560

Кальвін Жан (1509-1564) бого-
слов, реформатор церкви —
197

Каменев Лев (1883-1936) біль-
шовик, розстріляний — 126,
293

Кампанелла Томмазо (1568-
1639) філософ — 457

Кандиба Іван (1930-2002) прав-
ник, правозахисник, диси-
дент, репресований — 467

Капіца Петро (1894-1984) фізик,
академік — 254

Капто Олександр (1933 р.н.)
комсомольський діяч — 69

Карабутенко Іван (1921-1999)
письменник — 8

Караванський Святослав
(1920 р.н.) мовознавець, по-
літ'язень, репресований —
100-102

Карім Мустай (1919-2005) поет,
драматург — 310

Карл XII (1682-1718) король
Швеції — 307, 314

Кармелюк Устим (1787-1835)
український народний герой
— 62, 627

**Карпенко-Карий (Тобіле-
вич) Іван** (1845-1907) драма-
тург — 245, 320

- Карузо Енріко** (1873-1921) співак — 229
- Катаєв Валентин** (1897-1986) письменник — 338
- Каутський Карл** (1854-1938) економіст — 64
- Кафка Франц** (1883-1924) письменник — 55
- Качмар-Савка Марія** (1939 р.н.) художник — 344, 454
- Квітка Климентій** (1880-1953) етнограф, чоловік Л. Українки — 320
- Келдиш Мстислав** (1911-1978) математик, президент АН СРСР — 253
- Келін Миколай** (1896-1970) донецький козак, лікар, громадський діяч — 78
- Келіна Ольга**, з Чехії, дружина М. Келіна — 76-78
- Кендзьор Ярослав** (1941 р.н.) журналіст, дисидент — 344
- Кенігсфест Микола** (1873-1937) юрист, дід Л. Танюка, розстріляний — 36, 142
- Кеннеді Джон Фіцджеральд** (1917-1963) 35-й президент США, вбитий — 130
- Кириленко Іван** (1903-1938) поет, розстріляний — 569
- Кирилюк Євген** (1902-1989) літературознавець — 391, 402, 404
- Кисельов Йосип** (1905-1980) театральний критик — 157, 158, 160
- Кіріна Рима** (1921 р.н.) актриса — 682
- Кіров (Костриков) Сергій** (1886-1934) більшовик, вбитий — 66
- Клим (Клименко) Володимир** (1952 р.н.) режисер — 308
- Клодель Поль** (1868-1955) драматург — 364
- Клушин Олександр**, кібернетик, КТМ — 47, 172
- Ключевський Василій** (1841-1911) історик — 487
- Кміт Юрій** (1872-1946) письменник, етнограф, священик — 399
- Кнебель Марія** (1898-1985) режисер — 443
- Коваленко Леонід** (1922-1983) літературознавець — 147, 148, 392
- Коган Марк** (1922 р.н.) адвокат, захисник дисидентів, репресований — 447, 451, 463
- Кожевников Вадим** (1909-1984) письменник — 158
- Кожушко Міхал**, торгпред з Польщі — 162, 164
- Козак Богдан** (1940 р.н.) актор — 171, 257, 259, 333, 390

- Козаченко Василь** (1913-1995)
письменник — 208, 341, 354
- Козачківський Даміан** (1896-1967) актор школи Л. Курбаса — 419
- Козицький Пилип** (1893-1960)
композитор — 379
- Козлов Ігор** (1918-1994) актор — 301
- Козловський Іван** (1900-1993)
співак (тенор) — 241
- Колас (Мицкевич) Якуб** (1882-1956) письменник — 62
- Коломієць Олекса** (1919-1994)
драматург — 171
- Колтон Джон** (1889-1946)
митець — 441
- Кольцов (Фрідланд) Михайло** (1898-1940) журналіст, розстріляний — 382
- Кольчик Микола**, слідчий з спецвідділу УКГБ — 99
- Компанієць Микола**, нарком освіти УРСР — 274, 274
- Кондуфор Юрій** (1922-1997) історик, зав. від. ЦК КПУ — 410
- Конфорті Йосиф** (1930-1987)
театрознавець — 141, 306, 315, 356, 358
- Кончаловський Андрон** (1937 р.н.) кінорежисер — 67, 206
- Копелев Лев** (1912-1997) філолог, правозахисник, репресований — 144, 406, 427
- Кордун Віктор** (1946-2005)
поет — 89
- Коренев Володимир** (1940 р.н.)
актор — 294
- Коржавін Наум** (1925 р.н.)
поет — 47, 48, 337
- Корнієнко Георгій** (1926-2006)
дипломат — 157, 211, 213, 298
- Корнієнко Іван** (1910-1975) кінознавець, ректор театрального інституту — 402
- Корнієнко Неллі** (1939 р.н.) театрознавець, КТМ, філософ, академік НАМУ — 7, 20, 23, 49, 50, 72-74, 76-78, 79, 84, 85, 91, 92, 95-97, 102, 129, 139, 141, 142, 144-146, 148, 149-151, 156, 160, 163, 164, 166, 167, 170, 171, 204, 209, 213, 220, 223, 224, 234-246, 257-261, 294-304, 306, 311-317, 339, 340, 347, 356, 359, 394-396, 402-407, 409, 410, 415-422, 438-443, 673, 675, 684
- Корнійчук Олександр** (1905-1972) драматург — 122, 165, 241, 242, 298, 353, 354
- Коротич Віталій** (1936 р.н.)
поет — 147, 247
- Корпанюки, Юрій** (1892-1977), Семен (1894-197?), Василь (1922 р.н.) різьбярі — 258
- Коряк (Аванті) (Блюмштейн) Володимир** (1889-1939) критик, розстріляний — 374

- Косигин Олексій** (1904-1980) державний діяч — 148
- Косинка-Стрілець Григорій** (1899-1934) письменник, розстріляний — 197, 366
- Косів Михайло** (1934 р.н.) літературознавець, дисидент — 325, 326
- Костенко Ліна** (1930 р.н.) поетеса — 18, 89, 119, 292, 354
- Костов Стефан** (1879-1939) драматург — 92, 247
- Костомаров Микола** (1817-1885) історик — 197
- Котляревський Іван** (1769-1838) письменник — 392
- Кох Еріх** (1896-1986) рейхкомісар України, нацист — 120
- Коциловський Йосафат** (1876-1947) єпископ, **закатований** у Лук'янівській тюрмі в Києві — 394
- Коцюбинська Михайлина** (1931-2011) літературознавець, КТМ — 152, 166, 454
- Коцюбинський Михайло** (1864-1913) письменник — 267, 396
- Коцюбинський Юрій** (1896-1937) політичний діяч, **розстріляний** — 197
- Кочерга Іван** (1881-1952) драматург — 241
- Кочетов Всеволод** (1912-1973) письменник — 8, 9, 10, 87, 397
- Кочур Григорій** (1908-1994) перекладач, **репресований** — 8, 9, 47, 139, 146, 152, 392
- Кошовий Олег** (1926-1943) молодогвардієць, **страчений** фашистами — 180
- Кравцев Іван** (1918-1966) філософ, пропагандист з відділу пропаганди й агітації ЦК КПУ — 519
- Кравчук Петро** (1911-1997) громадський діяч у Канаді, публіцист — 208
- Красицький Фотій** (1873-1944) художник, педагог — 72
- Крег Гордон Едвард** (1872-1961) художник, режисер — 340
- Кржижановський Гліб** (1872-1959) партійний діяч — 625, 637, 638
- Кривицька Леся** (1899-1983) актриса — 331
- Крижицький Георгій** (1895-1975) режисер, театрознавець — 363
- Крилова-Єлінова Людмила** (1930-1987) археолог, одіозна співробітниця історичного музею в Дніпропетровську, яка вкрала голову Івана Сірка з його могили — 113
- Кримський Агатангел** (1871-1942) сходознавець, академік, **репресований** — 112, 166, 320

- Кричевський Василь** (1873-1952) художник, архітектор, мистецтвознавець — 72
- Кричевський Федір** (1879-1947) художник, ректор художньої академії — 82
- Крон (Крейн) Олександр** (1909-1983) драматург — 90
- Кропивницький Марко** (1840-1910) актор, режисер, драматург — 242, 259
- Кругляк Аркадій** (1913-2000) актор — 299
- Крузе Франсуа** (1922-2010) історик, професор Сорбони — 254
- Крупеник Марія** (?-1937) історик, дружина П. Любченка, застрелена — 23
- Крупська Надія** (1869-1935) — 225
- Крушельницька Соломія** (1872-1952) співачка (сопрано) — 229-231, 423
- Крушельницький Мар'ян** (1897-1963) актор, режисер школи Л. Курбаса — 36, 52, 65, 76, 81, 161, 166, 205, 243, 403, 404, 407, 420, 423, 681, 682
- Крюба Анжела** (1940 р.н.) дружина Е. Крюби — 298
- Крюба Еміль** (1935 р.н.) літературознавець, професор Сорбони — 18, 208, 298
- Крюков Володимир** (1897-1959) генерал-лейтенант, чоловік Русланової, репресований — 384
- Кудірка Сімас** (1929 р.н.) моряк, репресований — 444
- Кудрицький (Береза-Кудрицький) Павло** (1896-1926) режисер школи Л. Курбаса, загинув — 441
- Кузнецов Анатолій** (1929-1979) письменник — 67
- Кузнецова (Градова) Ольга** (1934 р.н.) театрознавець — 171, 224, 259, 263, 306, 316
- Кузякіна Наталя** (1928-1994) літературознавець — 10, 403
- Куліш Микола** (1892-1937) драматург, розстріляний — 10, 22, 23, 59, 70, 75, 76, 97, 129, 138, 140, 197, 205, 210, 211, 218, 220, 239, 241, 246, 262, 336, 339, 353, 374, 376, 404, 406, 409, 420, 422, 478, 587, 684
- Кульчинський Микола** (1947 р.н.) журналіст, репресований — 100, 105, 109, 206, 207, 304
- Купріна Єлизавета Моріцовна** (1882-1942) друга дружина О. Купріна — 223
- Купріна Ксенія** (1908-1981) актриса, письменниця, дочка О. Купріна — 223
- Курбас Лесь** (1887-1937) режисер, розстріляний — 7, 10, 28,

29-35, 59, 81, 82, 86, 91, 131, 132, 141, 142, 146, 148-150, 152, 154, 161-165, 203, 205, 209, 218, 221, 226, 230, 239-246, 260, 262, 294, 318, 329, 336, 348, 353, 354, 360-383, 400-405, 410, 415-422, 433, 434, 440, 441, 587, 681-684

Курбас Роман (1883-1944) адвокат, доктор права — 415

Курмагамбетов Махмед, філософ, репресований — 485, 486

Курочка-Армашевський

Іван (1896-1971) художник театру — 36, 37

Курченко Надія (1950-1970) стюардеса, загинула — 437

Кутузов Михайло (1745-1813) фельдмаршал — 267

Л

Лабінський Микола (1936 р.н.) театрознавець, КТМ — 163, 421, 422, 684

Лавров Кирило (1925-2007) актор — 144

Лаврова (Андріжаніс) Тетяна (1938-2007) актриса — 295

Лазарев Євген (1937 р.н.) актор, з 2000 р. — у США — 53

Лазарев Олександр (1938-2011) актор — 53

Лапицький (Михайлов)

Йосип (1876-1944) диригент — 35

Лапін Володимир (1945-2005) поет, правозахисник — 154

Лапін Сергій (1912-1990) голова ЦТ — 213

Ларіонова Алла (1931-2000) актриса театру і кіно — 295

Латишев Георгій (1901-1977) генерал-майор — 49

Ле Корбюзьє (Жаннере)

Шарль Едуар (1887-1965) архітектор — 97

Лебедєв-Кумач Василь (1898-1949) композитор — 125

Левада (Косьяк) Олександр (1909-1998) драматург — 410

Левченко Петро (1856-1917) художник — 72

Левчук Тимофій (1912-1998) кінорежисер — 410

Лемик (Возняк) Любов (1915-2008) дружина М. Лемика, репресований — 454

Ленін (1870-1924) — 44, 109, 125-127, 133, 148, 194, 286, 292, 293, 300, 311, 354, 387-389, 468, 511, 516, 582, 628, 632, 637

Леннорт Еліас (1802-1884) лінгвіст, фольклорист — 182

Леонардо да Вінчі (1452-1519) — 40, 281

Леонідов Юрій (1917-1989) актор — 204, 327

- Леплевський Ізраїль (1894-1938) діяч ВЧК-ГПУ-НКВД, **розстріляний** — 23
- Лермонтов Михайло (1814-1841) поет, **застрелений** — 87
- Лесючевський Микола (1908-1978) директор видавництва «Советский писатель», автор доносів на письменників у 30-і рр. — 352
- Лизогуб Володимир (1918-1996) режисер — 401
- Лисенко Василь (1921-1993) журналіст з «Вітчизни» — 346
- Лисенко Микола Микола (1842-1912) композитор — 144, 363
- Лисенко Юрій (1910-1994) кінорежисер — 390
- Литвинов Павло (1940 р.н.) фізик, правозахисник, онук наркома Литвинова, **дисидент** — 99, 355, 616
- Литвинова (*Ясиновська*)
Флора, фізіолог, правозахисниця, мати П. Литвинова — 223
- Лібкнехт Карл (1871-1919) політичний діяч, **розстріляний** — 35
- Лівшиц Яків (1896-1937) заступник наркома, **розстріляний** — 352
- Лідер Данило (1917-2002) театральний художник, **репресований** — 235
- Ломницький Тадеуш (1927-1992) актор — 63
- Ломоносов Михайло (1711-1765) вчений — 278, 459, 503
- Лопатинський Фауст (1899-1937) режисер школи Л. Курбаса, **розстріляний** — 380
- Лопухов Олександр (1925-2009) художник — 410
- Лоренц Конрад (1903-1989) зоолог — 42
- Лосєв Олексій (1893-1983) філософ, **репресований** — 9
- Лук'яненко Левко (1928 р.н.) юрист, дисидент, політичний діяч, **репресований** — 187, 198, 429, 510, 513, 515
- Луначарський Анатолій (1875-1933) критик, політик, культурний діяч — 39, 185, 195, 196, 208, 375, 378, 382
- Лунгін Семен (1912-1978) письменник — 143, 144, 203
- Лунгіна-Маркович Ліліан (1920-1998) перекладачка — 202
- Лунц Даниїл (1912-1977) садист-психіатр від КДБ, професор — 13, 355, 356
- Луспекаєв Павло (1927-1974) актор БДТ — 67, 68, 90, 206
- Любимов Юрій (1917 р.н.) режисер — 150, 206, 221, 223
- Любченко Аркадій (1899-1945) письменник — 522, 585

- Любченко Панас** (1897-1937) боротьбист, згодом — секретар ЦК КП(б)У, **покінчив життя самогубством** — 23-25
- Людovic XVI** (1754-1792) Бурбон, король Франції, **страчений** — 63
- Люксембург Роза** (1871-1919) політична діячка, **вбита** — 20, 80
- Люсьяні Жорж**, історик — 254
- Лютер Мартін** (1483-1546) реформатор церкви — 197
- Ляхницький Сергій** (1924-1991) актор — 301
- Ляшко Олександр** (1915-2002) партійний діяч УРСР, другий секретар ЦК КПУ — 288
- Львов-Анохін Борис** (1926-2000) режисер — 214, 220, 301, 328, 385
-
- ## М
-
- Мавзон Аркадій** (*Мовшензон Арон*) (1918-1977) драматург — 141
- Магат Олена** (1891-1976) актриса школи Леся Курбаса, кінознавець — 162
- Магомет** — 293, 448
- Мазепа Іван** (1644-1709) гетьман України — 278
- Макаль Петро** (1932-1996) поет — 129, 140
- Макаренко Андрій** (1896-1968) письменник, актор театру Л. Курбаса, **репресований** — 34
- Маккіавеллі Ніколло** (1469-1597) письменник, політичний діяч — 363
- Маковський Володимир** (1846-1920) художник — 72
- Максимова Віра** (1936 р.н.) театральний критик — 414
- Маланчук Валентин** (1928-1984) партійний ідеолог — 486, 488
- Маленков Георгій** (1901-1988) партійний діяч — 271
- Малихін**, поліцей, агент КГБ у тaborі — 514
- Малишко Андрій** (1912-1970) поет — 511
- Малкіна-Дейч Євгенія** (1919 р.н.) літературознавець, дружина О. Дейча — 7, 25, 50, 83, 337, 339, 438
- Малкіна-Дейч Євгенія** (1919 р.н.) літературознавець, дружина О. Дейча — 213, 218
- Мальцин Іезекіль**, інженер театральних будов — 134
- Мамин-Сибіряк Дмитро** (1852-1912) письменник — 156
- Мандру Робер**, історик, психолог — 254

- Маневич Йосиф** (1907-1976)
критик — 278
- Мануйлович Софія** (1892-1971) актриса школи Л. Курбаса — 31
- Мануляк Михайло** (1940 р.н.) композитор, акордеоніст, джазист — 258
- Мао Цзе Дун** (1893-1976) — 250, 293, 410, 517, 519
- Мар'яненко (Петлішенко) Іван** (1878-1962) актор школи Л. Курбаса — 34, 419, 420, 441, 683
- Марджанов Костянтин** (1872-1933) режисер — 361, 366
- Марецька Віра** (1906-1978) актриса — 42, 157, 168, 215, 219-221, 384, 444
- Марінетті Філіппо Томмазо** (1876-1944) письменник, фотурист — 175
- Маркевич Микола** (1804-1860) історик, етнограф — 175, 391
- Маркіна Зиновія** (1906-1993) кіносценарист — 278
- Марков Леонід** (1927-1991) актор — 11, 151
- Маркс Карл** (1818-1883) — 64, 126, 194, 212, 370
- Маркс Л.Ф.**, дружина видавця «Ниви» Адольфа Маркса (1848-1904) — 369
- Марру Анрі** (1904-1977) історик — 254
- Марцевич Едуард** (1936 р.н.) актор — 53
- Марченко Анатолій** (1938-1986) дисидент, репресований, загинув в тюрмі після протестного голодування — 14
- Марчук Іван** (1936 р.н.) художник — 329
- Масютко Михайло** (1918-2001) дисидент, репресований — 514, 515
- Матвієнко Ніна** (1947 р.н.) співачка — 172-177, 435, 436
- Матросов Олександр** (1924-1943) рядовий — 26, 120
- Махлянкін Владлен** (1933-2002) композитор — 130, 212, 340, 352
- Мацкін Олександр** (1906-1996) театрознавець, режисер — 153, 154, 165, 340
- Машеров Петро** (1918-1980) партійний діяч, загинув в автокатастрофі — 148
- Маяковський Володимир** (1893-1930) поет, покінчив життя самогубством — 52, 133, 137, 221, 233, 424
- Медведев Рой** (1925 р.н.) історик, дисидент — 98, 99
- Медведик Петро** (1925-2006) історик мистецтва, краєзнавець — 244
- Медведев Жорес** (1925 р.н.) генетик, дисидент — 254

- Мезенцев Борис** (1911-1970) архітектор — 134
- Мейерхольд Всеволод** (1874-1940) режисер, **розстріляний** — 10, 11, 30, 131, 134, 141, 150, 164, 165, 219, 366, 375, 376, 381
- Мейтус Юлій** (1903-1997) композитор — 243
- Меллер Вадим** (1884-1962) театральний художник — 82
- Менглет Майя** (1935 р.н.) актриса — 294
- Меньшиков Олександр** (1673-1729) сподвижник Петра I — 370
- Мержинський Сергій** (1870-1901) громадський діяч, друг Лесі Українки, помер у неї на руках — 305, 320, 332, 395
- Мерзлікін Микола** (1936-2006) режисер — 233, 298, 311
- Мешко Оксана** (1905-1991) громадська діячка, **дисидентка**, **репресована** — 172, 200, 288, 289, 429, 446, 454, 458, 459
- Микитенко Іван** (1897-1937) драматург, **розстріляний** — 33, 209, 242, 422, 569
- Микола I** (1796-1855) цар — 436, 516
- Микола II** (1868-1918) цар — 664
- Миколайчук (Николайчук) Іван** (1941-1987) кіноактор — 95
- Миронов Андрій** (1941-1987) актор — 228
- Михайлов Микола** (1906-1982) голова Комітету з питань друку — 227
- Мізері Світлана** (1933 р.н.) актриса — 53
- Мікава Микола** (1910-1997) письменник — 336, 339, 359, 353, 437
- Мікельбанджело Буонаротті** (1475-1564) скульптор — 40, 281
- Мікешин Михайло** (1845-1896) скульптор — 85
- Мікоян Анастас** (1895-1978) політичний діяч — 28, 212
- Мілев Гео** (1895-1925) поет, публіцист — 315
- Міліотті Єлена** (1937 р.н.) актриса — 290
- Мінько Олег** (1938 р.н.) художник — 445
- Мірус Борис** (1928 р.н.) актор, **репресований** — 390
- Мітта Олександр** (1933 р.н.) кінорежисер — 227
- Міттеран Франсуа** (1916-1996) політичний діяч — 333-335
- Міхалков Сергій** (1913-2009) поет — 321, 351, 353
- Міхоелс (Вовсі) Соломон** (1890-1948) актор, режисер, **вбитий НКВД** — 241, 243

- Міцкевич Адам** (1798-1855)
поет — 45, 195, 370, 416
- Мішулін Спартак** (1926-2005)
актор — 67
- Міяковський Володимир**
(1888-1972) літературозна-
вець, історик — 318
- Мовчан Єгор** (1898-1968) коб-
зар — 392
- Мовчан Павло** (1939 р.н.) поет
— 25, 231
- Моем Сомерсет** (1874-1965)
письменник — 441
- Моїссі Сандро** (1880-1935)
актор — 365
- Мокульський Стефан** (1896-
1960) театрознавець — 363
- Мольєр Жан Батист Поклен**
(1622-1673) драматург — 28,
40, 65, 98, 165, 328, 424
- Мольнар Ференц** (1878-1952)
драматург — 327, 328, 400, 403
- Мономах (Володимир II)**
(1053-1125) Великий князь
київський — 208
- Мордвинов Микола** (1901-
1966) актор — 42
- Мордкін Михайло** (1880-1944)
артист балету, балетмейстер
— 365
- Мордовець Данило** (1830-1905)
історик, письменник — 85
- Моріак Франсуа** (1885-1970)
письменник — 397
- Моріц Юнна** (1937 р.н.) поете-
са — 253
- Мороз Валентин** (1936 р.н.)
історик, дисидент, репресо-
ваний — 103, 104, 116-119,
138, 67, 171, 179, 207, 211, 212,
200, 288, 289, 322-327, 341-346,
396, 408, 426, 429, 431, 445-468,
479-521
- Мороз Раїса** (1938 р.н.) вчи-
телька, дисидентка, дружина
В. Мороза — 345, 346
- Морозов Георгій** (1920-2012)
психіатр — 355
- Морозов Сава** (1862-1905)
фабрикант, меценат, покінчив
життя самогубством — 20
- Мотиль Володимир** (1927-
2010) кінорежисер — 67, 206
- Мстислав (Скрипник)** (1898-
1993) церковний і громад-
ський діяч. Архієпископ, піз-
ніше митрополит і Патріярх
УАПЦ — 178
- Мужук Леонід** (1946 р.н.) кіно-
сценарист — 320
- Мулерман Вадим** (1938 р.н.)
співак — 127
- Муравйов Михайло** (1880-
1918) політичний авантюрист,
розстріляний — 138
- Муратов Ігор** (1912-1973) поет
— 351, 352
- Мусієнко Віктор** (1908-1962)
актор з Луцька — 389

- Мусіна-Пушкіна Дарія**, дружина В. Чернявського — 214
- Мусоліні Беніто** (1883-1945) диктатор Італії — 17
- Муцій (*Публій*) Сцевола** (180-115 до н.е.) речник, правник — 181
- Мушкетик Юрій** (1929 р.н.) письменник — 7
- Мяковський Миколай** (1881-1950) композитор — 397
- ## Н
-
- Наке П'єр Відаль** (1930-2006) історик, публіцист — 254
- Наполеон I Бонапарт** (1769-1821) імператор Франції — 293, 375, 627
- Наполеон III (*Луї Наполеон Бонапарт*)** (1808-1873) імператор Франції, племінник Наполеона I — 664
- Нарбут Георгій** (1886-1920) художник — 373
- Наумов Володимир** (1927 р.н.) кінорежисер — 10, 319
- Нахуцрїшвілі Георгій** (1902-?) драматург — 308
- Недашківська Раїса** (1943 р.н.) актриса театру і кіно — 320
- Некрасов Віктор** (1911-1987) письменник — 46, 122, 144, 203
- Некрасов Микола** (1821-1878) поет — 169, 193
- Некрич Олександр** (1920-1993) історик, доктор наук — 424
- Немирович-Данченко Володимир** (1858-1943) театральний діяч — 241
- Немоляєва Світлана** (1937 р.н.) актриса театру ім. Маяковського — 53
- Нерсесова Флора** (1944-?) театральний педагог — 211, 310
- Неру Джавахарлал** (1889-1964) прем'єр-міністр Індії, сподвижник М. Ганді, **вбитий** — 195
- Нестеров Михайло** (1862-1942) художник — 72
- Нечерда Борис** (1939-1998) поет — 231
- Нікєєв Володимир** (1936 р.н.) театрознавець — 244
- Нікітченко Віталій** (1908-1992) генерал-полковник, голова КДБ УРСР — 120, 202, 213, 259, 288, 341, 426
- Нікіцихіна Єлизавета** (1941-1997) актриса — 222, 294, 394
- Ніковський Андрій** (1885-1942) громадський діяч, **розстріляний** — 374, 673
- Ніколаєнко Галина** (1909-1992) викладач марксизму-ленінізму, парторг театального інституту в Києві — 5, 47,

- Нобель Альфред Бернхард** (1833-1896) хімік, інженер, засновник премії, винахідник динаміту — 351
- Новиченко Леонід** (1914-1996) літературознавець — 511
- Новоселицька Ніна** (1926 р.н.) театрознавець — 8, 83, 102, 438
- Нора П'єр** (1931 р.н.) історик — 254
- Норштейн Юрій** (1941 р.н.) кіномультіплікатор — 98
- Нумеров Борис** (1891-1943) геофізик, астроном, розстріляний — 312
- Нурмсаар Хейно** (1934 р.н.) слюсар на флоті, репресований — 507
- Нусінов Ілля** (1920-1970) драматург — 143, 144, 203
-
- О**
- Оберучев Костянтин** (1867-1929) полковник — 38
- Образцов Сергій** (1901-1992) актор, режисер лялькового театру — 220
- Образцова Єлена** (1939 р.н.) співачка — 166
- Овчаренко Федір** (1913-1996) хімік, академік АН УРСР, секретар ЦК КПУ з ідеології — 232, 391, 392
- Огієнко Іван** (1882-1972) мовознавець, історик, митрополит Іларіон — 315
- Оглоблін Володимир** (1915-2005) режисер — 91, 92, 241, 442
- Озеров (Гольдберг) Лев** (1914-1996) поет — 69, 205, 227, 336, 337, 447
- Озерова Калерія** (1918-2012) співробітник «Нового мира» — 218
- Оксман Юліан** (1895-1970) літературознавець — 351, 352
- Окуджава Булат** (1924-1997) поет, бард — 46-48, 67
- Окуневська Тетяна** (1914-2002) кіноактриса, репресована — 384
- Олександр III** (1845-1894) імператор — 664
- Олексенко Степан** (1941-2006) актор театру ім. І. Франка — 412
- Оленін Борис** (1903-1961) актор — 42
- Олесь (Кандиба) Олександр** (1878-1944) поет — 197, 416, 486
- Олійник Борис** (1935 р.н.) поет — 410
- Опанасенко Володимир** (1937-2000) режисер — 308
- Орджонікідзе Серго (Григорій)** (1886-1937) полі-

- тичний діяч, покінчив життя самогубством — 66
- Орлик (Герцик) Анна**, дружина Пилипа Орлика — 307
- Орлик Григорій** (1702-1759) син Пилипа Орлика, граф, маршал Франції — 305, 307, 314
- Орлик Пилип (Филит)** (1672-1742) гетьман України, автор першої української Конституції — 305, 314
- Орлова Любова** (1902-1975) кіноактриса — 150, 294, 295
- Орлова Марина** (1924-2006) актриса ЦДТ — 21, 83
- Орловський Володимир** (1842-1914) художник — 72
- Осадчий Михайло** (1936-1994) журналіст, дисидент, репресований — 324, 325, 445, 518
- Остерва Юліуш** (1885-1947) режисер — 367-369
- Островський Арсеній** (1897-1989) перекладач — 403
- Островський Олександр** (1823-1886) драматург — 301, 350
- Осьмачка Тодось** (1895-1962) письменник, репресований — 56
- Охлопков Микола** (1900-1967) режисер — 52, 130-138, 153
- Охлупін Ігор** (1938 р.н.) актор — 53
- Охріменко Микола** (1895-1979) учений-винороб — 406
- Очкін Олексій** (1922-2003) кінорежисер, письменник — 122, 124

П

- П'янов Володимир** (1921-2006) письменник, — 235
- Павличко Дмитро** (1929 р.н.) поет — 189, 190, 231, 253, 321
- Павличко Соломія** (1958-1999) літературознавець — 684
- Павлова Тетяна** (1932-1985) театрознавець — 169, 233, 260, 261, 306
- Палієвський Петро** (1932 р.н.) критик — 60
- Панас Анатолія** (1943 р.н.) поетеса, репресована — 511
- Папарук (Тичина) Лідія** (1900-1975) дружина і секретар П. Тичини — 56
- Параджанов (Параджанян) Сергій (Саркіс)** (1924-1990) кінорежисер, КТМ, репресований — 10, 305
- Пархоменко Геннадій** (1938 р.н.) філософ — 141, 166
- Пархоменко Михайло** (1910-1983) літературознавець — 151, 241, 403, 405

- Пастернак Борис** (1890-1960) поет, лауреат Нобелівської премії — 396, 397
- Пастернак Леонід** (1862-1945) художник, батько Б. Пастернака — 72
- Патон Борис** (1918 р.н.) президент АН України — 288
- Пенсон Борис** (1947 р.н.) художник, **репресований** — 444
- Перельмутер Вадим** (1943 р.н.) письменник — 83, 337, 338
- Петлюра Симон** (1879-1926) політичний діяч УНР, **застрелений** агентом ГПУ — 197
- Петрицький Анатоль** (1895-1964) театральний художник — 31, 37, 240, 363, 420
- Петро I** (1672-1725) — 109, 307, 504, 627
- Петрова Євгенія** (1902-1989) актриса школи Л. Курбаса, дружина М. Крушельницького — 243
- Петровський Григорій** (1878-1958) партійний діяч — 113
- Петрусенко Оксана** (1900-1940) співачка — 423
- Петрусявічус Альгідас**, політв'язень, **репресований** — 483
- Пимоненко Микола** (1862-1912) художник — 72
- Піменов Револьт** (1931-1990) математик, історик, **дисидент**, **репресований** — 386, 426
- Пінський Леонід**⁶ (1906-1981) мистецтвознавець, **репресований** — 144
- Піросмані (швілі) Ніко** (1862-1918) художник-примітивіст — 310
- Пітоєва Кіра** (1939 р.н.) мистецтвознавець — 358, 359, 438
- Піфагор** (бл. 580 до н.е.-бл. 500 до н.е.) математик — 235, 262
- Платонов (Климентов) Андрій** (1899-1951) письменник — 62
- Плахотнюк Микола** (1936 р.н.) **дисидент**, КТМ — 104-116, 445, 454, 463, 464
- Плісецька Майя** (1925 р.н.) балерина — 385
- Плужник Євген** (1898-1936) поет, **репресований**, помер на Соловках — 177
- Плучек Валентин** (1909-2002) режисер — 227
- Плющ Євген** (предок Л. Плюща, **ув'язнений** в Шлісельбурзькій фортеці) — 625
- Плющ Леонід** (1939 р.н.) математик, КТМ, **дисидент**, **репресований** — 99, 139, 429, 616-645
- Плющ Микола**, дід Л. Плюща, **репресований** — 625

⁶ Доніс на Пінського Яків Ельсберг (1901-1976), лауреат Сталінської премії, виключений 1962 року із Спілки письменників як донощик.

- Под'япольський Григорій** (1926-1976) дисидент, репресований — 154
- Подорожній Лесь** (1902-1984) актор, репресований — 318
- Покальчук Володимир** (1897-1982) філолог, викладач, репресований — 43
- Покальчук Юрій** (1941-2008) письменник — 69, 74, 83, 146-149
- Покотило Михайло** (1906-1971) актор школи Л. Курбаса — 679
- Покрасс Дмитро** (1899-1978) композитор — 125
- Покровська Алла** (1937 р.н.) актриса — 290
- Поленов Василь** (1844-1927) художник — 72
- Полторацький Олекса** (1905-1977) письменник — 10, 33, 183, 419, 420
- Полянський Дмитро** (1917-2003) партійний діяч — 60
- Попов Олексій** (1892-1961) режисер — 241
- Потоцький Павло** (1857-1938) мистецтвознавець, репресований — 391
- Потт(е)шер Моріс** (1867-1960) драматург, театральний діяч — 377
- Поюровський Борис** (1933 р.н.) театральний критик — 139, 168, 214
- Придаткевич Роман** (1895-1980) композитор, скрипаль — 244
- Прокоф'єв Сергій** (1891-1953) композитор, піаніст, диригент — 397
- Прус Болеслав** (1847-1912) письменник — 416
- Пруст Марсель** (1871-1922) письменник — 55
- Прядко Володимир** (1942 р.н.) скульптор, монументаліст КТМ — 408
- Пудовкін Всеволод** (1893-1953) кінорежисер — 131, 134
- Пузіков Олександр** (1911-1996) літературознавець — 8
- Пульхрітудова Є.М.** літературознавець — 11
- Путінцев Микола** (1911-2000) педагог, зав. літ. частиною ЦДТ — 17
- Пуччіні Джакомо** (1813-1864) композитор — 229
- Пушкін** (1799-1837) поет, застрелений — 17, 18, 78, 130, 134, 157, 193, 221, 226, 240, 393, 400, 403, 416, 423, 424, 436, 567
- Пшавела Важа** (1861-1915) письменник — 166
- Пяткявічус Вітас** (1930-2008) письменник — 393

Р

- Равенських Борис** (1914-1980)
режисер — 131, 157, 226, 241,
243, 244, 246, 316, 320
- Радек (Собельсон) Карл** (1885-
1939) партійний діяч, **розстрі-**
ляний — 126
- Радчук Федір** (1899-1986) актор
школи Курбаса — 683
- Райкін Аркадій** (1911-1987) ак-
тор, артист естради, режисер —
178
- Раковський Християн** (1878-
1941) політичний діяч, **роз-**
стріляний — 312
- Рамакрішна** (1836-1886) рефор-
матор індуїзму, містик — 616
- Раневська Фаїна** (1896-1984)
актриса театру і кіно — 21, 22
- Расін Жан** (1639-1699) драма-
тург, поет — 152
- Распутін Валентин** (1937 р.н.)
письменник — 227
- Рахманний (Олійник) Роман**
(1918-2002) публіцист — 321,
322
- Рейнгардт Макс** (1873-1943) ре-
жисер — 365
- Ремарк Ерїх Марія** (1898-1970)
письменник — 63
- Ренан Ернест** (1823-1892) пись-
менник, історик — 187
- Реомюр Рене Антуан** (1863-
1757) природознавець — 60
- Рерїх Костянтин** (1837-1900)
правник — 85
- Рерїх Микола** (1874-1947) філо-
соф, художник театру — 84, 85
- Репін Ілля** (1844-1930) худож-
ник — 75
- Рибак Натан** (1912-1978) пись-
менник — 156
- Рижкова (Нестерова) Ген-**
рієтта (1934 р.н.) актриса —
222, 294
- Рильський Максим** (1895-
1964) поет, академік, **репресо-**
ваний — 39, 45
- Рібера (Спаньолетто) Хусе-**
педе (1591-1652) художник — 72
- Різниченко Василь** (1892-1938)
історик, краєзнавець, бджо-
ляр, **розстріляний** — 314
- Рільке Райнер Марія** (1875-
1926) поет — 209
- Ріпко Олексій** (1907-1983) ре-
жисер — 308
- Робесп'єр Максиміліан** (1758-
1794) яacobінець, **страчений**
на гільйотині — 627
- Робсон Поль** (1898-1976) співак
(бас) — 37
- Родіонов Борис** (1912-1987)
діяч культури, шахіст — 156,
157, 220-222
- Розов Віктор** (1913-2004) дра-
матург — 164, 165, 221
- Розстальний Віталій** (1939-
2005) актор — 259

- Рокосовський Костянтин** (1896-1968) маршал, репресований — 276
- Романенко Олександр** (1895-1992) актор «Березоля» — 142
- Романов Борис** (1942 р.н.) актор — 299
- Романюк Василь** (*патріарх Володимир*) (1925-1995) репресований — 104, 116, 212, 396, 454, 462, 463
- Ромашин Анатолій** (1931-2000) актор, загинув — 53
- Ромм Володимир** (1934 р.н.) адвокат, захищав дисидентів, емігрував — 101, 304
- Ростропович Мстислав** (1927-2007) віолончеліст, диригент, правозахисник — 396-398
- Рубчакова** (*Косак*) **Катерина** (1881-1919) актриса, співачка, театральний діяч — 417
- Руденко Микола** (1920-2004) письменник, дисидент — 63, 64, 430
- Рудницький Костянтин** (*Лев*) (1920-1988) театрознавець — 340
- Рузвельт Теодор** (1858-1919) 26-й президент США — 669, 671
- Румянцев Олексій** (1905-1993) економіст, директор інституту соціології — 202
- Русев Іван** (1928-2011) театрознавець — 316
- Русланова Лідія** (1900-1973) співачка (контральто) — 384
- Руссо Жан-Жак** (1712-1778) філософ — 81
- Рязанов Давид** (1870-1938) марксист, репресований — 64

С

- Саблін Володимир** (1872-1916) видавець, перекладач, лікар — 155
- Савіна Ія** (1936-2011) актриса — 11
- Савченко** (*Картамішева*) **Лідія** (1936-2011) актриса — 294, 299, 394, 395
- Савченко Віктор** (1938 р.н.) письменник, дисидент — 100, 105
- Сагайдачний** (*Конашевич-Сагайдачний*) **Петро** (бл. 1582-1622) гетьман Війська Запорозького — 266, 267
- Садовський** (*Тобілевич*) **Микола** (1856-1933) актор, режисер — 31, 71, 91, 367, 373, 441
- Саксаганський** (*Тобілевич*) **Панас** (1859-1940) актор — 28, 175, 383
- Салант Микола** (1915-1992) актор ЦДТ — 222, 443

- Салтиков-Щедрін Михайло (1826-1889) письменник — 115
- Самарін Роман (1911-1974) професор, сталініст, стукач — 352
- Самійленко Володимир (1864-1925) письменник — 175
- Самійленко Поліна (1888-1984) актриса школи Л. Курбаса — 31, 142, 144, 418
- Саранчук Л., актриса — 228
- Сатановський Леонід (1932 р.н.) актор — 220-222, 299, 301, 303
- Сахаров Андрій (1921-1989) фізик, академік, лауреат Нобелівської премії, репресований — 27, 117, 201-205, 254, 425-431, 469-475
- Свашенко Семен (1904-1969) актор — 29, 33
- Свердлов Яків (1885-1918) більшовик — 250
- Сверстюк Євген (1928 р.н.) критик, КТМ, дисидент, репресований — 187, 323, 406, 407, 465, 476-479
- Світлична Леоніда (*Льоля*) (1924-2003) КТМ, дружина Івана Світличного — 172
- Світлична Надія (1939-2006) правозахисниця, КТМ, репресована — 333, 406
- Світличний Іван (1928-1992) літературний критик, дисидент, КТМ, репресований — 47, 81, 86, 99, 102, 118, 139, 162, 170-172, 183, 200, 202, 208, 231, 323, 341, 409, 427-429, 445
- Свобода Людвиг (1895-1979) президент Чехословаччини — 148
- Севрук Галина (1929 р.н.) художник, КТМ — 408
- Селезненко Леонід (1934-1993) хімік, КТМ — 95, 172, 304, 305
- Сельвінська Тетяна (1927 р.н.) театральний художник — 154, 158
- Семенко Михайль (1892-1937) поет, розстріляний — 367, 380
- Семикіна Людмила (1924 р.н.) художник, КТМ, дисидентка — 333, 393, 408, 411
- Семичастний Володимир (1924-2001) партійний діяч — 27
- Сензюк Петро (1928-2007) художник — 37
- Сербський Володимир (1858-1917) психіатр, основоположник судової психіатрії — 12-15, 355
- Сервантес Сааведра Мігель де (1547-1616) письменник — 281, 363
- Сергієнко Олесь (1932 р.н.) дисидент (КТМ), репресований — 407, 445, 454, 481, 482
- Сердюк Лесь (*молодший*) (1940-2010) актор — 347

- Сердюк Лесь (старший)** (1900-1988) актор школи Л. Курбаса — 29, 30, 142, 242, 243, 246, 402, 422, 438, 442, 683
- Серова Валентина** (1917-1975) актриса — 294
- Сиваченко Микола** (1920-1988) літературознавець — 149
- Сидоров Олексій** (1891-1978) мистецтвознавець, академік — 144
- Сизов Микола** (1916-1996) письменник, кінодіяч — 215-221, 227
- Сикейрос Давид (Альфаро)** (1896-1974) художник — 261
- Симаченко Паша**, солістка Хору Верьовки — 172
- Симашкевич Міліца** (1900-1976) художник театру — 81, 82
- Симоненко Василь** (1935-1963) поет — 119, 181, 182, 190, 344
- Симонов Євгеній** (1925-1994) режисер — 165
- Симонов Костянтин** (1915-1979) поет — 336
- Симонов Рубен** (1899-1968) режисер — 134
- Синиченко Олекса** (1931 р.н.) перекладач — 146
- Синявський Андрій** (1925-1997) письменник, репресований — 59, 164, 165, 353, 396, 447
- Синявський Олекса** (1887-1937) мовознавець, діалектолог, розстріляний — 396
- Ситник Олег** (1935-2006) журналіст — 69
- Сінклер Ептон** (1878-1968) письменник — 33
- Сірко Іван** (1605/10-1680) кошовий — 113
- Скалій Раїса** (1938 р.н.) театрознавець — 28-35, 95
- Скибенко Анатолій** (1924-1981) актор — 401, 403
- Сковорода Григорій** (1722-1794) філософ — 185, 373-375, 502
- Скрипник Микола** (1872-1933) політичний діяч, нарком освіти, покінчив життя самогубством — 23-25, 28, 197, 317, 376, 430, 527
- Скуїнек Кнут**, латвійський поет, репресований — 516
- Сладкопєвцев Володимир** (1876-1957) актор, письменник — 363
- Сліпий Йосиф (Сліпий-Коберницький-Дичковський)** (1892-1984) першоєрарх УГКЦ — 178
- Слободян Валентина** (1937 р.н.) кінознавець — 433-435
- Словацький Юліуш** (1809-1849) драматург — 416
- Слуцький Борис** (1919-1986) поет — 355
- Сміян Сергій** (1925 р.н.) режисер — 259, 354, 413

- Смогитель Вадим** (1939 р.н.) композитор, КТМ, **репресований** — 75, 408
- Смодич Юрій** (1900-1976) письменник — 33, 163, 208, 340, 403, 404, 410, 421, 422
- Смуул Юхан** (1922-1971) письменник — 219, 226
- Соколов Григорій** (1904-1972) генерал-лейтенант НКВД — 285
- Сократ** (470-399 до н.е.) філософ, **отруєний** — 161, 373, 400
- Сокульський Іван** (1940-1992) поет, **дисидент, репресований** — 100, 105-107, 109, 112, 113, 115, 304
- Солдатенко Іван** (1931-1991) комсомольський діяч — 65
- Солженіцин Олександр** (1918-2008) письменник, лауреат Нобелівської премії, **репресований** — 27, 227, 321, 341, 351, 353, 384, 397, 398, 431, 438
- Солнцева Юлія** (1901-1989) кіноактриса — 276, 277, 283, 285
- Соловей Елеонора** (1944 р.н.) літературознавець — 169, 170
- Соловійов Сергій** (1820-1879) історик — 487
- Соловійов-Седой Василь** (1907-1979) композитор — 121
- Сорпен П'єр**, історик — 254
- Софронов Анатолій** (1911-1990) драматург — 53
- Спартак** (?-71 р. до н.е.) вождь повстання рабів — 429
- Сперантова Валентина** (1904-1978) актриса ЦДТ — 157, 168, 438, 443, 444
- Спетару Дан** (1939-2004) співак — 228
- Спиридонова Марія** (1884-1941) політичний діяч, есер, **розстріляна** — 312
- Ставцева Світлана** (1940 р.н.) художник театру — 128, 147, 257, 263, 299, 303, 328
- Стадник Йосип** (1876-1954) актор, режисер, театральний діяч, **репресований** — 244, 416
- Сталін Йосиф** (1878-1953) — 17, 24, 27, 44, 57-59, 64, 80, 122, 126, 127, 218, 250, 262, 272, 275, 292, 293, 312, 330, 353, 384, 423, 424, 487, 490, 491, 494, 496, 497, 502, 504, 505, 507, 526, 560, 586, 622, 623, 628, 629, 646, 647, 654, 666, 671, 673, 681
- Станіславський (Алексєєв) Костянтин** (1863-1938) актор, режисер — 129, 148, 152-154, 194, 207, 211, 214, 216, 217, 224, 225, 242, 249, 250, 253, 301, 313, 316, 347, 356, 400, 403-405, 413, 443
- Станіславський Микола** (1905-1970) режисер — 422

- Станішевський Юрій** (1936-2009) театрознавець — 7
- Старицька Марія** (1865-1930) актриса, режисер — 71
- Старицька-Черняхівська Людмила** (1868-1941) драматург, репресована — 71
- Старицький Михайло** (1840-1904) письменник — 72, 144, 147, 259
- Стаханов Олексій** (1905-1977) шахтар — 317
- Стаценко Ігор** (1918-1987) генерал-майор ракетних військ — 129, 132
- Стельмах Михайло** (1912-1983) письменник — 113, 511
- Степаненко (Корольова) Римма** (1923-?) режисер — 258
- Степняк-Кравчинський Сергій** (1851-1895) революціонер-народник — 506
- Стерлін Рафаїл** (1918-1992) хімік, чоловік І. Луначарської — 426
- Стешенко Ірина** (1898-1987) актриса, перекладач, онука М. Старицького — 8, 29, 33, 47, 60, 64, 86, 71-74, 76, 91, 95, 139, 147, 163, 168, 170, 172, 298, 301, 302, 347, 395, 407, 419, 422, 438, 441
- Стоянов (Злататов) Людмила** (1886-1973) письменник — 247
- Страшимиров Антон** (1872-1937) драматург — 247
- Стрелкова Євгенія** (1899-1987) актриса школи Л. Курбаса, дружина Б. Балабана — 29, 33, 162
- Стригун Федір** (1939 р.н.) актор, режисер — 259
- Стріндберг Август** (1849-1912) драматург — 50, 54, 55
- Строката (Строкатова, Караванська) Ніна** (1926-1998) мікробіолог, дисидентка, репресована — 100, 102, 260, 344, 445, 454, 629
- Строкач Тимофій** (1903-1963) військовий, міністр внутрішніх справ УРСР — 158
- Струкова Тетяна** (1897-1981) актриса ЦДТ — 155, 168, 410
- Ступак Ярослав** (1943 р.н.) письменник, дисидент — 166-170, 339
- Стуруа Ваню** (1870-1931) партійний діяч — 66
- Стуруа Єлена** викладач театрального інституту — 65, 66
- Стус Василь** (1938-1985) поет, КТМ, репресований, загинув у таборі — 99, 167-172, 179, 200, 341-343, 407, 408, 429
- Сук Вячеслав** (1861-1933) диригент — 36
- Сукарно Ахмед** (1901-1970) президент Індонезії — 195, 196

- Сун Ят Сен** (*Сунь Ятсен, Сунь Ісянь*) (1866-1925) китайський революціонер — 195
- Сусанін Іван** (?-1613) селянин з Костроми, народний герой — 370
- Сусленський Яків** (1929-2009) учитель, журналіст, правознахисник, **репресований** — 351
- Суслов Михайло** (1902-1982) політичний діяч — 217

Т

- Табаків Олег** (1935 р.н.) актор, режисер — 69, 290, 294, 316, 319
- Таїров** (*Корнбліт*)
Олександр (1885-1950) режисер — 30, 150, 164, 375
- Такідзава Осама** (1906-2000) актор — 388, 389
- Тамм Ігор** (1895-1971) фізик, академік — 254
- Танюк Микола** (1936-1998) брат Л. Танюка, **репресований** — 43
- Танюк Наталія** (1900-1969) вчителька, мати Л. Танюка — 35-39, 43
- Танюк Оксана** (1964 р.н.) театрознавець — 85, 96, 97, 116, 161, 169, 295, 302-306, 310, 311, 315, 317, 394
- Танюк Стефан** (1901-1982) вчитель, батько Л. Танюка — 35, 43, 44, 301, 142, 143
- Таранушенко Стефан** (1889-1976) мистецтвознавець, етнограф — 144
- Тарівердієв Мікаел** (1931-1996) композитор — 328
- Тартаковський Ісидор** (1922-2000) директор театру — 139, 167-169
- Твардовський Олександр** (1910-1971) поет — 254
- Твердохлебов Андрій** (1940-2011) фізик, правознахисник — 426, 469-475
- Трапезніков Сергій** (1912-1984) історик, партійний діяч — 201, 202, 205
- Тельнова Р.П.**, яка осквернила пам'ятник Т. Шевченкові в Києві, доцент — 113
- Тельнюк Станіслав** (1935-1990) поет, критик — 56
- Тендряков Володимир** (1923-1984) письменник — 254
- Терехова Маргарита** (1942 р.н.) актриса театру і кіно — 295
- Терещенко Маргарита** (1928 р.н.) режисер — 243, 245
- Терещенко Марко** (1894-1982) режисер — 31, 318
- Тихвінський Володимир** (1924-1988) драматург — 151

- Тичина Павло** (1891-1967) поет, академік — 56, 181, 182, 192, 373, 374, 379, 380
- Тіто Йосип Броз** (1892-1980) комуністичний діяч — 504
- Ткаченко Семен** (1901-1968) театральний діяч — 65
- Ткачук Ярема** (осуд. 1958, *Станіслав*) в'язень — 515
- Товстоногов Георгій** (1913-1989) режисер — 67, 90, 157
- Тодоров Петко** (1879-1916) письменник — 247
- Токарська Валентина** (1906-1996) актриса, репресована — 384
- Толмазов Борис** (1912-1985) актор — 403
- Толстой Лев** (1828-1910) письменник — 9, 290, 370, 627
- Томський (Єфремов) Михайло** (1880-1936) партійний і профспілковий діяч, покінчив життя самогубством — 293
- Тонюк Параска Купріяновна** — 143
- Тонюк Самійло Кузьмович** — 143
- Тонюк Теодор** (1919 р.н.) дядько Л. Танюка (США) — 44, 143
- Тріоле Ельза** (1896-1970) письменниця — 209
- Трофимов Микола** (1920-2005) актор БДТ — 303
- Троцький (Бронштейн) Лев** (1879-1940) — 126, 127, 262, 293, 330
- Трумен Гаррі** (1884-1972) президент США — 282
- Труш Іван** (1869-1941) художник — 72
- Туган-Барановський Михайло** (1865-1919) економіст — 560
- Тур Юрій** (1937 р.н.) театральний художник — 101, 128, 140
- Тургенєв Іван** (1784-1845) письменник — 627
- Турчин Валентин** (1931-2010) фізик, правозахисник — 254
- Тягно Борис** (1904-1964) режисер школи Л. Курбаса — 29, 32

У

- У Тан (Маха Тхрай Ситху У Тхант)** (1909-1974) бірманський дипломат, третій Генеральний секретар ООН — 130
- Уайльд Оскар** (1854-1900) поет, драматург — 369
- Убожко Лев** (1933-2003) інженер, дисидент, репресований — 423
- Уїтмен Волт** (1819-1892) поет — 88

- Українка Лєся (*Косач-Квітка Лариса*) (1871-1913)
— 182, 193, 232, 304, 320-322, 332,
339, 354, 356, 367, 370, 377, 395,
401
- Уманцева Юлія (1894-?) дружи-
на М. Хвильового — 544
- Уно Дзюкіті (1914-1988) керів-
ник трупи «Мінгей», актор, ре-
жисер — 388
- Унру Фріц (1885-1970) драма-
тург — 378
- Устинов Лев (1923 р.н.) драма-
тург — 414
- Ушаков Микола (1899-1973)
поет, перекладач — 25

Ф

- Фатєєва Наталія (1934 р.н.)
актриса — 228
- Федін Костянтин (1892-1977)
письменник — 225
- Федорчук Віталій (1918-1992)
голова КДБ України — 259,
345, 391, 426
- Федорцева (*Сабат*) Софія
(1900-1988) актриса «Березо-
ля», репресована — 683
- Фейхтвангер Ліон (1884-1958)
письменник — 153, 154, 293
- Фелліні Федеріко (1920-1993)
— 51
- Філатов Леонід (1946-2003)
актор — 407, 411
- Філозов Альберт (1937 р.н.)
актор — 294, 299
- Філянський Микола (1873-
1938) геолог, письменник,
розстріляний — 367
- Фоменко Петро (1932-2012)
режисер — 165
- Фомиця Таїсія (1938 рн.) інже-
нер — 678-685
- Форсель Вілхо, перекладач,
ув'язнений за перехід кор-
дону, помер у віці 49 років —
517
- Фосколо Ніколло Уго (1778-
1827) поет, філолог — 195
- Франк Анна (1929-1945) єврей-
ська дівчинка, жертва нациз-
му, автор «Щоденника Анни
Франк) — 520
- Франко Зиновія (1925-1991) лі-
тературознавець — 323, 396,
454, 463, 464
- Франко Іван (1856-1916) — 44,
111, 178, 245, 246, 311, 322,
370, 412, 413, 416, 417, 421
- Франциск Ассізький (1181-
1226) святий, засновник чер-
нечого закону францисканів
— 368
- Фредро Олександр (1793-1876)
драматург — 63
- Френкель Михайло (1937 р.н.)
художник театру — 308, 359

- Френкель Ян** (1920-1989) композитор — 121
- Фрідман Жорж** (1902-1977) соціолог, філософ — 254
- Фролов Геннадій** (1937 р.н.) актор — 290
- Фрунзе Михайло** (1885-1925) більшовик, одна з перших жертв Сталіна — 625
- Фурцева Світлана** (1942-2005) дочка К. Фурцевої — 17

Х

- Халимоненко Григорій** (1941 р.н.) сходознавець, перекладач, КТМ — 20, 156, 166, 200, 337, 339, 353
- Халютіна Софія** (1875-1960) актриса МХАТу — 37
- Хамаза Інна** (1931 р.н.) чиновник мінкультури СРСР — 157, 168
- Хачатурян Арам** (1903-1978) композитор — 397
- Хвильовий (Фітільов) Микола** (1893-1933) письменник, покінчив життя самогубством — 24, 59, 339, 407, 522-585
- Хейфец Леонід** (1934 р.н.) режисер — 131, 165, 227
- Хейфец Семен** (1926-2012) адвокат, захищав дисидентів — 385-387
- Хемінгуей Ернест** (1899-1961) письменник, покінчив життя самогубством — 86
- Хитрук Федір** (1917-2012) мультиплікатор — 98
- Хмелецький Юрій** (1932 р.н.) художник, режисер — 220-222, 301
- Хмельницький Богдан Зіновій** (1594-1557) гетьман України — 38, 265, 266, 271, 275
- Холодний Микола** (1939-2006) поет, репресований — 172-179, 201, 287, 320, 435, 436
- Христос Ісус** — 19, 54, 225, 293, 389, 618
- Хрущов Микита** (1894-1971) — 14, 26, 27, 44, 127, 130, 267, 268, 271-275, 278, 359, 517, 618, 629, 654, 669
- Хюбнер Зігмунд** (1930-1989) польський театральний режисер — 63

Ц

- Царьов Михайло** (1903-1987) актор — 320
- Целіковська Людмила** (1919-1992) кіноактриса — 294
- Цельсій Андерс** (1701-1744) астроном, фізик, метеоролог — 60

Циранкевич Юзеф (1911-1989)
прем'єр-міністр Польщі —
425

Цуканов Федір, дніпропетров-
ський журналіст, сталініст, на-
клепник — 106, 107, 110, 111

Цукерман Борис (1927-2002)
правозахисник, **репресова-**
ний — 469-475

Ч

Чабаненко Іван (1900-1972)
театральний діяч — 401

Чайковський Модест (1850-
1916) лібретист — 85

Чайковський Петро (1840-
1893) композитор — 281

Чалідзе Валерій (1938 р.н.)
юрист, правозахисник — 166,
254, 385-387, 426, 469-476

Чемерис Валентин (1936 р.н.)
письменник — 454

Череватенко Леонід (1938 р.н.)
поет, мистецтвознавець, КТМ
— 7, 95, 405, 406, 439

Чередниченко Дмитро (1935
р.н.) поет, перекладач, КТМ —
152

Черкашин Роман (1906-1993)
актор, режисер, педагог — 32,
33, 419, 420, 683

Черкашина Марина мистец-
твознавець — 677

Чернишевський Микола
(1828-1889) письменник —
241, 243, 399, 503, 627

Чернова Наталя (1937 р.н.)
мистецтвознавець — 316

Чернуха Борис (1937 р.н.) сту-
дент — 38

Чернявський Володимир,
літератор, емігрував до Ізраї-
лю — 140, 142, 151-154, 160,
162, 204, 205, 214

Черчіль Вінстон (1874-1965)
державний діяч — 517

Чехов Михайло (1891-1955)
актор — 152, 153

Чикаленко Євген (1861-1929)
громадський діяч — 20

Чириков Євген (1864-1932)
драматург — 416

Чистякова Валентина (1900-
1984) актриса, дружина Лесьа
Курбаса — 31, 162, 241, 382,
681, 682

Чіладзе Тамаз (1931 р.н.) драма-
тург — 166

Чорновіл Вячеслав (1937-1999)
політичний діяч, КТМ, **репре-**
сований, підступно вбитий —
10, 62, 99, 167, 208, 212, 260,
323, 396

Чубай Григорій (1949-1982)
поет, **дисидент**, **репресова-**
ний — 396, 445, 454

Чубар Влас (1891-1939) партій-
ний діяч, **розстріляний** — 317

- Чуковський (Корнейчуков) Корній** (1882-1969) письменник — 180
- Чупринка Григорій** (1879-1921) поет-вояк, розстріляний — 367
- Чухрай Григорій** (1921-2001) кінорежисер — 10
- Чахїдзе Василій** (1905-1986) актор театру і кіно — 301
- Швейцер Михайло** (1920-2000) кінорежисер — 203
- Швець Іван** (1901-1983) академік, енергетик, ректор КДУ — 477
- Шебалін Віссаріон** (1902-1963) композитор — 397
- Шевельов (Шерех) Юрій** (1908-2002) лінгвіст, літературознавець — 81
- Шевченко Валентина** (1935 р.н.) державний діяч — 69
- Шевченко Тарас** (1814-1861) — 6, 31, 85, 86, 92, 95, 113, 114, 116, 175, 178, 182, 187, 193, 195, 196, 252, 258, 259, 262, 291, 299, 361, 362, 364, 370, 377, 390-392, 416, 424, 428, 430, 440, 457-478, 487, 580, 679-683

Ш

- Шабатура Стефанія** (1938 р.н.) художниця, репресована — 445, 454
- Шагайда (Шагадин) Степан** (1896-1938) актор, розстріляний — 433
- Шамота Микола** (1916-1984) літературознавець, академік — 11, 187, 341
- Шапорін Юрій** (1887-1966) композитор — 281
- Шатров (Маршак) Михайло** (1932-2010) драматург — 126, 388, 389
- Шах-Азізов Костянтин** (1903-1977) директор ЦДТ — 18, 155, 165, 214, 218-222, 227, 393
- Шах-Азізова Тетяна** (1937 р.н.) театрознавець, дочка К. Шах-Азізова — 28
- Шевчук Валерій** (1939 р.н.) письменник — 69, 169, 226
- Шекспір Вільям** (1564-1616) — 40, 139, 146, 148, 251, 252, 340, 416, 424
- Шелепін Олександр**⁷ (1918-

⁷ Вчився у Моспівському інституті історії, філософії і літератури, хоча й не закінчив його: пішов по партійній лінії. Працював в міськомкомі комсомолу, і на початку війни йому було доручено підбирати комсомольців для роботи в тилу вермахту. В числі відібраних Шелепіним була і знаменита школярка Зоя Космодем'янська. Саме на загибелі дівчини Шелепін зробив свою кар'єру. Сталін особисто зацікавився, хто відшукав Зою і просив звернути на нього увагу. Почалося карколомне підвищення Шелепіна, яке призвело до того,

- 1994) державний діяч — 27
- Шелест Петро** (1908-1996) перший секретар ЦК КПУ — 120, 148, 205, 212, 392, 426
- Шеман Вільгот** (1924-2006) письменник, кінорежисер — 52
- Шемердяк Ганна** (?-1982) дружина Антоненка-Давидовича, репресована — 8
- Шереметьєва-Дашкевич Людмила** (1946-2005) журналістка, дисидентка — 344
- Шерстньов Юрій** (1941 р.н.) актор — 299
- Шило Іван**, журналіст з Дніпропетровська, сталініст — 108, 112, 113
- Шишов Іван** (1938 р.н.) поет — 162
- Шіллер Фрідріх** (1759-1805) поет, драматург — 301, 370
- Шкловський Віктор** (1893-1984) письменник — 276
- Шлезінгер Володимир** (1922-1986) актор — 165
- Шмаїн Ханан** (1902-?) режисер школи Л. Курбаса, помер в Ізраїлі — 32, 162, 205
- Шнітке Альфред** (1934-1998) композитор — 340
- Шолом-Алейхем (Рабінович)** (1905-1984) письменник — 156
- Шолохов Михайло** (1905-1984) письменник — 353, 396
- Шолохов-Синявський Георгій** (1901-1967) письменник — 62
- Шопен Фредерік** (1810-1849) — 435, 436
- Шостакович Дмитро** (1906-1975) композитор — 281, 397
- Шоу Бернард** (1856-1950) драматург — 155, 502
- Шпаліков Геннадій** (1937-1974) сценарист — 10
- Штейнер (Штайнер) Рудольф** (1861-1925) антрополог — 141, 153, 373
- Штроугал Любомир** (1924 р.н.) політичний діяч — 148
- Шульженко Борис** (1919-1970) другий секретар ЦК ЛКСМУ, потім – заступник голови КГБ України — 489
- Шумський (Шомін) Юрій** (1887-1954) актор — 317, 586
- Шумук Данило** (1914-2004) політ'в'язень, репресований — 407, 515

що він став майже третім наступником самого Сталіна. Перший секретар ЦК ВЛКСМ, Голова КДБ СРСР і, нарешті, кандидат в члени Президії і секретар ЦК КПРС. Організував відставку Хрущова, сподіваючись стати Генеральним секретарем СРСР. Але нібито «тимчасово» цю посаду отримав Брежнєв. У 1967 р. Брежнєву остаточно набридає Шелєпін в якості «любимця партії» і він скидає «залізного Шурика» на неprestижну посаду голови ВЦСПС. З того часу кар'єра Шелєпіна йшла лише донизу.

Шухевич Юрій Богдан (1934 р.н.) політичний діяч, дисидент, репресований — 344

Шюре Едвард (1841-1929) письменник — 142

Щ

Щедрін Родіон (1932 р.н.) композитор — 384, 385

Щербаков Петро (1929-1991) актор театру і кіно — 290

Ю

Юленборг Карл (1679-1746) лідер партії «ковпаків» у Швеції, згодом - канцлер — 314

Юнг Карл Густав (1875-1961) — 292, 393

Юра Гнат (1888-1966) актор, режисер — 31, 318

Юренев Ростислав (1912-2002) кінознавець — 56

Юренева (Шадурська) Віра (1876-1962) актриса — 367

Юркевич Лев (1884-1918) письменник, громадський діяч — 488

Юрчакова Ганна (1879-1965) актриса школи Л. Курбаса — 30, 416, 417

Юткевич Сергій (1904-1985) кінорежисер — 98

Я

Яблонська Галина (1928 р.н.) актриса — 243

Яворівський Володимир (1942 р.н.) письменник — 336

Яворов (Крочолов) Пейо (1878-1914) поет — 247

Ягода Генріх (1891-1938) нарком НКВД, розстріляний — 24

Якір Петро (1923-1982) історик, репресований — 154,

Яковенко Григорій (1895-1940) письменник, розстріляний — 569

Якубський Борис (1889-?) літературознавець, залишився за німецької окупації в Києві, дальша доля невідома — 318

Яловий Михайло (1895-1937) письменник, розстріляний — 575

Яновський Юрій (1902-1954) письменник — 276, 284

Яновічева (Курбас) Ванда (1867-1950) актриса, мати Леся Курбаса — 682

Ярослав Мудрий (980-1054) Великий князь Київський — 241, 242

Зміст

1970

(березень–липень)

Березень

Над Києвом мряка, але не весняна (5), Антоненко-Давидович, Пузіков; Дейчі (8), Куди спливає українське кіно? (КТМ) (10), Юр. Завадський і його Достоевський. Блюз (11), Революція починається з мистецтва? (16), Спогади про ЦДТ, «Казки Пушкіна», розбите корито (17), КТМ – і Аполлінер (18), Блаженний Августин, Бердяєв, шлюб як «система скотоводства» – від поганства до християнських цінностей. Маса чи одиниця? (19) З розповіді Дворжецького (20), Про театр Завадського: Васильєв, Раневська (21), Спротив – доля мислячих? (26), Те саме, але в аспекті: прагматика-романтизм (27), Рая Скалій: «Вітчизна», № 3. Лесь Курбас (30), Де що з життяпису батьків (35), Мої старі папери (43), Підпільний вечір Окуджави у Києві (46), Лист від В. А. Загоруйка (49), Читаю Бергмана (50), «Программа демократического движения» (56), Пришвидшують процес ті, котрі його гальмують (58), Наступ російського «православ'я» (60), Телебачення – інформатика чи художність? (63), Микола Руденко (63), Тюремний фольклор як жанр (64), Комсомол мене не любив (65), Ел. Ів. Стуруа – и сын Берии (66), «Белое солнце пустыни» (67) Записка від Юрія Покальчука; знайомство (69), З'їзд комсомолу в Києві (69), Угода на «Миколу Куліша» (70), Про Ір. Ів. Стешенко (71)

Квітень

Алла просить допомогти Смогителю (75), Оригінальне – про дзвони (79), А Роза Люксембург була мудра жінка! (80), Гріх бездіяльності. Міліца Симашкевич. Ніна Н. (81), Реріхи українського пракореня? (84), Лермонтов, який «летить» (85), Телебачення як сутність (85), З Ант.–Д –м вийшло, все гаразд (88), Смерть Луспекаєва (90), Оглоблін запрошує мене до Харкова. Лишилося умовити Ротшильда (91), Лист до Оглобліна (92), Лист від Артура Вольського; моя відповідь (93), Лист від Білоконя до Неллі (95), Записка від Скалій (95), Лист від Тумуса Геврика. Відбитки з «Н.днів» (96), Фільм Норштейна. Мульт і театр? (98), Юра Ж. і трохи Рой Медведєв (99), Чорновола звільнили з метеостанції (99), Басс заговорив фальшивим тенором: Дзюба? (100), У Володимирі судять Караванського. Ніна С. (100), Лист від Б. Ганаги (101)

Травень

Пішов в ефір мій «Вогник»: проблеми. Іванов (120), Про діда Леніна (126), Мій лист до Ганаги т (128), Фортуна повертається обличчям до мене (129), Охлопков – Стаценко – Куба (130), Мих. Грушевський (138), У п. Орисі змінюється настрій (139), Лист від Ганаги (140), Нелля – Курбас (141), Німці у Києві: з розповіді Гамсахурдіа (142), Тонюк, а не Танюк (143), Від С. Білоконя (144), Дві записки від Юрка Покальчука (146), Літдрама, сценарій Марка Захарова (152), Мих. Чехов «О технике актера» (153), Мацкін про Фейхтвангера (153), Тата Сельвінська (154), 1937-й рік і Гітлер (156), Сперантова й Анастасєєв – про Родіонова (157)

Червень

Автомонов Павло (158), Знову сідаю за «Крушельницького» (161), Женя Стрелкова і дочка її Слава Балабан (162), Пані Оруся клене Довбищенко й Лабінського (авансом) (163), Віктор Сергійович Розов (164), Мацікін про Мейерхольда (165), Грицько Халимоненко (166), Іван Гель (166), Нова умова для облтеатру (168), Ступачок (169), Льоня Селезненко і О. Я. (172), Лист Мик. Холодного до Ніни Матвієнко (172), «Серед снігів» (179), Неспівмірне (201), Юр. Ж-к. Візит С. до Трапезникова (201), Бажан – з серцем? (203), Мій Бетховен (204), Ого: Петро Юх. Шелест у МХАТі! (205), Стенчук побиває Дзюбу, побивають і Стенчука (207), Парадокс про перекладача Танюка (208), Рік роботи на ЦТ (210), Заборона Миколи Куліша (211), Прогрес із Хортицею (212), Нина Веселовская и «китайский вопрос» (213)

Липень

Я – режисер Театру Станіславського (214), Невеселий підсумок у день народження (224), Ролан Биков (227), Два вірші про театр (228),
Додатки: Три листи Ед. Бутенка (231), Лист від Серг. Білоконя (237), Копія листа Н.К. до Бажана (239), Рецензія Н. Корнієнко на книжку «Курбас» для журналу «Театр» (240), Лист до «Мистецтва» (Київ) (247)

Серпень-грудень

Серпень

Листівка від Богдана Козака (257), Одеса, відпочинок із заньківчанами: Неля, Оля Кузнецова, Надія Брилинська, Л.Т. (259), Від Тані Павлової (260), Від Опанаса Заливахи (261), Від Титуса Геврика (262), З Олександра Довженка (264),

Приїхав Заливаха (287), Мій похід до Єфремова («Тоот», «Живий труп») (290), Тамара Главак у Хмельницьку (294), Жінки в театрі як типологія (294), Мої листи до Нелі (295), Мої листи до Нелі (299), Листи від Неллі у Дніпропетровськ (302), Від Льоні Селезненка — про авторгаф Лесі Укр. (304), Лист від Йосифа Конфорті з Софії (306), Від Едварда Бутенка (308)

Вересень

«Передскарга» Гете (312), Копія листа до Тита Геврика (313), Копія листа до Богдана Бойчука (314), Писульки й бібліографія від Сергія Білоконя (317), Олег Єфремов мене підвів (319), Літературна Україна й стаття Л. Мужука (320), Комсомольська правда воює з укр. націоналізмом (321)

Жовтень

Записка від Дейча до «Літ. України» (322), Поїздка до Риги: фільм «Десята симфонія» (327), Саша Г-ч пропонує Мольнара (327), Алла Горська – Ед. Бутенко? (331), Мікава й Грузія (336), «Хрупкие стены культуры» Н. Коржавіна (337), Нелля – Курба – дисертація – Україна (339), Копія листа до Василя Лисенка (346), Нобелівська премія й здорова реакція народу (351), Оксман (351), Білокінь погрожує приїхати в листопаді (352), Корнійчук про С-на й «штабеля» (353), Премія Лесі Українки для піонерів (354), Горбаневська й проблема лицарства (355)

Листопад

Лист від Йосифа Конфорті (356), Листівки від Ед. Бутенка та Кіри Пітоєвої (357), Наказ на «Чорта»: обсада (358), Листівки від Кіри Пітоєвої (359), Лунохід топчеться по Місяцю (360), Из бесед с А.И. Дейчем (архів) (360), Народ

топчеться по Солженіцину (384), Жінки-актриси-репресії (384), Про автограф Т. Шевченка (391), Москвичі лають Новий Арбат (391), Від Івана Драча: одержав мій переклад (395), З листа Растроповича про Нобел. премію (396), Мною цікавиться Галина Борисівна (Вавілов) (399), Словникові випуски з Ю. Кміта: мова (399)

Грудень

Колія листа до М. Бажана (Курбас, дисертація) (400), Лист від Ед. Бутенка (401), Копія листа до Л. Сердюка (Курбас, дисертація) (402), Копія листа до Ю. Смоляча (Курбас, дисертація) (403), Копія листа до Є. Кирилюка (Курбас, дисертація) (404), Копія листа до В. Василька (Курбас, дисертація) (405), Алла Горська (лист від Л. Череватенка) (405), Від Ед. Бутенка («Газета») (411), «Театр» надрукував статтю Нелі про збірку (415), До статті про Оксану Петрусенко (423), Пушкін як поет «за веру, царя и отечество» (424), До подій у Польщі (425), Андрій Дмитрович – Київ (426), До питання про «російську Москву» (429), Знову про «хрупкие плечи культуры» (432), Ще раз: Микола Холодний – Ніна Матвієнко (435), «Самолетное дело» (437), Листівки: від І. Драча, від С. Білоконя, від Н. Новоселицької, від п. Орісі (не листівка – лист!), від Є. Дейч, від Л. Сердюка, від В. Сперантової (плюс розмова), від М. Бажана (438)

Додатки: Ганебне судилище в Івано-Франківську (445), Документи Комитета прав человека (469), Пам'яті Алли ГОРСЬКОЇ (476), Репортаж із заповідника імені Берії (483), Аркадій Любченко «Його таємниця» (522), П'єр Жакез Еліас. Одержимі морем (драма на одну дію) (588),

Post Factum-2013 р: (612), А. Амальрик. Просушествует ли Советский Союз до 1984 года? (642), Листи М. Бажана (673), Додаток: з листування (676),

Показчик (686)

Літературно-художнє видання

ТАНЮК Лесь Степанович

ТВОРИ

ЩОДЕННИКИ

без купюр

В 60-и томах

XXVI том

1970 р. (березень-грудень)

Відповідальний редактор	<i>Л. Фурта</i>
Редакційна група	<i>В. Скачко, Т. Сінькова</i>
Комп'ютерна верстка	<i>Л. Фурти</i>
Дизайн обкладинки	<i>П. Фурти</i>

Підписано до друку 20.04.2013. Формат 84x108/32. Папір офсетний.
Гарнітура TextBook. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 38,64. Обл.-вид. арк. 40,2.
Наклад 500 прим. Замовлення №13-06

«Альтерпрес», 01025 Київ, вул. В. Житомирська, 28.
Свідоцтво про реєстрацію ДК №177 від 15.09.2000 р.

Надруковано в ТОВ «Альтерпрес», 04112 Київ, вул. Шамрило, 23